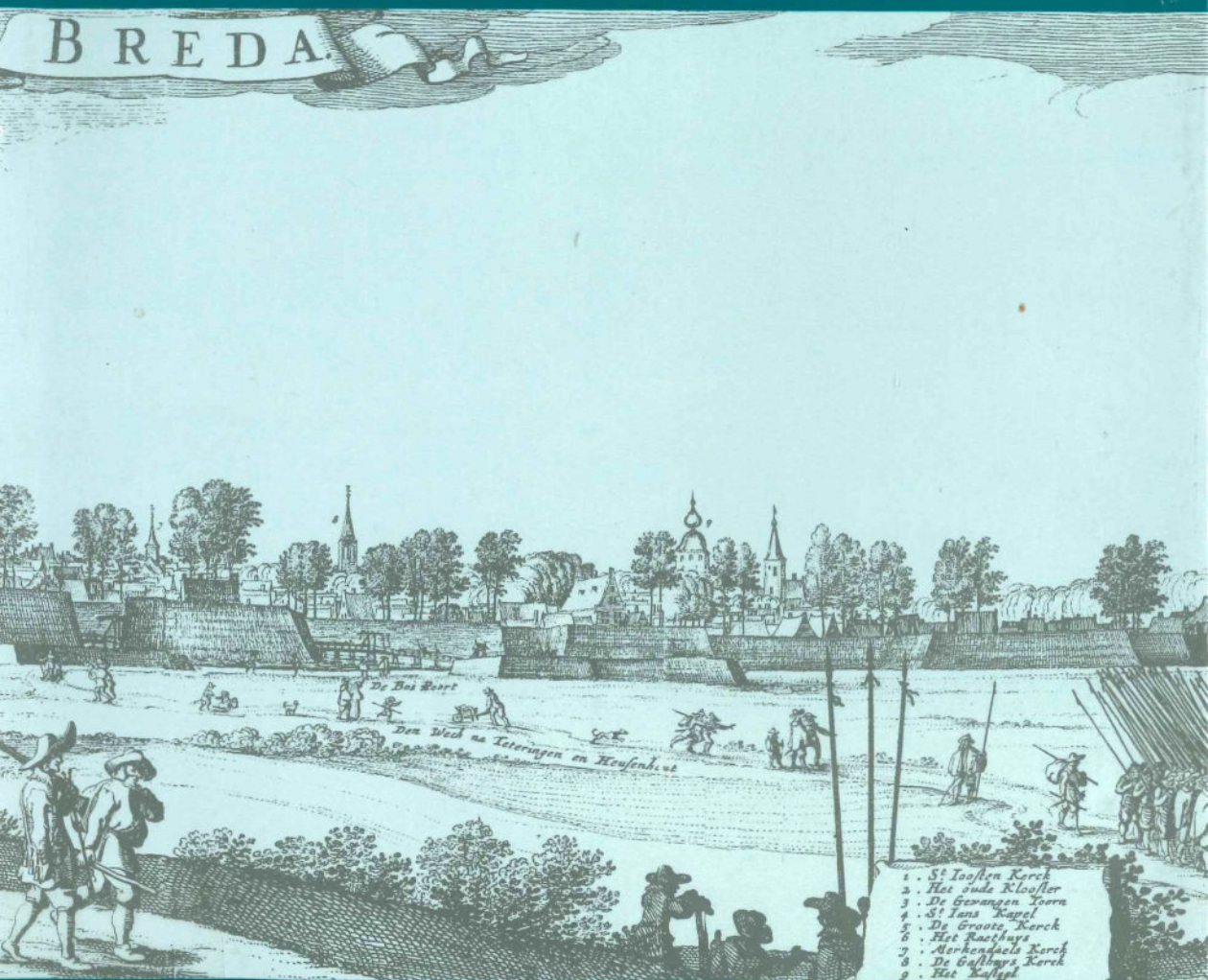

DE BELEGERING VAN BREDA DOOR SPINOLA 1624 - 1625

J.P.M.Rooze en
C.W.A.M.Eimermann

DE BELEGERING VAN BREDA DOOR SPINOLA 1624 - 1625

‘De belegering van Breda ... doet nu nog
de (militair-) deskundigen in de gehele wereld
sprakeloos staan.
Wil ze haar faam behouden,
dan dient ze -indrukwekkend als ze is-
eenieder onder ogen gebracht te worden
(en wel) in de vorm van
een nauwkeurige, waarheidsgetrouwe beschrijving.’

(Jacques Callot, 1628.)

Breda, 2004,

J.P.M.Rooze en
C.W.A.M.Eimermann.

Voorwoord

In 1988 kwamen de plannen voor een landschappelijke herinrichting van de Lage Vucht in een fase, waarin gedetailleerde informatie op biologisch, bodemkundig en cultureel-historisch gebied zeer gewenst bleek, om bij alle komende veranderingen het eigen karakter van dit open polderland zo min mogelijk geweld aan te doen. Een werkgroep bestaande uit deskundigen op allerlei gebied boog zich over deze taak. Deze studie is het resultaat van het historisch-landschappelijk onderzoek in dat kader gedaan.

De begrippen historisch en landschappelijk geven goed aan vanuit welke visie de auteurs te werk zijn gegaan: de historische ontwikkeling, waarvan het huidige landschap het tastbare resultaat is, staat centraal. De Lage Vucht zelf heeft daarbij als het ware aangegeven waarop het onderzoek zich diende toe te spitsen: tot op de dag van vandaag zijn de sporen van militaire activiteit, teruggaand tot de 17de eeuw, nadrukkelijk in dit gebied aanwezig. De meest ingrijpende en dramatische gebeurtenissen van militaire aard vonden plaats in 1624-1625 toen de Spaanse veldheer Spinola Breda belegerde en in en rondom de Lage Vucht het zwaartepunt van die krijgshandelingen plaats vond. Het grote aantal geschreven bronnen en contemporaine kaarten dat over dit beleg bestaat, maakte deze episode nog meer geschikt om de historische wording van het landschap te analyseren.

Deze studie is dus geen beschrijving van het beleg van Breda in de traditioneel-historische zin, maar een heemkundige studie in de beste zin des woords. Dat wil zeggen dat gepoogd is tot een optimale integratie te komen tussen de historische werkwijze en de heemkundige visie, die de wordingsgeschiedenis van de nu bestaande situatie als uitgangspunt heeft. Helaas wordt deze, naar wij menen voor beide zijden vruchtbare werkwijze, nog weinig beoefend. Of wij in de opzet geslaagd zijn, oordele de lezer.

De beide auteurs hebben ieder hun eigen deskundigheid bijgedragen. J.P.M.Rooze, oud beroepsofficier, kon zich als geen ander verplaatsen in de denkwereld van de militairen, die in deze studie de hoofdrol spelen. C.W.A.M.Eimermann was onmisbaar vanwege zijn grote talenkennis. Alle beschikbare bronnen, in welke taal dan ook, konden dus benut worden.

Beide auteurs wisten zich bovendien intensief gesteund door W.A.Laarakker, die met zijn grote kennis van de regionale geschiedenis en zijn stimulerende vragen van onvervangbare waarde was. Sterker nog, als hij niet de aanzet tot deze studie had genomen, was dit onderzoek nooit geschied. Het was mij, als 'traditioneel' historicus meer dan een genoegen om dit collectief van advies te dienen. Moge van deze studie een stimulans uitgaan voor meer historisch -heemkundige samenwerking, ter verrijking van zowel de geschiedwetenschap als de heemkunde.

W.Klinkert.

Hoofdstuk A: Inleiding

1 De opzet van deze studie

Naar aanleiding van een plan voor landschappelijke herinrichting van de ten noorden van Breda gelegen polder De (Lage) Vucht werd begin 1986 door de Heemkundige Kring Breda de studiegroep 'Lage Vucht' samengesteld. Deze groep kreeg tot taak, naast het registreren van de flora en fauna in het gebied, de nog aanwezige militaire relictten daarin op te sporen en in kaart te brengen. Wat dit laatste betreft, kwam men tot de conclusie dat, voor een goed begrip van de samenhang, een studie van de belegering van Breda door Spinola (1624/25) niet alleen het gebied De Vucht maar de wijde omgeving van Breda dient te omvatten. Medio 1988 werd, los van de studiegroep 'Lage Vucht', door ons: de luitenant-kolonel der Grenadiers (buiten dienst) J.P.M.Rooze en de anglist drs. C.W.A.M.Eimermann met deze studie begonnen.

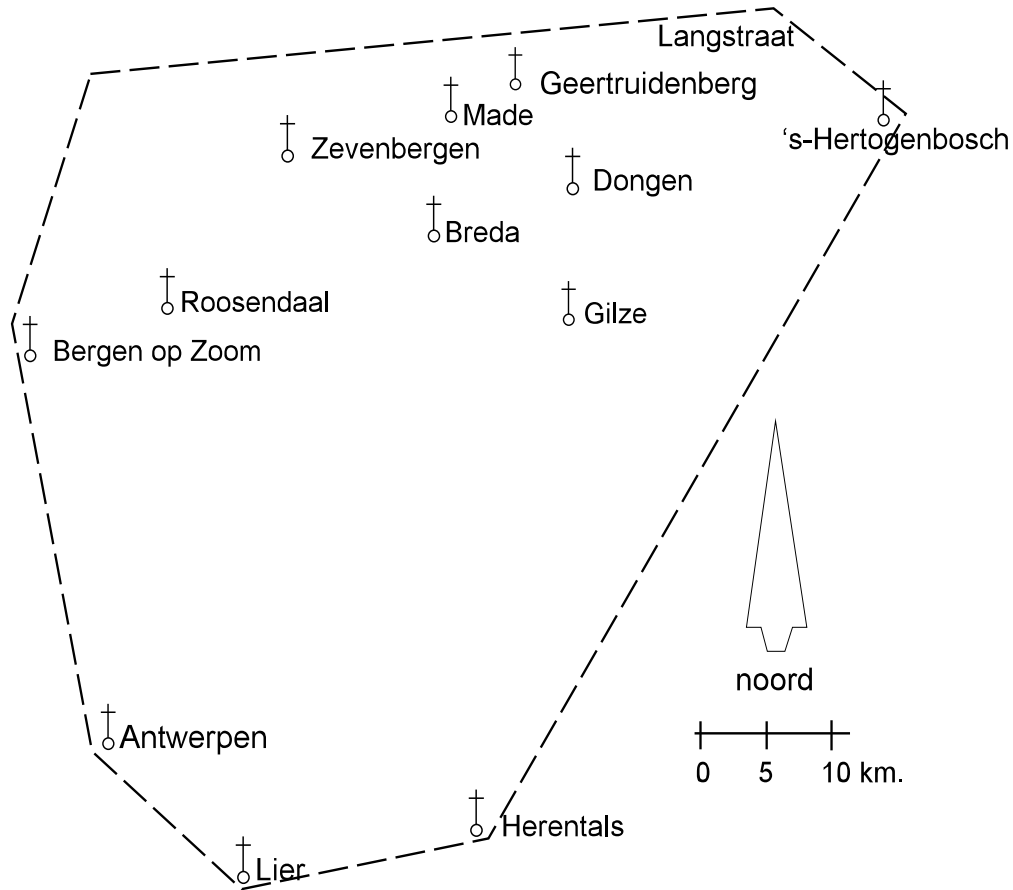
Tijdens de belegering van Breda door Spinola is daaraan in geheel Europa opmerkelijk veel aandacht besteed. Dr. S.A.Vosters schrijft in 'HET BELEG VAN BREDÁ IN HET WERELDNIEUWS': "Wie zou verwachten dat in een eeuw waarin van massa-media geen sprake was, zeker in het buitenland wel weinig belangstelling zou bestaan voor het nieuws uit een Brabants provinciestadje, komt bedrogen uit ... Vele hebbelijkheden van de moderne boulevardpers waren reeds in de kiem aanwezig: partijdigheid, plagiaat, sensatiezucht, canards en een ongebreidelde fantasie ...". Van Spaanse zijde heeft men destijds het verloop van de strijd uitvoerig in druk en op kaarten ter kennis van het Europese publiek gebracht. Van Hollandse kant is er toen betrekkelijk weinig over gepubliceerd (heeft men het pijnlijk verlies van Breda min of meer doodgezwegen?).

Dr. S.A.Vosters behandelt in 'HET BELEG VAN BREDÁ IN HET WERELDNIEUWS' wat er in Holland en in het buitenland over deze belegering in 'de krant' stond. In zijn boeken 'LA RENDICIÓN DE BREDÁ EN LA LITERATURA Y EL ARTE DE ESPAÑA' en 'HET BELEG EN DE OVERGAVE VAN BREDÁ IN GESCHIEDENIS, LITTERATUUR EN KUNST', alsmede in talrijke artikelen behandelt hij wél de historische-, literaire-, artistieke- en journalistieke waarde, doch niét de militaire- en landschappelijk aspecten van het beleg.

Dr. V.A.M.Beermann en dr. J.L.M.de Lepper schrijven in de 'GESCHIEDENIS VAN BREDÁ', Breda, 1977: "De militaire operaties tijdens het langdurige beleg geven nauwelijks aanleiding tot nadere bespreking ...". Frederik Hendrik oordeelde daar in 1637 anders over: hij gaf zijn secretaris (Constantijn Huygens) opdracht de 'OBSIDIO BREDANA ...' (waarin Herman Hugo een uitvoerig ooggetuigenverslag van het beleg in 1624/25 geeft) naar zijn legerkamp bij Ginneken te sturen, want: '... het is een verhandeling die bij deze gelegenheid (de staatse belegering van Breda in 1637) dienstig kan zijn, met name door de kaarten en tekeningen die erin staan.'

De Engelse C(aptain ?) H(enry) G(age), die in Spaanse dienst het beleg meemaakte, heeft de in het (Humanisten-) Latijn door Hugo geschreven 'OBSIDIO BREDANA ...' in het Engels vertaald. Hij schrijft in het voorwoord van zijn 'THE SIEGE OF BREDÁ ...' dat zij die de "Pike" hanteren (piekeniers, militairen) gewoonlijk geen Latijn kennen en dat zij die de "Pen" hanteren en het Latijn beheersen, veelal geen verstand van militaire zaken

hebben. Dit gaf ons, respectievelijk militair (sinds 1976 buiten dienst) en (ex) gymnasiast (uit de jaren 1951-1957), de vrijmoedigheid als duo “Pike and Pen” gezamenlijk de studie van de belegering van Breda ter hand te nemen.

Het strijdgewoel en de overlast van de belegering beperkten zich niet tot Breda en haar naaste omgeving, maar strekten zich uit over een aanzienlijk groter gebied, ongeveer 2.500 vierkante kilometer. In een ruime kring om de vestingstad Breda (Teteringen-Heusdenhout-Ginneken/Ulvenhout -Princenhage- Gageldonk - Hartelbergen-Terheijden- Vrachelsche Heide) bevonden zich Spaanse insluitingstroepen. Tussen Lier/Herentals en Ginneken waren, in een brede corridor, Spaanse troepen gelegerd om de bevoorrading van de troepen in de insluiting te beveiligen. Het Spaanse garnizoen van Antwerpen en (min of meer ook) dat van 's-Hertogenbosch werd bij de strijd betrokken. Een staats leger hield zich eerst op bij Made, later bij Roosendaal en in de Langstraat, en nóg later bij Dongen en 's Gravenmoer, pleegde vanuit deze locaties overvallen op Spaanse voedseltransporten en voerde uit de wijde omgeving van Breda goederen af om te voorkomen dat ze in handen van stropende Spanjaarden zouden vallen. Ook het staatse garnizoen van Bergen op Zoom en dat van Geertruidenberg waren (zijdelings) bij de strijd betrokken. De neutraliteit van Zevenbergen werd door beide partijen geschonden.

Na een studie van het terrein hebben wij de belangrijkste, overwegend 17de-eeuwse, bronnen zorgvuldig met elkaar vergeleken en daarnaast latere publicaties geraadpleegd. Dit leverde allerm minst een eenduidig totaalbeeld van het beleg op. Door het toepassen van (tijdloze) militair-tactische regels, rekening houdend met de militair-technische middelen en de terreinsituatie in de 17de eeuw hebben we, met de nodige terughoudendheid, getracht een “waarheidsgetrouwe beschrijving” (Callot) van het beleg te geven, vrij van partijdigheid en andere ‘(on)hebbelijkheden’ (Vosters) en de technische uitvoering ervan te reconstrueren. De resultaten van onze studie hebben we in zeven hoofdstukken vastgelegd, zie bijlage III. Daarin worden de gebeurtenissen niet in chronologische volgorde, maar in topografische samenhang gepresenteerd; een chronologisch overzicht wordt in bijlage II gegeven.

De door ons bestudeerde, merendeels 17de-eeuwse, geschreven- en getekende bronnen zijn in hoofdstuk A vermeld (schrijver/tekenaar c.q. uitgever, titel/opschrift, plaats en jaar van uitgifte en bibliotheeknummer). Ze worden in deze studie -korteidshalve- aangeduid als:

- de ‘Blaeu-kaart’ en de ‘Blaeu-tekst’;
- de ‘Callot-kaart’ en de ‘Callot-tekst’;
- de ‘Van Goor-tekst’;
- de ‘Van der Hoeven-tekst’;
- de ‘Hugo-tekst’ en de daarin opgenomen ‘Hugo-kaarten, blz. 45, blz. 125 en blz. 163’, wat betreft de ‘-tekst’ zowel in het Latijn als in de Franse (Chifflet-) vertaling;
- de ‘Pieri-tekst’;
- de ‘Untzen-kaart’;
- de ‘O.e.w. Verhoeven-kaart’ en
- de ‘Visscher-kaart’ en de ‘Visscher-tekst’.

De daarnaast door ons geraadpleegde (geschreven- en getekende) bronnen zijn -per hoofdstuk- bij de eerste vermelding in een voetnoot nader aangeduid (schrijver/tekenaar, titel/opschrift, plaats en jaar van uitgifte).

We laten in deze studie zoveel mogelijk de schrijver (met vermelding van de blz. en, waar mogelijk, de datum) zelf aan het woord en nemen daarbij de volgende regels in acht:

- citaten in de oorspronkelijke taal plaatsen we tussen dubbele aanhalingstekens: “ ”, de (door ons) in het Nederlands vertaalde citaten tussen enkele: ‘ ’;
- als een oorspronkelijke tekst voor meer dan één uitleg vatbaar is, vermelden we én deze tekst én de door ons gekozen Nederlandse interpretatie;
- van de bij de kaarten gevoegde legende vermelden we de oorspronkelijke tekst en de Nederlandse vertaling;
- ter wille van de duidelijkheid laten we niet- of minder ter zake doende delen van een tekst, opschrift of legende weg, wat we met drie punten: ... aangeven;
- ter verduidelijking van een tekst of legende voegen we daaraan, waar nodig, tussen twee haakjes: () een woord of enkele woorden toe. Waar in de oorspronkelijke tekst woorden tussen haakjes of aanhalingstekens staan, plaatsen we deze (om verwarring te voorkomen) in onze tekst tussen twee horizontale streepjes: - -;
- we vermelden een oorspronkelijke tekst letterlijk, inclusief eventuele druk- of schrijffouten; voor de Nederlandse vertaling hanteren we de spelling van de ‘Woordenlijst Nederlandse Taal’, Den Haag 1995/Antwerpen 1995;

- voor de door ons getekende kaarten en toponiemen hanteren we de spelling op de kaarten van de Topografische Dienst (uitgave 1983/89) en de straatnamenlijst van de betreffende gemeente;
- persoonsnamen worden in de bronnen op verschillende manieren gespeld; in deze studie hanteren we, behalve in citaten, een door ons gekozen spelling. We gebruiken dan een schrijfwijze die past bij de 'nationaliteit' van de betrokkene. Omdat we niet van een ieder de 'nationaliteit' hebben kunnen achterhalen, hanteren we bij de familienaam en in de titulatuur uitsluitend het Nederlandse voorzetsel 'van'.

De door ons bestudeerde- respectievelijk geraadpleegde belegeringskaarten zijn zodanig getekend dat ze niet op de huidige Topografische-kaart kunnen worden geprojecteerd. We hebben daarom, naast een aantal fragmenten van de (originele) belegeringskaarten, in deze studie overeenkomstige (door ons op schaal getekende) plattegronden opgenomen. Hierop zijn objecten door middel van een kaartteken, insluitingswerken met een symbool (geen van beide op schaal) weergegeven. De door ons gebezigde kaarttekens en symbolen worden in bijlage I verklaard.

De door de Spanjaarden en staatsen tijdens de belegering van Breda opgeworpen (tijdelijke) veldwerken zijn door ons van een letter en een volgnummer voorzien:

letter: B	de buiten de vestingwal van <u>B</u> reda gelegen, staatse werken;
T	de in het vak <u>T</u> eteringen gelegen, Spaanse werken;
G	de in het vak <u>G</u> inneken gelegen, Spaanse werken;
M	de bij <u>M</u> ade opgeworpen, staatse werken;
P	de in het vak (<u>P</u> ringen)Hage gelegen, Spaanse werken;
H	de in het vak (T <u>e</u> r)H <u>e</u> ijden gelegen, Spaanse werken en
V	de op de <u>V</u> rachelsche Heide gelegen, Spaanse werken.

De historicus dr. W.Klinkert en de heemkundige W.A.Laarakker danken we (de laatste postuum) voor hun begeleiding van deze studie.

Een speciaal woord van dank zijn we verschuldigd aan mevrouw H.C.Rooze-Lits en de heren A. en M. Eland die respectievelijk de tekst en de tekeningen/illustraties met de computer bewerkten.

2 De bronnen

De door ons bestudeerde bronnen zijn (in alfabetische volgorde):

De Blaeu-kaart 1)

De (aantoonbaar goed-geïnformeerde) tekenaar van deze door de Amsterdamse drukker en boekverkoper Joan Blaeu uitgegeven kaart: 'De belegering van Breda door Ambrogio Spinola in het jaar onzes Heren 1624.' is Hendrik Hondius.

Breda en de naaste omgeving zijn in vogelvlucht getekend, waarbij de bovenkant niet -zoals op de hedendaagse Topografische-kaart- naar het noorden, maar naar het oosten gericht is. De kaart vermeldt dat ze op een schaal van 6 centimeter per 1.000 pas (1.500 meter) is getekend, met andere woorden: op een schaal van 1 : 25.000 (1 centimeter op de kaart is 250 meter in het terrein).

Driedimensionaal zijn de stad Breda en haar vestingwerken, de Spaanse insluitingswerken, de zuidrand van een staats bivak bij Made en aan de einder de westrand van een staats bivak bij Dongen en 's-Gravenmoer getekend.

De kaart is voorzien van een Franstalige legende.

De Blaeu-tekst 2)

Sommige Blaeu-kaarten gaan vergezeld van een Nederlandstalig uittreksel van de (Latijnse) Hugo-tekst, dat als titel draagt: " 't BELEGH VAN BREDÆ, Door de wapenen van PHILIPS DE VIERDE, door de bestiering van d'INFANTE ISABELLA, en onder 't beleydt van AMBROSIVS SPINOLA. Uyt de beschrijving van HERMANNVS HVGO, Iesuit, getrocken."

1) Gemeentearchief Breda (GAB) 1949-80.

2) Gevoegd bij Breda's Museum (BM) 523.

Dit verslag (tien, door ons genummerde, bladen) van “ ’t wanckelbaer geval”, ’het wisselvallige lot’, waaraan Breda in 1624/25 onderworpen was, munt, naar onze mening, uit door bondigheid en fraai (17de-eeuws Nederlands) taalgebruik. Reden waarom we er incidenteel de voorkeur aan geven het te citeren in plaats van een zakelijke (modern Nederlandse) vertaling van de Hugo-tekst te gebruiken.

De Callot-kaart 3)

“SIEGE DE BREDA Jac. Callot In. et Fecit Israel siluestre. ex Parisijs Cum priuil. Regis.”, ‘Het beleg van Breda, gezien en vervaardigd door Jacques Callot, gedrukt door Silvester Israel uit Parijs met toestemming van de (Spaanse) koning.’

De Franse graveur Jacques Callot maakte in okt. 1625 ter plaatse schetsen van de toen reeds geslechte, maar qua locatie ongetwijfeld nog in het terrein herkenbare, Spaanse insluitingswerken. Tijdens een bezoek in jul. 1627 heeft hij naar alle waarschijnlijkheid de nodige terreinschetsen gemaakt. We vermoeden dat hij zichzelf (zittend) op zijn kaart heeft afgebeeld, met naast zich (staand en aanwijzingen gevend) de technische stafadviseur van Spinola: Cantagallina.

3) GAB 1945-301.

Callot schrijft in de opdracht aan de landvoogdes die voorafgaat aan de “DESCRIPCION DE LA VILLA Y SITIO DE BREDÁ ...”, ‘Beschrijving der stad en belegering van Breda ...’: ‘Ik heb me (voor de weergave van het beleg) laten leiden door het ontwerp van Giovanni Francesco Cantagallina, ingenieur des konings, die tijdens de belegering met veel succes zijn vindingrijkheid heeft aangewend. Hij heeft de complete stad en de insluitingswerken geschetst en de verschillende locaties aangegeven; hieraan heb ik toegevoegd het beknopt verslag van de gebeurtenissen dat geschreven is door een hooggeplaatst officier, dit om het corpus een ziel te schenken, waardoor de kaart als het ware gaat spreken ...’.

Vosters schrijft 4) dat Callot een kaart van Cantagallina heeft gebruikt, Zurawski 5) neemt aan dat Callot voor zijn kaart gegevens heeft ontleend aan de kaarten in de Hugo-tekst en aan Hollandse kaartenmakers als Blaeu en Visscher.

Onder zijn kaart brengt Callot het 17de-eeuwse soldatenleven-te velde in beeld. Midden onder, in de kaartrand, plaatst hij het wapen van Spinola: een ovaal veld, doorsneden door een driedubbele horizontale band van schaaksgewijs staande blokjes en in het schildhoofd - als zinspeling op zijn naam - een gestileerde “spina”, ‘doorn’. Dit zogenoemde ‘sprekende

4) S.A.Vosters, ‘HET BELEG EN DE OVERGAVE VAN BREDÁ ...’, Breda, 1993.

5) Simone Zurawski, ‘New Sources for Jacques Callot’s Map of the Siege of Breda.’, *THE ART BULLETIN*, vol. LXX Nu. 4, 1988.

wapen' is gedekt door een vijfbladige markiezenkroon. Pal boven het wapen zijn enkele dobbelende soldaten afgebeeld, die een trommel als speeltafel gebruiken. Wilde Callot daarmee aangeven dat het beleg van Breda aan Spaanse zijde als een gok (in de zin van een onzekere onderneming) van Spinola werd beschouwd?

Boven het figuratieve deel is in vogelvlucht-perspectief Breda en de naaste omgeving getekend. De kaart vermeldt daarvoor een schaal van 1 centimeter op 100 pas, ofwel 1 : 15.000. Op dit deel van de kaart zijn driedimensionaal Breda en haar vestingwerken, de Spaanse insluitingswerken en een staats bivak bij Made afgebeeld. Verder is er diachronisch een tiental gebeurtenissen op weergegeven.

De bovenkant van de kaart (in werkelijkheid de naar het oosten gerichte zijde) vertoont in vogelvlucht-perspectief de (brandende) kerk van Oosterhout en (afstekend tegen de horizon) een staats bivak bij Dongen en 's-Gravenmoer.

De Callot-tekst 6)

“DESCRIPCION DE LA VILLA Y SITIO DE BRED A Y ENTRADA QVE HIZO EN ELLA S.A.S. LA SEÑORA INFANTA DOÑA ISABEL CLARA EVGENIA A LOS XII. DE IVNIO M.DC.XXV. EN ANVERES en la EMPRENTA PLANTINIANA M.DC.XXVIII.”, ‘Beschrijving der stad en belegering van Breda en de intocht aldaar van hare koninklijke hoogheid de infante Isabella Clara Eugenia op 12 jun. 1625. Te Antwerpen in de Plantijnse drukkerij, 1628.’

Callot had op de zijkant van zijn kaart een Spaans-, Frans-, Latijns- en Italiaanstalige legende opgenomen. Uit zijn correspondentie met de drukker Balthasar Moerentorff (Moretus) -die vanaf 1610 leiding gaf aan de door zijn grootvader van moederszijde, Christoffel Plantin, opgerichte drukkerij Officina Plantiniana- blijkt dat de infante (de landvoogdes) aan een losse, Spaanstalige uitgave van de legende de voorkeur gaf.

Er bestond reeds een kort ooggetuigenverslag (“Relación”) van het beleg, dat (volgens de “Descripción”) geschreven was door een “persona militar è illustre”, een ‘hooggeplaatst militair’. Zurawski noemt Alonso Ladrón de Guevara als auteur, in de “Descripción” wordt Ladrón “vno de los Tenientes de Maestre de Campo general”, ‘één van de adjudanten van Spinola’, genoemd.

De Spaanstalige beschrijving en de legende (de zogenoemde “Tabla”, ‘tafel’) zijn in de “Descripción” samengevoegd. De Leuvense hoogleraar De Put (Puteanus) schreef daarvoor in het Latijn een inleiding en plaatste daaronder niet zijn eigen naam, maar die van Callot. We weten niet wie ze in het Spaans vertaalde alvorens ze aan de “Descripción” werd toegevoegd.

De “Descripción” (39 bladzijden) werd aan de landvoogdes opgedragen; de laatste regels van de opdracht luiden: ‘Moge eenieder haar (de ‘Beschrijving’) lezen en als oordeel uitspreken dat het beleg een van de grootste is geweest die er in onze tijd, zo goed als in het verleden, hebben plaatsgevonden.’

De Van Goor-tekst 7)

“BESCHRYVING DER STADT EN LANDE VAN BRED A:... DOOR THOMAS ERNST VAN GOOR, ... IN 'sGRAVENHAGE, By JACOBUS VANDEN KIEBOOM, MDCCXLIV.”

6) GAB 7-F-194, 8-C-230

7) GAB B 95 en 2-C-4.

Thomas Ernst van Goor (1688-1756) was een “ ... zoon van Mr. Johan van Goor, stadhouder der stad en baronie van Breda Na zijn rechtskundige studiën voltooid te hebben, vestigde hij zich als advocaat in zijn geboortestad Hij was een ijverig geschiedvorschuer ...” 8).

We veronderstellen dat hij voor zijn korte beschrijving van het beleg de Latijnse Hugo-tekst heeft geraadpleegd, mogelijk ook de Franse Chifflet-vertaling daarvan.

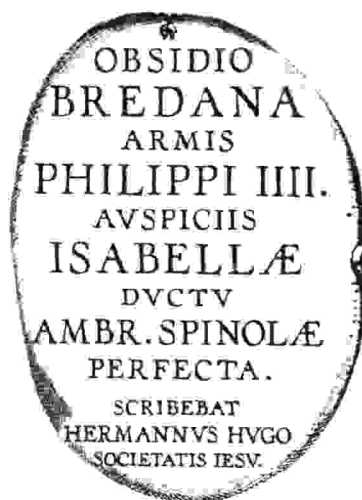
De Van der Hoeven-tekst 9)

“GESCHIEDENIS DER VESTING BRED A DOOR G. G. VAN DER HOEVEN, Majoor-ingenieur. ... BRED A, ... 1868.”

Govert George van der Hoeven verbleef van 1855 tot 1867 in de rang van kapitein der Genie aan de Koninklijke Militaire Academie te Breda. Van der Hoeven vermeldt vrijwel geen bronnen waaraan hij gegevens heeft ontleend. Gezien zijn voetnoot op blz. 110 en uit enkele citaten leiden we af dat hij niet de Latijnse Hugo-tekst, maar de Franse Chifflet-vertaling heeft geraadpleegd. Enkele andere citaten wijzen op een Nederlandstalige bron. “Het boek bevat een aantal gegevens die onjuist blijken te zijn. Niet omdat Van der Hoeven verkeerde bronnen heeft gebruikt of deze verkeerd heeft geïnterpreteerd, maar omdat na zijn tijd nieuwe gegevens bekend zijn geworden.” 10).

De in de Van der Hoeven-tekst opgenomen “Plaat II.” is een versoberde uitgave van de Hugo, blz. 163-kaart, inclusief de daarop gemaakte topografische fouten. Op de plaat staat aangegeven dat ze op schaal 1 : 50.000 getekend is. De plaat is, in tegenstelling tot de Hugo, blz. 163-kaart, niet voorzien van een legende. In plaats daarvan zijn enkele topografische objecten en insluitingswerken door een bijschrift met name genoemd.

De Hugo-tekst 11)

‘De belegering van Breda door het leger van Philips IV, onder het gezag van Isabella (en) onder het bevel van Ambrogio Spinola ten uitvoer gebracht. Geschreven door Herman Hugo pater jezuïet.’

8) *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*

9) GAB 27-B-30 (facsimile uitgave, Schiedam, 1974).

10) F. A. Brekelmans, *gemeentearchivaris van Breda, in zijn voorwoord bij de herdruk van Van der Hoeven's 'GESCHIEDENIS DER VESTING BRED A', Schiedam, 1974.*

11) GAB 433, 13-A-52/8556

Deze “Obsidio Bredana” kent drie Latijnse uitgaven: 1626 (Antwerpen), 1627 (Milaan) en 1629 (Antwerpen), alsmede vertalingen daarvan in het Spaans: 1627 (Antwerpen), het Frans: 1631 (Antwerpen) en het Engels: 1627 (Gent), 1627 (Leuven) en 1637 (Antwerpen). Wij verwijzen, ten behoeve van niet-latinisten, in deze studie naar de Franse (Chifflet) vertaling: “LE SIEGE DE LA VILLE DE BRED A CONQVISE PAR LES ARMES DV ROY PHILIPPE IV. PAR LA DIRECTION DE L'INFANTE ISABELLE CL. EVG. PAR LA VALEVR DV MARQVIS AMB. SPINOLA Traduict du Latin du Pere HERMANNVS HVGO de la Compagnie de IESVS, par PHILIPPE CHIFFLET Docteur es Droicts Ciuil et Canon, Prieur et Seigneur de Belle- fontaine, Chapellain Domestique de l'Oratoire de S.A.S. ANTVERPIAE, EX OFFICINA PLANTINIANA, M.DC.XXXI.”, ‘De belegering van de stad Breda, door het leger van koning Philips IV, onder het gezag van de infante Isabella Clara Eugenia en onder de dappere leiding van de markies Ambrogio Spinola veroverd. Vertaald uit het Latijn van pater Herman Hugo, jezuïet, door Philippe Chifflet, doctor in het burgerlijk en kerkelijk recht, prior en heer van Bellefontaine, kapelaan van de koninklijke huiskapel, te Antwerpen, bij de Plantijnse uitgeverij, 1631.’

De Brusselse pater Herman Hugo maakte als hoofdaalmoezenier van het Spaanse leger de belegering van Breda mee. Hij was geen militair deskundige, maar verkeerde wél in de gelegenheid Spinola en diens stafofficieren te raadplegen. Of hij hun uitleg altijd even goed verwoord heeft, valt te betwijfelen. Chifflet, eveneens militair ondeskundig, kon bij het maken van zijn vertaling vermoedelijk geen deskundigen raadplegen; zijn tekst geeft in een aantal gevallen een warrig beeld van militaire situaties.

APPROBATIO.

Obsidio Bredana, descripta a R. P. HERMANNO HUGONE, verè sine fūco refert, quàm potenter Deus omnipotens faciat Catholicis castris: vixit, Auditor ferè in omnibus tamquam oculus testis, doctè & cum fūctu ostendit quàm mirabilis sit Deus in operibus suis. Bruxellæ, x. Nouembrijs, M. DC. XXV.

Henricus Smeyers S. Th. Lic. Scholasticus
Bruxellensij, Librorum Censur.

Cum Privilegio PHILIPPI IV. Hispaniarum & Indiarum Regis Catholici, & Potentissimi Belgarum Principis, ad sexennium.

Signat.

J. Cools.

GOEDKEURING.

De 'Belegering van Breda', geschreven door de Eerwaarde Pater Herman Hugo, bericht waarlijk zonder opsmuk hoezeer de almachtige God het Katholieke kamp begunstigt: als ooggetuige en Leidsman bij de meeste aangelegenheden toont de schrijver hoe wonderbaarlijk God in zijn werken is.

Te Brussel, 10 Nov. 1625.

Henricus Smeyers, licentiaat in de
Heilige Godgeleerdheid,
Rector te Brussel, Boekenkeurder.

Met toestemming van Philips IV, Katholiek Koning van de beide Spanjes en Indië en Allerhoogste Vorst der Nederlanden, voor zes jaar (verleend).

Getekend: J. Cools.

In de Latijnse Hugo-tekst zijn tussen blz. 38 en 39, blz. 100 en 101 en na de ongenummerde blz. met de ‘Goedkeuring’ (in feite blz. 130) -volgens Zurawski (zie voetnoot 5) door Theodore Galle vervaardigde- kaarten opgenomen. Deze kaarten zijn als "Pag. 38.", respectievelijk "Pag. 100." en "Pag. 130." genummerd. In de Chifflet-vertaling vinden we ze terug tussen blz. 44 en 45, blz. 124 en 125 en na blz. 163. Daar zijn ze als "pag. 45.", "pag. 125." en "pag. 163." genummerd. Voor de Engelse vertaling (Gent) zijn deze kaarten opnieuw gegraveerd en daarbij van een Engelstalige legende voorzien. Wij verwijzen in deze studie naar de nummering in de Chifflet-vertaling, met de originele Latijnse legende.

De Hugo, blz. 45-kaart

geeft een beeld van het gebied Terheijden, Hartelbergen, Vrachelsche Heide en Teteringen; de bovenkant van de kaart is naar het zuiden gericht. Zij is getekend als een plattegrond en

toont driedimensionaal het terrein, enkele insluitingswerken en een staats bivak bij Made, kennelijk in de beginfase van het beleg (sep. 1624).

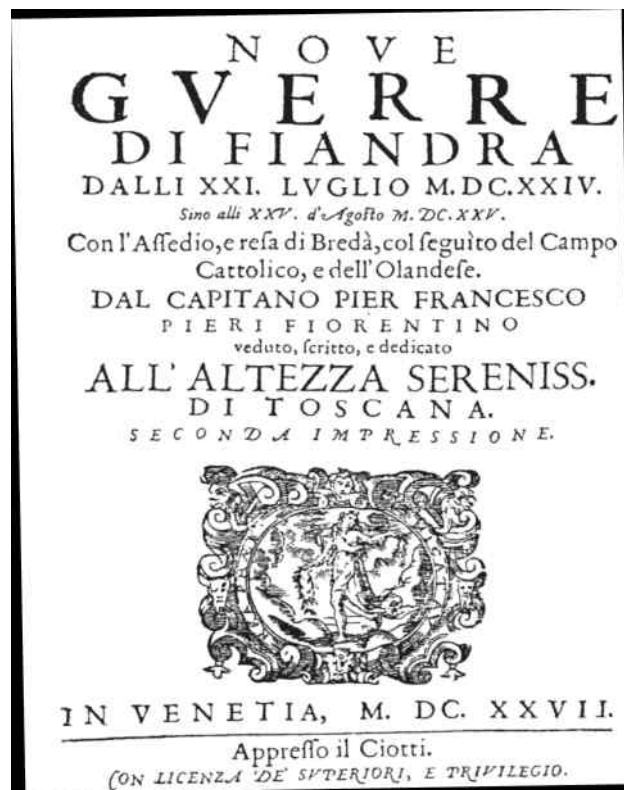
De Hugo, blz. 125-kaart

geeft een beeld van het gebied Terheijden, Hartelbergen en Vrachelsche Heide; ook deze plattegrond is met de bovenkant naar het zuiden gericht. Naast enkele driedimensionaal getoonde insluitingswerken beeldt deze kaart diachronisch een tweetal gebeurtenissen uit.

De Hugo, blz. 163-kaart

draagt het opschrift "OBSIDIO BREDAE PERFECTA.", 'De belegering van Breda voltooid.' en is getekend als plattegrond van Breda en de naaste omgeving, met de bovenkant naar het oosten gericht. Zij toont driedimensionaal de Bredase vesting- en de Spaanse insluitingswerken, de laatste, volgens het opschrift, naar de toestand van eind mei 1625.

De Pieri-tekst 12)

‘Nieuwe krijgsverrichtingen in de Nederlanden van de 21ste jul. 1624 tot de 25ste aug. 1625, met de belegering en de overgave van Breda en het verloop van de gebeurtenissen aan Spaanse en Hollandse zijde, van de hand van kapitein Pier Francesco Pieri uit Florence, gezien, beschreven en opgedragen aan zijne hoogheid (de groothertog) van Toscane. Tweede druk, te Venetië, 1627, bij Ciotti, met de toestemming en goedkeuring van de overheid’.

12) GAB handb. 16-E-37.

Pieri, een Florentijns kapitein in Spaanse dienst, voerde tijdens de belegering van Breda een, te Terheijden gelegerde, tot het regiment Campolataro behorende compagnie Italiaans voetvolk aan. Hij noemt zich (bescheiden) 'een eenvoudig militair' en noteert in dagboekvorm wat zich binnen zijn gezichtsveld en gehoorbereik afspeelt en wat hem, bij geruchte, ter ore komt. Zelf schrijft hij: 'Ik heb mijn legerkamp in het geheel slechts vier keer verlaten'.

De Untzen-kaart 13)

"Gründtlicher Warhafft: und Eigentlicher Abrisz oder Disegno ... die weitberümbte schön und veste Statt Breda ... den 27. Augusti 1624 ... beläget Den 5. Julij 1622 Mit Accord erobert und eingenommen worden ", 'Degelijke, waarheidsgetrouwe en topografisch juiste schets of afbeelding (van de manier waarop) de alom beroemde, fraaie en sterke stad Breda, (vanaf) de 27ste aug. 1624 belegerd werd en op 5 jul. 1622 capituleerde en bezet werd'.

De capitulatie datum is duidelijk een vergissing: het Bredase garnizoen capituleerde op 1 en marcheerde op 5 jun. 1625 af.

Op deze door kapitein Johan Sebastian Untzen van het in Spaanse dienst zijnde Brandenburgse regiment voetvolk getekende kaart zit in de cartouche in een chronogram of tijdvers het jaartal 1625 (het jaar waarin de kaart werd uitgegeven?) verborgen.

Het tweeregelig vers bestaat uit een hexameter, gevolgd door een pentameter en is dus in dubbele zin een zogenoemd 'distichon'. Door ons in dezelfde versvoeten vertaald, luidt deze strophe:

'kVnDIg In krYg en taCtlek hebt gY breDa nog herVVonnen;
trots past ook -na Vw Dood, spinola- 't komend geslacht'.

Door het optellen van de Romeinse cijfers, die als hoofdletters gedrukt zijn, kan men ook in deze vertaling het jaartal 1625 vinden.

13) BM 432

De kaart is als plattegrond van Breda en de naaste omgeving getekend; de bovenkant is niet naar het oosten (zoals op de Blaeu- de Callot- en de Hugo, blz. 163-kaart) of het zuiden (zoals op de Hugo, blz. 45- en de Hugo, blz. 125-kaart het geval is), maar naar het westen gericht. De kaart beeldt driedimensionaal het terrein, de Bredase vestingwerken en de Spaanse insluitingswerken uit. Al deze werken zijn ten opzichte van het terrein sterk vergroot getekend en laten daardoor meer details zien dan de Blaeu-, de Callot- en de Hugo, blz. 163-kaart. Untzen geeft de insluitingswerken die in het begin van het beleg zijn opgeworpen (voor zover die later geen rol meer speelden) niet weer; zijn kaart is daardoor niet compleet, maar wel zeer overzichtelijk geworden. Naast de vesting- en insluitingswerken beeldt hij diachronisch twee gebeurtenissen af. We veronderstellen dat de kaart de toestand van medio 1625 uitbeeldt.

Onder de kaart staat een uitvoerige, Duitstalige legende.

De O.e.w.Verhoeven-kaart 14)

Er zijn verscheidene door Abraham Verhoeven uitgegeven kaarten van het beleg bekend. Wij hanteren in deze studie de “T' Hantwerpen by Abraham Verhoeven op de Lombaerdeveste in de gulde Handt” uitgegeven kaart, de ‘O.e.w.Verhoeven-kaart’, waarvan de uitvoerige , toegevoegde, legende het opschrift draagt: “Oprechte ende waerachtige Af-beeldinge van het Beleghe vande stercke Stadt Breda, die Belegert is geworden den 27. Augusti 1624. door sijn Ex. Marquis Spinola, tot int Iaer 1625. den lesten Mey.”

Van deze plattegrond is de bovenkant naar het oosten gericht. De O.e.w. Verhoeven-kaart toont driedimensionaal de vestingwerken van Breda, het terrein in de naaste omgeving van de stad en (niet compleet) de daarin opgeworpen Spaanse insluitingswerken. Een staats bivak bij Made en het dorp Leur zijn (omkaderd) elders op de kaart afgebeeld. Verder zijn diachronisch drie gebeurtenissen uitgebeeld en is één gebeurtenis symbolisch weergegeven.

De Visscher-kaart 15)

“PERFECKTE AFBEELDINGE van de Belegeringe der Stadt BREDa onder 't Beleyt des Marquis Spinola mitsgaders het Leger van den Doorluchtighen Prince van Oranjen MAURITIUS VAN NASSOU etc. tot ontset der voorschreven Stadt Anno 1624. t'Amsterdam bij Claes Iansz Visscher.”

Van deze Visscher-kaart zijn meerdere uitvoeringen bekend. De bij deze studie gebruikte uitvoering draagt de voornoemde titel, maar wordt -naar de in de linker benedenhoek getekende monniken- ook wel de ‘Monniken-kaart’ genoemd.

Op deze driedimensionaal getekende plattegrond is de bovenkant naar het westen gericht. De kaart toont de stad met haar vestingwerken, de Spaanse insluitingswerken en een staats bivak bij Made. In de linker bovenhoek is een korte “Verklaringe der Stats annotatië” geplaatst en achter de (toegevoegde) tekst is een “Verklaringe des Getals in 't oudt Leger vanden PRINCE van ORANGIEN” (het staatse bivak bij Made) en een “Verklaringe van 't Leger van Marquis Spinola” opgenomen. In de laatste worden ook enkele vestingwerken van Breda met name genoemd. Verder zijn diachronisch twee gebeurtenissen uitgebeeld. De kaart maakt -wat de weergave van het terrein betreft- een

14) BM 430.

15) BM 671.

betrouwbare indruk; diverse terreinobjecten staan met name vermeld. Wat de vestingwerken betreft, wijkt deze kaart aanzienlijk af van de hiervoor genoemde belegeringskaarten. Al was de tekenaar er blijkbaar wél van op de hoogte dat de vestingwerken vóór de insluiting waren uitgebreid, toch wist hij duidelijk niét hoe deze uitbreiding er uitzag.

De insluitingswerken zijn (sterk vergroot getekend) in een enkele, vrijwel cirkelvormige lijn rond Breda gesitueerd. Ook zij wijken in hoge mate van die op de hiervóór genoemde belegeringskaarten af. We veronderstellen dat de gegevens over de Spaanse werken door waarneming vanaf de toren van de Gro(o)te - of Onze Lieve Vrouwekerk van Breda zijn verkregen. Mogelijk zijn die werken op grotere afstand van de stad daardoor qua locatie en vorm niet juist weergegeven. Vermoedelijk zijn de gegevens van de insluitingswerken vanuit het ingesloten Breda naar Holland overgebracht. Daar heeft men zich er ongetwijfeld geen juist beeld van kunnen vormen en zo is een allesbehalve “perfeckte afbeeldinge” van de belegering ontstaan.

De Visscher-tekst

Onder de Visscher - kaart is een tekst geplaatst met de titel “NIEU-GEcorrigeerde en verbeterde- de Caerte vande belegeringe der Stadt Breda, onder 't beleyt des Marquis Spinola: Mitsgaders een kort verhael van 't Gedenckweerdigste inde Belegeringe voor-gevallen”.

Het is een in dagboekvorm geschreven ooggetuigenverslag (groot twee bladen A4 formaat) van iemand die tijdens het beleg binnen Breda verbleef; het eindigt abrupt op “Christ-dagh” (25 dec. 1624). Is het verslag samen met de kaartgegevens eind 1624 uit het ingesloten Breda naar Holland gesmokkeld?

Kaart en tekst zijn uitgegeven “ t 'Amsteldam, By Claes Jansz. Visscher woonende inde Kalverstraat inde Visscher. 1625.”

Overige bronnen

Naast de hiervóór genoemde, door ons bestudeerde, bronnen hebben we nog een aantal publicaties en kaarten geraadpleegd. Als daaruit/daarvan in deze studie gegevens zijn verwerkt, zijn per hoofdstuk in de tekst en/of een voetnoot vermeld.

3 De vestingstad Breda

Breda: een “byna onverwinnelijke stad”

Fragment van de Blaeu-kaart;
de bovenkant is naar het oosten gericht.

Het in Brabant gelegen Breda lag aan een goed bevaarbare waterweg en aan begaan- en berijdbare landwegen op een strategische locatie in het grensgebied tussen het Spaanse Brabant en het staatse Holland.

Breda was in 1624 (voor die tijd) modern versterkt. Graaf Hendrik III van Nassau, Heer van Breda, had in dienst van keizer Karel V veel rondgereisd en onder meer Italië (destijds de bakermat van de vestingbouwkunde) bezocht. Aldus uitstekend geïnformeerd, gaf hij in 1531 opdracht een begin te maken met het naar de nieuwste vestingbouwkundige inzichten versterken van Breda (dat toen nog op middeleeuwse wijze ommuurd was) 16). In het jaar 1587 en volgende jaren zijn de Bredase vestingwerken aanzienlijk uitgebreid; in 1622 werd de stad in opdracht van prins Maurits “opnieuw versterkt en bevestigd” 17).

Op blad 2, in de linkerkolom, van de Blaeu-tekst wordt Breda in 1624 een “... byna onoverwinnelijke ... stad ...” genoemd. De kwalificatie ‘onoverwinnelijke’ slaat op een

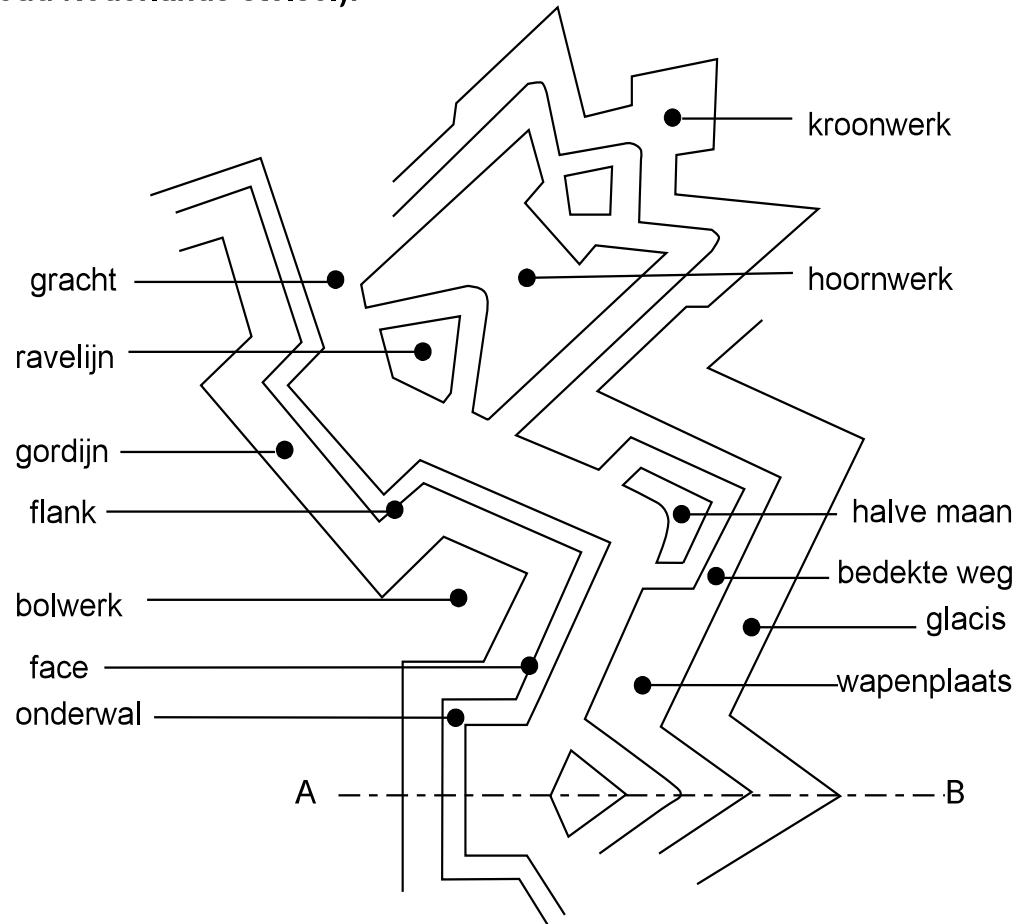
16) B·Roosens, ‘De stadsomwalling van Breda: de eerste toepassing van het gebastioneerd vestingstelsel in de Nederlanden(1531-1547)’, *Bijdragen tot de geschiedenis* LXIII, Antwerpen, 1980.

17) H.J.N. van den Berg, ‘DE GENIE BIJ DE VESTING BREDA EN HAAR BELEGERING IN 1637’, *JAARBOEK van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda*, “DE ORANJEBOOM”, Breda, 1988.

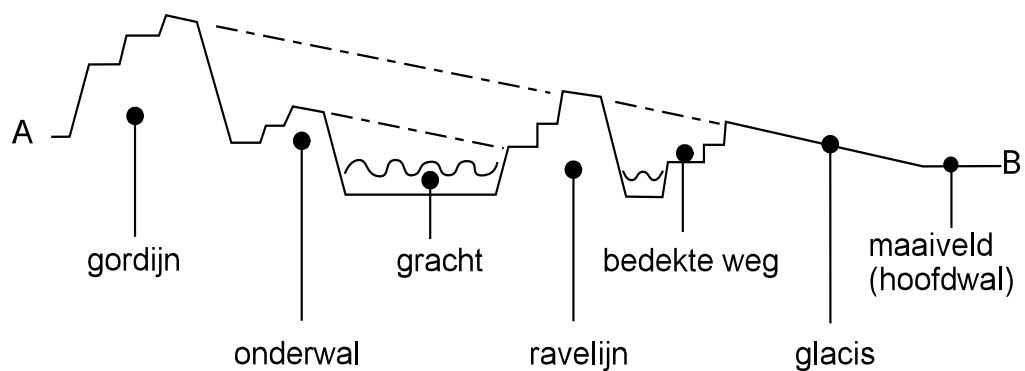
Schets van vestingwerken (niet op schaal)

Plattegrond

(oud Nederlands stelsel):

Dwarsdoorsnede A (vestingzijde) - B (veldzijde)

vermeende onmogelijkheid de vesting stormenderhand te veroveren. Behalve door bestorming kon men een vijandelijke vesting ook in handen krijgen door omkoping (Geertruidenberg in 1589) of list (Breda in 1590). Een vierde mogelijkheid: als men er in slaagde een vesting van de buitenwereld af te sluiten, raakte vroeg of laat de voedselvoorraad uitgeput en zou ze -hoe sterk de verdedigingswerken en hoe trouw, waakzaam en standvastig het garnizoen en de burgerij ook waren- tenslotte toch moeten capituleren.

De Bredase vestingwerken in woord en beeld

In de Latijnse Hugo-tekst, in de Franse Chifflet-vertaling ervan en in de Van der Hoeven-tekst worden de Bredase vestingwerken vrij uitvoerig beschreven, Pieri vermeldt er in zijn dagboek slechts enkele bijzonderheden van. De Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163-kaart, alsmede de Untzen-, de O.e.w. Verhoeven- en de Visscher-kaart brengen de Bredase vestingwerken in beeld. In de Latijnse Hugo-tekst is (tussen blz. 4 en 5, als "Pag. 5.") een kaart gevoegd met de titel: "BREDATA VT MAVRITIO NASSAVIO RECENS OPERIBVS MVNITA ANTE OBSIDIONEM", en tussen blz 24 en 25 (als "Pag. 25.") een met de titel: "BREDATA NOVIS OPERIBVS POST SPINOLAE ADVENTVM MVNITA.". In de Chifflet-vertaling zijn dezelfde kaarten tussen blz. 6 en 7, als "Pag.6.", respectievelijk tussen blz. 30 en 31, als "Pag.30." gevoegd. Van der Hoeven plaatst de beide kaarten in zijn tekst tussen blz. 91 en 92 met het onderschrift : "Vestingwerken door Prins Maurits aangelegd vóór de belegering door Spinola.", respectievelijk tussen blz. 105 en 106 met het onderschrift : "Uitbreiding van de vestingwerken na de komst van Spinola.".

Van Goor voegt tussen blz. 49 en 50 van zijn tekst als "Pag.50." met als opschrift: "BREDATA, door PRINS MAURITS met zijn nieuwe Vesting werken gesterkt in het jaar 1622.", de Hugo "Pag. 25." kaart. Dit opschrift zou uiteraard moeten luiden: 'De, in de jaren 1622-1624 in opdracht van prins Maurits vernieuwde- en door Justinus van Nassau, in 1624/25 aangevulde vestingwerken van Breda.'.

Een anonieme kaart in het 'Zakboekje van Johan Maurits van Nassau' 18) en een door David Portius vervaardigde manuscript-kaart 19) geven eveneens een duidelijk beeld van de Bredase vestingwerken van na 26 aug. 1624 (één dag vóór het begin van de belegering van Breda door Spinola). De Portius-kaart is - met het onderschrift: "Plattegrond van Breda in 1625" - opgenomen in de Van der Hoeven-tekst tussen blz. 91 en 92.

Bij onze nu volgende beschrijving van de Bredase vestingwerken hebben we voor de vestingbouwkundige terminologie Mohr 20) geraadpleegd.

De hoofdverdediging

De vesting Breda omvatte de stad en het kasteel, de vestingwerken omsloten beide aan de veldzijde. Het zwaartepunt van de verdediging werd gevormd door de (hoofd)wal. In deze wal waren uitbouwen: **bolwerken** (bastions) aangebracht; een waldeel tussen twee

18 Koninklijk Huis Archief, (Inv. 4, nr. 1476).

19 'Genie, Plans van Vestingen', Algemeen Rijks Archief (B.198).

20 A.H.Mohr, 'VESTINGBOUWKUNDIGE TERMEN', Stichting Menno van Coehoorn, Zutphen, 1983.

bolwerken werd gordijn genoemd. In de wal rond Breda (stad en kasteel) lagen 15 bolwerken, op de Visscher-kaart zijn er 16 getekend.

Van der Hoeven schrijft: “Het profiel (van de bolwerken en de gordijnen) was zeer hoog en het buitenvlak met zoden bekleed (met gras begroeid).” Volgens Hugo was de wal “perpetuo quercuum ordine”, met een ‘aaneengesloten rij eiken’ beplant. Chifflet vertaalt dit met “bordez tout à l'entour de chesnes et d'ormeaux”, ‘omzoomd door eiken en jonge iepen (olmen)’. Hugo vervolgt ‘...de omtrek van de stad ... (is) nauwelijks meer dan 4.000 pas, zodat men over de wal in één uur vrijwel om de stad heen kon lopen.’ (Een ‘pas’ was anderhalve meter -twee stappen- lang, in ‘een uur gaans’ kon men ongeveer zes kilometer afleggen.)

Een bolwerk had de vorm van een vijfkant, de open achterzijde noemde men keel, de zijkanen flanken en de naar voren uitspringende kanten facen. Stevin schrijft 21): “BOLWERCKEN sijn de uytstekende hoofden der sterckten ... alsoo crijcht dit hoeft den naem bolwerck, van wegghen werck en bolle, twelck soo veel te segghen is, als werck om te wederstaen de bollen of clooten des viants die daer op gheschoten worden, oock om van daer bollen na den viant te schieten.” Vanaf een bolwerk konden de naastgelegen gordijnen en bolwerkfacen met vuur flankerend worden bestreken.

Niet alleen op bolwerken, maar ook op achter tegen de gordijnen opgeworpen aarden ophogingen: **katten** kon men geschut opstellen. In Breda lagen achter de zuidoostelijke wal twee katten, van waaraf het (goed begaanbare) terrein aan die zijde van de vesting tot op enkele kilometers van de stad onder vuur genomen kon worden. Deze betrekkelijk kleine werken zijn op de kaarten moeilijk of niet te onderscheiden. De tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart geeft ze (symbolisch ?) elk met twee, vergroot getekende, kanonnen weer.

Fragment van de O.e.w.Verhoeven-kaart;
de bovenkant is naar het oosten gericht.

De katten lagen aan weerszijden van het bolwerk bij het Klooster Sint-Catharinadal, één op het huidige Chasséveld ten noorden, één op het terrein van de vroegere Chassékazerne ten zuiden van de huidige Claudius Prinsenlaan.

Via uit baksteen opgetrokken **poorten** kon men Breda in- en uitgaan. Pieri schrijft: ‘Breda heeft vier poorten’. Aan het eind van de huidige Haagdijk lag de Antwerpsche-, van de Ginnekenstraat de Ginnekensche- en van de huidige Boschstraat de (’s-Hertogen) Bosschepoort. Deze poorten waren in de flank van een bolwerk gelegen. In het gordijn bij

18) *Simon Stevin, ‘Stercktenbouwingh’, Leiden, 1594.*

het Kasteel gaf een veldpoort toegang tot de huidige Speelhuislaan.

De Mark stroomde aan de zuidzijde via een afsluitbare onderdoorgang in het gordijn (de Inundatiesluis) de vesting binnen. Aan de noordzijde was het gordijn onderbroken; daar stroomde de Mark de vesting uit en lag op de linkeroever een jaagpad, waarlangs met paarden schepen de haven in en uit konden worden getrokken.

Aan de veldzijde was de vesting omgeven met een natte **gracht**, die volgens Van der Hoeven 70 tot 150 pas (105 tot 225 meter) breed en vijf voet (anderhalve meter) diep was. Pieri beschrijft hoe men door Markwater binnen te laten het water in de gracht op het gewenste peil kon houden. Bij de vier poorten werd de gracht overspannen door een brug, waarvan een deel kon worden opgehaald.

Aan de grachtzijde van de gordijnen en bolwerken lag een lage **onderwal**, tussen de hoofd- en de onderwal lag een pad. Achter de onderwal vonden schutters van het garnizoen tot borsthoogte dekking tegen vijandelijk vuur, over deze wal konden ze de gracht met handvuurwapens bestrijken. Het pad fungeerde (verbreed) ook als verzamelplaats voor het garnizoen voor het doen van een uitval. Van der Hoeven schrijft: "Om den grond, die bij de verdieping van de grachten verkregen werd, te kunnen bergen, liet men (te Breda) de ruimte achter de onderwallen vullen, en daarmede verviel ook de gelegenheid, om een laag bestrijkend vuur over de grachten te kunnen geven." Met het opvullen van de ruimte tussen de hoofd- en de onderwal gingen ook de verzamelplaatsen voor het doen van uitvallen verloren. Pieri noteert in zijn dagboek dat de 'berm van de wal' (de onderwal) met een 'goed onderhouden meidoornhaag' was beplant. Zo'n haag moest ervoor zorgen dat de grond, van de door een vijandelijke beschieting afkalvende wal, de gracht niet opvulde. Ze diende volgens Pieri óók als gezichtsdekking voor verdedigers achter de onderwal en om -als de gracht dichtgevroren was- een vijandelijke stormloop op de wal te hinderen.

Fragment van de Hugo-kaart "Pag. 30."

De bovenkant is naar het oosten gericht.

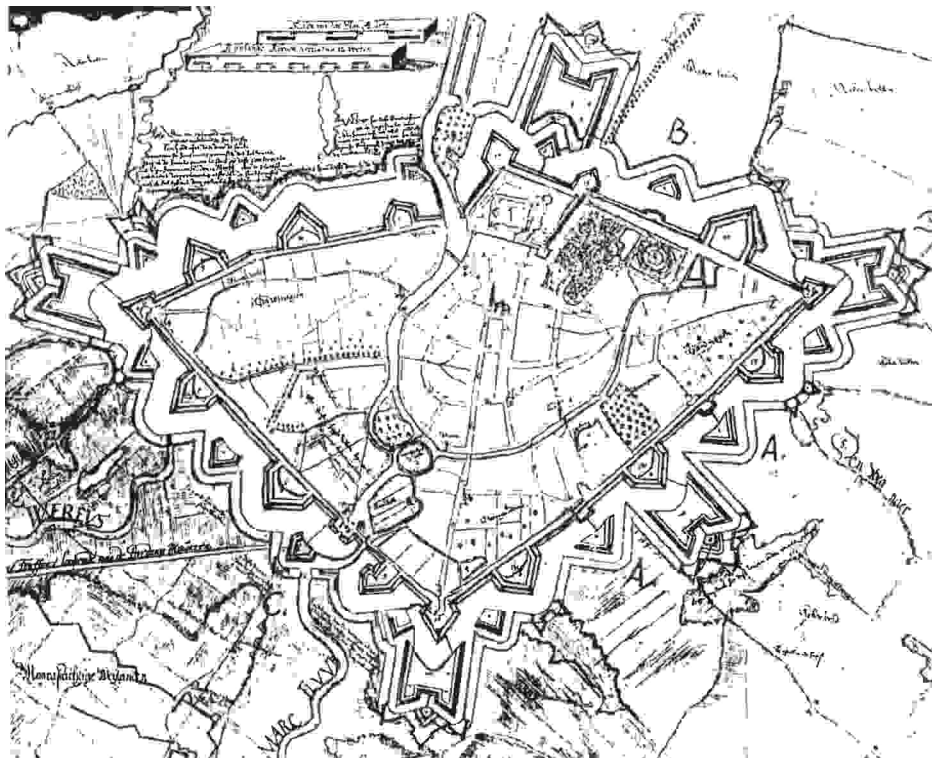
K = wijkplaats.

Tussen de Ginneken-sche- en Bossche-poort lagen aan de veldzijde twee-, tussen de Bossche-poort en het kasteel lag één klein(e) bolwerk-vormig(e) uitbouw(en) die toegang bo(o)d(en) tot een onderdoorgang van de wal. Op de kaart in de Franse (!) Hugo-tekst ("Pag. 30.") worden ze (letter K) "Tria receptacula in fossis moeniū", 'drie wijkplaatsen bij de grachten' genoemd, op een identieke kaart in de Van Goor -tekst ("Pag. 50.") wordt dit vertaald met '**ketel(s)**' in de betekenissen van 'kuil', 'ruimte in een hol'. We veronderstellen dat het plaatsen waren waar de verdedigers van buitenwerken zich veilig konden verzamelen om binnen de wal terug te trekken.

De buitenwerken

Om, na het opvullen van de ruimte tussen de hoofd- en de onderwal, de gracht toch met handvuurwapens te kunnen bestrijken, had men in de gracht op eilandjes buitenwerken aangelegd: **ravelijnen** en **halve manen**.

De halve maan ontleende haar naam aan de holle, maansikkel-vormige achterzijde. Volgens Mohr wordt de term 'halve maan' soms ten onrechte gebruikt voor 'ravelijn'. Een ravelijn dekte namelijk een gordijn, een halve maan de facen van een bolwerk: 'couvre-face'. We mogen volgens de vestingbouw-kundige terminologie 'halve maan' ook niet vervangen door 'demi-lune'. Onder 'demi-lune' verstaat men daarin namelijk een werk dat niet in front van een bolwerk, maar -net als een ravelijn- vóór een gordijn lag, aanzienlijk groter was dan zowel een halve maan als een ravelijn en dat driehoekig van vorm was.

Fragment van de Portius-kaart
de bovenkant is naar het noorden gericht.

Volgens de Hugo-tekst lagen er rond Breda veertien ravelijnen:

- bij de Antwerpsche-, de Ginnekensche- en de Bosschepoort een ravelijn, dat door middel van een brug met de bolwerkflank waarin de poort lag, was verbonden;
- bij het kasteel één, dat door middel van een brug met het gordijn was verbonden;
- bij zowel de haven als bij de Groote inundatiesluis één, dat door een beer met het gordijn was verbonden. Een beer is een naar boven spits toelopende muur, die te Breda diende om het water in de gracht van de Mark af te sluiten; met behulp van een sluisje in de beer kon men Markwater in en uit de gracht laten lopen;
- in front van elk der overige acht gordijnen een ravelijn.

Naar onze mening waren de, door ons op de Portius-kaart met de letter A gemerkte, buitenwerken vóór de twee wijkplaatsen demi-lunes en lijken die (B) vóór de derde wijkplaats en (C) vóór de Groote inundatiesluis meer op een halve maan dan op een ravelijn.

De voorwerken

Om de poorten en andere kwetsbare plaatsen van een vesting vanuit een naar voren geschoven positie te kunnen verdedigen, werden op de veldzijde buiten de gracht **hoornwerken** opgeworpen. In de Hugo-tekst lezen we dat te Breda: ‘... om een nog grotere veiligheid te waarborgen, vijf grote hoornwerken (werden opgeworpen). Elk van hen is 210 pas lang en 150 breed, de gracht (er omheen) is 30 pas (breed). Het hoornwerk vóór het kasteel is nog veel groter: 240 pas lang en 200 breed.’ Van der Hoeven schrijft: “... dat de hoornwerken ... (ook) moesten dienen, om het doen van uitvallen gemakkelijk te maken.” Veelal was bij een vesting aan de overzijde van de gracht een manshoge wal opgeworpen die naar de veldzijde langzaam glooiend afliep: het zogenoemde **glacis**. Een tussen deze wal en de gracht gelegen **bedekte weg** was op een aantal plaatsen verbreed tot een -tegen vijandelijk vuur beveiligde- opstellingsplaats voor troepen die een uitval gingen doen: zogenoemde **wapenplaatsen**. Te Breda beschikte men niet over zo'n bedekte weg met wapenplaatsen: daar moesten blijkbaar hoornwerken tevens als zodanig fungeren.

Op de kaarten van de Bredase vestingwerken zien we vijf hoornwerken, één:

- in front van de Antwerpsche-, de Ginnekensche- en de Bosschepoort;
- in front van de veldpoort van het kasteel en
- in front van het Klooster Sint Catharinadal tegenover (het goed begaanbare) terrein ten zuidoosten van de vesting).

Op de kaart in de Hugo-tekst (“Pag. 30.”) worden deze vijf werken (letter P) “Maiores opera cornuta V.” genoemd, op de identieke kaart in de Van Goor-tekst vertaald met: “Groote Hoornwerken”. Op de O.e.w. Verhoeven-kaart is bij deze werken (met uitzondering van dat bij de Bosschepoort en dat bij het klooster) de letter A geplaatst: “De groote Hoornwercken, buytē de stadt”.

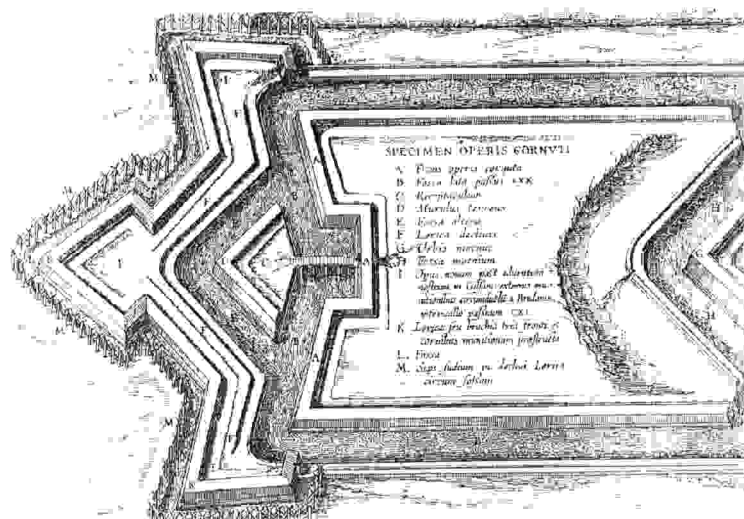
De tekenaar van de Visscher-kaart plaatst er nummers bij:

- nr. 35 “ ’t Hoorn-werck buyten d’ Antwerpsche Poort”;
- nr. 36 “ ’t Hoorn-werck buyten de Ginnickensche Poort”;
- nr. 37 “ ’t Hoorn-werck buyten Martinis Bolwerck” (bij het klooster);
- nr. 38 “ ’t Hoorn-werck buyten de Bos poort” en
- nr. 40 “ ’t Hoorn-werck achter ’t Kasteel”.

Vóór het gordijn van een hoornwerk werd -in de gracht om dit werk- nog een klein, ravelijn-vormig werk opgeworpen. Volgens de kaart uit het zakboekje van Johan Maurits van Nassau, de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163- en de Untzen-kaart was er in 1624/25 te Breda voor alle vijf hoornwerken zo'n werk gelegen. Op de kaart in de Hugo-tekst ("Pag. 30."), de identieke kaart in de Van Goor-tekst en op de Portius-kaart in de Van der Hoeven-tekst is zo'n werk bij het kasteel niet getekend. De tekenaar van de O.e.w. Verhoeven- en die van de Visscher-kaart situeren zo'n werk alleen bij het hoornwerk voor de Bosschepoort. Op de kaart in de Hugo-tekst ("Pag. 30.") worden ze (letter Q) "Receptacula praestructa operibus cornutis" genoemd, op de kaart in de Van Goor-tekst vertaald met "Werken in de gracht der Hoornwerken".

Volgens Van der Hoeven waren de Bredase hoornwerken echter "niet zeer geschikt (voor het doen van uitvallen)". We vermoeden dat de 45 meter brede gracht die deze werken omgaf een te grote belemmering vormde. "Om deze reden werd er onder 't bestuur van Justinus van Nassau bij 't begin van de belegering, op 140 passen vóór de hoornwerken, een bedekte weg gemaakt in den vorm van een **kroonwerk** en van ruime wapenplaatsen voorzien. In de vleugels van deze werken waren houten poternen gemaakt, om de troepen te kunnen uit- en inlaten".

In de Hugo-tekst is op blz. 11 een "SPECIMEN OPERIS CORNVTI", 'voorbeeld van een hoornwerk' opgenomen. Het is geen tekening van een hoornwerk sec, maar van een hoorn- en een kroonwerk; uit berekeningen blijkt dat de afmetingen die Hugo vermeldt ook niet die van een hoornwerk, maar van een combinatie van een hoorn- en kroonwerk zijn.

Legende: A = wal in front van hoornwerk;	G = bolwerk in vestingwal;
B = gracht om hoornwerk;	H = vestinggracht;
C = wijkplaats;	I = kroonwerk;
D = wal van wijkplaats;	K = wal van kroonwerk;
E = gracht vóór wijkplaats;	L = greppel rond kroonwerk;
F = wapenplaats;	M = paalwerk.

Op de kaart in de Hugo-tekst (“Pag.30.”) worden deze kroonwerken (letter R): “Brachium et loricae ante cornua”, ‘kroonwerk met borstwering vóór een hoornwerk’ genoemd. Op de identieke kaart in de Van Goor-tekst worden ze (letter R) met “Bedekten weg” aangeduid, in feite een verwarring stichtende benaming: het was geen bedekte weg, maar fungeerde als zodanig. Op de Visscher-kaart is vóór het hoornwerk bij het klooster geen kroonwerk getekend.

Van der Hoeven schrijft op blz. 118/119: “Op den 30sten Augustus -dus 3 dagen voor de insluiting- werd tusschen de hoornwerken nog een viertal buitenwerken aangelegd, ‘synde hoornwercken, maer niet soo wyt uyt springende als d’ander’.” Wij spreken in die fase van de belegering liever over de ‘omsingeling’. De omsingeling begon volgens Van der Hoeven (blz. 11) “op den 27sten Augustus ...”. Als de kleine hoornwerken drie dagen vóór de omsingeling begon, werden opgeworpen, gebeurde dat op 24 aug., als ze erna aangelegd werden, moet dit op 30 aug. zijn gebeurd.

Op de O.e.w.Verhoeven-kaart zien we viermaal de letter B voor “De cleyne Hornewercken”; één:

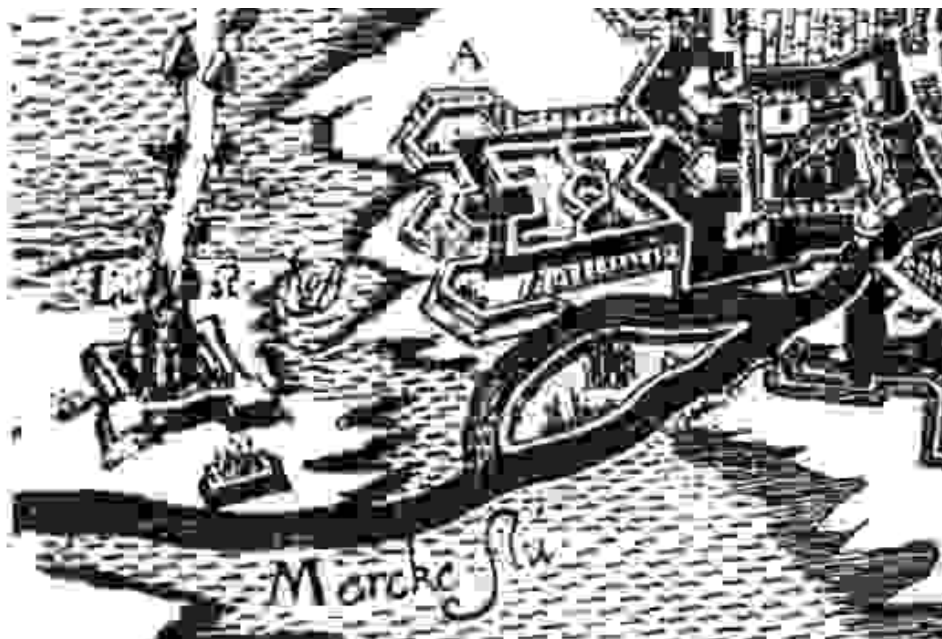
- tussen de haven ter hoogte van het kasteel en het hoorn- en kroonwerk bij de Antwerpsche poort;
- tussen het hoorn- en kroonwerk bij de Ginnekensche poort en die combinatie bij het klooster Sint Catharinadal;
- tussen het hoorn- en kroonwerk bij het klooster en de soortgelijke werken bij de Bossche poort en
- tussen het hoorn- en kroonwerk bij de Bossche poort en de combinatie bij het kasteel.

Untzen laat op zijn kaart het kleine hoornwerk tussen de Bossche poort en het kasteel weg, op de Visscher-kaart ontbreken ze alle vier. Op de O.e.w.Verhoeven-kaart zijn de vier (letter B) “cleyne Hornewercken” onderling even groot, maar kleiner dan de grote hoornwerken afgebeeld. De tekenaar van de Blaeu-kaart, Callot, Untzen en Portius (de kaart in de Van der Hoeven-tekst) tekenen het kleine hoornwerk tussen de haven, ter hoogte van het kasteel, en de Antwerpsche poort weliswaar kleiner dan de grote-, maar toch duidelijk groter dan de overige kleine-. De tekenaar van de kaart in de Van Goor-tekst en (van het origineel daarvan) in de Hugo-tekst (“Pag. 30.”) geeft het grootste (letter S) van de “Quatuor munitiones cornutae minores”, “Kleyne Hoornwercken”, even groot weer als de andere drie, doch kleiner dan de grote hoornwerken. Op de Hugo, blz. 163-kaart en op de kaart in het zakboekje van Johan Maurits van Nassau zijn ze alle vier kleiner dan de grote getekend. De tekenaar van de Visscher-kaart situeert in plaats van de kleine hoornwerken op geruime afstand vóór de gracht tussen de grote hoorn- en kroonwerken een wal met bolwerken.

Van der Hoeven schrijft: “Buiten de Haagdijsche- (Antwerpsche)poort werd ook een **tenaille** gemaakt, van de halve maan voor de poort tot aan het hoornwerk, ‘om te bedecken en te bevryden de brug voor de poorte’.” Op de door ons bestudeerde kaarten van de Bredase vestingwerken -met uitzondering van de Visscher-kaart, de kaart in de Van Goor-tekst en die in de Hugo-tekst (“Pag. 30.”)- zien we aan de veldzijde op de oever van de gracht, tussen de lunet ten zuidoosten van het grote hoornwerk bij de Antwerpsche poort een tenaille getekend. Een tenaille was in de vestingbouwkunde een M-vormig buitenwerk.

Door deze tenaille (letterlijke vertaald: dit tangwerk) liep een landweg uit de richting (Princen)Hage, met twee bruggen over de gracht, via een lunet en de Antwerpschepoort de vesting in. We veronderstellen dat dit werk diende om binnenkomend voetvolk en ruiters van het garnizoen -die in het voorterrein op patrouille waren geweest of op wacht hadden gestaan- te controleren voordat ze de vesting weer betraden. Als deze veronderstelling juist is, mogen we een soortgelijk werk ook verwachten bij de andere landpoorten en op de plaats waar de Mark de vesting in-, respectievelijk uitstroomde. Op de Hugo, blz. 163-kaart, de Portius-kaart in de Van der Hoeven-tekst en de kaart in het zakboekje van Johan Maurits van Nassau zien we bij de Bosschepoort inderdaad een soortgelijk werk liggen. Callot, Portius, Untzen, de tekenaar van de Blaeu-kaart en die van de kaart in het zakboekje van Johan Maurits van Nassau situeren in front van de Ginnekenschepoort, doorsneden door de Mark, een werk dat mogelijk diende om binnenkomend land- en scheepsverkeer te controleren. Op de kaart in de Van der Hoeven-tekst en die in het zakboekje van Johan Maurits van Nassau is ook bij de Bosschepoort, op de oever van de gracht aan de veldzijde, een werk te zien dat zou kunnen dienen om het landverkeer te controleren.

Wat betreft de controle op het scheepsverkeer dat in het noorden vanuit de richting Holland naar Breda kwam, schrijft Hugo: 'Vlak bij het kasteel ligt een eilandje, dat omgeven is met een wal van bescheiden hoogte, ten dienste van de scheepvaart. Dit was het model dat graaf (prins) Maurits twee jaar eerder voorgeschreven had te volgen bij het aanleggen van de gordijnen, bolwerken, ravelijnen en de andere vestingwerken ...'.

Fragment van de O.e.W.Verhoeven-kaart;
de bovenkant is naar het oosten gericht.
Links onder staat het "Lusthoff", het 'Speelhuis',
rechts boven het kasteel van Breda.

Op een zandbank in de Mark, pal ten noorden van het kasteel, was in opdracht van prins Maurits -naar we veronderstellen op schaal ('bescheiden hoogte')- een model gemaakt van de (hoofd)wal met voorwal en de buitenwerken. Aan de hand daarvan werd Breda in 1622 versterkt. Hugo vermeldt daarbij nog een (in onze ogen opmerkelijke) bijzonderheid. Hij schrijft namelijk dat er te Breda een opleidingsinstituut gevestigd was waar studenten uit binnen- en buitenland (Duitsland, Frankrijk en Engeland) onderricht kregen in de vestingbouwkunde. Behalve voor controle van de scheepvaart werd het eilandje in de Mark dus ook gebruikt voor aanschouwelijk militair onderwijs: de Koninklijke Militaire Academie (KMA) had blijkbaar in de 17de eeuw al een voorganger in Breda.

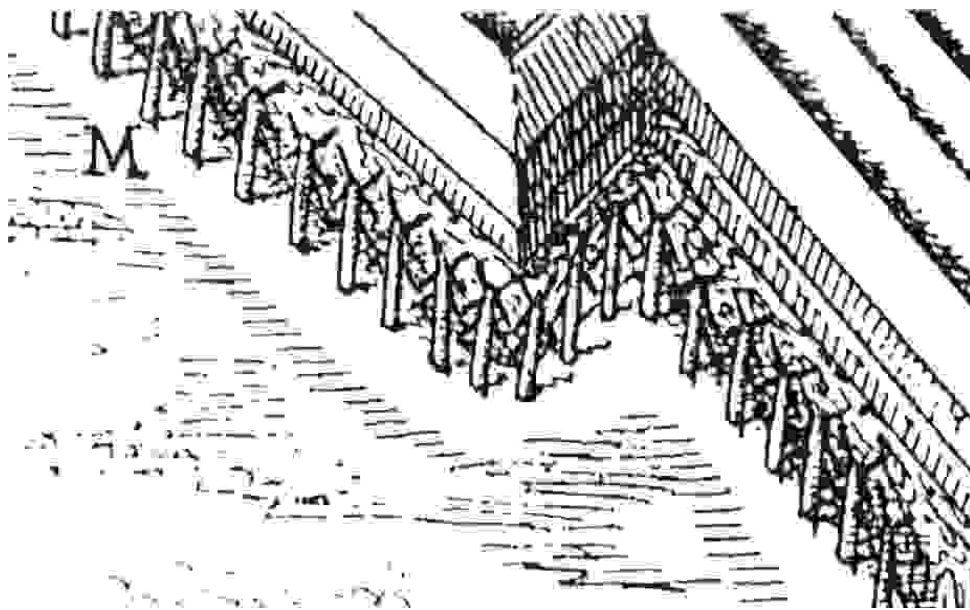
Een Bredase 'muur'

In de Chifflet-vertaling van Hugo's "Obsidio Bredana" lezen we dat in front van de kroonwerken een hindernis was geplaatst "autant pour la defense de l'aproche, que pour oster aux soldats les moyens de s'enfuir", 'zowel ter verdediging bij een (vijandelijke) nadering als om de soldaten (van het garnizoen) vluchtmogelijkheden te ontnemen.' In de Latijnse tekst is slechts sprake van een hindernis "ne quis varicando transiret", 'waar men niet wijdbeens doorheen zou kunnen komen'. Wordt hier met 'wijdbeens' zittend te paard of met grote stappen (een berenning te voet) bedoeld? Van der Hoeven schrijft, in navolging van Chifflet, dat "... de Gouverneur geen vertrouwen genoeg kon stellen in zijne bezetting" en "... dat men genoodzaakt was, het overloopen uit de buitenwerken naar den vijand te beletten door het stellen van palissaden." Op een aan Melchior Tavernier toegeschreven kaart 22) staat tussen de Bossche- en de Ginnekensche poort bij een hindernis het opschrift "... pour empescher la Cavalerie", '... om ruiters tegen te houden.' Bij de 20ste-eeuwse Berlijnse 'muur' twistte men erover of die diende om lieden binnen, dan wel buiten Oost-Berlijn te houden. Was de Bredase 'muur' in 1624/25 bestemd om de Spaanse vijand in een stormaanval te hinderen, desertie van soldaten uit het Bredase garnizoen te bemoeilijken, of om beide doelen te dienen? De Blaeu- en de Callot-kaart en de Portius-kaart in de Van der Hoeven-tekst tonen geen enkele hindernis in front van de Bredase vestingwerken. Op de kaart in de Van Goor-tekst, de Hugo, blz. 163-kaart en de Untzen-kaart zien we in front van alle kroon- en kleine hoornwerken (behalve tussen het kasteel en de Bossche poort) een enkele rij palen. De tekenaar van de O.e.w. Verhoeven-kaart situeert alleen in front van de kroonwerken een enkele rij palen, die van de kaart in het zakboekje van Johan Maurits van Nassau in front van de kroon- en de kleine hoornwerken (behalve tussen de Ginnekensche poort en het klooster). Op de Visscher-kaart is tussen het kroonwerk bij de Bossche poort en dat bij de Ginnekensche poort een dubbele palenrij getekend en tussen het kroonwerk bij de Antwerpsche poort en de Mark ter hoogte van het kasteel een enkele rij. Op een Verhoeven-kaart 23) is tussen het kroonwerk bij de Ginnekensche poort en dat bij de Bossche poort een driedubbele versperring en in front van het kroonwerk bij het klooster nog een vierde palenrij getekend.

22) 'Portraict au Vray ... 1625'.

23) Een (vermoedelijk) door Abraham Verhoeven in jun. 1625 te Antwerpen uitgegeven kaart van het beleg met het opschrift "Circulus obsidionis ..." en de aangeplakte tekst: "Kurtze doch eigentliche Erklär ...".

In de Chifflet-vertaling van de Hugo-tekst wordt de hindernis ‘half manshoog’ genoemd. In de Latijnse Hugo-tekst is er sprake van “densaqué seps sudium duabus pinnis supernè instar ericij armatarum”, ‘een dichte versperring van puntige paaltjes met twee scherpe uitsteeksels er bovenop, net als de stekels van een egel’. Chifflet vertaalt dit met “de bonnes grosses estagues à pointes de fer croissees”, ‘stevige palen met elkaar kruisende, ijzeren punten’. Op de illustratie in de Hugo-tekst (blz. 11) is de versperring (letter M) getekend als een enkele palenrij, met op iedere paalkop een kruis van puntige, ijzeren staven en daaronder nog twee elkaar kruisende, naar beneden stekende, puntige ijzers: een voorloper van het huidige prikkeldraad?

Een dergelijk bouwsel moet voor een bewapende ruiter te paard een formidabele hindernis zijn geweest. De ijzeren punten aan ongeveer 85 centimeter hoge palen zouden voetvolk niet alleen hinderen bij een stormloop op de vesting, maar ook in een poging de vesting lopend en kruipend te verlaten.

De meest bedreigde plaatsen van Breda waren de kroonwerken (waarbij de toegangen tot de vesting lagen): deze werken werden namelijk aan de veldzijde niet door een gracht, maar slechts door een greppel beschermd. Om dezelfde reden waren de kroon- en de kleine hoornwerken de meest geschikte plaatsen om de vesting zonder toestemming te verlaten: aldaar op wacht staand personeel kon -niet door een gracht gehinderd- deserteren. We veronderstellen dat de Bredase ‘muur’ -in de vorm zoals op de illustratie in de Hugo-tekst weergegeven (dus als een enkele palenrij)- op een 40-tal meters, buiten handgranaat-werpafstand, vóór de vijf kroon- en de vier kleine hoornwerken was opgericht om zowel een vijandelijke stormloop (te paard en te voet) te hinderen als om desertie te voorkomen.

Terreinhindernissen rond en accessen naar Breda

Breda was niet alleen door haar vestingwerken, maar ook door haar geografische ligging bijzonder geschikt om met kans op succes te worden verdedigd. Rond de vesting lag een groot aantal terreinhindernissen die een vijandelijke aanval kanaliseerden. Bossen als het Liesbosch vormden weliswaar voor voetvolk geen hindernis van betekenis, maar verleenden ruiters en door paarden getrokken kanonnen slechts moeizaam doorgang. Delen van het huidige (in 1624/25 veel kleinere) Mastbosch en het Ulvenhoutsche Bosch waren drassig en verhinderden -zeker bij een hoge waterstand op de rivier de (Boven)Mark- ook de passage van voetvolk. De rivieren de Mark en de Aa of Weerij en waterlopen als de Bijloop en de Molen Leij vormden hindernissen voor voetvolk en ruiters.

Van der Hoeven schrijft op blz. 119/120: “Door middel van de groote (inundatie)sluis bij de Ginneken-poort ... kon men het water in de Mark en Aa opstoppen. Daardoor werden ... de lage landen ondergezet...”. Als men deze sluis bij de Ginnekensche poort sloot, liepen ten zuiden van Breda het stroomdal van de Mark en dat van de Aa (en de Bijloop) onder water en stond (de huidige stadswijk) Boeimeer blank. (Dit gebeurde overigens 's winters bij een overvloedig aanbod van water ook zonder dat de sluis gesloten werd.) Op de Visscher-kaart is in Boeimeer het volgende opschrift geplaatst: “Dit Landt wert vande Stadt onder water geschut.” Het opgestuwde water zette via de Bavelsheloop ook delen van het Ulvenhoutsche Bosch en het Bavelsh Broek onder water. Als de Mark 's winters veel regen- en sneeuwwater naar zee moest afvoeren, trad de rivier ook ten noorden van Breda buiten haar oevers en liepen het Abroek (de huidige stadswijk Emer-zuid) en het Overbroek (nu Emer-noord) en verder naar het noordwesten grote delen van de Haagsche Beemden onder. Op de Visscher-kaart is in dit gebied het opschrift “Way Landen, vloeyende somtyts onder water” geplaatst. Dan kwamen op de rechter Markoever ook de poldertjes tussen de rivier en het rivierduin onder water te staan.

Door met Markwater te manipuleren, kon men ten noordoosten van de vesting ook laaggelegen terreinen (De Vucht, De Zegge en De Laak) inunderen, dat wil zeggen: zodanig onder water zetten dat ze niet begaan-, maar ook niet bevaarbaar waren. Van der Hoeven schrijft op blz. 120: “Wanneer men de sluizen in de dijken bij Terheijden bij vloed opende en bij ebbe weër sloot, dan raakten de landen aan de noordzijde van Breda onder water.” Met ‘de sluizen in de dijken bij Terheijden’ bedoelt hij de in de rechter oeverwal van de Mark gelegen sluizen in het Callooyse Gat, de Hartelsche Vliet (De Vucht) en de Scheymaersche Vaart (De Zegge) ten zuiden van het dorp Terheijden en die in de dijken, te weten in de huidige Molenstraat (het Markgat, De Zegge) en in de Laakdijk (De Laak) ten noorden daarvan. 's Winters bij zeer hoog water (tijdens springvloed) op de Mark overstroomde plaatselijk de oeverwal tussen Breda en Terheijden en kwamen De Vucht en De Zegge op natuurlijke wijze diep onder water te staan.

Op de Hugo, blz. 163-kaart is in De Zegge en in De Vucht de letter N geplaatst: “Stagna arte facta”, ‘kunstmatig onder water gezette vlakte’, met andere woorden: geïnundeerd. Op de Visscher-kaart zien we het opschrift: “DE VUCHT dit lant loopt met hooge vloet onder”, dat wil zeggen: wordt op natuurlijke wijze overstroomd. Als een gebied op natuurlijke wijze onder water komt te staan, spreken we van een overstroming, als het (door menselijk ingrijpen) onder water wordt gezet, van een inundatie. Zowel Visscher (met

tekening oud blz. 42/43

zijn ‘overstroming’) als Hugo (met zijn ‘inundatie’) heeft dus gelijk wat De Zegge en De Vucht betreft. In de Haagsche Beemden echter slaat Hugo op zijn blz. 45-kaart met de letter F: “Stagna ingentia arte facta”, ‘uitgestrekte, kunstmatig onder water gezette vlakke’, naar onze mening de plank mis. Op een anonieme kaart van de belegering van Breda 24) staat in De Vucht het opschrift: “Von der Stat in Wasse gesetzt”, ‘Door lieden uit Breda onder water gezet’, met andere woorden: geïnundeerd. Van der Hoeven schrijft op blz. 120: “De inundatiën werden dus boven de stad (bovenstrooms) gesteld door opstuwing, en beneden de stad (benedenstrooms) door inlating van vloedwater.”

Ten westen van Breda lag tussen het dorp (Prinsen)Beek en het Liesbosch een acces (een begaan- en berijdbare strook grond die tussen twee terreinhindernissen door loopt) ter breedte van ongeveer twee kilometer, tussen het Liesbosch en de Bijloop een van ongeveer één kilometer, die afzonderlijk in de richting van het dorp (Princen)Hage leidden en vandaar gezamenlijk, trechter-vormig smaller wordend, naar Breda liepen.

In het oosten lag tussen De Vucht en het gehucht Heusdenhout een acces ter breedte van ongeveer twee kilometer. Vanuit het noorden kon men Terheijden bereiken over een slechts enkele meters brede dijk vanuit Wagenberg en een even smalle dijk vanuit Zevenbergen. Vanaf Terheijden liep een weg over de slechts enkele tientallen meters brede oeverwal van de Mark via de Hartelbergen naar Breda. De Hartelbergen waren ook vanuit Made en Den Hout via een acces (de ongeveer één kilometer brede waterscheiding tussen De Zegge en De Vucht) bereikbaar.

In het zuiden leidden, over een enkele kilometers breed acces tussen de Bijloop en de Aa, wegen op de rechter oeverwal van de Aa en op de beide oeverwallen van de Mark, alsmede een smalle passage aan weerszijden van het Bavelsch Broek naar Breda.

Vooruitgeschoven wachtlocaties op het westelijk acces

Op het acces ten westen van Breda (in de richting van Hage) liepen vier landwegen naar/van Breda:

- in het zuidwesten (langs de rand van de drassige Boeimeer) de weg van Breda in de richting van Antwerpen (de huidige Oranjeboomstraat);
- in het noordwesten (door het drassige Abroek) de weg van Breda naar kasteel de Emer. Het kleine hoornwerk pal ten noorden van de Antwerpsche poort wijst er ons inziens op dat deze weg toegang tot de vesting gaf.

Tussen deze twee (land)wegen liepen, van zuid naar noord gezien, vanuit Breda:

- in de richting van Hage (Roosendaal) de huidige Haagweg en
- in de richting van Leur (Zevenbergen) de huidige Leursebaan, die, dwars door de huidige stadswijk Tuinzigt (vermoedelijk via de huidige Kolfbaanstraat), net als de Oranjeboomstraat, op de Haagweg aansloot.

Op de Blaeu- en de Callot-kaart is aan de rand van Boeimeer een wal met een schansvormige uitbouw getekend, die, vanaf het drassige gebied, aansluit op de tenaille pal ten zuiden van de Antwerpsche poort.

De Hugo, blz. 163-kaart toont daar een vrijliggende redoute, waarboven een vlag met drie horizontale banen (de staatse Prinsenvlag) wappert.

24) ‘Beschreibung der Statt Breda, wie solche von Spanischen belägert worden.’ (26 aug. tot 18 nov. 1624), z.p., z.j.

Untzen situeert op zijn kaart in een soortgelijke wal als op de Blaeu- en de Callot-kaart een redoute en iets ten westen daarvan een vrijliggende redoute met de Prinsenvlag. Op de O.e.w.Verhoeven-kaart zien we aan de rand van de onder water staande Boeimeer een vrijliggende redoute met een vlag die diagonale banen heeft. Daarbij plaatst de tekenaar de letter C: “Fort vanden Vyant om de Weyden (Boeimeer) te bewaren.” De Visscher-kaart toont “De Wegh na Antwerpen”, de huidige Oranjeboomstraat, de tekenaar situeert langs de (getekende) Haagweg en op het “Buerstees Heyke” een redoute. Boven beide wappert de Prinsenvlag, in die langs de Haagweg is een standerdmolen afgebeeld, waarbij het opschrift “Afgebroken Molen” geplaatst is. In de “Beschrijvinge van de belegering van Breda 1624-25.” van de Bredase griffier Havermans (Bijlage XVIII. van de Van der Hoeven-tekst) lezen we: “den 2den (sep.) by d’onse afgebroken ’s Keyzers molen ende plaetse afgesteken om te begraven ... den 6den ... de onse ... oock alle de huysen aan de buursteedsche heyde ... afgebrant.” Hugo schrijft op blz. 30: ‘Men demonteerde aan de weg (van Breda) naar Hage (de huidige Oranjeboomstraat) een windmolen, die de Keizersmolen genoemd werd, voerde de onderdelen daarvan af naar Breda en versterkte de vrijgekomen molenberg.’ Volgens Leenders 25) stond in de 17de eeuw, langs de huidige Oranjeboomstraat de Ruisenaars-windmolen die ook wel Keizersmolen genoemd werd. Blijkbaar heeft de tekenaar van de Visscher-kaart zich ook wat betreft de locatie van de Keizersmolen vergist.

De Keizersmolen is blijkbaar op 2 sep. 1624 gedemonteerd en in onderdelen naar Breda afgevoerd. De molenberg (een kunstmatige heuvel waarop de molen terwille van een goede windvang had gestaan) leende zich bij uitstek om er een wacht op te plaatsen. We nemen aan dat op het westelijk acces, als een vóór de vestingwerken uitgeschoven wachtlocatie, langs de Oranjeboomstraat, ter hoogte van de huidige Scheldestraat, op de molenberg van de Ruisenaars/Keizers-windmolen:

(B.01) een redoute

is “afgesteken om te begraven”, ‘opgeworpen ter beveiliging van een wacht’.

Langs de Haagweg, naar we (gezien de naamgeving) veronderstellen ter hoogte van de huidige Schans(straat), waar nu de Ettensebaan/Vincent van Goghstraat de Haagweg kruist, werd eveneens:

(B.02) een redoute

opgeworpen.

Ook in de platgebrande buurtschap Buurstede Heike was, naar alle waarschijnlijkheid langs het 17de-eeuwse tracé van de Leursebaan, ter hoogte van de plaats waar nu de Kolfbaanstraat op de Magnoliastraat aansluit:

(B.03) een redoute

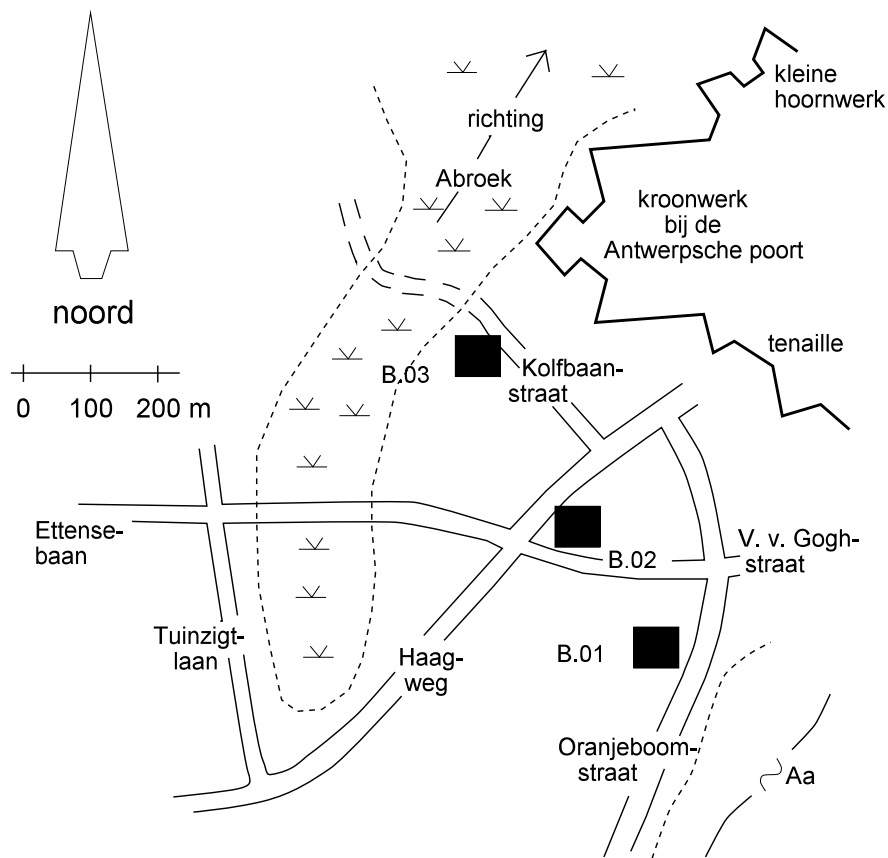
gesitueerd, van waaruit de landweg uit Leur bewaakt kon worden.

Langs de weg die vanaf kasteel de Emer naar vesting liep, is op geen van de door ons bestudeerde- of geraadpleegde belegeringskaarten een redoute getekend. Vanaf het Abroek liep een 400 tot 100 meter brede, trechtervormige strook drassige grond tot aan de Haagweg ter hoogte van de huidige Tuinzigtlaan. Bij de Oranjeboomstraat, de

25) *Karel Leenders, 'Zeven eeuwen molens in Princenhage', publicatie van de WERKGROEP HAAGSE BEEMDEN in "HAGA", nummer 16, 1976.*

Haagweg en de Leursebaan was aan de stadzijde van deze strook voldoende ruimte om, op hoge (droge) grond op enige afstand (200 tot 500 meter) vóór het kroonwerk, redoutes op te werpen. Bij het veldpad vanaf de Emer ontbrak daarvoor de ruimte; dat was ongetwijfeld ook de reden dat daar geen groot-, maar een middelgroot hoornwerk, en géén kroonwerk lag.

Aan de westzijde (bij Hage) werd Breda pas op 1 sep. ingesloten, op 27 aug. (dus vijf dagen eerder) was dat al gebeurd aan de zuid- en aan de noordzijde (bij Ginneken, respectievelijk de Hartelbergen) en op 29 aug. aan de oostzijde (bij Teteringen). Het Bredase garnizoen kreeg daardoor bij de Antwerpschepoort (westzijde) de gelegenheid nog ongestoord in front van de vestingwerken redoutes (B.01, B.02 en B.03) op te werpen.

Bij het Speelhuis

Op de rechter Markoever lag (ten noorden van het kasteel) de Belcrumpolder, met daarin een met bomen begroeid klein rivierduin, de Belcrumborg, met daarop het Belcrumbosch. Otten 26) schrijft: “Het terrein van het voormalige Belcrumbosch werd in 1612 en 1613 gekocht door Filips Willem, prins van Oranje en baron van Breda. In 1618

26) Gerard Otten, *'De straten van Breda'*, Breda, 1988.

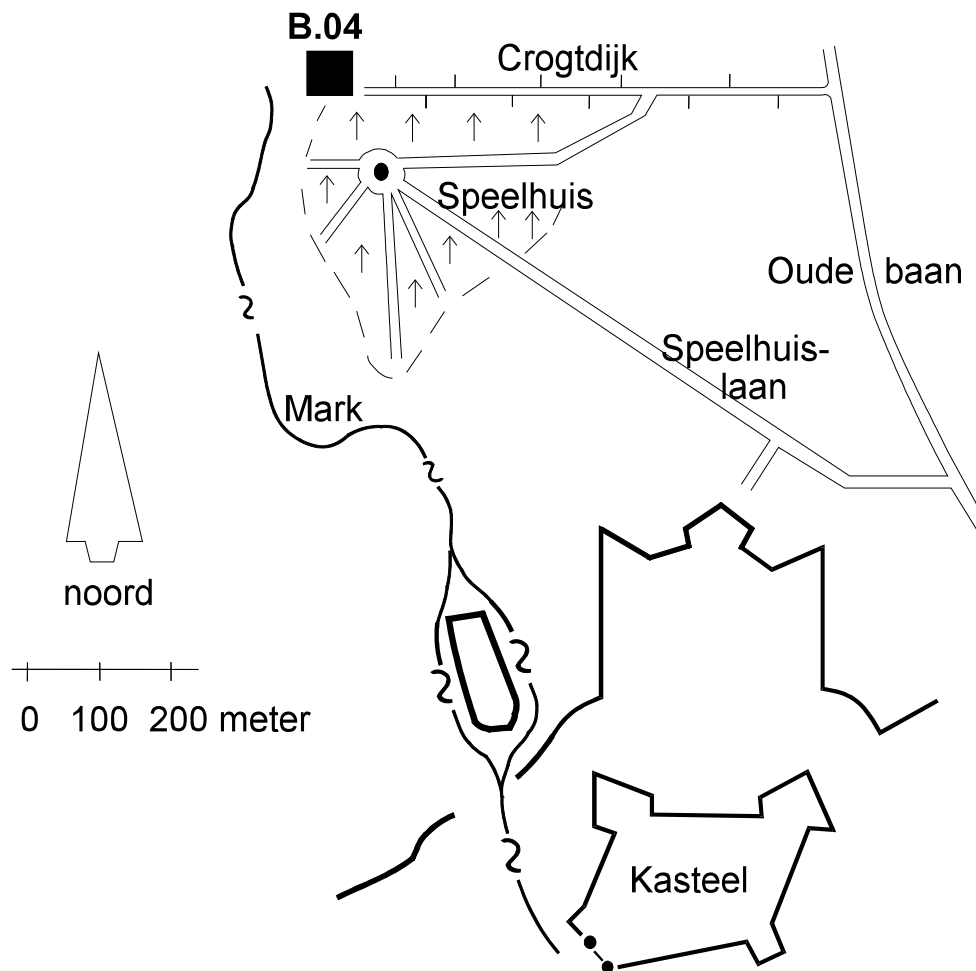
stichtte hij het Speelhuis ...”. Otten veronderstelt dat bij dat Speelhuis het malie- of kolfspel beoefend werd. Havermans schrijft (Bijlage XVIII. van de Van der Hoeven-tekst): “den 28sten (aug. 1624) hebben de borgers ende soldaten t’berkenbosch byna geheel affgehouden, en is t’hout met waghens ende schuyten in de stadt gebracht ...”. Met het ‘berkenbosch’ wordt hier het Belcumbosch bedoeld. In de (Latijnse) Hugo-tekst (blz. 25) is namelijk sprake van het rooien van “siluam Mauritij, quae moenibus suberat -‘Belcumbosch vocant-“, ‘het bos van Maurtis dat vlak bij de vestingwal lag (en dat het) -Belcumbosch genoemd- (werd)’.

De Ierse kapitein Barry, die in Spaanse dienst het beleg meemaakte, spreekt 27) van “the wood of Graue Morish: called Bel kromboske- which was vnder the wallles.” Havermans vervolgt: “den 1 Sept. Is geresolveert ende afgesteken een fort in’t berkenbosch rondom den berg (de Belcumberg) ...”. Op de Blaeu- en de Callot-kaart is het Speelhuis binnen een schans-vormige wal getekend. De tekenaar van de Blaeu-kaart vermeldt daarbij (legende, nummer 45): “Maison de Plaisance fortifie pas ceux de la Ville”, Callot (legende, nummer 67; op de kaart is nummer 66: “Castillo”, ‘kasteel’, tweemaal en nummer 67 niet geplaatst): “Casa de placer del Principe d’Oranges, que los de la Villa auian fortificado.”, ‘Speelhuis van de prins van Oranje, door de stedelingen (van Breda) versterkt.’ Untzen tekent op zijn kaart een door bomen omgeven, niet zichtbaar versterkt “Lusthaus”. Op de Visscher-kaart is in het “Bercken Bosz” een niet met name genoemd en ook niet versterkt gebouw getekend.

Ook de Hugo, blz. 45- en de blz. 163-kaart tonen ter plaatse een niet-versterkt gebouw. Op de O.e.w.Verhoeven-kaart loopt een met bomen omzoomde dreef (de huidige Speelhuisslaan) van het kasteel naar een door een schans-vormige wal omgeven “Lusthoff”. Volgens de legende (letter F) was het “Huys van Plaisantie vanden Prince van Orangien, met vesten omgraven door den Vyandt (het Bredase garnizoen) inde maent van November (1624).”

Het Speelhuis stond hemelsbreed 200 meter van een vaarweg naar Breda (de Mark) en 700 meter van een landweg (de Oude Baan) naar die vestingstad. Om een Spaanse aanval via de Mark op Breda te weerstaan had een ter hardnekkige verdediging ingericht Speelhuis een rol kunnen spelen. De Spanjaarden beschikten echter in nov. 1624 niet over de (vaar)middelen om zo’n aanval uit te voeren. Voor een verdediging tegen een Spaanse aanval via de Oude Baan lag het Speelhuis op een te grote afstand. Het lijkt ons dan ook onwaarschijnlijk dat het gebouw tijdens de belegering voor een hardnekkige verdediging was ingericht. Dat op de Visscher-kaart, die is gebaseerd op uit Breda afkomstige informatie, het Speelhuis als niet-versterkt gebouw is getekend, is -ons inziens- wat dat betreft veelzeggend. Mogelijk werd het gebouw tijdens de belegering gebruikt als patrouillebasis (onderkomen) voor voetvolk en ruiters van het Bredase garnizoen. De termen “fortifie” (Blaeu-legende), “fortificado” (Callot-legende), “fort” (Havermans) en de formulering “met vesten omgeven” (O.e.w.Verhoeven-legende) hebben mogelijk daarop betrekking.

27) *Captain Gerat Barry, 'THE SEIGE (sic!) OF BRED A BY THE ARMES OF PHILLIP THE FOVRT VNDER THE GOVERNMENT OF ISABELLA ATCHIVED BY THE CONDVCT OF AMBR. SPINOLA.'* (een vertaling/bewerking van Hugo's 'OBSIDIO BREDANA'), Leuven, 1627 (colofon: 1628).

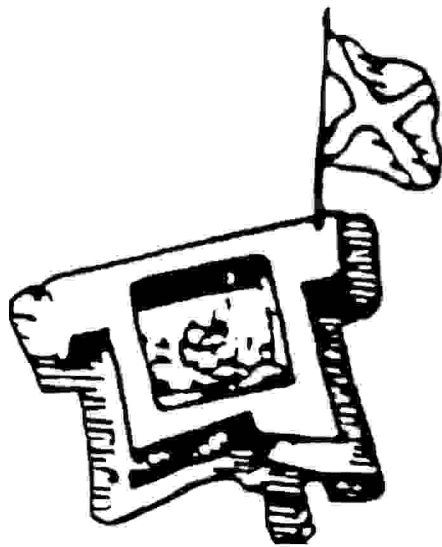

Op de Blaeu-, de Callot-, de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart is op de rechter Markoever (hemelsbreed ongeveer 200 meter ten noordwesten van het Speelhuis) op de Crogtdijk:

(B.04) een redoute

getekend. Van daaruit kon de Mark als vaarweg naar Breda op hemelsbreed één kilometer vóór de vestingwerken worden bewaakt.

Behalve dat Callot op zijn kaart het Speelhuis met de redoute B.04 verwart, maakt hij nóg een fout: hij tekent boven deze redoute een vlag met op iedere diagonaal een knoestige stok, de zogenoemde 'knotsenvlag'. Deze vlag markeert als "banderas españolas", 'Spaanse banier', op de Callot-, de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart, alsmede op de Hugo-kaarten een aantal Spaanse insluitingswerken. Vosters schrijft (zie voetnoot 4) dat de dynastieke kleur van de Bourbons wit was en dat de Bourgondiërs daarop het rode knotsenkruis plaatsten. De Spaanse legers streden in de Nederlanden onder deze vlag: de Spaanse koning was als hertog van de Bourgondische erflanden ook heer der Nederlanden. Een uniforme Spaanse vlag bestond volgens Vosters in 1624/25 nog niet.

Een op de O.e.w. Verhoeven-kaart getekende Spaanse schans waarboven de 'knotsenvlag' wappert.

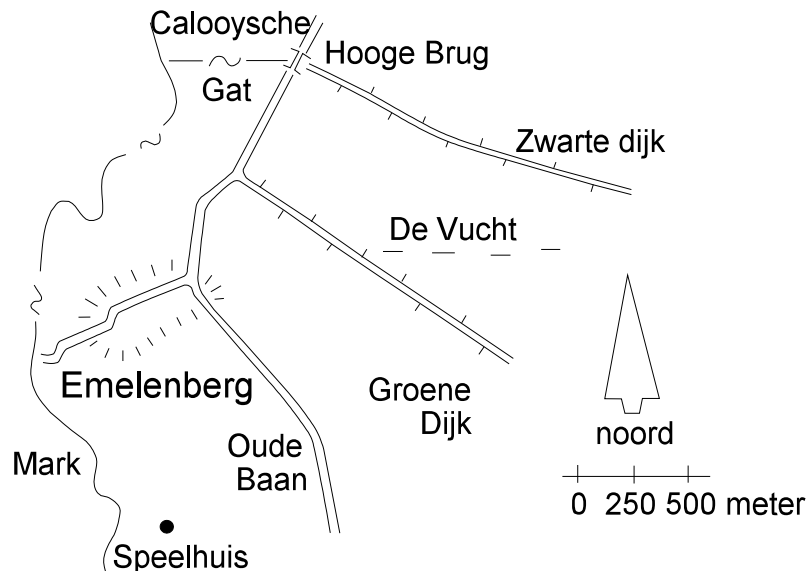
In het noorden hadden de Spanjaarden zich al op de eerste dag van de omsingeling (27 aug.) op de Hartelbergen genesteld, voor het Bredase garnizoen echter ver genoeg om ongehinderd redoute B.04 te kunnen opwerpen. Het is opmerkelijk dat men aan die zijde langs de enige landweg (de Oude Baan) ter hoogte van de Crogtdijk geen redoute opwierp. Ten zuiden van Breda en -in iets mindere mate- ten oosten van de stad kreeg men geen tijd om vóór de vestingwerken wachtpoststellingen in te richten.

Op de Emelenberg

Hemelsbreed een kilometer ten noorden van het Speelhuis, op de plaats waar de huidige Konijnenberg(weg) loopt, lag in 1624/25 een rivierduin: de Emelenberg, ook wel de Kleine Warande of de Konijnenberg genoemd (de Hartelbergen werden de Groote Warande en eveneens de Konijnenberg genoemd). De Hugo, blz. 163-, de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart tonen op de locatie van de niet met name genoemde Emelenberg een heuvelachtig terrein, de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 45- en de Visscher-kaart een droogliggend (hooggelegen) terrein in een onder water staande omgeving. De tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart vermeldt daarbij: "Conyns Bergh", die van de Visscher-kaart: "Kleyne Warande".

Pieri schrijft op blz. 15 dat in de nacht van 18 op 19 sep. 1624 een Spaanse patrouille vanaf de Hartelbergen 'de duinen ging verkennen die door hen (de Bredanaars) "Conynsbergh" werden genoemd. Dat was de plaats waar men (het garnizoen van Breda) een ruiterwacht had geplaatst en, naar wij (de Spanjaarden) veronderstelden, ze (de Bredanaars) van plan waren versterkingen aan te leggen.' De patrouillecommandant 'stelde (aldus Pieri) vast dat er wachten noch bijzonderheden te bespeuren waren.' We vermoeden

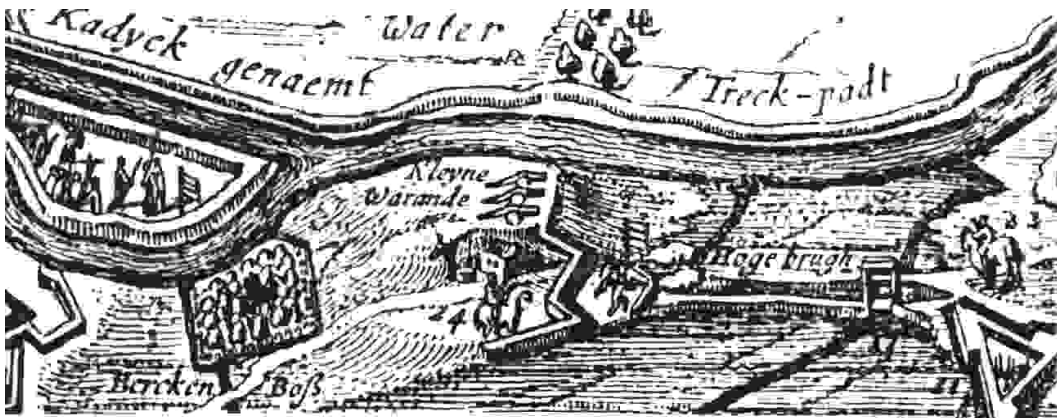
dat de Spanjaarden een vooruitgeschoven Bredase wachtpost één kilometer vóór hun, bij de Hooge Brug over het Callooysche Gat gelegen, contravallatie niet ongemoeid zouden hebben gelaten.

Op de Visscher-kaart is op de “Kleyne Warande” tussen “De Merck flu”, ‘de rivier de Mark’, en de onder water staande “Vucht” een wal getekend met daarachter drie op de Hartelbergen gerichte kanonnen en (symbolisch) één enkele ruiter te paard. Langs de Oude Baan is in front daarvan voetvolk (symbolisch twee man) getekend met de Prinsenvlag. De verklaring van het hierbij geplaatste nummer 24 luidt: “Kleyne Warande daer die vande Stadt haer uysterste wacht en werck hebben.” Op de O.e.w.Verhoeven-kaart is bij de “Conyns Bergh” de letter G geplaatst: “Den Conijns Berg waer op den Vyant Sentinellen ghehadt heeft met Cortegardē tot in de maent van December.” Een ‘contregarde’ was een lang, smal aarden veldwerk waarin geschut kon worden opgesteld, onder ‘sentinellen’ verstaan we wachtposten.

De tekst onder de Visscher-kaart luidt: “Den 28 dito (sep. 1624) ... waeren de (Bredase) Colonels en Ingenieurs op de kleyne Warande om wercken te ordonneren tot defensie der Stede.” In Bijlage XVIII. Van de Van der Hoeven-tekst schrijft Havermans: “den 29sten (sep. 1624) ’s nacht hebben d’onse de groenen dyck na de kleine warande doir de vucht commende opgegraven”, ‘hebben soldaten van het Bredase garnizoen iets voorbij de Emelenberg de door de Vucht lopende Groene Dijk onbegaanbaar gemaakt’.

Vermoedelijk heeft de Bredase gouverneur willen beletten dat Breda in de loop van het beleg in het noorden nauwer door de Spanjaarden werd ingesloten. De contravallatie lag daar langs de Zwarte Dijk (vanaf de Hooge Brug in oostelijke richting naar de kapel van Teteringen, dwars door de geïnuundeerde Vucht). De ongeveer 500 meter ten zuiden van en vrijwel evenwijdig met de Zwarte Dijk gelegen Groene Dijk zou zich mogelijk voor een in de richting van Breda naar voren geschoven contravallatie lenen.

Fragment van de Visscher-kaart;
 de bovenkant is naar het westen gericht.
 Links onder, in het “Bercken Bosch”, staat het Speelhuis.
 De Mark stroomt van links naar rechts,
 met op de linkeroever het “Treck-padt”, het ‘jaagpad’.
 Rechts onder ligt de “Hoge brugh” over het Callooysche Gat
 met (legende, nummer 23) “De Sluys waer door de Vucht
 zijn water loost”, waarbij (legende, nummer 22, een ruiter te paard:)
 “... des Marquis uysterste Schilt-wacht (was opgesteld).”
 (De Groene Dijk is niet getekend.)

We veronderstellen dat het volgende gebeurd is: enkele officieren van het Bredase garnizoen hebben op 18 sep. de Emelenberg verkend. Dit werd door de bij de Hooge Brug opgestelde Spaanse wacht opgemerkt. Een in de nacht van 18 op 19 sep. vanaf de Hartelbergen uitgezonden Spaanse patrouille trof er niemand aan: de Bredase verkenner waren toen al in de vesting teruggekeerd. In de avond van de 28ste sep. werden vanuit Breda op de Emelenberg enkele stukken geschut opgesteld en (een eskadron?) ruiters gereedgehouden om bij een mogelijke nadering van Spaanse troepen in te grijpen. De Oude Baan werd ter hoogte van de Groene Dijk met Bredaas voetvolk afgesloten, ander voetvolk maakte in de nacht van 28 op 29 sep. door graafwerk de Groene Dijk onbegaanbaar. (De “maent van December” in de O.e.w.Verhoeven-legende moet ongetwijfeld ‘de maand sep.’ zijn). Na gedane arbeid trokken de Bredanaars zich -door Spaanse troepen achtervolgd-weer op de vesting terug. Pieri noteert namelijk op 29 sep. (blz. 20) in zijn dagboek: ‘Die dag vonden er gevechten plaats tussen de belegerden en soldaten van Baglione.’ (Baglione voerde het bevel over de op de Hartelbergen gelegerde Spaanse troepen.) Tot zover onze veronderstelling.

De aangebrachte vernielingen in de Groene Dijk zijn blijkbaar effectief geweest: Breda werd althans in het noorden niet nauwer ingesloten; in het oosten, zuiden en westen was dit wél het geval. Opvallend is dat op geen van de door ons bestudeerde kaarten van het beleg de Groene Dijk, als voor het beleg niet van belang zijnde (?), staat ingetekend.

Het Bredase garnizoen

“Iustinus van Nassau, bastaert-broeder van Prins Maurits, was in die tijdt Gouverneur, oft bestierder van de stadt; seker, een voortreffelijk man door sijn lange ervarentheyt, en die door sijn raedt en wijsheydt het bevechten, en door sijn spaersaemheydt het belegh verdragen kon”, (Blaeu-tekst, blad 1, linkerkolom). Volgens Van der Hoeven was Cornelis Dyrck van Oosterhout de plaatsvervanger van Justinus, maar “De rol, die hij gedurende de belegering heeft gespeeld, schijnt onbelangrijk te zijn geweest.”

Volgens de Blaeu-tekst (blad 1, linkerkolom) lag in 1624 binnen Breda een garnizoen ter sterkte van “sestien vaendelen voetknechten ... tot bescherming van de stadt, en een tot tegenweer van ’t kasteel. Daer waren oock vijf vaendelen ruytery: in voegen dat het geheel getal een duysent ses hondert krijgsknechten uytbracht. Maer toen ’t gerucht van dat de stadt belegert sou worden, sich overal verspreydt had, wierden noch acht vaendelen voetknechten by de voorgaende gevoeght: behalven achttien hondert burgers, die tot de wapenen bequaem waren ...”. In de rechterkolom van hetzelfde blad en de linker- van blad 2 lezen we: “Iustinus ... verstaende dat Spinola nader aenquam, ontboodt terstont vijf vaendelen voetknechten uyt het omliggende gewest naer Breda, en noch vijftien anderen, die uyt Hollandt in de Swaluwe gekomen waren, ... Iustinus van Nassau ... om ’t voeder, dat schaersselijck om quam, te sparen (zond) drie vaendelen ruyters naer Geertruydenbergh, vermits hy achte dat twee vaendelen ruyters en vijf-en-veertig vaendelen voetvolck genoeg was om de stadt te beschermen.” Het Bredase garnizoen bestond toen volgens Hugo uit Fransen en Walen onder commando van de “Gallus” (Franse) kolonel Hauterive, Engelsen onder commando van de “Anglus” (Engelse) kolonel Morgan en “Belgae” (bewoners van de Nederlanden) en Schotten onder commando van de “Hollandus” (Vlaamse) kolonel van Lokeren.

Op blz. 5 van de Callot-tekst lezen we dat Spinola ‘bemerkte ... dat de vijanden hun gewone garnizoen, dat uit 2.000 man voetvolk bestond, reeds met 5.000 man versterkt hadden, afgezien van 1.800 leden van de schutterij’ (“... de mas de 1.800 burgeses de la villa, que trayan armas ...”)

Van der Hoeven schrijft op blz. 102/103: “Bij het eindigen van het (twaalfjarig) bestand werd de bezetting nog met 8 kompagnien versterkt, en toen de Gouverneur vernam, dat Spinola met sijn leger naar Breda trok, deed hij nog 20 kompagnien, die te Swaluwe in observatie stonden, binnen de stad trekken ... Daarentegen werden 3 kompagnien ruiters ... uit vreeze dat het aan fouragie zou ontbreken, naar Geertruidenberg gezonden ... Wij zullen dus mogen stellen dat de bezetting van Breda heeft bestaan uit 4900 man voetvolk en 200 paarden.”

Hij vervolgt op blz. 102/103: “Het garnizoen had in gewone tijden eene sterkte van 1600 man voetvolk, verdeeld in 17 kompagnien, en 5 kompagnien ruiters.” Op blz. 104/105 vervolgt hij: een staatse “... kompagnie voetvolk ... bestond ... uit 135 man; ... zelden gebeurde het echter, dat zulk een kompagnie voltallig was. ... Wij mogen dus aannemen, dat de sterkte der kompagnien voetvolk die in 1624 te Breda in bezetting waren, omtrent 100 man zal hebben bedragen.” Over de ruitery schrijft hij op dezelfde bladzijde: “Gedurende het twaalfjarig bestand (1609-1621) waren de kompagnien 70 man sterk, doch

daarna werden ze weêr op 100 man gebracht.” Wij gebruiken -behalve in aanhalingen- voor een eenheid voetvolk de huidige term ‘compagnie’ en voor ruiters ‘eskadron’.

Van der Hoeven schrijft verder op blz. 110: “De burgers namen aan ‘alle de bolwercken rondom de stad te bewaken dach ende nacht’.” Volgens de Blaeu-tekst (blad 8, rechterkolom) “... verkosen (de burgers) voor sich, om d’arbeyt der soldaten te verlichten (en -voor zover ze werkeloos waren- de kost te verdienen), de wallen van de stad te bewaren, en lieten de buytenwercken aen de soldaten.”

Volgens Van der Hoeven (blz. 117) waren er te Breda soldaten in het kasteel, in kerken (en kloosters), in (paarden)stallen en in hutten op de hoornwerken ondergebracht. We veronderstellen dat op ieder (groot) hoornwerk een compagnie voetvolk op oorlogssterkte gelegerd was, dat vanuit deze werken alle aan de veldzijde van de wallen en bolwerken geplaatste wachten werden bemand en dat die compagnieën na een aantal dagen vanuit de stad werden afgelost om binnen de stad te rusten.

Op blz. 127 noemt Van der Hoeven een “getalsterkte van het garnizoen van ongeveer 7000 gewapenden” en op blz. 103 schrijft hij: “Het garnizoen had ... eene sterkte verkregen van ... volgens MONTANUS ... 7000 man In de opgave van Montanus is echter waarschijnlijk ook de gewapende burgerij begrepen.” Op blz. 109/110 vervolgt hij: “Behalve over de militaire bezetting had de Gouverneur nog te beschikken over 8 vendelen gewapende burgers, sterk te zamen ongeveer 1800 man, ... Alle mannelijke ingezetenen tusschen de 20 en 70 jaren waren aan de gewapende dienst onderworpen ...”.

Pieri schrijft op blz. 7 dat er op 11 aug. 1624 ‘... in Breda 7.000 man betaald voetvolk en 6 eskadrons ruiters lagen’. Onder ‘betaald’ kon men niet altijd de werkelijk aanwezige sterkte verstaan. Een regimentscommandant ontving ter uitbetaling de soldij voor het aantal administratief onder zijn bevel staande militairen, maar ‘vergat’ (om de eigen zak te spekken) wel eens afwezigen uit de papieren sterkte af te voeren. We merken verder op dat er op 11 aug. 1624 nog geen sprake van was dat er een Spaans leger naar Breda trok (Van der Hoeven-tekst) en dat op die datum volgens de Callot- en de Hugo-tekst de sterkte van het garnizoen slechts 2.500 tot 2.700 en geen $7.000 + (6 \times 100) = 7.600$ man bedroeg, zoals Pieri beweert. Negen dagen later (op 20 aug.) noteert Pieri in zijn dagboek: ‘Men vernam dat er in Breda nog 45 betaalde compagnieën voetvolk en drie eskadrons ruiters waren.’ Op die datum verbleef een Spaans leger in een afwachtingsgebied bij Gilze (op hemelsbreed 11 kilometer afstand van Breda); dit aantal komt vrijwel overeen met het in de Callot- en de Hugo-tekst genoemde. Op 11 jan. 1625 (blz. 41) laat Pieri een gevangengenomen soldaat van het Bredase garnizoen vertellen ‘... dat er binnen Breda 4.000 huursoldaten en 2.000 burgerwachten, benevens 200 ruiters zijn.’

We nemen aan dat het Bredase garnizoen aanvankelijk 17 compagnieën op vredessterkte ($17 \times 65 = 1.105$ man) voetvolk en 5 eskadrons op vredessterkte ($5 \times 70 = 350$) ruiters telde. De (5) eskadrons werden vóór de omsingeling elk met 30 ($5 \times 30 = 150$) man op oorlogssterkte gebracht. Het voetvolk werd successievelijk met 8, 5 en 15 compagnieën op oorlogssterkte ($28 \times 135 = 3.780$ man) aangevuld. Kort vóór de omsingeling werden 3 eskadrons ruiters ($3 \times 100 = 300$ man) naar Geertruidenberg verplaatst. De uiteindelijke sterkte moet dan $1.105 + 350 + 150 + 3.780 - 300 = 5.085$ man bedragen hebben. Mèt de gouverneur, zijn gevolg en een compagnie voetvolk op vredessterkte ($35? + 65 = 100?$ man) komen we (afgerond) op een totaal van 5.200 man. Daarnaast werden binnen Breda 1.800 burgers bewapend.

We nemen aan dat de bewapende burgers de wallen en bolwerken bewaakten en de soldaten de daarvóór gelegen vestingwerken bemanden, het op de bolwerken en katten opgestelde geschut bewaakten en binnen de stad in reserve gehouden werden.

De (on)betrouwbaarheid van de soldaten

Van der Hoeven schrijft op blz. 103: “Wil men echter een goed oordeel vellen over een bezetting, dan moet men niet alleen hare sterkte kennen, maar men moet ook onderzoeken van welk gehalte de troepen waren, en welke betrekking er bestond tusschen officieren en soldaten.” We zouden nu spreken van betrouwbaarheid (motivatie en discipline) en geoefendheid.

Op blz. 118 stelt Van der Hoeven: “... dat de Gouverneur in den beginne niet veel staat maakte op de trouw van de bezetting (het garnizoen), die over het algemeen slechts bestond uit jonge, pas aangeworven soldaten, die van den oorlog geen ondervinding hadden en niet gewoon waren aan de krijgstuicht. De soldaten van dien tijd dienden voor ’t grootst gedeelte om den broode en niet uit pligtsbesef of vaderlandsliefde. Ze waren daarom veel bruikbaar in het veld, als er van tijd tot tijd wat te plunderen of te ‘moeskoppen’ viel, dan bij de verdediging van een vesting, waar niets te halen was.” (‘Moeskoppen’ is een ander woord voor stropen.)

Op blz. 109 schrijft Van der Hoeven: “In November 1623, dus slechts eenige (!) maanden vóór het beleg, was onder de bezetting van Breda een oproer ontstaan, omdat de kapiteinen, bij het uitbetalen der leening, eigendunkelijk kortingen hadden gedaan ...”. Onder ‘leening’ moeten we naar alle waarschijnlijkheid een voorschot op de soldij verstaan; de rest werd gewoonlijk pas na een veldtocht uitbetaald. Van der Hoeven zwakt de term ‘oproer’ vervolgens af met de toevoeging: “Meer uit ‘dommigheid dan uit mutinatie’ hadden die lieden eenige baldadigheden gedaan en een wachthuis overweldigd. Daar men echter voor ernstiger ongeregelheden bevreesd was, werd PRINS FREDERIK HENDRIK met een paar gecommiteerden van de Staten naar Breda gezonden, om de orde te herstellen. Vier van de schuldigen werden opgehangen ...”. (‘Mutinatie’ of muiterij wil zeggen: gezamenlijk verzet van militaire ondergeschikten tegen hun meerderen.) In onze (20ste-eeuwse) ogen stond in 1623 op deze ‘dommigheid’ en ‘baldadigheid’ een niet geringe straf. Was er toch sprake van ernstiger misdrijven? “Dit staaltje zal wel voldoende zijn, om te doen zien, welke verhoudingen er in ’t begin van het beleg (1624) bestond tusschen de kapiteinen en de soldaten.” (met andere woorden: hoe het met de discipline gesteld was), zo besluit Van der Hoeven.

De non-combattanten binnen Breda

(Eind okt., begin nov. 1624) “ is bevonden datter in de stadt syn borgers en lantlieden, mannen, (vrouwen) en kinderen 6309.” (Van der Hoeven, blz. 116). Binnen Breda verbleven tijdens de belegering niet alleen de militairen van het garnizoen met hun vrouwen en kinderen en stedelingen, (‘borgers’), maar ook omwonende plattelanders (‘lantlieden’).

Van der Hoeven schrijft op blz.115: “De Gouverneur stond ook aan de boeren uit den omtrek toe, met hunne vrouwen en kinderen (en een deel van hun have en goed) in de stad te komen, om ze te onttrekken aan de mishandelingen en afpersingen der Spanjaarden.

Vroeger had men hun den toegang tot de stad ontzegd: en dat men ze nu binnen liet, was volgens Hugo een groote fout; -car “ces gens-la ont des estomachs et des dents, qui détruisent beaucoup de bien-”, ‘die (voor de verdediging van weinig belang zijnde) lieden hebben ook een maag en tanden en consumeren heel wat van het aanwezige voedsel.’

In de 17de eeuw was het nog gewoonte dat soldatenvrouwen met hun kinderen ook onder gevechtssomstandigheden in het leger verbleven. Die vrouwen waren daar niet alleen nodig om eten voor de soldaten te koken en kleding te wassen, maar ook om gewonden te verzorgen. Van der Hoeven schrijft op blz. 116: “(het aantal) soldaten, (met hun) vrouwen en kinderen (bedroeg) 6802. Daeronder niet gerekent en is de mesnage van den Heere Gouverneur, ende die in’t casteel en inde hoornwercken, hutte en in de stalle syn.”

In Breda verbleven (volgens van der Hoeven)	5.200 militairen,
waarvan op het kasteel	100
op de hoornwerken	<u>675</u>
	775
en in de stad	775
alsmede:	4.425 militairen
bewapende burgers:	1.800 man
overige burgers en landlieden 6.309 - 1.800 (bewapende burgers) =	4.509 personen
en soldatenvrouwen en -kinderen 6.802 - 4.425 (militairen) =	<u>2.377</u> personen
in totaal:	13.111 personen

Hugo schrijft op blz. 4: ‘Het aantal huizen (te Breda) bedraagt ongeveer 1200’, Van der Hoeven zegt op blz. 96 dat “de stad ... naauwelijks 1200 huizen bevatte ...”. Elders 28) is sprake van: “... de cleyne quantiteyt van de huysinghe -der welcker nombre de ses hondert nyet exedeert- ...”.

Binnen Breda waren 4.509 burgers en landlieden, 2.377 soldatenvrouwen en -kinderen en 1.800 bewapende burgers/landlieden, in totaal 8.686 personen gehuisvest. Naast kleine woningen stonden in de stad ook grote (Hof)huizen. Een aantal van gemiddeld 8.686 : 1.200 (Hugo) = 7 personen per pand lijkt ons alleszins mogelijk, van 8.686 : 600 (Hingman) = 14 daarentegen rijkelijk veel.

We vermoeden dat het verblijf van zoveel burgers en militairen binnen Breda de nodige ongemakken en daarmee gepaard gaande frustraties heeft veroorzaakt. Ongetwijfeld zullen niet alle non-combattanten even bereid geweest zijn bij het langdurige beleg de ongemakken voor lief te nemen en de gevaren te weerstaan. Godsdienstige gezindheid, politieke voorkeur, economische belangen en (begrijpelijke) angst zullen ongetwijfeld een rol hebben gespeeld. Vosters schrijft 29): “De houding van de Bredase bevolking was ... begrijpelijkerwijze opportunistisch. Als de Staatsen aan de macht waren, was men pro-Staats, en onder de Koningsgezinden pro-Spaans. Men vreesde niets meer dan een verandering van bewind, wat altijd tot repressiemaatregelen en materiële schade leidde. Toch bestond er ook bij het Katholieke bevolkingsdeel -en dat was veruit het grootste- een natuurlijke gehechtheid aan het Huis der Nassau’s, die sinds 1404 de stad doeltreffend bestuurd hadden en mede door hun grote invloed te Brussel tot bloei hadden weten te brengen.”

28) GAB, *Inventaris Hingman* 1989.

29) S.A.Vosters, ‘HET BELEG VAN BREDA IN HET WERELDNIEUWS’, Delft, 1987.

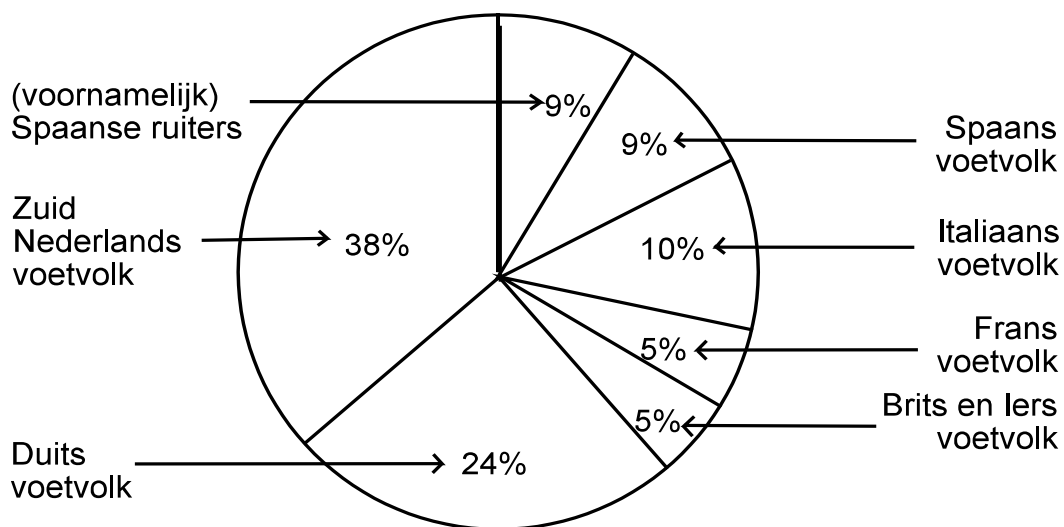
In een brief van het stedelijk bestuur van Breda van 10 jan. 1625 aan prins Maurits (Bijlage XXII. van de Van der Hoeven-tekst) lezen we: "... maer wy en mogen niet laten uwer Vorst: Ex ten hoochsten te claegen over den moetwil cracht ende gewelt van de soldaten ... de borgers die daer tegen seggen willen dreygende te doirschieten sonder eenigh respekt oft ontsach ... 't welck onse borgers ten uystersten verdrietich ende onverduldich maect en onwillich om hare wachten te bewaren seggende dat se hare huysen tegens den vyant die binnen dese stadt syn te bewaren hebben. Wy hebben daarvan meenichvuldige clagten aan mynheere den Gouverneur ende Chrychsraet gedaen maer daerin wordt nyet en voirsien ...".

Eerder zagen we reeds dat de bewapende burgers van Breda de (wal en de daarin gelegen) bolwerken bewaakten. Ze stonden daarvoor onder het bevel van de Bredase drossaart Jan van Aerssen, Heer van Wernhout (Van der Hoeven-tekst, blz. 109). Van diens echtgenote weten we dat ze ook onder moeilijke omstandigheden tijdens het beleg niet versaagde. Toen de Spanjaarden een nieuw type geschut en een ander soort kogels op Breda beproefden en er daardoor onder de bewapende burgers paniek dreigde uit te breken, liet zij zich demonstratief en schijnbaar onbekommerd in een koets over de walgang (een weg boven op de wal) rijden. In de Blaeu-tekst (blad 7, linkerkolom) lezen we: "... schoon de koegels als hagel rontom haer snorden, en sich een heldin betoonende, stack (zij) de verschrickte (bewapende) burgers 't hart in de boesem, en seyde, dat de stoutmoedigheyt tot een wal behoorde te verstrecken."

4 Het Spaanse leger

De samenstelling van de Spaanse legermacht

In het Spaanse leger (in feite: het koninklijke Spaanse- of 'koningsgezinde' leger) streeden in 1624/25 lieden uit verschillende landstrekken. De getalsverhouding tussen 'echte' Spanjaarden en vreemde huurlingen was ongeveer 1 op 6. De onderstaande percentages zijn ontleend aan Parker 30):

Gemakshalve duiden we ieder die in Spaanse dienst was aan met de benaming 'Spanjaard'. (Aan staatse zijde trof men naast (Noord)Nederlanders ook Fransen, Walen, Duitsers en Britten aan; op overeenkomstige wijze betitelen we hen allen met 'staatsen'.)

Men streed aan Spaanse (én aan staatse) zijde niet zozeer uit overtuiging vóór de ene of tégen de andere zaak, maar meer aan de kant waar de hoogste soldij beloofd was en waar de huurling dacht dat de kans op buit het grootst was. Het kwam dan ook voor dat strijders tegenover elkaar stonden die eerder als wapenbroeders hadden gediend. Tot welke gemoedelijke taferelen dat kon leiden, lezen we in de Pieri-tekst op blz. 15: 'Een bereden wachtpost uit het Spaanse legerkamp Baglione (op de Hartelbergen) en een staats soldaat raakten met elkaar in gesprek. Ze kenden elkaar van vroeger, gaven elkaar hun erewoord ... rookten een pijp en babbelden wat.'

Het overgrote deel van de Spaanse troepen in 1624/25 bestond uit voetvolk (we spreken nu van 'infanteristen'), een klein deel uit ruiters (cavaleristen) en een nóg kleiner deel uit

30) Geoffrey Parker, *'Het Spaanse leger in de Lage Landen'*, Haarlem, 1978.

kanonniërs (artilleristen). Het voetvolk was uitgerust met een rapier en een vijf meter lange piek (piekeniers), of met een rapier en een musket (musketiers), dan wel een haakbus (harquebusiers, haakbusschutters). In 1624 werd als derde soort vuurwapen een vuurroer of snaphaan in gebruik genomen.

Piekenier (uit: J. de Gheyn, 'Wapenhandelinghe van roers, musquetten ende spiessen ...', 's-Gravenhage, 1607).

Een musket was zo zwaar dat hij bij het afvuren door een forketstok (stok met een gaffel) moest worden ondersteund. De maximale vuursnelheid bedroeg één schot per twee minuten, de effectieve dracht, de afstand waarop een tegenstander kon worden uitgeschakeld, was ongeveer 225 meter.

Musketier (uit: J. de Gheyn).

Een haakbus was korter en lichter dan een musket en had daardoor een aanzienlijk korter schootsbereik (de effectieve dracht bedroeg ongeveer 75 meter). Aan de onderzijde van de loop was een haak aangebracht om het wapen, aan een bandelier met een musketonhaak, op de rug mee te kunnen voeren.

Haakbusschutter (uit: J. de Gheyn).

De taak van het Spaanse voetvolk bestond tijdens het beleg uit het verrichten van grondwerk en het bewaken en verdedigen van de insluiting tegen aanvallen van een staats ontzettingsleger, respectievelijk uitvallen van het Bredase garnizoen. In de bevoorradingscorridor was het voetvolk belast met de bewaking en verdediging van steunpunten en de begeleiding van konvooien tegen staatse overvallen. Een deel van het voetvolk werd op een centrale plaats als algemene reserve achter de hand gehouden om óf in de insluiting, óf in de bevoorradingscorridor te hulp te komen. Voor de volgende informatie hebben we onder meer de gebroeders Schulten 31) en Puype 32) geraadpleegd.

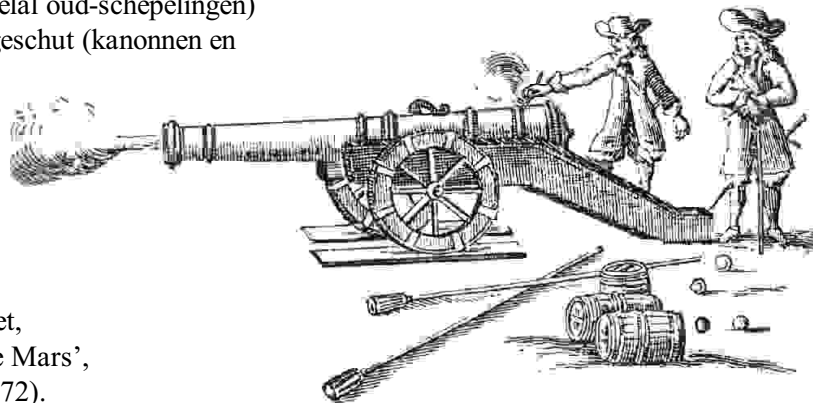
De ruiters waren, behalve met een houwdegen, deels bewapend met een lans (lansiers), deels met twee pistolen (kurassiers) en deels met twee pistolen en een haakbus (dragonders). De laatsten konden het gevecht niet alleen bereden, maar ook afgestegen voeren (een dragon is een meerkoppige draak).

Kurassier
(uit: J.de Gheyn).

De ruitery was mobieler dan het voetvolk en werd daarom gebruikt voor patrouillegang in de wijde omgeving van de insluiting en in de bevoorradingscorridor, of voor de beveiliging van konvooien. Een ruiter te paard had stootkracht: een deel van de ruitery werd daarom in reserve gehouden om een aanval van een staats ontzettingsleger en een uitval van het garnizoen te pareren.

Kanonniërs (veelal oud-schepelingen) bedienden het geschut (kanonnen en mortieren).

Kanonniërs
(uit: A.M.Mallet,
'Les travaux de Mars',
Amsterdam, 1672).

- 31) Dr. C.M.Schulten en J.W.M.Schulten, 'HET LEGER IN DE ZEVENTIENDE EEUW', Bussum, 1969.
32) Jan Piet Puype, '1648 Vrede van Munster feit en verbeelding', Zwolle, 1988.

De vuursnelheid bedroeg tien schoten per uur, na 30 schoten moest het schieten een uur gestaakt worden om het stuk te laten afkoelen. De maximale schootsafstand varieerde - afhankelijk van de soort en het kaliber- van 900 tot 3.650 meter.

Naarmate vestingsteden zwaarder verschanst werden, nam de betekenis van het belegeringsgeschut toe. Werden er in 1597 bij de belegering van Groenlo nog slechts 14 stukken ingezet, in 1627 bedroeg dit aantal bij het beleg van dezelfde vestingstad al 80. Uit de door ons bestudeerde bronnen kunnen we het aantal door de Spanjaarden tegen Breda ingezette stukken geschut niet opmaken. Wél weten we dat op 26 sep. 1624 ter verwelcoming van de Poolse prins Wladyslaw uit 26 tot 30 vuurmonden een eresaluut werd gegeven. We veronderstellen dat dit geschut behoorde tot de (in het bij het huidige Wolfslaar gelegen geschutpark aanwezige) reserve. In de insluitingslinies stonden toen ongetwijfeld nog meer stukken opgesteld; het totale aantal moet dus aanzienlijk groter zijn geweest.

In de legende van de O.e.w.Verhoeven-kaart worden “De Bootsghesellen onder den Heere Admiraal Rol” genoemd. We veronderstellen dat deze ‘pontgasten’ te vergelijken zijn met de later zo genoemde pontonniers: genisten die niet alleen belast waren met brugslag, maar ook met het verbeteren van wegen, het inrichten van opstellingen voor het geschut, het plaatsen van paalwerken en andere werkzaamheden (de later zo genoemde ‘pioniers’). Zij vielen in de 17de eeuw administratief onder de artilleriecommandant.

Een ‘Pontgast’(uit: L.Fronsperger, ‘Kriegsbuch’, Frankfurt am Main, 1573).

Het voetvolk en de ruiters waren in ‘vendels’, ook wel ‘benden’ of ‘compagnien’ genoemd, geformeerd; nu spreken we van infanterie-compagnieën en cavalerie-eskadrons. Een vendel voetvolk omvatte 100 tot 250 man, een vendel ruiters veelal niet meer dan 100. Het vaandel bij het voetvolk en de standaard bij de ruiters was het symbool van de compagnie/het eskadron; op de plaats waar het ‘geplant’ werd, moesten de manschappen zich eromheen scharen. De vendels werden veelal (administratief) tot een regiment samengevoegd en per regiment in bataljons (als gevechtsformatie) opgesteld.

Een regiment werd door een kolonel gecommandeerd, die tevens de “compagnie colonelle” aanvoerde. Een luitenant-kolonel (aanspreektitel: overste) voerde de tweede compagnie aan, een sergeant-majoor (die we nu majoor noemen: sergeant-majoor is nu een onderofficiersrang) de derde en een kapitein/ritmeester ieder(e) volgend(e)

compagnie/eskadron. De luitenant-kolonel fungeerde tevens als plaatsvervangend regimentscommandant of als bataljonscommandant, de sergeant-majoor was ook belast met de opleiding, de handhaving van de discipline en met de huishoudelijke en logistieke zaken van het regiment. Per compagnie/eskadron waren een luitenant, een vaandrig/kornet, enkele sergeanten/wachtmeesters, een aantal korporaals en lanspassaten (nu: soldaten eerste klas) en soldaten ingedeeld, 33).

De aanvankelijke troepensterkte (tot eind okt. 1624)

In de Untzen-legende lezen we dat Breda “mit einer mechtigen Kriegs Armada zu Rosz und Fusz belaegert”, ‘door een omvangrijke strijdmacht, bestaande uit ruiters en voetvolk, belegerd (werd)’. In de Visscher-tekst (19 jul.) is sprake van “een groote menigthe Krijghsvolck so te voet als te paerde”. De schrijver van de Callot-tekst vermeldt op blz. 6 dat het Spaanse leger op 27 aug. uit 17.000 man voetvolk en 3.000 ruiters bestond, waarvan ‘... 10.000 man voetvolk en bijna de gehele ruitery ... naar Ginneken (trok en) ... de overige 7.000 man voetvolk en enige ruiters ... naar Terheijden.’ Spinola heeft ongetwijfeld ook in het begin van zijn veldtocht (later: de belegering van Breda) troepen in zijn bevoorradingscorridor (tussen Lier en Ginneken) gelegerd: zijn troepensterkte moet dus méér dan 20.000 man bedragen hebben. Pieri noteert op blz. 5 van zijn dagboek dat op 23 jul. ‘... het katholieke leger bestond uit 60 eskadrons ruiters en 20.000 man voetvolk.’ Op 27 jul. schrijft hij (blz. 6): ‘Bij het katholieke leger arriveerde de heer van Grobbendonck, gouverneur van ’s-Hertogenbosch, met ruiters en voetvolk. Het leger bestond (daarna?) uit 72 eskadrons (ruiters) en 208 compagnieën voetvolk.’ Aan de hand van deze getallen moeten we vaststellen dat een compagnie voetvolk toen 100 man heeft omvat; we veronderstellen dat toen ook een eskadron ruiters 100 man sterk was.

	ruiters		voetvolk	
	eskadrons	man	compagnieën	man
23 jul.	60	60 x 100 = 6.000	200	200x100=20.000
27 jul.	<u>12</u>	<u>12 x 100 = 1.200</u>	<u>8</u>	<u>8x100= 800</u>
	72	72 x 100 = 7.200	208	208x100=20.800

Van Grobbendonck zou dan 12 eskadrons ruiters en acht compagnieën voetvolk (12 x 100) + 8 x 100 = 2.000 man hebben meegebracht: de sterkte van het Spaanse leger moet dan op 27 jul. 7.200 + 20.800 = 28.000 man bedragen hebben.

Volgens Pieri (blz. 6) voegde de hertog van Nocera zich op 29 jul. bij Spinola. Hoewel dit niet expliciet wordt vermeld, bracht hij ongetwijfeld een regiment (Italiaanse?) troepen mee: op 18 sep. schrijft Pieri (blz. 15) namelijk dat de hertog naar Napels vertrok en ‘... zijn paarden en manschappen te velde achterliet.’ Over de aantallen ruiters en voetknechten van dit regiment geven de door ons geraadpleegde bronnen geen informatie. In de nacht van 12 op 13 aug. (Pieri, blz. 7) voegde graaf Jan van Nassau zich met 800 musketiers en 400 ruiters bij Spinola.

33) C.M.Schulten, ‘Contribution à l’étude des termes militaires français en néerlandais, 1567-1625’, ’s-Gravenhage, 1966.

Volgens Pieri telde het Spaanse leger op 13 aug. dus:

	ruiters	voetvolk	totaal
	7.200 man	20.800 man	28.000 man
Van Nocera	?? man	?? man	?? man
(Jan)Van Nassau	400 man	800 man	1.200 man
	> 7.600 man	>21.600 man	>29.200 man

Op blz. 18 schrijft Pieri dat op 26 sep. in de insluiting 12.000 man voetvolk en 16 eskadrons ruiters aanwezig waren : $12.000 + (16 \times 100) = 13.6000$ man?

In de Hugo-tekst lezen we op blz. 9 dat Spinola na telling over minder manschappen bleek te beschikken dan hij aanvankelijk gedacht had toen hij hen tijdens de opmars monsterde, '... overigens waren het geoefende soldaten, wier (geringe) aantal gecompenseerd werd door hun dapperheid. In totaal waren er 15 regimenten, bestaande uit 198 compagnieën voetvolk en 39 eskadrons ruiters, in totaal minstens 18.000 koppen.'

Een berekening leert dat een compagnie/eskadron dan gemiddeld minder dan 80 man sterk geweest zou zijn: voor ons een reden om aan de juistheid van de door Hugo genoemde getallen te twijfelen. Bedoelde Hugo soms dat het Spaanse leger aanvankelijk niet 18.000, maar (zetfout?) 28.000 man sterk was en bestond uit 39 eskadrons van 100 ruiters en 198 compagnieën van gemiddeld 120 man voetvolk?

Met behulp van de in de Callot-, de Pieri- en de Hugo-tekst genoemde aantallen, kunnen we een mogelijke totaalsterkte en de verdeling van de troepen over de insluiting, de algemene reserve en de bevoorradingscorridor berekenen. Deze reserve, die zowel in de insluiting als in de bevoorradingscorridor inzetbaar moest zijn, was tot 25 sep. te Ulvenhout in de zuidrand van de insluiting, het noordelijke uiteinde van de bevoorradingscorridor, gelegerd. In zekere zin kon ze dus tot de troepen in de insluiting worden gerekend, puur militair-technisch gezien viel ze daar niet onder.

Als de totale sterkte inderdaad 18.000 man bedragen heeft (Hugo, blz. 9) en de sterkte in de insluiting

inclusief die van de reserve 13.600 man is geweest (Pieri, blz. 18),

dan moet er in de corridor 4.400 man gelegerd geweest zijn.

Inclusief de reserve is dit aantal dan wel onwaarschijnlijk klein, exclusief zou het een alleszins aanvaardbaar aantal zijn.

Gesteld dat de totale sterkte echter (Pieri, blz. 6) 28.000 man

geweest is, en de sterkte in de insluiting inclusief

de algemene reserve (Callot, blz. 6) 20.000 man

dan moet er in de corridor 8.000 man

gelegerd zijn geweest.

Volgens Pieri (blz. 18) bevonden zich in de insluiting 13.600 man,

de sterkte van de reserve bedroeg dan $28.000 - 8.000 - 13.600 =$ 6.400 man.

Gesteld dat de totale sterkte meer dan 29.200 man (Pieri, blz. 6) heeft bedragen, dan moet er in de corridor meer dan 9.200 man gelegerd zijn geweest. Gezien de medio sep. 1624

nog geringe vijandelijke dreiging in de corridor, lijkt dit ons minder waarschijnlijk. Een sterkte van 28.000 man is dus de meest aanvaardbare hypothese.

Pieri schrijft op blz. 20 dat Spinola op 30 sep. '... verspreid over een insluiting van zes mijl in het rond ... over 20.000 man voetvolk en 5.000 ruiters ... beschikte'. Op 26 sep. (blz. 18) waren er '... over vier legerkampen en andere posten in een cirkel van 33 kilometer verdeeld (slechts) 12.000 man voetvolk en 16 eskadrons (1.600 man?) ruiters ...'. Tussen 26 en 30 sep. is de mankracht in de insluiting (de algemene reserve al dan niet inbegrepen) volgens Pieri met $(20.000 + 5.000) - (12.000 + 1.600) = 11.400$ man uitgebreid. Onder de uitbreiding valt ongetwijfeld het regiment (Hendrik van den) Bergh, dat zich op 24 sep. (Pieri, blz. 17) bij Spinola in de insluiting gevoegd had. In de Callot-tekst (blz. 10) wordt als sterkte van de troepen van Van den Bergh 4.000 man voetvolk en 1.600 ruiters (in totaal 5.600 man) aangegeven (Pieri noemt op blz. 19, 28 sep.: 4.000 man voetvolk en 2.000 ruiters). Tot welke regimenten de overige $11.400 - 5.600 = 5.800$ man behoorden, vermelden de door ons bestudeerde bronnen niet. In de bevoorradingscorridor werd -na aankomst van een staats leger bij Made- de vijandelijke dreiging niet zoveel groter dat het aantal troepen er moest worden uitgebreid. Volgens Hugo (blz. 44) onttrok Spinola uit de niet direct door de vijand bedreigde plaatsen in de insluiting zoveel troepen als -zonder een minimale veiligheid in gevaar te brengen- mogelijk was. Op de wél bedreigde plaatsen zette hij daarentegen meer troepen en geschut in. Naast deze herverdeling van de troepen in de insluiting vond daarin naar alle waarschijnlijkheid tevens een uitbreiding van het totale aantal erin gelegerde troepen plaats.

De algemene reserve werd -om een mogelijke staatse aanval te kunnen weerstaan- aanzienlijk versterkt. Volgens Pieri (blz. 19) nam Hendrik van den Bergh op 28 sep. gevechtsposities in tegenover het staatse leger en op 30 sep. (blz. 20) '... verliet Z.E. (Spinola) met 10.000 man voetvolk (en ruiters?) en 19 stukken geschut het legerkamp bij Ginneken en liet hij deze troepen, (evenals die van Van den Bergh) front maken naar de vijand.' Hugo schrijft op blz. 44 dat Spinola met zijn algemene reserve van '... 7.000 man voetvolk en 30 eskadrons ruiters, in totaal 10.000 man (!), zich dicht bij Oosterhout (op de Vrachelsche Heide), op drieduizend pas van de vijand verwijderd, legerde.'

In de Callot-tekst lezen we (blz. 11) dat Spinola zich '... opstelde met 7.000 man voetvolk dat onttrokken was aan het legerkamp bij Ginneken, en ook met de manschappen die met graaf Hendrik van den Bergh waren meegekomen ...' en dat hij '... met deze troepen front (maakte) ... bij punt P'. (De letter P is op de Callot-kaart op de Vrachelsche Heide, iets ten noorden van het dorp Teteringen, geplaatst.) Aan staatse zijde 34) wordt gesproken van een Spaans leger '... dat naar schatting uit 20.000 man voetvolk en 4.000 ruiters bestond, inclusief (de troepen van) graaf (Hendrik) van den Bergh, die er zich enige dagen tevoren bijgevoegd had(den).' We veronderstellen dat met deze naar schatting 24.000 man de algemene reserve én de troepen in het deel van de insluiting tegenover het staatse leger bedoeld worden.

De getalsterkte van de Spaanse troepen op 30 sep. was naar alle waarschijnlijkheid ongeveer 40.000 man.

34) 'MEMOIRES DE FREDERIC HENRI PRINCE D'ORANGE ...', *A Amsterdam chez Pierre Humbert. M.D.CC.XXXIII. (1733).*

Daarvan werden vermoedelijk ingezet:

- in de insluiting	17.000 man (16.000 man voetvolk en 1.000 ruiters;
- in de bevoorradingscorridor	7.500 man (voetvolk en ruiters) en
- als reserve	<u>15.500</u> man (voetvolk en ruiters);
samen	40.000 man

Op 23 okt. sloot volgens Pieri (blz. 27) nieuw aangekomen voetvolk zich bij Spinola aan; een deel van deze -niet met onderdeel en aantal aangegeven- troepen werd in de bevoorradingscorridor gelegerd.

In de Callot-tekst (blz. 15) lezen we dat Spinola, na het vertrek van de staatse troepen uit de omgeving van Made naar Roosendaal en de Langstraat (23-25 okt.), zijn troepen hergroepeerde. Hendrik van den Bergh kreeg het commando over alle in de bevoorradingscorridor gelegerde troepen; hij trok daar met '... 2.000 man voetvolk, 30 eskadrons ruiters ... en acht stukken geschut ...' heen. (Luis van Velasco, graaf) van Salazar voegde zich met '... 5.000 man voetvolk, zes stukken geschut en het gros van de ruitery ...' uit Spinola's algemene reserve bij hem. Met het restant van die reserve versterkte Spinola het vak Hage. Pieri schrijft op blz. 27 (23 okt.): 'Omdat Z.E. rekening scheen te houden met de mogelijkheid dat het haastige vertrek van graaf Maurits (prins van Oranje) iets te maken had met een mogelijke staatse aanval in het vak Hage ... zond hij daar manschappen en geschut heen' en op blz. 28 (27 okt.): 'Z.E. versterkte het vak (Hage, waarin) (graaf Ernst van) Isenburg (het commando voerde) met ruiters en voetvolk'. We veronderstellen dat de versterking van het vak Hage niet zozeer te maken had met een mogelijke staatse aanval, waartoe het jaargetijde zich minder leende, dan wel met de dreiging die er van de bij Roosendaal gelegerde staatse troepen uitging naar het naburige deel van de bevoorradingscorridor.

Het zwaartepunt van de Spaanse inspanning werd van de insluiting op de Vrachelsche Heide verlegd naar de bevoorradingscorridor (en het vak Hage); daar bevond zich vanaf 31 okt. het merendeel van de Spaanse troepen, waaronder vrijwel de gehele ruitery.

De staatse dreiging vanuit de Langstraat werd blijkbaar gering geacht: de insluitingsvakken Terheijden en Teteringen, alsmede het vak Ginneken werden door betrekkelijk weinig Spaanse troepen bemand, het zwaartepunt in de insluiting werd naar het vak Hage verplaatst.

De uiteindelijke troepensterkte

In de door ons bestudeerde bronnen wordt meermalen melding gemaakt van schermutselingen, waarbij Spaanse soldaten gewond raakten, sneuvelden of gevangengenomen werden. Pieri spreekt op blz. 31 (19 nov.) van een besmettelijke ziekte in het Spaanse kamp (die mogelijk soldatenlevens heeft geëist) en op blz. 40 (2 jan.) van Spaanse soldaten die gestorven waren door bevriezing. We krijgen niet de indruk dat deze gevechts- en andere verliezen talrijk waren. Wel is sprake van aanzienlijke verliezen door desertie. Pieri schrijft op blz. 12 (30 aug.): 'Er vluchtte veel volk uit ons leger', op blz. 25 (16 okt.): '... van het vijandelijk leger bleef er volk op de vlucht slaan, van het onze ook' en op blz. 41 (12 jan.): 'Er vluchtte veel krijgsvolk uit het katholieke leger.' Volgens de (staatse) Visscher-tekst zouden er tussen 9 en 12 okt. "... over de 200 Italianen by den Prince (Maurits) komen overloopen, soo wel te paert als te voet ...".

Deze verliezen moesten worden aangevuld. Bovendien werd het zaak -gezien een grote staatse wervingsactiviteit (die op een krachtige ontzettingsspoging in het voorjaar van 1625 duidde)- aan Spaanse zijde weer een krachtige algemene reserve te formeren, en wel een die meer voetvolk en ruiters omvatte dan die van 1624.

Vanuit Duitsland (Beieren) voegde Johan Jacob van Bronckhorst, baron (later graaf) van Anholt zich met (volgens Hugo, blz. 89) 3.000 man voetvolk en 1.000 ruiters bij Spinola. Volgens de Callot-tekst (blz. 24) gebeurde dat met 4.000 man voetvolk en 1.600 ruiters en legerde men dit voetvolk in de insluiting en deze ruiters in de bevoorradingscorridor. Pieri noemt op blz. 32 als sterkte van het regiment Anholt: “4.500. Fnnti (wat moet zijn: “Fanti”, ‘voetvolk’), en “1.000. Caualli (ruiters)”.

Een regiment onder het commando van markies Carlo Spinello voegde zich, in opdracht van de Duitse keizer, bij Spinola en werd bij de algemene reserve ingedeeld. Volgens de schrijver van de Callot-tekst (blz. 24) bestond dit regiment uit 5.000 man voetvolk en 2.500 ruiters, volgens Hugo (blz. 89) uit 3.000 man voetvolk en 2.200 ruiters en volgens Pieri (blz. 32) uit “3.000. milla Fanti” (dit moet uiteraard niet 3.000.000, maar 3.000 man voetvolk zijn) en 4.000 ruiters. Pieri schrijft op blz. 48 (19 feb.): ‘De markies Carlo Spinello met zijn gevolg te Maastricht aangekomen, voelde zich niet lekker en begaf zich naar Brussel.’ We nemen aan dat hij zijn troepen onder commando van zijn, niet met name genoemde, plaatsvervanger rond Breda heeft achtergelaten.

Op dezelfde dag (19 feb.) arriveerde (volgens Pieri, blz. 48) ‘... een regiment Duitsers van graaf Jan van Nassau, die twee regimenten commandeerde.’ Pieri schrijft op blz. 50 (eind feb.): ‘De insluiting werd met 2.500 Duitsers versterkt.’ Normaliter vormden 2.500 man een regiment; we nemen echter aan dat Jan van Nassau niet twee regimenten commandeerde, maar dat in dit geval zijn regiment Vlamingen (waarmee hij zich al op 12 aug. bij Spinola gevoegd had) met 2.500 man Duits voetvolk versterkt werd. Volgens Callot (legende nummer 74, 75 en 76) werden acht compagnieën Duitsers van het (versterkte) regiment (Jan van) Nassau op de waterscheiding tussen De Zegge en De Vucht (in het vak Terheijden) ondergebracht. De Callot-tekst (blz. 24) vermeldt: ‘De Duitsers van graaf Jan van Nassau werden naar de insluiting (acht compagnieën naar het vak Terheijden, de rest naar andere vakken?) gestuurd.’

De Callot-tekst vermeldt (blz. 25) ook de komst van ‘de hertog van Neuburg in het katholieke kamp, waar hij bleef zolang de belegering duurde.’ Volgens Pieri (blz. 70, 22 mei) werd ‘de hertog van Neuburg na zijn terugkeer uit Spanje’ met veel eerbetoon door Spinola ontvangen. We veronderstellen dat zijn regiment zich al eerder bij Spinola gevoegd had, dat Wolfgang, hertog van Neuburg zelf naar Spanje was doorgereisd en juist op tijd terugkwam om de capitulatie van Breda mee te kunnen vieren. In de Untzen-legende (letter L) is sprake van ‘negen compagnieën van het regiment Neuburg onder commando van luitenant-kolonel Van Bree’. Dit kan erop wijzen dat dit regiment ongeveer 2.000 man voetvolk telde en bij afwezigheid van de hertog door zijn plaatsvervanger Van Bree werd gecommandeerd.

Achttien voorname, door hun landsheer uitgezonden, commandanten het beneden hun waardigheid onder Spinola te dienen en/of onder winterse omstandigheden te velde te verblijven? Zochten ze voor zichzelf (Spinello onder het mom dat hij zich niet lekker voelde: de Pieri-tekst, blz. 48, spreekt van een “indispositione”, een ‘lichte ongesteldheid’) het comfort van een ver van het krijgsgewoel gelegen stad? We veronderstellen dat Spinola in zo’n geval -mits ze hun troepen maar bij hem achterlieten- op hun aanwezigheid in zijn stafkamp weinig prijs stelde.

Ook in de zuidelijke Nederlanden werd personeel geworven. Hugo schrijft (Latijnse tekst, blz. 46) dat er in 'de Gewesten' "Keurlingos seu Electitios", 'keurtroepen, ofwel: uitgelezen soldaten' ten getale van 15.000 man in dienst moesten worden genomen. (Chifflet noemt hen op blz. 54 niet "des ...", maar "les Esleuz", met het lidwoord van bepaaldheid: 'de keurtroepen'.) Bovendien moesten daar volgens Hugo (Chifflet) ook nog "Bandes d'Ordonnance" tot een maximum aantal van 3.000 (ruiters) worden gevormd. Volgens Vosters (zie voetnoot 4) waren de 'Benden van Ordonnantie' uit adellijke lieden samengesteld.

Volgens de schrijver van de Callot-tekst (blz. 17) werd in 'de gewesten' 8.000 man voetvolk aangeworven, moesten er 15.000 "escogidos, que son milicias del Pays", 'geselecteerden uit de gewesten' van wapens worden voorzien en werden er acht eskadrons ruiters geformeerd.

Pieri noteert in zijn dagboek (blz. 32, 30 nov.) dat de landvoogdes opdracht gaf "3.000. Paesani à caualllo conforme all'obligo", '3.000 landslieden te verplichten als ruiter onder de wapenen te komen', en dat er in de gewesten ook nog soldaten (voetvolk) moesten worden geworven. We concluderen hieruit dat er niet 3.000 man werd geworven, maar slechts acht Benden van Ordonnantie (ongeveer 2.000 man?) werden geformeerd. Ook het beoogde aantal van 15.000 man voetvolk (oudgedienden, die al eerder het militaire handwerk hadden geleerd) kon blijkbaar niet bij elkaar getrommeld worden. De 8.000 man voetvolk die de schrijver van de Callot-tekst noemt, waren óf Walen óf Vlamngen. Pieri schrijft op blz. 40 (3 jan.): 'Carlo Coloma, gouverneur van Kamerijk, die van een missie uit Engeland teruggekeerd was, kreeg het commando over het volk dat ... (eerder) in het gebied van de (zuidelijke) Nederlanden aangeworven was.'

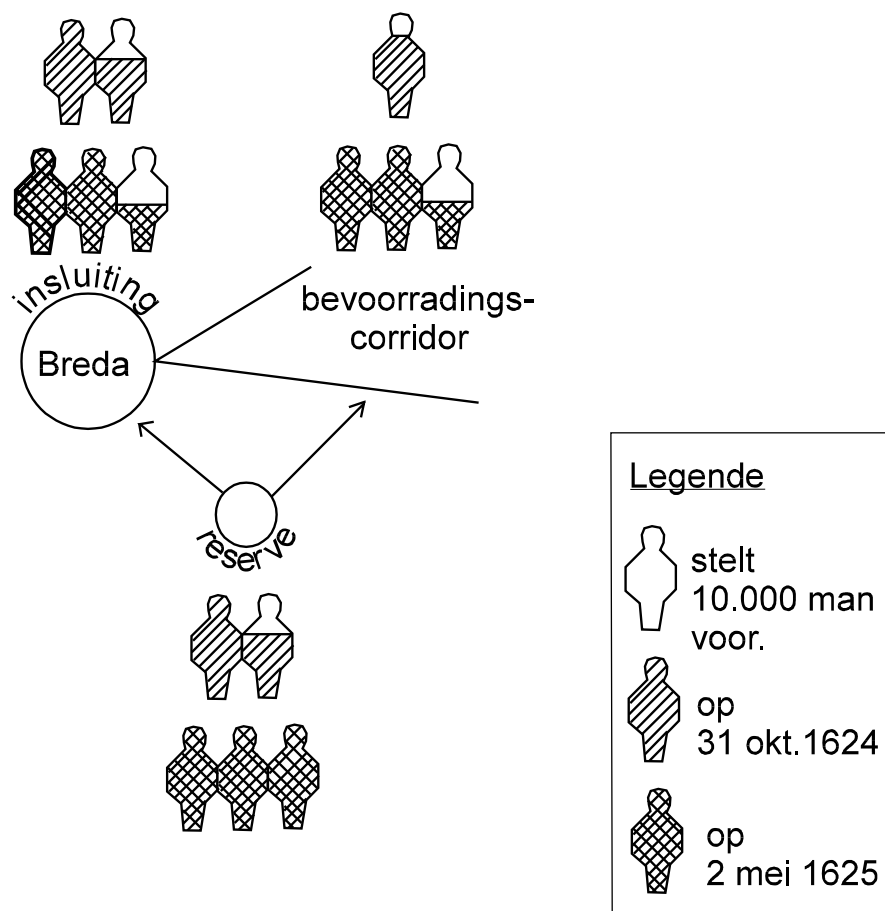
Hugo meldt op blz. 89/90 dat Coloma het commando over het (Zuid-) Nederlandse voetvolk kreeg. De Benden van Ordonnantie werden onder het commando van Albert van Ligne, prins van Barbançon, gesteld.

In de Callot-tekst lezen we (blz. 17) dat Coloma opdracht kreeg in het graafschap Namen een algemene reserve te formeren, die volgens Pieri (zie blz. 47, 10 feb.) aan voetvolk 8.000 (Zuid-)Nederlanders, 8.000 Walen en 7.000 Duitsers omvatte, alsmede 7.500 ruiters: in totaal dus 30.500 man (waaronder het regiment Spinello). De algemene reserve werd (Callot-tekst, blz. 24) tussen Antwerpen en Lier gelegerd.

Om leegloop bij de reserve te voorkomen en het vermoeide personeel in de bevoorradingscorridor en de insluiting iets te ontlasten, werden van Coloma's voetvolk (Pieri, blz. 49) 16.000 manschappen tijdelijk onder het commando van Hendrik van den Bergh (in de corridor) gesteld en de overige 7.000 in de insluiting gelegerd. De ruiters werden naar Zundert en Rijsbergen verplaatst. Toen op 2 mei een staats leger zich bij Dongen en 's-Gravenmoer verzamelde, werden deze tijdelijke tewerkstellingen weer ongedaan gemaakt.

Het is niet mogelijk met de deels onvolledige, deels tegenstrijdige gegevens uit de door ons bestudeerde bronnen een betrouwbare berekening van de uiteindelijke sterkte van het Spaanse leger te maken. Naar schatting bedroeg deze op 2 mei 1625:

in de bevoorradingscorridor	ongeveer 25.000;
in de insluiting	ongeveer 25.000;
in de algemene reserve	ongeveer <u>30.000</u> en
totaal	ongeveer 80.000 man

Volgens de Blaeu-tekst (blad 8, linkerkolom) was dit: “soo groot een heir, als men by mans gedenckenis niet in Nederlant gesien hadt.”

De bevelsverhoudingen

Op de O.e.w.Verhoeven- en de Untzen-kaart zijn officieren te paard, ieder met begeleidende voetknechten, getekend. Deze voetknechten zijn duidelijk geen escorte, maar mogelijk mogelijk een symbool voor de militaire functie van de betrokken ruiter. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de afbeelding op de Untzen-kaart van de “Conte de Salazar”, ‘(Luis,) graaf van Salazar’, die volgens de Callot-legende (nummer 46) “General da la Caualleria”, ‘commandant van de (Spaanse) ruitery’, was en hier -(te paard) aan het hoofd van een afdeling ruiters- wordt voorafgegaan door twee rennende voetknechten, beiden met een piek over de schouder. Nog afgezien van het feit dat men hardlopend een piek niet over de schouder droeg, zouden voetknechten het tempo van ruiters in draf of galop onmogelijk kunnen bijbenen. Op de O.e.w.Verhoeven-kaart is “Conte Salazar” op soortgelijke wijze afgebeeld, nu met drie voetknechten.

Spinola, portret door P.P. Rubens, ± 1627.

Aan dit paneel ging vooraf een portret dat Rubens (zie Hugo, blz. 159)
op 10 jul. 1625, kort na de capitulatie van Breda, schilderde.

Ambrogio Spinola, 35, 36)

De opperbevelhebber van het Spaanse leger dat in 1624 Breda omsingelde en insloot, Ambrogio Spinola, stamde uit een rijke, Genuese bankiersfamilie. Hij keerde op 30-jarige leeftijd (in 1599) de geldhandel de rug toe en nam dienst in het Spaanse leger. In zijn tijd benoemde men tot opperbevelhebber blijkbaar niet in de eerste plaats een strateeg, maar een organisator en bovenal iemand met goede relaties in financiële kringen (potentiële geldschietters). De van huis uit gefortuneerde Spinola wist aanvankelijk op gunstige voorwaarden het voor de Spaanse veldtochten benodigde geld te lenen. In 1602 schoot hij niet minder dan twee miljoen gulden uit eigen zak voor, die hij pas 17 jaar later zou terugkrijgen. Ook betaalde hij -om muiterij onder zijn troepen te voorkomen- meerdere malen uit eigen middelen achterstallige soldij uit. Spinola -die de rijkste man in Italië had kunnen zijn- heeft zich in dienst van de Spaanse koning geruïneerd. Hij streefde bovenal naar aanzien (en wel: anders dan door geldbezit). Hoewel hij in 1605 tot ridder in de orde van het Gulden Vlies en in 1612 tot 'Grande' (dat wil zeggen: behorende tot de hoogste Spaanse adel) werd benoemd, zich vanaf 1621 'markies van Balbases' mocht noemen en in 1625 de hoge Spaanse onderscheiding: grootcommandeur in de orde van Sint Jacob kreeg, vond hij dat zijn militaire prestaties in Spanje te weinig erkend werden. Hij stierf in 1630 in Italië -waarheen hij (na het verlies van de vesting Groenlo in 1627) was weggepromoveerd- als een ontgoocheld man. Stervende zou hij hebben gezegd: "Me han quitado el honor y la reputación", 'mijn eer en reputatie zijn me ontnomen'.

De plaatsvervanger(s) van Spinola

In de Van Goor-tekst (blz. 163) lezen we: "Doch de Koning by zyn voornemen volhardende, was Spinola genootzaackt een talryck leger onder het bevel van Jan Graaf van Nassau en van Hendrick Graaf van den Berg te doen by een zamelen, met 't welcke hy zeer onverwacht naar Breda optrock ...".

Van alle onder het bevel van Spinola staande regimentscommandanten (Van Goor noemt er elders in zijn tekst meerdere) worden hier uitsluitend Jan van Nassau en Hendrik van den Bergh genoemd. Dit zou erop kunnen wijzen dat ze in de hiërarchische verhouding de belangrijkste officieren en daardoor de mogelijke plaatsvervangers van Spinola waren. Door hem (welbewust?) vóór Hendrik van den Bergh te noemen, wekt Van Goor de indruk dat Jan van Nassau als eerste in aanmerking kwam om (zo nodig) Spinola te vervangen. Het feit dat Hendrik van den Bergh in 1628 (als opvolger van Spinola) het Spaanse leger commandeerde dat het door Frederik Hendrik belegerde 's-Hertogenbosch moest ontzetten, zou er echter op kunnen wijzen dat hij al eerder (ook in 1624/25?) Spinola in noodgevallen had moeten vervangen. Op een Verhoeven-kaart (zie voetnoot 23) bekijkt een drietal personen te paard de uittocht van het staatse garnizoen na de capitulatie van Breda. Volgens de bijschriften zijn dat "M Spinola", met aan zijn rechterzijde "Graff Heinderich vom Berg" en aan zijn linker- "Graff Ian van Nassaw". Een dergelijke opstelling duidt (nog steeds) een militair-hiërarchische volgorde aan; bij het hedendaagse sportgebeuren

- 35) S.A.Vosters, 'Portret van Spinola' in *'Tussen twee Culturen: De Nederlanden en de Iberische wereld van 1550-1800'*, Nijmeegse Publicaties Nieuwe Geschiedenis, 2, Nijmegen, 1988;
- 36) S.A.Vosters, 'AMBROSIO SPÍNOLA EN DE NEDERLANDEN', *SPIEGEL HISTORIAEL*, jaargang 23, nr. 6, 1988.

geeft ze op het erepodium de rangorde van de prijswinnaars aan: nummer één in het midden, aan zijn rechterzijde nummer twee en aan de linker- nummer drie.

Mogelijk boterde het in 1624/25 niet zo goed tussen Spinola en Hendrik van den Bergh. Vosters schrijft (zie voetnoot 29) : “Dat in het Spaanse leger niet alles koek en ei was, blijkt ook uit de brieven van Saint-Amour, kapitein van de ruitery onder Hendrik van den Bergh” en “De brief van 5 nov. gaat over de grote onenigheid tussen nr. 22 en nr. 23 ... Ondanks een langdurige redetwist, waarbij harde woorden vielen, kreeg 23 niet zijn zin.” Voor het geval dat brieven in staatse handen zouden vallen, kregen personen om veiligheidsredenen een nummer-code; vermoedelijk werd met nummer 22 Spinola en met nummer 23 Hendrik van den Bergh bedoeld. Het lijkt ons niet onmogelijk dat Spinola, vanwege ruzie met zijn eerste (?) plaatsvervanger Hendrik van den Bergh, deze niet dagelijks in zijn naaste omgeving wilde zien. Hij belastte hem namelijk met het (overigens eervolle) commando over alle troepen in de bevoorradingscorridor en beschouwde Jan van Nassau (als derde in de hiërarchie) als zijn plaatsvervanger in de insluiting. Pac 37) spreekt van ‘Spinola ... en zijn luitenant graaf Jan van Nassau ...’; de term ‘luitenant’ geeft hier geen rang, maar de functie van plaatsvervanger aan. Untzen en de tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart laten beiden op hun kaart de opperbevelhebber “Son Excel. Marquis Spinola” door zes piekeniers (voetknechten) vergezellen.

Hendrik, graaf van den Bergh 38)

Willem, graaf van den Bergh (’s-Heerenberg) was gehuwd met een zuster van Willem van Oranje, dus hun zoon Hendrik was een volle neef van Maurits en Frederik Hendrik. In 1588 koos de toen 15 jaar oude Hendrik, net als drie jaar daarvóór zijn vader en drie van zijn broers, de kant van de Spanjaarden. (Pas 12 jaar later ging hij over tot het katholieke geloof.) In Spaanse dienst staande, viel hij tot tweemaal toe in staatse handen; beide keren herkreeg hij tegen betaling van een aanzienlijk losgeld de vrijheid. In 1624/25 diende hij onder Spinola in het Spaanse leger. Zijn integriteit werd in 1624 door sommige

- 37) *Stefan Pac beschreef in dagboekvorm het bezoek van de Poolse prins Wladyslaw aan de insluiting van Breda. Dit verslag komt voor in: “Obraz dworów królewskich ...”, ‘Portret van twee koningen ...’, Breslau (Wroclaw), 1854.*
- 38) *’Tussen Twee Vuren, Belegeringen in Brabant, 1568-1648’, uitgave van de Bibliotheek van het Provinciaal Genootschap, ’s-Hertogenbosch, 1979.*

Spaanse officieren in twijfel getrokken. Desondanks volgde hij in 1628 Spinola op als opperbevelhebber van het Spaanse leger in de Nederlanden. Untzen beeldt “Graff Heinrich von den Berg” uit met vijf voetknechten.

Verbitterd over de grote invloed van de Spaanse- en de geringe inbreng van de andere edelen, begon Hendrik van den Bergh in 1632 onderhandelingen met zijn neef Frederik Hendrik en speelde hij de Staatsen het jaar daarop enkele vestingsteden in handen. Hij werd vanwege dat feit als landverrader door de landvoogdes vogelvrij verklaard, maar te 's-Gravenhage “statelijk” en met 100.000 gulden ontvangen. Hij stierf in 1638 te Zutphen na een ongeval met een koets.

Jan, graaf van Nassau 39)

Jan, graaf van Nassau (de Jongste) was, net als Hendrik van den Bergh, nauw aan de Oranjes verwant: zijn grootvader J(oh)an de Oude was de oudste broer van Willem van Oranje. Jan de Jongste was van huis uit protestant en diende aanvankelijk in het staatse leger onder Maurits, een neef van zijn vader. Hij ging in 1613 over tot het katholicisme en nam een jaar later dienst in het Spaanse leger. Daarin maakte hij snel promotie: in 1623 werd hij op 40-jarige leeftijd bevorderd tot kolonel en in 1629 (twee jaar later dan Hendrik van den Bergh) tot veldmaarschalk.

We veronderstellen dat hij in 1624/25 als plaatsvervanger van Spinola de rang van generaal bekleedde.

Volgens de Callot-kaart stond de “Baracca del Conde Iuan de Nassau”, de ‘barak (het onderkomen) van graaf Jan van Nassau’ (legende, nummer 32), bij de boerderij Wolfslaar aan de huidige Wolfslaardreef. Spinola verbleef, op hemelsbreed nog geen kilometer

39) *K.ter Laan, 'WOORDENBOEK VAN DE VADERLANDSE GESCHIEDENIS', 's-Gravenhage, 1939.*

afstand, bij de plaats waar de huidige Allerheiligenweg op de Ulvenhoutselaan aansluit, zodat dagelijks contact mogelijk was. De gescheiden legering voorkwam (beide plaatsen lagen binnen het schootsbereik van het Bredase vestinggeschut) dat bij een voltreffer beide aanvoerders tegelijk konden worden uitgeschakeld. Op de Untzen-kaart is Jan van Nassau getekend in gezelschap van vier voetknechten.

De raadsman Gonzales Fernandez van Cordoba

Pieri spreekt op blz. 11 van: ‘... Van Cordoba, die zich door zijn moedige gedrag in de Palts onsterfelijk had gemaakt.’ In een ‘Historische inleiding’ tot zijn (niet-gepubliceerde) vertaling van Calderon’s “El sitio de Bredá” vermeldt Van Geerts dat Van Cordoba weigerde zijn regiment aan te voeren als Spinola het opperbevel in de Palts zou krijgen. Met Spinola’s vervanging door Hendrik van den Bergh gingen de regimentscommandanten (vermoedelijk ook Van Cordoba) niet accoord. Uiteindelijk werd Van Cordoba zelf met dat opperbevel belast. We veronderstellen dat de verstandhouding tussen Spinola en Van Cordoba hierdoor op zijn minst bekoeld was. Toch vermeldt de schrijver van de Callot-tekst op blz. 7: ‘Gonzales van Cordoba was opperbevelhebber van het leger in de Palts geweest. Onder moeilijke omstandigheden (zoals) tijdens de belegering (van Breda) maakte de markies (Spinola) graag van zijn inzicht en hulp gebruik.’ Van der Hoeven meldt op blz. 138: “Ook leed Spinola een groot verlies, toen een zijner meest vertrouwde raadslieden, de beroemde Gonsales de Cordova, die (tot dan toe) ’t geheele beleg had bijgewoond, verplaatst werd naar het leger in Italië.” Was Spinola zo verstandig en ruimhartig dat hij het vakmanschap van Van Cordoba liet prevaleren boven de belediging dat deze in de Palts niet onder zijn bevel had willen dienen? Waarom wilde Van Cordoba wél rond Breda -zij het als adviseur- Spinola ter zijde staan? We sluiten de mogelijkheid niet uit dat, gezien bestaande controverses tussen Spanjaarden en Italianen in de legertop, de Spanjaard Van Cordoba van hogerhand opdracht heeft gekregen de Italiaan Spinola van dichtbij in de gaten te houden. Volgens de Callot-kaart en -legende verbleef Van Cordoba tijdens het beleg in de nabijheid van Spinola: de “Baracca de (het ‘onderkomen van’) Don Gonçalo de Cordoua”(nummer 26) in het legerkamp bij Ginneken en zijn “Alojamiento”, ‘verblijf’, op de Vrachelsche Heide (nummer 83) stonden dicht bij het “Alojamiento del Marques (Spinola)”, (nummer 25, respectievelijk 82).

De stafadviseur Giovanni Van Medici, markies van Sant ’Angelo

Vosters schrijft 40) over Van Medici: “Deze kolonel-ingenieur ... sloeg zijn tenten op bij het Hoofdkwartier ... en legerde zijn troepen door ze te verdelen over de vier commandoposten ... het Hoofdkwartier te Ginneken, Terhagen, Terheyden en Teteringen.” Hugo noemt (Latijnse tekst, blz. 30) Van Medici een “Ex-tribunus”, een ‘voormalige regimentscommandant.’ Chifflet vertaalt dit (blz. 34) met “colonel reformé”, een ‘afgekeurde (ontslagen) kolonel’, de schrijver van de Callot-tekst en Pieri spreken van de ‘kolonel Van Medici’. Als hij als kolonel ontslagen was, zouden de schrijver van de Callot-tekst en Pieri hem niet als zodanig betiteld hebben en zou hij in 1624/25 niet als stafadviseur dienst hebben gedaan. We veronderstellen dan ook dat Van Medici in 1624 nog steeds de rang van kolonel had, maar geen regiment meer commandeerde. Pieri schrijft namelijk op blz. 9 dat Van Medici tijdens een verkenning (terwille van zijn veiligheid)

40) S.A.Vosters, ‘Again the First Performance of Calderón’s “El sitio de Bredá”’, *REVISTA CANADIENSE DE ESTUDIOS HISPANICOS.*, Toronto, 1981.

‘... begeleid werd door twee eskadrons ruiters die Z.E. hem ... gestuurd had.’ Als hij toen nog over eigen troepen had beschikt, zouden ongetwijfeld eenheden daarvan hem vergezeld hebben. In de door ons bestudeerde bronnen van het beleg worden geen compagnieën van een regiment Medici vermeld.

Van Medici werd door Spinola uitgestuurd om bij Ginneken (Pieri, blz. 6), op de Hartelbergen en te Terheijden (Pieri, blz. 6 en 9, Callot-tekst, blz. 7) en bij Teteringen (Pieri, blz. 6, Callot-tekst, blz. 7) een geschikte plaats voor een legerkamp te verkennen. (Een verkenning bij Hage wordt niet vermeld.) Van Medici legerde dus niet ‘zijn troepen’ in ‘vier commandoposten’, maar verkende vier (vermoedelijk vijf) plaatsen voor legerkampen waarin de Spaanse troepen rond Breda moesten worden ondergebracht.

Volgens Pieri (blz. 5) liet Spinola ‘kolonel Giovanni Van Medici, markies van Sant’Angelo ... (ook) plannen maken voor de beveiliging van de (bevoorradingen) konvooien en verkenningen uitvoeren voor het inrichten van bierbrouwerijen en broodbakkerijen (in de bevoorradingscorridor?). Verder inspecteerde hij voor Spinola de troepen rond Breda en controleerde hij de voortgang van de insluitingswerkzaamheden.’ Pieri schrijft op blz. 12 (30 aug.) dat door problemen bij de bevoorrading ‘... de prijs van het brood verdubbeld was ... , Van Medici hoorde de jammerklachten aan ... (en) sprak de soldaten moed in.’ (Soldaten moesten toen voor het hun verstrekte voedsel betalen.) Op blz. 36 (17 dec.) van zijn dagboek noteert Pieri dat ‘Van Medici in opdracht van Z.E. de insluitingswerken in het vak Terheijden ... en die van Hage inspecteerde.’ In de Blaeu-tekst (blad 2, rechterkolom) lezen we dat “Iohan de Medici (in opdracht van Spinola met Hendrik van den Bergh ook) op ’t belegh van de stadt Grave (overleg voerde).” Pieri bevestigt op blz. 6/7 deze mededeling met: ‘De 7de (aug.) zond Z.E. Van Medici naar graaf Hendrik ...’ en ‘De 11de was ... Van Medici van graaf Hendrik (in het Spaanse afwachtingsgebied bij Gilze) teruggekeerd.’

Zo Van Medici al op latere leeftijd -na een regiment te hebben gecommandeerd- voor ingenieur had gestudeerd (zie onze tekst bij Cantagallina), dan trad hij tijdens de belegering van Breda blijkbaar toch meer als tactisch- dan als technisch adviseur van Spinola op. In de Blaeu-tekst (blad 3, rechterkolom) is sprake van “de raedt en ’t beleyt van Iohannes de Medicis”. Zijn “Baracca” stond volgens de Callot-kaart en -legende (nummer 27) dicht bij het ‘verblijf’ van Spinola, dat wil zeggen: op de plaats waar een belangrijk stafofficier thuishoorde. (Het is opmerkelijk dat Van Medici op de Vrachelsche Heide niet en Van Cordoba wél in de nabijheid van Spinola verbleef.)

De technisch adviseur Giovanni Francesco Cantagallina

Vosters schrijft (zie voetnoot 40) dat de ingenieur Giovanni Francesco Cantagallina en Giovanni Van Medici gestudeerd hadden in Florence, de plaats waar Callot het grafische vak geleerd had. Hoewel Callot en Cantagallina een verschillende studie volgden, hebben ze elkaar daar wellicht leren kennen en kreeg Callot later bij het tekenen van zijn kaart -als vriendendienst- van Cantagallina de nodige adviezen.

De schrijver van de Callot-tekst noemt Cantagallina de ‘Ingenieur van Uwe Majesteit (de landvoogdes Isabella), die tijdens deze belegering (van Breda) op zo’n succesvolle wijze zijn talent ten toon heeft gespreid’. Pieri noteert op blz. 6 van zijn dagboek dat ‘... ingenieur Gio. Francesco Cantagallina ... (op 26 jul. 1624, dat wil zeggen: geruime tijd voordat Breda werd omsingeld) op verkenning naar Ginneken en Teteringen gestuurd werd.’

Niet alleen rond Breda werd Cantagallina belast met de technische uitvoering van de belegeringswerken. Voor een mogelijke belegering van Grave werd eveneens zijn advies gevraagd; Pieri schrijft op blz. 7: 'De 14de (aug.) zond Z.E. ... met ... ingenieur Cantagallina ...(naar Hendrik van den Bergh).' Ook in de bevoorradingscorridor adviseerde hij op technisch gebied; Pieri noteert op blz. 52 van zijn dagboek (23 mrt.): 'Aan ingenieur Cantagallina werd opdracht gegeven ... Hoogstraten te versterken ...'.

De vak- en sectorcommandanten

Een opperbevelhebber draagt de verantwoordelijkheid voor het gebeuren in het gehele operatiegebied en voert het bevel over alle daarin gelegen troepen. Als die over een uitgestrekt gebied verdeeld en talrijk zijn, is het voor één persoon fysiek onmogelijk rechtstreeks over allen het bevel te voeren. Hij wijst dan twee of meerdere vakcommandanten aan die, ieder in een deel van het gebied (vak), onder zijn supervisie het bevel voeren. Als een vak door natuurlijke terreinhindernissen in twee of meer terreindelen is verdeeld, wijst een vakcommandant op overeenkomstige wijze sectorcommandanten aan. De Spanjaarden hielden in de insluiting van Breda een scheiding aan tussen plaatsen waar gewerkt (wacht gehouden, grondwerk verricht en verdedigd werd) en plaatsen waar -na gedane arbeid- gerust werd. De troepen werden per vak en sector in een 'legerkamp' ondergebracht en verrichtten van daaruit, bij toerbeurt en verspreid over het gehele vak, of in de gehele sector wachtdienst of bemanden daar na alarmering de gevechtsoptellingen. Alleen op de Hartelbergen werd deze scheiding niet in acht genomen: wij spreken in deze studie dan ook niet van een 'legerkamp', maar van een 'steunpunt'.

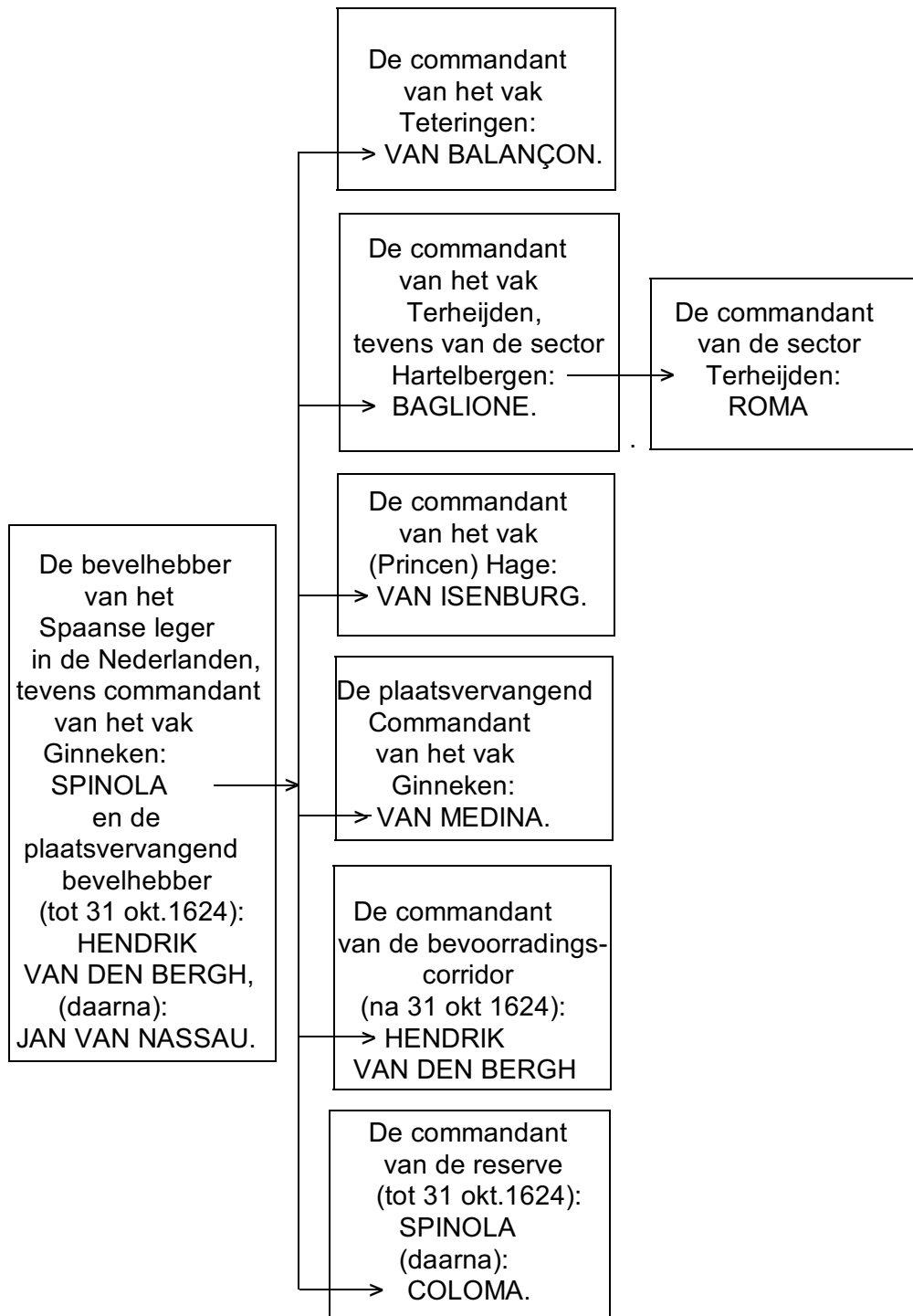
In de Blaeu-tekst (blad 3, rechterkolom) lezen we dat Spinola "... de stadt (Breda) met vier quartieren (insloot, één daarvan) ... wierd in twee quartieren verdeelt." Volgens de Callot-tekst, -kaart en -legende lag er bij Ginneken (teken +), Teteringen (letter D), (Princen)Hage (letter I) en op de Hartelbergen (letter B) een "quartel" en in het dorp Terheijden (letter C) een "Puesto". Op de Blaeu- en de Callot-kaart is geen vakindeling aangegeven, maar daarop kan, met behulp van de tekst achter de legendecijfers, respectievelijk -letters, worden nagegaan in welk vak een op de kaart getekend veldwerk moet hebben gelegen. Op de Hugo, blz. 45- en blz. 163-kaart worden alle Spaanse legerkampen aangeduid met "statio", op de blz.125-kaart wordt onderscheid gemaakt tussen een "castra" ('steunpunt') op de Hartelbergen en een "statio" ('legerkamp') in het dorp Terheijden. In de Untzen-legende worden genoemd:

- "S.Excellenz Marches Spinola Haupt Quartier. Ginneken";
- "Mons. Baron Balonçon Quartier Tetteringen";
- "H.Grafen von Eyssenburgs u. Quartier. Zu den Hagen" en
- "Sig. Paolo Bagleoni Quartier und dasz Dorff zur Heyden".

In het "Haupt Quartier", het 'belangrijkste legerkamp' waren onder meer Spinola en zijn staf gelegerd.

De tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart geeft met het opschrift "Qvartel" (Spaans) het vak Ginneken aan, waarin Spinola verbleef en de Spanjaard Francisco van Medina in feite het commando voerde; met "Qvartier" (Frans) het vak Teteringen, waarin de Bourgondiër Claude van Rye, baron van Balançon, het commando had, met Qvartier" (Duits) het vak (Princen)Hage, dat door de Duitser Ernst, graaf van Isenburg werd gecommandeerd, met "Qvartiero" (Italiaans) het vak Terheijden, waarin de Italiaan Paolo Baglione niet alleen

**Schema van de bevelsverhoudingen
binnen het Spaanse leger in de Nederlanden
tijdens de belegering van Breda (1624/25)**

het vakcommando, maar ook het commando over de sector Hartelbergen had en met “Dorp Ter Heydē” (Nederlands!) de sector Terheijden (van het vak Terheijden), waarin de Italiaan Carlo Roma het commando voerde.

Op de in de Van der Hoeven-tekst opgenomen “Plaat II.” worden het “Kamp van Spinola” en het “Versterkt Kwartier van Ginneken”, het “Kamp van Balançon” en het “Versterkt Kwartier van Teteringen”, het “Kamp van Isenburg” en het “Versterkt Kwartier van Princenhage” en het “Kamp van Baillon (Baglione)”, het “Kamp van Roma” en het “Versterkt Kwartier van Terheijden” aangegeven.

De woorden “qvartel”, “qvartier”, “qvartiero”, in het Nederlands vertaald ‘kwartier’, betekenen: plaats van huisvesting, in casu: huisvesting van militairen. In zowel de Blaeu- als de Callot-tekst, op de Hugo-kaarten, op de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart en op Plaat II. van de Van der Hoeven-tekst wordt dit woord echter gebruikt om een ‘vak’ aan te geven. Om ieder misverstand te voorkomen, gebruiken wij in deze studie (behalve in citaten) het woord ‘kwartier’ niet. Wij spreken van:

- het vak Ginneken, met daarin het legerkamp Spinola (Medina);
- het vak Teteringen, met daarin het legerkamp Balançon;
- het vak Hage, met daarin het legerkamp Isenburg, en
- het vak Terheijden, bestaande uit:
 - de sector Hartelbergen, met daarin het steunpunt Baglione, en
 - de sector Terheijden, met daarin het legerkamp Roma.

Gezien de betrekkelijk korte tijd (ruim negen maanden) dat er in de insluiting van Breda gelegerd werd, gebruiken we in deze studie niet de term ‘legerplaats’ (langdurige huisvesting), maar ‘legerkamp’ (tijdelijke huisvesting). Voor een nog kortere huisvesting hanteren we de term ‘bivak’.

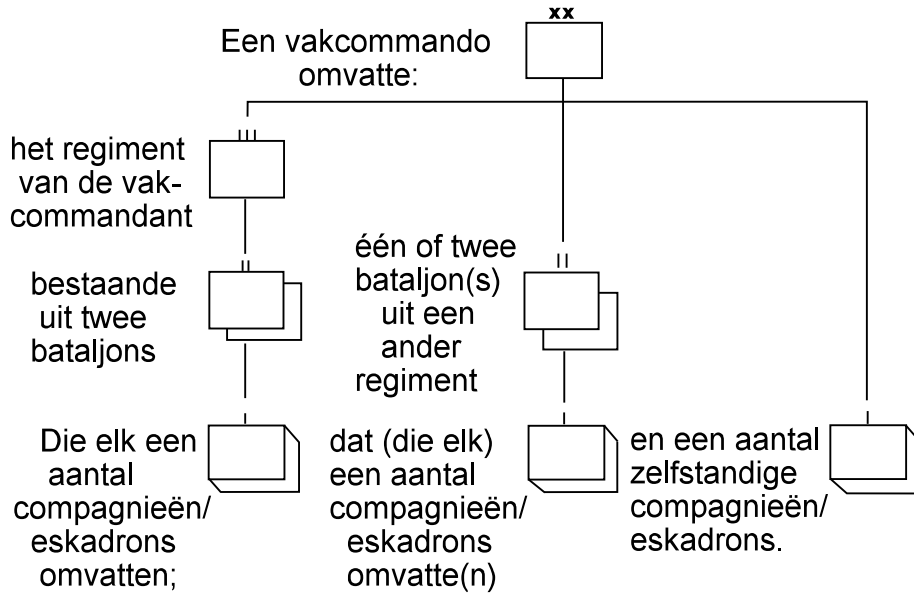
Regimentscommandanten

In ieder vak waren tijdens de belegering troepen van meerdere regimenten gelegerd. Ongetwijfeld om competentieproblemen tussen regiments-commandanten te voorkomen, legerde Spinola per vak slechts één compleet regiment en daarbij een aantal aan het commando van andere regimentscommandanten onttrokken bataljons en/of compagnieën. De commandanten van de opgesplitste regimenten werden in het stafkwartier van Spinola gelegerd. De enige in een vak aanwezige regimentscommandant voerde daarin het commando, niet alleen over het vak en zijn eigen regiment, maar ook over de in zijn vak gelegerde bataljons en overige compagnieën.

In het vak Terheijden waren op de Hartelbergen twee volledige regimenten en dus twee regimentscommandanten gelegerd: de Italiaanse kolonel Baglione en de Schotse kolonel Argyl. Bij winters hoog water op de Mark werd de verbinding tussen de Hartelbergen en de waterscheiding tussen De Vucht en De Zegge bemoeilijkt. In de door ons bestudeerde bronnen wijst niets daarop, maar voerde kolonel Argyl in zo’n hoogwater-periode als sectorcommandant het bevel over de troepen op de waterscheiding?

Spinola voerde naast het bevel over het Spaanse leger formeel ook het commando in het vak Ginneken, feitelijk werd dat uitgeoefend door de commandant van een Spaans regiment, Francisco van Medina. In de Blaeu-tekst (blad 4, linkerkolom) lezen we: “Spinola stelde (toen hij met zijn algemene reserve, bij de nadering van een staats leger,

naar de Vrachelsche Heide trok) De Medina tot Overste van de wercken tegen de stadt, en van 't leger te Ginneke ...”.

In feite kan er gesproken worden van een vijfde vak, namelijk de bevoorradingscorridor tussen Lier (later: Lier/Herentals) en Ginneken. Daarin voerde (na 31 okt.) Hendrik van den Bergh het commando over de -ter beveiliging van de konvoien- verspreid gelegeerde troepen. Eveneens moet de commandant van de algemene reserve (na 31 okt.), Coloma, tot de directe ondercommandanten, met de status van vakcommandant, gerekend worden. (Tot 31 okt. voerde Spinola zelf óók nog het commando over de troepen in de bevoorradingscorridor en over de algemene reserve.)

We vermoeden dat -indien dat op de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart was uitgebeeld (wat dus niet het geval is)- de regiments- tevens vakcommandant door drie voetknechten zou zijn uitgebeeld. Competeerde een regimentscommandant die geen vakcommando voerde twee voetknechten en een sectorcommandant één?

Detail van de O.e.W.Verhoeven-kaart.
De prins van Barbançon
commandeerde aanvankelijk
een regiment voetvolk uit Luik en
later de ruiters van de
Benden van Ordonnantie.

Dat de kapitein Untzen op zijn kaart zijn eigen regimentscommandant Van Brandenburg met vier begeleidende voetknechten uitbeeldt, lijkt ons meer een overdreven, van chauvinisme getuigend eerbetoon.

5 Spaanse- en staatse mogelijkheden

Waarom werd Breda in 1624 het Spaanse aanvalsdoel?

In de Blaeu-tekst (blad 1, rechterkolom) lezen we: “... dat Isabella, dochter van Spanjen (dochter van koning Philips II en in 1624 landvoogdes in de zuidelijke Nederlanden), voor schande hieldt, dat het heir des Konings van Spanjen (Philips IV) in Nederlandt zijn tijdt in ledigheyt overbracht ... , dat men alleenlijck gerechtige vyantschap tegen de Vereenighde Staten (de noordelijke Nederlanden) hadt (en het) dienstigh en geraden (vond) d’oorlogh tegen hen te keeren.” Pieri begint zijn dagboek op blz. 5 met de mededeling dat ‘Markies Ambrogio Spinola, opperbevelhebber van het leger in Vlaanderen (daarom) besloot tegen de Hollandse vijand te velde te trekken ...’.

Breda was in 1590 door middel van een list (die met het bekende turfschip) van Spaanse- in staatse handen gevallen. Van de Italianen die, in Spaanse dienst, de kern van het Bredase garnizoen vormden, hadden velen zich daarbij allesbehalve heldhaftig gedragen. Nadat het peloton dat het kasteel bewaakte was uitgeschakeld, vluchtten gehele compagnieën in paniek de stad uit 41). In 1622 had het Spaanse leger onder bevel van Spinola tevergeefs getracht het staatse Bergen op Zoom te veroveren. Voor Spinola gold dit als een aantasting van zijn persoonlijke eer. Om de ‘nationale’ schandvlek uit te wissen en het persoonlijke blazoen op te poetsen, was een ‘spektakelstuk’ nodig: Spinola “... seyde dat men ... Breda aantasten moest, om dat het verlies van Breda aen Prins Maurits, die dese stadt als zijn ooghe-appel beminde, een grooten hertseer veroorsaken, en daer door veel van zijn achting by de sijnen verliesen sou ...” (Blaeu-tekst, blad 2, linker- en rechterkolom). Een extra argument was “de vastigheyt van de stadt, die van natuur en door konst sterck was” (Blaeu-tekst, blad 1, rechterkolom). Breda was in 1624 een voor die tijd uiterst modern (‘door konst’) versterkte vestingstad en lag in een gebied dat gemakkelijk te inunderen was en ’s winters op natuurlijke wijze (‘van natuur’) onder water liep. Als de verovering van één staatse vesting in Europa veel opzien zou baren, zou dat die van Breda zijn. Bovendien lag daar op het kasteelterrein (onder een afdak) dat vermaledijde turfschip uit 1590 en vierde men in die stad op 4 mrt. (34 jaar na dato) nog het jaarlijkse feest van de geslaagde list.

De Spaanse keuze van de manier waarop men Breda wilde veroveren

Het was mogelijk een vijandelijke vestingstad door middel van list of door omkoping van het garnizoen in handen te krijgen. Op een list zou men te Breda (na die van 1590)

41) J.P.Meewissen, *Essaybundel/catalogus 'Het turfschip van Breda 1590-1990', Breda, 1990.*

ongetwijfeld bedacht zijn en de Bredase (militaire) Gouverneur Justinus van Nassau (een halfbroer van Maurits) was niet omkoopbaar. In de Van Goor-tekst (blz. 163) lezen we: “De Spaenschen geen kans ziende, om, door heymelycke verstandhouding, hen wederom meester van Breda te maken, hadden al overlang beraadslaagt, om die Stadt met geweld aan te tasten en onder hunne macht te brengen.” De vraag in 1624 was welk soort geweld: bestormen of insluiten en uithongeren?

Spinola won bij velen advies in. “Sy rieden eendrachtelijck dese belegering af, om de byna onverwinnelijcke sterckte van de stadt en der moerassen in’t omliggende landt ... en oock om de vermeerdering van de nieuwe besetting, in de stadt gesonden” (Blaeu-tekst, blad 2, linkerkolom). Men achtte -gezien de sterkte van de vestingwerken, de geografische ligging en het (inmiddels) (ver)sterk(t)e garnizoen- niet mogelijk Breda door een bestorming te veroveren. Naar de mening van de geraadpleegde deskundigen zou men om Breda in te sluiten en uit te hongeren de Spaanse troepen in een zó wijde kring om de stad moeten opstellen dat “het kleyn getal der sijnen” (Blaeu-tekst, blad 2, linkerkolom) daartoe niet toereikend zou zijn. “Maer Spinola ... stont stijf en sterck op het beleigh van Breda (Blaeu-tekst, blad 3, linkerkolom) en ... in sijn voornemen, van Breda te belegeren, hardneckigh blijvende ... besloot (hij, na -... een geheele maent met beraden en marren- ...), sonder eenige nieuwe raet te houden, op Breda aen te trecken” (Blaeu-tekst, blad 2, linker- en blad 3, rechterkolom). Tegen ieder advies in en na op slinkse wijze de landvoogdes toestemming te hebben ontfutseld, besloot Spinola Breda zodanig en zolang in te sluiten dat het garnizoen en de burgerij zich door honger gedwongen zouden zien te capituleren. Pieri schrijft op blz. 30: “Risolvertesi finalmente S.E. di combatter Bredà, non con la forza, ma con la fama, e di vincere il nemico con la spada nel fodero”, ‘Zijne Excellentie (Spinola) besloot tenslotte Breda niet met geweld, maar met honger te bestrijden en de vijand met het zwaard in de schede te overwinnen.’

Een noodzakelijk gevolg van deze keus was dat -aangezien men aan Spaanse zijde niet mocht verwachten dat er binnen Breda nog vóór het voorjaar van 1625 gebrek aan voedsel zou zijn- de insluiting minstens tot dan zou moeten worden gehandhaafd. De uit Spanje, Italië en Frankrijk afkomstige soldaten van het Spaanse leger waren niet gewend aan een Hollandse winter en ook die uit Duitsland, Engeland, Ierland en de zuidelijke Nederlanden waren niet op een winters verblijf te velde gekleed. Men zou “de strengheyt van de winter” (Blaeu-tekst, blad 6, linkerkolom) aan den lijve ondervinden. Een tweede consequentie was dat de bevoorrading van de Spaanse troepen te velde ongetwijfeld een groot probleem zou vormen. Vrijwel al het voedsel (voor de mens) en voer (voor het paard) moest vanuit het achterland (het huidige België) over grote afstand met paard en wagen worden aangevoerd over (’s zomers mul gereden en tijdens de winter door regen, sneeuw en vorst) moeilijk berijdbare landwegen. In de Blaeu-tekst (blad 1, rechterkolom) wordt gesproken over de te verwachten “... swarigheyt van lijftocht en toevoer uyt de verregelege plaetsen aen te voeren.”

De staatse pogingen Breda te behouden

In Holland hield men er rekening mee dat de Spanjaarden zouden pogen Breda te veroveren. De Staten (van Holland) hadden dan ook uit voorzorg het garnizoen versterkt en het voor een jaar van krijgsbehoeften en levensmiddelen voorzien. “Men beval aen de

burgers ... dat yder, hoeft voor hoeft, voor twaelf maenden koren opdoen sou.” (Blaeu-tekst, blad 1, linkerkolom). In Breda verwachtte men in aug. -gezien het vergevorderde jaargetijde- geen Spaanse actie meer. Het stadsbestuur weigerde om voor meer dan negen maanden voedsel in te slaan.

De (militaire) gouverneur, Justinus van Nassau, had de opdracht gekregen Breda hardnekkig te verdedigen. Het staatse leger onder bevel van zijn halfbroer Maurits werd te zwak geacht om de Spanjaarden te verdrijven. Men wist uiteraard niet welke tactiek de Spanjaarden zouden toepassen: bestormen of insluiten en uithongeren. Elders mocht de vestingstad dan wel de faam genieten niet stormenderhand genomen te kunnen worden, in Holland was men daar allerm minst gerust op. Om een bestorming te voorkomen, besloot men het staatse leger in de omgeving van Breda (bij Made) samen te trekken om louter daardoor zo veel Spaanse troepen te binden dat Spinola te weinig mankracht zou overhouden om een stormaanval in te zetten.

Aan staatse zijde was men van oordeel dat de aanvoer van levensmiddelen naar de in de insluiting van Breda gelegeerde troepen de Spaanse Achilleshiel vormde. Als men erin zou slagen die aanvoer af te snijden, zou Spinola gedwongen worden zijn troepen uit de insluiting terug te trekken. Voor een dergelijke actie werd het bezit van Antwerpen noodzakelijk geacht. Staatse pogingen (het kasteel bij) die stad bij verrassing in te nemen, mislukten echter.

Toen in 1624 het voor een bestorming geschikte jaargetijde verstreken was, betrof het staatse leger winterkwartieren in de buurt van Roosendaal en in de Langstraat. Van daaruit belaagde men gedurende de winter van 1624/25 met ruitrpatrouilles de Spaanse konvooien die met levensmiddelen op weg waren van de magazijnplaatsen Lier en Herentals naar het verzorgingsgebied te Ginneken. De afstanden bleken echter voor de Staatsen te groot om de Spaanse aanvoer te kunnen afsnijden. Er werd in het Spaanse kamp wel honger geleden, maar de insluiting bleef gehandhaafd en er waren geen tekenen dat die in het voorjaar van 1625 zou worden opgeheven.

Wilde Breda ook in 1625 standhouden, dan moest de burgerij nog voor een viertal maanden met levensmiddelen bevoorraad worden; een ook tijdens de winter van 1625/26 voortgezette Spaanse insluiting werd aan Hollandse zijde voor onmogelijk gehouden. De rivier de Mark was door de Spanjaarden bij Terheijden als vaarweg geblokkeerd. Het plan om met roeiboten over de onder water staande Haagsche Beemden levensmiddelen naar Breda te brengen, kon door slechte weersomstandigheden niet worden uitgevoerd. Een desperate poging over land (vanuit Dongen) bij verrassing (te Terheijden) een opening in de Spaanse insluiting te forceren om Breda te kunnen bevoorraden, mislukte, waarmee het lot van de vestingstad bezegeld was.

Hoofdstuk B: Breda ingesloten

1 Een Spaans afwachtingsgebied bij Gilze

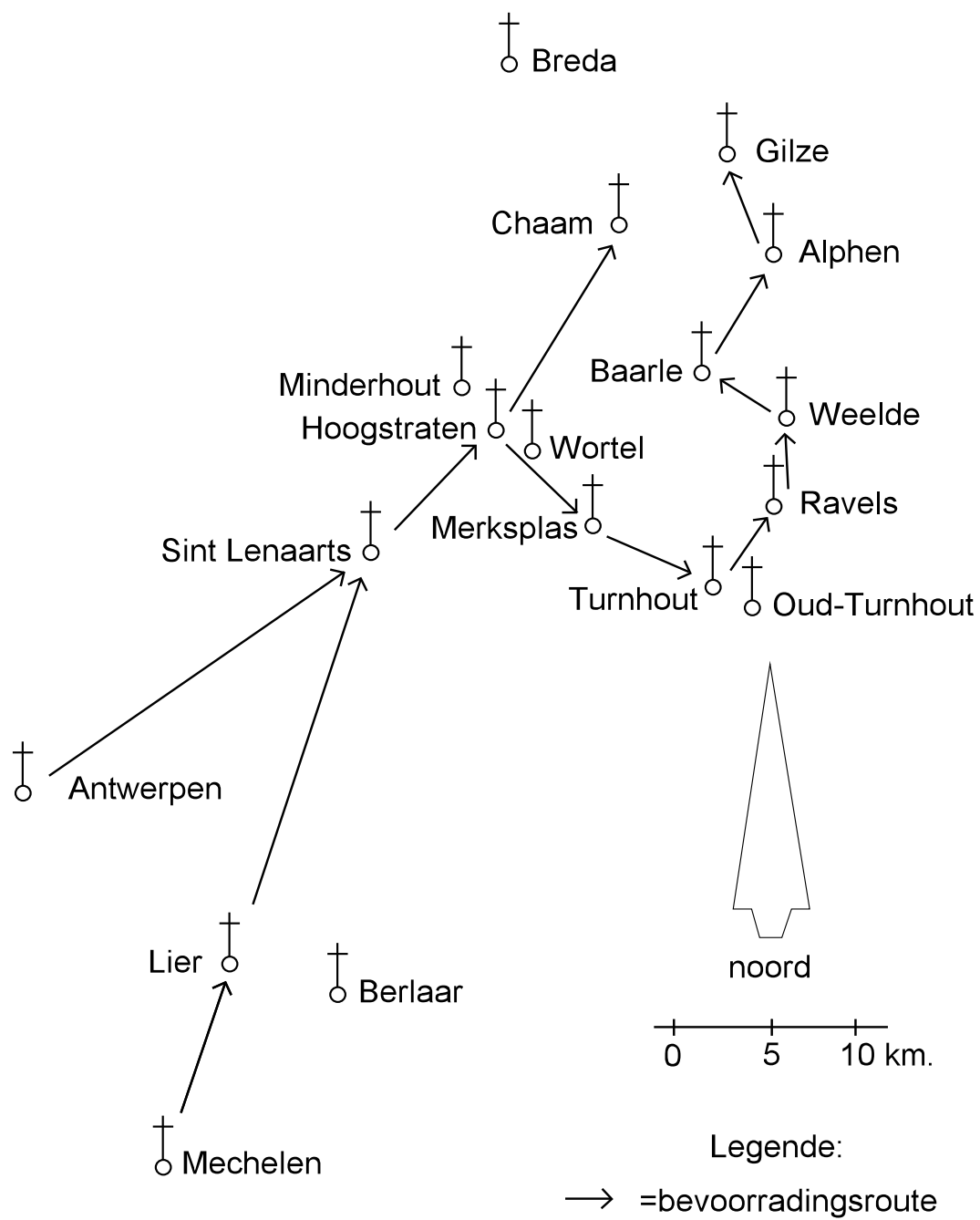
De opmars van het Spaanse leger in de richting van Breda

Volgens de Van Goor-tekst (blz. 163) “... wierdt de Markgraaf Ambrosius Spinola, Opperbevelhebber van ’t Spaensche heyr, door den Koning gelast de belegering van Breda ten spoedigsten te ondernemen, en met allen yver voort te zetten. De Markgraaf hadt tegen dat ontwerp wel ernstige vertoogen gedaan ... Doch de Koning by zyn voornemen volhardende, was Spinola genootzaackt een talryck leger ... te doen by een zamelen, met ’t welcke hy zeer onverwacht naar Breda optrock, en den agt en twintigsten van Oogstmaandt (aug.) 1624, in ’t Dorp Gilze aankwam.”

Volgens de Blaeu-tekst, blad 1, rechterkolom) rukte het Spaanse leger “... omtrent in ’t midden van Iulius (jul. 1624) ...” op in de richting van Breda en verdeelde Spinola “... om sijn vyant te mis-leyden, sijn heir in drie deelen, en geleydde self de voetknechten deur een wegh, die strijdigh met sijn voornemen scheen; en de Graef van Salazar voerde de ruytery oock geheel op een ander padt (naar) ... het dorp Gilsen, twee uren van Breda gelegen ...” (blad 2, linkerkolom). Het derde ‘deel’ van het Spaanse leger opereerde onder het commando van Hendrik van den Bergh meer oostelijk, in de omgeving van de Rijn. De Blaeu-tekst luidt wel: “Spinola quam ondertusschen met sijn heir in het dorp Gilsen ...”, maar biedt geen aanknopingspunt voor het dateren van dit ‘ondertusschen’.

Zowel de Van Goor- als de Blaeu-tekst is gebaseerd op de Hugo-tekst. Daarin lezen we op blz. 8 dat Spinola op 21 jul. 1624 uit Brussel vertrok en na een tocht van vijf dagen (op 26 jul.) bij Gilze arriveerde.

Uit de Pieri-tekst (blz. 5/6) kunnen we slechts concluderen dat de aankomst van het Spaanse leger te Gilze tussen 24 en 26 jul. plaatsvond. In de Visscher-tekst lezen we: “De Marquis Spinola by een vergadert hebbende tot Ballaert (Berlaar), een Dorp geleghen een ure gaens van de Stadt Lier -daer sijn Rendevous was- een groote menighthe van Krijghsvolck, so te voet als te paerde, is op den 19 Julij vandaer vertrocken, soo naer Turnhout als Hoogstraten, de selve plaetsen terstont versterckende, om aldaer onverhindert te moghen backen en brouwen, daer stellende verscheyden brouw-ketels en back-ovens, tot dienste synes Leghers. Is voorts getrocken, ende heeft hem gelegert in de Dorpen Chaem, Baerle ende Gilsen.”

De Bredase griffier Havermans schrijft (Van der Hoeven-tekst, bijlage XVIII.): “Nadat den vyant den 24sten Juli 1624 tot Baerl en den 25sten tot Gilze met syn leger was gecomen ...”.

We nemen aan dat het Spaanse leger (zonder de troepen onder het commando van Hendrik van den Bergh) tussen 24 en 26 jul. 1624 bij Gilze, Baarle en Chaam een afwachtingsgebied betrok en dat zowel Hoogstraten als Turnhout als verzorgingsgebied voor de troepen in dat gebied werd ingericht. Op een kaart, “ ’t AMSTELREDAM, Ghedruckt by Claes Iansz Visscher ...” met de tekst “Afbeeldinghe des Leghers onder tbeleyt vanden Marquis Spinola, nu teghenwoordich liggende inde quartieren van Breda ... Anno 1624.” is aangegeven, dan wel in de (daarbij gevoegde) legende vermeld dat:

- tussen “S-Lenardt” (Sint Lenaarts) en “Hoochstraten” (Hoogstraten) de “Wech na Antwerpen” lag. “Langs desen wech wert alle nootdruft int Legher ghebracht , soo van Antwerpen, Mechelen, als oock van Lier.”;
- zowel Hoogstraten als “Thurnhout” (Turnhout) als verzorgingsplaats, “... al waer hem de Marquis ... eenighe Brou-Ketels en Back-Ovens heeft doen stellen ...”, werd ingericht en daartoe door “... de Marquis betrencheet ...”, ‘omwald’, en “... met voetvolk beset ...”, ‘door (aldaar gelegerd) voetvolk bewaakt (werd).’
- “Het principale Legher vande Marquis ... sterck begraven (werd) in de dorpen Chaem, Baerle en Gilsen.”

De tekenaar beeldt een aaneengesloten wal uit, met daarbinnen bij Chaam, Baarle en Gilze een ruim, vierkant terrein (heideveld) waarop de troepen waren ondergebracht en (aan weerszijden nauw omsloten) de landweg van Baarle naar Chaam en die van Baarle, via Alphen, naar Gilze. Omdat in de Blaeu- en de Callot-tekst Chaam en Baarle niet worden genoemd, nemen we aan dat Spinola zelf bij Gilze verbleef. Tussen Hoogstraten en Chaam, van Hoogstraten via “Marxblais” (Merksplas) naar Turnhout en van Turnhout via Ravels en Weelde naar Baarle zijn op de kaart colonnes voertuigen afgebeeld. Langs de twee laatstgenoemde routes lagen “Eenighe Redouten die de Marquis heeft doen maecken tot defensie der Passagien.” Blijkbaar reden uit Antwerpen en uit Mechelen/Lier komende bevoorradingsvoertuigen (zonder militaire escorte) naar Sint Lenaarts en vandaar (met - escorte) naar Hoogstraten en Chaam of, via Hoogstraten en Turnhout, naar Baarle.

“Beraden” en “marren” bij Gilze

Pieri noteert op blz. 8 van zijn dagboek: ‘... de opzet was graaf Maurits ertoe te brengen zijn troepen verdeeld over (twee ver uiteengelegen plaatsen) in te zetten, zoals hij zag dat bij het koninklijke (Spaanse) leger gebeurde’: in de omgeving van Breda en in die van Grave. Maurits trapte daar echter niet in, maar van Spaanse zijde vernam men toch (Pieri, blz. 7) ‘... dat graaf Maurits van Nassau, prins van Oranje en kapitein-generaal van de Staten van Holland, in grote verwarring was over het doen en laten van markies Spinola en dat de Staten problemen hadden bij het vaststellen van het gebied waar ze hun leger moesten inzetten.’

Van Goor schrijft op blz. 163 dat de Spaanse koning aan Spinola opdracht gaf Breda te belegeren en dat deze daar weinig voor voelde. (We merken op dat Philips IV zich, in het verre Madrid, weinig met de oorlogvoering in de Nederlanden bemoeide. Hij liet dat over aan de staf van de landvoogdes Isabella te Brussel.)

In de Blaeu-tekst lezen we (blad 2, linkerkolom) dat Spinola na aankomst te Gilze “... met zijn Kolonellen, die hy by malkander vergadert hadt, over ’t beleg van Breda begon te raets-plegen. Sy rieden eendrachtelijk dese belegering af ... Hy, dit verstaen hebbende, verwittighde de Aertshertogin Isabella van de raet der krijgs-oversten. Sy ... vindt geraden

... het beleg van Breda niet te beginnen ... Maer Spinola, in zijn voornemen, van Breda te belegeren, hardneckigh blijvende ... vergaederde voor de tweedemaal al zijn Kolonellen, en sprack met hen van dit beleg. Maer sy ontrieden alle hem dit voornemen gelijk te voren, behalven een ...". De schrijver van de Blaeu-tekst vervolgt: "De Graef van den Bergh poogde oock door zijn brieven Spinola t'overreden ..." niet Breda, maar Grave te belegeren (blad 2, rechterkolom).

Bij een keuze tussen een belegering van Breda en een van Grave gold als mogelijk punt van overweging dat de vesting Grave minder sterk werd geacht dan de vesting Breda. Een belangrijk punt was ook dat de belegeraars van Breda niét, die van Grave wél over water (in casu: de Maas) vanuit het achterland konden worden bevoorraadt. In de Blaeu-tekst (blad 1, rechterkolom) lezen we: "Daer waren oock veel dingen, die ... van 't beleg van Breda afschrickten, namelijk, de vastigheyt van de stadt ... en ... dat'er geen middel was, om de toevoer en lijftocht te scheep aen te brengen." De aanvoer van levensmiddelen en krijgsbehoeften naar een insluiting rond Grave zou aanzienlijk eenvoudiger uit te voeren zijn en -wat betreft de beveiliging ervan- minder inspanning vergen dan naar een van Breda.

In de Blaeu-tekst (blad 2, linker- en rechterkolom) lezen we: "De raet des Graefs van den Bergh wierdt goet gekent ... Men verwittighde door brieven Isabella van dese saeck ... Sy (Isabella) ... vindt geraden ... het beleg van Breda niet te beginnen ...". De schrijver van de Blaeu-tekst (blad 3, linkerkolom) vervolgt: "Maer Spinola ... stont stijf en sterck op het beleg van Breda ..." en (blad 2, rechterkolom): "Terwijl men met dese berading besich was, verliep'er veel tijds. Het krijghsvolk van Spinola geraeckte aen't quijnen by Gilsen ... Spinola werd ... opentlijck gelastert; en men seyde, dat hy de tijdt met beraden overbracht, en met marren verloor." Spinola "... besloot de redenen der lasteraers, welckers getal groot in zijn leger was, met kloeckmoedigheyt t'overwinnen. Hy ... kreegh, doch met onwil, verloff van haer (de landvoogdes), om 't beleg van Breda aen te vangen ... en ... besloot, sonder eenige nieuwe raet te houden, op Breda aen te trecken." (blad 3, linker- en rechterkolom).

In de Blaeu-tekst (blad 1, linker- en rechterkolom) lezen we: "Daer waren veel dingen, die Spinola tot het beleg van Breda bewogen; gelijk de bequaemheyt van de plaets, om de gedurige invallen der Hollanders in Brabant te beletten; om de schipvaert tusschen de geburige steden van Breda, en van Hollant en Zeelant te verhinderen; ... maer voornamelijck om dat, als Breda gewonnen was, Bergen-op-Zoom, en d'andere geburige plaetsen lichtelijcker souden kunnen veroverd worden." Tegen het eerste punt is weinig in te brengen, het tweede lijkt ons vergezocht. Komt in het derde punt de verborgen agenda van Spinola aan het licht? Spinola voelde zich in 1624, door zijn twee jaar tevoren mislukte aanslag op het 'geburige' Bergen op Zoom, in zijn eer aangetast en wilde zich mogelijk alsnog van deze blaam zuiveren.

Vosters 1) schrijft: "We weten wat de reputatie voor Spinola betekende. Volgens te Stuttgart, Keulen en Londen in 1624-1625 gepubliceerde krantenberichten zou hij liever zijn gestorven, dan het beleg van Breda op te geven en hij zou zelfs een graf in het zand getekend hebben om de plaats aan te geven, waar hij begraven wilde worden, als hij de stad

- S.A. Vosters, 'Portret van Spinola' in 'Tussen twee culturen: De Nederlanden en de Iberische Wereld 1550-1800', Nijmegen 1988.

niet zou binnentrekken.” Een ander punt van Spinola’s verborgen agenda -dat in deze Blaeu-tekst niet aan het licht komt - was mogelijk een beoogd herstel (en nog wel ter plaatse) van de door de list met het Turfschip in 1590 te Breda geschonden Italiaanse (en Spaanse) eer. Wij krijgen sterk de indruk dat Spinola zijn tijd te Gilze niet verdeed met ‘wikken en wegen’, maar dat hij er bezig was met drammen om zijn zin te krijgen, dat hij er tenslotte in geslaagd is de landvoogdes de benodigde toestemming te ontfutselen en dat hij daarna zijn ondergeschikten zijn wil heeft opgelegd.

Hendrik van den Bergh bij Grave

Graaf Hendrik van den Bergh verbleef (Hugo, blz. 12) in de zomer van 1624 met een Spaanse troepenmacht ‘in de omgeving van de Rijn’ ter hoogte van Kleef. Volgens Callot (blz. 10) stonden daar 4.000 man voetvolk en 1.600 ruiters onder zijn bevel. Pieri noemt op blz. 19 van zijn dagboek een sterkte van 4.000 man voetvolk en 2.000 ruiters.

Van den Bergh vond deze sterkte te gering om Grave te veroveren en vroeg Spinola hem extra ruiters en voetvolk te sturen. Volgens Pieri (blz. 7) voldeed Spinola aan dat verzoek: op 14 aug. vertrok Jan van Nassau vanuit Gilze met 4.000 man voetvolk (waaronder 25 compagnieën Spanjaarden), acht eskadrons ruiters (800 man), vier stukken geschut en 1.000 pontonniers met acht pontons om zich bij Van den Bergh te voegen. Hugo noemt op blz. 19 een sterkte van 5.000 man voetvolk (waaronder 1.000 pontonniers?), vier eskadrons ruiters, drie stukken geschut en 18 pontons. De te ’s-Hertogenbosch verblijvende ritmeester Jean Conrard van Aubermont werd, om zijn kennis van het terrein bij Grave (zonder zijn eskadron ruiters?), aan Jan van Nassau toegevoegd (Hugo, blz. 19). Het regiment (Jan van) Nassau omvatte volgens Pieri (blz. 7) 1.200 Duitsers: 800 musketiers en 400 ruiters. Volgens Pieri bestond de troepenmacht waarmee Jan van Nassau naar Hendrik van den Bergh trok uit soldaten “di tutte le nationi”, letterlijk vertaald: ‘van alle nationaliteiten (die in het Spaanse leger dienden)’. We veronderstellen dat de Duitse Jan van Nassau toen 800 man Vlaams + $25 \times 128 = 3.200$ man Spaans voetvolk (samen 4.000 man), 400 Vlaamse ruiters en 1.000 pontonniers commandeerde, met andere woorden: niet van ‘alle’, maar van twee of meer nationaliteiten. Gezien het aantal pontonniers zal het aantal meegevoerde pontons eerder 18 dan acht hebben bedragen.

In de Blaeu-tekst (blad 2, rechterkolom) lezen we: “De Marckgraef Belvedere met d’overige ruytery volghde in de volgende dagh op Graef Ian van Nassou.” Volgens Hugo (blz. 19) omvatte deze ruitermacht tien eskadrons (1.000 man). De Spaanse ritmeester Jacinto van Velasco was een zoon van Luis van Velasco, graaf van Salazar; hij mocht zich volgens Hugo -net als zijn vader sinds 1616- markies van Belvedere noemen. Senior commandeerde in 1624/25 in de rang van generaal de Spaanse ruiterij in de Nederlanden, junior (voerde in de rang van majoor?) in 1624 de genoemde 1.000 ruiters aan.

Hendrik van den Bergh veroverde intussen (voordat de versterkingen gearriveerd waren) op 16 aug. ‘Kleef, Gennep, en enkele andere plaatsen van minder betekenis’ (Pieri, blz. 8). Pieri noemt Gennep een belangrijke plaats, want bij een Spaanse aanval op Grave konden daar de aangevoerde voorraden ontscheept worden. Volgens Hugo (blz. 20) legerde Van den Bergh daarop zijn troepen op de rechter Maasoever in de buurt van Mook en voerde hij van daaruit (in afwachting van de komst van versterkingen) met 1.500 ruiters en 300 man voetvolk een gewelddadige verkenning uit naar Batenburg en Ravenstein.

In de Blaeu-tekst (blad 3, linkerkolom) lezen we: “De Graef van den Bergh, Batenburgh,

en Ravensteyn besichtigt hebbende, verwittighde aen Spinola, dat'er weynigh hoop was, om dese twee plaetsen te veroveren; maer dat hy, soo men noch eenige benden tot hem sond, en soo Spinola hem sulcks beval, de stadt Grave verhoopde t'overwinnen." De schrijver van de De Blaeu-tekst vervolgt: "Hy, (Van den Bergh) d'antwoort van Spinola verwachtende, beval ondertusschen aen Graef Ian van Nassou, aen d'andere sijde van de Maes, by de Grave, zijn leger te maken ...". Uit het verband van de Hugo-tekst maken we op dat Jan van Nassau zich met zijn troepen op de linker Maas-oever in de buurt van Gassel legerde. De Blaeu-tekst vervolgt: "Toen 't heir van Graef Ian van Nassou bequamenlyck by de Grave gelegert was, wierden'er dagelijks eenige schermutsingen tusschen zijn krijgshlieden, en die van de Vereenighde Staten gehouden." Voor de communicatie tussen de troepen van Hendrik van den Bergh en die van Jan van Nassau moest (tussen Mook en Katwijk?) door de laatste een brug over de Maas worden geslagen, waarvoor -gezien de breedte van die rivier- eerder 18 dan acht pontons nodig waren.

Volgens Hugo (blz. 24/25) berekende Van den Bergh dat hij voor de verovering van Grave minstens drie maanden tijd nodig zou hebben. Boeren ter plaatse informeerden hem echter dat de naaste omgeving van Grave elk najaar onder water kwam te staan. Hij moest er dus eind aug. op rekenen dat nog vóór er drie maanden verstreken zouden zijn, een verblijf rond dit aanvalsdoel onmogelijk zou worden. In een brief vol excuses liet hij Spinola toen weten dat hij de mogelijkheden bij Grave te optimistisch had ingeschat en dat hij, bij nader inzien, geen kans zag de vesting nog in 1624 te veroveren. Hij had (schreef hij) te veel vertrouwd op twee spionnen en verzuimd te controleren of die uit eigen waarneming dan wel van horen zeggen gerapporteerd hadden, maar -zo voegde hij er niet zonder eigendunk (of zelfspot?) aan toe- 'veel grote veldheren hebben deze fout gemaakt.' Pieri noteert op blz. 8 van zijn dagboek dat Spinola daarop op 23 aug. Jan van Nassau (en Belvedere - junior?) opdracht gaf met zijn (hun) troepen naar Gilze terug te keren.

Hugo schrijft (op gezag van Spinola?) op blz. 27: 'Sommigen twijfelen aan de integriteit van Van den Bergh.' Heulde hij stiekem met de staatse vijand? (In 1633 zou hij naar staatse zijde overlopen.) Het is opvallend dat Pieri op blz. 9 vermeldt dat Jan van Nassau 'met ere van zijn opdracht bij Grave was teruggekeerd.' Dat deze vermelding hem ten deel viel (terwijl hij in feite niet veel meer gedaan had dan met zijn troepen van Gilze naar Gassel en terug te marcheren) en niet bij aankomst in de omsingeling van Breda aan Hendrik van den Bergh, kan erop duiden dat officieren in het Spaanse leger diens optreden laakten.

Volgens Ten Raa en De Bas 2) trok een staats leger op 9 sep. bij Nijmegen over de Waal en viel Hendrik van den Bergh daarop met zijn troepen via Heijen en Arcen op Venlo terug. De schrijver van de Callot-tekst schrijft op blz. 10 dat Hendrik van den Bergh, zodra hij bemerkte dat het staatse leger in de richting van Breda marcheerte, zich 'overeenkomstig de orders van de markies vanuit het land van Gelre (Venlo) ... op weg begaf. Nadat hij De Kempen was doorgetrokken, kwam hij -met grote spoed marcherend- in de nacht van ... de 25ste (sep.) tot op twee mijl van het katholieke kamp (de insluiting van Breda).' Volgens

– 'HET STAATSE LEGER 1568-1795 ... BEWERKT DOOR F.J.F.TEN RAA en F.DE BAS ...', BREDA, DE KONINKLIJKE MILITAIRE ACADEMIE, 1915.

Pieri (blz. 16) was Van den Bergh op 21 sep. 'tien mijl van ons verwijderd' en (blz. 17) voegde hij zich op 24 sep. te Ginneken bij Spinola. In de Blaeu-tekst (blad 4, linkerkolom) lezen we: "De Graef van den Bergh volghde Maurits al langsamelijck deur de Kempen, gelijck Spinola aen hem bevolen hadt."

Van enige -laat staan grote- spoed (Callot-tekst) blijkt uit de Blaeu- (Hugo-) en de Pieri-tekst niets. Om de afstand van tien mijl (55 kilometer) af te leggen, had Van den Bergh drie dagen nodig. Had hij soms weinig haast om na het 'drama Grave' Spinola onder ogen te komen? Bij een aankomst gelijktijdig met het staatse leger zou de markies mogelijk te veel zorgen hebben om hem uitvoerig verwijten te kunnen maken. We veronderstellen dat de zinsnede 'ghelyck Spinola aen hem bevolen hadt' (Pieri) slaat op de marsroute van Van den Bergh en niet op diens marstempo.

De Spanjaarden leden in hun afwachtingsgebied gebrek

De aanvoer van levensmiddelen naar het afwachtingsgebied liet blijkbaar veel te wensen over; Pieri noteert op blz. 7 (7 aug.) in zijn dagboek namelijk: 'Vanwege de voedselschaarste vluchtte er veel volk (uit het Spaanse leger).' Men was voor voedsel blijkbaar grotendeels aangewezen op wat men in de omgeving bij elkaar kon stropen. Pieri schrijft op blz. 8: 'De 17de (aug.) zwermden de onzen uit om tijdens het fourageren boerderijen te plunderen. Ze werden deels gedood, deels gevangengenomen.' Staatse ruiters probeerden (vanuit Geertruidenberg?) de Spanjaarden het plunderen te beletten. Pieri vervolgt: 'De 20 ste (aug.) stootten vijandelijke ruiters op de onzen die aan het fourageren waren. Ze (de Staatsen) doodden er vier, één man werd gewond ... Omdat ze de gewonde niet gevangelijk konden meenemen, gaven ze hem met een pistool het genadeschot en lieten het lijk ter plaatse achter. Toen de katholieken (Spanjaarden) dit zagen, omsingelden ze de vijanden, namen er (op hun beurt) 50 gevangen en doodden (de) anderen.'

In de Blaeu-tekst (blad 2, rechterkolom) lezen we: "Het krijghsvolck van Spinola geraeckte aen 't quijnen by Gilsen, soo om 't verschimmelt broot, -want daer waren veertigh duysent broden door 't quade weêr in 't leger van Gilsen bedorven- als om 't gebreck van 't water, dat men verre van daer moest halen. De krijghsknechten leden dieshalven schrickelijcken dorst; en uyt de dorst sproten verscheyde sieckten, die de doot voortbrachten." Bij gebrek aan bier was men blijkbaar op water aangewezen om de dorst te lessen. Volgens Hugo (blz. 17) dronken de soldaten water dat zich (na een onweersbui) in karrensporen verzamelde en werden ze daardoor ziek.

We veronderstellen dat Spinola's adviseurs bij hun keuze van de plaats voor het afwachtingsgebied ervan uitgegaan zijn dat dicht langs de dorpen Gilze, Baarle en Chaam stromende leien voldoende drinkwater voor mens en dier betrokken kon worden. De zomer van 1624 was echter uitzonderlijk warm en het gebied dat via de leien het overtollig water loost, was (en is) betrekkelijk klein. Hierdoor stond er in aug. 1624 vermoedelijk weinig water in. De (na de Donge) het dichtst langs Gilze stromende rivier was de Mark, die aanzienlijk meer water afvoerde dan de Donge. Hugo schrijft op blz. 17: 'de rivier (het dichtst bij het verzamelgebied stromende water) bevond zich twee mijl (11 kilometer) daarvandaan.' De afstand van de kerk van Gilze tot de Mark (tussen Ginneken en Strijbeek) is hemelsbreed 11 kilometer.

Opmerkelijk is het verhaal (Hugo, blz. 17) dat Spinola bij gerucht vernam dat er gebrek aan drinkwater was. Enkele stafofficieren -mogelijk bevreesd dat hun verweten zou worden een verkeerde plaats voor het afwachtingsgebied gekozen te hebben- ontkenden dit, maar Jan van Nassau bevestigde desgevraagd het tekort. Hij was blijkbaar wél op de hoogte; had hij uit een misplaatst gevoel van kameraadschap met de adviseurs de opperbevelhebber bewust niet ingelicht? Hugo schrijft op blz. 18 dat Spinola ‘... nadat hij de waarheid vernomen had, opdracht gaf op verscheidene plaatsen in het afwachtingsgebied putten te graven, een maatregel die een eind maakte aan de (door het drinken van verontreinigd regenwater veroorzaakte) ziekte.’ De vermelding in de Pieri-tekst dat het uit gegraven putten afkomstige (wel)water slechts voor een deel in de behoefte kon voorzien en het noemen van de Mark, zijn naar onze mening indicaties dat er ook uit de Mark drinkwater betrokken werd. De beveiliging van watertransporten vanuit de omgeving van Strijbeek naar Gilze zal de Spanjaarden weinig problemen bezorgd hebben. Wel ging er een mogelijke dreiging uit van staatse ruiterspatrouilles die vanuit Breda opereerden, maar die konden door de (qua getalsterkte) overmachtige Spaanse ruiters ongetwijfeld op veilige afstand worden gehouden.

Werd het afwachtingsgebied tot legerkamp ingericht?

Onder een afwachtingsgebied verstaan we een terrein waarop een troepenmacht -in afwachting van haar inzet elders- gedurende een betrekkelijk korte tijd bivakkeert. Die verblijfsduur is te kort om er comfortabele onderkomens te kunnen bouwen; om tijdens een regenbui te kunnen schuilen, construeerde men er primitieve afdaken voor de soldaten en zette men er voor de officieren en de onderofficieren tenten op. In een legerkamp dacht men langere tijd te moeten verblijven. Daar bouwde men -om zich tegen weersinvloeden te beschermen- meer solide onderkomens: soldatenhutten en barakken voor officieren en onderofficieren. De Spanjaarden verbleven echter onvoorzien lang in hun afwachtingsgebieden bij Gilze, Baarle en Chaam.

Pieri schrijft op blz. 8 dat ‘... men op 18 aug. te Gilze begon te bouwen (aan een kamp?).’ Verving men toen -na een verblijf van ruim drie weken- de primitieve onderkomens door meer comfortabele?

De Franse (Chifflet-)vertaling van de Latijnse Hugo-tekst luidt op blz. 18: “... le feu se prit fortuitement au quartier des Italiens, et consumma les barraques de deux regiments”, ‘er ontstond per ongeluk brand in het kamp(deel) van de Italianen en het vuur legde de barakken van twee regimenten in de as.’ In de oorspronkelijke Hugo-tekst staat op blz. 15/16: “... duarum legionum Italicarum tuguria fortuito incendio deflagrarunt.”, ‘... van twee (of de beide) Italiaanse regimenten gingen de onderkomens in vlammen op.’ Chifflet heeft “tuguria”, ‘geïmproviseerde, primitieve en tijdelijke onderkomens’, dus vertaald met “barraques”, ‘meer hechte, permanente behuizingen’.

Van der Hoeven vermeldt op blz. 114 dat door “allerlei ziekten en ongemak ... Spinola zich genoodzaakt zag, om zijne legerplaats te versterken door het aanleggen van een twaalfstal redouten.” Een redoute was een klein, aarden veldwerk waarin wachtgehouden werd en dat het wachtpersoneel bescherming tegen vijandelijk vuur bood. De ruimte binnen een redoute was te klein om voldoende personeel voor de verdediging ervan ruimte te bieden. Het opwerpen van redoutes valt weliswaar onder het begrip ‘versterken’, maar dat

‘ziekten en ongemak’ daartoe de aanleiding waren, lijkt ons minder juist; we veronderstellen dat men ter bestrijding daarvan eerder hutten en barakken gebouwd zal hebben. In de Latijnse Hugo-tekst lezen we (blz. 19): “Interea Gilsam ipse duodecim turribus humilioribus terrae aggestu substructis omni ex parte circumuenit, ne quā hostis in castra eruptionem improvisò facere posset ...”, ‘intussen omringde hij (Spinola) Gilze met 12 op enige afstand (van elkaar) gelegen kleine aarden werken (redoutes) om van alle zijden gevrijwaard te zijn van een vijandelijke aanval op zijn legerkamp.’ De Blaeu-tekst (blad 3, linkerkolom) luidt: “Spinola ... versterckte ... by Gilsen sijn leger(kamp) met twaelf reduyten, op dat het niet van de vyant overvallen sou worden.” Vanuit Breda en/of Geertruidenberg konden staatse ruiterspatrouilles blijkbaar gewelddadige verkenningen bij het Spaanse afwachtingsgebied bij Gilze verrichten. Pieri schrijft op blz. 7: ‘In de nacht van de negende (aug.) probeerde de vijand tevergeefs één van onze wachten te overmeesteren.’

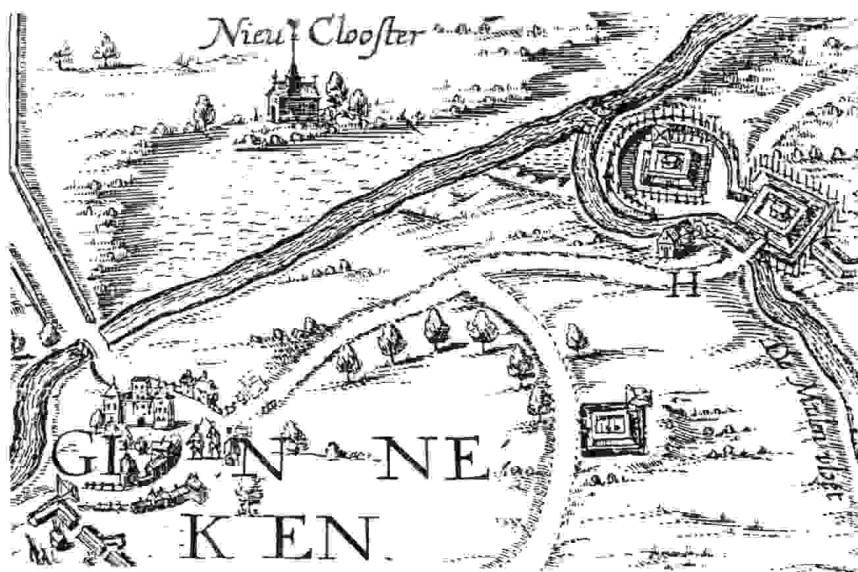
Op de eerder genoemde kaart “ ’t AMSTELREDAM ... Ghedruckt by Claes Iansz Visscher ...” zijn rond de gebieden bij Gilze, Baarle en Chaam (door de schaal waarop ze getekend is?) geen redoutes te onderscheiden; ze zijn daarop wél door een getekende wal omgeven. Het is aannemelijk dat een ter verdediging omwald terrein vanuit wachtlocaties (redoutes) werd bewaakt.

Een afwachtingsgebied werd -voor de beveiliging van zowel personeel als materieel- niet ter verdediging ingericht; om gewelddadige vijandelijke patrouilles af te weren, wierp men geen omwalling op. Ook al verbleef men er langer dan voorzien, dan nóg behoefde men het niet te omwallen (versterken). Als Spinola in 1624 een aanval van staate troepen op zijn afwachtingsgebied(en) zou hebben gevreesd, zou hij daar ongetwijfeld zijn opgebroken om het op een ontmoetingsgevecht te laten aankomen. Het risico bij Gilze, Chaam en Baarle te worden ingesloten, kon hij -gezien de problemen met de watervoorziening- niet lopen. Dat hij de drie gebieden blijkbaar toch versterkte en tot legerkamp inrichtte, kan naar onze mening slechts één reden hebben gehad: om ledigheid en daardoor ‘quijnen’ bij zijn troepen tegen te gaan, liet hij ze (onnodig) grondwerk verrichten. Toch was dit blijkbaar niet voldoende om de ledigheid van de soldaten afdoende te beperken. Daarom werden blijkbaar ook de landweg van Baarle naar Chaam (de Oude Bredase Baan) en van Baarle, via Alphen naar Gilze (de Alphense Weg, Oude Maastrichtse Baan, Gilzerbaan/Alphense Baan) -samen ongeveer 25 kilometer lang- aan weerszijden omwald.

2 Breda werd in 1624 volkomen verrast

De molens op/bij de Zandbergen

Op de Blaeu-kaart zijn tussen Breda en Ginneken twee bruggen over de Molen Ley getekend, waartussen het nummer 36 geplaatst is: “Le moulinole Maist de Camp Francisco de Medina auoix prins place”, ‘de molen waarbij de kolonel Francisco van Medina postgevat had’. Ook Callot situeert op zijn kaart ter plaatse twee bruggen; pal ten westen van de oostelijk gelegen brug tekent hij op de zuidelijke oever een molenhuis met waterrad, en plaatst daarbij op de noordelijke oever de letter A : “Molino, adonde tomò puesto el Maestre de Campo Don Francisco de Medina”, ‘Molen, waar kolonel Don Francisco van Medina postvatte’. We veronderstellen dat op de Blaeu- en de Callot-kaart de aansluiting van de huidige Prins Hendrikstraat op de Ginnekenweg abusievelijk ten noorden van de Molen Leij is getekend en dat daardoor beide wegen met een brug over de Leij zijn weergegeven; in werkelijkheid lag het aansluitingspunt pal ten zuiden van één (de enige aanwezige) brug.

Fragment van de Untzen-kaart;
de bovenkant is naar het westen gericht.
Aan de bovenzijde stroomt de Mark,
rechts “De Mulmvloet”, ‘de Molen Leij’.
In het midden sluit de Prins Hendrikstraat op de Ginnekenweg
aan; in werkelijkheid ligt de aansluiting bij de letter H.

Op de Untzen-kaart ligt deze aansluiting van de wegen iets te ver naar het zuiden. De tekenaar situeert pal ten westen van de brug, op de zuidoever van de Molen Leij, een molenhuis met een waterrad en plaatst daarbij de letter H: “Ein Wassermühl so Don Franc. de Medina dem Feindt abgenommen”, ‘een watermolen die door Don Francisco van Medina op de vijand veroverd is’. De Hugo, blz. 163-kaart toont uitsluitend de Ginnekenweg met daarin een brug over de Molen Leij. De Hugo-tekst (blz. 29) spreekt van ‘... de plaats waar een beek een molen in beweging bracht die schors tot run vermaalde’. De tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart situeert op de plaats waar de huidige Prins Hendrikstraat op de Ginnekenweg aansluit, aan de westzijde van de brug op de zuidoever van de Molen Leij, een huis en plaatst daarbij de letter O: “Watermeulen, ghewonnen vanden Vyāt door Don Francisco de Medina.”

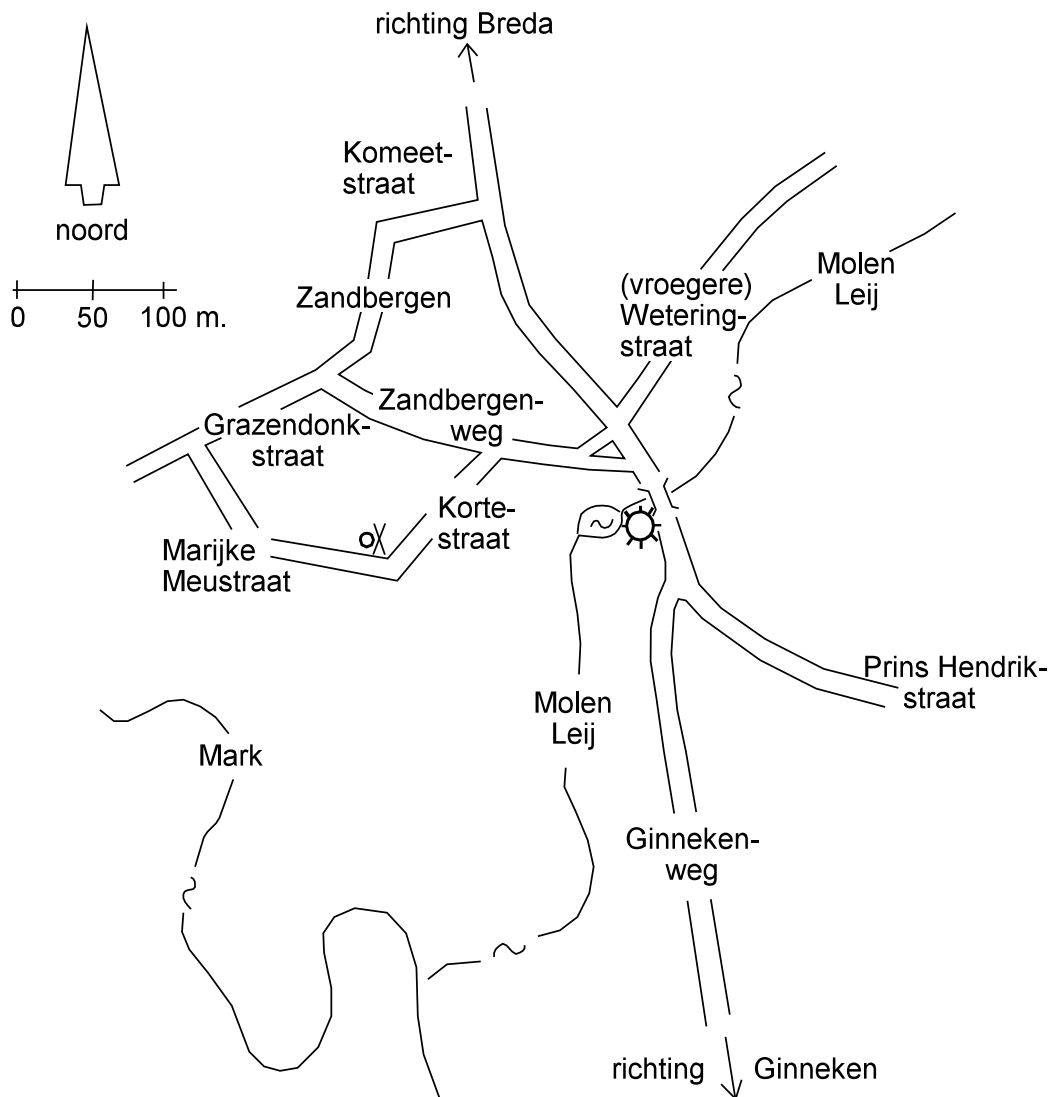
Jansen 3) schrijft: “Omdat er steeds gesproken wordt over de Ginnekense watermolen, moet deze in ieder geval aan de zuidzijde van de Molenleij gelegen hebben. De Leij vormde namelijk vanouds de grens tussen de Heerlijkheid Ginneken en Breda/Teteringen ... Het gebouw van de watermolen, niet veel meer dan een houten schuur, moet pal naast de smalle brug hebben gelegen aan de benedenloop van de Leij, dus aan de westzijde van de huidige Ginnekenweg. Het is mogelijk dat het gebouw gedeeltelijk op het tracé van de huidige straat stond ... Tegenover het gebouw van de watermolen zien we -op de kaart van J.Lips, 1620/21- aan de oostzijde van de weg nog een gebouw staan, dat als ‘schorsschuur’ in gebruik was ...”.

Op de Visscher-kaart is op de zuidoever van de Molen Leij, pal ten westen van het punt waar de Prins Hendrikstraat op de Ginnekenweg aansluit, naast een brug over de Leij een gebouw getekend en zien we stroomafwaarts (westelijk daarvan) een verbreding van de waterloop (een molenkolk), met daarbij het opschrift “WaterMolen”. Op de noordoever is, naar schatting enkele honderden meters ten westen van de Ginnekenweg een in rookwolken gehulde standaard(wind)molen getekend. Tussen beide molens is het opschrift: “Schorsmole afgebrāt” geplaatst. We veronderstellen dat het woord ‘schorsmole’ op de water- en het woord ‘afgebrāt’ op de windmolen slaat. De ‘Italiaanse’ Visscher-kaart 4) vermeldt bij de watermolen de tekst: “Molini a vento”, de meervoudsvorm van ‘windmolen’ en bij de windmolen: “Molini incendiati”, ‘afgebrande molens’ (zowel het zelfstandig naamwoord ‘molini’ als het bijvoeglijk naamwoord ‘incendiati’ staat in de meervoudsvorm). De Lips/Dou-kaart 5) vertoont op de zuidoever bij de brug over de Molen Leij, tussen een gebouw en een molenkolk het bijschrift “Watermolen” en op de noordoever op “Den Santberch” een standaard(wind)molen met het bijschrift “Wintmolen”.

Volgens Vosters 6) werd de schorsmolen tijdens de belegering van Breda in 1624 afgebroken en brandde de windmolen af. Dat de windmolen niet op de door ons bestudeerde kaarten van het beleg (met uitzondering van de Visscher-kaart) is aangegeven,

- A.W.Jansen, ‘Waar stond de Ginnekense watermolen? Een poging tot plaatsbepaling’ en ‘De Zandbergen onder Teteringen door de eeuwen heen’, *Kwartaalblad van de Heemkundige Kring Breda*, “ENGELBRECHT VAN NASSAU”, 1993-1, respectievelijk 1993-2.
- ‘ASSEDIO di BREDA dal Mse SPINOLA 27 agto 1624.’
- *Rijks Archief Brabant (RAB)*.
- S.A.Vosters, ‘HET BELEG EN DE OVERGAVE VAN BREDA’, Breda 1993.

verklaren we met het feit dat deze bij de krijgshandelingen in feite geen rol van betekenis heeft gespeeld. We veronderstellen dat hij al op de eerste dag van de omsingeling is afgebrand.

De Zandbergen door Spanjaarden bezet

Van der Hoeven schrijft op blz. 115: "... toen Spinola uit zijn legerplaats te Gilze troepen zond naar de zijde van 's-Hertogenbosch (via 's-Hertogenbosch naar Gassel bij Grave?) en zijn kamp (bij Gilze) deed versterken, meenden de inwoners van Breda, dat het gevaar voor een belegering geweken was." Beide maatregelen van Spinola kunnen, naar onze mening, niet als indicatie gediend hebben dat Breda geen gevaar meer liep: het eerste besluit kon snel teruggedraaid worden en de 'versterking' van het afwachtingsgebied bij Gilze was in feite niet veel meer dan het bezighouden van de Spaanse soldaten. Was hier de wens de vader van de gedachte en moeten we de inwoners van Breda van naïviteit betichten?

In Holland meenden velen dat Spinola door zijn langdurig verblijf in het afwachtingsgebied bij Gilze, met winterweer op komst, in 1624 de voor een belegering gunstige tijd had laten verstrijken. Daar verscheen een spotprent waarop de Spaanse koning werd afgebeeld, met een lantaarntje in de hand op zoek naar Breda, terwijl Spinola op de vraag van zijn ondercommandanten waar hij toch mee bezig was, vertwijfeld met de handen in het haar grijpt.

In een schotschrift werd de mening verkondigd dat Spinola beter bij Geel (waar krankzinnigen verpleegd werden) dan bij “Gils” (Gilze) had kunnen legeren (Hugo, blz. 19). De Hollandse spotters en de Bredase naïevelingen kwamen echter bedrogen uit: Spinola sloeg uiteindelijk toch het beleg om Breda. In de (niet door Chifflet vertaalde) opdracht aan de landvoogdes die aan Hugo’s “Obsidio” voorafgaat, schrijft de laatste: ‘Het Hollandse volk bespotte en hoonde in komedies en kluchten de begonnen belegering’.

In de Callot-tekst lezen we (blz. 6): ‘Hij (Spinola) verdeelde ... zijn leger ... Met 10.000 man (voetvolk) en bijna de gehele ruitery trok hij op naar het dorp Ginneken, bezette dat en legerde aldaar ... De nacht tevoren had hij de voorhoede onder Don Francisco van Medina ... de plaats laten bezetten waar de (water)molen stond om zich daar (met zijn troepen) te nestelen.’ Hugo schrijft op blz. 28 dat Spinola ‘... Van Medina ... op pad (stuurde) ... Hij moest bij Ginneken, een dorp vlak bij Breda, postvatten ...’ en (blz. 29): ‘Van Medina had zich genesteld op een plaats waar een beek een molen in beweging bracht die (eiken)schors tot run vermaalde’. Volgens Pieri (blz. 8/9) ‘... Vertrokken als eersten troepen van Z.E. (Spinola) bestaande uit Spaans voetvolk en dito ruiters om (vanuit Gilze) ... onder het bevel van ... Francisco van Medina ... post te vatten te Ginneken bij een molen op een musketschot afstand van Breda.’

Over het tijdstip van vertrek uit het afwachtingsgebied bij Gilze en dat van aankomst bij de watermolen aan de Molen Leij tussen Ginneken en Breda bestaat in de door ons bestudeerde bronnen geen eenstemmigheid. Hugo noemt in zijn Latijnse tekst als tijdstip waarop Van Medina met zijn troepen vanuit het verzamelgebied naar Ginneken vertrok: “Quinto Kalend. Septemb. ... primâ noctis

vigiliâ”, ‘vijf dagen vóór 1 sep. ... tijdens de eerste nachtwacht.’, Chifflet vertaalt dit met: “Le 28. Aoust, sur le minuict”, ‘de 28ste aug., vlak voor middernacht’. De Engelse historicus Crosse 7) vertaalt deze Hugo-tekst met: “Vpon the fifth day of the Kalends of September ... about the first watch of the night”. (In de oudheid verdeelde men de nacht in vier delen, de eerste nachtwacht viel vóór middernacht.) De Ierse kapitein Barry 8), die in Spaanse dienst de belegering van Breda meemaakte, noemt als tijdstip “The 28. of August”, de Engelse kapitein Gage 9), die het beleg eveneens aan Spaanse zijde meemaakte, noemt: “Vppon the 26. of August about the entraunce of night.”

Volgens de Callot-tekst stuurde Spinola Van Medina “La noche ... á los 27. di Agosto”, ‘de nacht van de 27ste aug.’ op pad, de schrijver van de Blaeu-tekst vermeldt dat het Spaanse leger op 28 aug. een begin maakte met de omsingeling van Breda. Van Goor schrijft dat het Spaanse leger “den agt en twintigsten van Oogstmaand (aug.)” het beleg om Breda sloeg. Pieri schrijft: “La sera de 26 ... Parti di prima sera ...”, ‘de avond van de 26ste aug. ... in de vooravond vertrok ...’ Van Medina met zijn troepen naar Ginneken. In het opschrift van de Untzen-kaart staat dat Spinola het beleg op “den 27. Augusti ...” begon, volgens de O.e.W.Verhoeven-legende werd de “stercke Stadt Breda ... belegerd ... den 27. Augusti ...”, in de Visscher-tekst lezen we dat Van Medina “den 26 Augusti des nachts voor uyt-gesonden” werd. De Bredase griffier Havermans noemt in Bijlage XVIII. van de Van der Hoeven-tekst als tijdstip van Van Medina’s aankomst te Ginneken: “ ... op ten 27sten Augusti des morgens voir den dage.”

Hugo hanteerde de Oud-Romeinse (Republikeinse) kalender en bezigde de bijbehorende Romeinse manier van dateren. We merken op dat in die kalender augustus 29 dagen telde en dat de Romeinen in hun datering de nadruk legden op de eerste dag van de maand: de dag waarop belasting betaald moest worden. Uitgaande van die dag telden ze in hun nummering van de dagen niet óp, maar (om te attenderen op de komende betaaldag) áf.

Hugo bedoelt dus met “Quinto Kalend. Septemb.” de vijfde dag vóór (inclusief!) 1 sep.: de 27ste aug. (1 sep., 29, 28, 27 en 26 aug. zijn vijf dagen). Crosse (1627) vertaalde deze datum letterlijk uit de Latijnse Hugo-tekst (1626). De schrijver van de Blaeu-tekst was in zijn samenvatting van de Latijnse Hugo-tekst, evenals Barry (1627) in zijn bewerking en Chifflet (1631) in zijn vertaling daarvan, blijkbaar niet op de hoogte dat de maand augustus in de oud-Romeinse kalender niet 31, maar 29 dagen telde, Gage (1627) was dat in zijn vertaling daarvan wél. De schrijver van de Callot-tekst (1628) heeft (op juiste wijze) de Latijnse Hugo-tekst geïnterpreteerd, van Goor (1744) en Van der Hoeven (1868) hebben vermoedelijk de Chifflet-vertaling (1631) geraadpleegd.

Om niet te worden opgemerkt, vertrok Van Medina met zijn troepen op 26 aug. na het invallen van de duisternis vanuit het afwachtingsgebied naar Ginneken (Hugo, Crosse,

7) *'A GENERALL HISTORIE OF THE NETHER:LANDS. ... By William Crosse Mr. of Arts ...', London, 1627.*

8) *Captain Gerrat Barry 'THE SEIGE OF BRED A BY THE ARMES OF PHILLIP THE FOVRT VNDER THE GOVERNMENT OF ISABELLA ATCHIVED BY THE CONDVCT OF AMBR.SPINOLA.', Leuven, 1627 (Colofon:1628).*

9) *C(aptain?) H(enry) G(age), 'THE SIEGE OF BRED A WRITTEN IN LATIN BY THE R.F.HERMAN HUGO OF THE S. OF I. TRANSLATED INTO ENGLISH BY C.H.G.', Gent, 1627.*

Gage, Pieri en de Visscher-kaart), waar hij -na een mars van ongeveer drie uur (de afstand bedraagt hemelsbreed elf kilometer)- op 27 aug. iets na middernacht aankwam (Callot-tekst, opschrift Untzen-kaart, O.e.w.Verhoeven-legende en Van der Hoeven) en tot dagaanbreken nog enkele uren de tijd kreeg zich bij Ginneken ongestoord ter verdediging in te richten.

Pieri schrijft op blz.9: 'Voordat men het in Breda bemerkte, werd (door de Spanjaarden) bij deze plaats (aan de Molen Leij) postgevat... Toen men dat bij het aanbreken van de dag in de gaten kreeg ...' kwam het Bredase garnizoen in actie. Dat in de nacht van 26 op 27 aug. 1624 op de toegangswegen naar Breda (in casu: de bruggen over de Molen Leij, die - volgens Pieri op blz. 9- slechts 'op een musketschot afstand van Breda' lagen) geen staande ruiterswacht was uitgezet, wijst er naar onze mening op dat men te Breda geen rekening meer hield met een Spaans beleg en in feite (naar achteraf zou blijken) nogal zorgeloos was. Overigens kunnen we ons niet aan de indruk onttrekken dat Pieri met zijn 'musketschot afstand' (in feite ruim 200 meter) niet zozeer de afstand tot Breda (in werkelijkheid ongeveer 750 meter) wilde aangeven, dan wel Spaans leedvermaak over een staatse blunder verwoordde. Vlak onder de neus van de vijand had men, zonder dat die daar iets van bemerkte had, een gevechtspositie kunnen innemen.

Schermselingen bij de watermolen en op de Zandbergen

De schrijver van de Callot-tekst vermeldt op blz. 6 dat Van Medina: "... ocupò luego el puesto del molino ... y se fortificò en el.", 'postvatte bij de molen en daar gevechtsposities innam.' Pieri noteert in zijn dagboek op blz. 9 dat Van Medina: "Prese posto al Molino ... erasi in difesa messo ...", 'Postvatte bij de molen ... en zich ter verdediging inrichtte ...'. Vosters schrijft (zie voetnoot 6): "Volgens Hugo, die vertelt dat Medina ... Ginneken ging veroveren, betreft het hier een aan een beek gelegen schorswatermolen. Die molen, waar het bij de ververij gebruikte schors werd fijngemalen, werd ... bezet en herschapen in een fort."

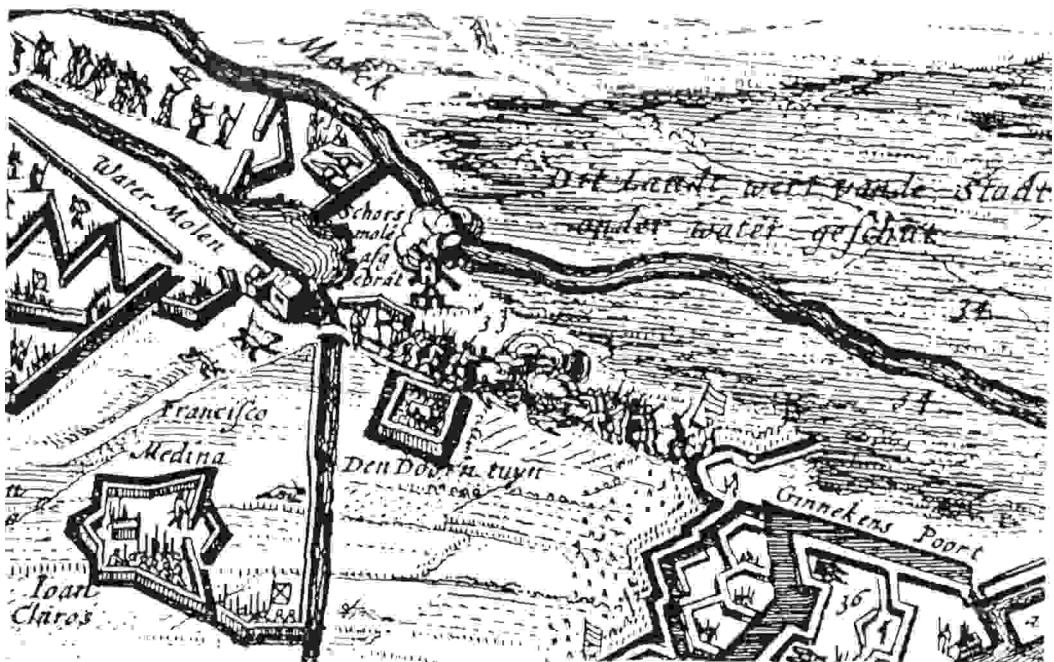
Eenzijds was een gevechtsofstelling achter de Molen Leij als waterhindernis (met slechts een smalle brug als overgang) bijzonder geschikt om een uitval van het Bredase garnizoen te stoppen. Anderzijds kon de lager gelegen omgeving van de watermolen vanaf de hoger gelegen Zandbergen effectief onder vuur genomen worden. Een uitval van het Bredase garnizoen moest daarom bij voorkeur ten noorden van de Zandbergen tot staan gebracht worden. De opstelling achter de Molen Leij kon dan als lijn fungeren waarachter de Spanjaarden zich, bij een overmachtige uitval van het Bredase garnizoen, zouden kunnen terugtrekken.

Van Medina beschikte bij zijn afmars over 4.000 man voetvolk en 1.000 ruiters (Hugotekst, blz. 28). Pieri schrijft op blz. 9 dat Spinola al spoedig overwoog dat dit aantal mogelijk te gering zou zijn: 'twee uur later zond Z.E. hem (Van Medina) meerdere regimenten (2.000 man) ter versterking.' Barry (zie voetnoot 8) noemt daarbij het Ierse regiment Tyrone. Volgens Pieri (blz. 9) beschikte Van Medina behalve over voetvolk en ruiters ook over geschut: 'bij de molen ... werden kanonnen achter een verschansing geplaatst.' Op de Zandbergen stond een wind(koren)molen, Pieri vermeldt die in zijn tekst niet en bedoelt dus kennelijk de watermolen.

De Bredase gouverneur beschikte in aug. 1624 over een reserve voor het uitvoeren van uitvallen op de belegeraars. Volgens een militaire vuistregel moet de reserve minimaal 1/3

Pieri noteert op blz. 9 van zijn dagboek: ‘Toen men dat (de aanwezigheid van Spaanse troepen bij de watermolen) bij het aanbreken van de dag in Breda in de gaten kreeg, kwam het vestinggeschut in actie en deed het garnizoen uitvallen.’ Van der Hoeven schrijft op blz. 114: “In de nabijheid van Ginneken vielen dien dag eenige schermutselingen voor; de belegerden (het Bredase garnizoen) schoten uit 7 vuurmonden van(af) de wallen ...”. Dit kanonvuur was blijkbaar niet erg succesvol, aangezien “... niemand dan een molenaar werd getroffen, en een compagnie kavallerie der bezetting, die buiten stond, genoodzaakt werd, in allerijl weêr naar binnen te rennen.”

Havermans vermeldt in Bijlage XVIII. van de Van der Hoeven-tekst dat de Spanjaarden “... den geheelen dach tegen d’onse uyt ten watermolen en schure uit ten doorntuyn ende by staende huysen ende omtrent den wintmolen in den Santbergh hebben geschoten, daerop wel geantwoord is, soo met musquetten als met canon van de wallen ...”.

B

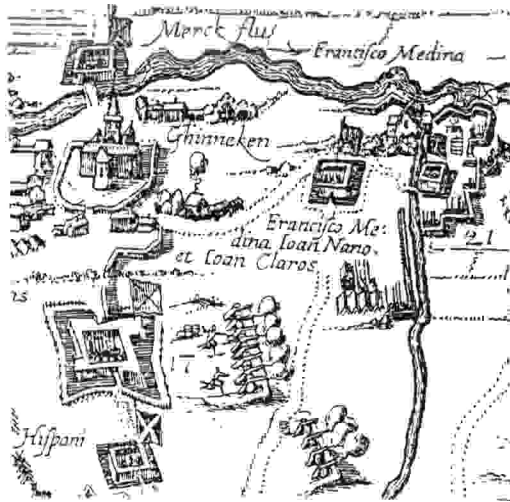
Vosters 10) haalt een 'Brusselse tijding' uit Berlijn aan, waarin wordt vermeld dat "enkele soldaten" van het Bredase garnizoen een uitval hebben gedaan en daarbij "hevig hebben gevochten" met Spaanse soldaten. "Aan weerszijden zijn er acht gebleven." De aanduiding 'enkele soldaten' en de gevechtsverliezen duiden naar onze mening niet op 'hevig gevechten'.

Op de Visscher-kaart is een uitval van het Bredase garnizoen en een Spaanse tegenaanval uitgebeeld. Vanuit de "Ginnekens Poort" zien we -geschaard onder de prinsenvlag (drie horizontale banen)- voetvolk van het Bredase garnizoen oprukken in de richting van de "Water Molen". Kennelijk Spaans voetvolk rukt vanaf deze molen op in de richting van Breda. Een wolk kruitdamp onttrekt het ontmoetingsgevecht aan het oog. Een andere Spaanse troepeneenheid (met de knotsenvlag) komt vanuit Ginneken de wapenbroeders te hulp. Dit gebeurde ongetwijfeld niet (zoals afgebeeld) door het in werkelijkheid drassige terrein in het westen tussen de Mark en Molen Leij, maar ten oosten van de Leij, over de Ginnekenweg.

Volgens Van Goor (blz. 163) waren "Borgeren, onder 't bevel des Drossaerts Jan van Aerssen, derwaerts wel opgetrocken om dien post te verdedigen, maer de Vyand was reeds te sterk, en deswegen weken zy te rug ...". Het lijkt ons onwaarschijnlijk dat weinig geoefende burger-schutters ('Borgeren') zijn ingezet, terwijl men te Breda over meer geoefend voetvolk en ruiters uit het garnizoen beschikte. Van 'verdedigen' was uiteraard geen sprake, hoogstens van een poging het terrein bij de watermolen te heroveren. Gezien de gevechtsverliezen veronderstellen we dat de staatse activiteiten en de Spaanse tegenmaatregelen zich uiteindelijk, na een mislukte uitval, tot het optreden van (uit voetvolk samengestelde) patrouilles hebben beperkt. Doordat men er aan Spaanse zijde ongetwijfeld rekening mee hield dat de Bredase patrouille-activiteit weer tot een krachtige uitval kon uitgroeien, kwam men er op 27 aug. niet toe zich op de Zandbergen verder ter verdediging in te richten. Pieri geeft in zijn dagboek een opsomming van Bredase uitvallen, waarbij uitvallen op 28 aug. ontbreken. We vermoeden dat Van Medina van de rust die hem op die dag blijkbaar door het Bredase garnizoen werd gegund, gebruik gemaakt heeft om op de Zandbergen een contravallatiewal met veldwerken op te werpen en er geschut op te stellen.

Op de Visscher-kaart is rond een ten noorden van de Molen Leij aan de oostzijde van de Ginnekenweg gelegen gebouw een redoute getekend. Het gebouw wordt in de legende (nummer 33) "Een herberg den Doorn-Thuyn vande Marquis betrencheet (met een wal omgeven)" genoemd. In een redoute werd gewoonlijk een wacht opgesteld. We veronderstellen dat op 28 aug. door de Spanjaarden op de noord- (naar Breda gekeerde) zijde van de Zandbergen een contravallatiewal is opgeworpen en dat in die wal aan de Ginnekenweg in een redoute rond "Den Doorn-tuyn" een wacht werd opgesteld. De tekenaar van de Visscher-kaart situeert alleen pal ten noorden van de brug over de Molen Leij, aan de westzijde van en evenwijdig met de Ginnekenweg, een wal. Hij koos ongetwijfeld voor deze (militair gezien wel zeer onlogische) plaats omdat hij door het uitbeelden van een gevecht op de werkelijke plaats geen ruimte op zijn kaart overhield.

10) S.A.Vosters, 'HET BELEG VAN BREDA IN HET WERELDNIEUWS', Delft, 1987.

Fragment van de
K.d.e. Verhoeven-kaart 11);
de bovenkant is naar het westen
gericht.
De contravallatiwal (nummer 21:
“Der Spanischen Trenchen”)
is rechts boven op de -ons inziens
juiste locatie getekend.

Chifflet schrijft op blz. 29 dat de Spanjaarden: ‘Zich verdekt achter heggen posteerden om degenen die (op de Zandbergen) aan het werk waren (een wal en veldwerken opwierpen) te beveiligen (tegen mogelijke aanvallen door Bredase patrouilles)’ en voegt, ten opzichte van de Latijnse Hugo-tekst, de woorden ‘om degenen die aan het werk waren te beveiligen’ toe.

Pieri schrijft op blz. 9 dat de Spanjaarden op 27 aug., na hun aankomst bij de Molen Leij, kanonnen achter een verschaning plaatsten. De Blaeu-, Callot-, Hugo, blz. 163-, Untzen- en O.e.w. Verhoeven-kaart brengen op de rechter Markoever tussen Ginneken en Breda geen geschut in beeld. Op de Visscher-kaart zijn aan de Bredase kant van de Molen Leij, tussen de “Marck” en de molenkolk, achter een wal twee op Breda gerichte kanonnen getekend. (Dit kan een symbolische weergave zijn van een batterij, bestaande uit meer dan twee stukken geschut.) Het lijkt ons onwaarschijnlijk dat in dat drassige terrein geschut opgesteld geweest is. Een daarvoor meer geschikte plaats vormt ons inziens de aan de Ginnekense kant van de Molen Leij, ten oosten van de Ginnekenweg wat hoger gelegen Delbergen. Op een belegeringskaart 11) heeft de tekenaar ten zuiden van “Ein Fluslein den Beylauff genandt” (nummer 20, waarmee ongetwijfeld de Molen Leij bedoeld wordt) tussen de Ginnekenweg en de Blauwe Keiweg aan weerszijden van de huidige Ploegstraat, in totaal 12 op Breda vurende kanonnen afgebeeld. We veronderstellen dat de Spanjaarden op de 27ste aug. op de Delbergen een batterij hebben opgesteld.

Nadat de Spanjaarden op 28 aug. hun contravallatie van de zuidoever van de Molen Leij naar de noordrand van de Zandbergen hadden verlegd, moest ook het geschut daarheen worden verplaatst. De meest geschikte locatie voor een batterij aldaar was de (vanwege een goede windvang) hooggelegen plaats waar de windmolen stond. Vosters schrijft (zie voetnoot 6) over deze molen dat “... de Markies (daarvan) later goed gebruik had kunnen maken, als er geen Engelsman was geweest die -wat het Bredase garnizoen goed uitkwam-

11) een (vermoedelijk) door Abraham Verhoeven in jun. 1625 te Antwerpen uitgegeven kaart van het beleg met het opschrift ‘Circulus obsidionis ...’ en de aangeplakte tekst: ‘Kurtze doch eigentliche Erklär ...’.

hem in brand had gestoken.” We veronderstellen dat de molen op 27 aug. tijdens een schermutseling tussen een Bredase- en een Spaanse patrouille (door een soldaat van het in Spaanse dienst staande Engelse regiment Param, of uit het Bredase garnizoen door een soldaat van het Engelse regiment Morgan?) per ongeluk, dan wel met opzet in brand gestoken is. De molen had de Spaanse kanonniërs (ten nadele van het Bredase garnizoen) als waarnemingspost goede diensten kunnen bewijzen. (Het bijschrift op de Visscher-kaart suggereert ten onrechte dat de schorsmolen door brand vernield werd.) De tekenaar van de Visscher-kaart heeft ongetwijfeld de geschutopstelling van 28 aug. willen weergeven, maar had daarvoor -na het uitbeelden van de brandende windmolen- op de Zandbergen geen ruimte meer beschikbaar. Dat hij er het op 27 aug. in stelling staande geschut mee heeft bedoeld, lijkt ons onwaarschijnlijk: om dat uit te beelden, had hij op zijn kaart bij de Delbergen volop ruimte. De tekenaar van de K.d.e.Verhoeven-kaart kon, bij gebrek aan ruimte op zijn kaart, op de Zandbergen geen geschut uitbeelden.

De Spaanse opmars naar de Hartelbergen en het dorp Terheijden

Vrijwel tegelijk met Van Medina vertrok Baglione met een Spaanse troepenmacht uit het verzamelgebied. In de Blaeu-tekst lezen we (blad 3, rechterkolom): “Ballioni nam in een selve tijt het dorp Ter Heyde, tegen over Ginneke gelegen, in.” Ginneken ligt pal ten zuiden van Breda, het dorp Terheijden hemelsbreed zes kilometer ten noorden van de stad. De schrijver van de Callot-tekst schrijft op blz. 6: ‘Met ... 7.000 man voetvolk en enige ruiters marcheerte Paolo Baglione, kolonel van (een) Italiaans (regiment) voetvolk, in de richting van Terheijden. Hij had de opdracht ... de grote duinen, aangeduid met B, (te bezetten en zich aldaar) ... met 5.000 man (te) nestelen ... In het dorp (Terheijden) legerde hij onder het bevel van sergeant-majoor Carlo Roma 2.000 man voetvolk en (een aantal) ruiters.’ Op de Callot-kaart is de letter B bij de Hartelbergen, ongeveer halverwege tussen Breda en het dorp Terheijden geplaatst. Het dorp Terheijden en de Hartelbergen vallen in de door ons bestudeerde bronnen veelal onder één noemer: Terheijden. De Hartelbergen hebben tot 1 jan. 1997 deel uitgemaakt van de gemeente Terheijden. We veronderstellen dat Baglione via Molenschot, Dorst, over de Teteringsche- en de Vrachelsche Heide en de waterscheiding tussen De Zegge en De Vucht marcheerte en -gezien de afstand (hemelsbreed 15 kilometer)- op 27 aug. bij het aanbreken van de dag op de Hartelbergen aankwam. Hugo schrijft op blz. 28: ‘... omstreeks middernacht ... kreeg Paolo Baglione ... opdracht ... Terheijden te bezetten’ Hij kreeg daarvoor de beschikking over ‘... zijn (eigen Italiaanse) regiment, het Schotse regiment Argyll en 14 compagnieën voetvolk die tot verschillende regimenten behoorden, alsmede een flink aantal ruiters en enkele stukken geschut.’ Pieri noteert op blz. 9 van zijn dagboek: ‘Te middernacht (26/27 aug.) ... werd ... Paolo Baglione er op uitgestuurd. Hij kreeg van Jan van Nassau namens Z.E. het bevel ... (met) 6.400 man voetvolk van diverse nationaliteiten, tien eskadrons ruiters en vier stukken geschut (de) locaties (de Hartelbergen en het dorp Terheijden) te bezetten.’

Staatse vaartuigen op weg naar Breda

Het enkele meters boven de omgeving uitstekende rivierduin de Hartelbergen bood een goed uitzicht over de omgeving. Pieri schrijft op blz. 9 dat men -bij de aankomst van de eerste Spanjaarden op de Hartelbergen- bij het uitzetten van wachtposten (op enige afstand) op de Mark 12 schepen zag liggen. De Bredase griffier Havermans vermeldt (Van

der Hoeven-tekst, Bijlage XVIII.): "... acht schepen en schuyten met te Jacht by den dorpe van Terheyden by Contrarie wint en stille leggende ...". We veronderstellen dat die, vanuit Zevenbergen van west naar oost op de Mark zeilende vaartuigen niet door een plotseling draaiende wind stil kwamen te liggen, maar na het rondenvan de bocht bij Terheijden door de heersende zuid-westelijke wind niet verder in zuidelijke richting konden zeilen. Ze moesten daardoor de resterende kilometers naar Breda door paarden getrokken (gejaagd) worden.

Op de linker (westelijke) Markoever lag tussen Terheijden en Breda een jaagpad; te Terheijden waren blijkbaar niet voldoende paarden aanwezig om alle vaartuigen gelijktijdig te slepen. De benodigde paarden moesten vanuit Breda de vaartuigen komen ophalen, maar vóór men dan 's avonds weer in de stad terug kon zijn, zou de 'boom', die de haven afslot, al dicht zijn. De vaartuigen werden vermoedelijk om die reden gedurende de nacht van 26 op 27 aug. te Terheijden afgemeerd, om in de ochtend van de 27ste naar Breda te worden gesleept.

Over aantal en soort van de te Terheijden afgemeerde vaartuigen zijn de door ons bestudeerde bronnen niet eensluidend: Van der Hoeven noemt op blz. 114 (in navolging van Havermans?) "acht ... schepen". Hugo spreekt (Latijnse tekst, blz. 24) van "duodecim onerarias", wat Chifflet vertaalt (blz. 29) met "douze bateaux", '12 vaartuigen'. Pieri noemt op blz. 9: "12 Barche", '12 schuiten'. Vosters schrijft (zie voetnoot 10) dat in een Berlijnse krant van 31 aug. 1624 een bericht uit Brussel was opgenomen dat luidde: "Gisteren heeft men een bericht ... ontvangen dat (er) ... zeven... schepen op de Mark ... (werden buitgemaakt)" en vermeldt daarbij in een noot dat in een beschrijving bij een Engelse kaart 12) sprake is van "twelve Barkes and a Pinnace", '12 schuiten en een pinas'. (De benaming 'pinas' werd gebruikt voor zowel een klein, smal vaartuig met twee of drie masten dat ook geroeid kon worden als voor een grote roeiboort die ook gezeild kon worden.)

We achten het niet onmogelijk dat de zeven, acht, elf of twaalf vaartuigen van het type 'hoogaars' zijn geweest. In de Visscher-tekst lezen we namelijk dat vaartuigen van dat type in 1624 de Mark bevoeren: "Den 24 dito (dec. 1624) zijn door Sevenbergen gevaren wel 200 schuytjens, genaemt Hooghaerskens." Dat er in de 17de eeuw op de Mark hoogaarzen voeren, blijkt ook uit het volgende citaat 13): "Bij werkzaamheden ten behoeve van de verbetering van de Mark bij Terheijden, werd een schip gevonden ... Voor zover zich thans laat beoordelen aan het vrijgekomen houtwerk, is het 't wrak van een kleine hoogaars van waarschijnlijk 10½ meter lang en 3½ meter breed ... Vermoedelijk is het schip niet ouder dan de 17de eeuw."

De op de Engelse kaart genoemde 'pinace', het door Havermans genoemde 'jacht', was naar alle waarschijnlijkheid een klein marinevaartuig. Vosters schrijft (zie voetnoot 10) namelijk: "De kaart van Visscher die kort na 31 augustus gedrukt werd geeft een verklaring van wat met 'te Jacht' bedoeld kan zijn (:) ... eenige Schepen, neffens 't Jacht,

12) 'The Last Description of the Siege of Breda', behorende bij 'A Third and Last Mape, ...'.

13) 'Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek', Amersfoort, jaargang 1951/3.

van den Gouverneur van Sevenberghen -naer Breda varende- quamen ontrent het Dorp ter Heyde ...". De stad Zevenbergen koos in 1624/25 geen partij; ze wilde in de strijd om Breda neutraal blijven. Escortering van staatse vaartuigen tegen Spaanse aanvallen zou daarmee in strijd geweest zijn. Het lijkt ons niet onmogelijk dat de Bredase gouverneur Justinus van Nassau, als oud-admiraal van Zeeland, in 1624 te Breda nog over een eigen jacht beschikte. Moeten we deze Visscher-tekst soms lezen als: 'enige schepen, begeleid door het jacht van de gouverneur (van Breda), van Zevenbergen naar Breda varende ...'?

Callot tekent in de linker benedenhoek van zijn kaart zes vaartuigen op de Mark. Dit (geringe) aantal kunnen we verklaren door de beperkte ruimte op de kaart en de intentie van de tekenaar de schepen prominent uit te beelden. Alle vaartuigen vertonen (net als hoogaarzen) een zeer spitse en schuinoplopende voor- en een stompe achtersteven. Ze voeren één mast, het zeil ontbreekt (dat was op de afgemeerde vaartuigen ongetwijfeld gestreken) en hebben (anders dan hoogaarzen) een dek. Callot verkende enkele jaren na het beleg de omgeving van Breda. Het lijkt ons onwaarschijnlijk dat hij toen op de Mark schepen heeft gezien die via door Staatsen beheerste wateren naar het door Spanjaarden bezette Breda voeren. Mogelijk lag toen echter in of bij Breda nog één van de in 1624 buitgemaakte vaartuigen.

Volgens de Latijnse Hugo-tekst (blz. 24) waren de vaartuigen "... multo commeatu supellectilique familiari onestas". In deze naamvalsvorm betekent het woord "commeatus" zowel 'met voedsel' (beladen) als 'in konvooi' (beveiligd). Chifflet vertaalt deze zinsnede op blz. 29 met: "... bien convoyez et chargez de vivres et meubles", 'goed beveiligd (in konvooi varende) én beladen met levensmiddelen en meubilair'. Gage (zie voetnoot 9) schrijft dat ze beladen waren "... with store of provision and housholdstuffe", '... met een lading goederen en huishoudelijke artikelen' (het begrip 'provision' houdt meer in dan levensmiddelen alleen). De Engelse historicus Crosse (zie voetnoot 7) vermeldt een lading "... victuals, provision and houshold utensiles", '... levensmiddelen, goederen en huishoudelijke artikelen.' Van der Hoeven schrijft op blz. 115 dat, toen Spinola vanuit het afwachtingsgebied bij Gilze onder het bevel van Jan van Nassau troepen naar de omgeving van Grave stuurde en het afwachtingsgebied liet versterken, men te Breda meende dat er voor een belegering geen gevaar meer was: "Zij lieten het huisraad, dat ze hadden weggezonden, weër terugkomen". We vermoeden dat officieren van het garnizoen en vooraanstaande burgers uit de stad, uit vrees dat tijdens het beleg hun meubilair verloren zou kunnen gaan, tijdig hun kostbaarste stukken naar (een veiliger plaats in) Holland hebben gebracht. Griffier Havermans, die door zijn functie één van de Bredase prominenten was, specificeert in zijn "Aanteekening", waarin hij ondermeer vermeldt dat de Spanjaarden bij Terheijden vaartuigen buitmaakten (Van der Hoeven, Bijlage XVIII.) niet "t'geen daar inne was". Zou hij, als hijzelf -of één van zijn kennissen- door deze actie kostbaar meubilair had verloren, dit niet in zijn "Aanteekening" hebben gememoreerd? Het lijkt ons onwaarschijnlijk dat voor meubels alleen zoveel scheepsruimte nodig zou zijn geweest. De vaartuigen hebben daarnaast naar alle waarschijnlijkheid levensmiddelen en krijgsbehoeften aan boord gehad.

Callot tekent de vaartuigen op de Mark, iets ten westen van de Terheijdense bebouwing, vlak bij een op de rechteroever gelegen boerenwoning en een huis met een trapgevel, aan de van Terheijden naar Zevenbergen lopende dijkweg. Een huis met een trapgevel aan een

door polderland stromende rivier (hier: de Mark met de Groote Zonzeelsche Polder op de rechter- en de Haagsche Beemden op de linkeroever) doet ons denken aan een veerhuis.

Leenders 14) schrijft: “Het Terheydens Veer ... werd in 1639 gestart ... (er) was hier geen sprake van interlokaal verkeer; er werden slechts boeren overgezet die, op weg naar hun land of huis, de rivier moesten passeren.” Wij veronderstellen dat ook vóór 1639 te Terheijden wel een overzetmogelijkheid voor voermannen van jaagpaarden en plaatselijke boeren (met hun vee) is geweest. Er hebben naar alle waarschijnlijkheid in 1624 te Terheijden wel enkele roeiboten en veepramen aan de kade gelegen en aan de haven stond daar mogelijk toen al een veerhuis annex herberg.

Op de O.e.w.Verhoeven-kaart zijn de vaartuigen (letters Z: “De schepen die ons volck ghenomen hebben vanden Vyandt op den eersten dach soo de Stadt Belegghert wert”) op vrijwel dezelfde plaats bij “Den Dyck naer Sevenberghen” getekend als op de Callot-kaart. De boerenwoning en het huis met de trapgevel ontbreken op deze kaart. De vaartuigen zijn zo klein afgebeeld dat de tekenaar ze zonder bezwaar ook elders op de Mark had kunnen tekenen. We veronderstellen dat de tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart de vaartuigen tijdens hun vaart van Zevenbergen naar Breda tussen Nieuwveer en Terheijden heeft afgebeeld.

Callot heeft ze als afgemeerde vaartuigen prominent in beeld willen brengen. Omdat hij daarvoor op zijn kaart te Terheijden geen ruimte had, heeft hij dat op een onjuiste locatie gedaan, waar er op zijn kaart wél ruimte aanwezig was. Te Terheijden konden de vaartuigen kop aan kop en zij aan zij (twee rijen dik) worden afgemeerd. Callot tekent er zes pal achter elkaar; hij had op zijn kaart geen ruimte om er meer achter, of twee aan twee naast elkaar te tekenen. Een eenvoudige rekensom leert dat tweemaal zes twaalf is.

We kunnen ons indenken dat -door de aanwezigheid van een herberg- (op de plaats van het huidige ‘Veerhuis’) de rechter Markoever te Terheijden een aantrekkelijke plaats was om af te meren en de avond door te brengen: de scheepsbemanningen konden zich dan in de herberg verpozen. Op die oever bood de bebouwing van het dorp echter een tegen waarneming gedekte naderingsroute en daardoor de mogelijkheid daar afgemeerde schepen bij verrassing te bestormen. Op de linker (westelijke) Markoever strekten zich de drassige (moeilijk begaanbare) en kale (goed overzienbare) Haagsche Beemden uit. Een Spaanse overvaling vanuit het ten oosten van de Mark gelegen afwachtingsgebied door dit terrein was (door ligging en aard) minder waarschijnlijk. Als afmeerplaats bood de linker Markoever daarenboven nog een ander voordeel: op die oever lag het jaagpad waarover de uit Breda komende jaagpaarden de volgende morgen zouden arriveren om de vaartuigen naar Breda te slepen. Bij een vijandelijke nadering op de rechteroever zou de brede rivier daar bovendien een directe stormaanval op de afgemeerde vaartuigen belemmeren. (Bezoekers van de herberg konden vanaf de linkeroever worden overgezet.)

“Besprongen ende aengehaelt”

We veronderstellen dat de vaartuigen bij de aankomst van de eerste Spanjaarden op de Hartelbergen werden ontdekt. De troepen die onder bevel van Roma Terheijden moesten

14) Karel Leenders, *“De rivier ‘De Mark’ tussen Breda en Hazeldonk”*, publicatie van de WERKGROEP HAAGSE BEEMDEN in ‘HAGA’, nummer 12, 1974

bezetten, marcheerden toen vermoedelijk nog in de achterhoede van Baglione's strijdmacht en hadden de Hartelbergen dus nog niet bereikt. Baglione nam snel het besluit een poging te wagen de vaartuigen te veroveren en zond er uit zijn voorhoede 'een aantal musketiers met een stuk geschut' op af (Pieri, blz. 9). De Spaanse musketiers doken blijkbaar volkomen onverwachts op de rechter Markoever te Terheijden op en de Spaanse kanonniërs brachten het stuk geschut bij de haven -op het huidige Haven(plein)- in stelling. In de Visscher-tekst lezen we dat de staatse vaartuigen werden "besprongen ende aengehaelt". Onder 'bespringen' verstaan we onverhoeds aanvallen, onder 'aanhalen' het in beslag nemen van goederen, in casu: de vaartuigen en hun lading. Pieri schrijft op blz. 9: '... ons geschut opende ... het vuur op de vaartuigen ...'. Volgens een Berlijnse krant (Vosters, zie voetnoot 10) zouden de Spanjaarden vaartuigen "... in de grond hebben geboord." Op een anonieme kaart van de belegering 15) lezen we dat 'tien staatse ... schepen ... door de Spanjaarden onderschept en met uitzondering van één -het grootste schip dat de Staatsen zelf tot zinken hebben gebracht- buitgemaakt zijn.' Heeft alleen de bemanning van de pinas -om te voorkomen dat ze in Spaanse handen viel- het eigen schip tot zinken gebracht of is vanaf de pinas het vuur op de Spanjaarden geopend, dit mogelijk met Spaans kanonvuur tot zwijgen gebracht, waarbij het schip gezonken is?

Om de staatse vaartuigen te kunnen 'bespringen', moesten de Spaanse musketiers dus eerst de Mark oversteken. In de Latijnse Hugo-tekst lezen we op blz. 24 dat de Spanjaard(en) de vaartuigen "... lintribus deprehendit", 'met behulp van bootjes overviel(en)'. Gage (zie voetnoot 9) schrijft dat het "with some light portable Boats", 'met behulp van enkele lichte, draagbare bootjes', gebeurde. Pieri schrijft op blz. 24 dat staatse troepen bij hun poging in 1624 het kasteel van Antwerpen te overvallen over 'bootjes van leer' beschikten. Voerde ook Baglione bij zijn opmars dergelijke -in een manlast te dragen- bootjes met zich mee en werden die te Terheijden gebruikt om musketiers over de Mark te zetten?

Op een Visscher-kaart 16) lezen we "... oock heeft de Marquis doen maekē ettelick hondert Schuytkens die men op Wagens conde voeren bequaem op ondiepe wateren te ghebruycken ...". Gesteld dat Baglione in zijn goederentrein -die zich gewoonlijk bij een opmars achter in de colonne verplaatste- over boten beschikt heeft, dan nog is het onwaarschijnlijk dat ze bij de snelle doorstoot naar Terheijden meegestuurd zijn. Met lichte draagbare bootjes konden slechts enkele (per bootje twee?) musketiers tegelijk worden overgezet. De pendel van voldoende soldaten om alle staatse vaartuigen op de andere oever te kunnen bestormen, zou geruime tijd in beslag genomen hebben. Het onder staats vuur lossen en te water laten van betrekkelijk zware boten zou een riskante onderneming zijn geweest. We vermoeden dat de Spanjaarden dankbaar gebruik hebben gemaakt van bij het veerhuis te Terheijden afgemeerde roeiboten en veepramen.

Havermans schrijft (Van der Hoeven-tekst, Bijlage XVIII.): " 't volke ... is alle onlooop", de Visscher-tekst luidt (op gezag van Havermans?): "... het volck daer in zijnde,

- 15) '*Beschreibung der Statt Breda, wie solche von Spanischen belägert worden. (26 aug. tot 18 nov. 1624)*', z.p.,z.j..
- 16) '*Afbeeldinghe des Leghers onder t beleyt van den Marquis Spinola ... 't AMSTERDAM Ghedruckt by Claes Iansz Visscher, in de Calverstraet in de Visscher*'.

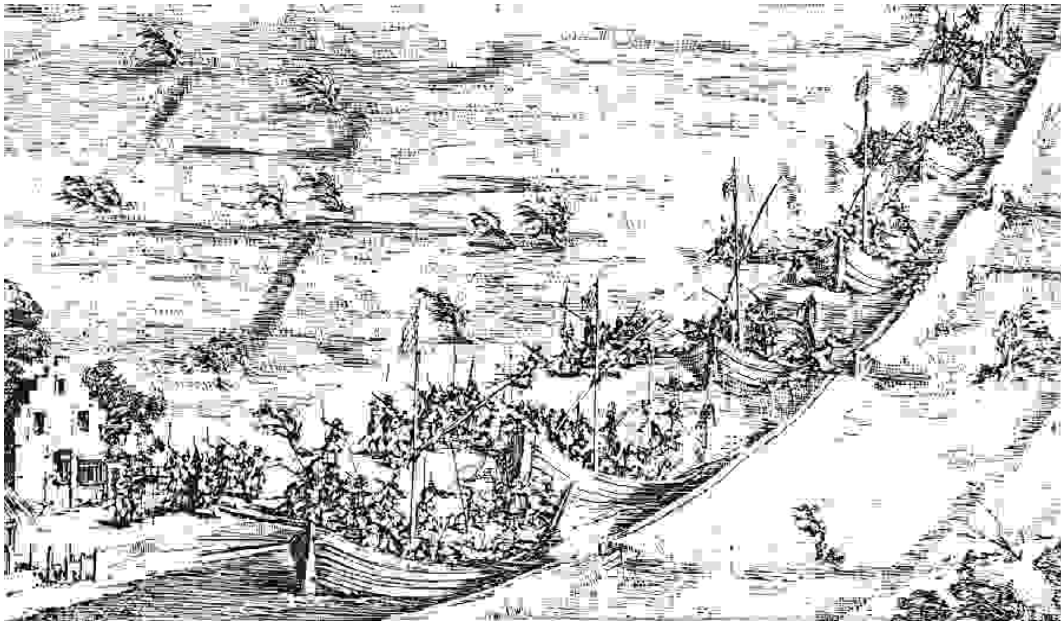
is 't ontlopen". De Latijnse Hugo-tekst (blz. 25) luidt: "Vectores exscensu in adversam ripam facto, prius diffigere, quam capi à nostris possent", 'de opvarenden gingen op de andere oever aan land en vluchtten weg vóór ze door de onzen gegrepen konden worden.' Chifflet vertaalt dit op blz. 29 met: "Ceux qui les conduisoient, sauterent en terre de l'autre costé et se sauverent en diligence ...", 'de lieden die de schepen bemanden, sprongen er aan de andere oever af en zochten snel een veilig heenkomen ...'. Uit deze passage krijgen we de indruk dat alle opvarenden bij het verschijnen van de Spaanse musketiers het hazenpad kozen. Aangezien de Spanjaarden op de rechteroever arriveerden, wordt met 'de andere oever' en 'de andere kant' de linker Markoever bedoeld, wat dus wil zeggen dat de staatse vaartuigen aan deze oever waren afgemeerd. De opvarenden sprongen daar aan wal en zochten -ongrijpbaar voor de Spaanse musketiers- door de Haagsche Beemden een veilig heenkomen.

Pieri schetst op blz. 10 een ander beeld: "e quelli de i Vascelli lasciategli preda con la Bandiere al vento dei nostri soldati, e Marinari si fuggirno." We menen dit te kunnen interpreteren als: het militaire escorte gaf zich als eenheid aan onze soldaten over, de scheepsbemanningen (burgers) maakten zich uit de voeten. Als de staatse konvooicommandant tot de conclusie kwam dat hij de vaartuigen niet tegen de overmachtige vijand zou kunnen verdedigen en dat het onmogelijk was weg te varen, is het logisch dat hij -om de pinas niet in vijandelijke handen te laten vallen- dit vaartuig zelf tot zinken heeft gebracht. Vóór er een sterke Spaanse troepenmacht was overgezet, had hij daarna naar alle waarschijnlijkheid nog wel de gelegenheid (zo nodig een achterhoedegevecht voerend) ordelijk met zijn eenheid af te marcheren. Moeten we de Pieri-tekst interpreteren als: het militaire escorte trok zich met wapperende banier terug, de scheepsbemanningen hadden zich al eerder uit de voeten gemaakt?

Op een door Melchior Tavernier te Parijs uitgegeven kaart van de belegering 17) lezen we: "Les Soldats du vaisseau dudit Gouverneur ... se defendirent gaillardement tandis que les gens des autres batteaux s'enfuyoint par l'autre cotté de la Merck, et se retirant dans la ville, comme aussi firent apres ceux dudit vaisseau du Gouverneur, et se sauverent ainsi par la fuiste", 'de soldaten op het schip van de voornoemde gouverneur ... verdedigden zich moedig, terwijl de lieden van de andere boten over de andere Markoever wegvluchtten en zich in de stad terugtrokken, wat later ook die van het voornoemde schip van de gouverneur deden; zo stelden ze zich in veiligheid door de vlucht te nemen.' Of ze hun toevlucht in Breda of in Zevenbergen hebben gezocht, is niet duidelijk.

Callot tekent op zijn kaart op de rechter Markoever -deels door wolken kruitdamp aan het oog onttrokken- (Spaanse) soldaten die via een loopplank de staatse vaartuigen betreden. Opvarenden trachten hen met geweld tegen te houden, van twee vaartuigen springt een opvarende op de linkeroever aan wal. Het lijkt ons onwaarschijnlijk dat burger-opvarenden (gewapende) weerstand hebben geboden, wat dus zou betekenen dat het konvooi niet alleen door een met militairen bemande pinas, maar ook door op de vrachтоваartuigen ingescheepte militairen beveiligd is geweest. We merken op dat Callot wel vrachtschepen, maar geen pinas in beeld brengt.

17) *'REPRESENTATION de la Carte du pays & Baronnie de Breda, avec l'ordre qu'à tenu le Marquis de Spinola en faisant ses approches vers la ville.'*

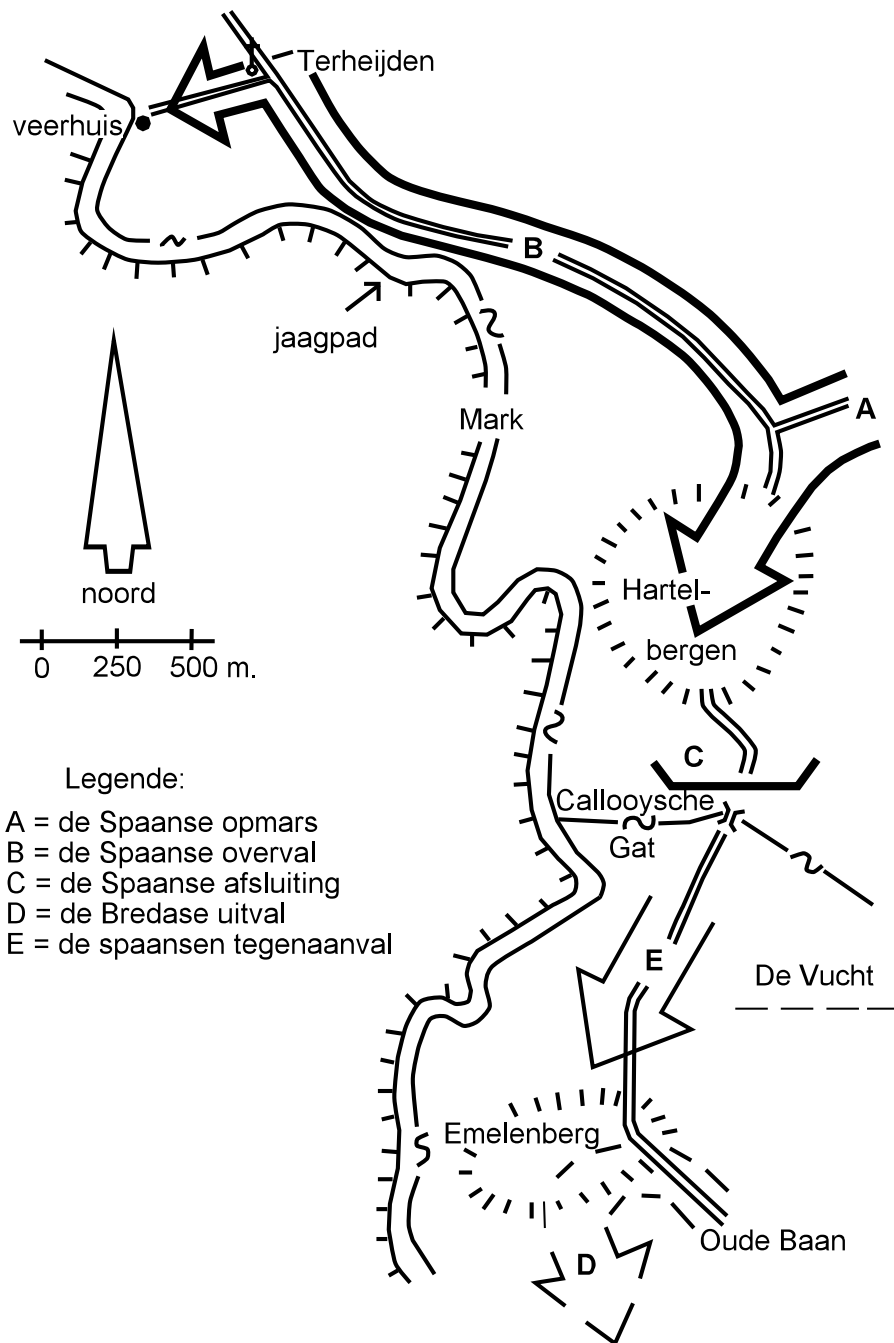
Fragment van de Callot-kaart;
de bovenkant is naar het oosten gericht.
De Mark stroomt van rechtsboven naar linksonder.
Gelet op de struiken waait volgens Callot
de wind hard uit zuidelijke richting

Callot tekent de Mark ten opzichte van de vaartuigen veel te smal: de rivier was in 1624 ter plaatse zó breed dat het -zelfs vanaf een dwars op de rivier liggend groot vaartuig-onmogelijk was droogvoets vanaf de ene oever aan boord en vanaf het vaartuig op de andere oever te komen. We veronderstellen dat Callot op zijn kaart zowel de vlucht van de scheepsbemanningen als de bestorming van de Spaanse- en de weerstand van de staatse soldaten in beeld heeft willen brengen. Dat was niet mogelijk op dezelfde locatie, noodgedwongen tekent hij daarom (ten onrechte) de bestorming en de weerstand op de rechter- en (terecht) de vlucht op de linkeroever van de (te smal weergegeven) Mark.

Een Bredase poging te Terheijden te hulp te komen

We veronderstellen dat in de vroege ochtend van 27 aug., zodra de poorten van de vesting Breda geopend werden, voerlieden (ieder met een paard) vanuit de stad over het jaagpad naar Terheijden togen om de aldaar afgemeerde vaartuigen naar Breda te slepen. Naar alle waarschijnlijkheid zijn ze vier kilometer buiten Breda, bij het Callooyse Gat óf vanaf de Hartelbergen, door haakbusschutters van Baglione beschoten en daarna naar de stad teruggekeerd. De in Breda teruggekeerde voerlui hebben daar ongetwijfeld gerapporteerd dat er Spanjaarden op de Hartelbergen waren. We veronderstellen dat de gouverneur inmiddels op de hoogte was van de aanwezigheid van Spaanse troepen tussen Breda en Ginneken. Volgens Pieri (blz. 9) stuurde Justinus 800 musketiers uit het Bredase garnizoen over de Oude Baan naar de Hartelbergen om daar poolshoogte te nemen (kennelijk waren bij Ginneken beide eskadrons ruiters en $1.600 - 800 = 800$ man voetvolk

ingezet). Gezien het hierna volgende relaas van de uitval naar de Hartelbergen in de Pieri-tekst, moet dit wel zeer kort na de terugkeer van de voerlui zijn geweest. De snelle reactie was mogelijk doordat het garnizoen al was gealarmeerd door de Spaanse aanwezigheid te Ginneken: ieder stond al onder de wapenen.

Baglione had uiteraard rekening gehouden met een uitval van het Bredase garnizoen. Pieri schrijft op blz. 9: ‘... Francesco van Conte, sergeant-majoor van het regiment Baglione, was met een aantal haakbusschutters opgerukt om aan een uitval (van het Bredase garnizoen) het hoofd te bieden.’ We veronderstellen dat de derde compagnie van het regiment Baglione onder aanvoering van sergeant-majoor Van Conte (vanuit Breda gezien) achter het Callooysche Gat, aan weerszijden van de Oude Baan stelling heeft genomen en daarmee de Oude Baan als staatse opmarsweg naar de Hartelbergen heeft afgesloten. Pieri schrijft op blz. 9/10: “In un tēpo il nostro pezzo cominciò a giocare alla volta del vasselli, visto la sortita l’avanzare del nostro squadrone volante alla testa del quale fu di Moschettata ferito un Caporale ... e sentito il pezzo si ritirò alla volta di Bredà”. We vertalen dat met: ‘Ons geschut opende tegelijkertijd het vuur op de vaartuigen en op de soldaten (van het Bredase garnizoen) die een uitval (in de richting van de Hartelbergen) deden. Onze ruiters zetten (in front van de afsluiting van onze haakbusschutters) een tegenaanval in (op de Bredase soldaten). Daarbij werd een korporaal, die aan het hoofd van de ruitercolonne reed, door een musketschot gewond ... Toen men (aan Bredase zijde) bemerkte dat er (op de Hartelbergen) geschut was opgesteld, trok men zich op de stad terug.’

Volgens Pieri (blz. 9) voerde Baglione tijdens zijn opmars vier stukken geschut met zich mee. Eén daarvan werd met de musketiers naar Terheijden gedirigeerd, de drie andere werden vermoedelijk op de Hartelbergen in stelling gebracht.

We veronderstellen dat de Bredase musketiers tijdens hun uitval al bij hun aankomst op de Emelenberg door de op de Hartelbergen aanwezige Spanjaarden werden opgemerkt. Baglione liet toen blijkbaar -over de hoofden van zijn haakbusschutters in de afsluiting bij het Callooysche Gat heen- met zijn kanonnen het vuur op hen openen en een eskadron ruiters over de Oude Baan naar de Emelenberg oprukken. Het acces (de oeverwal met daarop de Oude Baan) tussen de Mark en de geïnundeerde Vucht was zo smal dat die ruiters zich in colonne moesten verplaatsen; ze konden zich pas op de Emelenberg voor een tegenaanval ontplooiën. Tijdens die opmars werd een voorop in de colonne rijdende korporaal door een vijandelijk musketschot getroffen. Tot een (tegen)aanval kwam het niet, want de Bredase musketiers trokken zich bij de nadering van de Spaanse ruiters snel op de stad terug.

Een voorteken van een komend succes?

Zowel de Latijnse Hugo-tekst (blz. 25): “Praeda militi nautisque cessit”, als de Franse (Chifflet-) vertaling daarvan (blz. 29): “le butin demeura à nos soldats et aux bateliers”, vermeldt ‘... de buit viel toe aan het/ons krijgsvolk en de schippers.’ De te Terheijden buitgemaakte levensmiddelen zijn onder de Spaanse soldaten verdeeld. Gezien het gebrek aan voedsel in het Spaanse leger zullen ze meer dan welkom zijn geweest. Voor het meubilair dat ze op de vaartuigen aantreffen, zullen de Spanjaarden -gezien de primitieve huisvesting ‘te velde’- minder belangstelling hebben gehad. De vraag is wie Hugo met ‘de schippers’ heeft bedoeld. Als het de Terheijdense veerman en zijn knechts waren die er mee beloond werden voor hun hulp bij het overzetten van de Spaanse musketiers, is het wel een zeer royale beloning geweest. Van de buitgemaakte vaartuigen is door de Spanjaarden tijdens de belegering dankbaar gebruik gemaakt.

Het is opmerkelijk te lezen dat aan staatse- en aan Spaanse zijde een verschillende betekenis aan het buitmaken van de vaartuigen werd gegeven. De staatse reactie was dat het verlies van de vaartuigen en hun lading weliswaar een tegenslag was, "... maar -'t geen erger was- reeds op den eersten dag van de berenning was de scheepvaart ... gestremd." Van der Hoeven baseert zich met deze uitspraak op blz. 114 ongetwijfeld op Havermans (Bijlage XVIII. van de Van der Hoeven-tekst) die schrijft: "... ende daar mede is onse riviere gesloten en de scheepvaart benomen." We vermoeden dat men zich aan staatse zijde schaamde over het feit dat de vaartuigen zo gemakkelijk in Spaanse handen waren gevallen en dat men het gebeurde min of meer bagatelliseerde.

De Spaanse reactie hield ongetwijfeld vreugde over een succesvolle eerste klap in, maar men hechtte er duidelijk nog een diepere betekenis aan. Hugo schrijft namelijk op blz. 29: 'Dit was de voorbode van de overwinning die we later zouden behalen; zoveel volgeladen schepen die als een voorteken dienden dat we de stad zouden herwinnen die door een list met een schip eertijds aan de koning ontruikt was.' Het zat Spinola blijkbaar 34 jaar na dato nog erg hoog dat Breda in 1590 door de kriegslist met het Turfschip verloren was gegaan.

3 Het Spaanse belegeringsplan

Breda omsingeld en ingesloten

Om een vesting(stad) met kans op succes te kunnen uithongeren, moest ze zodanig van de buitenwereld worden afgesloten dat er geen voedsel naar binnen kon worden gebracht. Daartoe moesten de belegeraars haar eerst omsingelen en daarna insluiten. Onder omsingelen verstaan we het op twee of meer plaatsen rond de te belegeren vesting in legerkampen onderbrengen van personeel, onder insluiten het zodanig bezetten van het terrein tussen de legerkampen dat de vesting niet onopgemerkt en onbelemmerd betreden of verlaten kon worden.

Om te voorkomen dat de insluiting door het garnizoen van de vesting door middel van een uitval doorbroken zou worden, moest zo dicht mogelijk buiten de vestingwerken een contravallatielinie worden aangelegd. Om aan een poging de belegeraars van buitenaf (door middel van een ontzettingsaanval) te verdrijven het hoofd te bieden, moest iets verder van de vesting een circumvallatielinie worden ingericht. Zowel in de contra- als in de circumvallatielinie werden op de wegen/paden naar/van de vestingstad aarden schansen opgeworpen. In een schans stond geschut opgesteld en was zoveel voetvolk aanwezig dat het veldwerk tegen uit- of aanvallen kon worden verdedigd. De afstand tussen twee opeenvolgende schansen was zodanig dat men met daarin geplaatste kanonnen niet alleen in front (rechtuit), maar ook flankerend vóór de aan weerszijden gelegen schansen vuur kon uitbrengen. In een schans werd wacht gehouden; de verdedigers verbleven er slechts als een vijandelijke uit- of aanval werd verwacht of was gesignaleerd. Om te voorkomen dat personen onbelemmerd tussen twee in schansen opgestelde wachten door zouden sluipen, werden ook daartussen wachten geplaatst. Om het personeel daarvan enige bescherming tegen vijandelijk vuur te bieden, werd het in een klein aarden veldwerk (een redoute) ondergebracht. Een redoute was te klein en de wacht telde te weinig personen om haar te verdedigen. Het personeel diende bij een vijandelijke aan- of uitval slechts de eigen troepen te alarmeren. De schansen en redoutes werden per linie onderling verbonden door een gracht en een -van de uitgegraven grond opgeworpen- liniewal. De liniewal bood dekking tegen vijandelijk vuur, de gracht vormde voor een aanvaller een hindernis. De schansen en de liniewallen konden niet langdurig tegen een krachtige aan- of uitval verdedigd worden. De vijand moest er zo lang geblokkeerd worden tot de eigen reserve een tegenaanval kon inzetten.

Het werken (wachthouden, grondwerk verrichten en weerstand bieden) werd gescheiden van het rusten. Voor de veiligheid tijdens het rusten werd het personeel ondergebracht in tussen de contra- en de circumvallatie gelegen legerkampen. Om de veldwerken op de meest kwetsbare plaatsen (de accessen) snel te kunnen bemannen, werden de legerkampen op of dicht bij deze plaatsen ingericht. Daar was bovendien het terrein zo hoog gelegen dat men er 'droge voeten' hield. De plaats voor een legerkamp werd verder mede bepaald door de nabijheid van voldoende drinkwater voor mens en paard en de bereikbaarheid voor verzorgingsvoertuigen.

De Spaanse legerkampen rond Breda waren in de circumvallatiwal gelegen. Voor de veiligheid van het erin rustende personeel was elk legerkamp omgeven door een legerkampwal.

Zoals we reeds zagen, verdeelde Spinola in 1624 het terrein rond Breda in vier vakken:

- in het zuiden het vak Ginneken;
- in het oosten het vak Teteringen;
- in het westen het vak (Princen)Hage en
- in het noorden het vak Terheijden.

Het vak Terheijden werd onderverdeeld in :

- de sector Hartelbergen/waterscheiding Zegge-Vucht en
- de sector Terheijden(-dorp).

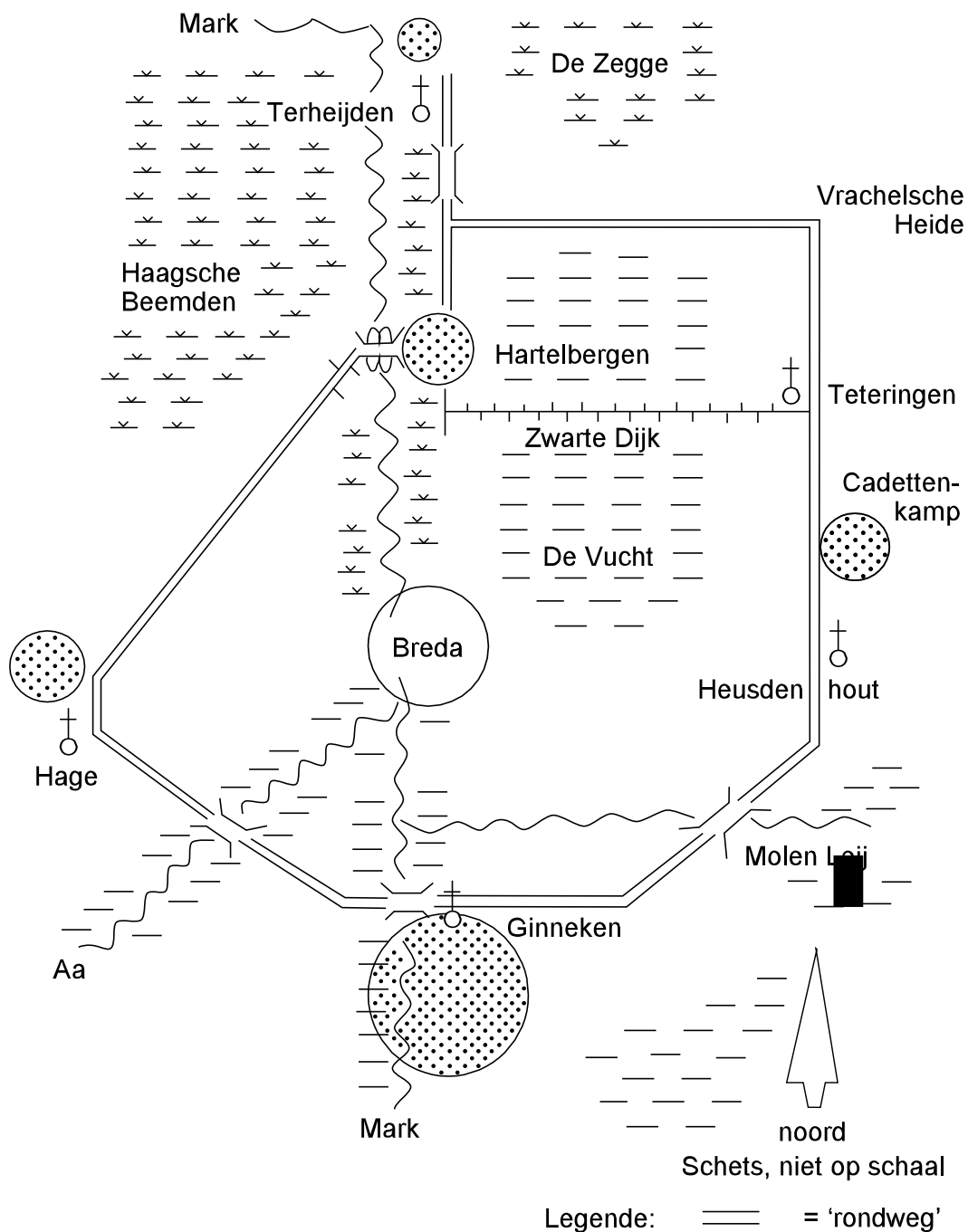
In ieder vak en iedere sector werden troepen gelegerd:

- in het vak Ginneken, pal ten zuid-oosten van de dorpskern van Ginneken, in het legerkamp Spinola (in feite het legerkamp Medina, waarin Spinola verbleef);
- in het vak Teteringen, pal ten westen van het huidige Cadettenkamp, in het legerkamp Balançon;
- in het vak Hage, pal ten noorden van de dorpskern van Hage, in het legerkamp Isenburg;
- in de sector Hartelbergen/waterscheiding Zegge-Vucht, op de Hartelbergen, in het legerkamp Baglione en
- in de sector Terheijden, in de noordrand van het dorp Terheijden, in het legerkamp Roma.

Spinola richtte in de dorpskom van Ginneken en in het daarbij gelegen kasteel Bouvigne een verzorgingsgebied in. Om van daaruit voedsel en drank (bier) naar de legerkampen te kunnen opvoeren en om troepen en geschut van minder- naar meer bedreigde plaatsen in de insluiting te kunnen verplaatsen, had hij rond het ingesloten Breda een 'rondweg' nodig. Hiervoor koos hij bestaande landwegen uit (die, indien nodig, verbeterd werden) en maakte hij gebruik van bestaande- of sloeg hij nieuwe bruggen over waterlopen.

Rond Breda liep in oostelijke richting vanaf de Ginnekenmarkt een landweg met een brug over de Molen Leij, via het gehucht Heusdenhout, langs het huidige Cadettenkamp, de kapel in het gehucht Teteringen, over de Vrachelsche Heide en de waterscheiding tussen De Zegge en De Vucht naar de Hartelbergen en naar het dorp Terheijden. Een andere landweg liep in westelijke richting van de Ginnekenmarkt met een brug over de Mark (de huidige Duivelsbrug) en over de Aa (de Houtbrug) door het dorp Hage en langs het kasteel Gageldonk. Deze weg eindigde in de 's zomers drassige en 's winters onder water staande Haagsche Beemden. Noch bij de Hartelbergen noch in het dorp Terheijden lag bij de komst van de Spanjaarden in 1624 een brug over de Mark. Hugo schrijft op blz. 30: 'Spinola liet bij de Hartelbergen een brug van op vaartuigen rustende planken slaan.' In de Blaeu-tekst (blad 3, rechterkolom) lezen we: "Men maeckte een schipbrugh over de Marck" Op blz. 36 vervolgt Hugo: 'Men wierp tussen het dorp Hage en de schipbrug ... een dijk op ... (wat noodzakelijk was) vanwege het feit dat het een laaggelegen, drassig gebied betrof.' Spinola beschikte daarna over een doorlopende 'rondweg' om Breda langs de legerkampen Isenburg (bij Hage), Medina (bij Ginneken), Balançon (bij het huidige Cadettenkamp te Teteringen) en Baglione (op de Hartelbergen), met een aftakking naar het

legerkamp Roma (te Terheijden-dorp).

Om zo spoedig mogelijk aan uitvallen van het Bredase garnizoen en aan een te verwachten ontzettingaanval van een staats leger het hoofd te kunnen bieden, werden eerst een voorlopige- (geïmproviseerde-) en later een definitieve (solide) contra- en circumvallatielinie ingericht. Hugo schrijft op blz. 32: 'De binnenlinie, die zich tegen de stad richtte, was in de regel 200 pas (300 meter) van de buitenlinie verwijderd. De ruimte

ertussen (waarin de 'rondweg' lag) bood de gelegenheid vrijelijk (dat wil zeggen: enigszins beveiligd tegen vijandelijke uit- en aanvallen) van het ene naar het andere legerkamp te gaan, een afstand van bijna vijf uur lopen (iets minder dan 30 kilometer).'

De 'rondweg' (en daarmee de voorlopige circum- en de contravallatielinie) volgde niet overal een qua terreingesteldheid voor bewaking en verdediging gunstig tracé. De wens hun troepenverplaatsingen en verzorgingstransporten zo spoedig mogelijk te beveiligen, noopte de Spanjaarden ertoe de beide linies aan weerszijden dicht langs hun 'rondweg' in te richten. Door het winterweer -dat een staatse ontzettingaanval belemmerde- kregen de Spanjaarden de gelegenheid het tracé van hun linies aan het terrein aan te passen en de afweerkracht ervan te vergroten. De definitieve circumvallatie werd plaatselijk verder van Breda opgeworpen dan de tijdelijke-, met de definitieve contravallatie werd de vestingstad plaatselijk dichter ingesloten.

De omsingeling en de insluiting vonden gefaseerd plaats

Om de kwetsbare eerste dagen na aankomst bij Breda (zolang de inrichting van een legerkamp nog niet voltooid was) te overbruggen, stuurde Spinola daar tijdelijk meer mankracht heen dan hij er uiteindelijk wilde legeren. Daardoor kon hij alle legerkampen niet tegelijk betrekken en moest hij noodgedwongen de omsingeling en de insluiting gefaseerd uitvoeren.

De eerste (hoogste) prioriteit werd gegeven aan het legerkamp Ginneken met het daarvan deel uitmakende verzorgingsgebied. De voor de verzorging benodigde gebouwen (kasteel Bouvigne, de kerk en enkele huizen in de dorpskom) moesten veiliggesteld worden vóór het Bredase garnizoen ze kon vernielen. Een onbeschadigde brug over de Mark (de huidige Duivelsbrug) was voor troepenverplaatsingen en verzorgingstransporten van groot belang. Hugo schrijft op blz. 29: 'Men verzekerde zich ook van een veilige overtocht over de rivier de Mark door het in bezit nemen van een brug vlak bij de kerk van Ginneken.'

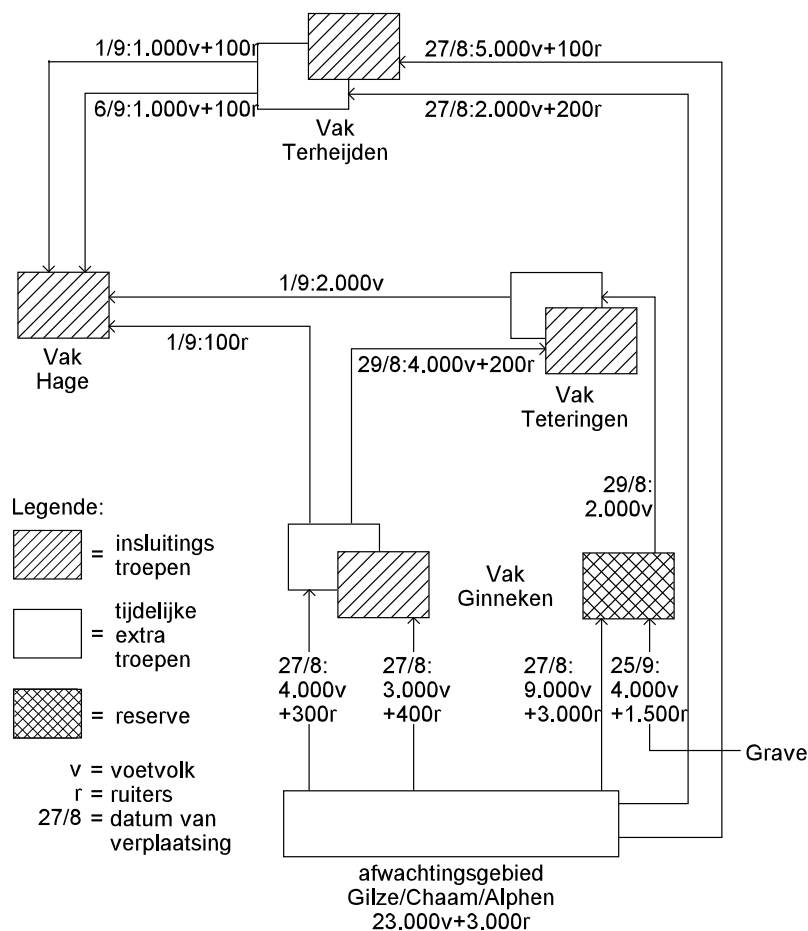
Vrijwel tegelijk met het bezetten van het dorp Ginneken en het terrein langs de Molen Leij tussen Ginneken en Breda werden bij het dorp Terheijden en bij de Hartelbergen de enige waterweg en twee landwegen die Breda met Holland verbonden, afgesneden. Deze ver naar voren geschoven posities en -als gevolg daarvan- het grote tijdsverloop voordat de Spaanse reserve ter plaatse zou kunnen zijn, noopten Spinola hier te meer (tijdelijk) extra troepen te sturen.

Spinola moest een sterke algemene reserve achter de hand houden om, waar nodig, in de insluiting van Breda of in de bevoorradingscorridor (tussen zijn achterland en zijn verzorgingsgebied bij Ginneken) te kunnen ingrijpen. In de insluiting moest hij rekening houden met uitvallen van het Bredase garnizoen en een ontzettingaanval van het staatse leger, in de bevoorradingscorridor met overvallen door staatse ruiters vanuit de garnizoenen Bergen op Zoom en Geertruidenberg. Hugo schrijft op blz. 28: 'Vroeg in de ochtend (van 27 aug.) vertrok de markies met de rest van zijn leger (de algemene reserve) uit (het verzamelgebied bij) Gilze. Hij kwam tegen het middaguur bij Ginneken aan ... (waar hij zijn algemene reserve legerde).'

Na het inzetten in de vakken Ginneken en Terheijden van, voor de omsingeling (het inrichten van legerkampen) tijdelijk toegevoegde troepen, was er voor de omsingeling in de vakken Teteringen (ten oosten-) en Hage (ten westen van Breda) niet voldoende personeel meer beschikbaar. Hugo schrijft op blz. 32 dat, als de markies op 27 aug. meer dan twee

legerkampen had doen inrichten, zijn daarbij ingezette troepen -om uitvallen van het Bredase garnizoen het hoofd te kunnen bieden- nauwelijks aan de inrichting van legerkampen zouden zijn toegekomen. 'Hoewel het daardoor lang duurde voor de omsingeling voltooid was en omwonende boeren daardoor de gelegenheid kregen met hun graan en vee (alsnog) naar Breda te vluchten -wat de stedelingen in staat stelde het beleg langer vol te houden- moesten we dit nadeel (noodgedwongen) wel accepteren.' Het is wél mogelijk dat omwonende boeren met hun gezin en vee kans gekregen hebben naar Breda te vluchten, dat ze ook hun (geoogste, nog niet gedorste) graan in karrenvrachten hebben kunnen afvoeren, lijkt ons niét mogelijk.

Gefaseerde insluiting van Breda

Nadat de legerkampen bij Ginneken, op de Hartelbergen en in de noordrand van het dorp Terheijden waren ingericht, kon het tijdelijk toegevoegde personeel elders worden ingezet. De tweede prioriteit werd gegeven aan het vak Teteringen. Daarin kwamen landwegen uit de richting Made/Geertruidenberg, Oosterhout, Dongen en Dorst/'s-Hertogenbosch samen. Een staatse ontzettingaanval leek daar het meest waarschijnlijk. Baglione weigerde blijkbaar de hem tijdelijk ter beschikking gestelde troepen vanuit het vak Terheijden naar het vak Teteringen te verplaatsen. Spinola moest daarom het personeel dat tijdelijk in het

vak Ginneken was ingezet, aangevuld met personeel uit zijn algemene reserve, als door hem voor het vak Teteringen bestemde troepensterkte (met ook nu weer een tijdelijke versterking daarvan) sturen. Pieri noteert op blz. 11/12 van zijn dagboek (29 aug.): ‘Z.E. zond de baron van Balançon ... op pad om post te vatten bij Teteringen.’ De schrijver van de Callot-tekst vermeldt op blz. 7: ‘Twee dagen later (na 27 aug., dus op 29 aug.) ... zocht men in de omgeving van Teteringen naar een geschikte plaats voor een legerkamp. Men vond deze bij D. Dit legerkamp werd onder het bevel van de baron van Balançon gesteld.’ Callot plaatst op zijn kaart de letter D: “Teteringen, quartel del Baron de Balançon” bij het huidige Cadettenkamp, de plaats waar landwegen samenkwamen. De schrijver vervolgt (op blz. 7): ‘De baron van Balançon ... verschanste zich daar (op de locatie D) met ... voetvolk en ... ruiters, die aan het legerkamp bij Ginneken onttrokken waren.’

Nadat het legerkamp Balançon bij het huidige Cadettenkamp te Teteringen was ingericht, werden de aldaar tijdelijk ter beschikking gestelde manschappen, in opdracht van Spinola, naar het vak Hage verplaatst. Om in dat vak over de door Spinola voor de insluiting nodig geachte troepen te beschikken, moesten de uit het vak Teteringen gestuurde troepen in opdracht van Spinola worden aangevuld met de tijdelijk in het vak Terheijden ter beschikking gestelde troepen. Baglione stuurde echter aanvankelijk slechts een deel daarvan en pas enkele dagen later -na herhaalde opdracht van Spinola- de overige. Daardoor beschikte men in het vak Hage niet over de voor de omsingeling door Spinola nodig geachte troepen. Het is niet duidelijk of die (zoals in het vak Teteringen) tijdelijk vanuit de algemene reserve zijn aangevuld.

Pieri noteert op 1 sep. (blz. 12/13) in zijn dagboek: ‘Uit het vak Terheijden werd ... Duits voetvolk naar andere posten afgemarcheerd ... de graaf van Isenburg vatte (daarmee) post in de nabijheid van Hage ...’. Van der Hoeven vermeldt op blz. 118 als datum daarvan: “Op den 30sten Augustus -dus 3 dagen voor (er met) de insluiting (begonnen werd) ...”, we maken hieruit op dat met de omsingeling (het inrichten van het legerkamp Isenburg bij Hage) op 2 sep. begonnen werd. De Bredase griffier Havermans schrijft (Bijlage XVIII. van de Van der Hoeven-tekst): “den 3 Sept. 1624 ... heeft den vyant ten selven dage begost hem aan de Biebrugge (een in het vak Hage gelegen brug over de Bijloop) op ten wech van Antwerpen te beschansen.” Alvorens de Spanjaarden zich in een vak “beschansten” (een circum- en een contravallatiwal opwerpen met daarin schansen en redoutes) richtten ze een legerkamp in. Volgens Havermans was het legerkamp Isenburg bij Hage dus op 3 sep. gereed. Havermans vervolgt: “den 6den (sep.) is den vyant veel volcx van de warande (de Hartelbergen) ende ter Heyde (het dorp Terheijden) gelicht hebbende voor den middag in den Hage (bij het dorp Hage) gecomen ...”. Volgens de Callot-tekst (blz. 8) kreeg Van Isenburg het bevel over voetvolk ‘... dat aan verschillende andere legerkampen onttrokken was.’

We nemen aan dat Van Isenburg op 1 sep. met tijdelijk in het vak Teteringen- en een deel van de tijdelijk in het vak Terheijden ter beschikking gestelde troepen naar het vak Hage trok en dat zijn troepenmacht aldaar op 6 sep. met het resterend deel van de tijdelijk in het vak Terheijden ter beschikking gestelde troepen werd aangevuld tot de voor het vak Hage bestemde insluitingssterkte. Callot situeert op zijn kaart (letter I): het “Quartel del Conde de Isenburg”, ‘legerkamp van de graaf van Isenburg’, iets ten noorden van de dorpskom van Hage.

De Spaanse legering te velde rond Breda

Vanuit de naaste omgeving hadden sommigen ongetwijfeld tijdig hun toevlucht binnen de wallen van Breda gezocht en gevonden en namen anderen tijdens de gefaseerde omsingeling en insluiting van de stad alsnog de wijk naar een veiliger plaats. Daardoor zullen er tijdens de belegering in de dorpen Ginneken, Hage en Terheijden, in de gehuchten (zoals bijvoorbeeld Teteringen en Heusdenhout) en de buurtschappen (zoals Ulvenhout en Hertel) rond de stad vele huizen en boerderijen leeggestaan hebben. De Spaanse soldaten rond Breda waren te talrijk om ze in die leegstaande huizen en boerderijen onder te brengen. De legerkampen werden buiten de bebouwde kom van de dorpen en buiten het centrum van de gehuchten en buurtschappen ingericht. Alleen te Ginneken was (een deel van) het Spaanse verzorgingsgebied gevestigd en in de buurtschap Ulvenhout was een ruiterkamp gelegen. We veronderstellen dat soldatenvrouwen, -kinderen en andere non-combattanten (ambachtslieden, zoetelaars, marketensters en prostituées) die het Spaanse leger vergezelden, in leegstaande behuizingen zijn ondergebracht, dan wel bij achtergebleven boeren en dorpelingen zijn ingekwartierd. Zurawski 18) schrijft: ‘de ... soldaten waren vergezeld van vrouwen, kinderen en zoetelaars, die hun aantal bijna verdubbelden.’ Het laatste lijkt ons wat overdreven: waar had men al die mensen moeten onderbrengen en hoe had men hen moeten voeden?

De soldaten waren in de legerkampen in hutten ondergebracht. Deze onderkomens hadden een rechthoekige plattegrond en waren bedekt met een zadelvormig stro- of rietdak, dat tot op het maaiveld doorliep. De voorwand (met deur) was vermoedelijk uit planken opgetrokken, de achterwand was mogelijk een heiplaggen- of graszoden-stapeling. Hugo maakt op blz. 27 melding van ‘onderkomens van hout, leem en riet’. De soldaten sliepen daarin ongetwijfeld op een laag stro. Er kon niet gestookt worden in deze onderkomens, die meerdere soldaten (het aantal per hut hebben we niet kunnen achterhalen) tegen weersinvloeden beschutting boden: op de door ons bestudeerde kaarten van het beleg zijn op de hutten geen schoorstenen te zien. Door de afwezigheid van ramen (ventilatiemogelijkheden) en de aanwezigheid van enkele tientallen soldaten zal de stank binnen groot, maar de temperatuur bij vorst draaglijk geweest zijn. Veel comfort zullen de soldatenhutten niet geboden hebben.

Op een aantal kaarten van het beleg zien we in de legerkampen de hutten keurig in rijen geordend bijeenstaan, dit in schrille tegenstelling tot het figuratieve deel (op de onderkant) van de Callot-kaart. Daar is een aantal schots en scheef door elkaar geplaatste afdaken van zeildoek, alsmede een enkel met planken gedekt afdak afgebeeld. We veronderstellen dat dit de uitbeelding van een tijdelijke legering is (zoals aanvankelijk in het afwachtingsgebied). Dat de Spaanse legerkampen systematisch ingedeeld en ordelijk bebouwd waren, blijkt naar onze mening uit het feit dat op een (te berekenen) klein oppervlak een (genoemd) groot aantal personen werd ondergebracht. In een verslag van het bezoek dat de Poolse prins Wladyslaw aan de insluiting van Breda bracht schrijft Pac 19): ‘Er heerste een grote

- Simone Zurawski, ‘New Sources for Jacques Callot’s Map of the Siege of Breda’, in *THE ART BULLETIN*, vol. LXX Nu 4, London, 1988.
- Stefan Pac beschreef in dagboekvorm een bezoek aan de insluiting van Breda. Dit verslag komt voor in “*Obraz dworów królewskich ...*”, ‘Portret van twee koningen ...’, Breslau (Wrocław), 1854.

discipline, ingetogenheid en rust in het kamp, anders dan wij, Polen, gewend zijn.'

Op de Callot-, de Untzen-, de O.e.W.Verhoeven-kaart., alsmede op de Hugo-kaarten is vóór sommige hutten een rek (twee staanders met aan de bovenkant daarvan een horizontale balk) afgebeeld, waartegen een aantal lange stokken is geplaatst. We vermoeden dat in die hutten piekeniers waren gelegerd en dat daarin voor de lange pieken geen plaats was. In een hut zonder rek zullen dan wel musket- of haakbusschutters ondergebracht geweest zijn.

Fragment van de Callot-kaart.

In het midden staan twee rijen hutten (op de Overakker bij Ginneken).

Vóór enkele hutten staat een rek met pieken;
daarvóór (links boven) is een eenheid piekeniers
op een wapenplaats aangetreden,
rechts onder zien we een rij tenten.

(Op een appél- of wapenplaats stelden de troepen
zich op, om geïnspecteerd en/of ingezet te worden.)

Fragment van de Callot-kaart.

Een combinatie van drie tenten (op de Overakker bij Ginneken).

Op vrijwel alle door ons bestudeerde kaarten van het beleg zijn op meerdere (zij het niet altijd dezelfde) plaatsen in de insluiting van Breda 16-kantige piramidevormige tenten getekend, alleenstaand, soms in een rij, op enkele plaatsen met drieën of viereën door tussententen aan elkaar gekoppeld. Gezien het grote aantal getekende hutten en het geringe aantal tenten veronderstellen we dat in een tent officieren (en onderofficieren) waren gelegerd. De tenten-combinaties deden mogelijk dienst als plaats voor stafbesprekingen en als ruimte waar een maaltijd genuttigd en een drankje geschonken werd. Op de Callot-, de Hugo, blz. 45-, de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart is op een aantal plaatsen aan het ene einde van één (of twee) rij(en) hutten een tent en aan het andere een rechthoekig onderkomen (een barak?) getekend. In tegenstelling tot een linnen tent kon een houten barak van een stookplaats worden voorzien; een dergelijk onderkomen bood daardoor aanmerkelijk beter bescherming tegen kou dan een tent. Verruilde men in het najaar van 1624 de koude tent voor een warme barak en in het voorjaar van 1625 de bedompte barak voor een frisse tent?

In de Callot-tekst is sprake van “Baraccas”, ‘tenten, barakken’ en “Alojamiento”s, ‘verblijven’. In de -legende worden evenveel ‘tenten’ als ‘verblijven’ genoemd. De naam van de daarin ondergebrachte personen geeft geen enkele aanwijzing voor een mogelijk verschil. Waar in de Callot-legende sprake is van een ‘tent’, wordt op de kaart een tent of een barak getekend, wat eveneens het geval is bij een ‘verblijf’. In de Blaeu- en de Visscher-legende is sprake van een “logement”. Untzen spreekt van de “Residentz” van Spinola in het legerkamp en van diens “Losament” op de Vrachelsche Heide (waar Spinola korte tijd verbleef), terwijl Van Balançon volgens Untzen binnen zijn legerkamp in een “Logiament” was ondergebracht. De commandant van het regiment Brandenburg (waarvan de kapitein Untzen deel uitmaakte) verbleef bij Ginneken (in het legerkamp Spinola) in een “Losament”. Beschikte Spinola als opperbevelhebber over een “Residentz”, waarin hij overdag verbleef en over een “Losament” voor de nacht en moest hij zich op de Vrachelsche Heide behelpen met een “Losament” voor dag en nacht? Moesten de regiments- (al of niet vak-)commandanten zich tevredenstellen met een “logement”, “losament” of “Logiament”?

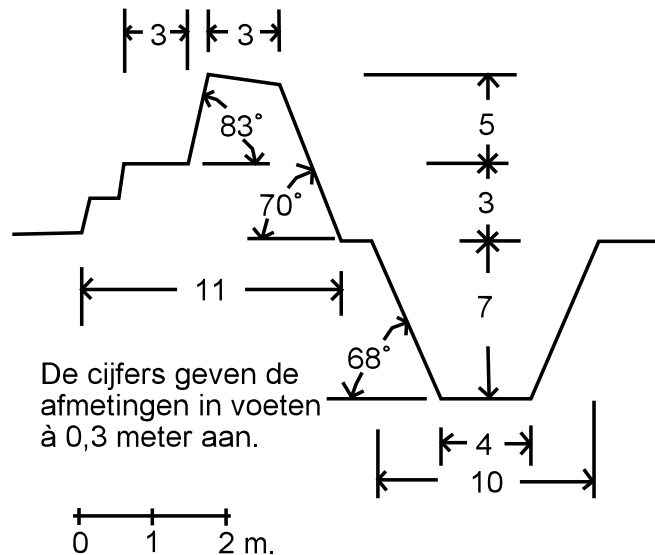
Tenten konden tijdens een opmars op wagens worden meegevoerd. Het voor de bouw van barakken en hutten benodigde materiaal moest ter plaatse worden bijeengezocht. Pieri schrijft op blz. 11: ‘... in de nabije omgeving (van Breda) ... was het land zo goed als helemaal geplunderd voor het bouwen van onderkomens ...’. Bij gebrek aan voldoende materiaal in de ‘nabije omgeving’ stroopten de Spanjaarden blijkbaar de wijde omtrek van Breda af: ‘Op ongeveer een halve mijl afstand van onze verschansingen lag het uitgestrekte dorp Oosterhout ... Het Duitse voetvolk van het katholieke (Spaanse) leger had hier veel gesloopt om hutten te kunnen bouwen’ (Pieri, blz. 62). Volgens de Visscher-tekst “heeft de Marquis Oosterhout gants uyt doen plonderen.” (Callot tekent op zijn kaart overigens een duidelijk niet “gants uytgeplonderd” dorp Oosterhout.)

De omwalling van een Spaans legerkamp rond Breda

In de vestingbouwkunde maakt men onderscheid tussen een wal en een borstwering. Een borstwering is een verhoging die een staande schutter een optimale (van zijn voet tot zijn borst reikende) dekking tegen vijandelijk vuur biedt en waarover hij zelf nog vuur op een vijand kan uitbrengen. Wil men een rechtopstaand iemand volledig dekking bieden, dan

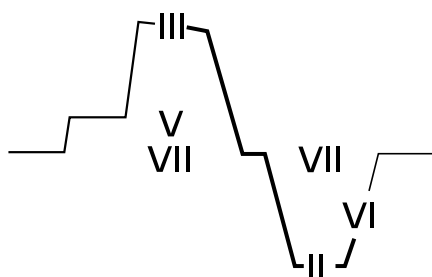
moet men een wal van minimaal manshoogte opwerpen, of -als hij zelf vuur moet kunnen uitbrengen- een lagere wal met daarop aan de frontzijde een borstwering, samen minimaal manshoog. Het waldeel waarop de schutter staat om vuur uit te brengen, noemt men het 'vuurbanket'. De meest efficiënte wijze van werken hierbij is het graven van een gracht en het pal daarachter opwerpen van de uitgegraven grond tot een borstwering, een wal, of een wal met borstwering. De gracht (al dan niet met water gevuld) vormt voor een aanstormende vijand een hindernis en biedt daardoor de schutter achter de borstwering extra veiligheid.

Hugo schrijft op blz. 30: 'Alle legerkampen ... waren omgeven door een gracht en een aarden wal met een hoogte van acht en een breedte van elf voet en een drie voet breed banket ...; dit diende als opstellingsplaats voor de schutters ..., de gracht was zeven voet diep, de breedte was op maaiveldhoogte tien, op de bodem ongeveer vier voet.' Als we deze afmetingen in een dwarsdoorsnede-tekening op schaal uitzetten, krijgen we het volgende beeld:

De 'wal' en de gracht van de voorlopige circum- en contravallatie

Callot noemt op blz. 9 slechts één enkele afmeting van de wal in de voorlopige circum- en contravallatie, namelijk de hoogte van zes voet (1,8 meter, manshoogte). De borstwering zal zeker niet meer dan vijf voet hoog geweest zijn. Callot doelt dus blijkbaar op een één voet hoge wal, met daarop aan de frontzijde een vijf voet hoge borstwering. In de Hugo-tekst lezen we op blz. 32: 'De wal van de beide linies was slechts vijf voet hoog, aan de onderzijde zeven, aan de bovenkant van de borstwering drie voet breed; in front lag een gracht die boven zeven, op de bodem slechts twee voet breed was. De beide taluds van de gracht waren zodanig afgeschuind dat de grond, die erg zanderig was, ... niet afkalfde.' Chifflet laat in zijn Franse vertaling van de Latijnse Hugo-tekst de daarin genoemde diepte van de gracht (zes voet) weg. Op (de ongenummerde) blz. 35 van de Hugo-tekst staat deze "Murus prioris circumvallationis terreus", 'aarden wal van de eerste insluitingslinie', de op de hierna volgende bladzijde, door ons iets vereenvoudigde én aangevulde, schets:

De Hugo-schets geeft de grachtdiepte en bodembreedte niet aan;
de door ons vermelde afmetingen zijn gebaseerd op de Latijnse Hugo-tekst.

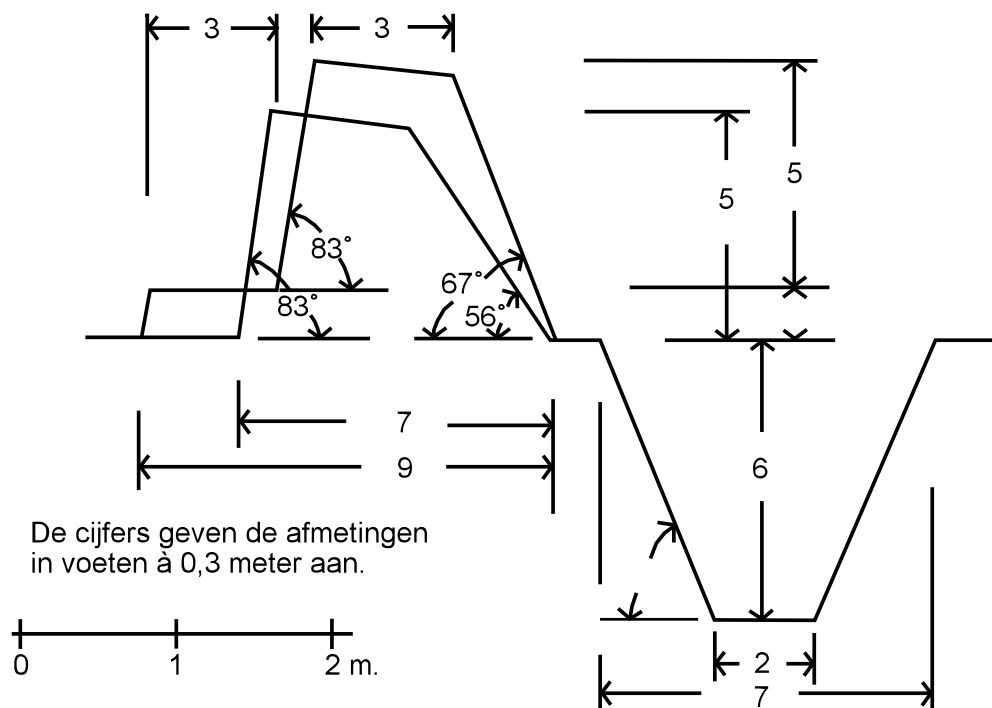
De cijfers VII geven vermoedelijk van links naar rechts de breedte in voeten van de wal, respectievelijk de breedte van de gracht aan, beide op maaiveldhoogte: zeven voet. Het cijfer III duidt op een breedte aan de bovenzijde van de borstwering van drie voet. In de tekst is sprake van een ‘slechts vijf voet hoge wal’, wat wijst op een borstwering die niet op een wal, maar op het maaiveld is opgeworpen. Het cijfer V slaat óf op de hoogte van de borstwering óf op de breedte daarvan aan de onderzijde. Het cijfer II geeft aan dat de gracht op de bodem twee voet breed, het cijfer VI dat ze zes voet diep was.

Hugo en Chifflet spreken hierbij van ‘de wal van de beide linies’. In het Latijn wordt het werkwoord “vallare” gebruikt voor het omwallen van een legerkamp en “circumvallare” voor het insluiten van een vesting. Er wordt geen onderscheid gemaakt tussen circumvallatie en contravallatie.

Als we met de in de Hugo-tekst opgenomen schets en de daarin genoemde afmetingen een dwarsdoorsnede op schaal tekenen, komen we voor de gracht op een taludhelling van 67 graden, waarbij de zanderige grond net niet afkalfde. De uit losse grond opgeworpen wal met borstwering kon aan de frontzijde dan ook een hellingshoek van maximaal 67 graden krijgen. Aan de rugzijde konden de borstwering en het één voet hoge opstapje met een zodenstapeling worden bekleed en daardoor steiler zijn: schutters vonden dan tegen de achterzijde van de borstwering enige steun. Een vuurbanket moest -om een schutter de nodige voertruimte te geven- drie voet breed zijn. Bij een één voet hoge wal met daarop een vijf voet hoge borstwering komen we tot een walbreedte van negen voet op maaiveldhoogte.

Van der Hoeven (die elders in zijn tekst aanwijsbaar de Chifflet-vertaling van de Hugo-tekst heeft geraadpleegd) schrijft op blz. 124: “De borstwering der linie was hoog 5 voet, breed van onderen 7 en van boven 3 voet. De grachten ... hadden een breedte van 7 voet”. De majoor-ingenieur Van der Hoeven gebruikt hier (wijselijk?) de term ‘wal’ niet. Als we een vijf voet hoge borstwering tekenen die op maaiveldhoogte zeven voet en aan de bovenzijde drie voet breed is, met een helling aan de rugzijde van 83 graden, krijgen we aan de frontzijde een helling van 56 graden.

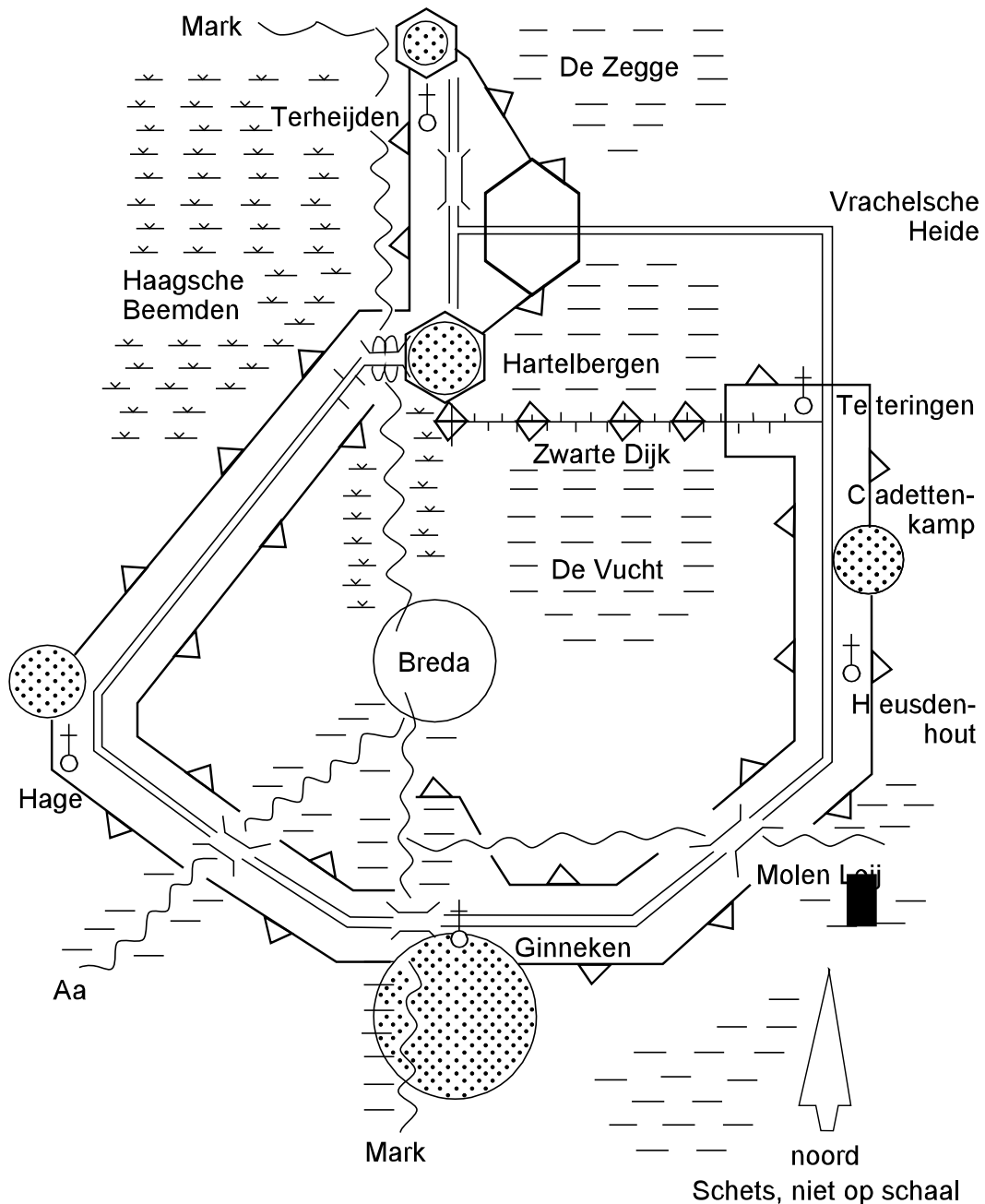
Bij het graven van een gracht van de door Hugo genoemde afmetingen zou per strekkende voet $\frac{1}{2} \times (7+2) \times 6 = 27$ kubieke voet grond ter beschikking komen. Voor een vijf voet hoge borstwering was per strekkende voet $\frac{1}{2} \times (7+3) \times 5 = 25$ en voor een één voet hoge wal met een vijf voet hoge borstwering $\frac{1}{2} \times (6+3) \times 6 + 3 \times 1 = 30$ kubieke voet grond nodig.

Om deze 30 kubieke voet grond te verkrijgen, had men een bredere en/of diepere gracht moeten graven dan in de Hugo-tekst is aangegeven (het lijkt ons onwaarschijnlijk dat een deel van de benodigde grond van elders is aangevoerd). Dit kan erop wijzen dat de voorlopige circum- en contravallatie 'wal' uitsluitend uit een borstwering bestond. Heeft pater Hugo de hem (door Spinola's technische adviseur Cantagallina?) verschaft, ongetwijfeld juiste, gegevens wel goed begrepen? Slaat het cijfer V op de hoogte van de borstwering en VII op de breedte aan de onderzijde daarvan en is de wal dus ten onrechte getekend? We merken op dat deze 'wallen' dan drie voet lager en de grachten drie voet smaller en één voet ondieper geweest zijn dan de wal en de gracht rond de Spaanse legerkampen. Bij hun legerkampen streefden de Spanjaarden dan naar optimale veiligheid, bij de aanleg van hun insluitings'wallen' was (in eerste instantie) snelheid (met andere woorden: een minimale hoeveelheid werk) doorslaggevend.

In de Hugo-tekst is op de (ongenummerde) blz. 33 een tekening opgenomen met als opschrift: "Prima Bredae circumvallatio circulo duplici leuioris operae facta", 'de eerste, dubbele insluiting, (die) in minder dan geen tijd tot stand gebracht (werd).' Volgens Hugo (blz. 32) werden er in de beide linies in totaal 70 schansen en redoutes opgeworpen, '... waarin gedurende de gehele belegering soldaten de wacht hielden.' Het aantal Spaanse soldaten in de insluiting van Breda was in sep. 1624 nog betrekkelijk gering. Een deel daarvan moest bij toerbeurt wachtdienst verrichten, een ander deel moest zich als vakreserve gereedhouden, de rest kon (als het Bredase garnizoen in het vak geen uitval deed) voor het opwerpen van de insluitingslinies worden ingezet. Er was bovendien haast

geboden, want men diende er rekening mee te houden dat binnen afzienbare tijd een staats ontzettingsleger op de circumvallatie zou aanvallen. Gezien het beperkte aantal werkers en de geboden spoed moesten de Spanjaarden zich bij de aanleg van hun voorlopige insluitingslinies mogelijk beperken tot het opwerpen van slechts een borstwering.

Volgens Hugo (blz. 32) had de voorlopige circumvallatie een lengte van 30.600 pas (46 kilometer) en moest men, zich van legerkamp tot legerkamp rond Breda verplaatsend, ‘... een afstand van bijna vijf uur gaans (iets minder dan 30 kilometer)’ afleggen. We nemen

aan dat men voor zo'n rondgang vanaf Ginneken, via Teteringen, de Vrachelsche Heide, de buurtschap Het Zand, de Hartelbergen en Hage de 'rondweg' volgde, een gemeten afstand van 27 kilometer. Hugo vermeldt geen lengte van de voorlopige contravallatie, maar schrijft op blz. 32: 'De binnenste insluitingslinie, die zich tegen de stad richtte (de contravallatie), was in de regel 200 pas (300 meter) van de buitenlinie (de circumvallatie) verwijderd ...'. De voorlopige circum- en contravallatie liepen vanaf de Hartelbergen, via Hage en Ginneken tot aan de kapel van Teteringen (19 kilometer) langs de 'rondweg', de circum- aan de veldzijde, de contravallatie aan de stadzijde daarvan. Vanaf die kapel tot aan de Hartelbergen (vier kilometer) volgden beide linies de Groenstraat, Zwarte Dijk en Oude Baan. Gemeten langs deze weg was zowel deze circum- als deze contravallatielinie dus ongeveer 23 kilometer lang. Heeft Hugo zich soms vergist en geeft hij met de door hem genoemde 30.600 pas niet de voorlopige circum-, maar de voorlopige circum- én contravallatie aan? Van der Hoeven (die voor zijn tekst de Franse Hugo-vertaling heeft geraadpleegd) schrijft op blz. 124: "De (voorlopige) contravallatielinie kreeg eene lengte van 16000 pas (24 kilometer) ...".

Delen van legerkampen stulpten aan de veldzijde vóór de circumvallatie'wal' uit; op plaatsen waar de terreingesteldheid het opwerpen van een 'wal'/wal onmogelijk, dan wel - mede gezien een geringe vijandelijke dreiging- overbodig maakte, gaapte een gat. De uitstulpingen van en gaten in de 'wal' moeten ons inziens ter berekening van de lengte van de insluiting meegeteld worden. Naar onze berekening was de voorlopige circumvallatie 27, en de voorlopige contravallatie 22 kilometer lang.

De wal en gracht van de definitieve circum- en contravallatie

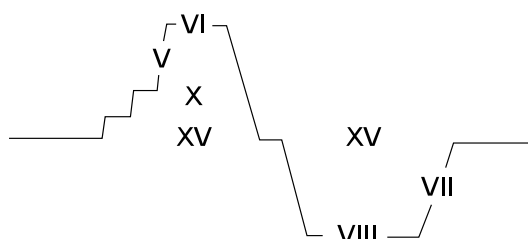
Om de verdediging tegen vijandelijke ontzettingaanvallen en uitvallen effectief te kunnen voeren, werd in beide definitieve linies een hoge en brede wal met daarop een brede borstwering opgeworpen, die meer veiligheid boden dan die in de voorlopige linies. De aanleg van de definitieve insluitingslinies vergde aanzienlijk meer tijd dan die van beide voorlopige. Bij de capitulatie van Breda (31 mei 1625) was noch de definitieve contra-, noch de definitieve circumvallatie voltooid, waaraan ongetwijfeld ook het winterweer debet is geweest.

Volgens Callot (blz. 21) werd gaandeweg de belegering een definitieve '... verschansing van acht voet hoog in de richting van de stad ...' (contravallatie) en (blz. 22) aan de veldzijde een definitieve '... verschansing van negen à tien voet hoog, met twee banketten ...' opgeworpen. Hugo schrijft op blz. 95/96 dat Spinola -om in het voorjaar van 1625 bestand te zijn tegen een staatse ontzettingaanval en om aan uitvallen van het Bredase garnizoen het hoofd te kunnen bieden- gedurende de winter van 1624/25 Breda insloot met een definitieve circum- en een definitieve contravallatie. De omwalling van deze beide linies was tien voet hoog, beneden 15, boven 12 voet breed. Op een wal lag een borstwering van vijf voet hoog, beneden tien en boven zes voet breed. De grond voor wal en borstwering werd verkregen door het graven van een zeven voet diepe, boven 15 en beneden acht voet brede gracht.

Bij een totale hoogte van tien voet, inclusief een vijf voet hoge borstwering, ligt het vuurbanket vijf voet boven het maaiveld. In de Latijnse Hugo-tekst (blz. 77) is sprake van een banket "... in gradus duos substructo ...". Chifflet vertaalt dit op blz. 95 met: "La banquette estoit haute de deux pieds" en gebruikt hier het woord "pieds", 'voeten', terwijl

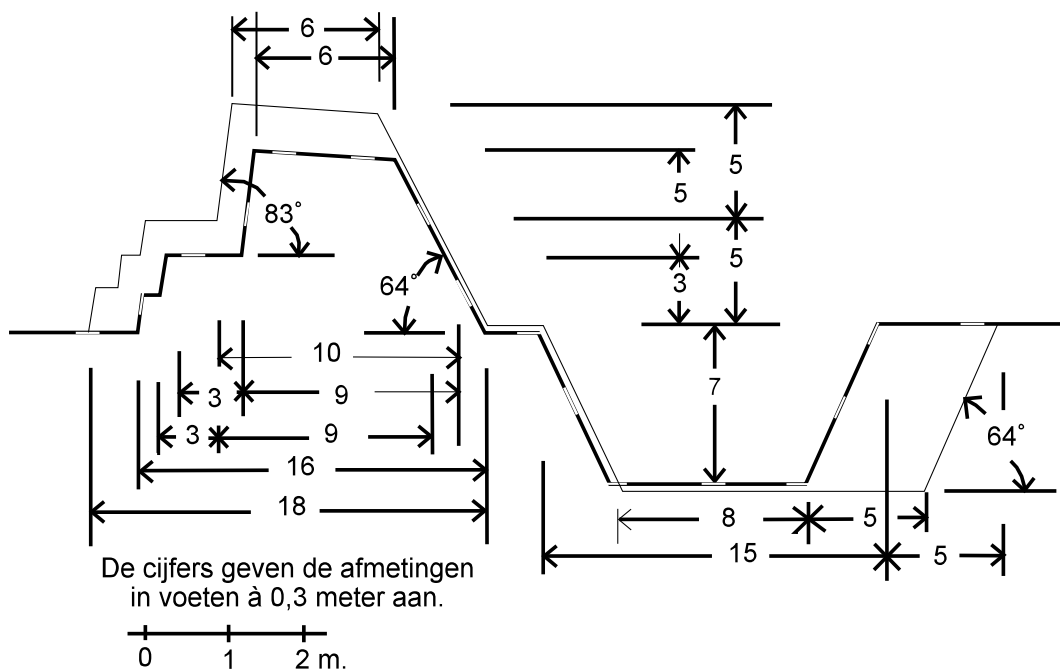
hij het woord “marchepied”, ‘banket met treden’, had moeten gebruiken. Er waren opstappen (treden) nodig om vanaf het maaiveld het vijf voet hoge vuurbanket te kunnen betreden. De door Callot genoemde ‘twee banketten’ duiden mogelijk op twee opstappen (één trede) of op drie opstappen (twee treden). Een opstap van $\frac{1}{2} \times 150 = 75$ centimeter lijkt ons onwaarschijnlijk, een van $\frac{1}{3} \times 150 = 50$ rijkelijk hoog. We nemen aan dat voor een trede een breedte van één voet (30 centimeter) minimaal nodig was, in werkelijkheid was ze mogelijk breder. Opstappen over de volle lengte van de wal waren ook als afstappen noodzakelijk: het herladen van een musket of haakbus vroeg enige tijd en om dat veilig staande te kunnen doen, moest een schutter volledig tegen vijandelijk vuur gedekt zijn. De borstwering bood daarvoor een te lage dekking, dus moest de schutter op het maaiveld achter de wal kunnen staan, dan wel op een tussen het maaiveld en het vuurbanket gelegen laadbanket (een meer dan één voet brede trede).

Op blz. 96 van de Hugo-tekst zien we nevenstaande (door ons iets vereenvoudigde én aangevulde) schets van een dwarsdoorsnede met het bijschrift: “Specimen posterioris circumvallationis circulo passuum LII. millium”, ‘schets van de definitieve omwalling met een lengte van 52.000 passen.’

De afmetingen (aangegeven in Romeinse cijfers) corresponderen met die (in voeten) in de Hugo-tekst (blz. 96). Het is niet duidelijk of het cijfer X de breedte van de wal op vuurbankethoogte, dan wel de totale hoogte van wal en borstwering aangeeft (of beide?!). De term ‘... walling’ wordt ook door Van Goor (blz. 163/164) gebruikt: “... eene Linie van Circumvallatie of van Omwalling ... (en) een Linie van Contrevallatie of van Tegenwalling ...”. Het Latijn kent “vallare”, ‘van een wal voorzien’ en “circumvallare”, ‘rondom van een wal voorzien’ en geen corresponderend woord “contravallare”.

Van der Hoeven schrijft op blz. 131: “Om bestand te zijn tegen een aanval van het (staatse) ontzettingsleger, liet Spinola gedurende den winter uitgestrekte verschansingen vervaardigen en een circumvallatie-linie ... De (wallen met) borstweringen van deze werken waren hoog 10 voet en van boven dik 6 voet. De grachten hadden een bovenbreedte van 18 voet en een diepte van 7 voet.” De gracht was dus volgens Van der Hoeven drie voet breder dan Hugo aangeeft. Bij een zeven voet diepe, aan de bovenzijde 15 en op de bodem acht voet brede gracht (Hugo) hebben de taluds een helling van 64 graden. Als we op schaal een vijf voet hoge wal met daarop een vijf voet hoge borstwering met aan de frontzijde daarvan een hellingshoek van 64 graden tekenen (op de volgende tekening met een ononderbroken lijn), komen we -met aan de rugzijde een hellingshoek van 83 graden en een vuurbanket van drie voet breed- tot een walbreedte op vuurbankethoogte van 12 voet. (Het cijfer X in de Hugo-schets geeft dus in elk geval de gezamenlijke hoogte van wal en borstwering aan.) Met drie ‘opstappen’ (twee tussenstappen) van ieder 50 centimeter hoog en 30 breed zou de wal op maaiveldhoogte dan 18 (in plaats van XV) voet bedragen hebben. Hiermee zou een zeven voet diepe gracht met een bovenbreedte van 20 (in plaats van XV) en een bodembreedte van 13 (in plaats van VIII) voet corresponderen (per strekkende voet: 115 kubieke voet grond).

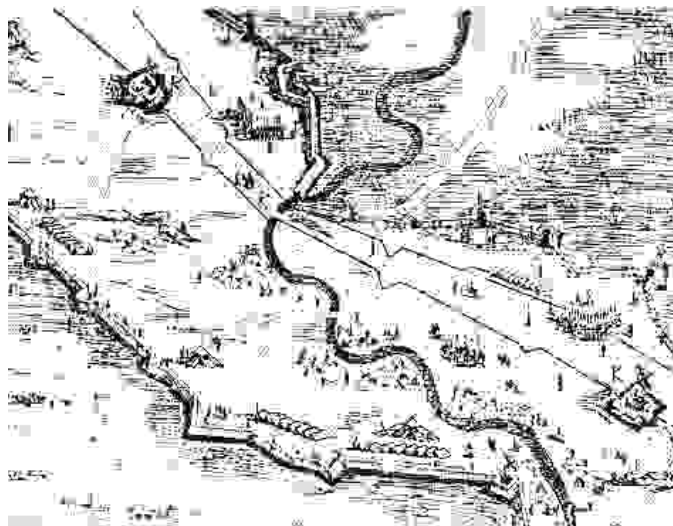
Als we op overeenkomstige wijze (met een onderbroken lijn) een drie voet hoge wal met daarop een vijf voet hoge borstwering tekenen, is de wal op maaiveldhoogte 16 (in plaats van XV) voet breed (en is het één voet brede opstapje vergeten?) Deze wal met borstwering correspondeert wél met een gracht van zeven voet diep, met op maaiveldhoogte een breedte van 15 en op de bodem een van acht voet (per strekkende voet 80 kubieke voet grond). We veronderstellen dat de Hugo-schets niet de omwalling in de definitieve circumvallatie, maar die in de definitieve contravallatie uitbeeldt en dat het cijfer X in een bij Hugo beschreven noch geschetste definitieve circumvallatie thuishoort. Naar alle waarschijnlijkheid geeft de door ons met een ononderbroken lijn getekende wal met borstwering en gracht de definitieve circum-, de met een onderbroken lijn getekende wal de definitieve contravallatie aan.

Volgens Hugo (blz. 96) was de omwalling in de definitieve circumvallatie even hoog als die in de definitieve contravallatie, volgens Callot (blz. 21/22) was ze in de definitieve contravallatie iets lager dan in de definitieve circumvallatie. Hugo was ongetwijfeld door Spinola's technische adviseur Cantagallina geïnformeerd, Callot had (naar eigen zeggen) zijn gegevens ook van Cantagallina gekregen. Heeft Callot bij zijn beschrijving van de definitieve insluitingslijnes Hugo willen corrigeren? Naarmate de belegering vorderde, werd het duidelijk dat in de insluiting het gevaar voor de Spanjaarden niet gelegen was in uitvallen van het Bredase garnizoen, maar in een aanval van een staats ontzettingsleger. Het lijkt ons dan ook alleszins aannemelijk dat Spinola zijn verdedigingsmogelijkheden meer in de definitieve circumvallatie vergrootte (onder meer door het opwerpen van een hogere wal) dan in de definitieve contravallatie.

Hoewel daarvan in de door ons bestudeerde bronnen van de belegering geen melding gemaakt wordt, lijkt het ons waarschijnlijk dat op plaatsen waar de legerkampwal deel uitmaakte van een definitieve liniewal, deze legerkampwal en de daarop liggende

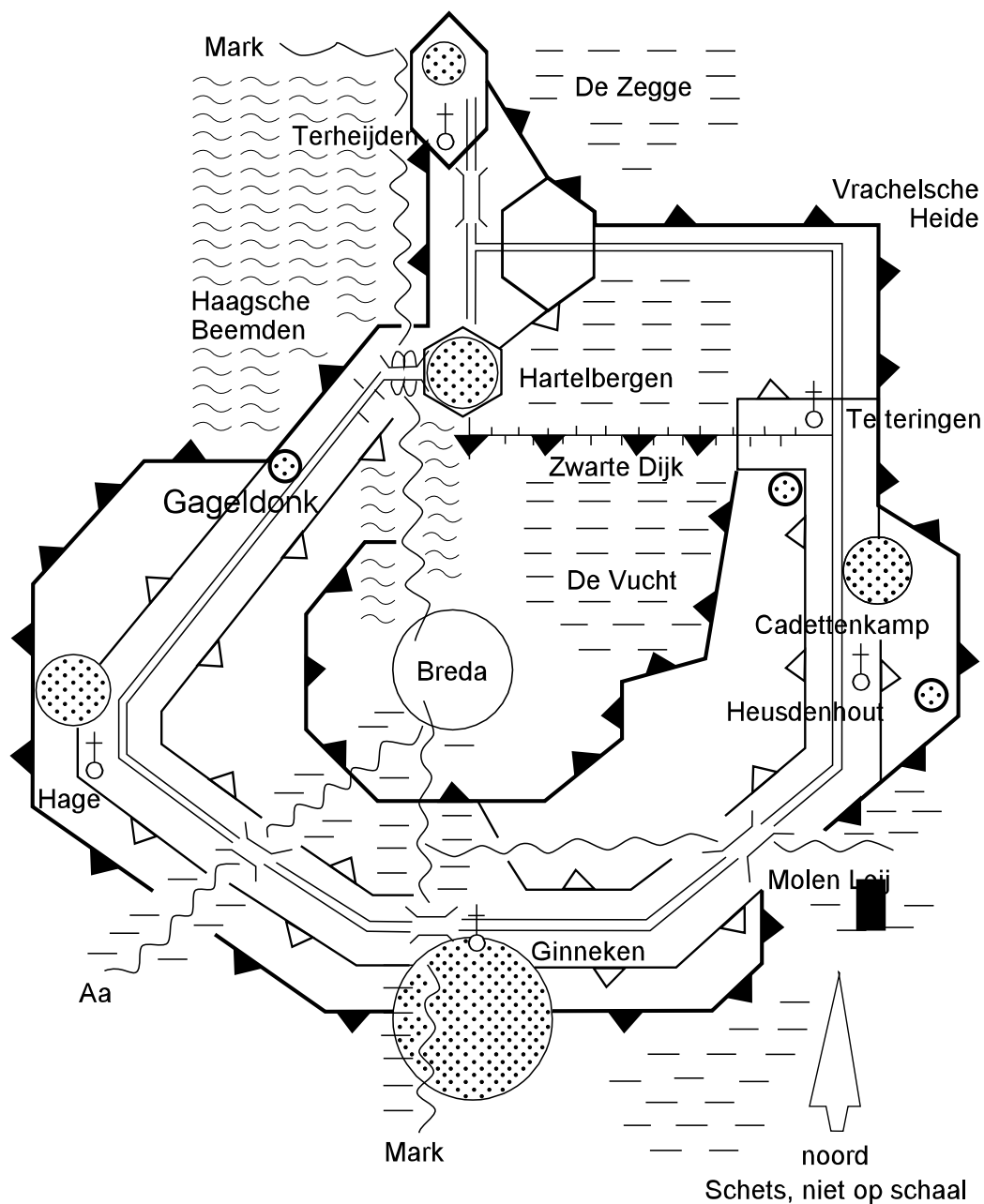
borstwering in dwarsdoorsnede de afmetingen kregen van de definitieve liniewal. Ook waar een definitieve liniewal met borstwering het tracé van een voorlopige 'wal' volgde, zal deze wel een dwarsdoorsnede met dezelfde afmetingen als een definitieve elders in de insluiting gekregen hebben.

De tekenaar van de Visscher-kaart geeft de insluiting slechts symbolisch weer met één vrijwel cirkelvormige, niet volledig gesloten, driedimensionaal getekende wal en gracht. De omwalling van de legerkampen tekent hij op soortgelijke wijze. Op de O.e.w.Verhoeven-kaart zijn de voorlopige insluitingslinies fragmentarisch aangegeven met een driedimensionaal getekende lage wal en smalle gracht, de definitieve insluitingslinies en de legerkampomwallingen met een op dezelfde wijze getekende hogere wal en bredere gracht. Untzen geeft op zijn kaart de voorlopige insluitingslinies aan met een fragmentarische, driedimensionaal getekende lage wal zonder gracht en de definitieve-, alsmede ook de legerkampomwallingen met een driedimensionaal getekende hogere wal mét gracht. Op de Hugo, blz. 163-kaart zijn de voorlopige insluitingslinies met een dubbele, dunne lijn getekend, de definitieve insluitingslinies en de legerkampomwallingen met een dikke- en aan weerszijden daarvan een dunne lijn. De tekenaar van de Blaeu-kaart geeft de voorlopige insluitingslinies aan met een dunne lijn, de definitieve insluitingslinies en de legerkampomwallingen met een dikke én een dunne lijn.

Fragment van de Callot-kaart;
de bovenkant is naar het oosten gericht.
Van boven naar beneden stroomt de Molen Leij;
midden rechts zien we het Bavelsch Broek,
de huidige Bredase woonwijk IJpelaar.

Op de Callot-kaart zijn de voorlopige insluitingslinies met een dunne lijn aan weerszijden van de 'rondweg' aangegeven: op het bovenstaande kaartfragment van rechts onder naar links boven langs de Valkenierslaan en de huidige Heerbaan/Heusdenhoutseweg. De definitieve insluitingslinies (de circumvallatie boven, de contra- onder) zijn driedimensionaal als een wal met een gracht getekend.

De wal van de definitieve circumvallatie was iets hoger en breder dan die van de definitieve contravallatie, de borstweringen waren even hoog en breed. De wal rond de legerkampen was even hoog als, maar veel smaller dan die van de definitieve linie, ook de borstwering daarvan was even hoog, maar veel smaller. In de voorlopige circum- en contravallatie lag mogelijk geen wal; de borstweringen waren even hoog als, maar iets breder dan die van de legerkampomwallingen.

Op blz. 95 noemt Hugo als lengte van de definitieve contravallatie 16.000 pas (24 kilometer) en van de definitieve circumvallatie 52.000 pas (78 kilometer). Ook bij de

illustratie op blz. 96 wordt dit getal (“... passuum LII. millium”) genoemd. Hugo staat met ‘... opdat toch niemand mene dat er mogelijk sprake is van een vergissing ...’ uitdrukkelijk deze (aantoonbaar onjuiste) afstand. Gage (zie voetnoot 9)) schrijft in zijn vertaling van de Hugo-tekst op persoonlijke titel: ‘Ik heb ze (de 78 kilometer) zelf nagemeten.’ Op eenzelfde wijze rekenend als bij de voorlopige insluitingslijnen komen wij op een definitieve circumvallatie van 39 en een definitieve contravallatie van 17 kilometer lengte.

De Spaanse veldwerken

In de militaire versterkingskunst werd onderscheid gemaakt tussen (permanente) vestingwerken en (tijdelijke) veldwerken. Tot de eerste categorie behoorden onder meer vestingen en forten. Beide soorten vestingwerken waren bestemd om langdurig en hardnekkig verdedigd te worden. Tot de tweede categorie rekende men onder meer schansen, batterijen, redoutes en lunetten.

In de door ons bestudeerde bronnen worden aan de Spaanse veldwerken rond Breda verschillende namen toegekend. Callot spreekt op blz. 7 van (i): “fuertes”, (ii): “redutos” en (iii): “fortificaciones”. Hugo noemt in zijn Latijnse tekst (blz. 26) (i) “castella”, (ii): “turres”, (iii): “munitiones (alij)” en (iv): “aggeres ad imponenda tormenta”; Chifflet in zijn Franse vertaling van de Hugo-tekst (op blz. 31) (i): “bouleuers” en “forts”, (ii): “redoutes”, (iii): “autres defenses” en (iv): “bateries”. In de van de Hugo-tekst afgeleide Blaeu-tekst is op blad 3 sprake van (i): “vestingen” en (ii): “reduyten” en op blad 6 van (i): “Schantzen” en (iv): “baterijen”. Van Goor noemt op blz. 164 (i): “Schantzen” en (ii): “Reduyten”, Van der Hoeven op blz. 114 (ii): “redouten” en op blz. 128 (i): “forten” en (iv): “batterijen”.

Alle Spaanse insluitingswerken waren van tijdelijke aard. Voor de duidelijkheid vertalen we in deze studie daarom de woorden (i): “fuertes”, “castella”, “forts”, “bouleuers”, “forten” en “vestingen” met ‘schantzen’, de woorden (ii) “redutos”, “turres” en “reduyten” met ‘redoutes’, (iii): “fortificaciones”, “munitiones (alij)” en “autres defenses” met ‘lunet-achtige veldwerken’ en (iv): “aggeres ad imponenda tormenta”, “bateries” en “baterijen” met ‘batterijen’.

Op het figuratieve deel van de Callot-kaart is de aanleg van een vierkante schans met hele bolwerken afgebeeld.

Op deze schans wappert de 'knotsenvlag'.

Een schans had aan de binnenzijde (het terreplein) de vorm van een drie-, vier- of meerhoek; de eerste noemen we een driehoekige-, de tweede een vierkante schans, de andere een vijf- of meerpuntige sterrenschans. Aangepast aan het terrein vertoonden sommige schansen in de insluiting een combinatie van deze vormen of een onregelmatige vorm. Bij een driehoekige en een vierkante schans lag op ieder hoekpunt een naar buiten uitstekend bolwerk; een bolwerk met twee facen en twee flanken noemt men 'heel', een met twee facen en één flank 'half'. Bij een sterrenschans fungeerden de sterrenpunten als bolwerken.

Volgens Hugo (blz. 36) werden in het begin van de belegering (spoedshalve?) betrekkelijk kleine schansen opgeworpen. Van een vierkante schans was het terreplein 80 voet in het vierkant, de wal acht voet hoog en op het maaiveld 15 voet breed, de borstwering vijf voet hoog en aan de bovenzijde drie voet breed. Later werden er volgens Hugo (blz. 47) "Castella maiora", 'grote(re) schansen', opgeworpen. Daarvan was het terreplein 120 voet in het vierkant, de wal tien voet hoog en op het maaiveld 28 voet breed, de borstwering vijf voet hoog en aan de bovenzijde vijf voet breed (een voet is 0,3 meter).

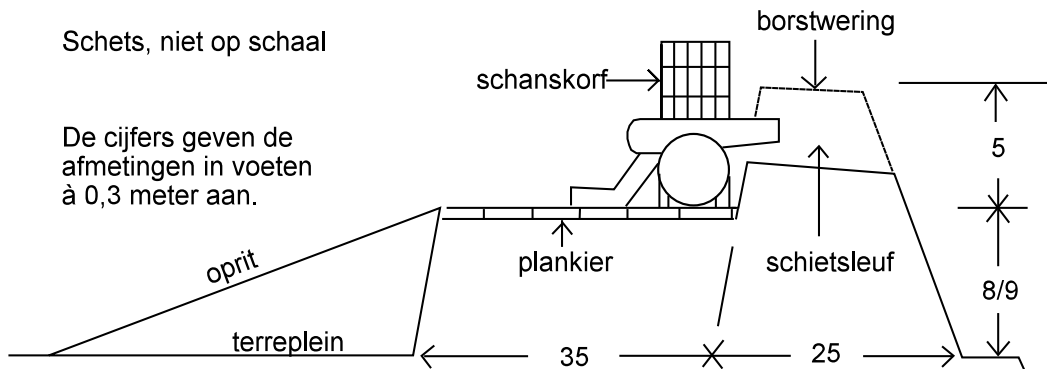
Een houten brug over de gracht bood toegang tot de schans. Deze toegang kon (aldus Hugo) buiten de schans vanachter een 'tamboer' (een wigvormige aarden wal met borstwering of stapeling van boomstammen) verdedigd worden. Rond sommige schansen was een extra hindernis in de vorm van een paalwerk (een rij op korte afstand van elkaar, verticaal in de grond gedreven palen) geplaatst. Mocht een vijand hier doorheen gebroken zijn en de gracht hebben overschreden, dan stuitte hij op een aan de veldzijde geplaatst staketsel (een rij schuin naar beneden stekende, puntige stokken, die het beklimmen van de wal extra moesten bemoeilijken). Volgens Brans 20) waren deze 'stormpalen' doorgaans 1,8 meter lang, 15 centimeter dik en waren ze met een onderlinge tussenruimte van 30 centimeter ongeveer 90 centimeter diep, op de grens van de wal en de borstwering, in de wal gestoken.

Op een bolwerk/sterrenpunt van een schans en in een afzonderlijk veldwerk (een batterij) kon geschut worden opgesteld. Hugo beschrijft op blz. 64 een batterij als een (rechthoekig) veldwerk met een breedte van (naar berekening) 125 voet en een lengte die afhankelijk was van het aantal in stelling te plaatsen stukken. Het veldwerk was aan de achterzijde en op de beide flanken voorzien van een wal met een borstwering van dezelfde afmetingen als de schansen. Aan de voorzijde was de wal 45 voet breed en waren er in de borstwering taps toelopende schietsleuven aangebracht van tweeënhalve voet breed. Elk kanon stond achter zo'n sleuf opgesteld op een acht, bij "castella maiora" negen voet hoog en 35 voet breed platform dat met planken belegd was (in dit geval spreekt men niet van een vuurbanket, maar van een geschutbedding).

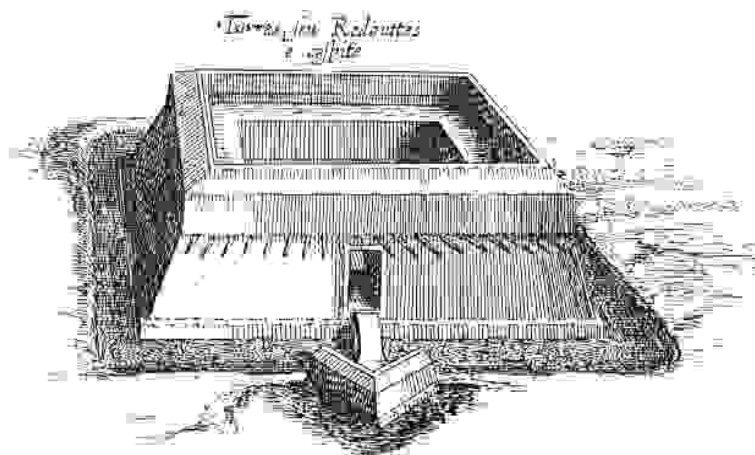
Vanaf het terreplein konden de kanonnen via opritten in stelling worden gebracht. Om de kanonniërs achter de schietsleuven en borstweringen dekking tegen vijandelijk vuur te bieden, werd aan weerszijden van een kanon een iets meer dan manshoge schanskorf

- E.J.Brans, 'Water ter verdediging', *Vestingbouwkundige bijdragen 1993 van de Stichting Menno van Coehoorn, artikel: 'De schans te Woudenberg'*.

geplaatst. Een schanskorf was een cilindervormige mand zonder bodem, bestaande uit verticale in de grond gestoken houten paaltjes, waartussen horizontaal vlechtwerk van twijgen. Bij gebruik werden de schanskorven, door de paaltjes in de grond te drukken, vastgezet en gevuld met grond.

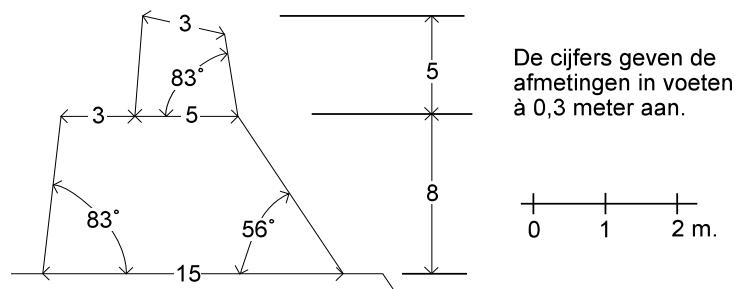
De vierkante redoute (“turris”, ‘toren’) was volgens Hugo (blz. 36) aan de buitenzijde ‘altijd’ 80 voet breed; op het terreplein had de wal ‘meestal’ een lengte van 50 voet. De wal was dus op maaiveldhoogte 15 voet breed en torende (met een vijf voet hoge borstwering) 13 voet boven het maaiveld uit. (Hoe hoger een wachtpost stond opgesteld, hoe verder hij over zijn omgeving kon uitkijken.) Overigens is het werkwoord ‘torenen’ enigszins overdreven: een redoute stak slechts vijf voet boven een legerkampwal, acht voet boven de voorlopige circum- en contravallatie, vijf voet boven de tweede contra- en drie voet boven de definitieve circumvallatie uit. Op (de ongenummerde) blz. 35 van de Hugo-tekst is een afbeelding van “Turres seu Redoutes è cespite”, ‘torens ofwel redoutes van graszoden’, opgenomen.

De brug die (over de gracht) toegang tot de redoute geeft, wordt gedekt door een tamboer. Op de bovenstaande tekening zien we, in de naar de richting van de eigen linie gekeerde wal met ingang (de minst onveilige kant), een rij stormpalen. Bij een -zoals hier- vrijliggende (dat wil zeggen: niet in een insluitingslinie of legerkampwal opgenomen)

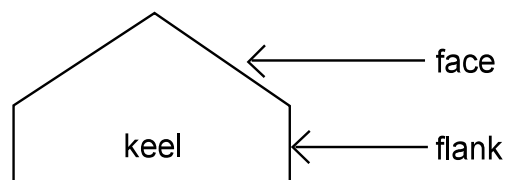
redoute zullen ongetwijfeld aan alle (vier) kanten stormpalen zijn geplaatst. De toevoeging ‘van graszoden’ wijst er ons inziens op dat niet alleen de binnenzijde van wal en borstwering met behulp van een graszoden-stapelings een zeer steile helling (83 graden) gekregen hebben.

Als we de door Hugo genoemde afmetingen op schaal uitzetten, krijgen we het volgende beeld:

De tekening in de Hugo-tekst wijkt hiervan (naar onze mening ten onrechte) af: het bovenvlak van de borstwering is te sterk afgeschuind en zou slechts tot heuphoogte (dat wil zeggen: onvoldoende) vuurdekking bieden. Ook de voorzijde van de borstwering moet een helling van 83 graden gehad hebben, met andere woorden: met een stapeling van graszoden bekleed geweest zijn. Op de definitieve insluitings- en de legerkampwallen kon het vuurbanket vanaf het terreplein met één (of meer) opstap(pen) worden bereikt, in schansen en batterijen kon het voetvolk daarvoor gebruik maken van de opritten voor het geschut. Het in een redoute ontbreken van opstappen vanaf de plaats waar, beveiligd tegen vijandelijk vuur, een musket- of haakbusschutter zijn wapen kon herladen, wijst er ons inziens op dat het wachtpersoneel zich (indien nodig) in een redoute uitsluitend met pieken moest verdedigen. Om vanaf het terreplein het walpad (van een vuurbanket was hier in feite geen sprake) te kunnen betreden, zullen de piekeniers vermoedelijk ladders gebruikt hebben.

Een lunet was volgens Mohr behalve een in de gracht van een vesting gelegen buitenwerk ook “... een afzonderlijk, breed, ondiep werk met twee facen, die naar binnen gebroken zijn, waardoor twee flanken ontstaan; in de keel open, dan wel op eenvoudige wijze beveiligd ...”.

Een schans kon tegen aanvallen van alle zijden verdedigd worden, een lunet in feite uitsluitend tegen een aanval in front. We zien op de door ons bestudeerde belegeringskaarten dan ook uitsluitend lunetten op plaatsen waar terreinhindernissen een aanval op de flanken ervan verhinderen en waar andere veldwerken de rug dekten.

Grondwerk verrichten of hongerlijden

Onder de term 'pionieren' verstaan we nu het door militairen -met behulp van een eenvoudig hulpmiddel: de pionierschop- aanleggen van veldversterkingen. Met uitzondering van de vestingbouw (die tijdens een gevecht niet werd uitgevoerd) vielen vroeger alle grondwerkzaamheden onder de noemer: 'pionieren'. Nu onderscheiden we pionierswerk, een taak van iedere militair, en veldversterkings-werkzaamheden die door daarin gespecialiseerde militairen (genisten) met mechanische hulpmiddelen worden verricht. Terwijl het nu gebruikelijk is dat militairen zelf de schop ter hand nemen, werden vroeger veelal omwonenden en van elders aangetrokken plattelanders (al of niet tegen betaling) verplicht dit werk te doen. Lithgow 21) merkte (bij de belegering van Breda door Frederik Hendrik in 1637) op: '... niemand werkte zonder extra soldij, want men kan volgens het Militaire recht een Soldaat zonder extra blijk van waardering niet dwingen iets anders te doen dan te marcheren, de wacht te houden en te vechten.' Aalders 22) schrijft: "Mèt de exercitie hebben Willem Lodewijk (een zoon van Jan van Nassau de Oude) en (zijn neef) Maurits, ... naar het voorbeeld der Ouden (Klassieken), een strenge krijgstucht ingevoerd, waardoor zij zelfs zoo ver wisten te brengen, dat hun troepen, evenals vroeger de Romeinse legioenen, zelf pionierden, een werk, waarvoor de huursoldaten van die dagen zich veel te goed achtten."

Spinola wist (in navolging van Maurits?) zijn soldaten in de insluiting van Breda ertoe te brengen zelf het voor de beveiliging van hun legerkampen en de aanleg van de insluitingslinies benodigde grondwerk te verrichten. Van der Hoeven schrijft op blz. 124/125: "Spinola had er den slag van, om bevelhebbers en soldaten aan te moedigen en hen ... nacht en dag aan 't werk te houden. Om den ijver van de soldaten te vermeerderen, nam hij een zeer eenvoudig middel te baat. Hij liet aan de troepen slechts halve soldij geven, maar hij betaalde de verdiende arbeidsloonen daarentegen ruim en naauwgezet." Volgens Hugo (blz. 37) bood het tegen extra betaling laten verrichten van grondwerk door de soldaten meerdere voordelen: 'Een andere, nog gunstiger factor die dit grootse werk voor ons tot een succes maakte, was hierin gelegen dat het de nood der arme soldaten lenigde. Het was ook praktisch de enige manier om het leger intact te houden: vanwege het feit dat soldaten slechts zelden hun soldij kregen -en dat nog maar voor de helft- en door het behoorlijk dure kampeven (de soldaten moesten zelf hun voedsel kopen) werden zij die wilden werken voor hun werkdagen heel goed betaald. En daar men tijdens de belegering altijd wel bezig was met het aanleggen van enkele werken, hebben de soldaten steeds de mogelijkheid gehad geld te verdienen. Enkelen bedelden liever dan dat ze op deze manier in hun levensonderhoud voorzagen, maar zeker niet iedereen keurde hun handelwijze goed; velen schreven het toe aan verwaandheid, weinigen aan wijsheid, dat een arme soldaat liever van honger omkwam en zijn gevoel van eigenwaarde bewaarde dan dat hij bij zijn pogingen aan de kost te komen op eerlijke wijze in zijn onderhoud voorzag door te werken.'

- 21) William Lithgow, *'A true Experimentall Discourse, upon the Famous Siege, and Happy Recovery of Breda ...'*, Londen, 1637, fragment-vertaling van C.Eimermann in het kwartaalblad "ENGELBRECHT VAN NASSAU" van de Heemkundige Kring Breda, 1989-2.
- 22) G.J.D.Aalders, *'DE ANTIEKE OORSPRONG VAN DE MODERNE EXERCITIE'*, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1947.

Parker 23) stelt: “Het bezwaar was niet dat hun soldij te laag was, maar dat ze zo zelden werd uitgekeerd. In het leger bevonden zich manschappen, die zoals een bevelhebber betoogde ‘niet weten wat soldij is’.” In een noot voegt hij daaraan toe: “Dit was enigszins overdreven: alle manschappen werd bij hun indiensttreding een volle maand soldij uitgekeerd, dit was echter dikwijls alles wat ze in de eerstvolgende jaren ontvingen.”

De trage uitbetaling van soldij werd volgens Parker door de legerleiding als een bescherming van de soldaat gezien; het moest hem “... er van weerhouden om zijn soldij onmiddellijk na ontvangst te verbrassen. Keer op keer bracht de uitkering van veel achterstallige soldij met zich mee dat de troepen het geld op zeer opzichtige wijze besteedden: met gokken, mooie kleren en vrouwen ... Wanneer de soldaten daarentegen een beetje meer kregen dan ze nodig hadden om te leven, konden orde, tucht en militaire effectiviteit bewaard blijven ... In wezen had iedereen in het leger recht op hetzij gratis onderdak en voedsel, hetzij een periodieke uitkering (het zogenoemde servitegeld).” Door de soldij en het servitegeld niet regelmatig uit te betalen, hoopte Spinola leegloop en daardoor verveling bij zijn soldaten te voorkomen en het moreel hoog te houden.

Tactisch gezien had het naar onze mening in het voorjaar van 1625 weinig zin om nog aan een definitieve contravallatielinie te werken: het gevaar voor uitvallen van het door ziekte verzwakte- en door de langdurige insluiting en het uitblijven van een ontzettingspoging van buitenaf ontmoedigde garnizoenen was toen ongetwijfeld niet groot meer. Toch bleef men tot de laatste dag van de belegering aan het werk. Hugo schrijft op blz. 95: de ‘... tweede (definitieve) -veel kortere- contravallatie om uitvallen van de belegerden te stuiten ... was nog niet helemaal voltooid toen de stad zich overgaf.’ Op blz. 135 schrijft hij: ‘Tot dan toe hadden onze soldaten en pontonniers naarstig aan de tweede (definitieve) contravallatie gewerkt. Deze werkzaamheden waren bijna voltooid toen ze graaf Hendrik (van den Bergh), die toevallig (langskwam en) stilhield om het werk te bekijken, schertsenderwijs vroegen ... of het nog wel nut had de schans af te maken, dit gezien het feit dat de stedelingen (over een capitulatie) in onderhandeling waren. Nauwelijks had hij hun gezegd dat ze wel konden ophouden of ze wierpen, vreugdesprongen makend, hun spaden neer.’ We merken op dat toen ook de definitieve circumvallatiewal nog niet voltooid was

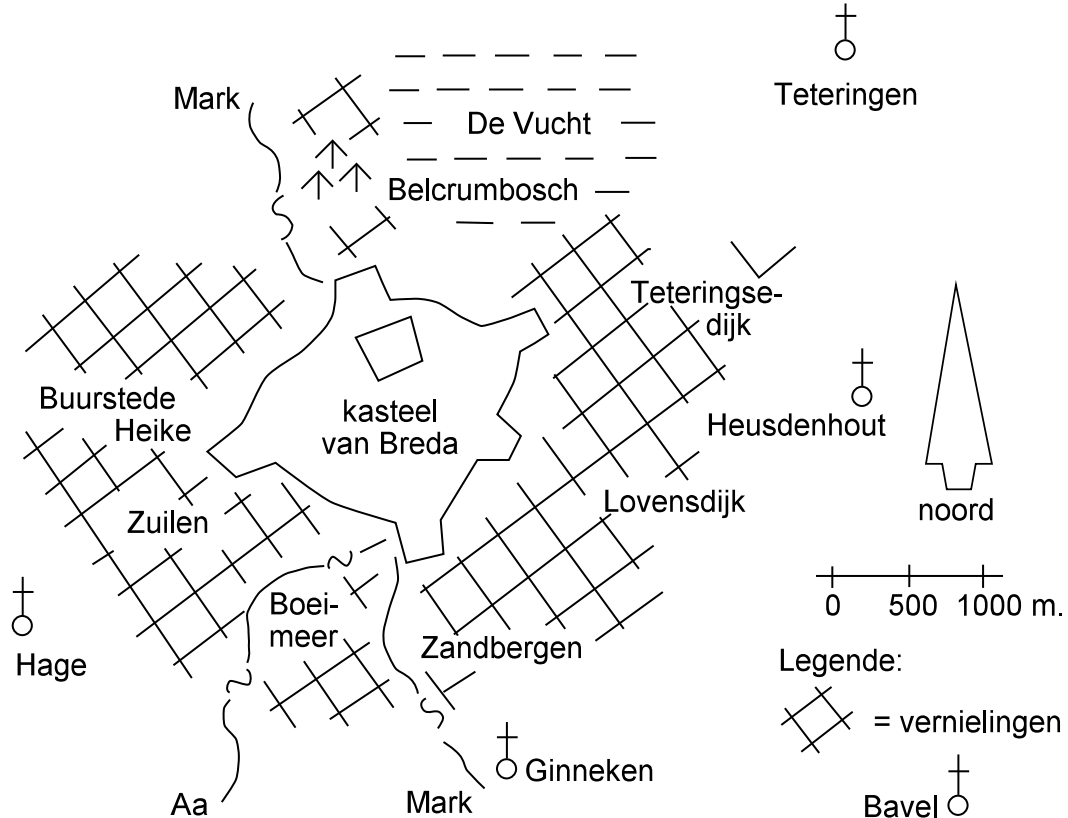
23) Geoffrey Parker, *‘Het Spaanse leger in de Lage Landen’*, Haarlem, 1978.

4 Het benarde Breda

Het ruimen van waarnemings- en schootsvelden

Om te voorkomen dat de vijand, door afwezigheid van onbelemmerde waarnemings- en schootsvelden, ongemerkt de vestingwerken zou naderen en onverhoeds daarop zou aanvallen, heeft het Bredase garnizoen in de naaste omgeving van de vesting gebouwen platgebrand en bomen en struiken omgehakt. Spinola was echter niet van plan Breda te bestormen: hij wilde de vesting insluiten en het garnizoen en de inwoners door honger tot overgave dwingen. Daarom had ook hij -om bij een uitval van het Bredase garnizoen niet te worden verrast- belang bij goede waarnemings- en schootsvelden. Hoewel de door ons bestudeerde bronnen van het beleg dit niet vermelden, vermoeden wij dat ook de Spanjaarden objecten tussen hun contravallatie en de Bredase vestingwerken hebben opgeruimd.

Op de Visscher-kaart zien we de opschriften “De Boimaer. Al afgebroken huysen” en “Buerstees Heyke. Afgebroken huysen”. (de Boeimeer ligt pal ten zuiden van Breda tussen de rivieren Mark en Aa, het Buurstede Heike lag pal ten oosten van de Antwerpschepoort.) Ook langs “De wegh na Antwerpen” (de huidige Oranjeboomstraat) zijn volgens de Visscher-tekst (7 okt.) “... by de Molenbrugh dry de(r) schoonste Hoeven afgebrant die

inde gantsche Baronye van Breda leggen.” “De Meulebrug” overspande volgens de Visscher-kaart de Aa tussen de huidige Verlaatstraat en het Burgemeester van Sonsbeeckpark, pal ten noorden van de Julianalaan.

Volgens Van der Hoeven (blz. 126) “... werden eenige huizen onder Teteringen in brand gestoken.” In Bijlage XVIII. van de Van der Hoeven-tekst (‘Aanteekening van den Griffier Gerrit Havermans’) lezen we: “... ten 27sten Augusti ... des avonts syn by d’onse de huysen in den Santberch en Lovensdyck die te na der stadt stonden affgebrant ... den 6den (sep.) ... de onse ... hebben ... t huys van Suylen mitsgaders ooick alle de huysen aan de buursteedsche heyde ende inde lege straete (de huidige Oranjeboomstraat?) afgebrant ... den 15den (sep.) is affgebrant huys van Boterman in den Teteringschen dyck ... den 18den (sep.) omtrent den avont hebben d onse aangesteken t huys van Ysselstein, de hoeve van den heer peter de Hooe ende meer andere op den molengracht in den lovensdyck.” De Teteringsedijk liep vanaf de Bosschepoort in oostelijke richting naar het kruispunt Vuilenbras (tussen Teteringen en Heusdenhout), de Lovensdijk vanuit de stad (vanaf het klooster Sint-Catharinadal) in zuidoostelijke richting naar Bavel. Ten zuiden van Breda lag tussen de vesting en Ginneken op de noordelijke oever van de Molen Leij de buurtschap Zandbergen. De boerderij Zuilen lag in het westen tussen Breda en Hage, iets ten zuiden van het Buurstede Heike, aan de huidige Zuilenstraat.

Hugo schrijft (blz. 29) dat er ‘... door de Bredanaars ... van de huizen van het dorp Ginneken ... ’s nachts (van 28 op 29 aug.) een dertigtal werd platgebrand.’ Omdat de Spanjaarden zich toen al op de Zandbergen genesteld hadden, moeten dit huizen langs de Ginnekenweg tussen de vestingwerken en de Zandbergen zijn geweest. Op blz. 34 schrijft Hugo dat de belegerden ‘... de nabij Breda gelegen dorpen en hoeven (gehuchten en buurtschappen) in brand (staken), waarbij ze geen enkel bouwsel tussen onze werken (de Spaanse posities) en de stad ontzagen. Ze vernielden ze totaal om te voorkomen dat wij (de Spanjaarden) er gebruik van konden maken om hinderlagen te leggen en omdat ze hun (het Bredase garnizoen) het uitzicht om onze legerkampen te kunnen beschieten, ontnamen. Bij elkaar telden we 440 afgebrande bouwsels.’ Eveneens volgens Hugo (blz. 29) ‘verliet de drossaard van Breda, Van Aerssen, met acht burger-compagnieën (schutters) de stad en liet hij het bos van Prins Maurits, dat dicht bij de omwalling lag, omhakken om te voorkomen dat onze soldaten (de Spanjaarden) onopgemerkt de (Bredase) buitenwerken zouden kunnen aanvallen.’ In de Latijnse Hugo-tekst (blz. 25) is sprake van “siluam Mauritiij, quae moenibus suberat, Belckrombosch vocant”, ‘het bos van Maurits, het zogenoemde Belcrumbosch, dat (ten noorden van het kasteel, aan de huidige Speelhuislaan) dicht bij de vestingwerken lag.’

Tussen de Bredase buitenwerken en de Spaanse contravallatie werden dus, om waarnemings- en schootsvelden te verkrijgen, op grote schaal vernielingen aangericht. Alleen in het ten noorden van de vesting gelegen kale, geïnundeerde gebied De Vucht was dit uiteraard niet nodig.

Kritiek op de manier waarop Justinus Breda verdedigde

Van der Hoeven schrijft op blz. 125: “Gedurende dit tijdperk van de belegering (waarmee hij bedoelt: de eerste weken van de insluiting) was er voor den Gouverneur van de vesting slechts één enkel middel, om den vijand afbreuk te doen. Hij moest onafgebroken

vele en krachtige uitvallen laten doen, om de Spaansche soldaten het werken met spade en schop te beletten, en hen te dwingen onder de wapenen te blijven.” Met ‘onder de wapenen te blijven’ bedoelt Van der Hoeven dat Spinola door onophoudelijke uitvallen gedwongen moest worden het overgrote deel van zijn manschappen op wacht te zetten en als reserve voor onmiddellijke tegenaanvallen gereed te houden. Van der Hoeven vervolgt: “Maar de Hollandsche geschiedschrijver zegt: de belegerden gaven den Spaenschen tydt hare dubbele circumvallatie mitsgaders schansen en redouten te voltrecken.” De ons onbekende geschiedschrijver bedoelt met de ‘dubbele circumvallatie’ uiteraard de beide voorlopige insluitings’wallen’: de circum- en contravallatie.

Van der Hoeven somt daarna vijf uitvallen op die in de eerste weken van de belegering zijn uitgevoerd en concludeert daarna op blz. 126: “Was men op deze manier slechts voortgegaan, dan zou men de Spanjaarden, die afgemat waren door het werken, veel afbreuk hebben kunnen doen, en welligt gedurende langen tijd de voltooiing der liniën hebben kunnen verhinderen.” Hij baseert deze uitspraak kennelijk op de Hugo-tekst (blz. 34): ‘Als ze doorgegaan waren met het doen van uitvallen op verschillende plaatsen, zouden onze soldaten, numeriek niet sterk en afgemat als ze waren door het werk, heel wat te verduren gehad hebben.’ Blijkbaar voldeed het Bredase garnizoen in het begin van de belegering redelijk wel (Van der Hoeven: ‘slechts’) aan de eis veel uitvallen te doen, maar daarna niet meer. Van der Hoeven vraagt zich ook af wat de reden daarvoor geweest kan zijn, want: “Twee jaren vroeger had de verdediging van Bergen op Zoom het nog doen zien, van hoeveel gewigt krachtige offensieve bewegingen van den verdediger zijn.”

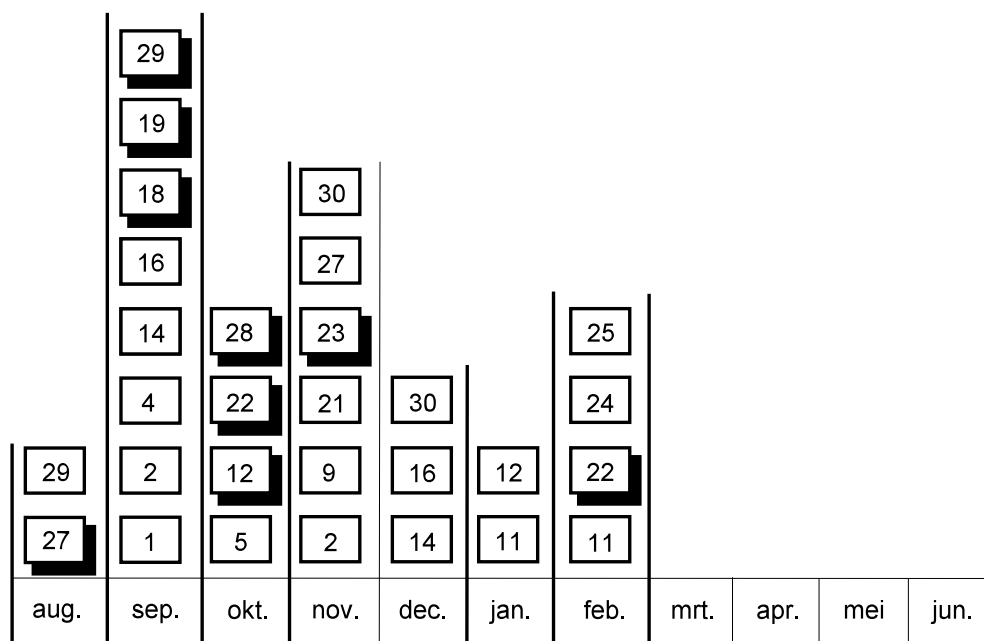
Van der Hoeven zet zijn betoog op blz. 127 voort: “De getalsterkte van het garnizoen van ongeveer 7000 gewapenden was zeker ook groot genoeg, om uitvallen te kunnen ondernemen. Wanneer men echter in aanmerking neemt, dat bij een uitval, door kolonel v.Lokeren gekommandeerd, 3 uren lang werd geschermtseld zonder dat een enkele Spanjaard getroffen werd, -dat men genoodzaakt was, het overloopen uit de buitenwerken naar den vijand te beletten ..., -dat men de verregaande baldadigheden, door het garnizoen bedreven, niet durfde straffen ..., -dan mogen wij wel tot het besluit komen, dat de Gouverneur geen vertrouwen genoeg kon stellen in zijne bezetting, om ze ver buiten de werken te durven zenden.” Hij zwakt dit wat af met de woorden: “Misschien rekende hij ook wel wat te veel op ontzet of op het opbreken van ’t beleg bij den naderenden winter.” Hiermee zegt Van der Hoeven in feite dat Justinus mogelijk een verkeerde taxatie gemaakt heeft wat betreft hulp van een staats ontzettingsleger en/of de invloed van het winterweer, dan wel het doorzettingsvermogen van Spinola en zijn soldaten. Het is opmerkelijk dat hij na de zinsnede: “De Gouverneur had gedurende zijn loopbaan te veel bewijzen gegeven van moed en veerkracht, om te mogen twijfelen aan zijnen goeden wil” (opzettelijk?) niet rept van diens vakbekwaamheid als militair bevelhebber.

Werden er wel zo weinig uitvallen gedaan?

Onze belangrijkste (meest gedetailleerde) bron voor het aantal uitvallen van het Bredase garnizoen is het dagboek van de Italiaanse kapitein in Spaanse dienst Pieri, die de belegering te Terheijden meemaakte. Het is echter niet altijd duidelijk of Pieri een uitval (van vele tien- tot enkele honderdtallen soldaten) of een gevechtspatrouille (van hoogstens enkele tientallen) vermeldt, dan wel een artillerieduel. Zo bedoelt hij op 27 aug. duidelijk een uitval (door 800 man) en op 19 sep. kennelijk een gevechtspatrouille (ter sterkte van acht man). Op 21 nov. betreft het ongetwijfeld een gevechtspatrouille (van ‘enkelen’), op

11 feb. een uitval (door ‘een groot aantal’). Op 30 nov. viel men vanuit Breda met 12 (vermoedelijk met veel soldaten bemande) boten over de Mark de posities van Baglione op de Hartelbergen aan. Bij andere acties geven opmerkingen als ‘een fiks gevecht’ en ‘een geducht gevecht’ de indruk dat er veel personen bij betrokken waren en dat het dus een uitval betrof.

Een chronologisch overzicht van de door Pieri genoemde acties geeft het volgende beeld:

Legende:

= één actie per etmaal op ... (datum).

= twee of meer acties gedurende één etmaal op ... (datum).

T
us
sen 27 aug. en 30 sep. vond er dus volgens Pieri (met uitzondering van een pauze tussen 4 en 14 sep., waarin er een voor ons -wat acties betreft- niet te verklaren rust heerste) gemiddeld eens per twee dagen een actie vanuit de stad plaats. Van 1 tot 25 okt. (de periode dat het staatse veldleger bij Made verbleef) liep de frequentie terug tot gemiddeld eens per vijf dagen (een ontzettingaanval moest bij voorkeur door een uitval ondersteund worden; in afwachting van zo'n aanval beperkte men blijkbaar de uitvallen). In de periodes 26 okt. tot 30 nov. en 11 tot 28 feb. kwam men (ontmoedigd door de aftocht van het staatse leger?) gemiddeld eens per vier dagen in actie. De periode met winterweer (1 dec. tot 11 feb.?) leende zich minder voor uitvallen, maar wel voor patrouillegang: gemiddeld eens per 18 dagen. Kwam het garnizoen na 25 feb. niet meer in actie? Was het toen door gebrek aan goed voedsel en gedesillusioneerd door het langdurige beleg daar niet meer toe in staat? Of Pieri in zijn opsomming volledig is, wagen we te betwijfelen: zo vermeldt hij onder meer de uitvallen van 6 en 15 sep. niet. Op 16 mei schrijft hij in zijn dagboek (blz. 68): ‘De belegerden deden steeds meer uitvallen’ zonder exacte en bijzonderheden te vermelden.

De Visscher-tekst vermeldt op 6 sep. een uitval van “ontrent 400 te voet”, in de nacht van 5 op 6 okt. een van 60 man, op 23 nov. een qua aantal niet nader gespecificeerde actie en op 27 nov. “de grootste schermutsinge tusschen die van de Stad ende des Marquis volck geschiet.” (Pieri vermeldt in zijn dagboek op 27 nov. een “grossa scaramuccia”, een ‘grote schermutseling’.) Deze beschrijving van het beleg eindigt op “Christ-dagh” (25 dec. 1624). Bij de uitval van 5 op 6 okt. hebben de soldaten van het Bredase garnizoen volgens de Visscher-tekst een krijgslist toegepast: er “zijn des nachts uyt de stad gegaen aen 3 partijen 60 man, uyt elcke poort 20, om des vyants wercken te besichtigen, en hebben in eenige Heggen ghesteken verscheyden brandende lonten, daer haren vyant den gantschen nacht - zijnde in alarm- op schoot, meenende datter al soldaten in slaghen orden stonden, ondertusschen verrichtende daer sy om uytgetogen waeren.” Daarmee hielden ze dus vele Spanjaarden de gehele nacht uit hun slaap en (omdat die daarna moesten rusten) de volgende dag van hun werk (aan de insluiting). Pieri beschrijft dit voorval op 5 okt. (blz. 23) in zijn dagboek als volgt: ‘Men deed een uitval met 50 man met als doel een redoute te overmeesteren, waarin de Spanjaarden -die er wacht hielden- zich moedig verdedigden. Bij dat gevecht leed men aan beide zijden verliezen.’ We onderkennen hier onuitgesproken, maar onmiskenbaar leedvermaak aan Bredase zijde (Visscher-tekst). Pieri verzwijgt (beschaamd?) de geslaagde list en roemt de (mogelijk vermeende) dapperheid van de Spaanse soldaten. De beschrijving van gebeurtenissen tijdens de belegering werd in een aantal gevallen aanwijsbaar gekleurd door de gezindheid (pro-staats of -Spaans) van de respectieve schrijvers.

Het Bredase garnizoen opereerde niet alleen te voet of te paard buiten de vestingwallen. Pieri schrijft op 16 dec. in zijn dagboek (blz. 36): ‘Tegen de avond waren er bij (de grens van) het vak Balançon (Teteringen) en dat van Baglione (de sector Hartelbergen in het vak Terheijden) boten uit Breda op verkenning.’

In de Visscher-tekst lezen we (16 dec.): “... des Princen Soon Ioncker Willem (is) met dry boots ofte schuyten gheweest op de groote Warande (de Hartelbergen) tusschen des Marquis wercken, doch heeft niets sonderlings uytgerecht.” (Jonker Willem, Heer van de Leck, die de oudste zoon van -de niet gehuwde- Maurits en Margaretha van Mechelen was, verbleef tijdens het beleg bij zijn oom Justinus te Breda.) Onder verkennen verstaan we: het (zonder gevechtscontact aan te gaan) verzamelen van informatie over de vijand en/of het terrein (zien zonder gezien te worden). Als men echter met drie -in totaal ongetwijfeld met meer dan tien soldaten bemande- (roei)boten uitvaart, is de kans niet gezien te worden gering. Op 16 dec. heeft men vanuit Breda dan ook geen verkenningstrouille uitgestuurd, maar een zogenoemde gewelddadige verkenning verricht. Dat er ‘niet sonderlings uytgerecht’, met andere woorden: niet gevochten, werd, komt naar alle waarschijnlijkheid doordat de Spanjaarden hun wachten toen ter plaatse hadden teruggetrokken. Deze actie was blijkbaar gericht tegen de Spaanse redoutes langs de Zwarte Dijk, de contravallatie in de onder water staande Vucht tussen de Hartelbergen en de kapel van Teteringen.

In de tekst onder een anonieme kaart die als opschrift heeft “Beschreibung der Statt Breda wie solche von Spanischen belägert worden” (zie voetnoot 15), is een opmerkelijke actie van Bredase zijde vermeld: ‘Op 6 sep. heeft men vanuit de stad buiten de voorwerken voorbereidingen getroffen om tal van ondergrondse ladingen springstof te plaatsen. Zodra dat ontdekt werd, rukten twee Spaanse regimenten (compagnieën voetvolk?) en enkele

eskadrons ruiters op om dat te verhinderen. Uit de stad gekomen troepen van het garnizoen beschermden echter de werkzaamheden. Toen er een onweer losbarstte, trokken beide partijen zich terug; de mijnladingen waren toen al geplaatst.' Ondergrondse ladingen springstof (mijnladingen) dienden om onder vijandelijke naderingsloopgraven tot ontploffing te worden gebracht en zo een bestorming te stuiten. (Men wist toen in Breda nog niet dat Spinola de vesting niet zou bestormen, maar wilde uithongeren.) Mijnladingen werden gewoonlijk aangebracht via een vanuit de eigen voorwerken gegraven tunnel, dus de aanleg was onzichtbaar voor de vijand en behoefde niet door troepen in het voorterrein beschermd te worden. De bijbehorende kaart vertoont geografisch opmerkelijke afwijkingen van de werkelijke terreingesteldheid, ook de getekende insluitingswerken maken -in vergelijking met de andere door ons bestudeerde kaarten van de belegering- een weinig betrouwbare indruk. Beschrijft dit relaas soms de aanleg van redoutes buiten de Antwerpschepoort?

Bij zijn voorbereiding van de Bredase verdediging heeft de gouverneur Justinus van Nassau al tijdens het verblijf van de Spanjaarden in een afwachtingsgebied bij Gilze voorbereidingen getroffen (de aanleg van kroonwerken) voor het doen van uitvallen. Veelvuldige en krachtdadige uitvallen pasten mogelijk niet in het door zijn halfbroer, en (militair-hiërarchisch gezien) meerdere, Maurits ontworpen verdedigingsconcept voor de vesting. Nog afgezien van de vraag of Justinus wel voldoende op de soldaten van het garnizoen kon rekenen, zijn wij ervan overtuigd dat hem -wat het doen van uitvallen betreft- weinig of geen blaam treft. Het is opmerkelijk dat er volgens Pieri (blz. 15) in Breda van de zijde van de Franse troepen uit het garnizoen op zou zijn aangedrongen meer uitvallen te doen '... maar de gouverneur wilde niet.' (omdat dit niet in de door Maurits uitgestippelde tactiek paste?)

Een uitval waarbij er drie uur 'geschermtseld' werd

Hugo beschrijft op blz. 34 een uitval van het Bredase garnizoen: 'Ze hebben ... met ongeveer 1.000 haakbusschutters via de Haagpoort (de Antwerpschepoort) een uitval gedaan ... de schermutseling duurde drie volle uren tot de graaf van Isenburg hen in de stad terugvloog. Enkele Staatsen verloren daarbij het leven, onder anderen de kapitein van de garde-compagnie van graaf Maurits, die drie dagen later aan de in het strijdgewoel opgelopen verwondingen stierf. Geen der onzen liet het leven.' Van der Hoeven vermeldt deze uitval op blz. 126 en baseert zich daarbij op een verslag van de Bredase griffier Havermans (Bijlage XVIII. in de Van der Hoeven- tekst): "... 's nachts tusschen den 9den voir den dage heeft den coronel de Lokere, de capiteyn van de garde met ses hondert mannen en twee vanen ruyters eenen uytval in den hage vooir by Suylen gemeent te doen mair niet voirtgegaan ende is signeur Niethove Capn. van de Guardie gequetst, en s anderdays daer van gestorven ...".

In de Visscher-tekst lezen we: "Den 12 dito (sep.) is de Capiteyn van de Guardie ghestorven, zijnde den 9 in sijn rugge geschoten ende den 14 dito seer magnifijckelijck als een Prins begraven." De schrijver van deze tekst noemt echter op 9 sep. geen Bredase uitval, wel meldt hij: "Den 6 dito ... zijn die vande Stadt uytghevallen met ontrent 400 te voet, schermutseerden een wyle waer over aen weder-zyden eenige doot bleven."

Volgens Crosse (zie voetnoot 7) ‘... deed het garnizoen van Breda een uitval ... met 400 à 500 musketiers. Nadat ze drie uren lang met de vijand geschermtseld hadden, werden ze door de graaf van Isenburg teruggeslagen en de stad ingedreven. Hierbij verloren ze enkelen van hun soldaten en de kapitein van de garde van prins Maurits, die in zijn buik gewond werd en binnen drie dagen stierf.’

Staatse (Bredase) bronnen noemen 9 sep. als datum van deze uitval. De Bredase griffier Havermans vermeldt dat kapitein Niethove op 10 sep. binnen Breda aan zijn verwondingen is overleden en daar op 12 sep. met militair eerbetoon begraven werd. De Schotse dominee Clark(e), die tijdens de belegering binnen Breda verbleef, noemt 24) als datum van deze uitval ook 9 sep.. We veronderstellen dat de te Breda verblijvende schrijver van de Visscher-tekst als datum van de uitval niet 6 maar 9 sep. bedoelt (een zetfout?, een omgekeerde 9 is een 6 !).

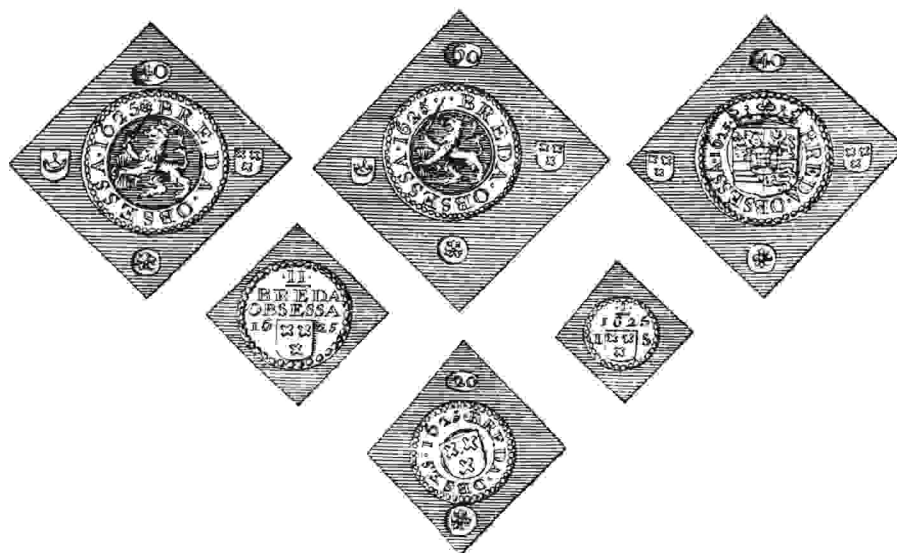
Aan Spaanse zijde noemen Hugo en Crosse geen datum van deze uitval. Pieri vermeldt noch op 6, noch op 9 sep. een uitval. Het militair eerbetoon bij de begrafenis van kapitein Niethove is blijikbaar door de Spanjaarden opgemerkt: Hugo en Crosse bedoelen met ‘drie dagen later’, respectievelijk ‘binnen drie dagen’ dat hij drie dagen na zijn verwonding begraven werd. De onder het bevel van Van Isenburg staande Ierse kapitein Barry, die met zijn compagnie de Bredase uitval afsloeg, beschrijft (zie voetnoot 8) deze gevechtshandeling en vooral zijn eigen (heldhaftige) rol daarin uitvoerig: ‘Op 16 sep. besloot de gouverneur van Breda ... een uitval te doen -de grootste die hij tijdens de belegering deed (!)- ... De Nederlandse kapitein die zo vroeg in de morgen de stad uitkwam, meende echt de Ieren te kunnen verslaan door ze in hun slaap, onverhoeds en onvoorbereid te overvallen ... De trouwe en waakzame kapitein Barry (eigen roem !) ... trok in de richting van de vijand ... terwijl hij zijn manschappen de noodzakelijke instructies gaf ... ze aanspoorde en hen persoonlijk voorging, waarop ze allen met grote dapperheid en onbaatzuchtigheid besloten óf daar te sterven, óf de overwinning te behalen.’ Het klinkt allemaal wat bombastisch: dat kapitein Barry zijn ondergeschikten instructies gaf en voorging, mocht worden verwacht, dat zijn wachtposten waakzaam waren, eveneens. Dat het ‘de grootste uitval’ betrof, is aanvechtbaar. (Volgens de schrijver van de Visscher-tekst vond die op 27 nov. plaats.) Deze kwalificatie diende mogelijk tot meerdere roem van Barry. Barry vervolgt: ‘Toen begon die voor beide partijen bloedige schermutseling die drie uren lang duurde ... waarbij de Ieren de kapitein van de garde van prins Maurits doodden en een ingenieur met vele andere dappere officieren en moedige soldaten ... zodat de furieuze vijand tenslotte gedwongen werd zich terug te trekken.’ Aan eigen verliezen vermeldt Barry twee à drie lichtgewonden.

Dat het aantal Bredase soldaten dat bij deze uitval betrokken was bij de schrijver van de Visscher-tekst en Crosse enerzijds en in de Hugo-tekst anderzijds uiteenloopt van 400 en 400 à 500 tot 1.000, is niet verwonderlijk: tijdens een gevecht komt men niet aan tellen toe en zijn schattingen onbetrouwbaar. Wel opmerkelijk is dat van Bredase zijde de aantallen

24) *’DE IDAEA SECVLI LIBRI TRES. Autore M.Georgio Clarkio, Scoto-Britanno Sacrorū mysta. (waarin opgenomen:) De Breda obsessa Chronographica’, Breda, 1625.*

uiteenlopen van 400 man voetvolk (Visscher-tekst) tot 600 man voetvolk en 200 ruiters (Havermans) en dat van Spaanse zijde van een inzet van Bredase ruiters geen melding gemaakt wordt. Dit zou Barry als deelnemer aan het gevecht toch zeker gemerkt moeten hebben. Alle hiervoor genoemde bronnen vermelden het gewond raken van een staats garde-officier, Hugo, de schrijver van de Visscher-tekst en Crosse noemen daarnaast het verlies aan Bredase zijde van enkele-, Barry van vele anderen. Aan Spaanse zijde vielen er volgens Hugo geen verliezen te betreuren. Volgens de schrijver van de Visscher-tekst waren er enkele Spaanse doden en volgens Barry twee of drie lichtgewonden. De ‘furieuze’ vijand van Barry moeten we ongetwijfeld met een flinke korrel zout nemen. De strijd lust kan noch aan Bredase noch aan Spaanse zijde (bij de kapitein Barry en zijn manschappen) groot geweest zijn. We vermoeden dat de Bredase uitvallers zich, na drie uren doelloos over en weer schieten, binnen de vesting hebben teruggetrokken.

De uitgifte van Bredaas noodgeld

Illustratie uit de Van Goor-tekst (blz. 166).

Van der Hoeven haalt op blz. 133 een uitspraak van Van Aitzema 25) aan: “... het goud is sterker dan getrouwigheydt”. Om zich althans enigszins van de trouw van de soldaten binnen Breda te verzekeren, moest men tijdens de belegering de soldij prompt uitbetalen. Gezien de grote getalsterkte van het garnizoen, de duur van de insluiting en het feit dat de verbindingen met Holland waren afgesneden, kwam het stadsbestuur letterlijk in geldnood. Van Goor schrijft (blz. 166/167): “En naadien tot betaling van ’t Krygsvolk en andere behoeften weynig gelt meer voorhanden was, zoo wierdt, op ’t bevel der Overheid,

25) *Lieuwe van Aitzema, 'Saken van Staet en Oorlogh (1621-1668)', 's-Gravenhage, 1669.*

afgekondigt, dat een ygelyck Borger en Ingezeten zyn gemaakt zilverwerck moest op 't Stadthuys brengen, waar van verscheyde soorten van vierkante Stucken geslagen zyn, welkers afbeelding hier onder staet, en die voor een, twee en drie gulden gangbaer waren. Te zelve tyd wierden mede verscheyde soorten van kopere Munt geslagen ter waarde van een, twee en drie stuyvers."

Op twee zilveren munten -op de illustratie links boven een van 40 stuivers ("twee gulden") en midden boven die van 60 stuivers ("drie gulden")- is op de kruiszijde rond "Den Leeuw der Vereenigde Gewesten" het omschrift "BRED. OBSESSA. 1625.", 'Breda, belegerd, 1625.', geplaatst (de keerzijde was ongestempeld). Op die rechts boven, eveneens van 40 stuivers, staat dit omschrift rond "het Wapenschild van Prins Maurits, als Heer van Breda." Midden onder is de zilveren munt van 20 stuivers ("één gulden") afgebeeld, met rond het "Wapen der Stadt" het omschrift "BRED. OBSES. 1625.". De koperen munt links midden, met boven het wapen van Breda het omschrift "BRED. OBSESSA. 1625.", was voor "twee en een halve stuyver" gangbaar, die rechts midden met het wapen van Breda en het jaartal 1625, voor "eenen stuyver".

We merken op dat Van Goor eerst ten onrechte munten ter waarde van "twee en drie stuyvers" noemt en daarna terecht schrijft dat naast een munt van "een stuyver" er een werd uitgegeven die "twee en een halve stuyver" gangbaar was. (Op deze laatste munt stond overigens wél het cijfer ".II.".) De Van der Hoeven-tekst vertoont een identieke afbeelding van de munten. In de Hugo-tekst (en de Chifflet-vertaling daarvan) zijn van bovenstaande (nood)munten alleen de exemplaren midden- en rechts boven, alsmede dat midden onder weergegeven.

De voedselsituatie binnen de Bredase wallen

Men heeft zich in Holland beijverd Breda tijdig van zoveel voedsel te voorzien dat de vesting een langdurig beleg zou kunnen weerstaan. In de Blaeu-tekst (blad 1, linkerkolom) lezen we: "Men versorghde de krijghslieden van lijftocht tegen den winter, en sondt daer acht duysent en twee hondert sacken rogge, twee duysent acht hondert sacken haver, drie duysent en ses hondert ponden kaes, en oock soo veel gedrooghde visch daar binnen. Men beval aen de burgers, eer de stadt belegert wierdt, dat yder, hoeft voor hoeft, voor twaelf maenden koren opdoen sou." Van der Hoeven noemt op blz. 115 dezelfde hoeveelheden voor het garnizoen bestemde levensmiddelen. Over de burgerij schrijft hij dat ze opdracht kreeg "om zich voor een jaar van het noodige te voorzien" (wat meer inhoudt dan alleen maar 'koren'). Van der Hoeven vervolgt: "In 't begin werd behoorlijk gevolg gegeven aan dit bevel ... (maar al dra) meenden de inwoners van Breda, dat het gevaar voor een belegering geweken was. Zij ... weigerden, uit vreeze van te veel levensmiddelen te krijgen, den aankoop van een 100-tal ossen en van een paar scheepsladingen kaas". Op blz. 100/101 schrijft Van der Hoeven: "In het stedelijk archief van Breda is een brief (van prins Maurits) voorhanden van den 2den Mei 1624, waarin hij het bestuur der stad aanspoort, om toch te zorgen, dat de burgerij, terwijl de levensmiddelen nog goedkoop waren, de noodige granen aanschafte, 'omdat se anders in cas van belegeringh in swarigheid sou comen'... De magistraat van Breda oordeelde echter, dat de toebereidselen, die door den vijand gemaakt werden, Bergen op Zoom zouden gelden ...".

Omdat Spinola bij Gilze zo lang draalde, was een aantal naar Breda uitgeweken landlieden gerustgesteld weer naar huis teruggekeerd. Toen de vesting op 27 aug. slechts aan twee zijden werd omsingeld (de laatste fase van de omsingeling vond op 1 sep. plaats), slaagden

enkelen van hen er alsnog in met hun gezin en vee een toevlucht binnen de Bredase wallen te vinden. In de Blaeu-tekst (blad 6, rechterkolom) staat dat boeren, die “uyt vrees van d’oorlogh”, naar Breda getrokken waren “veel koren in de stadt gevoert hadden.” De voedselvoorraad binnen de wallen was hierdoor weliswaar groter geworden, maar het was toch “volgens Hugo een groote fout, ‘car les gens-là ont des estomachs et des dents, qui détruisent beaucoup de bien’ ”, ‘want die lieden hebben ook een maag en tanden en consumeren heel wat van het aanwezige voedsel’ (Van der Hoeven, blz. 115). Volgens de Visscher-tekst hebben: “Den 3 September ... de officiers vande Borgerije inde Stadt hare Wijcken gevisiteert wat provisie van Coorn elck Borgher by hem hadde ... En bevonden datter noch genoegh was om de Stadt een geheel Jaer te spysighen.”

Van der Hoeven schrijft op blz. 130: “Te Breda waren de magazijnen in dien tijd nog zóó wel gevuld, dat men reeds in ’t laatst van September (1624) aan een tiental winkeliers kaas, stokvisch en andere levensmiddelen kon leveren, die ze dan weêr met een geringe winst konden uitverkoopen. Daar echter de burgers goed voorzien waren, werd hiervan weinig gebruik gemaakt.” Nog op dezelfde en op de volgende blz. schrijft Van der Hoeven echter: “... zoodra men eenige dagen (op de stad) gevuurd had, begon men te Breda schaarschte van levensmiddelen te krijgen ...”. Het lijkt ons onwaarschijnlijk dat bij een beschieting van ‘eenige dagen’ zoveel levensmiddelen verloren zijn gegaan dat er van ‘schaarste’ sprake is geweest. Een belangrijk bestanddeel van het Bredase menu was volgens Van der Hoeven (blz. 131) brood. Om brood te bakken, moest men eerst graan tot meel malen. Graan kan langdurig worden bewaard: meel is minder lang, brood is slechts enkele dagen houdbaar. Voor de voedselvoorziening waren binnen Breda molens dus belangrijk. We veronderstellen dat de ‘schaarste’ in het begin van de belegering zich beperkt heeft tot brood.

In een brief van “het Stedelijk bestuur” aan Maurits (Bijlage XXIV. in de Van der Hoeven-tekst) lezen we: “den vyant ... heeft alle de wintmolens behalve die op (het bolwerk) Spyt mansfeldt schadeloos gemaekt, oft de mulders soo geintimideert, dat sy niet meer en durven malen ...”.

Pieri schrijft op blz. 33: ‘De baron van Balançon kon ze (de windmolens) wegens de grote afstand niet tot stilstand brengen.’ Naar onze mening speelde niet ‘de grote afstand’ daarbij een rol, maar het feit dat de Spanjaarden, ofschoon ze in staat waren op Breda storend oppervlaktevuur af te geven, geen precisievuur op een puntdoel als een windmolen konden uitbrengen.

We veronderstellen dat de Van der Hoeven-tekst (Bijlage XXIV.) als volgt moet worden geïnterpreteerd: zodra een Bredase windmolen draaide, werd er door de Spanjaarden met kanonnen op geschoten. Ze slaagden er niet in ze alle door een toevalstreffer te vernielen, maar het Bredase stadsbestuur verbood -om geen beschietingen uit te lokken (waarbij ook andere objecten getroffen konden worden)- de molenaars nog te malen.

In Breda beschikte men in 1624/25 niet uitsluitend over windmolens, die -om voldoende wind te kunnen vangen- op de vestingwal (op een daarvoor ruimte biedend bolwerk) stonden, maar ook over twee watermolens. Of deze twee molens al of niet maalden, kon door de Spanjaarden niet worden waargenomen.

Volgens Muntjewerff 26) kon de bij de Groote inundatiesluis gelegen watermolen tijdens de belegering van Breda niet draaien doordat "... de vestinggracht bij de belegering betrokken was." Hij bedoelt hiermee vermoedelijk dat, om de voor de verdediging vereiste waterstand te handhaven, aan die gracht geen water mocht worden onttrokken. Deze molen draaide echter niet op water uit de vestinggracht, maar op door de vesting stromend water in de Mark. De tweede, op het kasteelterrein staande, watermolen werkte op (tijdens vloed) in een deel van de vestinggracht binnengelaten en (bij eb) daaruit stromend extra Markwater (getijmolen). Beide molens konden ons inziens tijdens de belegering ongestoord malen, maar hadden blijkbaar onvoldoende capaciteit.

"Het beste middagmaal kon men (Van der Hoeven, blz. 131) houden ten huize van den beul, die open tafel hield, en waar de soldaten voor den prijs van ongeveer 3 stuivers onthaald werden op gebraden hondenvleesch. De beul had van de stadsbestuurders in last gekregen, tegen een belooning van 10 Gulden 's maands alle honden te dooden, die hij kon magtig worden. Hij wist hun vleesch smakelijk toe te bereiden, en men kan begrijpen, dat het aan zijne tafel nimmer ontbrak aan vrolijk gezelschap, dat zich het Chinesche middagmaal goed liet smaken."

Van der Hoeven schrijft op blz. 133: "Langzamerhand (uit de tekst maken we op dat het eind dec. was) begon het gebrek aan leeftogt ... zich in de stad sterker te doen gevoelen" en op blz. 136 (jan.?): "Langzamerhand begon er nu groot gebrek aan voedsel te komen ...". In een naar buiten gesmokkelde "Brief van het Stedelijk Bestuur aan den Raad van Staten van 27 April 1625" (Van der Hoeven-tekst, Bijlage XXVII.) schrijft men de "Hoochmogende Heeren: ... Ons broot is seer na op, 't welck onse leste spyse is, ende wy en hebben geen graan meer om langer van het cleyinste bier te connen brouwen. Wy hebben al gedaen dat eenigsinds mogelyck is om wel te mesnageren en alles lang te doen strecken, maer syn nu op het eynde gecomen van den tydt die voir het uysterste geraemt was ...". Pieri noteert op blz. 70 van zijn dagboek dat men op 25 mei vanuit Breda Frederik Hendrik bij Dongen liet weten nog tot 5 jun. over voedsel te beschikken. Mogelijk heeft men -om toestemming te krijgen met Spinola over een capitulatie te onderhandelen- de voedselsituatie ongunstiger voorgesteld dan ze in werkelijkheid was. We kunnen ons namelijk niet voorstellen dat, reeds op de dag waarop het staatse garnizoen Breda verliet, vanuit de Spaanse Nederlanden voedsel binnen Breda gebracht zou zijn. Spinola, die zijn troepen in de insluiting slechts mondesmaat van voedsel kon voorzien, was ongetwijfeld niet in staat de Bredase bevolking uit zijn (door brand geteisterde) voorraad te helpen. In geen van de door ons bestudeerde bronnen wordt na de capitulatie over hongersnood in het gecapituleerde Breda gesproken.

Het staatse garnizoen van Breda beschikte blijkbaar over een voedselvoorraad die op 5 jun. nog niet was uitgeput. Hugo schrijft op blz. 150 bij de uittocht: 'Het kan niet worden ontkend dat het (Bredase) voetvolk er gezond, weldoorvoed en kwiek uitzag ... het had beter te eten gehad dan het onze: tot op de laatste dag had het hun aan brood niet ontbroken.' (De ruiters zullen er ook 'weldoorvoed', maar door het ontbreken van paarden

26) *Henk Muntjewerff, 'De molen 'Het Fortuin' te Breda. 350 jaar bedrijf en techniek', JAARBOEK van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda, "DE ORANJEBOOM", jaargang 1985.*

niet 'kweek' hebben uitgezien.) Het Bredase garnizoen had, wat zijn voedselsituatie betreft, na mei 1625 ongetwijfeld nog een aantal maanden weerstand kunnen bieden. Voor de burgerij gold dit blijkbaar niet: haar voedselvoorraad was na ruim negen maanden insluiting verbruikt.

We moeten concluderen dat 'de magistraat van Breda' in 1624 ondanks 'aansporen' en 'gebieden' heeft nagelaten voor 12 maanden voedsel in te slaan.

Niet uitsluitend kommer, maar ook kwel en ziektes

Niet alleen de -gaandeweg de belegering toenemende- voedselschaarste maar ook de grote concentratie van poorters, ingeweken landlieden, soldatenvrouwen en -kinderen en de talrijke soldaten van het garnizoen in een qua oppervlak beperkte ruimte, het gevoel opgesloten te zijn en andere emoties die de belegering opriep, hebben ongetwijfeld tot grote spanningen binnen de vesting geleid. In Bijlage XXII. van de Van der Hoeven-tekst (een brief die op 10 jan. 1625 door het stadsbestuur aan prins Maurits verzonden werd) lezen we: "... maer wy en mogen niet laten uwer Vorst: Ex ten hoogsten te claegen over den moetwil cracht ende geweld van de soldaten ... Wy hebben daarvan meenichvuldige clagten aan mynheere den Gouverneur ende Chrychsraet gedaen maer daerin wordt nyet en voirsien dairomme wy vreesen dat het quaet so lange so erger sal worden ...". In de Blaeu-tekst (blad 8, rechterkolom) lezen we: "Iustinus, vresende dat'er eenige samen-sweering, uyt oorsaek van't gebreck, rijzen moght, gaf den soldaten ruymmer toom, dan de gewoone krijgstucht toelaet."

De Bredase burgers hadden blijkbaar niet alleen te lijden van voedselschaarste (kommer), maar werden ook gekweld door wangedrag van de soldaten uit het garnizoen, waartegen (zijnde het minste van twee kwaden) de gouverneur niet optrad. Ook allerlei ziektes -waarvoor men in de stad gewoonlijk gespaard bleef- eisten, mede als gevolg van door voedselschaarste verminderde weerstand, hun tol.

De Schotse predikant Clark(e), die tijdens de belegering als veldprediker van de Engelse troepen in Breda verbleef, schreef (in het Latijn, na een theologische verhandeling) een 'Kroniek van de belegering van Breda' (zie voetnoot 24). Daarin vermeldt hij: 'Intussen werd (sep.1624) de pest die heerste elke dag velen noodlottig' en (dec. 1624) '... naast honger en besmettelijke dysenterie sleepte de ziekte die in de volksmond 'scheurbuik' ("scorbuticus") genoemd wordt zowel soldaten als burgers massaal ten grave. Aan een ongekende stijfheid van gewrichten en spieren, waardoor zij die erdoor aangetast waren nauwelijks enig gewicht konden dragen of belasting aankonden, zijn er -hoewel men zich aan het merendeel van deze kwalen kon ontworstelen- toch ongeveer 1.000 mensen bezweken. De(deze?) pest breidde zich gaandeweg de belegering uit.' Verder schrijft Clark(e) dat in mei 1625 '... de pest binnen de vesting met de dag heviger woedde.'

Van Eijck 27) schrijft: "Hoewel er 7000 personen gestorven zouden zijn, zijn deze sterfgevallen niet allemaal aan de pest toe te schrijven. Bij het begin van het beleg ... leden reeds zeer velen aan 'heete koortsen' of 'gallige rotkoortsen' met symptomen als bloedaandrang naar het hoofd, slapeloosheid, braken, diarree en neusbloedingen. In de herfst van 1624 begon de pest zich te manifesteren, die echter blijkens de symptomatologie

27) *J.A.M. van Eijck, 'DE GEZONDHEIDSZORG TE BREDA VOOR 1700', Nijmegen, 1990.*

meer op een dysenterie leek. In de winter -met slechts een matige vorst- liep het aantal ziektegevallen, en vooral de sterfte, beduidend terug. Doch in het voorjaar van 1625 kwam de pest weer op, en nu heviger. De ernstigste ziekte in 1625 was echter de scheurbuik die -zo zegt Van der Mye 28)- werd veroorzaakt door het onbestendige weer, voedselschaarste, bedorven voedsel en neerslachtigheid.” Pieri noteert in zijn dagboek op 17 apr. (blz. 55): ‘Er zouden 3.800 doden (in Breda) zijn geteld ... en er waren nog veel zieken.’ Hugo schrijft op blz. 73 dat er tijdens het beleg binnen Breda ongeveer 5.000 mensen stierven. In de Blaeu-tekst (blad 6, rechterkolom) is (op gezag van Hugo) eveneens sprake van “... ’t getal van vijf duysent dooden, die in de belegering storven ...”, (blad 8, linker- en rechterkolom): “De stedelingen van Breda wierden ondertusschen geheel afgemat. De lijftocht begon seer dier te worden; en sy wierden met oudt en bedorven koren gevoed. De burgers, hoewel met scheurbuyck, en sware pest geplaeght ...” en (blad 9, linkerkolom): “... dat de besetting van de stadt dagelijks door de pest, de bloetgang en scheurbuyck grootelijks verminderde: dat de siecken door gebreck van genees-middelen niet genesen konden worden ...”. Van der Hoeven schrijft (eveneens op gezag van Hugo) op blz. 131: “Men was ... genoodzaakt, slecht voedsel te gebruiken; het gevolg daarvan was, dat in Februarij van het jaar 1625 aanstekelijke ziekten ontstonden” en op blz. 145: “... aanstekelijke ziekten namen met iederen dag zoozeer in hevigheid toe, dat 3 geneesheeren, 6 heelmeeesters en 3 apothekers naauwelijks toereikend waren, om de lijders te helpen.” Op blz. 133 schrijft hij: “Aanstekelijke ziekten, de pest, scheurbuik en roode loop sleepten 5000 menschen naar het graf; dat is alzoo een derde van de bevolking. Om de burgerij niet noodeloos te beangsten, werden de lijken zonder klokgelui of uiterlijke teekenen van rouw bijgezet.”

We zagen in hoofdstuk A dat er in het begin van de belegering te Breda 5.200 militairen en 8.700 burgers verbleven. Vijf dagen na de capitulatie verlieten ruim 3.000 militairen de vestingstad te voet, daarna werd nog een aantal zieke militairen per vaartuig van Breda naar Holland afgevoerd (zie hoofdstuk G). Een kleine 2.000 militairen, dat is 38% van de sterkte zou dan tijdens de belegering gesneuveld of na ziekte overleden zijn. Gezien de politiek van Spinola: niemand Breda uit (hoe meer monden er gevoed moesten worden, hoe sneller de voedselvoorraad uitgeput zou zijn en hoe eerder men zou moeten capituleren), zullen slechts weinige militairen van het garnizoen gedeserteerd zijn. We veronderstellen dat Clark(e) met ‘ongeveer 1000’ niet het totaal aantal overleden burgers, maar een momentopname tijdens de belegering weergeeft (dec. 1624). Van der Mye (die vermoedelijk de Pieri-tekst geraadpleegd heeft) komt op een totaal van 3.800 - 2.000 = 1.800 (21%) overleden burgers, Hugo op 5.000 - 2.000 = 3.000 (34%) en van Eijck op 7.000 - 2.000 = 5.000 (57%). 57% lijkt ons ongelooflijk veel, 21% onwaarschijnlijk weinig. We nemen aan dat (Hugo) 34% (een derde) van de burgers binnen Breda de belegering niet doorstaan heeft.

Dat er tijdens de belegering binnen Breda op grote schaal pest heerste, lijkt ons onwaarschijnlijk. Na de uittocht van het staatse garnizoen op 5 jun. deed de landvoogdes op 12 jun. Haar intrede in de stad en verbleef ze (zij het als het ware gegijzeld door de

28) *’TWEE VERHANDELINGEN VAN FREDERIK VAN DER MYE ... OVER De heerschende volksziekten te Breda, ten tijde van het beleg ... VAN D. CHRISTIANUS GOTHFRIDUS GRUNER ... uit het Latijn vertaald. Te Breda, by WILLEM VAN BERGEN’, 1793.*

Spaanse soldaten, die uitbetaling van de achterstallige soldij eisten) tot 7 jul. op het kasteel. We veronderstellen dat ze tijdens een pestepidemie niet naar Breda zou zijn gegaan. Wordt er met 'de pest' hier soms een 'pestilentie', één (of meerdere) epidemische verderfelijke ziekte(s) bedoeld?

Spinola heeft zijn overwinning op Breda niet behaald met een offensieve actie (door middel van een bestorming, waarbij overwegend militaire slachtoffers gevallen zouden zijn), maar door over de ruggen van de burgerbevolking heen het garnizoen tot capitulatie te dwingen.

Spinola moedigde desertie en vlucht uit Breda allerminst aan

In de Blaeu-tekst (blad 6, linkerkolom) lezen we: "Spinola sond een trompetter aen de Stadts-Overste, en deê aenseggen, dat al de gene, die na dese tijdt de vlucht kosen, weêr naer de stadt gedreven, oft aen de galgh opgeknoopt souden worden ... Doch veel, beter betrouwen hebbende, gaven sich over aen Spinolas goedertierentheyte ...". Pieri noteert op 17 sep. in zijn dagboek (blz. 15): 'Er werd een order uitgevaardigd dat voor het geval er belegerden overliepen, ze niet mochten worden toegelaten, maar moesten worden teruggestuurd.' Desondanks deserterden er volgens Pieri op 20 sep. (blz. 16) twee militairen, op 24 sep. (blz. 17) drie, op 9 okt. (blz. 23) één, op 12 okt. (blz. 24) twee en op 16 okt. (blz. 25) 17. Op 21 okt. schrijft Pieri (blz. 26): 'Zijne Excellentie gaf andermaal bevel geen belegerden meer toe te laten.' Op 24 okt. (blz. 27) gaf toch weer een soldaat van het Bredase garnizoen zich over, op 4 nov. (blz. 29) een 'lakei', op 13 nov. (blz. 30) een soldaat en op 27 nov. (blz. 32) weer een soldaat. Gevraagd waarom men dat deed 'hoewel Zijne Excellentie toch had laten weten dat, als men overliep men zou worden doodgeschoten, zei hij (op 27 nov.) dat men dat binnen (de vesting) niet wist.' Ook na 27 nov. vermeldt Pieri nog enkele gevallen van desertie uit Breda: op 4 apr. (blz. 54) en op 9 apr. (blz. 54) van 'volk', op 22 apr. (blz. 57) van een soldaat en op 9 mei (blz. 62) verliet een man (burger?) Breda met zijn vrouw'.

Of de 'Stadts-Overste' (Justinus) had aan het dreigement van Spinola binnen Breda geen bekendheid gegeven, óf deserteurs en vluchtelingen hadden zoveel vertrouwen in Spinola dat ze het dreigement niet serieus namen, óf het moet zijn dat men dacht dat het uit de koker van Justinus kwam. We sluiten deze laatste twee mogelijkheden niet uit. Wellicht had met name het katholieke deel van de soldaten en burgers wel vertrouwen in de katholieke Spinola. Justinus daarentegen kan gevreesd hebben dat met name desertie van soldaten uit het garnizoen de mogelijkheid de vesting te verdedigen, zou aantasten en, om dit te voorkomen, maatregelen genomen hebben. Dat hij de dreigementen van Spinola verzwegen zou hebben, lijkt ons minder waarschijnlijk.

Heeft Justinus tegen het vluchten van bepaalde burgers minder bezwaren gehad? Pieri schrijft op blz. 14 (14 sep.): 'Men hoorde dat te Breda bevel gegeven was alle "Donne" ('vrouwelijke religieuzen?') weg te sturen. Acht dagen na onze komst bij Breda (3 sep.?) hadden ze de "Religiosi" ('mannelijke geestelijken?') de stad uitgestuurd.' en op 12 okt. (blz. 24): 'Zij (twee personen die uit de stad kwamen) zeiden verder dat men (al) de katholieken wilde uitwijzen, maar dat de (katholieke) Franse militairen (van het Bredase garnizoen) zich daartegen verzetten.'

Het berichtenverkeer tussen Breda en Holland

De Spaanse circum- en contravallatie sloten het garnizoen en de burgerij van Breda niet volledig van de (staats) buitenwereld af. Door de grote omtrek van deze linies en door gebrek aan soldaten om ze afdoende te bewaken, moesten de Spanjaarden een waarnemingsafstand van hoogstens 400 meter hanteren (de wachten 800 meter uit elkaar plaatsen). Daardoor was het voor iemand die goed van de plaatselijke terreingesteldheid op de hoogte was mogelijk bij stormwind en slagregen (als alle andere geluiden overstemd werden) ongehoord -en tijdens duisternis en mist ongezien- door de Spaanse linies te in- en exfiltreren (Breda in- respectievelijk uit te sluipen).

Pieri maakt in zijn dagboek gewag van een aantal (in totaal tien) al of niet geslaagde pogingen berichten heimelijk de stad in- of uit te brengen. Om aan Spaanse zijde (Pieri) te kunnen beweren dat men met een koerier te maken had, moest men de persoon of het bericht in handen krijgen of uit betrouwbare bron daarover geïnformeerd zijn. We mogen aannemen dat dit niet altijd het geval is geweest en dat het aantal keren dat een staats boodschapper door de linies sloop groter is geweest dan tien. Pieri schrijft op blz. 25: 'Toen Z.E. ...(op 16 okt.) van overlopers uit Breda vernam dat er 's nachts (langs een bepaalde route) lieden (de stad) in- en uitgingen, stelde hij (tussen de wachtlocaties) soldaten verdekt in hinderlaag op.' Of deze actie succes opleverde, vermeldt Pieri niet. Op blz. 54 schrijft hij: 'Op de avond van de 8ste apr. deelde Z.E. in de legerkampen mee dat hij bericht gekregen had dat er die avond twee Staatsen uit Geertruidenberg zouden vertrekken om brieven binnen Breda te brengen. Men moest dus extra waakzaam zijn en proberen hen (met de brieven) dood of levend in handen te krijgen. Om ongeveer drie uur 's nachts werden ze in het vak Teteringen opgemerkt, maar ze ontsnapten.' Op blz. 42 (16 jan.) schrijft Pieri: 'Z.E. was gewaarschuwd dat de volgende nacht lieden met berichten naar Breda zouden gaan en beval eenieder waakzaam en op zijn hoede te zijn' en vervolgt: 'op 17 jan. kwamen er ondanks alle waakzaamheid in de nacht toch drie Breda binnen.'

Mogelijk waren Spaanse soldaten ook wel bereid een oogje dicht te knijpen, hetzij uit kameraadschap (als ze vroegere strijdmakkers herkenden), dan wel (als ze met vreemden te maken kregen) in ruil voor geld of goederen. Op blz. 15 van de Pieri-tekst lezen we: '... een bereden wachtpost uit het (Spaanse) legerkamp van Baglione en een staats soldaat raakten met elkaar in gesprek. Ze kenden elkaar van vroeger, gaven elkaar hun erewoord, dronken samen bier (voerden ze dat met zich mee?), rookten een pijp en babbelden met elkaar.' Om aan dergelijke praktijken een eind te maken, liet Spinola (volgens Pieri, blz. 42): '... bekendmaken dat ieder die iemand die uit Breda kwam of daarheen ging, levend of dood opbracht, tien schilden kreeg. Als die persoon brieven bij zich had, werd de premie tot honderd schilden verhoogd.' Een 'schild' of daalder was een Franse munt (een écu) die in 1624/25 niet meer als betaalmiddel in omloop was, maar als rekenmunt (30 stuivers) werd gebruikt. In de Pieri-tekst wordt het woord "scudo" gebezigd. Het uitloven van een premie had blijkbaar effect, want Pieri noteert op blz. 26 van zijn dagboek: 'Een jongeman die brieven naar Breda bracht, kwam met een leeftijdgenoot uit ons leger in gesprek. Deze (Spanjaard) beweerde dat hij wilde deserteren. Op de vraag van de vijand (de staats jongeman) of hij dan naar Breda wilde gaan, antwoordde hij bevestigend. Ze besloten samen verder te gaan en liepen die kant op. Onze man zei dat hij een kortere en veiliger weg kende en bracht de ander bij één van onze wachten. Daar werd hij gevangengenomen en gefouilleerd.'

In de Blaeu-tekst lezen we (blad 8, linkerkolom) dat Spinola “groote vergelding”, ‘een beloning in geld’, beloofd had “aen de gene, die hem soodanige brieven leveren konden ... (en dat) niet lang daer na een sackje, in ’t welck twee brieven waren, d’een aen Iustinus van Nassou en d’ander aen de Raet van Breda ...” gevonden werd. De boodschapper zelf werd toen blijkbaar niet gegrepen, maar had kennelijk -na te zijn ontdekt- tijdens zijn vlucht het compromitterende zakje met brieven weggegooid. Of heeft een Spaans soldaat toen van twee walletjes gegeten: de boodschapper tegen betaling laten lopen en de brieven tegen beloning bij Spinola bezorgd? Pieri vermeldt op blz. 42 dat er berichten door (krijgs?)lieden zouden worden overgebracht. Van der Hoeven schrijft op blz. 111/112: “Waarschijnlijk heeft dit meestal plaats gehad door den stadsbode ... want uit de stadsrekeningen blijkt, dat hij meermalen belooningen ontving van dat hy een briefje adresserende aen syne Furst. Gen. overgelevert, en het antwoord wederom gebragt heeft.” Ook vinden wij in de rekeningen enkele malen uitgaven aan fooijen, gegeven aan trompetters, die brieven hebben bezorgd en aan ‘eenen tambouryn die nieuwe maren brachte’.” In de Blaeu-tekst (blad 9, linkerkolom) lezen we reeds dat “... seker boer ... met een heylige dorst naer’t gout ...” als staats koerier brieven over en weer eerst aan Spinola liet lezen, alvorens ze bij de geadresseerde te bezorgen: “In dese dagen geraeckten de brieven van Iustinus aen Prins Maurits, en van Maurits aen Iustinus, in handen van Spinola, die veel besondere en nutte dingen daer uyt verstondt.”

Voor het overbrengen van berichten werden blijkbaar ook postduiven gebruikt. In de Blaeu-tekst (blad 9, rechterkolom) lezen we: “De belegerden ontvingen ondertusschen geen brieven, en konden oock niemant veylighlijck met brieven uytzenden. Sy vonden dieshalven geraten een swaluw uyt te senden, met een briefje, daer alleenlijck dese cijffers in geschreven waren, 1-69-2-76, aen de wieken vast gemaect. Dese swaluw (een postduif met een gecodeerd bericht aan een poot), van de krijgshlieden gevangen, wierd aen Isenburgh gebracht, die haer aen Spinola leverde.”

We veronderstellen dat -naarmate Spinola meer personeel tot zijn beschikking kreeg- de bewaking in de insluitingslinies zodanig werd uitgebreid dat het voor koeriers steeds moeilijker werd Breda in- en uit te sluipen. Ook de inzet van postduiven bracht problemen met zich: ze vlogen namelijk uitsluitend naar hun thuishok. Om berichten van Breda naar Holland over te brengen, moesten eerst duiven van Holland naar Breda gebracht worden, voor berichtgeving uit Holland had men Bredase duiven nodig. Dat ook deze luchtpost niet veilig was, blijkt uit het feit dat een duif door de Spanjaarden onderschept werd. Spinola heeft brieven “geschreven met cijfferen ende fantastycke teyckenen” blijkbaar kunnen lezen. Van der Hoeven schrijft op blz. 112: “Na veel hoofdbrekens is de sleutel van het geheimschrift eindelijk gevonden ...”. Volgens de Blaeu-tekst (blad 8, linkerkolom) werd het “van Routart, Spinolas Secretaris oft geheymschrijver, verklaert.”

Ook met behulp van licht (vuur)- en geluidsignalen konden korte berichten worden overgebracht. Pieri schrijft op blz. 54: er ‘... was op de toren van Breda een vuursein gezien, het werd vanuit Zevenbergen beantwoord.’ en op blz. 64: ‘Die nacht werden om twee uur vanuit het veld (de omgeving van Dongen) twee kanonschoten gelost en daarna schoot men er vanuit Breda één af.’ Een probleem daarbij was dat de betekenis van een signaal tevoren middels een koerier moest worden afgesproken.

Smokkelaars liepen een gereede kans te worden opgehangen

Pieri schrijft op blz. 16 (19 sep.): 'Door ruiters van Baglione werd een (vijandelijke) soldaat gegrepen; hij ... bevestigde dat er iedere nacht lieden Breda binnengingen met boter en tabak ...' en op blz. 31 (17 nov.) noteert hij: 'Er kwamen (gingen) 12 personen Breda binnen met boter, tabak en andere waren.' (Hoe wist hij dat?) Boter en tabak waren blijkbaar al in het begin van de belegering binnen de stad schaarse artikelen. We merken op dat tabak niet uitsluitend als genotmiddel werd gebruikt, maar ook als geneesmiddel tegen scheurbuik: "medicamenten seer bekwaem tot den scheurbuick" (Bijlage XXXVIII. in de Van der Hoeven-tekst). Dat het smokkelen naar Breda niet van gevaar ontbloot was, blijkt uit de Pieri-tekst. Daarin lezen we op blz. 32 (27 nov.): 'Twee landlieden die in de avond boter en tabak naar Breda brachten, werden gegrepen, twee anderen wisten te ontkomen' en op dezelfde blz. (28 nov.): 'De twee landlieden die men daags tevoren gevangengenomen had, werden opgehangen.'

Callot tekent op het figuratieve deel onder op zijn kaart een wipgalg met een gehangene (één van deze landlieden?):

Ondanks dit afschrikwekkende voorbeeld bleef men blijkbaar boter en tabak naar Breda smokkelen. Op 5 mei noteert Pieri in zijn dagboek (blz. 60): 'Er hielden zich zes personen in het vak Teteringen op die tabak en boter bij zich hadden. Ze wilden die nacht naar Breda gaan. Ze werden ontdekt, drie werden er gegrepen en drie ontsnapten. Onder de drie gevangenen was er één die elke week op en neer naar Breda was gegaan en daar veel geld mee had verdiend.' Pieri vervolgt op blz. 61 (7 mei): 'De gouverneur van Breda zond een trompetter naar Z.E. met de boodschap dat hij vreesde dat de drie gevangenen die Z.E. had laten oppakken toen ze boter en tabak naar Breda brachten, zouden worden opgehangen. Daarom liet de gouverneur Z.E. weten dat het soldaten waren die een militaire opdracht uitvoerden ...'. Met andere woorden: Justinus verzocht Spinola hen als krijgsgevangenen te behandelen en niet op te hangen. Of hun leven gespaard werd, vermeldt Pieri niet. Of de gevangengenomen soldaat de waarheid sprak met zijn bewering dat hij iedere week Breda in- en uitsloopt, betwijfelen we: dan had hij ook met grote regelmaat berichten kunnen overbrengen en had men zich niet met licht- en geluidsignalen behoeven te behelpen. Schepte de man met zijn zogenaamde grote verdiensten op in de hoop dat hij met

de belofte een groot losgeld te kunnen en zullen betalen in vrijheid zou worden gesteld? We vermoeden dat één of twee krijgslieden een bericht moest(en) overbrengen waarbij enkele anderen -vermomd als smokkelaar- bij ontdekking de aandacht van de Spanjaarden moesten afleiden om de boodschappers de gelegenheid te bieden te ontkomen. Dat is blijkbaar gelukt: ze konden Justinus niet alleen de brief overhandigen, maar ook vertellen dat drie van hun maten gevangengenomen waren.

Het vergaren van voedsel buiten de wallen

In de Blaeu-tekst lezen we (blad 6, linkerkolom): "... en de burgers en krijghslieden gingen buyten de stadt wijt en breed wandelen, om de kruyden en wortelen te plucken." Callot tekent op zijn kaart op de linker Markoever (in het Abroek) en op de rechteroever tussen de rivier en de Teteringsdijk (in de Belcrumpolder en op de Aard) enkele grazende koeien. Op de Untzen-kaart zien we op de rechteroever van de "Mercke flu" op een afgebakend rechthoekig perceel (een weiland?) en verspreid over het gehele terrein koeien grazen en ook enkele langwerpige percelen (tuinen?) liggen.

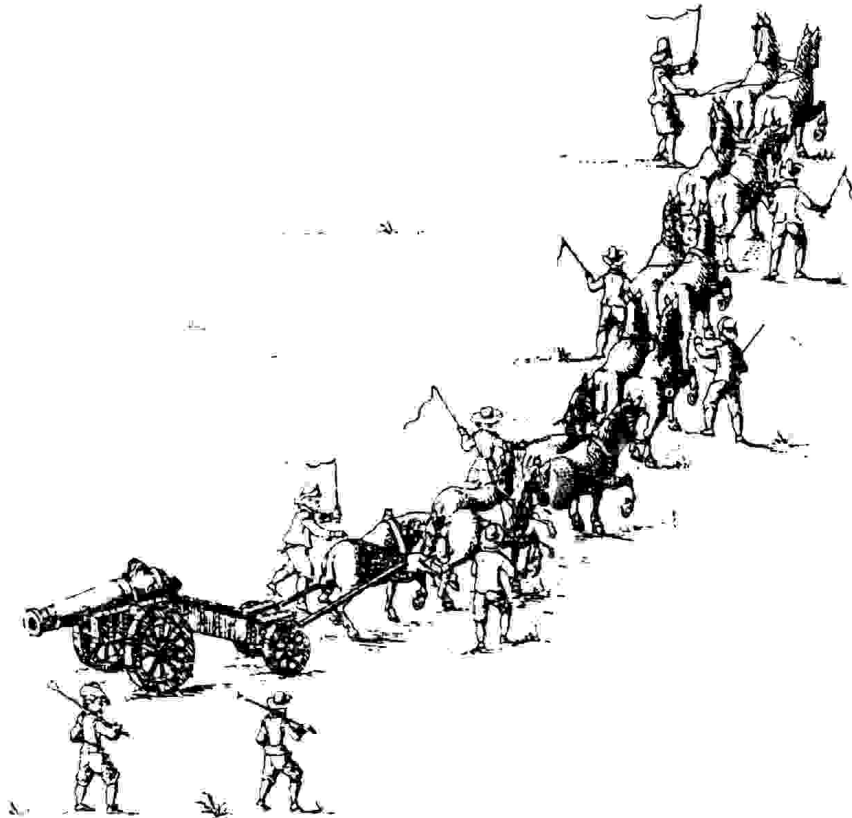
Wat viel er op het terrein dicht onder de wallen van Breda tijdens de insluiting nog te oogsten? De schrijver van de Blaeu-tekst noemt "Kruyden en wortelen." Hugo schrijft (Latijnse tekst, blz. 53): "... ubi qaedam manu sata erant ... ad legendum si quid herbarum radicúmve reperissent", de plaats 'waar enige gewassen ingezaaid waren ... (en waar men) op zoek (was) naar wat kruiden of wortelen.' Chifflet vertaalt dit op blz. 64 met: "... quelques herbages qu'ils avoient semez ...", '... enkele gewassen die men ingezaaid had ...'. Pieri vermeldt op 7 feb. in zijn dagboek (blz. 47): 'Men had de helft van de oogst op het land moeten achterlaten', op 24 apr. (blz. 58): 'Door de onzen werd een meisje uit Breda gegrepen dat kruiden verzamelde' en op 12 mei (blz. 64): 'Men had al lange tijd geen beesten meer buiten de vestingwerken van Breda laten grazen.' Met 'de oogst' (blz. 47) bedoelt Pieri ongetwijfeld die van de elders (op grotere afstand van Breda) geteelde gewassen die de landlieden na het moment van insluiten niet in hun totaliteit naar de stad hadden kunnen afvoeren. Dicht bij de stad lagen blijkbaar (tussen de Bredase buitenwerken en de Spaanse contravallatie) enkele groententuintjes en konden op weilanden en woeste grond nog koeien (koebeesten) grazen en kruiden worden verzameld. Dat er op 12 mei 1625 (na een beleg van ruim acht maanden) geen koeien meer graasden, is begrijpelijk: die waren inmiddels al lang door de ingesloten opgegeten.

Hugo schrijft op blz. 64: 'Toen Spinola de verregaande brutaliteit zag waarmee men buiten de wallen rondzwierf om enige ingezaaide gewassen te oogsten, liet hij -om daaraan een eind te maken en tevens het (naar en van Breda) overbrengen van berichten te bemoeilijken ...- aan drie kanten tegelijk schansen en redoutes opwerpen (de definitieve contravallatie inrichten).' Het vergaren van voedsel buiten de wallen was Spinola blijkbaar een doorn in het oog. In de Blaeu-tekst (blad 6, linkerkolom) lezen we: "Spinola, om dese vryheyt te bedwingen, besloot de belegerde naeuwer te besluyten ...". Callot schrijft op blz. 21: '... men trachtte de belegerden te meer onder druk te zetten door hen op geen enkele wijze van de gewassen te velde te laten profiteren.' In de vakken Hage, Ginneken en Teteringen werd een definitieve contravallatie dichter bij de stad aangelegd, in de sector Hartelbergen van het vak Terheijden gebeurde dit niet. Daar, aan de vierde 'kant' (Hugo), liep de definitieve contravallatie langs het Calloojsche Gat-de Zwarte Dijk (op een afstand van tweeënhalve kilometer van Breda). Vanuit deze lijn konden de Spanjaarden niet het

gehele niemandsland overzien (bewaken), Bredanaars konden tot de Emelenberg onopgemerkt veldvruchten verzamelen.

Het Spaanse- en het Bredase geschut

Volgens de gebroeders Schulten 29) schoot men in de 17de eeuw uit een zogenoemd 'veldstuk' projectielen met een gewicht van 12 pond over een afstand van 2.400 meter, uit een 'halve kartouw' projectielen van 24 pond over een afstand van 3.200 meter en uit een 'hele kartouw' projectielen van 48 pond over een afstand van 3.600 meter. Om deze zware kogels over een zo grote afstand te kunnen schieten, moesten de kanonnen zwaar van uitvoering zijn. Een veldstuk woog dan ook 1.580 kilogram, een halve kartouw 2.223 en een hele kartouw 3.458 kilogram. Voor de verplaatsing van één stuk waren 1 lamoenpaard en 10, respectievelijk 12 en 18 trekpaarden nodig. (Een 'lamoen' is een (dissel)boom met twee armen waartussen -om te manoeuvreren- een paard gespannen werd.)

Een halve kartouw met bespanning;
van links onder naar rechts boven
zien we één lamoen(manoeuvree)paard en twaalf andere (trek)paarden.
Detail van een gravure van H.Hondius
uit David Solomme, 'Le marechal des logis etc.', Amsterdam, 1643

29) C.M.Schulten en J.W.M.Schulten, 'HET LEGER IN DE ZEVENTIENDE EEUW', Bussum, 1969.

In de Visscher-tekst lezen we (26 sep.) dat de Spanjaarden op Breda schoten "... met yzers van 12/25 en 30 pont", vermoedelijk dus met veldstukken en halve-, mogelijk ook met hele kartouwen. Vosters vermeldt (zie voetnoot 6) dat "het zwaarste Bredase geschut ongeveer 4.300 meter ver schoot en het meeste maximaal 1.500." Hugo en Pieri schrijven dat men vanuit Breda (vanaf de beide katten achter de hoofdwal tussen de Ginnekensche- en de Bosschepoort?) enkel malen de plaats waar Spinola met zijn staf gelegerd was (waar de huidige Allerheiligenweg op de Ulvenhoutselaan aansluit) met kanonvuur bestookte. Dat Bredase geschut moet dus een schootsbereik van minimaal drie kilometer gehad hebben.

In de Blaeu-tekst (blad 7, linkerkolom) staat dat de in Spaanse dienst staande "Philips van Mansfelt" (door Pieri 'de katholiek' genoemd, dit om hem niet te verwarren met Ernst van Mansfeld, die -na in Spaanse dienst te zijn geweest- in 1624/25 aan staatse zijde streed): "Dese 't vernuft by de konst voegende, vondt een nieuwe slach van geschut, dat lichter te bewegen was, de kogels verder uytgeschoten, en niet soo veel bussekruyt behoefden. Hy, om dese vondt in 't werck te stellen, trock naer Brussel, en deë veertigh kopere stucken, en drie-en-twintigh mortieren, om vuurballen uyt te werpen, gieten. Dese stucken, die wel de helft minder kosten, deden meer vrucht, dan de sware stucken; vermits de kleynste van twee, en de grootsten van vier paerden geswindelijck voortgetrocken werden: daer in tegendeel d'ouden wel sestien oft achteen paerden behoeven. En hoewel men daer niet meer dan een derde deel van 't bussekruyt der sware stucken in doet, soo schieten sy echter verder dan d'ouden. Dese selve bedacht oock de konst van ysere ballen, vol bussekruyt, en meer dan hondert ponden swaer, seven hondert schreden verre, en verder dan eenige andere mortier, te schieten," Met dit nieuwe geschut en deze nieuwe mortierprojectielen "... quam Philips van Mansfelt weêr in't leger (rond Breda) ." Breda genoot de twijfelachtige eer een oefenobject te zijn voor het zogenoemde 'Mansfelt-geschut/projectiel'.

Drie op Breda gerichte Spaanse batterijen

Pieri vermeldt op blz. 30 dat op 10 nov. met de aanleg van de definitieve contravallatie werd begonnen. In de Visscher-tekst lezen we: "Den 22 en 23 dito (nov.) heeft de Marquis noch doen maecken twee Schanssen (batterijen), de een buyten de Haeghdijcksepoort (Antwerpschepoort) ontrent 400 passen (600 meter) van 't Hoorn-werck ende d'ander in den Teteringschen wegh (aan de Teteringsedijk) ontrent 800 passen (1.200 meter) van 't Hoorn-werck (bij de Bosschepoort)."

In de Blaeu-tekst (blad 7, linkerkolom) is sprake van "drie batterijen, tegen de stad gemaect." Op de Blaeu-kaart zien we:

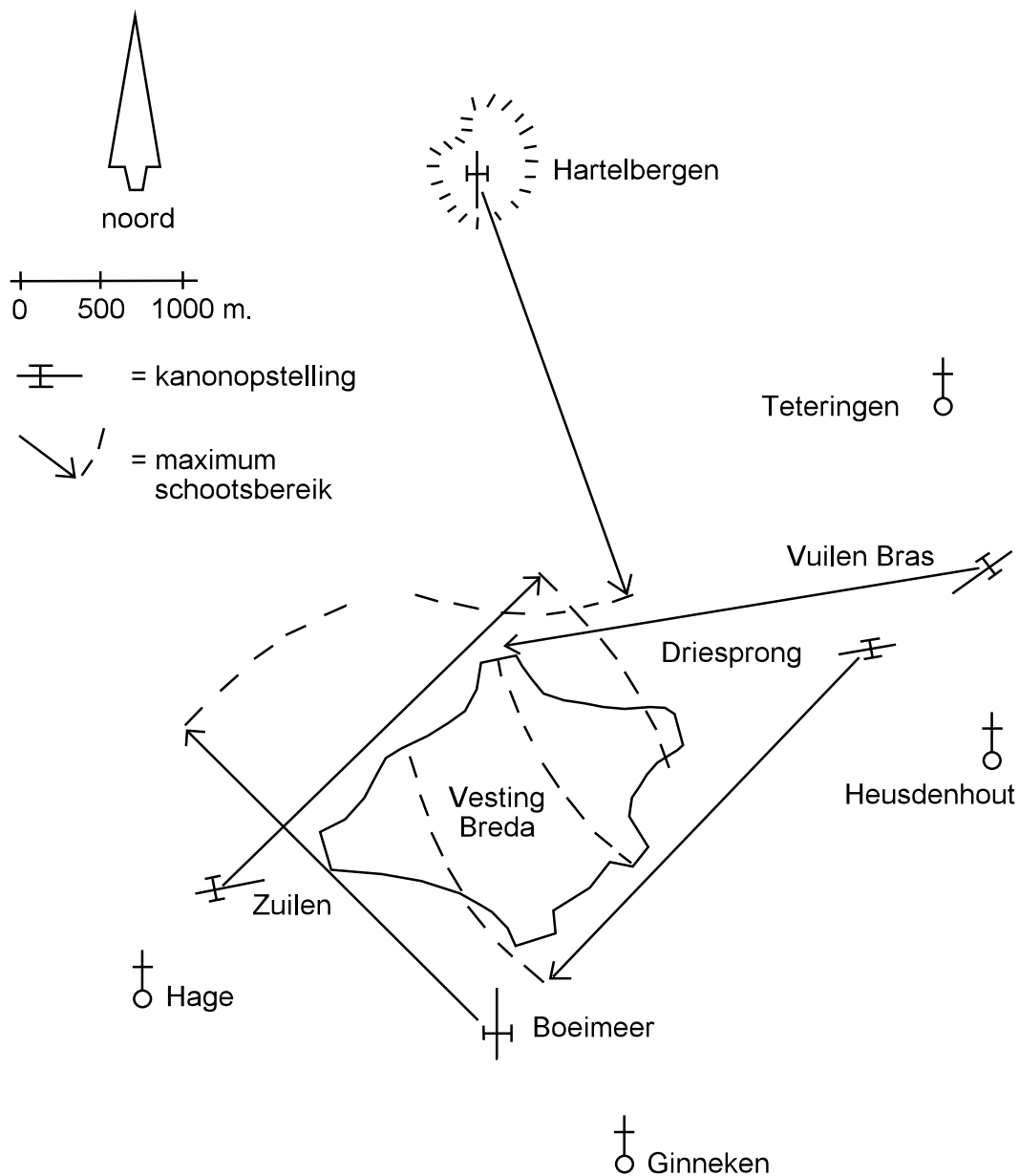
- bij de Driesprong, waar nu de Oosterhoutseweg, de Tilburgseweg en de Teteringsedijk samenkomen (nummer 21), een "Baterie a l'opposite de la Ville" en
- 30) in Boeimeer, ter hoogte van het huidige kerkgebouw aan de Cimburgalaan (nummer 38) een "Baterie a l'opposite de la Ville".

31) De derde batterij is op de kaart niet getekend en in de legende niet vermeld.

Volgens de Callot-tekst (blz. 21): '... stelde kolonel Thomas van Wijngaerden, de commandant van het Spaanse geschut rond Breda, ... drie -onderling (in vorm) verschillende- batterijen, aangegeven met (het nummer) 3.' Op de Callot-kaart staat het cijfer 3 ('Batterijen, gericht op de stad') alleen bij een veldwerk bij de Driesprong vermeld.

Hugo schrijft op blz. 64: Spinola liet ‘... gericht op de stad een drietal batterijen opwerpen.’ Op de Hugo, blz. 163-kaart zien we (letter I) deze “Aggeres tormentarij interni”, ‘geschutopstellingen in de (definitieve) contravallatie’:

- in Boeimeer (vak Ginneken);
- aan de Teteringsedijk (vak Teteringen) en
- bij de boerderij Zuilen, aan de huidige Zuilenstraat, ter hoogte van de huidige begraafplaats Zuilen (vak Hage).
- In het vak Terheijden werd de contravallatie niet naar voren geschoven. Het Spaanse geschut was en bleef daar op de Hartelbergen opgesteld. (Gezien de afstand tot Breda kon men van daaruit de vesting niet onder vuur nemen.)

Untzen tekent op zijn kaart:

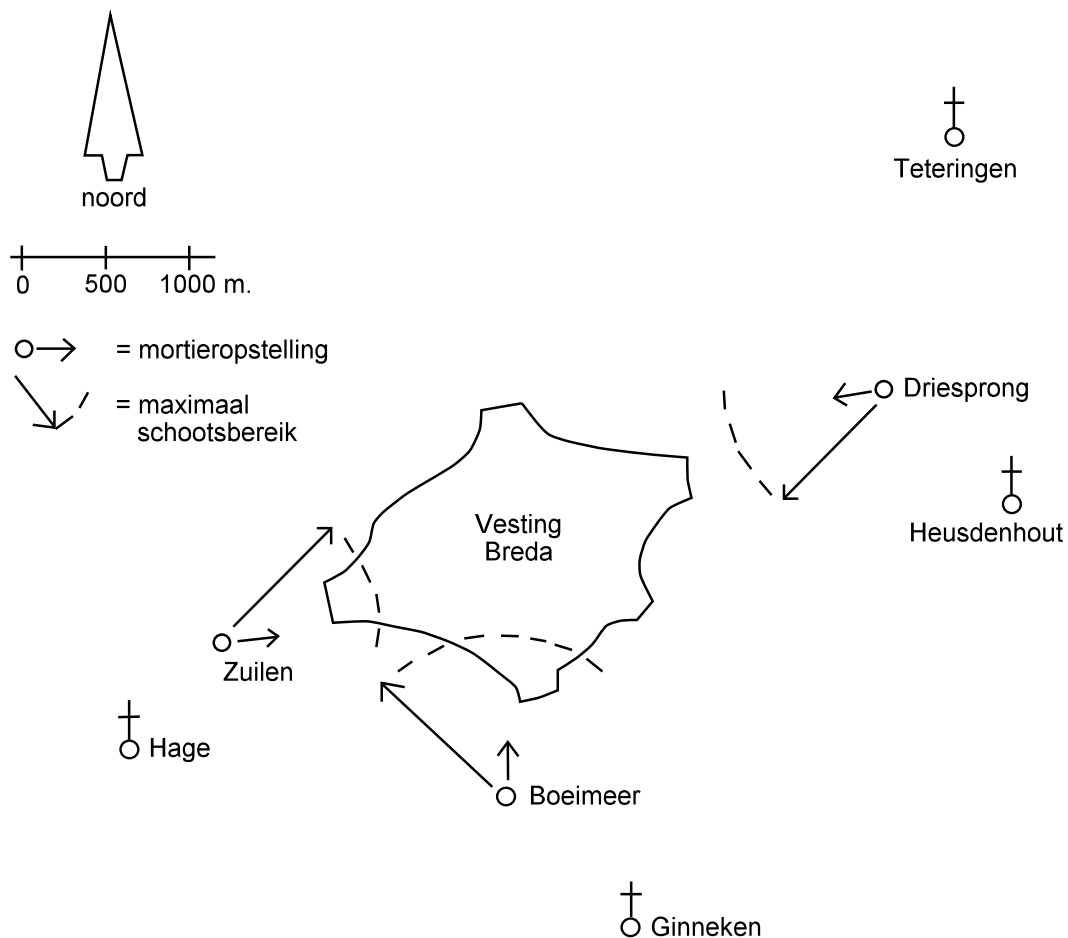
- in Boeimeer (letter G) een “Batteriey ... mit groben Stücken und Fewr Mörsel.”;
- bij de boerderij Zuilen (letters Gg) “Ein ... Batterie mit groben Stücken unnd Fewr Mörsel ...”;
- bij de Driesprong (letter O) “Ein ... Batterie mit groben Geschütz und Fewr Mörsel.” en
- bij het kruispunt Vuilen Bras, tussen de kapel van Teteringen en die van Heusdenhout (letter P) een “Batterie mit groben Stücken.”

Onder “grobe Stücken” en “grobe Geschütz” worden kanonnen, onder “Fewr Mörsel” mortieren verstaan. De batterij bij Vuilen Bras lag in de voorlopige-, die bij de Driesprong, bij de boerderij Zuilen en in Boeimeer lagen in de definitieve contravallatie.

Op de O.e.w.Verhoeven-kaart zijn gesitueerd:

- in Boeimeer (letter N) een “Batterije ... voorsien met Geschudt ende Mortiers.”;
- bij de boerderij Zuilen (letters Kk) een “Batterije ... voorsien met Gheschudt ende mortiers.” en
- in het vak Teteringen (tweemaal letter W, één bij de Driesprong en één bij Vuilen Bras) “Twee Batterijen voorzien met Gheschut ...”.

(De batterij bij Vuilen Bras lag in de -op de kaart niet getekende- voorlopige contravallatie, die bij de Driesprong in de definitieve-).

Onder de benaming ‘geschut’ vallen niet alleen kanonnen maar ook mortieren; een kanon is een vlakbaanwapen (het afgeschoten projectiel volgt een enigszins kromme, maar overwegend vlakke baan), een mortier is een krombaanwapen (het projectiel volgt een sterk gekromde baan). De dracht van een mortier was (en is) aanzienlijk korter dan die van een kanon.

In de Blaeu-tekst lezen we (blad 7, linkerkolom): “Maer dewijl Spinolas batterijen ses hondert schreden (900 meter) van de stad af waren, en niets met mortieren gevordert wierd, uyt oorsaeck van de verreeghenheit ...”. Met de zogenoemde Mansfelt-mortieren kon men volgens de schrijver van de Blaeu-tekst “... seven hondert schreden (1.050 meter) verre, en verder dan eenige andere mortier” schieten. Met de laatstgenoemde verschoot men massieve projectielen, met de eerstgenoemde “ysere ballen, vol bussekruyt, en meer dan hondert ponden swaer.” Van der Heijden 30) schrijft: “Door de ijzeren wand heen naar het kruit bevindt zich een lont. Deze lont werd aangestoken ... Dikwijls ontploft de kogel echter in de lucht, soms ook wordt de lont in de lucht gedoofd.”

Gezien hun schootsbereik moet vrijwel de gehele stedelijke bebouwing van Breda buiten schot van de Spaanse mortieren zijn gebleven. In de Blaeu-tekst (blad 7, linkerkolom) lezen we: “ ... soo baerden de vuurballen (uit de mortieren) van (Van) Mansfelt geen minder schrik dan schade aen de stedelingen.”, met andere woorden: meer schrik dan schade.

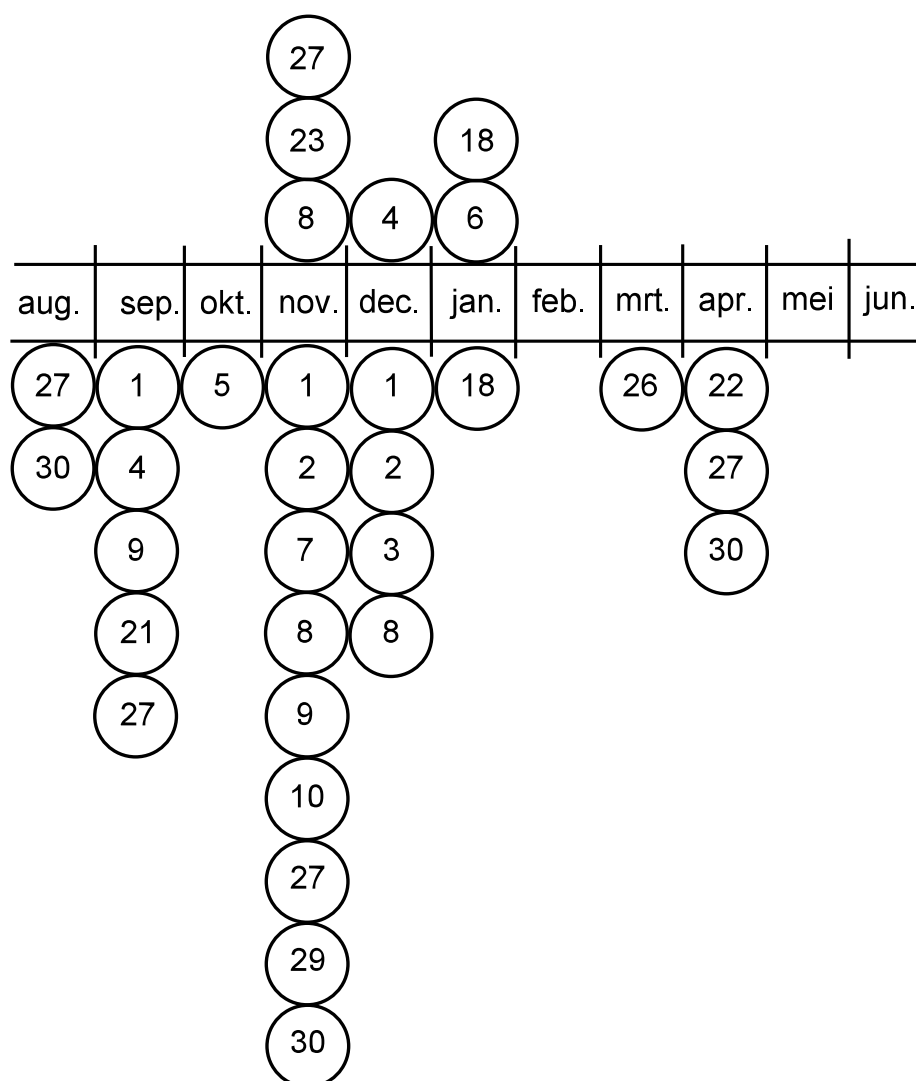
In de oorspronkelijke Hugo-tekst (waarvan de Blaeu-tekst een uittreksel is) staat (blz. 62): “Verum aliae tormentorum sphaerae, quibus triplici parte -atque eâ praecipuè quam Isenburgicus Comes obtinebat- vrbi verberabamus, tantum fecêre timoris, vt & domus pleraeque vacuae desererentur ...”, ‘toch brachten andere projectielen uit het (Spaanse) geschut (niet die uit kanonnen, maar uit mortieren?) waarmee wij van drie kanten -in het bijzonder die van de graaf van Isenburg (in het vak Hage)- de stad bestookten, zoveel schrik teweeg dat velen hun huis verlieten.’ In de marge van deze tekst staat: “Terror ingens, damnaquè magna vrbi illata Mansfeldianis pilis.”, ‘Geweldige schrik en grote schade in de stad door projectielen uit het Mansfelt-geschut.’ Chifflet vertaalt deze Latijnse Hugo-tekst op blz. 76 als volgt: “Le canon d’autre costé, qui de trois endroits iouoit contre la Ville, mais principalement de la batterie du Comte d’Isenburg, faisoit vn si grand degast, & donnoit des alarmes si chaudes, que plusieurs abandonnerent leurs maisons ...”, ‘daarnaast bracht het geschut, dat van drie kanten de stad bestookte -in het bijzonder dat van de batterij van de graaf van Isenburg (in het vak Hage)- zó veel schade en ontsteltenis teweeg dat velen hun huis verlieten ...’.

In de Chifflet-vertaling wordt in de marge alleen ‘schade’ vermeld. De schrijver van de Blaeu-tekst heeft kennelijk de Chifflet-vertaling geraadpleegd en niet op de verwijzing in de marge daarvan gelet. Naar alle waarschijnlijkheid moeten we de Hugo-tekst als volgt interpreteren: Het schieten met de Mansfelt-mortieren veroorzaakte binnen de Bredase bebouwing geen schade (daarvoor was de afstand te groot), maar het lawaai van de daaruit vershoten en op de verdedigingswerken bij de Antwerpsche- en Ginnekensche poort ontploffende projectielen was zo angstaanjagend dat burgers die langs de Haagdijk en de Ginnekenstraat woonden hun huis verlieten en elders in de stad een onderkomen zochten.

30) *’Dagboek 1629, samengesteld door Pieter-Jan van der Heijden op basis van originele dagboeken vervaardigd tijdens het beleg van ’s-Hertogenbosch’, ’s-Hertogenbosch, 1979.*

De “schrik en schade” van “de vuurballen van (Van) Mansfelt” waren volgens de Blaeu-tekst (blad 7, linkerkolom) zo groot dat men -om het aantal slachtoffers te beperken- binnen Breda maatregelen trof om grote concentraties van personen voor de Spanjaarden verborgen te houden: “De burgers ... quamen ter preecke sonder geluyt der klokken, en op een andere uur (dan gewoonlijk), en de soldaten gingen sonder trommelslagh naer de wacht.” Dat de trommels niet geroerd werden, is te begrijpen: de verzamelplaatsen (wapenplaatsen) van waaruit de wacht betrokken werd, lagen (met uitzondering van die bij de Bosschepoort) binnen het schootsbereik van de Spaanse mortieren. De Bredase kerken lagen buiten het schootsbereik van de Spaanse mortieren, maar binnen dat van de -kanonnen. Dat de kerkklokken zwegen, was niet uit vrees voor een beschieting met mortiervuur, maar voor een met kanonnen.

Beschietingen over en weer

In het bovenstaande overzicht vermelden we de Spaanse kanon- en/of mortierbeschietingen op Breda (boven de maandregel) en de staatse beschietingen vanuit de

stad op stellingen van de Spaanse belegeraars (onder de maandregel) met vermelding van de datum, een en ander volgens Pieri.

We onderkennen in de beschietingen vanuit Breda op de Spanjaarden in de insluitingslinie twee zwaartepunten:

- van 27 aug. tot 6 okt., de periode van de omsingeling en het begin van de insluiting en
- van 1 nov. tot 9 dec., na de aftocht van het staatse veldleger uit de omgeving van Made, alsmede een korte opleving:

- van 27 apr. tot 1 mei, voorafgaande aan een staatse ontzettingsaanval vanuit Dongen.

Op sommige dagen was het aantal verschoten projectielen (voor 1624/25) aanzienlijk, op 8 nov. bijvoorbeeld 128 en op 9 nov. 109. Er gingen blijkbaar ook weken en zelfs maanden voorbij waarin vanuit Breda geen schot op de belegeraars werd gelost: ‘... er waren meerdere dagen verstreken waarop we niets van de belegerden merkten en hun geschut zweeg.’ (Pieri, 18 dec., blz. 36).

De Bredase terughoudendheid verwondert ons: de gehele definitieve contravallatie en de Spaanse legerkampen bij het cadettenkamp (Teteringen), Ginneken en Hage lagen toch binnen het schootsbereik van hun geschut, dus hadden ze de Spaanse soldaten het verblijf aldaar bijzonder onaangenaam kunnen maken. De opmerking van Van der Hoeven op blz. 107: “Daar echter de belegering eigenlijk slechts in een langdurige blokkade en uithongering heeft bestaan, kon de artillerie bij de verdediging niet veel uitvoeren.”, lijkt ons alleszins aanvechtbaar. Deze terughoudendheid kan onmogelijk uitsluitend het gevolg van gebrek aan middelen (kruit, lonten en projectielen) zijn geweest. Het garnizoen beschikte namelijk bij de capitulatie nog over aanzienlijke hoeveelheden daarvan. Van der Hoeven schrijft op blz. 147: “De buit ... die de Spanjaarden te Breda vonden ... bestond uit ... 135000 pond buskruit, 34000 pond lont, 2000 groote kanonkogels en een groot aantal kleine ...”. Hij voegt toe: “Hieruit blijkt genoegzaam, dat de actieve verdediging niet groot is geweest. Een garnizoen van zes- of zevenduizend man, voorzien van al het noodige, had maanden lang lijdelijk de voltooiing der belegeringswerken afgewacht ...”.

We weten niet of Pieri in zijn opsomming volledig is geweest. De tijdens het beleg te Breda verblijvende Schotse dominee Clark(e) schrijft (zie voetnoot 24) dat op 4 mrt. 1625 ‘... omstreeks acht uur ’s avonds ... een drievoudig salvo afgevuurd (werd), naar men zei tijdens een plechtige ceremonie op de gedenkdag ter herinnering aan de verovering van de stad (door middel van het Turfschip) ... wat op deze dag van de maand anno 1590 gebeurd is.’ Nicoletti 31) schrijft dat tegen twee uur ’s nachts alle soldaten van het garnizoen en alle Bredase burgers (schutters) op de wallen stonden opgesteld en dat toen met kanonnen en haakbussen gedurende anderhalf uur driemaal een rond de vesting lopend salvo (een ‘wave’) werd afgegeven. Aan Spaanse zijde maakt ook Hugo op blz. 103 daarvan melding, doch de Italiaanse kapitein in Spaanse dienst Pieri doet dit in zijn dagboek niet. Liet hij dit na uit schaamte over het lafhartige optreden van zijn landgenoten (Italianen van het Spaanse garnizoen van Breda) in 1590, of omdat er in 1625 mogelijk alleen in de lucht, in plaats van op de Spaanse posities geschoten werd?

31) *’SVPLIMENTO DELLE GVERRE DI FIANDRA ... ET IL MARAVIGLIOSO ASSEDIO DI Bredà coll’acquisto fatto dal MARCHESE SPINOLA SCRITTO, E LINEATO DA GABRIELE NICOLETTI ...’, TERNI, 1650.*

Dat er -aangenomen dat Pieri in zijn opsomming volledig is- door de Spanjaarden vrijwel niet op Breda geschoten werd, is nóg opvallender. In de Untzen-legende lezen we (letters Gg) over de batterij bij Zuilen "... ausz welcher die statt Breda zum ersten und forthin jederzeit bey Tag unnd Nacht starck beschossen worden", 'van waaruit de stad Breda voor het eerst, daarna dag en nacht zwaar beschoten werd.' Volgens Untzen (letters Gg) werd Breda pas na 1 okt. (toen het Spaanse geschut dichterbij de stad was geplaatst) beschoten, wat correspondeert met de opsomming door Pieri; dat Breda daarna echter dag en nacht zwaar zou zijn beschoten, blijkt uit die opsomming echter niet.

Pieri schrijft op blz. 18/19 dat er op 26 sep. ter verwelkoming van de Poolse prins Wladyslaw door de Spanjaarden in de insluiting een eresaluut werd gegeven: 'Er werd op dit saluut (in Breda) met zoveel gejammer en geschreeuw gereageerd dat wij het konden horen.' Volgens de Visscher-tekst werden bij dit saluut enkele huizen getroffen. De volgende dag (27 sep.) gaf men -tijdens een rondrit (langs de insluiting) van de Poolse prins- opnieuw een eresaluut af, volgens de Bredase griffier Havermans (Van der Hoeven-tekst, bijlage XVIII.) daarbij "... den toren op een der kerken ... ende vele huysen rakende ende door schietende sonder nochtans dat te verwonderen is een eenich mensch in de stadt te raken."

Beschouwden Pieri en Untzen het eresaluut niet als een beschieting of is Pieri ze in zijn opsomming vergeten? Ook het proefschietsen met het Mansfelt-geschut op Breda vinden we niet in de opsomming terug. We veronderstellen dat Pieri in zijn opsomming van de Spaanse beschietingen op Breda allerminst volledig is.

Overigens krijgen we niet de indruk dat Breda dag en nacht beschoten is.

Was de Spaanse terughoudendheid bij het beschieten van Breda soms het gevolg van problemen bij de aanvoer van krijgsbehoeften naar de insluiting? Ondanks de grote afstand waarover de 'toevoer' moest plaatsvinden, de slechte berijdbaarheid van de wegen in de winter en de staatse overvallen op Spaanse bevoorradingscolonnes, was er volgens Callot (blz. 14) rond Breda 'bijna steeds (een reservevoorraad van) al het nodige voor twee maanden (gebruik) aanwezig'. We merken op dat dit weliswaar indrukwekkend klinkt, maar dat het bij een geringe frequentie en intensiteit van beschietingen weinig zegt over de hoeveelheden. Het lijkt ons mogelijk dat de Spanjaarden in de insluiting niet over voldoende middelen beschikten om Breda veelvuldig en intensief te kunnen beschieten. Een andere mogelijkheid is dat Spinola de stad en vestingwerken graag weinig geschonden in handen wilde krijgen. Dat hij daarvoor grote risico's (de kans dat hij door ontberingen gedwongen zijn beleg zou moeten opgeven) heeft willen lopen, lijkt ons echter minder waarschijnlijk. Door een meer intensieve beschieting had hij de duur van de belegering vermoedelijk kunnen bekorten.

Opmerkelijk is de zinsnede in de Van der Hoeven-tekst (blz. 133) dat: "... een overlooper uit de vesting het berigt (aan Spinola kwam) brengen, dat de soldaten verlangden, dat de belegeraars hun geschut wat meer 'quansuys op de stadt soude doen spelen ...' ". Het lijkt ons logisch dat de soldaten van het Bredase garnizoen liever niet onder Spaans geschutsvuur kwamen te liggen, maar het lijkt ons onwaarschijnlijk dat een deserteur Spinola verzocht zou hebben niet echt, maar voor de schijn op de stad te schieten. We hebben dan ook het stoute vermoeden dat we onder 'soldaten' de militaire autoriteiten uit Breda (in casu: de gouverneur en zijn staf) moeten verstaan en dat de 'overlooper' een boodschapper is geweest. De bedoeling van dit verzoek kan dan geweest

zijn dat men te Breda bereid was te capituleren, maar dat men daartoe bij de Staten van Holland een goed excuus moest hebben. Er moest dus sprake zijn van een door voortdurende beschietingen murw gemaakt garnizoen en burgerij, zonder grote verliezen aan mensenlevens en schade aan goederen. Dat kon uitsluitend bereikt worden als de beschietingen wel bedrieglijk echt klonken, maar in feite niet echt plaatsvonden (schieten met ‘losse flodders’?). Dat die door Pieri niet als beschietingen zijn vermeld, is begrijpelijk. Van der Hoeven neemt in zijn tekst een brief op die is ondertekend door “Uwer F.G. 30.ootmoedige onderdanen Drossaert, burgemeester en schepenen der stad Breda” en is gericht aan prins Maurits (Bijlage XXIV.). Daarin staat: “... den vyant ... schiet van verscheyden batteryen dachelycks ... soo met canon als met (mortier?) granaten, niet sonder groote schade van stadt, borgers en soldaten ...”. Dit kan erop wijzen dat Spinola heeft voldaan aan het Bredase verzoek de stad ‘quansuys’ te beschieten. We moeten waarschijnlijk deze brief niet als een regelrechte Bredase leugen betitelen, maar meer als een zogenoemd menisten-leugentje: een uitlating die letterlijk genomen niet onwaar, maar in feite toch onjuist was. (Toen de doopsgezinde Menno Simonsz vanwege ketterij door de overheid werd gezocht en de wagen waarin hij reisde door soldaten werd aangehouden, beantwoordde hij de vraag “Zit Menno Simonsz in de wagen?” met: “Nee”; hij zat namelijk op dat moment niet in de wagen, maar stond er naast.)

De Vucht en het vak Teteringen

1 Het terrein

De Mark

De Mark stroomt in haar bovenloop door een betrekkelijk smal dal over de Brabantse zandgrond. Ter hoogte van Breda passeert ze de grens tussen deze hoger gelegen zandgrond en lager gelegen klei. Komend vanuit het zuiden, buigt ze bij Terheijden naar het westen af en loopt dan verder door een breed stroomdal tussen het zand en kleipolders naar zee. Waar het stroombed breder was, stroomde het water langzamer, bezonk meegevoerd zand en ontstond er als het ware een zandtong (het gebied van de Emer, Gageldonk, Burgst en Overveld) op de klei van de linkeroever. Dit zand viel bij een lage waterstand droog; de overheersende westenwind deed het op de rechteroever tot rivierduinen opstuiven. Het peil van het water in de Mark werd bepaald door het aanbod van regenwater bovenstrooms en het (zeewater)getij benedenstrooms. Naar zee stromend regenwater werd door opkomend vloedwater opgestuwd; de invloed van eb en vloed was hierdoor in 1624/25 stroomopwaarts tot in Breda merkbaar (schijneb en -vloed).

Tot omstreeks het jaar 1500 was de Mark voorbij Breda (stroomafwaarts) een brede rivier, waarop bij tegenwind door zeilschepen kon worden gelaveerd. Door steeds meer inpolderingen in het mondingsgebied stroomde er in latere jaren bij vloed steeds minder water landinwaarts, en bij eb terug in zee. In het hierdoor langzamer stromende water bezonk meegevoerd zand, de zwakkere ebstroom voerde dit niet meer naar zee af. Daardoor verzandde de Mark: ze werd smaller en ondieper. Na 1500 kon er bijgevolg ook voorbij Breda (benedenstrooms) niet meer overal op de rivier gelaveerd worden. Aan het eind van de 16de eeuw werd op de linker Markkade tussen Breda en Terheijden een jaagpad aangelegd, waarlangs bij tegenwind schepen door op dat pad lopende paarden konden worden voortgetrokken. De Visscher-kaart vermeldt daarbij: “Kadijck, genaemt Treck padt”. Onder ‘kade’ verstaan we een lage wal die ’s zomers het rivierwater keert, maar ’s winters overspoeld wordt; een ‘dijk’ wordt geacht ook het ’s winters hoger reikende water te keren.)

Op de topografische kaart zien we ten noorden van Breda -dat op een rivierduin ligt- achtereenvolgens van zuid naar noord op de rechter Markoever: de Belcrumberg, de Emelenberg, de Hartelbergen met de Strikberg, Het Zand en een rivierduin waarop de dorpskern van Terheijden ligt. Een plaats die zich ook maar iets boven de vlakke omgeving verheft, wordt in deze streken een ‘berg’ of, in drassig terrein, een ‘donk’ genoemd. Tussen het zomerbed en de rechter oeverwal van de rivier lag vanaf Breda een reeks smalle, slechts door een kade van de rivier afgesloten poldertjes met wei- en hooilanden. Van zuid naar

noord waren dat de Belcrumpolder, de Krogten, de Krouwelaar, de Markhoek, de Hertelpolder en de Molenpolder. De landweg tussen Breda en Terheijden, sinds de aanleg van de huidige Terheijdenseweg in 1820/21 de Oude Baan genaamd, liep op de rechter Markoever over de rivierduinen en was mogelijk op lager gelegen plaatsen iets opgehoogd. Een zinsnede in een ordonnantie van 13 jul. 1578 1) kan daarop duiden: "... groote schade was hebbende door d'invallen van den wateren comende door de zomerdijcken (kaden) vande Crochten ende vanden polder opten marccant tusschen Emelenberghe ende hooge brugge (de Markhoek en/of de Krouwelaar ?) ... (zodat men liet) maecken ... eenen Cadijck van emelen berghe beghinnende"

Wanneer in het natte jaargetijde tijdens een groot aanbod van regenwater het water in de Mark bij vloed vanuit zee werd opgestuwd, overstroomden de kades op de rechter Markoever en liepen de daarachter gelegen poldertjes onder water. Op de linker oever was bij de aanleg van het jaagpad de kade (verbreed en) verhoogd. Immers, wilde men ook 's winters schepen voorttrekken, dan moest het jaagpad boven het winter(hoogwater)peil liggen. Markwater overspoelde dan wél de lage kade voorbij (ten westen van) Terheijden, zodat de achterliggende Haagsche Beemden onder water liepen; het jaagpad fungeerde dus níét als hoogwaterkering. De Oude Baan op de rechteroever fungeerde daarentegen wél als hoogwaterkering. Wanneer echter bij een groot aanbod van regenwater, gecombineerd met springtij en westerstorm het Markwater extra hoog werd opgestuwd, overspoelde op de laagste plaatsen ook de Oude Baan en liep het daarachter gelegen gebied (De Vucht) onder water. Dit gebeurde volgens Otten 2) rond 1550 (en ongetwijfeld ook in 1624/25) gemiddeld één keer per twee jaar. De Visscher-kaart vermeldt: "DE VUCHT dit lant loopt met hooge Vloet onder".

Het 'Dal van Breda'

De Vucht, het 'Dal van Breda', is het stroomdal van een oude rivier, dat in de loop der eeuwen met veen is opgevuld. Dit desondanks laaggelegen gebied wordt begrensd door het naar het oosten oplopende Hoeveneind en de naburige, hooggelegen Vrachelsche Heide. In het noorden sluit een hoge zandrug het van De (eveneens laaggelegen) Zegge (de huidige Binnenpolder van Terheijden) af. Het Hoeveneind en de Vrachelsche Heide wateren op De Vucht af. Het daar verzamelde water liep vroeger, voor zover het niet door het sponsachtige veen werd vastgehouden, in het noorden via de Hartelsche Vliet en meer zuidelijk via de 'Waterlaet van der Tateringen' (de latere Vuchtsche Vaart en het Calloosche Gat) in de Mark. De Haagsche Beemden op de linkeroever loosden bij lage waterstand op de Mark hun overvloedig water op de rivier.

Het zuidelijk deel (de Hoge Vucht, nu een woonwijk in Breda-noord) werd in het jaar 1314 ter vervening uitgegeven aan een consortium turfgravers uit de stad Steenberghe, het noordelijk deel (de Lage Vucht) tussen 1331 en 1335 aan de Norbertijner abdij van Tongerlo. 'Hoog' betekent hier stroomop-, 'laag' stroomafwaarts van de Mark. De gestoken turf werd, na op de wind te zijn gedroogd, per slede of kruiwagen naar een gegraven turfvaart gebracht en vandaar per polderschuit verder afgevoerd. De (aangepaste) 'Waterlaet' fungeerde in De Vucht als centrale turfvaart. Waar ze de Oude Baan kruiste,

1) G.A.B., *Inventaris Hingman*, 7, f. 150,

2) Gerard Otten, *'De straten van Breda'*, Breda, 1988.

lag aanvankelijk een voorde (doorwaadbare plaats); in 1357 werd er een stenen brug, de zogenoemde 'Hooge Brug' gebouwd. Pal ten westen van de brug lag in 1624/25 een zogenoemd 'turfhoofd', een overslagplaats waar turf vanuit de kleine polderschuiten in grotere riviervaartuigen kon worden overgeladen. Via de door uitschuring breed geworden mond van de Vuchtsche Vaart: het Callooysche Gat, kon turf over de Mark naar op grotere afstand van Breda gelegen plaatsen worden verscheept. (Op de topografische kaart, schaal 1 : 25.000, kaartblad 44 D OOSTERHOUT, uitgave 1947, is de naam Kallootsche Gat gebezigd; 'klot', 'kalloot' en 'callooy' zijn synoniem met turf.)

Als de Hartelsche Vliet en het Callooysche Gat in 1624/25 in open verbinding met de Mark hadden gestaan, dan zou De Vucht 's zomers en 's winters tweemaal per etmaal door bij vloed opgestuwd Markwater overstroomd zijn en dan had men er onmogelijk turf kunnen steken. We moeten dus wel aannemen dat beide waterlopen vanaf het begin van de 14de eeuw door middel van een sluis van de Mark konden worden afgesloten. In het droge jaargetijde kon dan bij vloed Markwater uit De Vucht geweerd worden en bij eb overtollig water uit De Vucht op de Mark worden geloosd. Tijdens het natte jaargetijde stond De Vucht onder water en was zelfs bij eb de waterstand op de Mark te hoog om het van het Hoeveneind en de Vrachelsche Heide komende regenwater te kunnen lozen. In tegenstelling tot 's zomers kon er dus 's winters geen turf worden gestoken.

In het jaar 1578 was er sprake van: "... oncosten van dyckagie, sluysen, bruggen, ende dyergelycke ... (in de) leege vucht" (zie voetnoot 2).

Van Goor noemt op blz. 167 De Vucht: "de laage Landen, welke op ieder getyde door 't opkomende Vloeywater overstroomt wierden", waarbij het woord 'ieder' wijst op de afwezigheid van sluizen. In de Visscher-tekst (30 sep. 1624) is De Vucht omschreven als: "de Weyden daer't des Winters blanck staet", wat wil zeggen dat De Vucht 's zomers van de Mark afgesloten kon worden; in de legende is (nummer 23) sprake van "De Sluys waer door de Vucht zijn water loost." Van der Hoeven schrijft op blz. 120: "Wanneer men de sluizen in de dijken bij Terheyden bij vloed opende en bij ebbe weêr sloot, dan raakten de landen aan de noordzijde van Breda onder water." Hij bedoelt hier duidelijk De Vucht en De Zegge mee; tot 1942 lag de zuidelijke grens van Terheijden aan het Callooysche Gat. Op Plaat II. in zijn boek geeft hij wél sluizen aan tussen de Mark en De Zegge, maar niet tussen de Mark en De Vucht. Verder schrijft Van der Hoeven op blz. 160: "Deze laagte (waarmee hij duidelijk op De Vucht doelt) is thans (in 1868, niet eerder?), door het aanleggen van dijken en kaden en het maken van sluizen bij het Callooische gat en in den ouden weg naar Terheyden (in de Hartelsche Vliet?), in polderland herschapen." Het stroomdal van de Hartelsche Vliet was door een dijk (met daarin een sluis) van de Mark afgesloten. Omdat bij uitzonderlijk hoog water op die rivier de 'kade' (Oude Baan) ten zuiden van de Hartelbergen overstroomde, behoefde de 'dijk' ten noorden daarvan niet hoger te zijn dan het laagste punt in de Oude Baan.

Uit de hiervoor genoemde vage, elkaar tegensprekende, citaten kunnen als meest aannemelijke de conclusies worden getrokken dat:

- zowel de Hartelsche Vliet als het Callooysche Gat in 1624/25 door middel van een sluis van de Mark kon worden afgesloten, waardoor in het droge jaargetijde bij eb overtollig water uit De Vucht geloosd en bij vloed ongewenst Markwater uit De Vucht geweerd kon worden;

- tijdens het natte jaargetijde de waterstand op de Mark ook bij eb te hoog was om water uit De Vucht te kunnen lozen;
- het water in de Mark dan bij springvloed zó hoog kon stijgen dat het rivierduin (met daarop de Oude Baan) overspoeld werd en De Vucht diep onder water kwam te staan;
- men De Vucht in het droge jaargetijde vanuit de Mark kon inunderen door bij vloed de sluisen in de Hartelsche Vliet en/of het Callooysche Gat te openen en bij eb weer te sluiten.

De Vucht werd in 1624/25 door een groot aantal turfvaarten doorsneden. Enkele daarvan (de Vuchtsche Vaart en de Groote Kruisvaart) zijn nu nog als brede watergangen, andere (de Kleine Kruisvaart en de Laurensdijk) meer als poldersloten in het terrein zichtbaar. Om het water binnen de bedding en buiten het turfveld te houden, werd de uitgegraven grond aan beide zijden tot een kade ('vaartkant') opgeworpen. Op één van beide of op beide vaartkanten lag een jaagpad. De breedte is ongetwijfeld juist voldoende geweest om twee paarden in staat te stellen elkaar te passeren: twee meter?

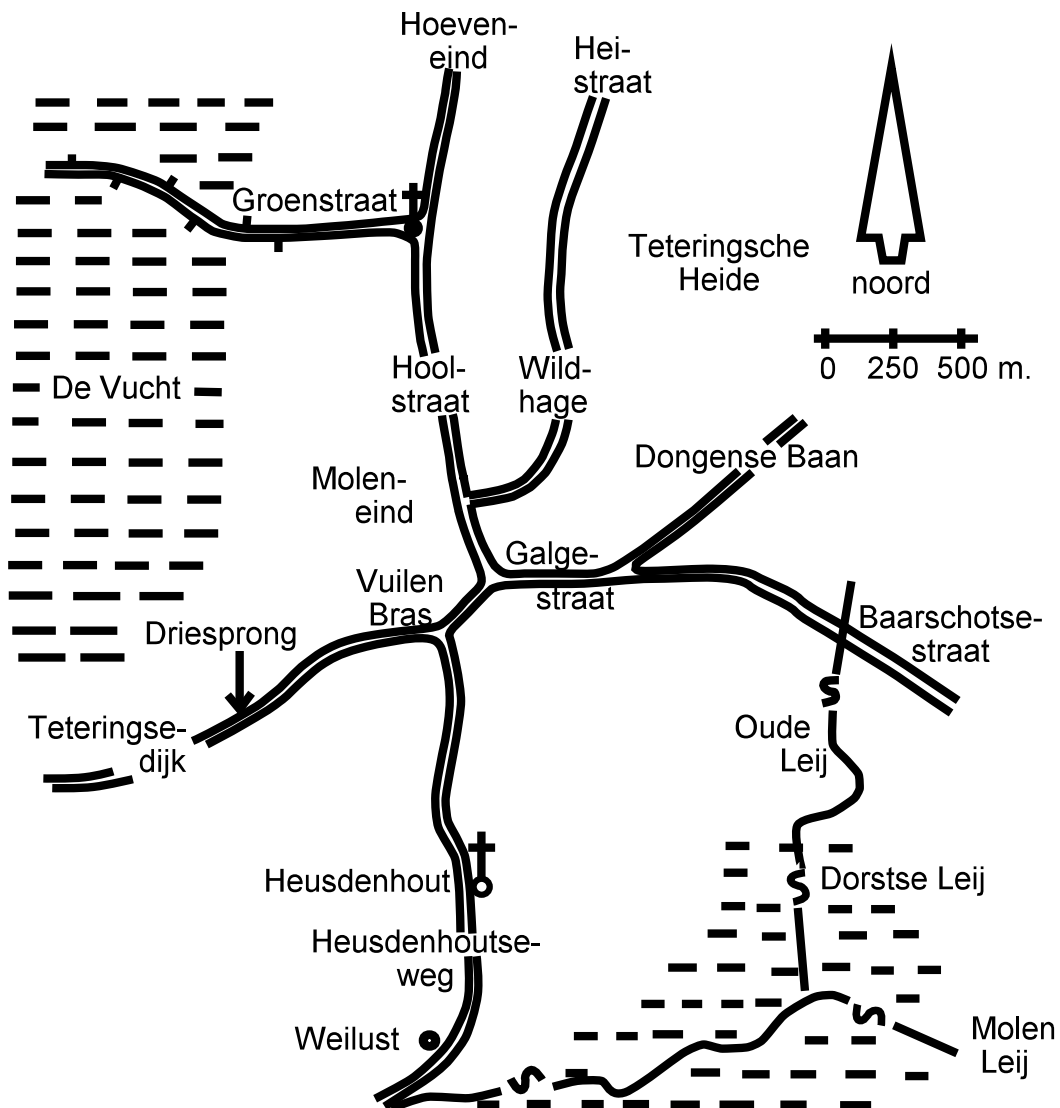
De buurtschappen Teteringen en Heusdenhout

Het grondgebied van Breda was oorspronkelijk verdeeld in 'De Stad' en 'De Bijvang'. Als grens daartussen gold de buitenkant van de vestingwerken; 'De Bijvang' omvatte het landelijke gebied rond Breda. Dit gebied was bestemd voor 'gemeen' (collectief) gebruik door Bredase poorters (stedelingen). Al in het begin van de 14de eeuw vestigden zich enkele Bredase stedelingen als buitenpoorter langs de vroeg-Middeleeuwse landweg tussen Breda en Geertruidenberg; in 1324 werden er 19 hoeven woest grond aan hen in erfcijns uitgegeven. Zo ontstond langs de huidige Hoolstraat en het Hoeveneind een buurtschap van verspreid liggende boerderijen (het huidige dorp Teteringen). De akkers lagen er op de hoger gelegen grond langs de weg, de wei- en hooilanden in De Vucht ten westen van de weg, ten oosten ervan strekte zich de Teteringsche Heide uit. Daar haalden de boeren strooisel voor hun potstal en vonden hun schapen voedsel.

Ter hoogte van de huidige Groenstraat, bij de plaats waar de landweg met een voorde de 'Waterlaet van der Tateringen' kruiste, werd in het begin van de 16de eeuw een kapel gebouwd. Deze stond bij het driehoekige kerkhof tegenover de huidige kerk.

Hemelsbreed tweeënhalve kilometer ten zuiden van de kapel van Teteringen staat in de buurtschap Heusdenhout de eveneens uit de 16de eeuw daterende Sint Annakapel. Deze kapel is op de Hugo, blz. 45 en de blz. 163-kaart, de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart afgebeeld. Untzen plaatst er het opschrift "S. Anna ..." bij. Ongeveer 750 meter ten zuiden van de Sint Annakapel stroomt van oost naar west de Molen Leij. De Teteringsche Heide watert in het zuiden via de Oude Leij -die iets zuidelijker Dorstse Leij genoemd wordt- op deze Molen Leij af. In 1624/25 waren de Oude- en de Dorstse Leij nog brede watergangen, nu zijn het weinig opvallende sloten, die de gemeentegrens tussen Breda en Oosterhout (Dorst) markeren. Waar de Dorstse Leij in de Molen Leij stroomt, ligt een laaggelegen weidegebied; als hoog water op de Mark het afvloeien van Leijwater bemoeilijkte, werd het weidegebied dras. Door het sluiten van de Bredase inundatiesluis in de Mark kon dit gebied ook in het droge jaargetijde via de Molen Leij onder water komen te staan. De Molen Leij is als "Mulm Vloet" op de Untzen-kaart, als "De Meulenvloet" op de O.e.w.Verhoeven-kaart, als "de Molēgracht" op de Visscher-kaart en ongenoemd ook op de Blaeu-, de Callot- en de Hugo, blz. 163 getekend. Op al deze kaarten (met uitzondering van de Visscher-

kaart) is het gebied waar de Dorstse- en de Molen Leij samenkomen, als onder water staand getekend.

Tussen de laaggelegen (in 1624/25 geïnundeerde) Vucht in het noorden en het eveneens laaggelegen (in 1624/25 onder water gelopen) terrein langs de Dorstse- en de Molen Leij in het zuiden bood een, ongeveer twee kilometer breed, hoger gelegen terrein toegang tot de vesting Breda. Op dit acces kwam een aantal landwegen op de zogenoemde “Vuilen Bras” samen. Het Franse woord “bras” betekent (weg)arm, het Nederlandse “vuil” modderig. Het acces werd hier doorsneden door een laaggelegen, in het natte jaargetijde modderige strook grond. Bij het kruispunt Vuilen Bras stond eertijds een herberg met dezelfde naam. Op de Visscher-kaart is deze herberg afgebeeld en staat het bijschrift “De Vuylen Brasz” vermeld.

Vanaf de (Bredase) Bosschepoort liep de Teteringse Dijk (een zogenoemde 'Brabantse dijk': een wat hoger gelegen weg door een lager gelegen terrein die twee hoger gelegen terreinen met elkaar verbond) in oostelijke richting. Deze 'dijk' volgde in 1624/25 vanaf de huidige Driesprong het tracé van de Texelstraat en tot het kruispunt Vuilen Bras dat van de Lage weg. Vanaf dit kruispunt waaieren nog steeds de volgende landwegen naar het noorden en het oosten uit:

- het huidige Moleneind, de Hoolstraat en het Hoeveneind in de richting van Geertruidenberg;
- het huidige Moleneind, de Wildhage(straat) en de Heistraat in de richting van Oosterhout;
- de Galgestraat en de Dongensebaan (op de topografische kaart -ten onrechte?- ook Galgestraat genoemd) in de richting van Dongen;
- de Galgestraat en de Baarschotsestraat in de richting van 's-Hertogenbosch.

Vanaf het kruispunt Vuilen Bras liep nog een landweg (de Heusdenhoutseweg) met een ruime bocht om Breda heen naar Ginneken en vandaar naar Antwerpen. Deze weg bood vishandelaren uit Geertruidenberg de mogelijkheid tolheffing binnen Breda te ontlopen en vroeg in de ochtend (als de Bredase poorten nog gesloten waren) de Mark over te steken.

2 De Mark als vaarweg geblokkeerd

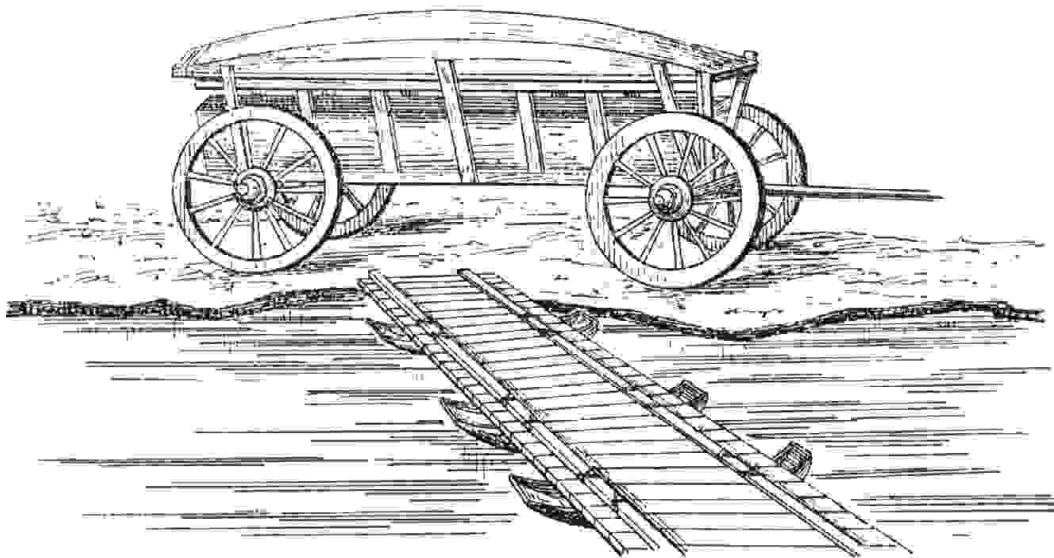
Een pontonbrug over de Mark bij de Hartelbergen

De Mark blokkeerde niet alleen het bevoorradingsverkeer tussen het legerkamp op de Hartelbergen en dat bij Hage, zij belemmerde ook directe gevechtssteun (verplaatsing van voetvolk, ruiters en geschut) tussen beide locaties. Met het oog daarop besloot Spinola in 1624 de Mark ter hoogte van de Hartelbergen te overspannen door middel van een pontonbrug.

Wijn 3) schrijft: “Reeds door Karel V waren in diens artillerie-magazijn te Mechelen behalve geschut, ook pontons opgelegd.” Volgens Eysten 4) werd “gedurende den Tachtigjarigen Oorlog meermalen de pontontrein, die zich in het arsenaal te Mechelen bevond, naar het Spaanse leger te velde gevoerd” Speckle 5) beeldt uit op welke manier die opvoer plaatsvond. Eysten neemt deze tekening (als Fig. 9) op in zijn 'Atlas': “Op de bijgevoegde afbeelding ziet men een schuit het onderst boven op een wagen liggen ...”.

Fig. 9.

Brugschuit op wagen. (Uit „Architectura von Festungen“)

3) J.W. Wijn, 'Het krijgswezen in de tijd van Prins Maurits', Utrecht, 1934.

4) J. Eysten, 'Geschiedenis der Nederlandsche Pontonniers ...', de Koninklijke Militaire Academie, Breda 1908.

5) D. Speckle, 'Architectura von Festungen', Straatsburg, 1589.

In een Visscher-tekst met het opschrift “Afbeeldinghe des Leghers ... Anno 1624”. 6) lezen we: “ ... oock heeft de Marquis doen maekē ettelick hondert Schuytkens, die men op Wagens conde voeren, bequaem op ondiepe wateren te ghebruycken ...”.

Het met brugslag (en andere technische werkzaamheden) belaste personeel stond in de 17de eeuw onder het (administratieve) bevel van de commandant van het geschut. Volgens de Callot-tekst (blz. 21) commandeerde de kolonel Van Wijngaarden in 1624/25 de Spaanse kanonniërs. In de O.e.w.Verhoeven-legende is (letter Q) sprake van “de Bootsghesellen onder den Heere Admiraal Rol.” Wij duiden de ‘Bootsghesellen’ verder aan met de later gebruikelijke naam ‘pontonniers’.

De Mark is thans, na kanalisatie en normalisatie, zowel bij de Hartelbergen als te Terheijden ongeveer 40 meter breed. In 1624/25 was de breedte aanzienlijk groter. Leenders 7) vermeldt als breedte (in meters):

bij	km-afstand	anno 1500	anno 1675	van 1808 tot 1826
de Belcrumberg	0		30	25
de Emelenberg	1,5	50		
de Hartelbergen	3	120		
Terheijden	6,5	150		
het Nieuwveer	10	200-250	53	28
het Zwartenbergsveer	15	300	68	31
het Lamgatsveer	20		91	42

Door interpolatie komen we voor het jaar 1675 tot een breedte bij de Hartelbergen van 35, bij Terheijden van 45 meter. Naar schatting bedroegen deze breedtes in 1624: 60, respectievelijk 75 meter.

Pieri noteert op blz. 5 van zijn dagboek: ‘Zijne Excellentie stelde kolonel Paolo Baglione ... pontons ... ter beschikking’ en spreekt op blz. 13/14 van een “Ponte di tauole sopra otto barche delle condotte dall’essercito; e per mezo di detto ponte si congiunse il quartiere del Baglione, con quello del C.d’Isembourgh”, een ‘brug, bestaande uit planken op acht pontons, die door het leger gebouwd was en het legerkamp van Baglione met dat van Van Isenburg verbond.’ Hugo schrijft op blz. 26: “Collem à Cuniculis appellatum, ipse praesidio tenuit. Haud procul eo colle pontem Merkae instruit, scaphis subiectis, quae tabulatum sustinerent”, ‘Hij (Baglione) vestigde zijn commandopost op de Konijnenberg (de Hartelbergen) en liet daar dichtbij een brug -bestaande uit pontons met daarover planken- over de Mark slaan.’ In zijn Latijnse tekst staat op “Pag. 66.” (tussen blz. 66 en 67), in de Franse vertaling op “Pag. 81.” (tussen blz. 80 en 81) een “Pons Naualis inter

6) *Rijks Prenten Kabinet (R.P.K.), F.M. 1511.*

7) Karel Leenders, “De rivier ‘De Mark’ tussen Breda en Hazeldonk”, publicatie van de Werkgroep Haagse Beemden, ‘HAGA’, nr. 12, dec. 1974.

Heydam et Hagam”, ‘pontonbrug tussen Terheijden en (Princen)Hage.’ Het is een op acht pontons rustende brug, die -gezien haar plaats in een te localiseren meander “in Flumine Merka”, ‘in de rivier de Mark’, bij de Hartelbergen lag.

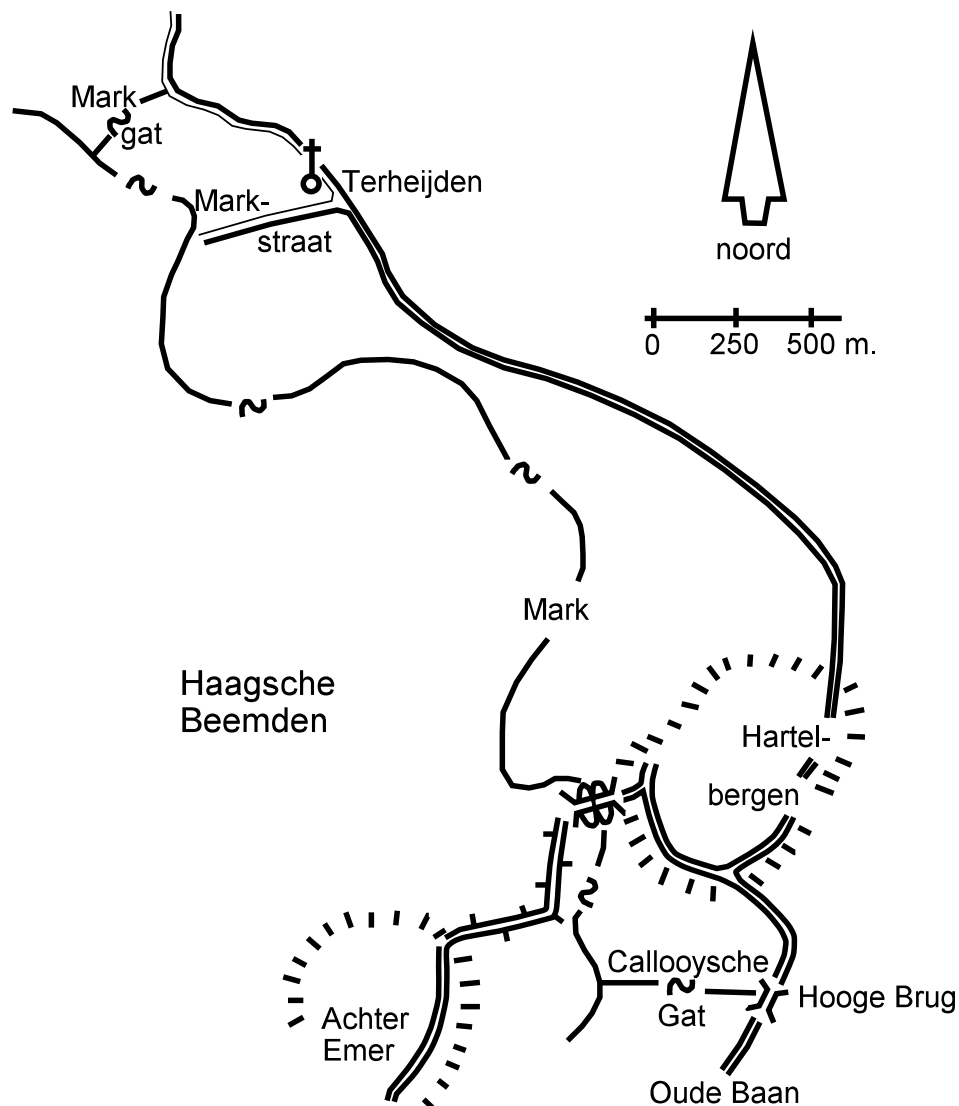
De schrijver van de Callot-tekst vermeldt de brug niét, Callot zelf tekent op zijn kaart bij de Hartelbergen een overgang in de Mark en plaatst daarbij de letter Z: “Puente sobre el rio Merk”, ‘een brug over de rivier de Mark’. Deze brug rust op enkele (twee?) pontons. De tekenaar van de Blaeu-kaart situeert op die plaats een overgang zonder pontons en plaatst daarbij het cijfer 6: “Palissade en la reuiere de Marck”, ‘paalwerk door de rivier de Mark’, maar tekent er geen paalwerk. Bij Terheijden plaatst hij aan die rivier het cijfer 5: “Pont sur la reuiere de Marck”, ‘een brug over de rivier de Mark’, maar tekent er geen brug. Untzen tekent op zijn kaart over de “Mercke flu”, ‘de rivier de Mark’, een op twee pontons rustende brug, die volgens de legende (letters Bb): “Die Schiffbrücke bey Sig. Baglioni Quartier”, ‘de schipbrug bij het legerkamp van Baglione’, is. Op de Visscher-kaart zien we halverwege tussen de “KONIJS BERG / Groote Warande” (de Hartelbergen) en het dorp “ter Heyde” -dat wil zeggen: ter hoogte van Het Zand- in “De Merck-flu”, ‘de rivier de Mark’, twee pontonbruggen. Deze bruggen worden ieder door drie pontons gedragen en verbinden een ten oosten en ten westen van de Mark gelegen deel van “ ’t Quartier van Sr. Paolo Baglioni”, ‘het legerkamp van Baglione’, met elkaar. Een legerkampdeel in de “Way Landen vloeyende somtyts onder water” (de Haagsche Beemden) lijkt ons wel zeer onwaarschijnlijk. In het geval van een legerkamp op uitsluitend de rechteroever ontgaat ons de noodzaak van een dubbele overgang. We merken op dat voor de vervaardiging van deze kaart de gegevens over de Spaanse insluitingswerken naar alle waarschijnlijkheid verkregen zijn door waarneming vanaf de (op grote afstand van de Hartelbergen gelegen) toren van de Bredase Onze Lieve Vrouwekerk, met andere woorden: ze zijn niet erg betrouwbaar.

De brug over de Mark is op de Callot- en op de Untzen-kaart op twee-, de bruggen op de Visscher-kaart zijn rustend op drie pontons getekend. Bij een rivierbreedte van 60 meter zou dat overspanningen van $60 : 3 = 20$, respectievelijk $60 : 4 = 15$ meter lengte betekenen. Dit lijkt ons -bij gebruik van 17de-eeuwse materialen- technisch onmogelijk, dus veronderstellen we dat de twee of drie pontons symbolisch bedoeld zijn. Op de Hugo-illustratie “Pag. 81.” (Chifflet) zien we acht pontons, ook in de Pieri-tekst worden er acht genoemd. Dan is er dus sprake van een $60 : 9 =$ ongeveer zeven meter lange overspanningen. (Bij een brugslag over de Rijn in het jaar 55 vóór Christus overspande Gajus Julius Caesar -volgens zijn “De Bello Gallico”- afstanden van 12 meter lengte.)

We nemen aan dat de brug inderdaad op acht pontons rustte en dat het drijfvermogen van de door de Spanjaarden in 1624/25 gebruikte pontons groot genoeg was om zwaar verkeer (beladen en met meerdere paarden bespannen wagens en zware, door meerdere paarden getrokken stukken geschut) toe te laten.

Pieri schrijft op blz. 13 (9 of 10 sep.) dat Spinola aan de kapitein van de pontonniers Rigarola opdracht gaf bij de Hartelbergen een brug over de Mark te slaan en dat men nog dezelfde dag daarmee begon. Het legerkamp van Baglione op de Hartelbergen werd op 27 aug. , dat van Van Isenburg bij Hage op 3 sep. betrokken. We achten het zeer wel mogelijk dat de kapitein Rigarola met zijn pontonniers al kort na 27 aug. met de voorbereidingen voor de brugslag is begonnen. Op beide oevers van de Mark moest eerst een land- of bruggenhoofd worden aangelegd, waarop later de uiteinden van de pontonbrug moesten rusten. Op de Hugo-illustratie “Pag. 81.” (Chifflet) is sprake van (letter C): twee “Brachia ponti praestructa”, twee ‘bruggenhoofden die al waren klaargemaakt (vóór de brug

geslagen werd)'. Op ieder bruggenhoofd moest een weg aansluiten. Een westelijke tak van de Oude Baan liep bij de Hartelbergen op slechts enkele tientallen meters van de rechter Markoever. Het aanleggen van een verbindingsweg tussen de Oude Baan en het oostelijke bruggenhoofd zal weinig werk en weinig problemen opgeleverd hebben. Op de andere oever van de Mark lag tussen de rivier en de Achter Emerdonk -hemelsbreed ongeveer 600 meter- echter drassige grond (de Haagsche Beemden). Een weg daar doorheen moest -om in het droge jaargetijde berijdbaar te zijn en bij de te verwachten hoge waterstand in het natte jaargetijde berijdbaar blijven- als een dijkweg worden aangelegd. In het laaggelegen deel van de Haagse Beemden was geen droge grond aanwezig. Op de slechts 1,4 meter hoge Achter Emerdonk kon de voor de dijkweg benodigde grond bezwaarlijk worden afgegraven, dus moest de grond vanaf de Hartelbergen met paard en wagen via de pontonbrug worden aangevoerd. Om de dijkweg te kunnen opwerpen, moest de verbindingsweg op de rechter Markoever berijdbaar en de pontonbrug ver de Mark gereed zijn.

De (zware) pontons moesten vanaf wagens te water gelaten, het hout voor de brugopbouw op de pontons gehesen worden. De drassige linker Markoever was als los- en werkplaats volkomen ongeschikt. Op de rechteroever zullen ook de (steile) Hartelbergen daarvoor weinig mogelijkheden geboden hebben. De meest bruikbare plaatsen op die oever waren het turfhoofd aan het Callooysche Gat bij de Hooge Brug in de Oude Baan, de laad- en loswal aan het eind van de huidige Markstraat te Terheijden en het turfhoofd aan het Markgat bij de huidige Molenstraat, op de plaats van de 18de-eeuwse stellingmolen 'De Arend' te Terheijden. Werkzaamheden op het turfhoofd aan het Callooysche Gat liepen gevaar bij uitvallen van het Bredase garnizoen te worden verstoord. We vermoeden dat óf de laad- en loswal, óf het turfhoofd aan het Markgat gebruikt is om de pontons te water te laten en de pontonbrug in segmenten (van twee of drie pontons) te bouwen. Deze brugsegmenten kunnen dan op 9 of 10 sep. stuk voor stuk over de Mark naar de Hartelbergen zijn gesleept en daar tussen de reeds gereedgekomen bruggenhoofden tot een pontonbrug aaneengekoppeld zijn. Op de O.e.w.Verhoeven-kaart staat vermeld (letter Y) dat "in het Dorp Ter Heyde (tijdelijk?) Bootzghesellen" waren gelegerd. Dit versterkt ons in onze mening dat in dat dorp aan de brug gewerkt is.

We lezen op blz. 17 van de Pieri-tekst (21 sep.) dat er door de kapitein Rigarola en zijn pontonniers een begin gemaakt was met de aanleg van de dijkweg door de Haagsche Beemden. Blijkbaar was die weg 11 dagen na de brugslag nog niet klaar. Toch was grote spoed geboden: Pieri schrijft namelijk al op 30 aug. (blz. 12): 'Die dag begon het in het legerkamp Baglione (op de Hartelbergen en te Terheijden) aan het benodigde voedsel te ontbreken; de oorzaak van de ellende was dat het legerkamp van Z.E. (het verzorgingsgebied in het legerkamp bij Ginneken) op een mijl (vijfenvijftig kilometer) afstand was gelegen. Bovendien was de weg (via Teteringen, de Vrachelsche Heide en de waterscheiding tussen De Zegge en De Vucht) niet veilig.' Op 29 aug. schrijft Pieri: 'De vijand maakte fourageurs van het regiment Baglione aan het schrikken.' We veronderstellen dat staatse ruiterpatrouilles vanuit Geertruidenberg op de Vrachelsche Heide Spaanse verzorgingsvoertuigen hebben overvallen. Op 10 sep. schrijft Pieri (blz. 14) nog: 'Het gebrek aan levensmiddelen (in het vak Baglione) duurde voort.' Om dit probleem op te lossen, moesten de Spanjaarden óf de 'rondweg' vanaf de kapel van Teteringen via de Vrachelsche Heide en de waterscheiding tussen De Zegge en De Vucht met troepen in een circumvallatielinie beveiligen, óf de 'rondweg' tussen de Achter Emerdonk en de pontonbrug voltooiën. Het eerste werd tussen 30 sep. en 31 okt. door het Spaanse voetvolk gerealiseerd. Het tweede kostte de Spaanse pontonniers (mede door hun geringe mankracht) blijkbaar veel tijd. In de door ons bestudeerde bronnen is geen datum vermeld; die moet in ieder geval vóór het tijdstip dat de Haagsche Beemden overstroomden (eind okt.?) gelegen hebben.

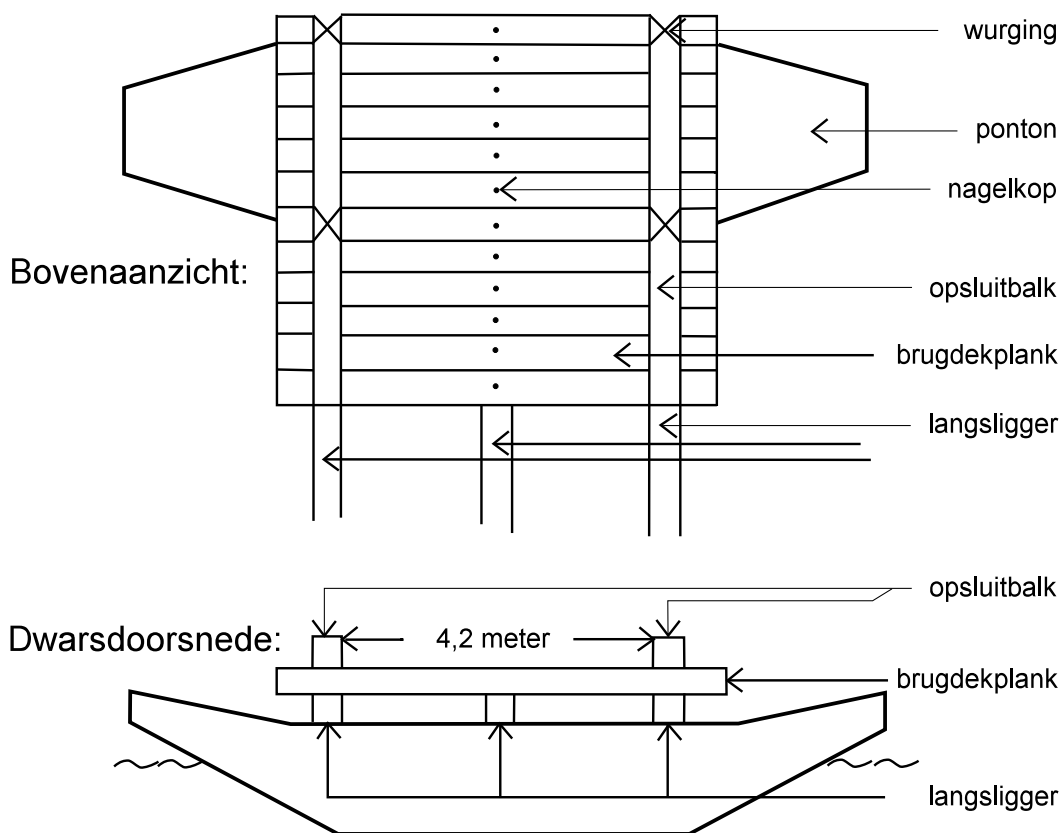
De constructie van de pontonbrug

De door ons bestudeerde bronnen geven over de constructie van de pontonbrug geen uitsluitsel. Hugo vermeldt op blz. 30 alleen iets over de pontons: 'Hiervan werden de voor- en achtersteven met behulp van een anker op hun plaats gehouden, zodat de stroom ze niet uit elkaar kon trekken.'

Wijn (zie voetnoot 3) beschrijft een pontonbrug van het staatse leger onder Maurits: "Over de pontons werden balken gelegd en over deze een brugdek van planken, "drei mall uber

einander”. Het vastzetten van het brugdek geschiedde met planken aan weerszijden “wie auch in der mitte”, die overlangs op de eerste werden gelegd en vastgenageld. De breedte was voldoende voor drie ruiters naast elkaar (4,2 meter?).” We interpreteren Wijn als volgt: dwars over de pontons waren, onderling evenwijdig, drie langsbalken bevestigd. Haaks daarop lag een brugdek van aaneengesloten planken, die door middel van een opsluitbalk aan de beide buitenste langsliggers waren vastgeklemd; aan de middelste waren ze vastgenageld. De opsluitbalken dienden tevens als radkeerders: ze moesten ook verhinderen dat een wagen in zijdelingse richting van de brug reed.

Op de Hugo-illustratie “Pag. 80.” is te zien dat de brugdekplanken in het midden en aan de zijkanten vastgenageld zijn (wat op drie langsliggers wijst), radkeerders ontbreken. De

tekening in de 'Atlas' van Eysten (zie voetnoot 4) toont aan beide kanten van het brugdek een opsluitbalk, die met behulp van stroppen aan een langsligger gewurgd is; er zijn geen nagelkoppen in het midden van het brugdek te zien.

Paalwerken door de Mark

Hugo schrijft op blz. 26 (van zijn Latijnse tekst): “Trabes pedales ad perpendiculum directae, dimensae ad altitudinem fluminis, fistucis in fundum adactae infra supràque pontem”, ‘beneden- en bovenstrooms (ten opzichte van de brug) waren palen van één voet verticaal zo diep in de rivierbodem geheid dat ze tot het waterpeil reikten.’

De Britse officier Gage, die in Spaanse dienst de belegering van Breda meemaakte, schrijft in zijn Engelse vertaling van de Latijnse Hugo-tekst 8): ‘Boven en beneden (stroomop- en stroomafwaarts ten opzichte van) de brug werden met een onderlinge tussenruimte van één voet -met behulp van een drijvende heistelling- palen in de rivierbodem geheid, waarvan de lengte varieerde naar gelang de diepte van de rivier (het profiel van de rivier in dwarsdoorsnede).’

Chifflet vermeldt op blz. 31 van zijn overigens correcte vertaling van de Latijnse Hugo-tekst de afmeting van één voet niet. Het is dus de vraag of de palen één voet dik waren (Hugo) of dat ze één voet uit elkaar geplaatst waren. (Gage). Om vaartuigen te beletten tussen twee boven water uitstekende palen te varen, zou een onderlinge tussenruimte van drie voet (90 centimeter) voldoende zijn geweest.

In de Latijnse Hugo-tekst lezen we op blz. 66: “Flumen denique ipsum tertio quartoque magnarum arborum praefixarum vallo, magnis inuicem intervallis, hinc inde intercludit contra obsessos, contraque externum hostem ...”. ‘Tenslotte versperde hij (Spinola) de rivier zelf met een derde en een vierde paalwerk van dikke palen, die op grotere afstand, meer stroomopwaarts en -afwaarts (van de brug) stonden dan het eerste en het tweede paalwerk, tegen de belegerden en de vijand van buiten ...’. Chifflet verzwijgt in zijn vertaling (blz. 80) ook hier weer de dikte van de palen. We nemen aan dat de palen van het eerste en het tweede paalwerk één voet dik waren en dat ze in de vier paalwerken enkele voeten uit elkaar geplaatst zijn.

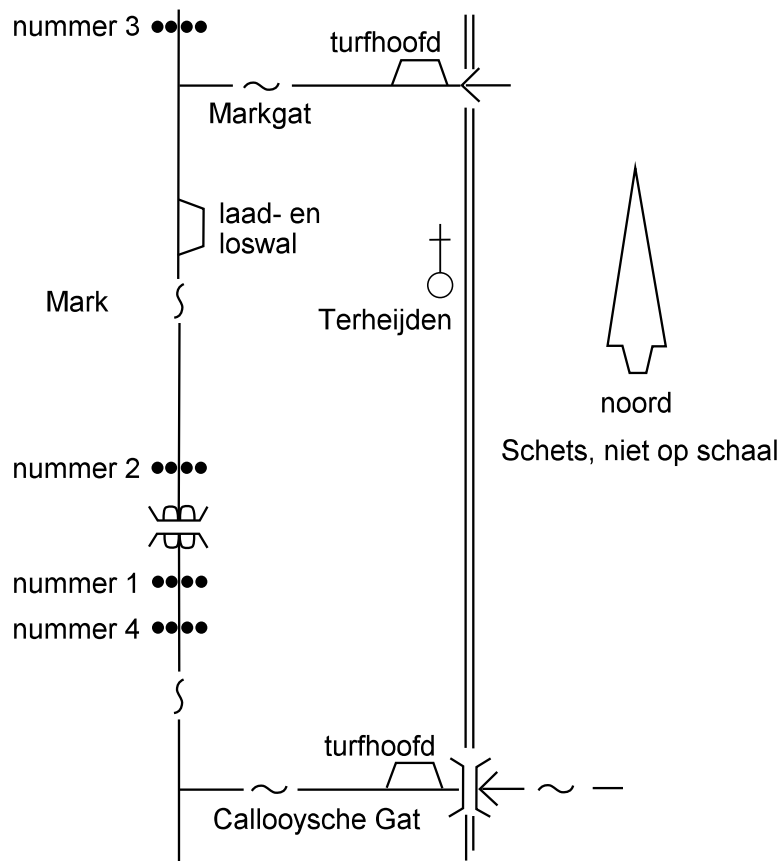
De schrijver van de Blaeu-tekst vermeldt (blad 3, rechterkolom): “Men maeckte een schipbrugh over de Marck, die met paelwerck versterckt wierdt ...” en (blad 7, rechterkolom): “Hy (Spinola) sloot oock de vloet af door een vierdubbelde wal van stercke boomen tegen de belegerden, en tegen de vyant van buyten.” De tekenaar van de Blaeu-kaart vermeldt in zijn legende achter cijfer 6: “Palissada en la reuiere de Marck”, ‘paalwerk in de rivier de Mark’. Hij plaatst dit cijfer op zijn kaart bij de brug ter hoogte van de Hartelbergen, maar tekent daar, en ook elders in de rivier, geen paalwerk(en). Van der Hoeven schrijft op blz. 123/124: “Boven en beneden die brug deed men staketsels door de rivier heyen.” en op blz. 135: “Boven en beneden de brug werden nog een paar staketselwerken in de rivier geplaatst.” De schrijver van de Callot-tekst noemt alleen ‘... het paalwerk dat ter hoogte van Terheijden bij het punt Y gemaakt was’. Callot zelf plaatst op zijn kaart de letter Y (“Estacada en el rio Merk.”) een ‘paalwerk door de rivier de Mark’. Pieri vermeldt op blz. 17 (21 sep.) en op blz. 33 (7 dec.) de aanleg van paalwerken door de Mark, vermeldt daarbij geen aantal en noemt ook geen locaties. Op de Visscher-kaart is één paalwerk door de Mark getekend, en wel pal ten zuiden van de brug bij de Hartelbergen. De legende (nummer 25) vermeldt hierbij “Hier is de vaert met dicke palen toe gekraeght.”

De Hugo-illustratie “Pag.80.” laat vier paalwerken door de Mark zien. Bij ieder daarvan is de letter E geplaatst: “Vallus quadruplex seu palisade in flumine Merka.” ‘vier paalwerken in de rivier de Mark’. Volgens deze illustratie was er één paalwerk ten zuiden en waren er drie ten noorden van de pontonbrug geslagen. Is het meest noordelijk getekende paalwerk (ter completering van het viertal) dicht bij de andere geplaatst en stond het in werkelijkheid

8) *C(aptain.?) H(enry) G(age), 'THE SIEGE OF BRED A WRITTEN IN LATIN BY THE R.F. HERMAN HVGO OF THE S OF I. TRANSLATED INTO ENGLISH BY C.H.G.', Gent, 1627.*

verder weg (buiten het kaartbeeld), bij het Markgat? Op de Hugo, blz. 125-kaart zien we drie paalwerken bij de brug, twee ten zuiden en één ten noorden ervan. Bij ieder staat de letter I: “Sepes ligneae quatuor in ipso flumine.”, ‘vier paalwerken in deze rivier’. Het vierde paalwerk is op deze kaart (eveneens met vermelding van de letter I) verder naar het noorden, bij het Markgat, getekend.

In de legende van de Untzen-kaart staat achter de letters Aa vermeld: “Vierfache Palesada ...”, ‘vier paalwerken ...’. Op de kaart zijn twee paalwerken ten zuiden en drie ten noorden van de brug getekend, bij het middelste van de drie zijn de letters Aa geplaatst, Untzen tekent ook pal ten noorden van “DIE HEIDEN” (bij het Markgat?) een paalwerk door de Mark. De O.e.w. Verhoeven-kaart toont twee paalwerken ten zuiden en één ten noorden van de brug. Bij ieder daarvan zijn (deels erg onduidelijk) de letters Ff geplaatst: “Vier Palissaden om die Rivier te sluytē,” Op deze kaart is ook ter hoogte van het Markgat een paalwerk door de rivier getekend, waarbij de letters Ff vermeld zijn. Deze kaart is, wat paalwerken door de Mark betreft, identiek met de Hugo, blz. 125-kaart.

We nemen aan dat:

- kort vóór 9 sep., op ongeveer 250 meter ten zuiden van de plaats van brugslag, paalwerk nummer 1 door de Mark geplaatst werd. De brugslag op 9 of 10 sep. werd daardoor beveiligd tegen uitvallen over de Mark door het Bredase garnizoen. Voor een aanval uit de richting Zevenbergen behoefde men toen nog niet bevreesd te zijn: een

staats ontzettingsleger was nog ver verwijderd (bij Nijmegen). De voor dit werk ingezette (drijvende) heistelling kon (doordat er nog geen brug lag) daarna naar de laad- en loswal te Terheijden teruggesleept worden;

- op 21 sep. (tijdig vóór een staats ontzettingsleger zich op 30 sep. bij Made nestelde) ongeveer 250 meter te noorden van de brug, met behulp van de te Terheijden gestationeerde heistelling, paalwerk nummer 2 geplaatst werd;
- op 7 dec. (toen vanuit Zevenbergen een aanval over de Mark van het staatse ontzettingsleger dreigde), ongeveer 50 meter ten noorden van het Markgat, paalwerk nummer 3 door de rivier geslagen werd.

De daarvoor gebruikte heistelling moest daarvoor eerst (gedemonteerd) met paard en wagen over de weg vanaf de laad- en loswal te Terheijden naar het turfhoofd aan het Markgat gebracht worden. (De Mark was namelijk op 21 sep. aan de Terheijdense kant van het Markgat door dwars over de rivier verankerde schepen als vaarweg geblokkeerd),

en dat:

- ongeveer gelijktijdig, ter verdubbeling van de afweer tegen een uitval van het Bredase garnizoen over de Mark, ongeveer 250 meter ten zuiden van paalwerk nummer 1, paalwerk nummer 4 door de Mark geheid werd. Doordat ter hoogte van de Hartelbergen de Mark als vaarweg door de brug geblokkeerd was, moest daarvoor eerst de drijvende heistelling die voor het slaan van dit paalwerk gebruikt werd, (gedemonteerd) met paard en wagen over de weg vanuit Terheijden naar het turfhoofd aan het Callooysche Gat worden gebracht.

“ ... ogn ‘vno dicessi la sua”, ‘ ... ieder zei er het zijne van’

Pieri schrijft op blz. 36/37: ‘De nacht van de 21ste (dec.) dreef een leeg schip tegen het, in de richting van Breda gezien, buitenste paalwerk bij de brug van Baglione (bij de Hartelbergen). Het brak drie palen af, ramde een vaartuig dat dicht bij het genoemde paalwerk (nummer 4) lag en liep op de dijk vast...’. Het schip zal wel niet binnen Breda van zijn meertouwen zijn losgeslagen: dan zou het ongetwijfeld óf door de (sluit)boom bij de waterpoort tegengehouden, óf in één van de meanders van de rivier op een oever vastgelopen zijn. Mogelijk was het -om de sterkte van het paalwerk te beproeven- vanuit Breda dicht bij het Callooysche Gat door de bemanning verlaten en op de stroom en/of door de wind gedreven, verder gevaren. Het lijkt ons waarschijnlijker dat het een Spaanse heistelling is geweest, die in het Callooysche Gat gelegen had en (losgeslagen) naar de Mark afgedreven was. Door de vernieling van de drie palen ontstond blijkbaar geen doorgang in het paalwerk. Het op drift geraakte schip ramde, zoals gezegd, volgens Pieri daarna een vaartuig dat pal ten zuiden van paalwerk nummer 4 lag, om vervolgens tegen de Markkade met jaagpad vast te lopen. (Een tussen de paalwerken nummer 4 en 1 gelegen vaartuig had nergens voor gebruikt kunnen worden.)

We veronderstellen dat het geramde vaartuig een Spaanse patrouilleboot is geweest. Pieri schrijft namelijk op blz. 36: ‘Baglione bemande een boot en liet die ’s nachts (op de Mark) in de nabijheid van Breda in hinderlaag leggen.’ De meest voor de hand liggende plaats om zo’n boot overdag onbemand af te meren, moet pal ten zuiden van paalwerk nummer 4 geweest zijn.

In de grond geheide palen breken bij erop uitgeoefende duw- of trekkracht alleen als ze dun of verteerd zijn; als ze onvoldoende diep in de grond gedreven zijn, kunnen ze

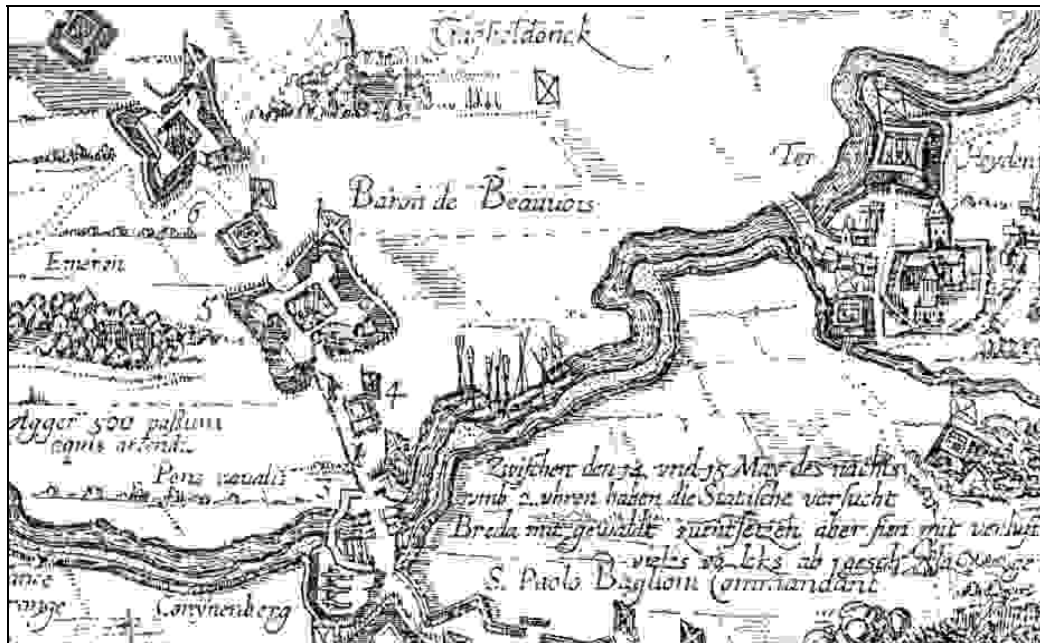
omvergehaald worden. De omgeving van Breda was bosrijk, dus Spinola kon over voldoende vers en dik hout beschikken. Palen van vers hout met een diameter van 30 centimeter breken niet zo gemakkelijk. We veronderstellen dan ook dat de drie geramde palen niet gebroken, maar omvergeduwd zijn.

Een rij schepen dwars op de Mark

Pieri noteert op blz. 17 van zijn dagboek dat de Spanjaarden op 21 sep. begonnen ‘... de rivier ... met ... buitgemaakte schepen af te sluiten ...’. Op de Callot-kaart zien we, pal ten zuidoosten van het Markgat, vijf boord aan boord liggende vaartuigen de Mark over de volle breedte afsluiten. In de Callot-tekst lezen we op blz. 18: ‘Aan de achterkant (vanuit het Spaanse legerkamp bij Ginneken gezien: achter paalwerk nummer 2) liet hij (Spinola) schepen, waarvan hij er ter plaatse voldoende ter beschikking had, ... dwars over de rivier leggen, aldus een versperring erbij vormend.’ De Hugo, blz. 125-kaart toont drie vaartuigen die, boord aan boord liggend, de Mark ten noordwesten van de molen te Terheijden (die in 1624/25 aan de rivier ter hoogte van de huidige Markstraat stond) volledig afsluiten. Hugo vermeldt op blz. 31 (als vervolg op zijn mededeling dat er bij de Hartelbergen een brug over de Mark geslagen werd): ‘Vervolgens moesten, stroomopwaarts ten opzichte van de brug, de schepen verankerd worden die hij kort tevoren had buitgemaakt, om zo de vijand van alle kanten de mogelijkheid te ontnemen iets met schepen te ondernemen.’ Op blz. 80/81 schrijft hij: ‘Tussen de twee achterste rijen palen lagen de schepen verankerd die we kort tevoren de vijand ... ontnomen hadden; van deze schepen werd een brug gemaakt.’ Met ‘van alle kanten’ bedoelt hij: ook uit de richting Zevenbergen, met ‘de twee achterste rijen palen’: de (vanuit het legerkamp bij Ginneken gezien) twee verst verwijderde paalwerken (nummer 2 en 3). Met (Latijnse tekst, blz. 26) “supra pontem”, dat door Chifflet op blz. 31 vertaald is met “plus haut que le pont”, vergist Hugo zich klaarblijkelijk. De schepen werden niet stroomop-, maar stroomafwaarts ten opzichte van de pontonbrug verankerd. Heeft Hugo hier in plaats van het voorzetsel “sub”, ‘beneden’, per abuis “supra”, ‘boven’, gebezigd? In de Blaeu-tekst wordt op blad 7, in de rechterkolom slechts vermeld: “Hy bracht de schepen, die hy genomen hadt, oock op de vloet, daer hy een brugh opmaeckte.” Op de Blaeu-kaart zijn bij het Markgat geen schepen op en is er geen brug over de Mark getekend (de tekenaar beeldt in de rivier ook geen paalwerken uit), maar is wél het cijfer 5 geplaatst: “Pont sur la reuiere de Marck”, ‘brug over de rivier de Mark’. Op de O.e.w.Verhoeven-kaart sluiten twee à drie boord aan boord liggende vaartuigen iets ten zuiden van het Markgat de Mark af. Een andere Verhoeven-kaart 9) toont op de “Merck flu”, ‘rivier de Mark’, tussen de “Pons nauualis”, ‘schipbrug’, bij de “Conijnenberg”, ‘Hartelbergen’, en “Ter Heyden” acht bij elkaar liggende schepen met masten (de buitgemaakte vaartuigen) en ter hoogte van de huidige Markstraat te Terheijden een vaste brug over de rivier. (De Mark volgde in 1624/25 bij Terheijden een iets oostelijker lopend tracé dan nu: toen mondde het Markgat op de plaats van de huidige fietsbrug over dat Gat in de Mark uit.) In de Visscher-tekst lezen we, als vervolg op het verhaal over het buitmaken van staatse schepen door Baglione:

9) een (vermoedelijk) door Abraham Verhoeven in jun. 1625 te Antwerpen uitgegeven kaart van het beleg met het opschrift “Circulus obsidionis ...” en de aangeplakte tekst: “Kurtze doch eigentliche Erklär ...”.

“Van dese schepen heeft den voornoemden Baglione ghemaect twee bruggen over de Riviere ...”. We vermoeden dat we hiervoor moeten lezen dat er behalve de pontonbrug een tweede brug van gemaakt is. Op de Visscher-kaart zijn -tussen een brug bij de Hartelbergen en een bij de buurtschap Het Zand- op de rivier enkele schepen met masten gesitueerd, bij het dorp Terheijden is geen overgang getekend.

Fragment van de “Circulus obsidionis ...” Verhoeven-kaart;
de bovenkant is naar het westen gericht.

We veronderstellen dat op 21 sep. onmiddellijk na het slaan van paalwerk nummer 2 pal ten noorden van het Markgat de vaarweg ook nog geblokkeerd werd door een rij schepen. De daarvoor gebruikte schepen waren op 27 aug. te Terheijden op de Staatsen buitgemaakt en daarna aan de laad - en loswal te Terheijden afgemeerd.

Hugo schrijft op blz. 81 over de schepen die de blokkade vormden: ‘Hun masten waren neergehaald en lagen naar voren gericht om van de (staatse) vaartuigen die het waagden te naderen de zeilen open te rijten.’ Dit lijkt ons echter minder doeltreffend: bij overlangs op de rivier verankerde schepen lieten de -in de richting van Zevenbergen- vooruitstekende masten een tussenruimte open ter breedte van zo’n schip. Er was dan maar weinig stuurmanskunst nodig om zonder gevaar voor de zeilen tussen twee masten door te varen. Callot geeft op blz. 18 een andere beschrijving van de blokkade. Volgens hem liet Spinola: ‘... schepen ... met de masten aan elkaar binden en dwars op de rivier leggen ...’, wat wil zeggen dat de schepen niet (zoals Hugo beschrijft) boord aan boord, maar kop aan kont dwars op de rivier lagen.

De Mark had ter plaatse in 1624/25 vermoedelijk een breedte van ongeveer 75 meter . Hoogaarzen van het bij Terheijden teruggevonden type maten 10,5 bij 3,5 meter. Om de vaarweg te blokkeren, was het uiteraard niet noodzakelijk de schepen aaneengesloten te

verankeren: de onderlinge tussenruimte moest slechts zo klein zijn dat geen vaarttuig (ook niet van een kleiner type) er tussendoor kon varen. De mogelijkheden voor een blokkade van de Mark bij Terheijden met behulp van schepen waren (in een overzicht samengevat):

wijze van blokkeren	benodigd aantal hoogaarzen
aaneengesloten, boord aan boord	$75 : 3,5 = 21$
met onderlinge tussenruimte van 1,5 meter, boord aan boord	$75 : 5 = 15$ i)
aaneengesloten, kop aan kont	$75 : 9 = 8$ ii)
met onderlinge tussenruimte van 1,5 meter, kop aan kont	$75 : 10,5 = 7$

- i) 3,5 meter breed, 1,5 meter tussenruimte, totaal vijf meter;
- ii) de hoogars was, naar schatting, op de waterlijn ongeveer negen meter lang.

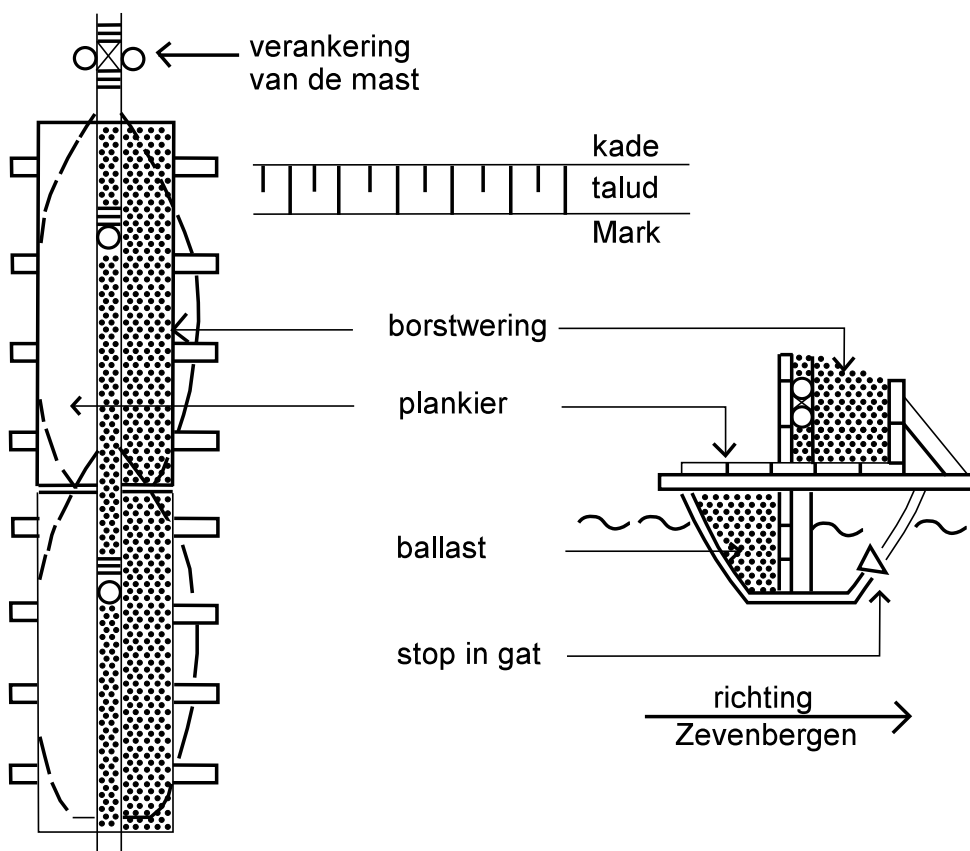
Volgens de schrijver van de Callot-tekst (blz. 18) waren er te Terheijden ‘voldoende’ schepen beschikbaar. Dat daar echter 15 of meer (buitgemaakte) schepen afgemeerd waren, betwijfelen we. We veronderstellen dan ook dat de schepen in de blokkade kop aan kont haaks op de stroom zijn gelegd. De naar voren neergelaten masten dienden dan niet om zeilen van vijandelijke schepen open te rijten, maar om, aan elkaar vastgebonden, de schepen op hun plaats te houden. Dat Hugo en Callot de schepen boord aan boord tekenen, is niet verwonderlijk. De Mark is op hun kaart ter plaatse zo smal getekend dat boord aan boord slechts drie, respectievelijk vijf schepen konden worden weergegeven; dwars op de stroom had er dat maar één kunnen zijn, wat in beide gevallen een slecht beeld van een blokkade gegeven zou hebben. Op de “Circulus obsidionis ...” Verhoeven-kaart (zie voetnoot 9) zijn op de Mark tussen Terheijden en de Hartelbergen acht afgemeerde schepen getekend.

We nemen aan dat de blokkade acht schepen omvatte, die aaneengesloten, kop aan kont dwars over de Mark verankerd waren.

Hugo zegt op blz. 81 dat er op de schepen ‘... een planken boord ...’ gemaakt was en dat ‘deze ruimte met stenen gevuld werd.’ De ruimte binnen de houten bekisting was met stenen opgevuld om erachter staande verdedigers dekking tegen vijandelijk vuur te bieden: het was dus een borstwering. Dat er steen in plaats van aarde werd gebruikt, verklaren we met het feit dat aarde meer regenwater vasthoudt en de eis dat de schepen niet overbelast mochten worden. Voor het evenwicht heeft men ze aan de van de borstwering afgekeerde zijde ongetwijfeld eveneens, en ook met steen, geballast. Een aan de van Zevenbergen afgekeerde kant getimmerde plankier diende achter de borstwering opgestelde schutters als vuurbanket. Het plankier deed tevens dienst als voetbrug, waarover Spaans voetvolk vanuit het legerkamp bij Terheijden rechtstreeks de Mark kon oversteken om aan de overzijde (in de Haagsche Beemden) te patrouilleren.

Bovenaanzicht:

Dwarsdoorsnede:

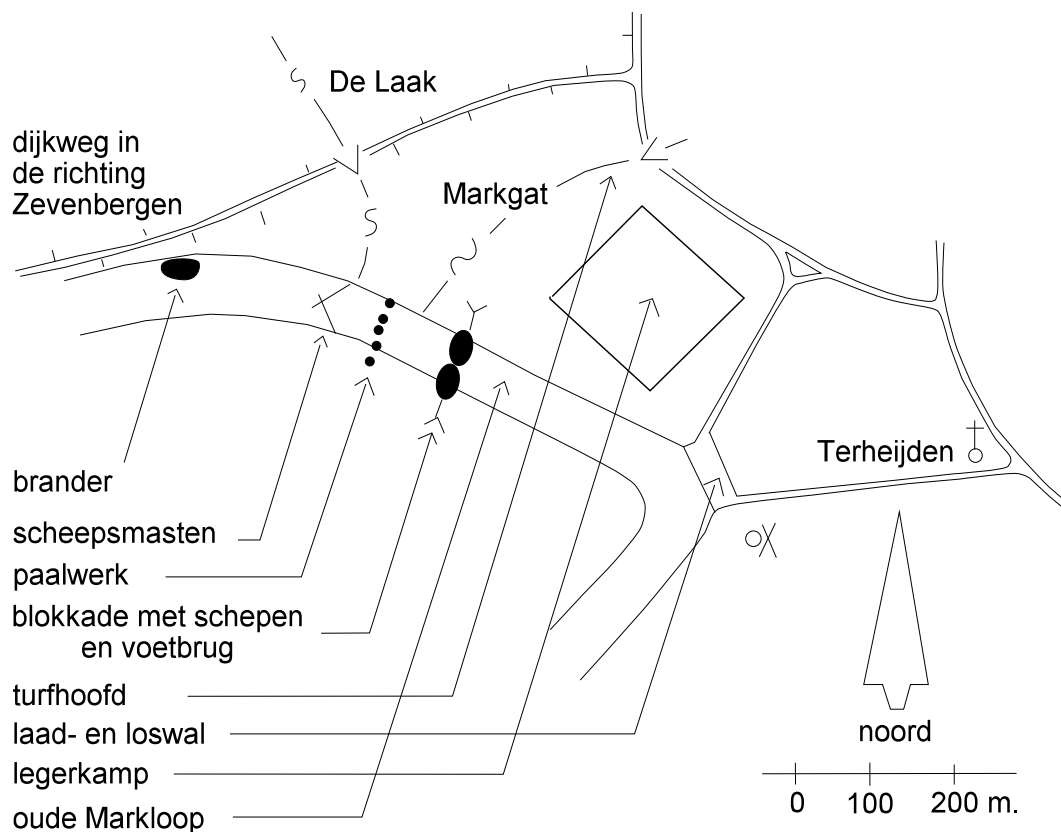
Hugo vervolgt op blz. 81: 'Enkele schepen hadden gaten in de romp, die echter zodanig dichtgestopt waren dat ze weer gemakkelijk opengemaakt konden worden. Dan stroomde er zoveel water naar binnen dat ze onmiddellijk naar de bodem zonken en de doorvaart volledig blokkeerden.' De Mark was in 1624/25 bij Terheijden blijkbaar zo ondiep dat ook bij de hoogste waterstand een vaartuig niet over een gezonken hoogaars met opbouw (borstwering) heen kon varen.

Een brander op de Mark

Hugo schrijft op blz. 81: 'Na de laatste rij palen dreven op het water twee scheepsmasten, waarvan de toppen aan elkaar gebonden waren. Daarvóór werd bescherming geboden door een boot die gevuld was met pek, harshoudende takken, breeuwwerk en andere zeer brandbare zaken ...'. Hij besluit deze alinea als volgt: 'Mocht de vloot van de vijand zich vertonen, dan zou men die boot erop afsturen om een verschrikkelijke ravage aan te richten.' Het betrof hier dus een zogenoemde brander. Op de Callot-kaart zien we in front (richting Zevenbergen) van het paalwerk bij het Markgat (nummer 3), op de Mark twee palen drijven die als een wig naar voren steken. Gezien de breedte van de rivier moeten dit lange (verlengde) masten zijn geweest, die het vaarwater van kade tot kade afsloten. Op de Hugo, blz. 125-kaart is in front van dit paalwerk (nummer 3) op de rechteroever een vaartuig afgemeerd. We veronderstellen dat

dit de door Hugo op blz. 81 bedoelde brander is. Mogelijk diende een door de Spanjaarden bij het turfhoofd aan het Markgat buitgemaakte turfschuit als brander en is die kort vóór het slaan van paalwerk nummer 3 ongeveer 250 meter vóór (aan de Zevenbergse kant van) dat paalwerk aan de rechter Markoever (de dijkweg naar Zevenbergen) 'op station' gelegd. De beide drijvende masten vormden voor een aanvallend schip geen hindernis van betekenis. Ze dienden ongetwijfeld om bij ongunstige wind de brander van het paalwerk verwijderd te houden, dit om te voorkomen dat de boven het water uitstekende paalkoppen door vuur aangetast zouden worden.

De versperring van de Mark bij Terheijden

We nemen aan dat op 21 sep.:

- ongeveer 50 meter ten oosten van het Markgat de Mark (door acht kop aan kont gekoppelde schepen) als vaarweg geblokkeerd werd

en dat op 7 dec. achtereenvolgens:

- vanuit het Markgat op ongeveer 300 meter ten westen van dat Gat, aan de dijkweg in de richting van Zevenbergen, een brander op station werd gelegd;
- ongeveer 50 meter ten westen van het Markgat een paalwerk (nummer 3) door de Mark werd geheid en
- ongeveer 50 meter ten westen van dat paalwerk, bij de plaats waar De Laak op de Mark afwaterde, twee (verlengde) met de toppen aan elkaar gebonden scheepsmasten drijvend tussen de linker- en de rechter rivierkade werden gelegd.

3 De Vucht

De inundatie van De Vucht

Een inundatie fungeert als hindernis als het water zó ver boven het maaiveld staat dat de sloten net niet meer zichtbaar zijn: het terrein is dan (zeker bij duisternis) vrijwel onbegaanbaar. Bij een hogere waterstand wordt het terrein voor kleine platboomde vaartuigen (bijvoorbeeld: roeiboten) bevaarbaar en daardoor als hindernis minder effectief. Van der Hoeven schrijft (blz. 119): “Een van de krachtigste verdedigingsmiddelen waarover de Gouverneur (van Breda) te beschikken had, was zeker de onderwaterzetting.” en (blz. 120): “Wanneer men de sluizen in de dijken bij Terheyden bij vloed opende en bij ebbe weêr sloot, dan raakten de landen aan de noordzijde van Breda onder water.” Met ‘bij Terheyden’ bedoelt Van der Hoeven ongetwijfeld: de sluizen in het Callooyse Gat/de Vuchtsche Vaart en in de Hartelsche Vliet, en met ‘de landen aan de noordzijde van Breda’: De Vucht. Hij schrijft echter niet expliciet dat De Vucht in 1624 door de Bredase verdedigers is geïnundeerd. In de Blaeu-tekst (blad 1, rechterkolom) staat dat Spinola in 1624 te Gilze aanvankelijk weifelde of hij wel het beleg om Breda zou slaan, en wel vanwege “... de vastigheyt van de stadt, die van natuur en door konst sterck was ...”. ‘Konst’ slaat hier op de vestingwerken, ‘natuur’ op de inundaties.

Wij kunnen ons niet voorstellen dat dit laatste verdedigingsmiddel niet vóór de komst van de Spanjaarden (uit voorzorg) door Justinus is ingezet. Temeer omdat de waterstand in De Vucht gedurende een groot deel van het jaar uitsluitend met de sluizen in de Hartelsche Vliet en in het Callooyse Gat/de Vuchtsche Vaart kon worden beheerst. Om het waterpeil op inundatieniveau te houden, was dus het bezit van deze sluizen noodzakelijk. Ze lagen echter op vrij grote afstand (drie, respectievelijk twee kilometer) van Breda en waren (daarom?) in 1624 niet in het Bredase vestingstelsel opgenomen. Nadat de Spanjaarden zonder slag of stoot de op korte afstand van en tussen deze sluizen gelegen Hartelbergen hadden bezet, hadden ze het water uit De Vucht kunnen laten weglopen. Dit toont ons inziens aan hoe betrekkelijk de waarde van de door Van der Hoeven op blz. 119 zo geroemde inundatie van De Vucht voor de verdediging van Breda was.

Van der Hoeven schrijft op blz. 114: “... reeds op den eersten dag van de berenning (omsingeling) was de scheepvaart met Holland gestremd en een deel van de active middelen (in de zin van krachtige; een inundatie is op zich een passief middel), die tot het stellen van de inundatie om de vesting moesten dienen, den vijand in handen gevallen.” Hij bedoelt hier ongetwijfeld mee te zeggen dat het voor de Bredase gouverneur na 27 aug. 1624 niet meer mogelijk was de waterstand in (en daarmee de inundatie van) De Vucht te beheersen. Van der Hoeven schrijft op blz. 123: “Ongetwijfeld hebben dus de onderwaterzettingen de belegeringswerken van Spinola zeer bemoeijelijkt.” Dit slaat echter duidelijk niet op De Vucht. Spinola maakte namelijk na de bezetting van de Hartelbergen (waardoor hij de sluizen die De Vucht van de Mark scheidden onder controle kreeg) de inundatie van de Vucht niet ongedaan, maar handhaafde die. Hij schakelde ze daarmee in feite in als bondgenoot om zijn positie tussen de Mark en de Teteringsche Heide tegen

uitvallen van het Bredase garnizoen te beveiligen. Naar onze mening heeft de geïnnundeerde Vucht in 1624/25 dan ook meer ten gunste van de Spaanse belegeraars dan van de Bredase belegerden gewerkt. Op een anonieme kaart van het beleg 10) staat in De (als onder water staand getekende) Vucht vermeld: “Von der Stat in Wasse geset”, ‘door het Bredase garnizoen geïnnundeerd’.

Periodieke overstroming van De Vucht

In de zomer (het droge jaargetijde) was het met behulp van sluizen in de Hartelsche Vliet en in het Callooyse Gat/de Vuchtsche Vaart mogelijk voldoende water uit de Mark te laten lopen en overtollig water op de Mark te lozen om in De Vucht het voor een inundatie gewenste waterpeil te handhaven. 's Winters (in het natte jaargetijde) was dit echter moeilijker, want dan verzamelde zich van de Teteringsche Heide komend regenwater in De Vucht. De waterstand op de Mark was in periodes met zware regenval en sterke westenwind (storm) ook bij eb te hoog om Vuchtwater te kunnen lozen. Dan stond, net als bij springvloed (als hoog opgestuwd Markwater het rivierduin op de laagste plaatsen overspoelde), De Vucht diep onder water.

Hugo schrijft op blz. 56/57 van zijn Latijnse tekst dat de staatse vijand dan vanuit Holland ‘... via deze watervlakte (de Haagsche Beemden en ook De Vucht) -die zich 's winters tot aan de stad (Breda) uitstreckte- voedsel (de stad in) zou kunnen brengen. De terreingesteldheid in De Vucht was namelijk zo dat, telkens als het water (bij vloed) van zee binnengestroomd was -wat in een tijdsbestek van twaalf uur steeds tweemaal (sic!) gebeurde- ze zo diep onder water stond dat men gemakkelijk met platboomde schuiten toegang tot de stad zou kunnen krijgen en dat men -als het water bij eb weggestroomd was- door De Vucht kon waden.’ Van der Hoeven volstaat op blz. 132 met de vermelding: “... bij vloed was de inundatie (van De Vucht) bevaarbaar, en bij ebbe kon men er doorheen waden.” Wij merken op dat als De Vucht bij normale vloed en eb afwisselend bevaar- en begaanbaar was, er niet van een inundatie kan worden gesproken. Slaat deze zinsnede soms op een springvloed? Dat men zich echter na een springvloed bij eb te voet door De Vucht heeft kunnen verplaatsen, lijkt ons wel zeer onwaarschijnlijk. Het water stond dan op de Mark nog zo hoog dat De Vucht diep onder water bleef staan en onbegaanbaar was, maar toch ook zo laag dat er niet meer met roeiboten kon worden gevaren.

Hoe hoog stond en tot waar reikte het water in De Vucht?

Op blz. 120 schrijft Van der Hoeven: “Het is thans niet meer mogelijk, na te gaan hoever die inundatiën zich over het terrein hebben uitgebreid. Voorzeker zal de waterstand gedurende de elf maanden, dat het beleg heeft geduurd, zeer verschillend zijn geweest ...” en op blz. 122: “Uit de tekeningen in het werk van Hugo kan men, evenmin als uit de voortreffelijke figuratieve kaart van Callot ..., met eenige zekerheid opmaken, tot hoeverre de inundatie zich wel kan hebben uitgestrekt, maar ze zal zeker belangrijk (uitgestrekt?) geweest zijn ...”. Breda werd van 27 aug. 1624 tot 31 mei 1625 door de Spanjaarden belegerd, dat wil zeggen: het beleg duurde niet elf, maar ruim negen maanden. Bedoelt Van der Hoeven soms dat De Vucht elf maanden onder water heeft gestaan, met andere woorden: dat ze eind juni 1624 (bij de eerste vermoedens van een mogelijke belegering) door het Bredase garnizoen werd geïnnundeerd en dat de Spanjaarden kort na

– ‘*Beschreibung der Statt Breda, wie solche von Spanischen belägert worden*’.

31 mei 1625 (de dag waarop Breda capituleerde) het water weer uit De Vucht lieten weglopen?

Met behulp van de huidige topografische Hoogtekaart en het gegeven dat in een inundatie het water slechts enkele centimeters boven het maaiveld staat, kunnen we nu (130 jaar na Van der Hoeven) wél ‘met eenige zekerheid’ de omvang van de inundatie in De Vucht reconstrueren. Met die Hoogtekaart en de kennis van de hoogste waterstand op de Mark (en daardoor ook in De Vucht) kunnen we dit bij benadering ook doen met betrekking tot de omvang van de overstroming in De Vucht. In de Callot-tekst lezen we (blz. 18) dat ‘... men (de Spanjaarden) wist (wisten) dat in de winter, bij springvloed en aanwakkerende stormwind uit zee (het westen), het water altijd steeg tot vier voet boven de lage dijken die men zomerkaden noemt ...’. Van der Hoeven vermeldt in een voetnoot op blz. 22 van zijn tekst: “De gewone waterstand te Breda is thans (in 1868) 0.00 A.P.” en in die tekst “Waarschijnlijk was in 1624 de waterstand bij ebbe te Breda twee of drie voet hoger dan thans ... Bij vloed zal het water waarschijnlijk nog ruim een halven voet hoger gestaan hebben.”

De gegevens in de Callot- en de Van der Hoeven-tekst zijn, om een berekening van de waterstanden op de Mark te kunnen maken, niet alleen onvolledig, maar (naar onze mening) ook niet geheel juist. We veroorloven ons de vrijheid ze, los van de context waarin ze geplaatst zijn, te interpreteren:

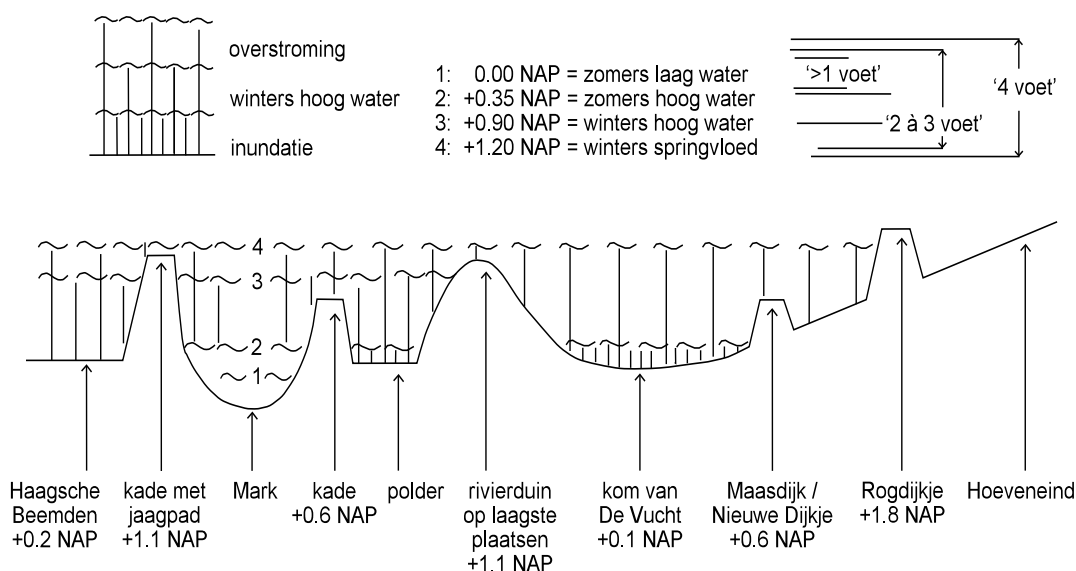
- het maaiveld in De Vucht ligt nu volgens de Hoogtekaart van Nederland (blad 44 D, Zuid Oosterhout, schaal 1:10000) gemiddeld 0.1 meter boven NAP. Rekening houdend met een mogelijke inklinking van de bodem na 1624 en gezien de gewenste hoogte van het water in een inundatie, veronderstellen wij dat het water in de geïnundeerde Vucht tot 0.35 meter boven NAP reikte;
- om De Vucht te kunnen inunderen, moet de zomerse hoogwaterstand op de Mark 0.35 meter boven NAP geweest zijn;
- uit een niet-geïnundeerde Vucht werd het overtollige water ’s zomers op natuurlijke wijze (dat wil zeggen: zonder hulp van poldermolens) op de Mark geloosd. De zomerse laagwaterstand moet maximaal 0.0 meter NAP zijn geweest. Het verschil tussen eb en vloed was ’s zomers niet ‘ruim een halven voet’ (Van der Hoeven), maar ruim één voet;
- van bepaalde plaatsen in de Haagsche Beemden (onder andere de Achter Emerdonk) is bekend dat ze, toen de Mark nog in open verbinding met de zee stond, ook bij de hoogste waterstand op die rivier, droog bleven. De Achter Emerdonk reikt nu tot 1.4 meter boven NAP. Dit doet ons veronderstellen dat het water ’s winters bij springvloed tot 1.2 meter boven NAP reikte. De Callot-tekst (blz. 18) waarin staat dat het water tot vier voet boven de zomerkaden van de Mark steeg, moeten we blijkbaar interpreteren als: het water op de Mark steeg ’s winters bij springvloed tot vier voet (1,2 meter) boven het zomerse laagwaterpeil op die rivier. (Bij een waterhoogte van vier voet boven de zomerkaden zou de Achter Emerdonk geheel onder water hebben gestaan.);
- de normale winterse hoogwaterstand op de Mark bedroeg vermoedelijk 0.9 meter boven NAP, een verschil van twee voet met de zomerse hoogwaterstand en van drie voet met de zomerse laagwaterstand (Van der Hoeven: ‘twee’, respectievelijk ‘drie voet’).

Bij een waterhoogte van 0.35 meter boven NAP reikte het inundatiewater in De Vucht, ter hoogte van de Zwarte Dijk, van de binnenvoet van het rivierduin op de rechter Markoever tot aan het Nieuwe Dijkje/de Maasdijk. Bij een overstroming tot 1.2 meter boven NAP stond het water in De Vucht tot tegen het Rogdijkje. Bij inundatie stond het water vijf tot

tien centimeter boven het maaiveld; De Vucht was dan tussen het rivierduin en het Nieuwe Dijkje/de Maasdijk begaan- noch bevaarbaar. Bij een overstroming stond het water tot ruim een meter boven het maaiveld. De Vucht was dan tussen het rivierduin en het Rogdijkje niet begaan-, maar wel voor (beladen) roeiboten bevaarbaar.

Terreindoorsnede van west (links) naar oost(recht) ter hoogte van de Zwarte Dijk.

Schets, niet op schaal

In tegenstelling tot wat Van der Hoeven op blz. 122 beweert, geven de 'voortreffelijke figuratieve kaart van Callot' en 'de teekeningen in het werk van Hugo' (de Hugo, blz. 45- en blz. 163-kaart), evenals de Blaeu-, de Untzen-, de O.e.w.Verhoeven- en de Visscher-kaart wel degelijk aanwijzingen tot waar het water in de overstroomde Vucht reikte. Op deze kaarten is namelijk langs de, van oost naar west dwars door De Vucht lopende, Zwarte Dijk een aantal veldwerken (redoutes en schansen) getekend. Deze werken waren strikt plaatsgebonden. Op de Blaeu- en de Callot-kaart zijn De Vucht en het rivierduin tussen de Hartelbergen en de Emelenberg als onder water staand getekend. De over het rivierduin lopende Oude Baan is echter zichtbaar, dit vermoedelijk als gevolg van haar belangrijkheid, doch in strijd met de werkelijkheid. Het totale beeld wijst op een overstroming van De Vucht. Gezien het aantal redoutes in die overstroming, moet de schans aan het oostelijke uiteinde daarvan (Blaeu-kaart, nummer 17: '... schansen ... van de baron van Balançon') ter hoogte van het niet als zodanig getekende of genoemde Rogdijkje hebben gelegen. De tekenaar van de Hugo, blz. 45- en de blz. 163-kaart brengt een tussen de Hartelbergen en de Emelenberg overstroomd rivierduin en (letter F) "Stagna ingentia arte facta", respectievelijk (letter N) "Stagna arte facta" in De Vucht in beeld. De formulering "Stagna arte facta", 'kunstmatige onderwaterzetting', wijst op een inundatie, "ingentia" op de uitgestrektheid daarvan. Het onder water staan van het rivierduin doet denken aan een overstroming. De Oude Baan is op de blz. 45-kaart als onder water staand, maar zichtbaar getekend, op de blz. 163-kaart is ze niet zichtbaar. Op beide kaarten reikt het water tot aan het Rogdijkje.

Untzen tekent het rivierduin met de Oude Baan tussen de Hartelbergen en de Emelenberg en “De Vucht” tot aan het Rogdijkje als onder water staand terrein. De tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart geeft het rivierduin tussen de Grote “Conyns Bergh” (met kleine letters geschreven) en de (met grotere letters geschreven) Kleine “Conyns Bergh”, respectievelijk de Hartelbergen en de Emelenberg, als onder water staand weer. Ook de door een rij bomen gemarkeerde Oude Baan tekent hij (met een dunne lijn) als onder water staand. De overstroming reikt op deze kaart vanaf de Mark (in het westen) tot halverwege tussen het Nieuwe Dijkje/de Maasdijk en het Rogdijkje (in het oosten). Op de Visscher-kaart zien we tussen de “Groote Warande” op de “Konynsberg” (de Hartelbergen) en de “Kleyne Warande” (de Emelenberg) een overstroomd rivierduin met een zichtbare (droge?) Oude Baan. “De Vucht”, met als bijschrift “dit lant loopt met hooge vloet onder”, is tot aan het Rogdijkje als onder water staand getekend.

De Blaeu- en de Callot-kaart, de Hugo, blz. 45- en de blz. 163-kaart, de Untzen-, de O.e.w.Verhoeven- en de Visscher-kaart beelden De Vucht uit als een overstroomd gebied, de weergave van een korte, maar wel de meest spectaculaire fase van de belegering. Op de Hugo, blz. 125-kaart is De Vucht als een droogliggend gebied getekend, een toestand die gedurende de gehele belegering niet voorkwam.

De kruin van de van west naar oost, dwars door De Vucht, lopende Zwarte Dijk reikte in 1624/25 vermoedelijk tot een zelfde hoogte als die van de Maasdijk/het Nieuwe Dijkje: 0.6 meter boven NAP. Het Rogdijkje moest bij een overstroming van De Vucht het water van het Hoeveneind houden; de kruin van dit dijkje reikte vermoedelijk tot 1.8 meter boven NAP.

Op de Untzen-kaart is de Zwarte Dijk (omdat de kruin ervan juist onder water lag?) niet getekend. De tekenaar van de Blaeu-kaart noemt de Zwarte Dijk de “Digue par quelle on alloit du Q. de C.Balioni a celuy du C.Isenburg” en tekent die met de kruin boven water uitstekend. Met deze ‘dijk waarover men van het legerkamp van de (vak)commandant Baglione naar dat van de (vak)commandant (Van) Isenburg liep’ wordt uiteraard bedoeld dat hij door de geïnundeerde (nog niet overstroomde) Vucht als voet- en ruiterspad kon worden gebruikt om van het legerkamp van Baglione op de Hartelbergen naar dat van Van Balançon bij het huidige Cadettenkamp (Teteringen) te gaan en niet naar dat van Van Isenburg (dat bij Hage lag). Callot maakt op zijn kaart met (nummer 1): “Dique por donde se yua desde el quartel de Ballon al del Conde de Isenburg” dezelfde fout. Op de Hugo, blz. 45-kaart is (letter D) de “Niger agger” en op de blz. 163-kaart (letter L) de “Niger agger, vt vocabant”, de ‘Zwarte Dijk’, respectievelijk de ‘Zwarte Dijk zoals hij (in de volksmond) werd genoemd’ eveneens met de kruin zichtbaar boven water getekend. Dat is ook het geval met “Den Swarten Dyck” op de O.e.w.Verhoeven-kaart. De tekenaar van de Visscher-kaart markeert “Den Swarten Dijk” met een dunne stippellijn (onder water staand: niet zichtbaar, maar wel aanwezig?).

We veronderstellen dat de Zwarte Dijk door de tekenaars van de Blaeu- en de O.e.w.Verhoeven-kaart, die van Hugo, blz. 45- en de blz. 163-kaart en door Callot, in strijd met de werkelijkheid, ook tijdens een overstroming bewust zichtbaar is getekend, dit omdat de dijk als voorlopige- en als definitieve contravallatie een grote rol speelde. Bij een overstroming was die rol zelfs nog belangrijker dan bij een inundatie. Vanuit de veldwerken langs de dijk moest dan tegen een vijandelijke vaart (met roeiboten) over De Vucht worden gemaakt.

De Zwarte Dijk als deel van de contravallatie

In de waterschapsrekeningen uit de jaren 1555/56 11) lezen we: “Item is geraemt ende gesloten datmen voortaan de Vucht schouwen sal alomme soe wel metten swerten ende Maesdijck” en “Item datmen door dit jaar eenen schouwsloot zeven voet wijdt synde maecken sal op gemeynen costen van den Swerten dyck af voortwaert op totten Moerdycxken toe ...”.

Op blz. 28 van de Latijnse Hugo-tekst staat: “Ballanconij (castra) fuêre cincta partem vallo ... partem Nigro, quem vocant aggere ...”, ‘(de insluiting van Breda in het vak) Balançon (Teteringen) bestond deels uit een (circum- en contravallatie)wal, deels uit een dijk die men de Zwarte- noemde.’ Van der Hoeven schrijft op blz. 124 (op gezag van Chifflet): “Tusschen de kampementen van Teteringen en van Terheyden werd dwars door de lage landstreek de Vucht een dijk gelegd, dien men den Zwarten dijk noemde ...”. Volgens Chifflet en Van der Hoeven zou de Zwarte Dijk dus in 1624 door Spinola zijn aangelegd, in werkelijkheid werd die dijk toen, om Breda in te sluiten, als contravallatie ingericht.

Het in verband met de terreingesteldheid meest voor de hand liggende tracé voor de voorlopige circum- en contravallatie tussen het legerkamp Baglione op de Hartelbergen en het legerkamp Balançon bij het huidige Cadettenkamp (Teteringen), zou -dicht bij en aan weerszijden van de ‘rondweg’ langs de noord- en de oostgrens van de geïnnundeerde Vucht zijn geweest. De gezamenlijke lengte van deze linie‘wallen’ zou dan naar berekening ongeveer 14 kilometer geweest zijn, waarin ook nog de nodige schansen en redoutes opgeworpen dienden te worden. Zodra een legerkamp was betrokken, wierp men van daaruit -in twee richtingen werkend- de linie‘wallen’ op (Hugo-tekst, blz. 31).

Op de Blaeu- en de Callot-kaart is tussen de kapel van Teteringen en de Hartelbergen/het dorp Terheijden géén voorlopige circum- en contravallatie‘wal’ getekend, elders in de insluiting is dat (met een dunne lijn) wél gedaan. Het ontbreken van deze ‘wal’delen is voor ons reden te veronderstellen dat ten tijde van de nadering van een staats leger deze ‘wallen’ daar nog geen aaneengesloten geheel vormden.

Hugo schrijft op blz. 31 over de insluiting van Breda: “ ... vt valli duo tantae amplitudinis, tot turres, tot castella, nec maiore quàm decem & septem dierum spatio, nec multo milite ferè perficerentur”, dat ‘de twee zo omvangrijke wallen, zoveel redoutes, zoveel schansen, in een tijdsbestek van slechts 17 dagen en met weinig manschappen nagenoeg voltooid werden.’ In de Callot-tekst lezen we op blz. 9 dat “ ... en 17. dias quedaron cerradas todas las auenidas, y la Villa cercada”, dat ‘ ... na 17 dagen (gerekend vanaf 1 sep., de dag waarop als laatste het legerkamp bij Hage betrokken werd,) alle wegen (naar/van Breda) afgesloten waren en de stad omsingeld was.’

Hugo wekt de indruk dat de complete voorlopige insluiting (wallen, schansen, batterijen en

- *Werkgroep de Lage Vucht, ‘In de Vuchtpolder werd de Zwarte Dijk niet door Spinola aangelegd’, Kwartaalblad van de Heemkundige Kring Breda “ENGELBRECHT VAN NASSAU”, 1987-2.*

redoutes) in “den ongeloofelijk korten tijd van slechts 17 dagen” (Van der Hoeven-tekst, blz. 124) werd voltooid. Als Callot onder “auenidas” uitsluitend land- en waterwegen verstaat en niet de daartussen gelegen sluipwegen in het terrein, zijn de 17 dagen minder ongeloofelijk. We nemen aan dat op 18 sep. (17 dagen na het betrekken van het laatste legerkamp) de Mark en alle landwegen naar en van Breda, door het opwerpen van een schans of een redoute, waren afgesloten. In het daartussen gelegen gebied was de insluiting toen nog niet voltooid. Heeft Van der Hoeven met het woord ‘ongelooflijk’ in plaats van ver/bewondering ongeloof willen uitdrukken?

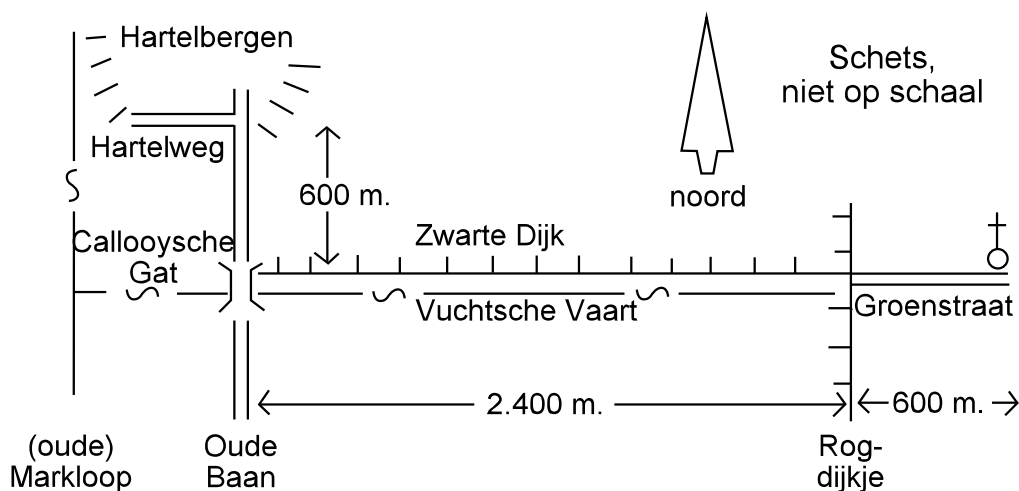
Toen het naderende staatse leger zich op 18 sep. in het Land van Maas en Waal bevond, waren de Spanjaarden vanuit hun legerkamp bij het huidige Cadettenkamp (Teteringen) met hun insluiting tot aan het eind van de Hoolstraat gevorderd. In het vak Terheijden hadden ze toen het dorp Terheijden ‘omwald’, op de Hartelbergen een steunpunt ingericht en waren ze nog bezig met de aanleg van een steunpunt dat de waterscheiding tussen De Zegge en De Vucht moest afsluiten. Spinola vreesde geen tijd meer te krijgen om daartussen de resterende vijf kilometer van zijn dubbele insluiting te voltooien. Noodgedwongen koos hij -om het ‘gat’ in zijn contravallatie te sluiten- het kortst mogelijke (drieënhalve kilometer lange) tracé: de Groenstraat, de Zwarte Dijk en de Oude Baan. Het ‘gat’ in zijn circumvallatie zou hij tijdelijk vullen door op de Vrachelsche Heide zijn algemene reserve te posteren. De Zwarte Dijk was voor het inrichten van een contravallatie allerm minst geschikt: de kruin ervan was te smal om naast een (jaag)pad een borstwering (linie‘wal’) op te werpen. In de geïnundeerde Vucht was weinig verwerkbare (droge) grond beschikbaar, dus de voor een verbreding van de dijk, borstwering en veldwerken benodigde grond zou men vanaf de Hartelbergen en het Hoeveneind hebben moeten aanvoeren. In feite hebben slechts enkele langs de Zwarte Dijk opgeworpen (zeer klein uitgevoerde) veldwerken als een geïmproviseerde eerste contravallatie gefungeerd. Het ontbreken van een ‘wal’ werd blijkbaar gecompenseerd door de onbegaanbaarheid van het terrein (De Vucht).

Nadat het staatse leger weer uit de omgeving van Made was vertrokken, kregen de Spanjaarden de gelegenheid een nieuwe, steviger insluiting (een definitieve circum- en contravallatie) te maken. De wal van de definitieve circumvallatie liep vanaf de Kerkstraat in Teteringen in noordelijke richting, boog vervolgens op de Vrachelsche Heide in westelijke richting af en sloot via het (voltooide) steunpunt op de waterscheiding op de omwalling van Terheijden aan. Het theoretisch meest gewenste tracé van de definitieve contravallatie was de van het oosten naar het westen dwars door De Vucht lopende Groene Dijk, 500 tot 1.000 meter ten zuiden van de Zwarte Dijk.

Spinola handhaafde echter de langs de Zwarte Dijk lopende voorlopige contravallatie als definitieve-. We veronderstellen dat hij de Groene Dijk wegens de terreingesteldheid niet geschikt achtte om als contravallatie te fungeren.

Op blz. 32 noemt Hugo als lengte van de Zwarte Dijk een afstand van 2.400 pas. Een geometrische pas meet 157 centimeter. In de linker benedenhoek van de Callot- en idem van de Blaeu-kaart staat vermeld: “Scala di passi Geometri Mille; di piedi cinque per passi”, ‘schaal van 1.000 passen: één pas is vijf voeten’. We kennen als lengtemaat meerdere soorten ‘voeten’, die onderling alle iets verschillen. Het gemiddelde ervan is

ongeveer 30 centimeter; vijf voet komt dan overeen met 150 centimeter, reden om voor een 'pas' een lengte van 150 centimeter aan te houden. De Zwarte Dijk was dan volgens Hugo $2.400 \times 1,5 = 3.600$ meter lang. Meten we op de huidige topografische kaart de lengte van de Zwarte Dijk (tussen de plaats waar in 1624/25 de Hooze Brug in de Oude Baan lag en de plaats waar het Rogdijkje de Vuchtsche Vaart kruiste) dan bedraagt die 2.400 meter. Tellen we daarbij de afstand (600 meter) tussen het Rogdijkje en de vroegere kapel van Teteringen (de huidige Groenstraat) en die tussen de Hooze Brug en de huidige Hartelweg (aan de zuidrand van de Hartelbergen) op 600 meter, dan is de totale afstand 3.600 meter.

We veronderstellen dat Hugo met 'de Zwarte Dijk' het pad bedoelt dat van de kapel van Teteringen naar de Hartelbergen liep en waarlangs na 20 sep. 1624 een geïmproviseerde contravallatie werd ingericht. Met andere woorden: Hugo's 'Zwarte Dijk' omvatte de huidige Groenstraat, de Zwarte Dijk en het deel van de Oude Baan tussen de Hooze Brug en de Hartelbergen.

De bewaking in de insluitingslinies

In de vlakke, niet met boerderijen bebouwde en spaarzaam met bomen en struiken begroeide Vucht kon men overdag bij goed zicht ongetwijfeld kilometers ver zien. Bij mist en in het nachtelijk duister was men voor bewaking op het gehoor aangewezen. In het geïnundeerde terrein moesten door het water wadende personen bij gunstige weersomstandigheden tot op enkele honderden meters afstand hoorbaar zijn geweest. Als het terrein bij vorst over het ijs begaanbaar was, werd deze afstand aanzienlijk korter. Bij overstroming zal men geroeide boten eveneens tot enkele honderden meters hebben kunnen horen.

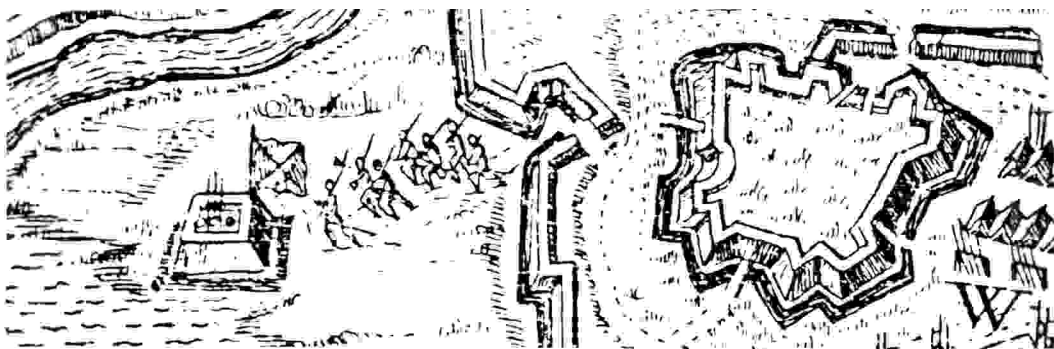
In de Blaeu-tekst (blad 3, rechterkolom) lezen we: "De ruymte van d'een tot aen d'ander wijk (wachtopstelling) was van vier oft ses hondert schreden (passen) ...", volgens Hugo (blz. 31) waren de wachten met '... een onderlinge tussenruimte van 400 tot 500 pas ...' opgesteld. De afstand tussen twee opeenvolgende Spaanse wachten in de insluiting

varieerde blijkbaar van 600 meter (Blaeu, Hugo) tot 900 meter (Blaeu), waarbij de maximale waarnemingsafstand dan $\frac{1}{2} \times 900 = 450$ meter bedroeg.

In open terrein (zoals De Vucht) lijkt ons voor een goede bewaking een kijkafstand van 450 meter alleszins aanvaardbaar, in begroeid terrein kan $\frac{1}{2} \times 600 = 300$ meter al te groot zijn. In dras, dan wel overstroomd terrein en in droog terrein is zelfs bij gunstige weersomstandigheden een luisterafstand van 300 meter al te ver voor een effectieve bewaking.

Een vergelijking met de belegering van 's-Hertogenbosch door Frederik Hendrik in 1629 (12) leert ons dat toen in een circumvallatie van 55 kilometer lengte, met daarin 75 veldwerken (wachthoeven), ook een gemiddelde waarnemingsafstand van $\frac{1}{2} \times 55.000 : 76 =$ ongeveer 360 meter gehanteerd werd. We veronderstellen dat men zowel in 1624/25 rond Breda als in 1629 rond 's-Hertogenbosch, door personeelsgebrek in de insluiting, noodgedwongen het risico liep dat vijanden onopgemerkt tussen twee wachtposten door slopen.

Callot onderscheidt op blz. 9 “cuerpos de guardia y postas à trechos”, wat we vertalen met ‘hoofdwachten en daartussen gelegen (gewone) wachten’. Pieri schrijft op blz. 25: ‘Een sergeant en vijftien soldaten van de belegerden sloegen op de vlucht.’ We veronderstellen dat dit slaat op een Bredase hoofdwacht ter sterkte van een korporaal en 14 soldaten, die door een sergeant vanuit de stad als aflossing naar een buiten de vestingwerken gelegen veldwerk werd gebracht. Pieri verhaalt op blz. 49/50 hoe een Bredase gevechtspatrouille een Spaanse wacht in een redoute langs de Zwarte Dijk overviel en daarbij vijf van de zes daarin aanwezige soldaten gevangennam. Een Spaanse lanspassaat en vijf soldaten vormden ongetwijfeld een gewone wacht. Op de Untzen-kaart zien we een groep van zeven man die vanuit het legerkamp Baglione op de Hartelbergen (letter W) naar een redoute aan de grens van een watervlakte (de geïndeunde Vucht) loopt. We veronderstellen dat ook dit een gewone wacht is, die door een sergeant (de voorop lopende figuur met een andersoortig wapen over de schouder dan de overige zes) als aflossing naar een wachthoeve (een redoute met daarboven een wapperende knotsenvlag) wordt gebracht.

Sergeanten bekleedden in 1624/25 blijkbaar een te hoge rang en hun aantal was te gering om ze als wachtcommandant te laten optreden. We nemen aan dat ze de aflossende wachten naar de locatie en de afgeloste wacht via de hoofdwacht weer naar het

– W.H.Schukking, *'Vestingwerken in Nederland'*, Zutphen, 1988.

legerkamp brachten. Een hoofdwacht werd blijkbaar door een korporaal, een gewone wacht door een lanspassaat gecommandeerd.

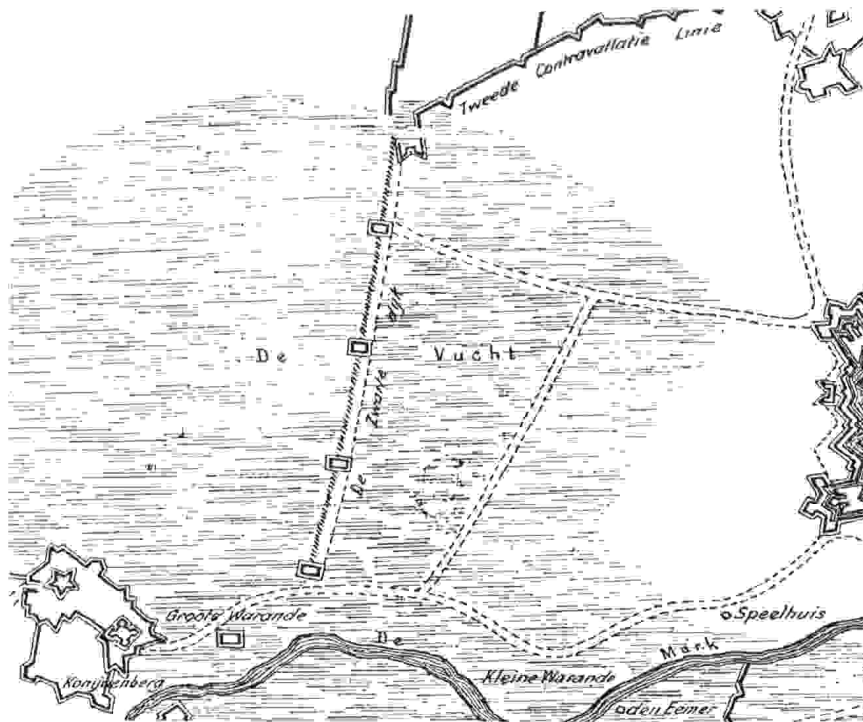
Wachtdienst is inspannend en kan niet langdurig achtereen worden verricht. We veronderstellen dat men in 1624/25 na twee uur uitgekeken en/of geluisterd te hebben, minstens vier uur rust genoot in een wachtlokaal binnen de wachtlocatie en dat de voltallige wacht na een verblijf van 24 uur in een wachtlocatie werd afgelost. Met een wachtsterkte van een wachtcommandant en vijf man kon bij goed zicht één man uitkijken en konden bij slecht zicht twee mannen (een dubbelpost) luisteren. Onder sommige hoofdwachten ressorteerden enkele (gewone) wachten. In een locatie van een hoofdwacht kon(den) -gezien de getalsterkte van een wachtcommandant en 14 man voetvolk en kanonniers- doorlopend één man als uitkijkpost, dan wel twee mannen als luisterpost fungeren alsmede een (bij goed zicht) twee of (bij slecht zicht) drie man sterke wachtpatrouille worden ingezet. De wachtpatrouille diende voor het onderlinge contact tussen de hoofd- en de gewone wachten en om het tussen de wachtlocaties gelegen terrein te controleren. Vermoedelijk verrichtte tijdens normale waakzaamheid een kwart deel van het/de in een legerkamp ondergebrachte voetvolk/kanonniers bij toerbeurt wachtdienst: 24 uur op, 72 uur af. In die 72 uur kon worden gerust, hield men zich als wachtreserve gereed voor inzet of verrichtte men grondwerk. Van der Hoeven schrijft op blz. 136 dat men te Breda tijdens de belegering ook bewapende burgers wachtdienst liet verrichten om de soldaten van het garnizoen na hun wachtdienst “drie nachten rust” te kunnen geven. We veronderstellen dat in de Spaanse insluiting eenzelfde rustperiode in acht genomen werd.

Zodra er aanwijzingen of vermoedens waren dat op korte termijn een vijandelijke aanval op de insluiting zou worden uitgevoerd, werd de waakzaamheid verhoogd. Om te voorkomen dat vijanden onopgemerkt tussen twee wachtlocaties doorslopen, werd(en) er dan uit de wachtreserve tussen twee locaties één (of meer) wacht(en) ter sterkte van een gewone wacht geplaatst. Met bijvoorbeeld drie extra wachten was de onderlinge tussenruimte slechts 200 en de maximale waarnemingsafstand 100 meter. De extra wachten genoten niet (zoals de hoofd- en de gewone wachten) in een schans respectievelijk een redoute bescherming tegen vijandelijk vuur. Elders in de insluiting was daarin enigszins voorzien door in de borstwering van de voorlopige- en in de wal met borstwering van de definitieve insluiting kleine uitbouwen aan te brengen. Op de smalle en kale Zwarte Dijk was geen enkele beschutting aanwezig; we veronderstellen dat daar dan ook geen extra wachten, maar wachtpatrouilles werden ingezet. Een hoofdwacht werd bij verhoogde waakzaamheid ongetwijfeld zodanig met personeel versterkt dat de locatie verdedigd en het geschut bemand kon worden. Een gewone wacht bleef, wat mankracht betreft, te zwak om de locatie hardnekkig te kunnen verdedigen.

Veldwerken tussen de kapel van Teteringen en de Hartelbergen

Pieri noteert op 20 sep. in zijn dagboek (blz. 16): “Cominciossi da noi à fabricare ridotti sul Dicco San Suarten per impedire la sortita, & l’entrata in Bredà da quelle parte”, ‘door ons is een begin gemaakt met het aanleggen van redoutes tegen de Zwarte Dijk, om langs die kant het verkeer naar en van Breda te belemmeren.’ De Visscher-tekst luidt: “Den 20 dito (sep.), heeft de Marquis in de Vucht een Schans op gheworpen ...” en op 30 sep. “... (werd) een Schans inde Vucht gemaect -zijnde de vijfde tusschen de Warand ende het Teteringsche Fort- ...”. Met ‘de Warand’ worden de Hartelbergen bedoeld, met het

‘Teteringsche Fort’ naar alle waarschijnlijkheid de schans bij de kapel van Teteringen. De schrijver van de Visscher-tekst stelt hiermee dat de inrichting van de Zwarte Dijk (het opwerpen van veldwerken langs die dijk) tussen 20 en 30 sep. plaatsvond. In zijn legende (nummer 21) vermeldt hij immers dat er in totaal “Vijf Schanssen langs den Swerten Dijk” werden opgeworpen. Het staatse leger streek op 30 sep. bij Made neer. In de contravallatie langs de Zwarte Dijk waren dus volgens de schrijver van de Visscher-tekst de veldwerken juist op tijd (30 sep.) voltooid.

Fragment van “Pl(aat) II.”, een bijlage van de Van der Hoeven-tekst;
de bovenkant is naar het oosten gericht.

Links onder ligt het steunpunt op de Hartelbergen (‘Konijnenberg’),
rechts van ‘De Zwartedijk’ is in
‘De Vucht’ de Groene Dijk getekend.

Er werd een wachtlocatie gekozen op de oeverwal, halverwege tussen de Hartelbergen en het Callooyse Gat. Gezien de nabijheid van het op de Hartelbergen gelegen steunpunt, kon ter plaatse met een redoute worden volstaan. Op de Hugo, blz. 125- en de Visscher-kaart is hier geen veldwerk getekend, de andere kaarten situeren hier een redoute.

Rond de Hooge Brug bleef ook bij een overstroming een deel van de oeverwal droog. Dit stuk grond was blijkbaar te klein om er een schans te kunnen opwerpen, maar groot genoeg voor een lunet. In dit type veldwerk konden zoveel soldaten een gevechtspositie innemen dat het (net als een schans en in tegenstelling tot een redoute) verdedigd kon worden

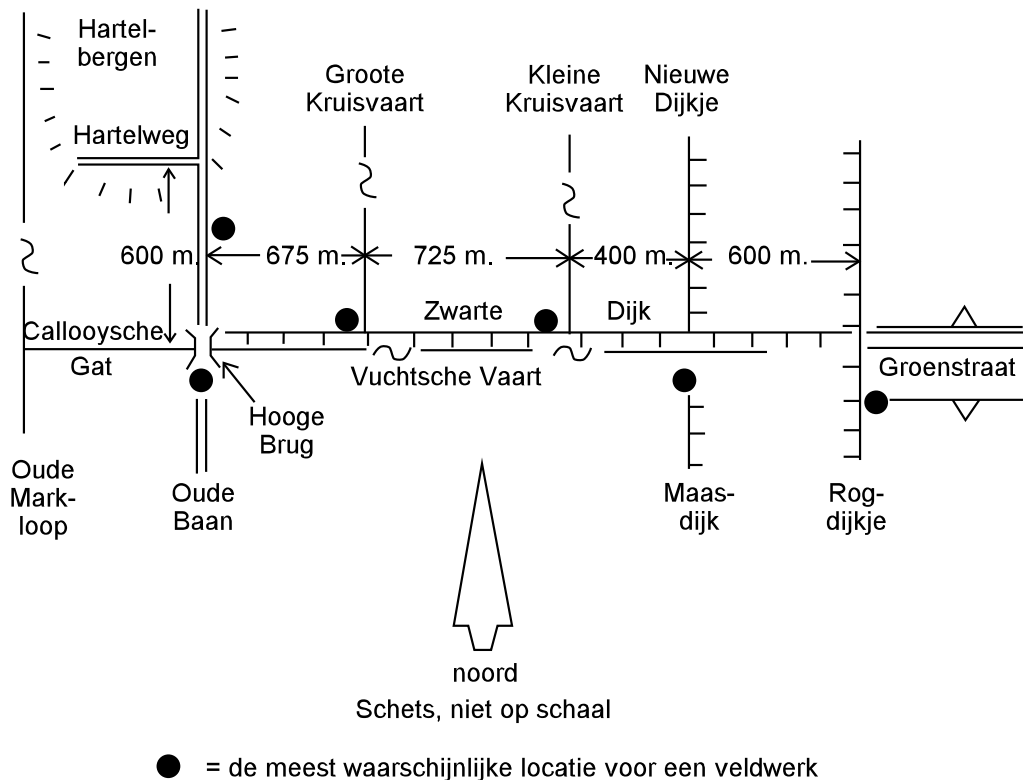
De soort en de plaats van de veldwerken langs de Zwarte Dijk variëren in de door ons bestudeerde bronnen. Het onderstaande overzicht geeft daarvan een beeld.

Op de ... -kaart i)							In de ... -tekst/ legende:	
Aan de Oude Baan, ter hoogte van de Hartelweg	Aan de Oude Baan, iets ten zuiden van de Hooge Brug.	Bij de Grootte Kruisvaart.	Bij de Kleine Kruisvaart.	Bij de kruising met de Maasdijk/ het Nieuwe Dijkje.	Tussen de Maasdijk en het Rogdijkje.	Bij de kruising met het Rogdijkje.		
							Bleau	"Forts et Redoutes" (legende 17)
							Callot	"Fuertes y redutos" (legende M,N)
							van Goor	"Schantzen" (blz. 167)
							(Plaat II.) van der Hoeven	"Kleine redouten" (blz. 128)
							Hugo	blz. 45
								blz. 125
								blz. 163
							Pieri	"ridotti" (blz. 16)
							Untzen	"Schantz" (legende S)
							O.e.w. Verhoeven	
							Visscher	"Schanssen" (legende 21)

Legende:

- i) Voor symbolen zie bijlage II in hoofdstuk A;
Vh = vierkante schans met halve bolwerken;
Dh = driekante schans met halve bolwerken;
S4 = vierpuntige sterrenschans.
ii) Als zodanig onduidelijk getekend

De tactisch gezien daarvoor aangewezen plaats zou áchter (ten noorden van) het Callooysche Gat/de Vuchtsche Vaart zijn geweest. Op de door ons bestudeerde kaarten is een veldwerk vóór (ten zuiden van) deze terreinhindernis getekend. We veronderstellen dat het droogblijvende terrein alleen ten zuiden van de hindernis voldoende ruimte voor een veldwerk bood. Op de Blaeu-kaart en vermoedelijk op de Callot-kaart is hier een lunet getekend. De tekenaar van de Visscher-kaart situeert hier een driekante schans met halve bolwerken. Zijn informant kon -naar onze mening- vanaf de toren van Breda onmogelijk de juiste vorm van dit veldwerk waarnemen. Van der Hoeven, Hugo, Untzen en Verhoeven situeren hier (ons inziens ten onrechte) een redoute. Aan de Bredase uitvalsweg (de Oude Baan) kon niet met een redoute worden volstaan.

Tussen de Oude Baan in het westen en het Rogdijkje in het oosten was in sep. 1624 in de geïnundeerde Vucht weinig verwerkbare (droge) grond beschikbaar. Alleen door het afgraven van het Nieuwe Dijkje en de Maasdijk en van de boven water uitstekende delen van de vaartkanten langs de Groote- en de Kleine Kruisvaart kon men een beperkte hoeveelheid grond verkrijgen. Aanvoer van grond vanaf de Hartelbergen en het Hoeveneind leverde problemen op: de Zwarte Dijk was niet met karren berijdbaar. De vaartkant was alleen 's zomers bij droog weer voor paarden en voetgangers begaanbaar. Laarakker 13) schrijft: "Er waren drie draaibomen ..., één bij de Hooge Brug op de Zwarte Dijk, de tweede op het andere einde van de Zwarte Dijk (bij het Rogdijkje?) en de derde op een niet

– W.Laarakker, 'De poldermeesters van de "Hooge en Leege Vucht" contra de ingelanden der Abtshoeve.', niet gepubliceerd.

aangegeven plaats in De Vucht (op de Maasdijk ten zuiden van de Zwarte Dijk?). 's Winters moesten de draaibomen gesloten zijn en 'in den Zoomer, zo wanneer dat Reegenagtig weeder zal zijn'...".

Spinola had in sep. 1624 de keus uit twee mogelijkheden:

- grond vanaf de Hartelbergen en het Hoeveneind per kar/wagen naar de Hooge Brug, respectievelijk het Rogdijkje opvoeren, deze grond daar overladen en per polderschuit via de Vuchtsche Vaart naar de bestemde plaatsen transporteren, of:
- de vaartkanten van de beide Kruisvaarten afgraven en de grond met polderschuiten rechtstreeks naar de Zwarte Dijk brengen.

De laatste mogelijkheid kostte het minste werk en Spinola had haast: we vermoeden dan ook dat daarvoor gekozen werd.

De kruin van de Zwarte Dijk was te smal om daarop een veldwerk (hoe klein dan ook) op de werpen. Aan de zuidzijde, waar de Vuchtsche Vaart liep, kon längs de dijk geen veldwerk worden opgeworpen, dus was men daarvoor aangewezen op de noordzijde van de dijk. We veronderstellen dat aan de oostzijde van de beide Kruisvaarten een lage en smalle kade, aan de westzijde een hogere en bredere vaartkant (met op de kruin een jaagpad) heeft gelegen. De meest waarschijnlijke plaats voor een veldwerk lijkt ons dan de westelijke oksels van de Zwarte Dijk en de Kruisvaarten. Op de Blaeu-, de Callot-, de Untzen-, de O.e.w.Verhoeven- en de Visscher-kaart is langs de Zwarte Dijk, naar we veronderstellen ter hoogte van de (niet getekende) Groote- en van de (evenmin getekende) Kleine Kruisvaart, een redoute gesitueerd. Dit is ook het geval op de Hugo, blz. 45- en de blz. 163-kaart; op de blz. 125-kaart is in De (droge) Vucht geen enkel veldwerk getekend.

Vanaf de Zwarte Dijk liep het Nieuwe Dijkje in noordelijke richting (de plaats voor de circumvallatie), de Maasdijk in zuidelijke- (de plaats voor de contravallatie). De tactisch gezien meest waarschijnlijke plaats voor een veldwerk in de contravallatie was hier (op de Maasdijk) pal ten zuiden van de Vuchtsche Vaart. De daarvoor benodigde grond werd ongetwijfeld verkregen door de Maasdijk af te graven; het afgegraven dijkdeel vormde dan voor soldaten van het Bredase garnizoen bij een uitval naar de Zwarte Dijk een hindernis. De grond moest hier met behulp van kruitwagens worden verplaatst. De tekenaar van de Visscher-kaart situeert hier een vierpuntige sterrenschans, naar we vermoeden eveneens als gevolg van gebrekkige waarneming vanaf grote afstand. De overige belegeringskaarten (uitgezonderd die in de Hugo-tekst tussen blz. 124 en 125) geven hier een redoute aan.

Gezien de afstand tussen de Maasdijk en het Rogdijkje (600 meter), is de op de Hugo, blz. 163-kaart getekende vierde redoute langs de Zwarte Dijk wel zeer onwaarschijnlijk. Op geen der overige door ons bestudeerde belegeringskaarten is dit veldwerk getekend.

Op de -zelfs bij een overstroming van De Vucht droogblijvende- grond ten oosten van het Rogdijkje was het mogelijk ook een groot veldwerk (in casu: een schans) op de werpen. De in de contravallatie meest waarschijnlijke plaats voor een veldwerk was het uiteinde (bij het Rogdijkje) van de borstwering die evenwijdig met en op een afstand van ongeveer 150 meter ten zuiden van de huidige Groenstraat werd opgeworpen.

Op de Blaeu-, de Callot en de Hugo, blz. 163-kaart is hier een vierkante schans met halve bolwerken getekend, op de O.e.w.Verhoeven- en de Untzen-kaart een schans met een niet te definiëren plattegrond. Untzen vermeldt daarbij: "Damm Schantz" en de letter S: "Ein starcke Schantz an dem Deicht (de Zwarte Dijk) die Damm Schantz genant ...". Op de

Hugo, blz. 45 en de Visscher-kaart is hier een redoute getekend. Ook hier is op de Hugo, blz. 125-kaart geen veldwerk gesitueerd.

We nemen aan dat tussen 20 en 30 sep. 1624 zijn opgeworpen:

- langs de Oude Baan, halverwege tussen de Hartelbergen en de Hooge Brug: een redoute;
- op de Oude Baan, pal ten zuiden van de Hooge Brug: een lunet;
- tegen de noordzijde van de Zwarte Dijk, aan de westzijde van de Groote Kruisvaart: een klein formaat redoute;
- tegen de noordzijde van de Zwarte Dijk, aan de westzijde van de Kleine Kruisvaart: een klein formaat redoute;
- op de Maasdijk, pal ten zuiden van de Vuchtsche Vaart: een klein formaat redoute en
- aan de oostzijde van het Rogdijkje, op ongeveer 150 meter ten zuiden van de Groenstraat: een vierkante schans met halve bolwerken.

De afstand tussen de Hartelweg en de Hooge Brug bedroeg hemelsbreed ongeveer 600 meter. Gemeten langs de Zwarte Dijk was de afstand tussen de Hooge Brug en de Groote Kruisvaart 675, tussen de Groote- en de Kleine Kruisvaart 725, tussen de Kleine Kruisvaart en de Maasdijk 400 en tussen de Maasdijk en het Rogdijkje 600 meter. Al deze afstanden waren dus kleiner dan tweemaal de door de Spanjaarden gehanteerde waarnemingsafstand ($2 \times 450 = 900$ meter).

Spinola was mogelijk al vóór hij Breda omsingelde op de hoogte van de periodieke overstromingen in De Vucht. In ieder geval werd hij volgens Pieri na zijn aankomst door sympathiserende (Rooms-Katholieke?) poldermeesters uit Terheijden (“ingegneri del paese”) daarover nader geïnformeerd.

Bij de aanleg van de redoutes langs de Zwarte Dijk werd naar alle waarschijnlijkheid al rekening gehouden met komend hoog water. We nemen aan dat men -om droge voeten te houden- het terreplein (de binnenplaats) opwierp tot iets boven de te verwachten hoogste waterstand (1.2 meter boven NAP). Op dit plein werd een houten wachtgebouw neergezet, met daarin een stookplaats. Niet daadwerkelijk als uitkijk- of als luisterpost buiten staande soldaten van de wacht konden daarin -beschermd tegen wind, regen en kou- rusten. Hugo gebruikt in zijn Latijnse-tekst (blz. 38) voor de redoutes langs de Zwarte Dijk het woord “turriculas”, ‘kleine torens’, Chifflet in zijn Franse vertaling (blz. 44) de woorden “petites redoutes”, ‘kleine redouten’, met ander woorden: de redoutes langs de Zwarte Dijk waren kleiner van omvang en hoogte dan de redoutes die elders in de insluiting lagen. We veronderstellen dat zo dicht mogelijk rond het wachtgebouw een wal met een hoogte van één voet, met daarop een borstwering met een hoogte van vijf en een bovenbreedte van drie voet werd opgeworpen. Elders in de insluiting hadden de redoutes een wal met een hoogte van acht voet.

Een paalwerk door De Vucht

In de winter van 1624/25 zou, zoals in dit jaargetijde gebruikelijk, veel regenwater vanaf de Teteringsche Heide en het Hoeveneind in De Vucht stromen. In tegenstelling tot andere jaren, was dit gebied in 1624 geïnundeerd en stond er dus al een hoeveelheid water in. Een hoge waterstand op de Mark zou de afvoer van overtollig Vuchtwater beletten en

het zich in De Vucht verzamelende water dreigde het gebied zelfs al vóór de Mark bij springvloed over de oeverwal zou binnenstromen, voor roeiboten bevaarbaar te maken.

Hugo schrijft op blz. 44 dat ‘... er tussen Teteringen en Terheijden een uitgestrekt terrein (de Vrachelsche Heide) lag ... waarover men gemakkelijk met behulp van wagens graan en andere levensmiddelen tot aan het overstroomd terrein (De Vucht) had kunnen vervoeren.’ Volgens Van der Hoeven (blz. 128): “... had men de wagens met levensmiddelen tot bij de inundatie kunnen laten komen, en dan den voorraad verder met schuiten naar Breda kunnen vervoeren, want de inundatie was bevaarbaar en de Zwarte Dijk onvoltooid en slechts hier en daar door kleine redouten verdedigd.” We veronderstellen dat de ‘onvoltooidheid’ van de Zwarte Dijk hieruit bestond dat er nog geen hindernis was aangelegd om een doorvaart met roeiboten te bemoeilijken. Uiteraard was er toen geen sprake meer van een inundatie (De Vucht was overstroomd) en werd de Zwarte Dijk niet vanuit redoutes verdedigd, maar bewaakt.

Om een bevoorrading van het ingesloten Breda via de ondergelopen Vucht te beletten, liet Spinola van oost naar west dwars door De Vucht een paalwerk slaan. Hugo schrijft (Latijnse tekst, blz. 56): “... sudetum sudibus maioribus inter se vinctis ducere instituit ... inter quaternas munitiunculas, quas Nigro ... aggeri superstruxerat ...”, ‘hij (Spinola) liet een ... werk slaan van dikke, onderling verbonden palen ... tussen vier kleine veldwerken die hij op de ... Zwarte Dijk had laten opwerpen ...’. Het voorvoegsel ‘super’ betekent in deze samenstelling: ‘(boven)op’; een paalwerk op de smalle kruin zou de Zwarte Dijk echter voor ruitordonnansen onberijdbaar gemaakt hebben. Pieri noemt op blz. 41: “... Vna steconata ... al Dico Den Suuarten”, ‘... een paalwerk ... op de Zwarte Dijk’. Het woord ‘al’ kan niet alleen ‘op’, maar ook ‘aan/langs’ of ‘bij’ betekenen. Van Goor schrijft (blz. 167): “... vooral stelde hy (Spinola) in de Vucht, langs den Swarten Dyck een aaneengekoppelt paalwerck, tusschen de vier Schantzen, die hy op dien Dyck hadt doen leggen ...”. Volgens Hugo waren de palen, om meer weerstand te bieden tegen pogingen ze omver te trekken, (aan de bovenzijde) met een horizontale balk (gording) ‘onderling verbonden’. Het paalwerk diende om roeiboten een vaart van zuid naar noord of omgekeerd te beletten. Daarvoor behoefden er tussen de kapel van Teteringen en het Rogdijkje en tussen de Hooge Brug en de Hartelbergen geen palen geplaatst te worden: het eerstgenoemde stuk grond bleef ook bij een overstroming droog, het tweede stond bij de hoogste waterstand maximaal enkele centimeters onder water.

Een nauw aaneengesloten rij palen zou het uitzicht van de Spaanse wachtposten langs de Zwarte Dijk belemmerd hebben, een tussenruimte van drie voet (0,9 meter) bood de mogelijkheid waar te nemen en was voldoende om de doortocht met een roeiboort te beletten. Met een ‘gesloten rij’ bedoelt Van der Hoeven ongetwijfeld een ononderbroken rij. Om de benodigde 2.400 (lengte in meters) : (0,9 + 0,3, de tussenruimte, respectievelijk de diameters in meters) = 2.000 palen te verkrijgen, zijn er vermoedelijk tussen Teteringen en Oosterhout bomen gerooid. De stammen zijn daarna met paard en wagen via de huidige Groenstraat naar het Rogdijkje gebracht en vandaar over water naar de plaats van bestemming gesleept. De Vucht stond medio sep. blijkbaar nog niet zo diep onder water dat er met een drijvende heistelling in kon worden gewerkt. Het paalwerk moest daardoor noodgedwongen veel te dicht bij (dat wil zeggen: binnen de afstand waarover de vijand

handgranaten kon werpen) de wachtlocaties worden geplaatst, in casu: in de Vuchtsche Vaart, pal ten zuiden van de Zwarte Dijk.

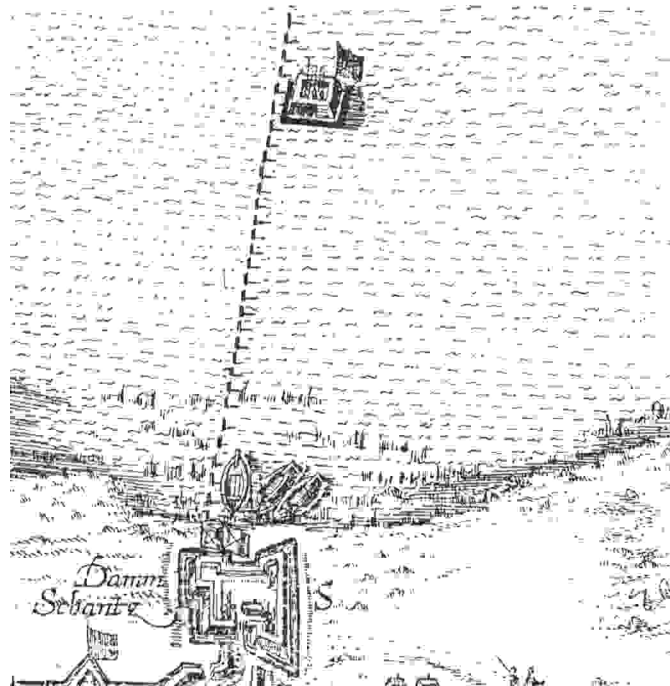
Op de Hugo, blz. 163-kaart is tussen Het Rogdijkje en de Oude Baan, aan de zuidzijde van de redoutes langs de niet getekende, maar wel genoemde (letter L: “Niger Agger”) Zwarte Dijk, een paalwerk afgebeeld. Van der Hoeven situeert op Plaat II. aldaar een paalwerk aan de zuidzijde van de Zwarte Dijk. Op de Untzen-kaart is pal ten zuiden van de -niet getekende (onder water staande-?) Zwarte Dijk, tussen het Rogdijkje en de Kleine Kruisvaart, een paalwerk getekend.

Pieri noteert op blz. 41 (12 of 13 jan.) dat in het vak Teteringen begonnen werd met ‘... het slaan van een paalwerk langs de Zwarte Dijk ...’. Eerder (blz. 23) maakt hij melding van een springvloed op 13 okt. en (blz. 26) van het feit dat de Zwarte Dijk op 17 okt. (nog) onder water stond. We veronderstellen dat tussen 1 en 13 okt. tussen de Kleine Kruisvaart en de Oude Baan in de Vuchtsche Vaart een paalwerk werd geheid. Het terrein tussen het Rogdijkje en de Maasdijk stond toen nog niet-, dat tussen de Maasdijk en de Kleine Kruisvaart nog slechts ondiep onder water: op die plaatsen was daardoor toen nog geen paalwerk nodig. Toen deze gebieden op 13 okt. diep onder water kwamen te staan, was het staatse leger uit de omgeving van Made vertrokken en een staatse poging Breda via De Vucht te bevoorraden minder waarschijnlijk. Pas in jan. werd ook tussen de Kleine Kruisvaart en het Rogdijkje een paalwerk geplaatst. De kapitein Untzen, die in jan. 1625 met het regiment Brandenburg in de insluiting aankwam, heeft blijkbaar alleen dit (toegevoegde) deel van het paalwerk op zijn kaart in beeld gebracht.

Winterse ongemakken in De Vucht

Als de Zwarte Dijk als aflossingspad voor de erlangs geposteerde wachten door overstroming niet meer begaanbaar was, moesten die noodgedwongen per roeiboot worden afgelost. Pieri schrijft op 16 okt. in zijn dagboek (blz. 26): ‘Omdat het land bij de redoutes van Van Balançon en Baglione (langs de Zwarte Dijk) onder water gelopen was, moest men de wachten per roeiboot aflossen ...’ en op dezelfde blz. (17 okt.): ‘Een enkele keer gebeurde het dat men twee tot drie dagen lang niet werd afgelost en zonder voedsel kwam te zitten en in wanhoop te water ging om te proberen over de Zwarte Dijk, door het water wadend, het legerkamp te bereiken.’ We vermoeden dat het in okt. enkele dagen zo hard stormde dat de -niet in roeien geoefende- Spanjaarden niet durfden te varen. Wachtaflossingen zullen toen niet -door het water wadend- naar de wachtlocaties zijn vertrokken: het gevaar in de storm op de smalle, onder water staande Zwarte Dijk de weg kwijt te raken, in diep water terecht te komen en te verdrinken, was te groot. De wachtlocaties langs de Zwarte Dijk zullen daardoor op sommige dagen niet bemand zijn geweest.

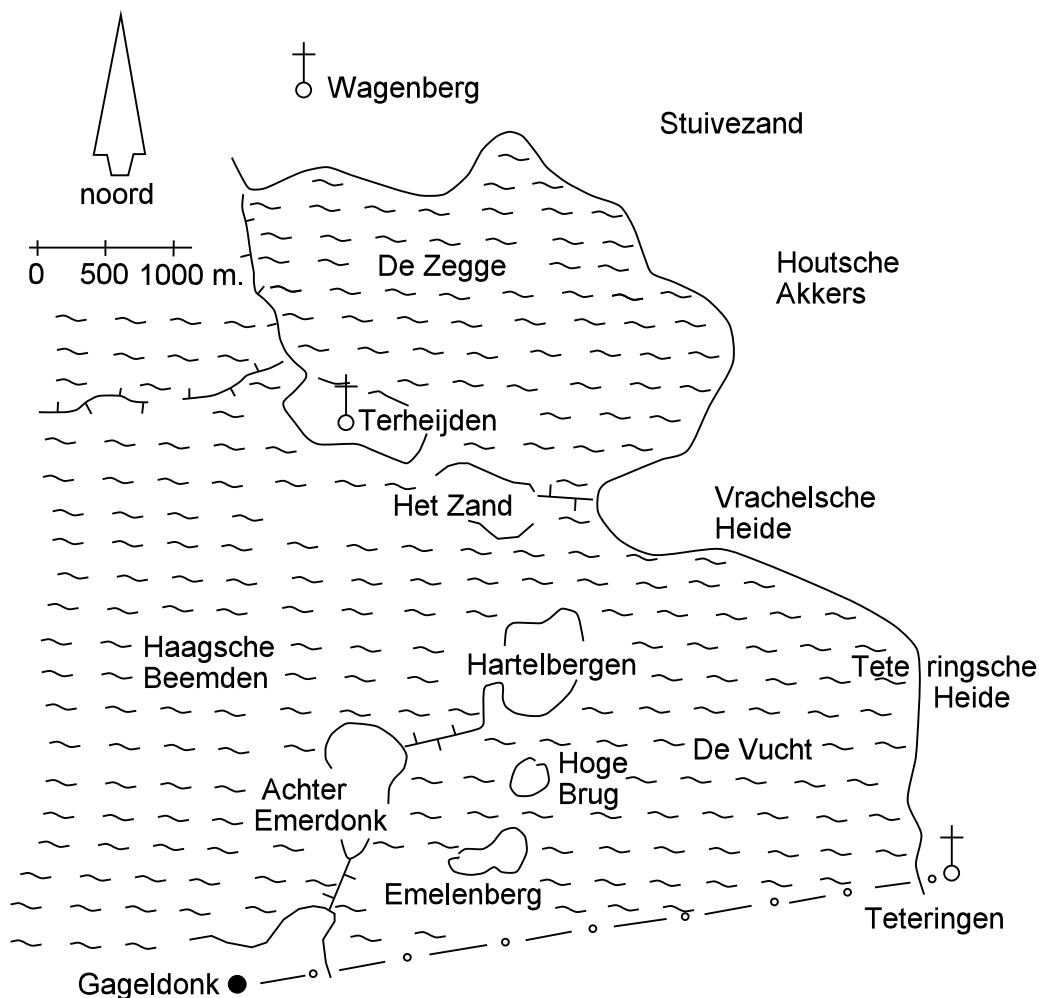
Op de Callot-kaart is bij de redoute aan de Groote- en die aan de Kleine Kruisvaart in de Vuchtsche Vaart een afgemeerde roeiboot getekend en vaart er op de Vuchtsche Vaart ter hoogte van de Hooge Brug een met enkele personen bemande roeiboot. Uit het feit dat er bij de Hartelweg geen roeiboten zijn getekend, concluderen we dat de Oude Baan tussen de Hartelweg en de Hooge Brug (nog lang) begaanbaar bleef. De wachtaflossingen konden dus te voet naar de Hooge Brug gaan, om vandaar met roeiboten naar de redoute aan de Groote- en die aan de Kleine Kruisvaart te worden gebracht.

Fragment van de Untzen-kaart;
de bovenkant is naar het westen gericht.
Op de Untzen-kaart liggen bij de schans onder aan het Rogdijkje (onder)
enkele roeiboten afgemeerd.
Daarmee werd de wacht aan de Maasdijk (boven) blijkbaar afgelost.

Bij een waterstand van 1.2 meter boven NAP strekte zich ten noorden van de denkbeeldige lijn Gageldonk - kapel van Teteringen als het ware één grote binnenzee uit. Die werd in het noorden en oosten begrensd door de hoger gelegen gronden bij Wagenberg, Stuivezand, de Houtsche Akkers, de Vrachelsche Heide en de Teteringsche Heide. In die 'zee' staken als 'eilanden' de bebouwde kom van Terheijden, Het Zand, de Hartelbergen, het terrein bij de Hooge Brug, de Emelenberg en in de Haagsche Beemden de Achter Emerdonk boven water uit.

De meesten van de in de insluiting verblijvende Spaanse soldaten waren vermoedelijk onbekend met natuurverschijnselen als vloed en springtij. Ze zagen het water tot hun schrik steeds hoger rijzen en hun 'eiland' steeds kleiner worden en hadden er geen idee van hoe lang dit nog zou doorgaan. Hugo schrijft op blz. 105: 'De rivier, de oever(s) en de velden boden overal een zelfde aanblik.' Pieri noemt op blz. 35/36 (15 dec.): '... de verschrikkingen van ... het water, waar ieder bang voor was' en vervolgt op blz. 36 (19 dec.): 'Het water was in dermate grote hoeveelheden komen opzetten dat, als het nog langer was doorgaan ... alleen God weet wat er dan gebeurd zou zijn.'

Niet alleen hoog water vormde een probleem, ook de vorst bezorgde de belegeraars (die deels uit zuidelijker streken kwamen en niet voor een verblijf en dienst te velde tijdens een Hollandse winter gekleed waren) veel ellende. Toch was de winter van 1624/25 volgens Hugo (blz.71) -in vergelijking met voorafgaande jaren- ‘... heel zacht ...’. Hugo schrijft (blz. 63 van de Chifflet-vertaling): “La Serenissime infante à cause des grandes pluyes de l’hyuer, des vents impetueux, et de la rigueur de la saison, fit distribuer, pour ceux qui estoient obligez de faire le guet à descouuert, six cens casaques fourrées, et enuiron huit mille paires de chausses et souliers, pour tout le reste”, ‘Hare Hoogheid de Infante liet -vanwege de zware regenval, de voortdurend harde wind en de strenge vorst tijdens het (winter)seizoen- voor hen die, daaraan blootgesteld, op (uitkijk- of luister)post moesten staan, 600 gevoerde kazakken en aan alle anderen (die bij toerbeurt wachtdienst verrichtten) ongeveer 8.000 paar kousen en schoenen uitreiken.’ Een “casaque”, ‘kazak’

was een reisjas. Militairen droegen destijds als overjas een wijde lakense (waterafstotende) mantel of een gevoerde jas met een capuchon (Latijn: “cappa”), een zogenoemde ‘kapotjas’. Een “pairs de chausses” was een broek met kousen (een soort maillot), “soulies” zijn schoenen. Hugo bezigt in zijn Latijnse tekst de woordcombinatie “togas villosas”, ‘grof-wollen bovengewaden’, “caligas”, ‘zwarte leren sandalen met zoolbeslag, die met banden om de enkel vastgebonden werden’ en “calceos”, ‘hoge ruw-leren overschoenen met een broek’. Deze benamingen gaan terug op winterkleding die door de (oude) Romeinse legioen-soldaten werd gedragen.

De schrijver van de Callot-tekst vermeldt op blz. 14: “Proueyòse à las soldados de medias y çapatos y capotes para las postas, y en todas las guardias se hizieron cuerpos de guardias muy cubiertos y con chimineas”, ‘aan (een aantal van) onze soldaten werden kousen en schoenen verstrekt. Zij die buiten op (uitkijk- of luister)post stonden, kregen een kazak; in iedere wachtlocatie stond een wachtgebouw met daarin een open haard’. Vosters vermeldt 14) “... dat de Infante om de aan de open lucht blootgestelde schildwachten te beschermen tegen de winterregens en- wind, beval voor hen 600 ruw lakense jassen te laten maken en voor de anderen 8000 kousen -dwz broeken- en schoenen” en citeert “datmen elcken soldaet -voor Breda- soude schencken een paer coussen ende schoenen sonder afkortinghe van hun gagie ende voor elcken Sentinelle eenen pijen Rock -een overjas van grove wollen stof...”. We veronderstellen dat de Spaanse soldaten in 1624/25 geen sandalen, maar (hoge) schoenen droegen en dat ieder die in de insluiting bij toerbeurt wachtdienst verrichtte, zonder daarvoor op zijn soldij gekort te worden, een paar (waterdichte) hoge, leren laarzen en een waterafstotende buitenbroek kreeg. Hij die daadwerkelijk buiten op uitkijk- of luisterpost stond, kreeg bovendien een kapotjas in leen, die hij bij binnenkomst in het wachtgebouw weer moest afstaan aan degene die hem afloste om buiten op post te staan. In het wachtgebouw had men zo’n jas niet nodig, want daar kon men zich bij een haardvuur warmen.

Toch was deze voorziening blijkbaar niet afdoende. Pieri noteert op 30 dec. in zijn dagboek (blz. 39): ‘Het begon die morgen te vriezen’ en op 2 jan. (blz. 40): ‘... er werden soldaten aangetroffen die van kou overleden waren.’ Op 24 feb. schrijft hij (blz. 48): ‘De (op luisterpost staande) soldaten hebben deze (de afgelopen?) nacht veel te lijden gehad van wind, sneeuw en kou ...’ en op blz. 50 vermeldt hij dat het van 21 feb. tot 4 mrt. zo koud was dat men de uitkijk- en luisterposten korter liet staan dan gebruikelijk was en zelfs dan nog moesten ze -halfdood- bij het vuur (in het wachtgebouw) weer bijkomen. ‘Als deze weersomstandigheden langer hadden voortgeduurd, zouden ze voor de markies een zeer geduchte vijand zijn geweest.’ In de Blaeu-tekst lezen we op blad 6, in de rechterkolom: “Maer indien echter de winter niet sacht en mild hadt geweest, soo souden de Spaenschen naeuwelijcks, gelijk het scheen, stantvastigh genoeg geweest hebben, om soo groot en langdurigh een belegh uyt te voeren.” Pater Hugo schrijft op blz. 105: ‘Toen bleek de Gratie Gods ons leger tijdens de winter duidelijker dan ooit behoed te hebben, want als in het begin -wat normaliter het geval was tijdens de eerste maanden- de winter streng genoeg en rijk aan sneeuwval was geweest, wat nu echter op het einde slechts korte tijd het geval was, dan zou ongetwijfeld de koude van het jaargetijde alleen al ons mogelijk gedwongen hebben het beleg op te breken ...’. We veronderstellen dat het rond de jaarwisseling 1624/1625 (kort) en daarna van 21 feb. tot 4 mrt. (wat langer) vroor en dat de

– S.A.Vosters, *’HET BELEG VAN BREDA IN HET WERELDNIEUWS’*, Delft, 1987.

winterkleding na de eerste vorstperiode werd uitgereikt.

De Spaanse soldaten die in De Vucht langs de Zwarte Dijk op wacht stonden, maakten ook kennis met het -voor velen van hen ongetwijfeld onbekende- fenomeen schaatsen(rijden). Pieri schrijft op blz. 49/50 (24 feb.): 'Doordat de vijand zoiets als kleine muurankertjes (schaatsen met een krul aan de voorzijde) ondergebonden had, kon hij zich gemakkelijk over het ijs voortbewegen, terwijl wij -ondanks alle voorzichtigheid waarmee we ons voortbewogen- steeds dreigden onderuit te gaan. Om aan de Staatsen te ontsnappen, wierpen sommigen van ons -om niet ook door hun wapen gehinderd te worden- dat weg.' Pieri beschrijft op blz. 49 (24 feb.) hoe een twee man sterke verkenningspatrouille uit Breda tijdens dichte mist over het ijs een redoute langs de Zwarte Dijk naderde. De Bredase soldaten losten een musketschot, daarop volgde geen Spaanse reactie, waarna ze ontdekten dat de redoute -vanwege de kou- niet bemand was. Een andere Bredase verkenningspatrouille constateerde dat ook in een andere redoute langs de Zwarte Dijk en maakte ter plaatse een in het ijs vastgevroren roeiboot onklaar. De volgende dag (25 feb.) '... toen de mist nog dichter en het ijs nog dikker was ...' ging een 40 man sterke gevechtspatrouille uit Breda opnieuw naar één van deze veldwerken (in casu: de kleine redoute bij de Groote- of de Kleine Kruisvaart, dan wel op het Maasdijkje) en ontdekte dat daarin een (luister)post stond opgesteld. De Bredanaars wierpen er twee handgranaten naar binnen en klommen daarna over de omwalling. Daarbij werden ze niet gehinderd, want de Spanjaarden hadden -om zich te warmen- de "pali da i rempari dalle guardie", '(storm)palen in de wal van de wachtlocatie' opgestookt. In het wachtgebouw overrompelden ze de wacht; vijf Spanjaarden werden gevangengenomen, één (die als luisterpost buiten stond?) wist ongedeerd te ontsnappen.

Het verwondert ons dat de (naar we mogen aannemen) meer 'winterharde' staatsen uit het ontzettingsleger geen gebruik hebben gemaakt van de onvoldoende waakzaamheid bij en de beperkte beweeglijkheid van de Spanjaarden om, bijvoorbeeld met behulp van sleden, over het ijs in De Vucht Breda te bevoorraden.

4 De Spaanse veldwerken in het vak Teteringen

Het legerkamp Balançon en de 'rondweg' in het vak Teteringen

De (militair-tactisch gezien) meest voor de hand liggende plaats om in het vak Teteringen de landwegen van en naar Breda af te sluiten, was het knooppunt de Vuilen Bras. Het dicht daarbij gelegen terrein, waar men in 1624/25 ook in het natte jaargetijdje droge voeten hield en dat voldoende ruimte bood de aldaar voor de insluiting benodigde troepen te legeren, werd omsloten door het huidige Moleneind, de Wildhage(straat) en de Galgestraat.

Op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 45- en de blz. 163-kaart, de Untzen- en de Visscher-kaart is pal ten noorden van de Vuilen Bras en pal ten westen van het Cadettenkamp een vierkant, schematisch ingedeeld legerkamp getekend. De tekenaar van de Blaeu-kaart noemt dit (nummer 18) het "Quartier du Baron de Balançon", Callot in zijn "Tabla de los pvestos principales", 'Lijst van de belangrijkste plaatsen': "Quartel del Baron de Balançon". In de Untzen-legende wordt deze naam geschreven als "Balonçon". Op de Hugo, blz. 45-kaart is (letter H) sprake van de "Statio Baronis Balanconij" en op de blz. 163-kaart (letter C) van de "Statio Baronis Barbanconij". We nemen aan dat dit laatste een verschrijving is. Vosters 15) schrijft: "Hij (Claude van Rye, baron van Balançon) wordt dikwijls verward met Albert van Ligne, prins van Barbançon." (We merken op dat in de tweede druk van Hugo's 'Obsidio', en in alle vertalingen daarvan deze fout hersteld is.) Op de O.e.w.Verhoeven-kaart is (letter V) het legerkamp "vanden Baron de Balançon" ten oosten van de kapel van Heusdenhout getekend. Deze plaats lag hemelsbreed een kilometer van het kruispunt de Vuilen Bras en lijkt ons daardoor minder waarschijnlijk.

Het legerkamp Balançon doet qua vorm en indeling denken aan een klassiek-Romeins legerkamp. Dat bood bij een afmeting van 230 meter in het vierkant voldoende ruimte om 4.000 man te legeren. Taverne 16) schrijft: "In de Nederlandse krijgsvoering ... speelde het legerkamp ... een grote rol ... Maurits (en Spinola?) had(den) veel op met de ordening van het Romeinse legerkamp ...".

De vanuit Ginneken lopende Valkenierslaan en (in het vak Teteringen) de huidige Heerbaan, de Heusdenhoutseweg, de Moleneindstraat, het Moleneind, de Hoolstraat en het

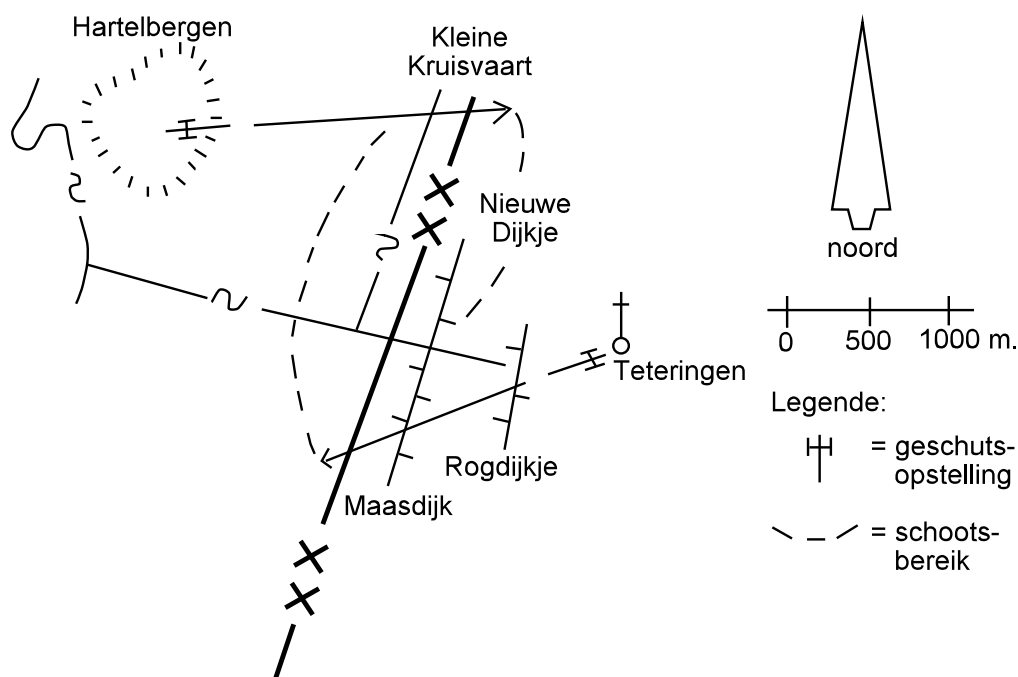
- S.A.Vosters, 'HET BELEG EN DE OVERGAVE VAN BREDA IN GESCHIEDENIS, LITTERATUUR EN KUNST', Breda, 1993.
- E.R.M.Taverne, 'Simon Stevin: theoreticus van het moderne bedrijfsleven' in 'VESTING Vier Eeuwen vestingbouw in Nederland', uitgave van de Stichting Menno van Coehoorn, Zutphen, 1982.

Hoeveneind maakten deel uit van de ‘rondweg’. Het legerkamp Balançon was pal ten oosten van deze weg (bij het Moleneind) gelegen.

De grenzen van het vak Teteringen

Op de Blaeu-kaart is -zoals we reeds zagen- de Zwarte Dijk abusievelijk als weg tussen het legerkamp Baglione op de Hartelbergen en dat van Van Isenburg bij Hage genoemd. De tekenaar noemt (consequent foutief) ook de lunet bij de Hooge Brug (nummer 41) één van de “Forts et Redoutes du Conte de Isenburg”, wat uiteraard moet zijn: één van de ‘schansen en redoutes van Baglione’. De redoute op de Maasdijk en de schans bij het Rogdijkje noemt de tekenaar (nummer 17) als behorende tot de: “Forts et Redoutes du Baron de Balançon”. Bij de redoutes aan de Groote- en de Kleine Kruisvaart plaatst hij geen nummer. Hoewel Callot wat betreft de Zwarte Dijk een zelfde fout maakt, doet hij dit met betrekking tot de lunet bij de Hooge Brug niet. Daar plaatst hij -net als bij de redoutes aan de Groote- en de Kleine Kruisvaart- de letter N: “Fuertes y redutos del Ballon (Baglione)”. Bij de redoute op de Maasdijk en de schans bij het Rogdijkje staat op de Callot-kaart de letter M: “Fuertes y redutos del Baron de Balançon”.

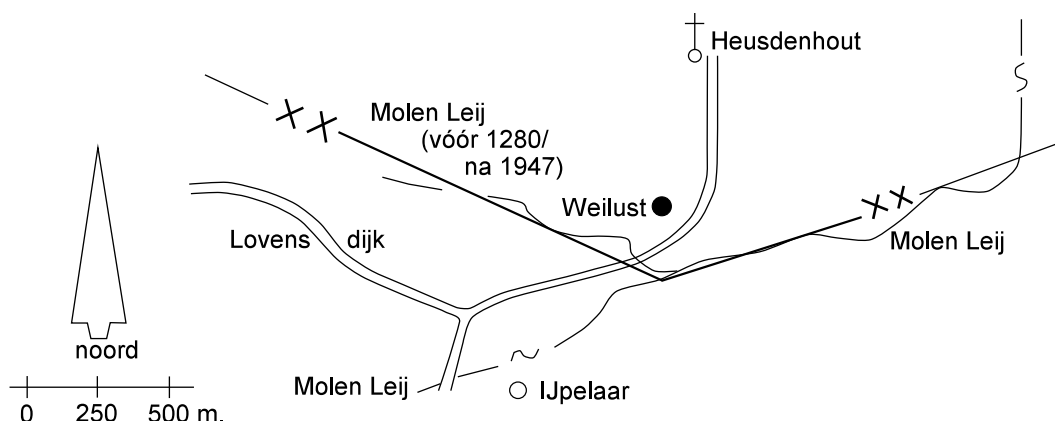
De grens tussen het vak Terheijden (in casu: de sector Hartelbergen) en het vak Teteringen lag dus halverwege tussen de Kleine Kruisvaart en het Nieuwe Dijkje.

Een eis die aan een scheidingslijn tussen twee vakken moet worden gesteld, is dat ze niet op een (vijandelijke) naderingsweg ligt. Als dat wél het geval zou zijn, was de kans allerm minst denkbeeldig dat een verdediger denkt dat zijn buurman moet optreden (en dat hij zelf niet reageert), of dat door beiden ongecoördineerd wordt opgetreden en men elkaar voor de voeten loopt of op elkaar schiet. Een scheidingslijn halverwege tussen de Kleine Kruisvaart (die ook bij een lage waterstand in De Vucht bevaarbaar was) en het Nieuwe

Dijkje/de Maasdijk (die bij een lage waterstand begaanbaar waren) voldeed aan deze eis. Een tweede voorwaarde was dat de scheidingslijn ongeveer midden tussen de beide legerkampen liep, zodat na alarmering de gevechtsofstellingen aan beide kanten van de grens ongeveer gelijktijdig (zo snel mogelijk) konden worden bemand. De loopafstand tussen het legerkamp op de Hartelbergen en dat bij het huidige Cadettenkamp (Teteringen) bedroeg ongeveer 5.100 meter, de grens midden tussen de Kleine Kruisvaart en het Nieuwe Dijkje/de Maasdijk lag op 2.400 meter van de Hartelbergen en op 2.700 meter van het Cadettenkamp. De afstand van de schans bij de kapel van Teteringen tot de vakgrens bedroeg hemelsbreed 1.500 meter, van de Hartelbergen tot de vakgrens 2.000. Gezien het schootsbereik van het Spaanse geschut konden door Van Balançon (vanaf de kapel van Teteringen) en Baglione (vanaf de Hartelbergen) doelen tot aan de vakgrens onder vuur genomen worden.

Het gebied Lovensdijk (langs de huidige Lovensdijkstraat) en het gebied Heusdenhout zijn wat hoger gelegen. Daartussen stroomde tot 1280 en stroomt na 1947 de Molen Leij (tussen 1280 en 1947 was de loop van deze Leij iets zuidelijker: langs kasteel IJpelaar). Het oude stroomdal van de Molen Leij was in 1624/25 door opgestuwd Markwater (dat ook het water in de Leij opstuwde) ongetwijfeld drassig, dat wil zeggen: moeilijk-, zo niet onbegaanbaar. We veronderstellen dat de grens tussen de vakken Teteringen en Ginneken de stroomgeul van de Molen Leij van vóór 1280 heeft gevolgd.

De veldwerken in de voorlopige circum- en contravallatie

Op de Maasdijk, pal ten zuiden van de Vuchtsche Vaart, lag
(T.01) een kleine redoute.

Aan de oostelijke kant van het Rogdijkje, ongeveer 150 meter ten zuiden van de Groenstraat, was

(T.02) een vierkante schans met halve bolwerken

opgeworpen. Bij deze schans eindigde de vanuit het legerkamp bij het huidige Cadettenkamp (Teteringen) opgeworpen borstwering van de voorlopige contravallatie.

Bij het Rogdijkje, maar nu pal ten noorden van de Groenstraat, eindigde ook de voorlopige circumvallatie 'wal'. Hugo schrijft op blz. 32: 'De binnenste insluitingslinie, die zich tegen de stad richtte (de voorlopige contravallatie), was veelal 200 pas van de buitenlinie (de voorlopige circumvallatie) verwijderd. De ruimte ertussen bood (de belegeraars) gelegenheid zich (veilig) van het ene naar het andere legerkamp te verplaatsen.' Deze 'gelegenheid' werd hier (zij het uitsluitend voor voetvolk en ruitersordonnansen) 'geboden' door via de Groenstraat de Zwarte Dijk te volgen.

Op de Hugo, blz. 45- en de O.e.w. Verhoeven-kaart is halverwege tussen het Rogdijkje en de Hoolstraat/het Hoeveneind, in de voorlopige circumvallatie 'wal'

(T.03) een redoute

getekend. Hoewel de redoute T.03 op de andere door ons bestudeerde kaarten niet is getekend, lijkt het ons alleszins aannemelijk dat in de circumvallatie 'wal' tussen de Hoolstraat/het Hoeveneind en het Rogdijkje een wachtlocatie was gesitueerd: het goed begaanbaar blijvende terrein ten noorden van de Groenstraat kon vanaf het Hoeveneind onmogelijk over een afstand van 600 meter worden bewaakt. Op de Hugo, blz. 163-kaart liggen tussen de Oude Baan en het Hoeveneind in de overstroomde Vucht niet drie, maar vier redoutes en is aan de oostrand van de overstroming een schans getekend. We veronderstellen dat de op die kaart (vanaf de Oude Baan gezien) vierde redoute in werkelijkheid niet in De Vucht, maar langs de Groenstraat tussen het Rogdijkje en het Hoeveneind, lag.

Op de plaats waar de Groenstraat op de Hoolstraat/het Hoeveneind aansluit, zien we in de circumvallatie 'wal':

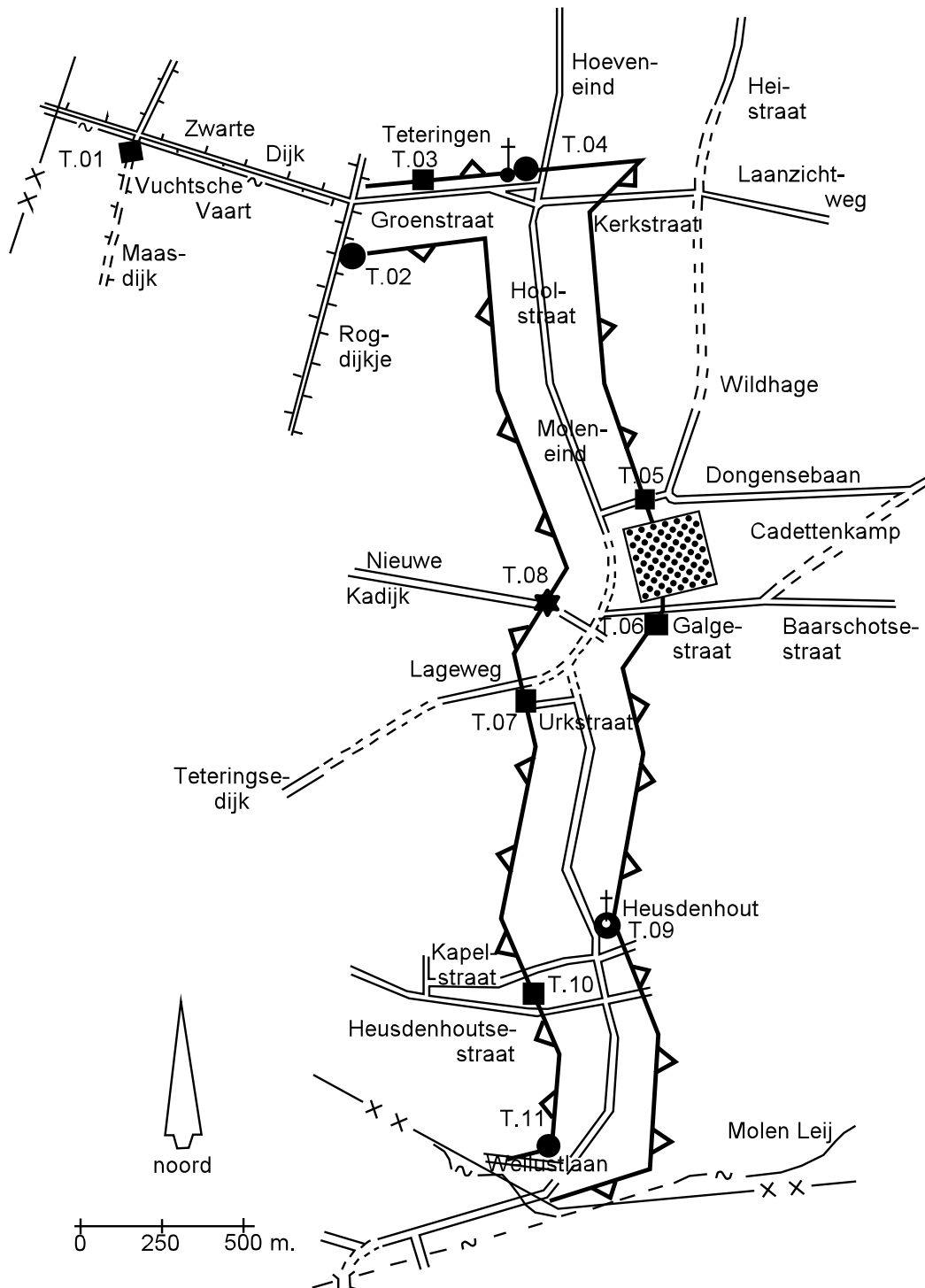
(T.04) een vierkante schans met halve bolwerken.

Volgens Untzen was dat (letter R): "Ein ruinierte alte Kirch; mit einer starcken Schantz umgeben ...", 'een verwoeste (afgebroken), oude kerk (kapel) binnen een sterke schans'. We veronderstellen dat de kapel pal ten westen van de opgeworpen schans, aan de noordzijde van de Groenstraat, heeft gestaan en dat ze -omdat ze de waarneming vanuit de schans belemmerde- door de Spanjaarden is afgebroken.

Ter hoogte van de huidige Kerkstraat is op de Blaeu-, de Callot- en de Untzen-kaart in de circumvallatie 'wal': **een redan-vormige uitbouw** getekend. Een driehoekige uitbouw met korte facen noemt men in de vestingbouwkunde een flèche, zo'n uitbouw met tot 60 meter lange facen een redan (17). De Kerkstraat verbond hier de uit de richting Oosterhout komende Heistraat met het van Den Hout (Geertruidenberg) komende Hoeveneind; beide landwegen boden een goede naderingsmogelijkheid voor een staatse ontzettingaanval op de Spaanse insluiting. Het Hoeveneind werd vanuit schans T.04 bewaakt. De Spanjaarden wilden vermoedelijk de Heistraat vanuit een andere schans bewaken, maar kwamen door tijdgebrek (bij de nadering van het staatse ontzettingleger) niet meer aan het opwerpen daarvan toe. Om aan een staatse aanval langs het Hoeveneind ook ten oosten van de Hoolstraat met achter een 'wal' opgesteld voetvolk het hoofd te kunnen bieden, werd blijkbaar langs de huidige Zandgouw (straat) een uitbouw (redan) in de circumvallatie 'wal' opgeworpen. In de redan was ongetwijfeld een wacht opgesteld. Op de Blaeu-kaart is het

– A.H. Mohr, 'VESTINGBOUWKUNDIGE TERMEN', Stichting Menno van Coehoorn, Zutphen, 1983.

nummer 17 erin geplaatst: “Forts et Redoutes du Baron De Balançon”, een ‘... redoute (opstellingsplaats van een wacht) in het vak Teteringen, waarover Balançon het bevel voerde.’

Bij de plaats waar de Wildhage(straat) op het (de) Moleneind(weg) aansluit is in de circumvallatie'wal'

(T.05) een redoute

getekend, van waaruit de Heistraat/Wildhage en de Dongensebaan bewaakt werden; alleen Untzen laat dit veldwerk op zijn kaart weg. Hij beeldt op zijn kaart de voorlopige insluitings'wallen' en de daarin gelegen redoutes niet uit. De kapitein arriveerde met het regiment Brandenburg pas in 1625 (toen de definitieve insluitingswallen werden opgeworpen) in de insluiting. Nadat in de definitieve insluiting de redoutes waren opgeworpen, waren de voorlopige 'wallen' met de daarin gelegen redoutes voor de bewaking niet meer belangrijk, wat vermoedelijk de reden is dat Untzen ze op zijn kaart weggelaten heeft.

De naderingswegen die vanuit de richting Dongen (de huidige Dongensebaan) en vanuit de richting 's-Hertogenbosch (de huidige Baarschotsestraat) naar Breda leidden, werden in de circumvallatie'wal' aan de Galgestraat bewaakt vanuit

(T.06) een redoute.

De landweg die vanuit Breda naar het kruispunt Vuilen Bras leidde (de Teteringsedijk/Lageweg), werd in de contravallatie'wal' ter hoogte van de huidige Urkstraat vanuit

(T.07) een redoute

bewaakt.

Ter hoogte van de huidige Nieuwe Kadijk was

(T.08) een belegeringsbatterij

opgeworpen. Untzen plaatst daarbij op zijn kaart het opschrift "S. Maria Schantz" en de letter P: "S. Maria Schantz und Batterie mit groben Stücken", de 'Heilige Mariaschans, waarin kanonnen stonden opgesteld'. Op de O.e.w.Verhoeven-kaart is bij dit veldwerk de letter W geplaatst: "Twee Batterijen voorzien met Gheschut vanden Baron de Balançon", '(de eerste van de) twee batterijen (die in het vak) van de baron van Balançon (waren opgeworpen)'. Op de Hugo, blz. 163-kaart is dit veldwerk als een redoute getekend.

Rond de nu nog bestaande Sint Annakapel te Heusdenhout lag in de circumvallatie'wal'

(T.09) een vierkante schans met halve bolwerken.

Untzen vermeldt daarbij op zijn kaart "S. Anna Schantz". Deze schans lag bij de kruising van de noord-zuid lopende Heusdenhoutseweg met een west-oost lopende landweg die vanaf de Teteringsedijk (ter hoogte van het huidige Hoogeind) het tracé van de Heusdenhoutsestraat en de Kapelstraat volgde (en verder in de richting van Tilburg liep?). De schans sloot de naar Breda lopende naderingsweg in de circumvallatie'wal' af. Op de Blaeu- en de Callot-kaart is de kapel niet getekend, op de Hugo, blz. 45- en de blz. 163-kaart alsmede op de O.e.w.Verhoeven-kaart staat ze binnen de schans. De tekenaar van de Visscher-kaart beeldt wél de kapel, maar géén schans uit.

De tekenaar van de Blaeu-kaart en Callot situeren (nummer 20, respectievelijk letter L) in de voorlopige contravallatie tussen de huidige Heusdenhoutsestraat en de Kapelstraat

(T.10) een redoute.

Op de Hugo, blz. 163- en de Untzen-kaart is dit veldwerk niet getekend. Wat betreft de Untzen-kaart is dit begrijpelijk, wat betreft de situatie op de Hugo-kaart lijkt het ons

onwaarschijnlijk dat deze uitvalsweg voor het Bredase garnizoen niet door de Spanjaarden zou zijn bewaakt.

Tenslotte zien we in de voorlopige contravallatie'wal' ter hoogte van de huidige Weilustlaan (rond de plaats van het huidige, omgrachte, 18de-eeuwse herenhuis Weilust?) nog

(T.11) een schans met een onregelmatige plattegrond

liggen. Op de Hugo, blz. 163-kaart ligt dit veldwerk binnen een (met een dunne stippellijn getekende) zespuntige sterrenschans. We vermoeden dat deze stippellijn duidt op een geplande verandering (vergroting) van het veldwerk, die -vanwege de capitulatie van Breda- niet meer (geheel) uitgevoerd is.

De veldwerken in de definitieve contravallatie

De definitieve contravallatiewal sloot op schans T.02 (bij het Rogdijkje) aan op de voorlopige 'wal'. Vanaf de huidige Langelaar liep in westelijke richting een pad dat (naar alle waarschijnlijkheid) eerst het Rogdijkje kruiste en verderop (bij de Maasdijk) aansloot op de Groene Dijk. De tekenaar van de Blaeu-kaart en Callot situeren -ter bewaking van deze (smalle) Bredase uitvalsweg- naar we veronderstellen op de plaats waar de Groene Dijk op het Rogdijkje aansloot

(T.12) een redoute

in deze contravallatiewal. Op de Visscher-kaart is een (deze?) redoute midden in de overstroomde Vucht (bij het aansluitpunt van de Maasdijk op de Groene Dijk?) getekend, met daarbij als opschrift "Schans in de Vucht". Een wacht in de definitieve contravallatie tussen schans T.02 en de hemelsbreed ruim een kilometer verder gelegen batterij T.08 lijkt ons alleszins aannemelijk en de locatie aan het Rogdijkje de meest waarschijnlijke.

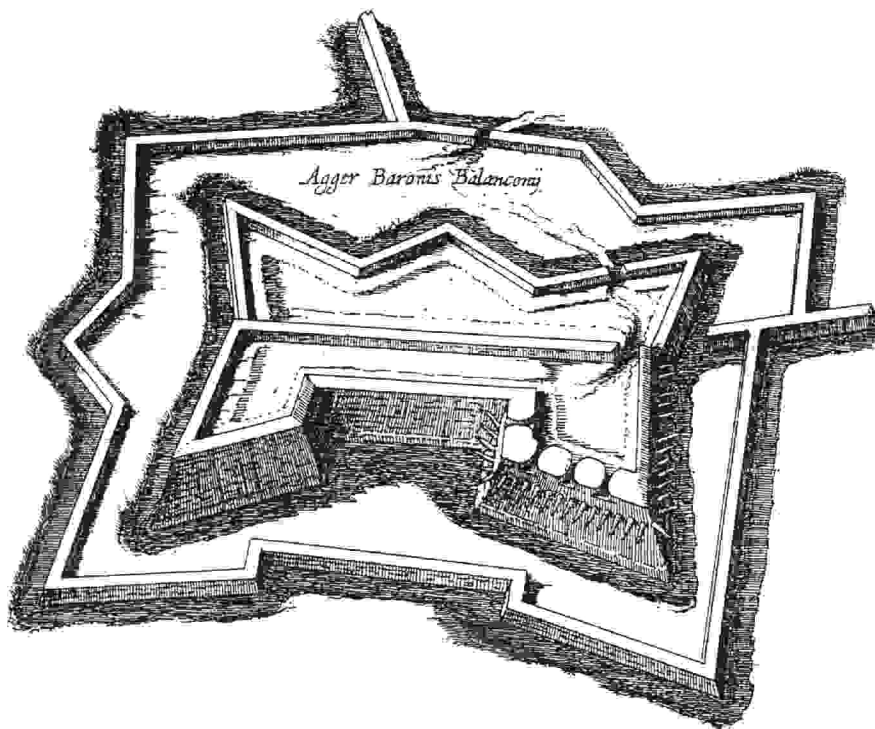
De tekenaar van de Hugo, blz. 163-kaart tekent deze redoute niet, maar heeft naar alle waarschijnlijkheid batterij T.08 als een redoute in de voorlopige contravallatie'wal' tussen de redoutes T.05 en T.06 getekend en de redoute T.12 op de plaats van batterij T.08 gesitueerd.

Door de aanleg van een definitieve contravallatiewal kon het (op de stad gerichte) belegeringsgeschut dicht bij Breda worden opgesteld. Op de Blaeu-kaart is bij de huidige Driesprong (de plaats waar nu de Teteringsedijk, de Tilburgseweg en de Oosterhoutseweg samenkomen) een hoornwerk-vormig veldwerk met twee halve bolwerken getekend: (nummer 21) "Batterie a l'opposite de la Ville", 'tegen de stad gerichte batterij'. Callot tekent op die plaats in de definitieve contravallatiewal een qua vorm identiek veldwerk met in de face van elk van de beide bolwerken twee op de stad gerichte kanonnen. Hij plaatst daarbij het nummer 3: "Baterias hazia la Villa",

(T.13) (één van de) op de stad gerichte batterijen.

Untzen tekent op zijn kaart bij de Driesprong een qua vorm van de Blaeu- en de Callot-kaart afwijkend veldwerk, met daarin drie op de stad gerichte kanonnen. Vlak naast dit veldwerk tekent hij een mortier, van waaruit (getuige een getekende, kromme baan) een projectiel op Breda wordt afgevuurd (dit mortier zal in werkelijkheid wel veilig binnen de batterij zijn opgesteld: de tekenaar kon het daar echter door ruimtegebrek op zijn kaart niet duidelijk in beeld brengen). Untzen plaatst hierbij de letter D: "Ein ... Batterie mit groben Geschütz und Fewr Mörsel", 'een ... batterij, waarin kanonnen en mortieren stonden

opgesteld.’ De tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart plaatst bij het veldwerk aan de Driesprong de letter W: “Twee Batterijen voorzien van Geschut vanden Baron de Balançon”. Met ‘twee’ wordt hier ongetwijfeld bedoeld ‘de tweede’, de eerste batterij was veldwerk T.08. Op de Hugo, blz. 163-kaart is dit veldwerk (letter I) als (één van de) “Aggeres tormentarij interni”, ‘op de stad gerichte batterijen’, aangegeven. Het veldwerk wordt als “Agger Baronis Balanconij” op blz. 66 van de Hugo (Chifflet)-tekst gedetailleerd afgebeeld:

(De bovenkant van deze illustratie is naar het oosten gericht.)

Volgens deze afbeelding waren er in de borstwering van de face op het zuidelijk gelegen halve bolwerk drie schietsleuven en in de flank van dat bolwerk nog één schietsleuf aangebracht, waarachter evenveel kanonnen konden worden opgesteld.

Tegen de oostzijde van de batterij lag

(T.14) een halve zespuntige sterrenschans.

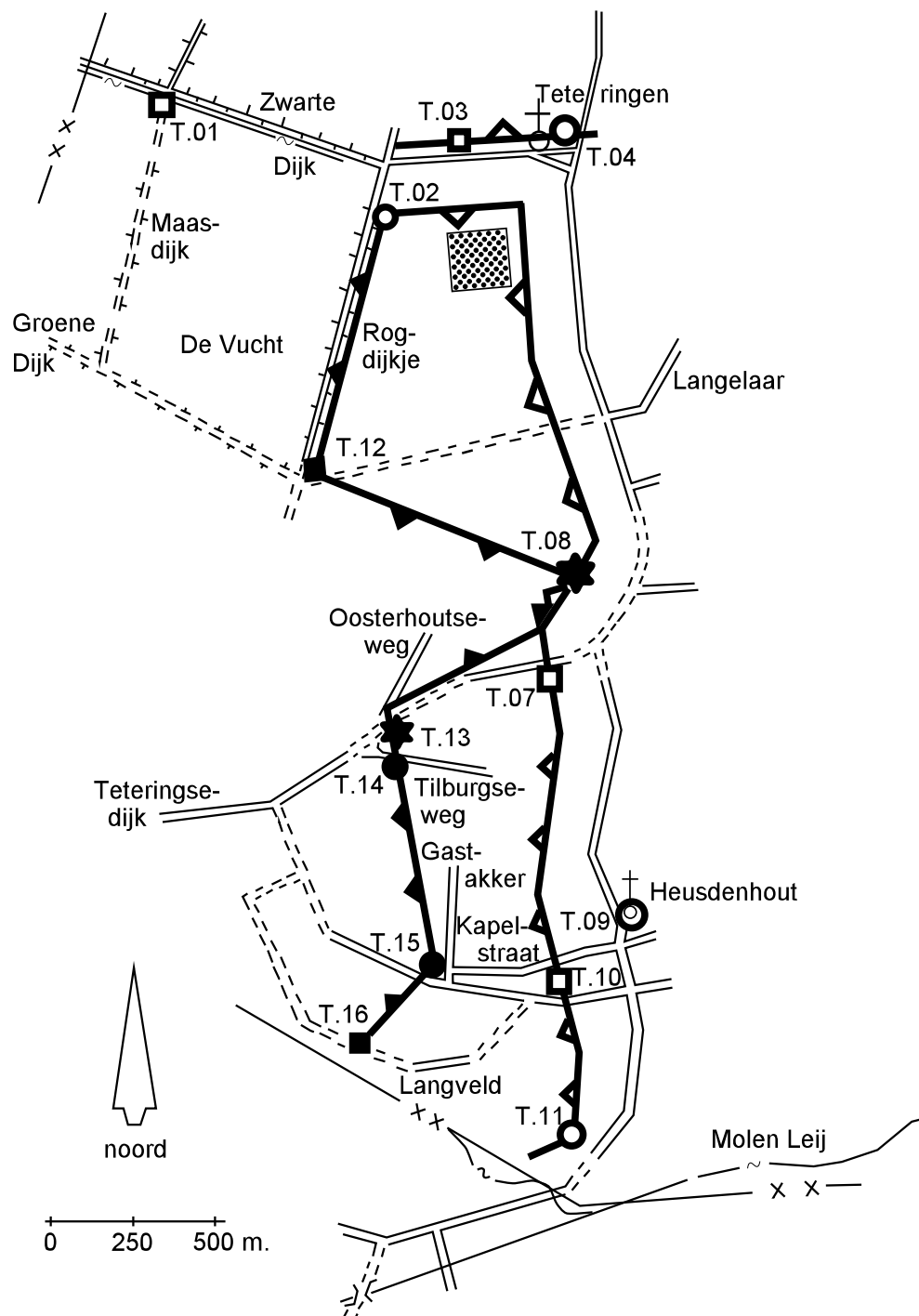
Het gecombineerde veldwerk T13/14 werd geheel omsloten door een omwalling. Bovenaan de illustratie zien we de definitieve contravallatiewal in de richting van veldwerk T.07, rechts loopt deze wal in de richting van de Kapelstraat.

De Kapelstraat werd in de definitieve contravallatiewal ter hoogte van de huidige Gastakker(weg) afgesloten door

(T.15) een schans.

De tekenaar van de Blaeu-kaart en Callot situeren hier beiden een redoute die in de keel (de open achterzijde) van een halve zespuntige sterrenschans ligt. Op de Hugo, blz. 163-

kaart is deze redoute met een dikke-, de schans met een dunne lijn getekend, Untzen tekent ze beide met een dikke lijn. Op de O.e.w. Verhoeven-kaart is hier uitsluitend een redoute getekend. Op de dag dat Breda capituleerde, waren de veldwerken in de definitieve insluitingslijnes nog niet (geheel) voltooid. Het lijkt ons mogelijk dat Hugo met de getekende dunne lijn hier aangeeft dat de geplande schans rond de redoute (zoals dat ook met veldwerk T.11 het geval was) nog niet helemaal klaar was.

Op de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart zien we in de definitieve contravallatie bij het (de) huidige Langveld(straat), tussen de sportcomplexen Lage Kant-Noord en -Zuid,

(T.16) een redoute.

Op de Blaeu-, de Callot- en de Hugo, blz. 163-kaart is hier een flèche-vormige uitbouw in de liniewal getekend. Op deze plaats, vlak naast de waterloop die de grens tussen de vakken Teteringen en Ginneken vormde, zal naar alle waarschijnlijkheid wel een wacht opgesteld geweest zijn. Voor de aanwezigheid van een wacht op deze plaats pleit dat Untzen er op zijn kaart bij een redoute het opschrift “Fürstl. Brandenburgische”, ‘(door militairen van de) keurvorst van Brandenburg (bewaakt)’, plaatst.

De veldwerken in de definitieve circumvallatie

Ten westen van de Dorstse Leij liep vanaf de Heusdenhoutseweg ter hoogte van de huidige Weilustlaan, langs de rand van hoger gelegen grond, de Hoogeindsestraat. In het noorden sloot deze straat vermoedelijk aan op een landweg die (via het tracé van de huidige Tilburgseweg?) naar Dorst en verder in de richting van 's-Hertogenbosch leidde. Op de O.e.w.Verhoeven-kaart is langs de Hoogeindsestraat het opschrift “Wech naer SHertogenbosch” geplaatst. Ter hoogte van de huidige Grote Houw(straat) en in het verlengde van de Kapelstraat, liep vanaf de Hoogeindsestraat een pad naar de Dorstse Leij. De hoogterand met daarop de Hoogeindsestraat bood in oostelijke richting goede waarnemingsmogelijkheden en was goed tegen een ontzettingaanval te verdedigen. De Spanjaarden wierpen dan ook pal ten oosten van de Hoogeindsestraat hun definitieve circumvallatie op.

Op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 153-, de Untzen- en de Verhoeven-kaart is aan het begin van de Hoogeindsestraat, ter hoogte van de huidige Kemelstede(straat), dicht bij de met roeiboten bevaarbare Molen Leij,

(T.17) een halve vierkante schans met (twee) halve bolwerken

getekend. Op de Visscher-kaart ontbreekt niet alleen de definitieve contra-, maar ook de definitieve circumvallatie.

Ter hoogte van de huidige Grote Houw(straat) lag volgens de Hugo, blz. 163-kaart en de Verhoeven-kaart, aan een pad dat naar de Molen Leij liep,

(T.18) een redoute.

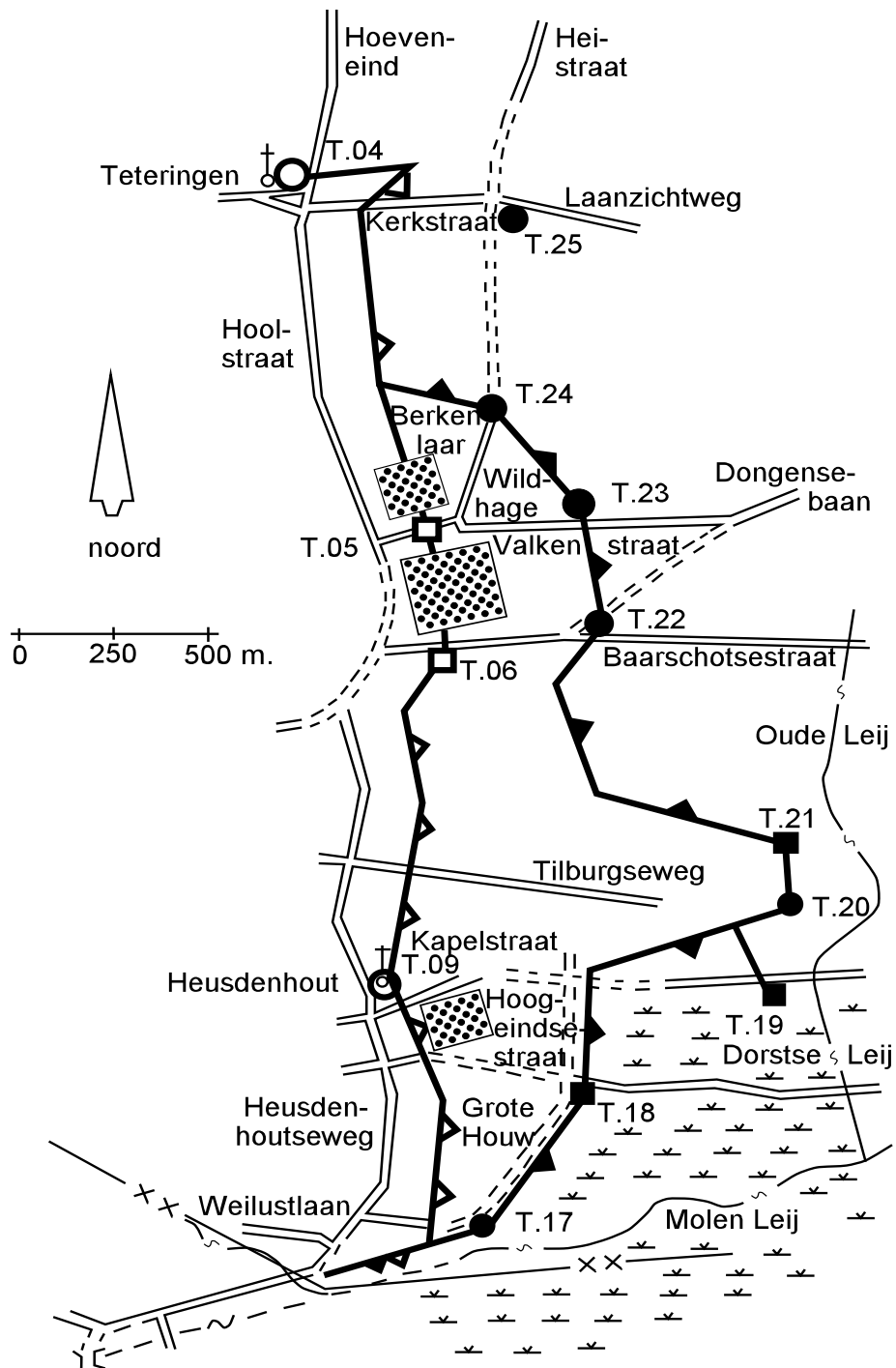
De tekenaar van de Blaeu-kaart en Callot situeren hier een grote, aan de achterzijde open, bolwerk-vormige uitbouw van de circumvallatiwal. Gezien de nabijheid van schans T.17 lijkt ons hier een redoute waarschijnlijker dan een schans (bolwerk-vormige uitbouw). Tot onze verwondering ontbreekt op de Untzen-kaart hier een veldwerk.

Langs het pad dat in het verlengde van de Kapelstraat naar- en naar alle waarschijnlijkheid met een vlonder over- de Dorstse Leij liep, is op enige afstand vóór de circumvallatiwal, aan een korte wal op alle kaarten:

(T.19) een redoute

getekend. We vermoeden dat dit pad deel uitmaakte van een veelvuldig gebruikte sluiproute naar en van Breda en dat de Spanjaarden hun wacht niet in de circumvallatiwal, maar ongeveer 400 meter daarbuiten (op de plaats waar de Leij via de vlonder kon worden

overgestoken?) hebben geplaatst. Het terrein was hier ongetwijfeld zo drassig dat de definitieve circumvallatiewal in de richting van redoute T.18 niet dicht bij de Dorstse Leij kon worden opgeworpen.

Bij de plaats waar de Hoogeindsestraat op de huidige Tilburgseweg aansluit, in een naar de Dorstse/Oude Leij vooruitstekende 'neus', is op de Blaeu- en de Callot-kaart een vierkante schans zonder bolwerken, maar met op één van de hoekpunten een redoute getekend. Een gecombineerde schans/redoute lijkt ons hoogst onwaarschijnlijk. Op de Hugo, blz. 163-kaart, de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart is hier slechts een redoute gesitueerd. Gezien de staatse naderingsmogelijkheid lijkt ons hier

T.20) een vierkante schans met bolwerken

alleszins op zijn plaats.

In de 'neus' van de definitieve circumvallatiewal zien we, enkele honderden meters ten noorden van veldwerk T.20, op de Blaeu-, de Callot- op de Hugo, blz. 163-kaart een grote schans-vormige uitbouw van de wal, met op de Blaeu- en de Callot-kaart in de open achterzijde daarvan een redoute. Untzen en de tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart situeren hier alleen een redoute in de wal. Gezien de nabijheid van schans T.20 veronderstellen we dat hier

(T.21) een redoute

in de circumvallatiewal heeft gelegen.

Het lijkt ons zeer wel mogelijk dat men van plan was de definitieve circumvallatiewal hier rechthoekig, rechthoekig (zonder 'neus') van veldwerk T.18 in noordelijke richting op te werpen en dat -ter bewaking van de overgangen- twee wachten (ieder in een redoute) vóór de wal, dicht bij de Dorstse Leij geplaatst zijn. Tijdens de aanleg is deze wal alsnog als 'neus' naar voren geschoven en zijn de beide reeds opgeworpen redoutes erin opgenomen. Vermoedelijk is daarna één van de redoutes, zoals dat ook met veldwerk T.15 is gebeurd, tot een schans (T.20) omgebouwd. De definitieve circumvallatiewal liep verder met een wijde bocht om het legerkamp Balançon heen en sloot ten noorden daarvan aan op de 'wal' van de voorlopige circumvallatie.

Bij de plaats waar de Baarschotsestraat en de Dongensebaan (twee belangrijke vijandelijke naderingswegen) samenkomen en als Galgestraat verderlopen, is in de definitieve circumvallatiewal

(T.22) een vierkante schans met hele bolwerken

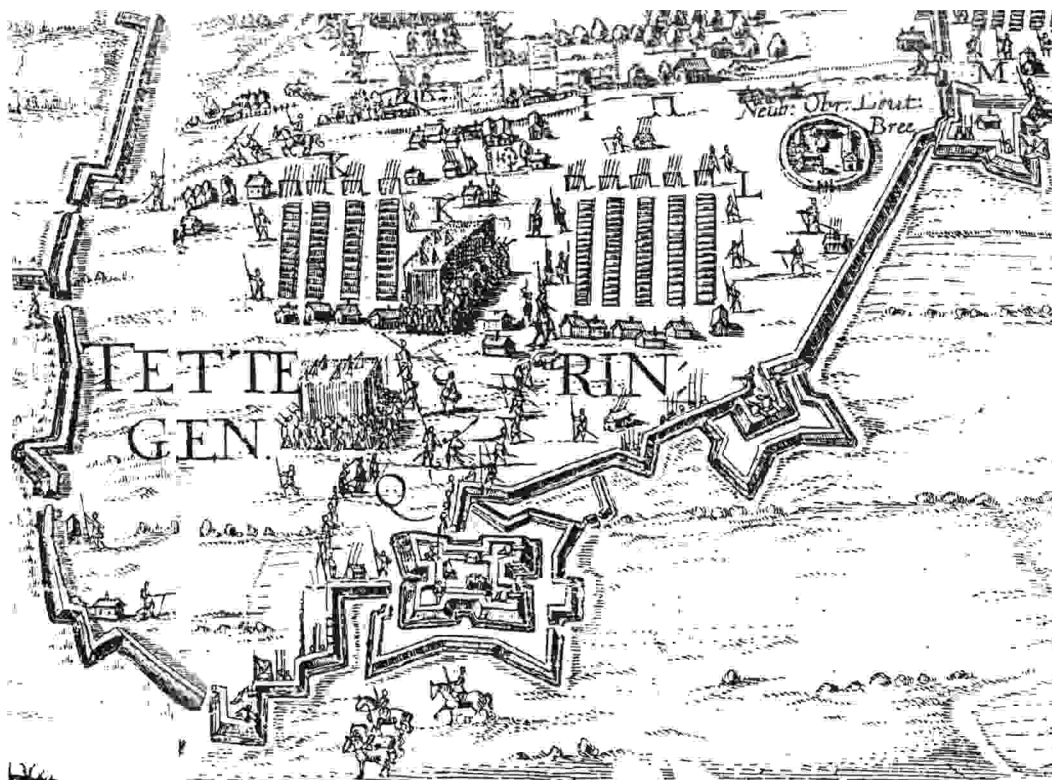
gesitueerd. Alleen de tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart plaatst dit veldwerk niet in, maar vóór de wal. Op de Blaeu- en de Callot-kaart zijn aan de veldzijde vóór de schans twee hoornwerk-vormige werken getekend. Untzen tekent er een extra omwalling in de vorm van (driekwart deel van) een vierpuntige sterrenschans. Hij vermeldt daarbij (letter Q): "Ein Real fort oder Schantz gegen den Feindt in Campania, an den eusseren Trenchieren, mit ihren Contres-carpen, und groben Stücke", 'een zeer grote schans (ter verdediging) tegen vanuit de veldzijde naderende vijanden, (gelegen) in de buitenste omwalling (de definitieve circumvallatiewal), met een contrescarp (een extra omwalling) en met (opgestelde) stukken geschut.' De tekenaar van de Hugo, blz. 163-kaart omsluit deze schans volledig met een extra wal (contrescarp) in de vorm van een vierpuntige ster. Deze plaats in de insluiting werd blijkbaar zeer kwetsbaar geacht voor aanvallen door een staats ontzettingsleger en daarom met een "Forte Reale", 'een zeer grote schans', voorzien van een contrescarp, beveiligd.

Om zich tegen een vijandelijke aanval via de Dongensebaan/Valkenstraat te kunnen verdedigen, werd -volgens Untzen- in de definitieve circumvallatiewal aan de Valkenstraat een vierkant veldwerk aangelegd, waarin kanonnen stonden opgesteld. Ook in front daarvan is een hoornwerk-vormige extra wal getekend. De tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart situeert hier een redoute. Dat er kanonnen in de beperkte ruimte binnen een vierkante redoute zouden zijn opgesteld, lijkt ons wel zeer onwaarschijnlijk: die stonden ongetwijfeld binnen een daarvoor aanzienlijk meer ruimte biedende schans. Gezien de extra wal (contrescarp) en de goede vijandelijke naderingsmogelijkheid, lijkt ons hier

(T.23) een schans

dan ook op zijn plaats.

Op de Blaeu- en de Callot-kaart steekt hier een (rondom gesloten) kroonwerk-vormige extra wal vóór de definitieve circumvallatiewal uit; op de Hugo, blz.163-kaart is dat een (open) bolwerk-vormige uitbouw.

Fragment van de Untzen-kaart;
de bovenkant is naar het westen gericht.
Midden onder ligt (letter Q) schans T.22, met
daarin twee opgestelde kanonnen en een contrescarp,
rechts daarboven een redoute (schans T.23),
eveneens met twee opgestelde kanonnen en een contrescarp.
We veronderstellen dat in het afzonderlijk, cirkel-vormig omweld, gebouw
(rechts boven, bij het opschrift "Neub. Obr: Lieut: Bree")
kruit was opgeslagen.

We merken op dat volgens de Untzen-kaart het oorspronkelijke, pal ten zuiden van de Wildhage(street) gelegen, legerkamp (links van de letter K) blijkbaar gaandeweg de belegering uitgebreid werd met een pal ten noorden van deze street gelegen kampdeel (rechts van de letter K) en dat geen van de beide kampdelen omwalde is. Een omwalling van het tweede kampdeel was, door de aanleg van de definitieve circumvallatiewal niet nodig, die van het eerste kampdeel was door de aanleg van die circumvallatiewal in feit overbodig geworden (en geslecht?).

In de buitenrand van de beide kampdelen tekent Untzen de op uitkijk- of als luisterpost staande soldaten (afzonderlijk getekende piekeniers) van de beide kampwachten. De kampdelen vormden dus geen geheel: ze waren door de Wildhage(street) tientallen meters van elkaar gescheiden en werden dus afzonderlijk door een kampwacht bewaakt. Ook de Blaeu- en de Callot-kaart wekken de indruk dat het legerkamp uiteindelijk uit twee van elkaar gescheiden, niet (meer) omwalde kampdelen bestond.

Aan de Wildhage(street), ter hoogte van de huidige Berkenlaar(street), sluit op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163-, de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart in de definitieve circumvallatiewal

(T.24) een vierkante schans met halve bolwerken

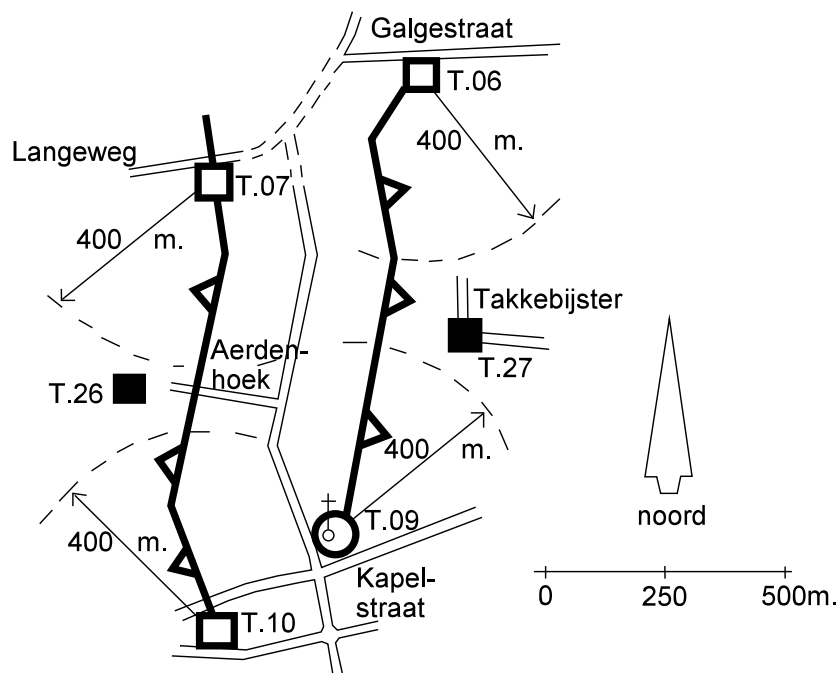
een vijandelijke nadering uit de richting Oosterhout (via de Heistraat) af.

Op het kruispunt van de huidige Kerkstraat/Laanzichtweg en de Heistraat/ Wildhage wierp men

(T.25) een vierkante schans met halve bolwerken

op. Vóór de capitulatie van Breda kwam men er niet meer aan toe langs de Langelaar(street) een definitieve circumvallatiewal op te werpen.

Een 'kier' in de bewaking

Op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163- en de O.e.w.Verhoeven-kaart zijn tussen de veldwerken T.06, T.07, T.09 en T.10 nog twee redoutes getekend. Untzen laat ze beide weg, wat er naar onze mening op duidt dat ze óf ten tijde van de aanleg van de voorlopige circum- en contravallatie, óf kort daarna (nog vóór de aanleg van de definitieve circum- en contravallatie) zijn opgeworpen. Tussen T.06/T.07 en T.09/T.10 gaapt -bij een waarnemingsafstand van 400 meter- een 'kier' van ongeveer 100 meter, waardoor in- en exfiltranten (zonder door de Spanjaarden te worden opgemerkt) Breda in en uit zouden kunnen sluipen. De meest voor de hand liggende oplossing om deze 'kier' te sluiten, lijkt ons het opwerpen van

(T.26) een redoute

aan de huidige Aardenhoek(weg), aan de stadszijde, juist buiten de voorlopige contravallatie'wal', en

(T.27) een redoute

aan de huidige Takkebijsters(weg), aan de veldzijde, juist buiten de voorlopige circumvallatie'wal', en het daarin plaatsen van een wacht.

5 De in het vak Teteringen gelegerde troepen

Deels uiteenlopende opsommingen

Eerder vermeldden we dat het vak Teteringen vanaf 1 sep. 1624 met 4.000 man voetvolk en 200 ruiters werd bemand. In 1625 voegden zich daarbij nog voetvolk van het regiment Anholt (Callot, blz. 25) en van het regiment Brandenburg (Untzen-legende, letters S en X) en de ruiters van de 'Benden van Ordonnantie' (Hugo-tekst, blz. 54/55). Hugo, Pieri en de schrijver van de Callot-tekst vermelden geen details van de in het vak Teteringen gelegerde troepen. Callot zelf en Untzen doen dat in hun legende wél:

Callot:	Untzen:
"Tercio del Baron de Balançon" (90/M);	"Regiment Balançon" (K);
"Regimiento del Conde de Anholt" (94);	"Anholtischen Regiments" (M);
troepen "del Principe de Barbançon" (L);	
"Compañias di Beauuois" (90);	
	"Compagnien Brandenburgischen Regiments" (S);
"Compañias Italianas" (89);	"Italianischen Compagnie" (K/R);
"Compañias Irlandesas" (89);	
"Compañias Inglesas" (89);	"etlicher Frey Fendlein" (K);
"Batallon de socorro...Españoles" (92);	
"Batallon de socorro...Italianos" (93);	
troepen "del Conde Iuan de Nassau" (K);	"Compagnien Graf Johann von Nassaw...Regiment" (V);
	"Niederländischen Compagnien" (R);
"Regimiento del Duque de Nieuburg"(91).	"Compagnien Newburgischen Regiments" (L);
	"Frey Fendlein Waloner" (K).

In de legende van de O.e.w.Verhoeven-kaart worden in "Het Quartier ('vak') vanden Baron de Balanson (Teteringen)" opgesomd (letter V): de troepen "vanden Baron de Balançon ... (Ita)lianen vanden Marquis de s' Fondrata, Compatio, &c. Hooch-Duytschen vanden Hertoch van Neubourgh, Enghelschen, ende Irschen (Ieren)." We nemen aan dat

met '(Ita)lianen vanden Marquis de s' Fondrata' de 'Compañias Italianas/Italianischen Compagnie', met 'Compatio' het 'Batallon de socorro ... Españoles', met 'Hooch-Duytschen ...' de 'Compañias Inglesas/Frey Fendlein' en met 'Irschen' de 'Compañias Irlandesas/Frey Fendlein' worden bedoeld.

Op de O.e.w.Verhoeven-kaart zijn in het vak Teteringen twee ruitereenheden afgebeeld:

- 18) "Cuyrassiers Baron de Silli (Jean t' Serclaes, graaf van Tilly)" en
- 19) "Lanciers Baron de Wacken (Karel van Bourgondië, baron van Wacken en Kapelle)".

Het regiment Balançon

Claude van Rye, baron van Balançon was (Callot, blz. 7) kolonel van een regiment uit Bourgondië afkomstig voetvolk, dat 1.000 man telde. Op de Blaeu-kaart staat bij de veldwerken T.01, T.02, bij de redan aan de Kerkstraat en de veldwerken T.08, T.22, T.23, T.24 en T.25 het nummer 17: "Forts et Redoutes du Baron de Balançon". Callot plaatst op zijn kaart bij de veldwerken T.01, T.02, T.04, T.08, T.22, T.24 en T.25 de letter M: "Fuertes y redutos del Baron de Balançon", 'schansen en redoutes (die door personeel) van de baron van Balançon (werden bemand)'. Volgens Untzen werd de schans T.02 door twee compagnieën van het regiment Brandenburg en schans T.04 door een compagnie Italianen en twee compagnieën (Zuid-)Nederlanders bemand. We veronderstellen dan ook dat met het nummer 17 (Blaeu-kaart) en de letter M (Callot-kaart) niet alleen compagnieën van het regiment Balançon, maar ook zelfstandige compagnieën en compagnieën van andere, onder het bevel van Van Balançon gestelde, onderdelen worden aangegeven. Bij een aantal van de in het vak Teteringen gelegen veldwerken is op de Blaeu- en de Callot-kaart niet aangegeven door welke eenheden ze werden bemand.

Het regiment Neuburg

Over de afwezigheid in de insluiting van Wolfgang Wilhelm, prins van de Palts en hertog van Neuburg en de waarneming van het commando over zijn regiment door de luitenant-kolonel Van Bree, is reeds eerder geschreven. Volgens de Callot-kaart (legende, nummer 91) was het "Regimiento del Duque de Nieuburg" in het legerkamp Balançon bij het huidige Cadettenkamp gelegerd. De tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart noemt (letter V) in het vak Teteringen "Hooch-Duytschen vanden Hertoch van Neubourgh". Untzen situeert in het vak Teteringen (letter L) "Fendlein desz Fürstlichen Newburgischen Regiments davon allda Neun Compagnien underm commando H. Oberst Leutt. von Bree". Hij plaatst bij het legerkamp Balançon het opschrift "Neub: Obr: Leut: Bree" en bij de redoute T.19: "Fürstl: Neuburgische".

We veronderstellen dat het voltallige regiment Neuburg (negen compagnieën voetvolk sterk) in het legerkamp Balançon bij het huidige Cadettenkamp was gelegerd. De rang van de waarnemend regimentscommandant ("Oberst Leutt") luitenant-kolonel Van Bree was lager dan die van de vakcommandant kolonel Van Balançon; de aanwezigheid van Van Bree in het vak Teteringen vormde dus hiërarchisch gezien geen probleem. Dit zou bij de aanwezigheid van kolonel Van Neuburg wél het geval geweest zijn. Werd hij om die reden bij de staf van Spinola gelegerd, voelde hij er niets voor daar werkloos te verblijven en trok hij daarom naar Spanje?

Compagnieën van het regiment (Jan van) Nassau

Op de Callot-kaart is bij de veldwerken T.11 en T.17 de letter K geplaatst: “Fuertes y redutos del Conde Iuan de Nassau”, ‘schansen en redoutes (die door personeel) van graaf Jan van Nassau (werden bemand)’. Op de Blaeu-kaart is bij deze veldwerken en bij de brug over de Molen Leij (ter hoogte van kasteel IJpelaar) het nummer 22 geplaatst: “Forts et Redoutes du Conte Iean de Nassau”. Untzen plaatst op zijn kaart, aan weerszijden van de grens tussen de vakken Teteringen en Ginneken, driemaal het opschrift “Nassauische” en vermeldt in zijn legende (letter D): “Fendlein ... Regiment ... Graf Johan von Nassaw”.

Compagnieën van het regiment Beauvoir

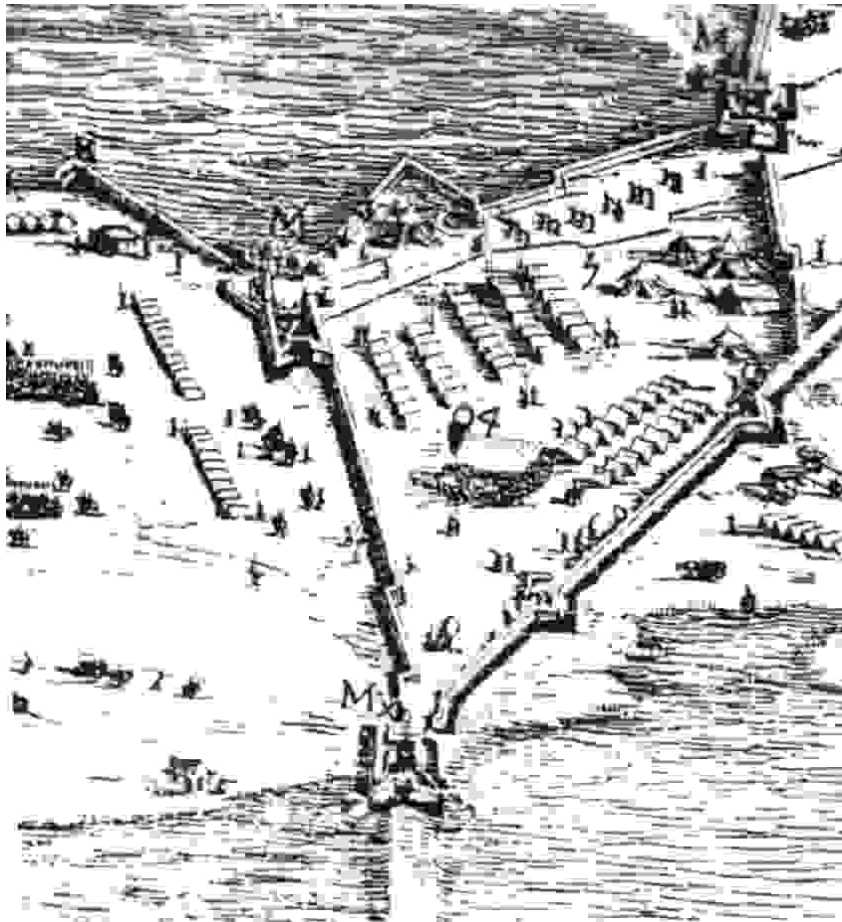
Bij de nadering van het staatse leger werden op 28 sep. (Callot-tekst) enkele compagnieën voetvolk van het regiment Beauvoir vanuit het legerkamp bij Ginneken naar de Vrachelsche Heide (vak Teteringen) gestuurd om aldaar een veldwerk op te werpen. Op 30 sep. werden deze compagnieën, als deel van de reserve, ter plaatse weer onder het bevel van Beauvoir gesteld. Na het vertrek van de reserve (31 okt.) zijn de compagnieën mogelijk in het vak Teteringen achtergebleven en onder het bevel van Van Balançon gesteld.

Compagnieën van het regiment Brandenburg

Untzen plaatst op zijn kaart bij de schans T.02 de letter S: “die Damm Schantz ... von den 2 beyligenden Compagnien Fürstl. Brandenburgischen Regiments verwacht worden” en geeft daarmee aan dat de schans door twee, daarbij gelegerde, compagnieën van het regiment Brandenburg werd bewaakt. Langs de Groenstraat plaatst hij het opschrift “Brandenb. Compan.”, we veronderstellen dat de compagnieën ook de redoutes T.01 en T.03 bewaakten. Verder plaatst hij bij redoute T.16 nog het opschrift “Fürstl. Brandenburgische”.

Het regiment Anholt

Pieri noteert in zijn dagboek (blz. 32, 30 nov.): ‘Men hoorde dat ... de hertog van Beieren 4.500 man voetvolk en 1.000 ruiters ... (had bijeengebracht en die) onder (het bevel van) de baron van Anholt (had geplaatst).’ Johan Jacob van Bronckhorst, baron (later: graaf) van Anholt, sloot zich volgens Callot (blz. 24) pas begin 1625 ‘met de manschappen van de Katholieke Liga, zijnde 4.000 man voetvolk en 1.600 ruiters, (bij Spinola aan. (Hij) moest kwartier maken in de dorpen Rijckevorsel en Wortel.’ Callot vervolgt op blz. 25: ‘De graaf van Anholt ging met de 4.000 Duitsers van zijn regiment naar het Kamp en bracht hen onder (“junto al quartel del Baron de Balançon”): pal naast het legerkamp van de baron van Balançon, op de plaats aangeduid met (het nummer) 5. Zijn ruiters, onder bevel van kolonel Neerssen, werden gelegerd tussen Hoogstraten en het Kamp.’ Onder ‘het Kamp’ wordt hier de insluiting verstaan, ‘de plaats aangeduid met (het nummer) 5’ is het “Quartel del Conde de Anholt”. Het cijfer 5 is op de Callot-kaart op enige afstand (naar schatting enkele honderden meters) van het legerkamp bij het huidige Cadettenkamp en bovendien aan de andere kant van de ‘rondweg’ getekend. Het woord “junto” moeten we blijkbaar niet al te letterlijk nemen, maar als ‘ dicht bij’ interpreteren.

Fragment van de Callot-kaart;
 de bovenkant is naar het oosten gericht.
 Onder zien we de overstroomde Vucht
 met (bij de letter M) schans T.02 en
 rechts boven (eveneens met een letter M) schans T.25.
 Bij het nummer 5 waren ongetwijfeld
 Van Anholt en zijn staf (in tenten) gelegerd,
 bij het nummer 94 ("Regimiento del Conde de Anholt")
 was het voetvolk (in hutten) ondergebracht.

Op de Blaeu-kaart zijn op dezelfde locatie als op de Callot-kaart tenten en rijen hutten afgebeeld, zonder dat de aldaar gelegerde troepeneenheid nader is aangeduid. Untzen tekent op zijn kaart (letter M) hutten van "... Fendlein Gräfflichen Anholtischen Regiments ..." aan de westzijde van de Hoolstraat en aan de oostzijde, in de redan bij de huidige Kerkstraat (letter N) "Ihre Genaden Graff von Anholt Quartier", 'het verblijf van de graaf van Anholt'. Op de Hugo, blz. 163-kaart is (letter H) de "Statio Comitiss Anholtini" halverwege tussen de kapel van Teteringen en de Meerberg, tussen het Hoeveneind en de Heistraat getekend. De tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart geeft de legering van het regiment Anholt niet aan.

Compagnieën van het regiment Barbançon

Albert van Ligne, prins van Barbançon, commandeerde (Callot, blz. 8) aanvankelijk als kolonel een regiment voetvolk uit Luik. Pieri schrijft op blz. 42 (19 jan.): ‘De prins van Barbançon werd door Zijne Majesteit (Philips IV) tot generaal van het (Spaanse) krijgsvolk in de (Zuidelijke) Nederlanden benoemd, zijn regiment werd toen aan Gravendona gegeven.’ Volgens Nicoletti 18) moeten we onder “Grauedone” de gouverneur van ’s-Hertogenbosch (Van Grobbendonck sr.) verstaan. We nemen aan dat de gouverneur -met het staatse leger in de buurt- zijn garnizoen niet verlaten heeft, maar dat diens zoon bedoeld wordt.

Op de Blaeu-kaart zijn in de buurtschap Heusdenhout de schansen T.09 en T.20 en de redoutes T.10 en T.19 met het nummer 20 aangegeven als “Forts en Redoutes du Conte de Barbançon”. Op de Callot-kaart staat bij de schans T.20 en de redoutes T.10, T.18 en T.19 de letter L: “Fuertes y redutos del Principe de Barbançon”, ‘schansen en redoutes (die door personeel) van de prins van Barbançon (werden bemand)’.

’Benden van Ordonnantie’

Nadat de kolonel Van Barbançon tot generaal bevorderd was en het commando over zijn regiment voetvolk had overgedragen, kreeg hij een aantal uit adellijke lieden samengestelde eskadrons ruiters, de zogenoemde ‘Benden van Ordonnantie’, onder zijn bevel. Deze eskadrons werden aanvankelijk bij de algemene reserve ingedeeld; de schrijver van de Callot-tekst vermeldt op blz. 25: ‘Het krijgsvolk onder de generaal, de prins van Barbançon, (lag) in Rijsbergen.’ In mei 1625 (toen vanuit Dongen een staatse aanval op het vak Teteringen dreigde) werden de eskadrons naar dat vak verplaatst. Door gebrek aan weidegrond voor de paarden rond het legerkamp bij het Cadettenkamp en ter voorkoming van competentieproblemen (Van Barbançon was generaal, Van Balançon kolonel) zijn ze in Heusdenhout gelegerd.

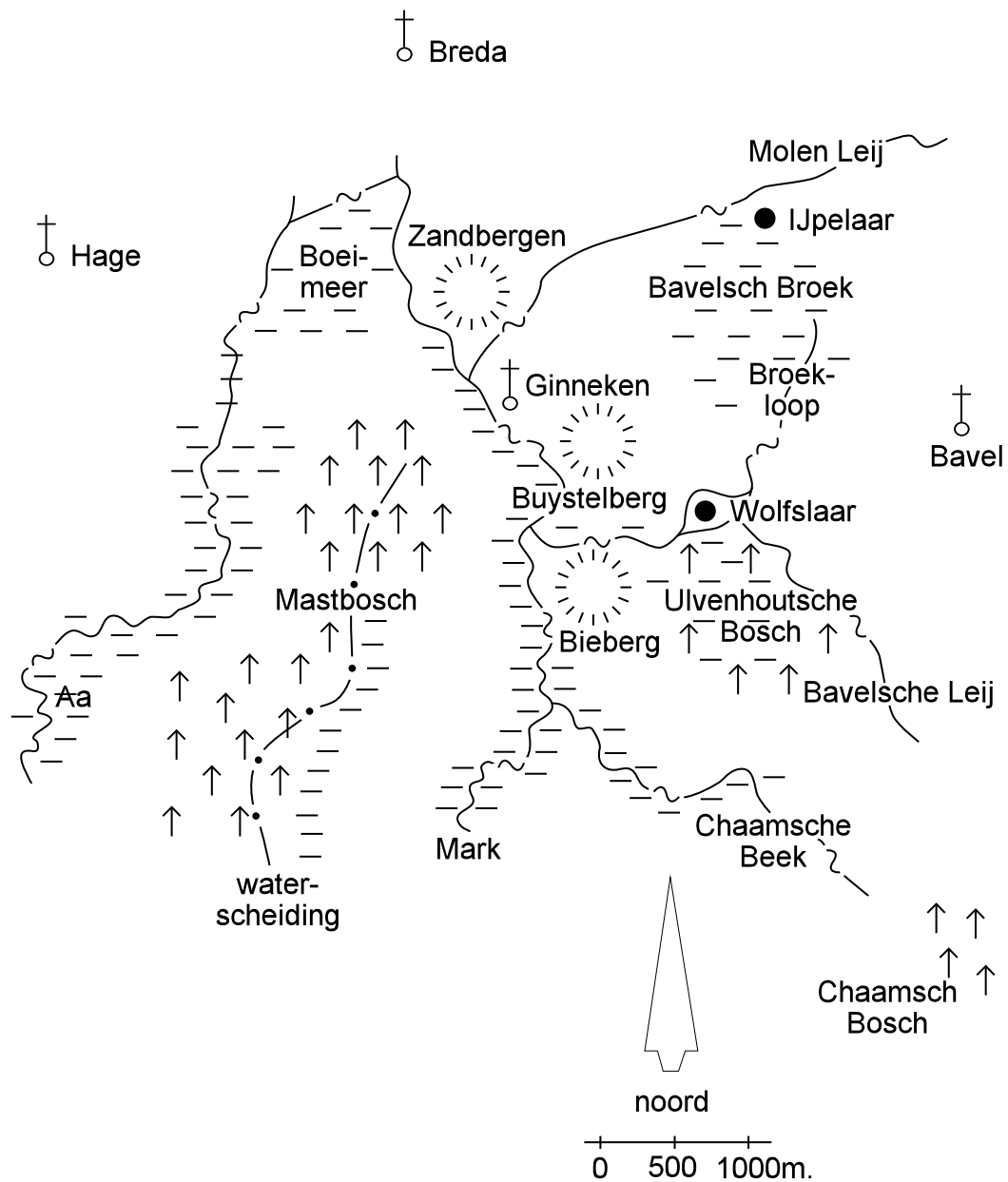
Op de Blaeu-, de Callot- en de Untzen-kaart zijn bij de kapel van Heusdenhout soldatenhutten getekend. Op de O.e.w.Verhoeven-kaart ontbreken die, maar is aldaar het opschrift “Prince de Barbanson” geplaatst.

18) *“SVPLIMENTO DELLE GVERRE DI FIANDRA ... ET IL MARAVIGLIOSO ASSEDIO Di Bredà coll’acquisto fatto dal MARCHESE SPINOLA SCRITTO, E LINEATO DA GABRIELE NICOLETTI ...”, TERNI, 1650.*

19)

Hoofdstuk D: Het vak Ginneken

1 Het terrein

De Boven Mark en de Aa of Weerij

De Boven Mark of de Aa of Weerij voeren ten zuiden van Breda overtollig regenwater af; de beide rivieren stroomden in 1624/25 door de vestingstad heen zeewaarts (naar het

Volkerak). De Aa mondde aanvankelijk ter hoogte van de Antwerpsche poort (bij de oorspronkelijke Sluisstraat) -via een onderdoorgang met een sluis in de vestingwal- als Donk, de huidige Donkvaart(straat), en Gampel (de huidige Gravenstraat) in de Mark uit. Dat vond plaats ter hoogte van de huidige Tolbrugstraat. In 1563 werd de benedenloop verlegd: sindsdien stroomde het water (via een kanaal), pal ten zuiden van de plaats waar de Mark de vesting binnenstroomde, in deze rivier uit. Als men daar de (inundatie)sluis in de onderdoorgang van de wal sloot, zette het opgestuwde water van de Mark en de Aa de Boeimeer en het stroomdal van de beide rivieren onder water. Ten zuiden van de (inundatie)sluis in de Mark uitmondende beken (van noord naar zuid: de Bavelsheloop en de Chaamsche Beek) zetten delen van het terrein ten zuidoosten van de vesting onder water. Via de Bavelsheloop kwamen dan delen van het Ulvenhoutsche Bosch onder water te staan en via de Broekloop het Bavelsh Broek (de huidige woonwijk Ijpelaar); de Bavelsh Leij en de Broekloop stroomden gezamenlijk als Bavelsheloop naar de Mark. Door de overheersende westenwind waren op de rechter (oostelijke) Markoever plaatselijk rivierduinen opgestoven: van zuid naar noord (tussen Ulvenhout en Ginneken) de Bieberg, (bij Ginneken) de Buystelberg en (tussen Ginneken en Breda) de Zandbergen. In het gebied tussen de Mark en de Aa, pal ten zuiden van de vestingwal (de huidige woonwijk Boeimeer), is op de Visscher-kaart als opschrift vermeld: "Dit Landt wert vande Stadt onder water geschut", de legende (nummer 34) vermeldt: "Dit Lant wert vande Stad onder water geset". Volgens deze zinsneden werd de Boeimeer dus in 1624/25 door het sluiten van de (inundatie)sluis in de Mark door het Bredase garnizoen geïnundeerd. Op alle overige door ons bestudeerde kaarten van het beleg is dit gebied (met uitzondering van de linker oeverwal van de Mark) als onder water staand getekend. Op de Visscher-kaart staat elders in de Boeimeer het opschrift: "De Boimaer Al afgebroken huysen". We veronderstellen dat er in het 's winters onder water lopende deel van de Boeimeer geen 'huysen' hebben bestaan en dat dit opschrift betrekking heeft op enkele, pal ten zuiden daarvan, op de droog blijvende oeverwal gelegen boerderijen.

Het Mastbosch

Pal ten oosten van de waterscheiding tussen de Mark en de Aa ligt een strook drassige grond: een oude beekloop. Op deze waterscheiding stond in 1624/25 een betrekkelijk klein bos dat de vorm van een zandloper had en waarvan de 'hals' ter hoogte van het huidige informatiecentrum de 'Oudhof' van Staatsbosbeheer lag. Het zuidelijke deel van het bos was dicht begroeid met loofhout, het noordelijke -meer open- met loofhout, struiken en hei. Ten westen van het noordelijke deel (door de Huisdreef daarvan gescheiden) stond een (eveneens met struiken en hei vermengd) loofbos: het (Princen)Haegsche Bosch. In 1621 was men, ten zuiden van de 'Oudhof', begonnen met een grote, vierkante aanplant van naaldhout; deze aanplant was in 1624 nog niet voltooid. De Brabantse benaming voor een dennenboom is 'mast', vandaar de latere naam Mastbosch.

Tussen de Mark en de Aa leidden in 1624/25 twee, door het drassige terrein langs de waterscheiding van elkaar gescheiden, accessen in de richting van Breda: één in het oosten -waarop vanuit Hoogstraten een heerbaan (waarvan het huidige Beukenlaantje deel uitmaakte)- en de in 1624 (kort voor de insluiting) nieuw aangelegde Galderseweg liepen

1) A.J.Spierings, *'Het Mastbos en het werk van Houtvester van Schermbeek', Heemkundige Kring Paulus van Daesdonck, Ulvenhout, 1990.*

en één in het westen, met de Overaseweg en een voetpad: het Eeuwig(heids) Laantje. Op de Visscher-kaart is als “Het Mas Bos” het loof (!) bos getekend. Untzen en de tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart situeren (om de insluitingswerken duidelijk te kunnen tekenen?) het “Mastbosch” te ver zuidelijk als een vierkant, respectievelijk ovaal bos. Op de rand van de Hugo, blz. 163- en de Callot-kaart is het eveneens als een ovaal bos getekend, maar nóg zuidelijker dan op de Visscher-kaart. Callot vermeldt daarbij het nummer 50: “Pinar”, ‘dennenbos’. De tekenaar van de Blaeu-kaart heeft het bos niet afgebeeld: op de plaats waar Callot het op zijn kaart getekend heeft, staat op de Blaeu-kaart de legende.

Het kasteel Bouvigne

Aan de oostelijke rand van het Mastbosch ligt op de linker oeverwal van de Mark het kasteel Bouvigne. Volgens Brekelmans 2) werd voor het eerst in 1554 een stenen huis, “... staende tot Ghinneken, genaempt ter Bouwerie”, vermeld, dat na 1625 verbouwd is tot het huidige kasteel. Behalve het geheel omwaterde Huis omvatte Bouvigne in 1624/25 een Neerhuis (voorgebouw) met een poort en een stal. Achter deze gebouwen lag een grote (in 16 vierkante perken verdeelde) tuin en ten zuiden daarvan een grote (in zes vakken verdeelde) boomgaard. Tuin en boomgaard waren door een sloot omgeven. Ten zuiden van de boomgaard lag (en ligt nog steeds) een boerderij, de zogenoemde ‘Groote Hoeve’. Behalve deze hoeve behoorde in 1624 nog een ‘Kleine Hoeve’ bij Bouvigne, en wel op de linker Markoever ter hoogte van de brug in de huidige Cartier van Disselstraat/Koningin Emmalaan. Volgens Otten 3) werd de ‘Kleine Hoeve’ in 1624 door Spaanse troepen platgebrand en daarna niet meer herbouwd.

Op de Blaeu-, de Callot- en de Hugo, blz. 163-kaart zijn het Huis, het Neerhuis, de tuin en de boomgaard in beeld gebracht. Op de Untzen-kaart is dit minder gedetailleerd, op de O.e.w.Verhoeven- en de Visscher-kaart onduidelijk gedaan.

Jansen 4) schrijft dat er, vermoedelijk bij de huidige Koningin Emmalaan/ Cartier van Disselstraat, in de Mark een doorwaadbare plaats was. Deze voorde werd onder meer gebruikt door handelaren die, met paard en wagen, voor dag en dauw met hun koopwaar (vis) van Geertruidenberg naar de markt van Antwerpen trokken. Ze behoefden zodoende te Breda niet te wachten tot de poorten geopend werden en dan bovendien, voor het (via de Tolbrug aldaar), oversteken van de Mark, geen tol te betalen. Die kooplieden reden via Den Hout, Teteringen en Heusdenhout en bereikten dan via de huidige Valkenierslaan en de Dillenburgstraat de voorde. Aan de overzijde van de Mark reden ze verder over de “Oude molendijk” (ongeveer het tracé van de huidige Ruitersboslaan) naar de Oude Molenbrug (de huidige Oranjeboombrug) over de Aa, om via de huidige Talmastraat de “Wegh (van Breda) na Antwerpen” te vervolgen.

Op aandrang van de toenmalige bewoner van Bouvigne (Jan Baptist Keermans) werd in 1611 ten zuiden van de (huidige Protestantse) kerk te Ginneken een voetbrug (vlonder)

2) F.A.Brekelmans, ‘Kasteel Bouvigne, Hoogheemraadschapshuis’, Breda, 1977.

3) Gerard Otten, ‘De straten van Breda’, Breda, 1988.

4) A.W.Jansen, ‘De heerbaan door de Mark bij de Ganseweijde te Ginneken’, kwartaalblad van de Heemkundige Kring Breda ‘ENGELBRECHT VAN NASSAU’, 1994-3.

over de Mark vervangen door een verkeersbrug (de huidige Duivelsbrug). Keermans wilde voor zijn ritten (te paard of per koets) van Bouvigne via Ginneken naar Breda een minder van de waterstand afhankelijke overgang van de Mark hebben. Het Bredase stadsbestuur vreesde echter dat het door de aanleg van een brug veel inkomsten bij de Tolbrug zou missen en wist te bereiken dat de brug bij Ginneken (behalve door Keermans?) niet mocht worden gebruikt (dit verbod werd pas in 1641 opgeheven). De Spanjaarden hebben zich in 1624/25 uiteraard niets van dit verbod aangetrokken. Op de door ons bestudeerde kaarten van het beleg is plaatselijk wel een brug, maar geen voorde getekend.

Tussen de Bavelse Leij en de Chaamsche Beek

Op de waterscheiding van de Chaamsche Beek en de Bavelse Leij ligt het Ulvenhoutsche Bosch, dat deels al vóór de 17de eeuw is aangeplant. Het westelijke (jongere?) deel van dit bos is drassig, enkele daarin gelegen waterlopen lozen hun water op de Bavelscheloop. De Bavelse Leij stroomt tussen Bavel en Ulvenhout van zuidoost naar noordwest, langs de rand van het Ulvenhoutsche Bosch.

Het meer noordelijk -op de rechter Leijoever gelegen- Bavelse Broek (de huidige woonwijk IJelaar) watert in zuidelijke richting via de Broekloop op de Bavelse Leij af. Bij een hoge waterstand op de Mark -bijvoorbeeld na het sluiten van de (inundatie)sluis in de Bredase vestingwal- kwamen het laaggelegen deel van het Ulvenhoutsche Bosch, het Bavelse Broek en het stroomdal van de Broekloop onder water te staan. Zo'n overstroming belemmerde in het zuidoosten de toegang tot Breda. Alleen een smal acces in de vorm van een verhoogde weg (een zogenoemde 'Brabantse dijk') bleef begaan- en berijdbaar. (In Brabant noemt men een verhoogd wegdeel door een laaggelegen strook grond tussen twee hoger gelegen gebieden ook een 'dijk'.) De huidige Klein Wolfslaar(weg) in het verlengde van de Overakkerstraat leidde als 'Brabantse dijk' van de Ginnekense Overakker naar de Roosberg en verder via de Oude Maastrichtse Baan naar Alphen (in de richting van het in 1624/25 Spaanse achterland).

De Broekloop mondt ter hoogte van het huidige Huis Wolfslaar in de Bavelse Leij uit; beide lopen dan als Bavelscheloop in westelijke richting verder, om tussen de Buystelberg (noord) en de Bieberg (zuid) in de Mark te stromen.

Dolne schrijft in een -ter gelegenheid van een Open Monumentendag uitgegeven- brochure 5): "De Tachtigjarige oorlog liet de boerderij (het huidige Huis Wolfslaar) niet onberoerd. Hield zij aan de periode van het beleg van Breda door Spinola in 1624/25 geen schade over, tijdens het beleg van Frederik Hendrik brandde zij in juli 1637 tot de grond toe af." Later werd bij de plaats waar de oude boerderij gestaan had een "Heere Huysinge" (landhuis) neergezet, de boerderij werd -om stankoverlast te voorkomen- enkele honderden meters ten westen daarvan herbouwd: de huidige "Villa Groot Wolfslaar".

Tussen het Ulvenhoutsche Bosch en de rivier de Mark ligt op de waterscheiding van de Chaamsche Beek en de Bavelse Leij de (huidige) dorpskern van Ulvenhout. Daar stond in 1624/25 nog geen kerk, de buurtschap omvatte slechts een aantal verspreid liggende boerderijen met het jachtslotje "Hooghuijs Grimhuijsen" als middelpunt. Dit slotje is in 1904 afgebroken; pal ten zuidoosten ervan staat sinds dat jaar een kerk.

5) E.M.Dolne, *'Een fietstocht langs buitenplaatsen, landhuizen en andere monumenten'*, 1991.

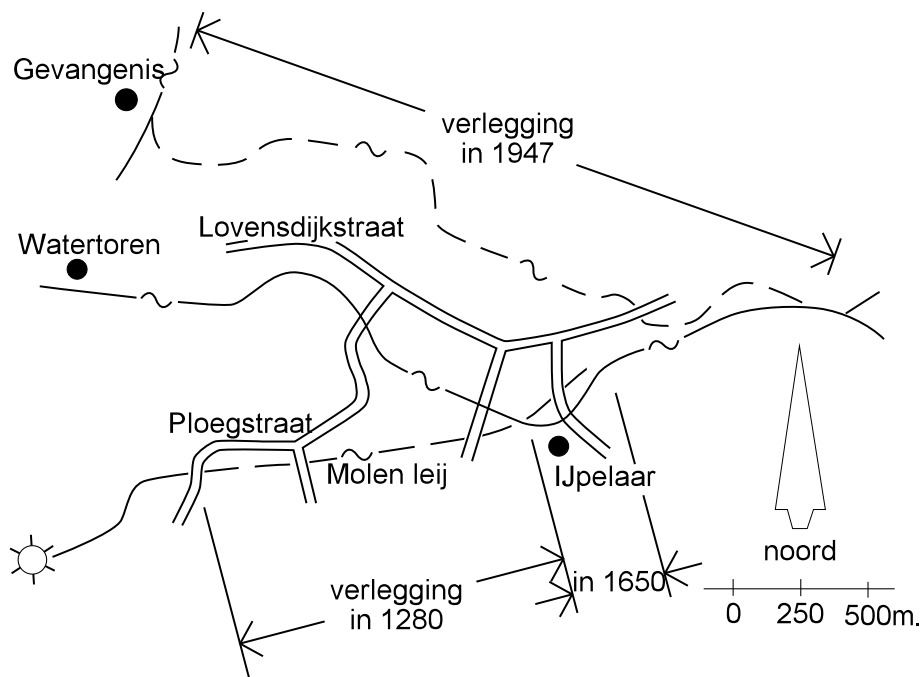
Op de Visscher-kaart valt het gebied tussen de (daarop niet getekende) Bavelse Leij en de Chaamsche Beek, op de Untzen-kaart dat bij de Chaamsche Beek buiten het kaartbeeld. Alle door ons bestudeerde kaarten van het beleg tonen een onvolledig beeld van de plaatselijke terreingesteldheid: op de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart ontbreekt de Bavelse Leij, het Ulvenhoutsche Bosch is (opmerkelijk genoeg) op geen van de kaarten getekend, de Broekloop vinden we alleen op de Hugo, 163-kaart en Wolfslaar alleen op de O.e.w.Verhoeven-kaart terug.

Het kasteel IJpelaar

Tussen het drassige Bavelse Broek en het eveneens drassige stroomdal van de Molen Leij lag een smalle, wat hoger gelegen rug. Daarover kon men in 1624/25 (via de huidige Seminarieweg, de IJpelaarstraat, een brug over de Leij en de Lovensdijkstraat) vanuit Bavel Breda bereiken. Pal ten zuiden van de overgang over de Leij stond het uit de 15de eeuw stammende kasteel "Den Groote Ypelaar". Tussen 1875 en 1878 werd het afgebroken en daar vlakbij een gebouw neergezet waarin het seminarie van het bisdom Breda gevestigd werd.

Op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163, de O.e.w.Verhoeven en de Visscher-kaart is het kasteel te ver in de richting van Bavel en aan de verkeerde kant van de huidige Seminarieweg gesitueerd. Untzen beeldt het op zijn kaart op de juiste locatie uit.

De Molen Leij en de Zandbergen

Volgens Leenders 6) vormden eertijds twee in westelijke richting stromende beken ter hoogte van de 20ste-eeuwse vuilnisbelt ten oosten van Breda samen een lei, die pal ten noorden van kasteel IJpelaar en ten zuiden van de huidige Lovensdijkstraat, langs de huidige watertoren bij het Wilhelminapark, via de Bredase stadsgracht in de Mark uitmondde. In de 13de eeuw werden (aldus Leenders) in de tussen Ginneken en Breda aan de Mark gelegen buurtschap de Zandbergen twee windmolens en een watermolen gebouwd. De windmolens vingen op het -ten opzichte van de omgeving- vrij hoge rivierduin voldoende wind om te kunnen malen. Om de watermolen aan te drijven, werd de lei rond 1280 vanaf kasteel IJpelaar tot bij de huidige Ploegstraat door een gegraven kanaal (de Molenvloet) omgeleid. Vandaar stroomde het leiwater door de bedding van een kleine kreek langs de watermolen naar de Mark. De oude leiloop (De Rul) verlandde, de monding verdween bij de aanleg van de Bredase vestingwerken in de 16de eeuw. De Molenvloet werd vanaf de 17de eeuw ook Molen Leij genoemd. In 1650 is de loop van de Molen Leij bij kasteel IJpelaar over korte afstand iets naar het noorden verlegd. In 1947 is ze bij de aanleg van de zuidelijke rondweg opnieuw verlegd: nu stroomt ze bij de gevangenis in de stadssingel. Op de Untzen-kaart is het opschrift “De Mulmvloet”, op de O.e.w.Verhoeven-kaart de “Meulenvloet” en op de Visscher-kaart “de Ley flu.”geplaatst. Op de O.e.w.Verhoeven- en de Visscher-kaart is ook De Rul getekend; dit beekje stroomde volgens deze kaarten bij het kroonwerk vóór de Ginnekenschepoort in de vestinggracht. Volgens de ‘Historische Atlas Noord Brabant, Chromotopografische Kaart des Rijks 1 : 25.000’ 7) stroomde de Molen Leij vanaf de bij de Ginnekenweg gelegen watermolen via het huidige Schuifhil(pad) in zuidelijke richting, om bij de huidige Burgemeester Serrarislaan in de Mark uit te monden. Het is opmerkelijk dat op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163, de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart (en zelfs op de in de Van der Hoeven-tekst opgenomen “Schets der belegering van Breda in 1624-25 door markies Spinola”) de Molen Leij vanaf de watermolen een (zij het flauwe) bocht in noordelijke richting maakt. Alleen op de Visscher- en de Lips/Dou-kaart 8) buigt de Leij duidelijk zichtbaar in zuidelijke richting af, alvorens in de Mark af te wateren. Jansen 9) schrijft: “Het is mogelijk, dat in vroegere tijden de Molen Leij in het lage terrein ... langs de zuidelijke rand van de Zandbergen (met een noordelijke bocht) in de toen bredere rivier uitstroomde, maar bij de ontwatering (inpoldering) van een aantal beemden tussen Ginnekenweg en Baronielaan verlegd werd naar de bedding, die hij tot omstreeks 1950 (met een zuidelijke bocht) gevolgd heeft.”

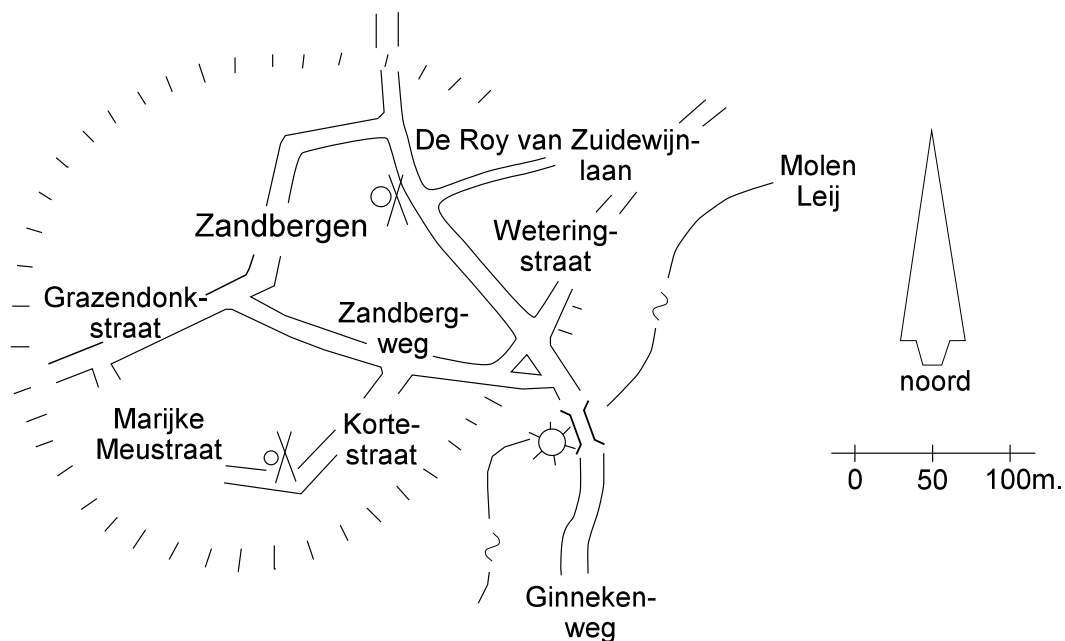
De, over de oostzijde van de Zandbergen tussen Breda en Ginneken lopende, Ginnekenweg was een belangrijke uitvalsweg. Hij kruiste met een brug pal ten zuiden van de Zandbergen (ter hoogte van het huidige Saksen Weimarplein) de Molen Leij. Volgens Jansen (zie voetnoot 9) stond op de Zandbergen in 1624 een standaard(wind)molen en wel op de plaats

6) K.A.H.W.Leenders, ‘De Molenlei’, (nog) niet gepubliceerd.

7) Den IJp: Robas Producties, 1989.

8) Deze kaart draagt een zeer uitgebreid opschrift dat begint met “In den Jaere 1624 ...”, Rijks Archief Brabant.

9) A.W.Jansen, ‘Waar stond de Ginnekense watermolen? Een poging tot plaatsbepaling’ en ‘De Zandbergen onder Teteringen door de eeuwen heen’, Kwartaalblad van de Heemkundige Kring Breda, “ENGELBRECHT VAN NASSAU”, 1993-1, respectievelijk 1993-2.

waar de huidige Marijke Meustraart op de Kortestraat aansluit. De boeren uit Bavel en Ginneken bereikten de molen via de Ginnekenweg, de huidige Zandbergweg en de Kortestraat. De boeren uit Teteringen reden via de Molenstraat, een landweg die in 1624/25 eerst het tracé van het oostelijk deel van de huidige De Roy van Zuidewijnlaan volgde en daarna ter hoogte van de Ginnekenweg op de Zandbergweg aansloot. (Het westelijke deel van de De Roy van Zuidewijnlaan liep in de 18de eeuw naar een toen iets noordelijker en dichterbij de Ginnekenweg staande molen. Bedoelt Leenders (zie voetnoot 6) met 'twee windmolens' op de Zandbergen misschien niet dat er gelijktijdig twee stonden, maar dat de eerste door een tweede werd vervangen? Waar de Weteringstraat op de Ginnekenweg aansloot, stond in 1624 een herberg "Den Doorn-tuyn", waar voerlieden (en hun paarden) zich konden laven, terwijl hun graan tot meel vermalen werd. Ook bij de watermolen stond volgens Jansen (zie voetnoot 9) een herberg ("In de Drie Coningen").

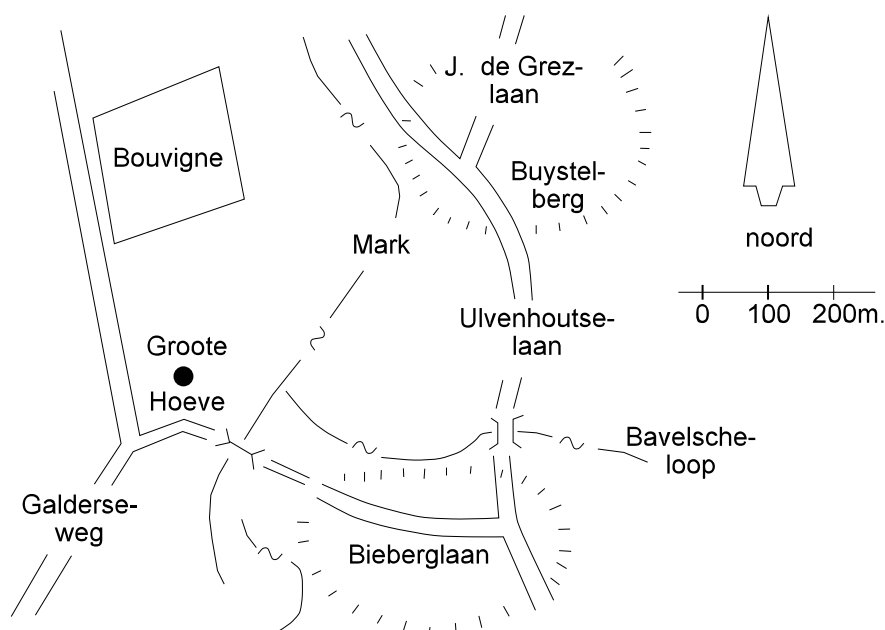
Het dorp Ginneken, een knooppunt van landwegen

Te Ginneken stond in 1624/25, rond een driehoekig dorpsplein (de Ginnekenmarkt), een aantal woonhuizen, met dicht daarbij een stenen kerkgebouw. Op dit plein kwam de 'heerbaan' naar Hoogstraten via Galder en Strijbeek, de 'heerbaan vande Lande van Turnhout' via Chaam en Alphen en een aftakking van de 'Antwerpse Baan' samen om als Ginnekenweg naar Breda te leiden.

Nog een tweetal 'bergen' langs de Mark

Behalve de Zandbergen tussen Breda en Ginneken, ligt op de rechter Markoever tussen Ginneken en Ulvenhout nog een tweetal 'bergen'. Het gebied waar de huidige Allerheiligenweg op de Ulvenhoutselaan aansluit, werd vroeger de Buystelberg genoemd.

De Mark stroomde hier vlak langs en volgens Jansen 10) lag hier eertijds een losplaats voor met hooi, stadsmest en buystel beladen vaartuigen. ('Buystel' was een afvalproduct dat bij het brouwen van bier ontstond en als veevoer gebruikt werd.) Volgens Jansen stond in de 17de eeuw op de hoek van de huidige Jacqueline de Grez- en de Ulvenhoutselaan een uitgeholde grensboom ("de Luyseyck"), die diende als rustpunt bij processies ("Cruyseyck") en vermoedelijk in het begin van de Reformatie als plaats waar verboden hagepreken werden gehouden ("Preeckeyck"). Op een kadasterkaart uit 1832 is een "Luyseyck" tegenover de "Zandstraat" (de huidige Kerkhofweg, met in het verlengde daarvan de Jacqueline de Grezlaan) getekend; Buiks 11) vermeldt: "Op de Buistelberg stond (in 1653) de Luiseik, een zeer oude, bijna afgestorven Eik. De Eik zal identiek zijn met de Luiseik = Preekeik".

Ter hoogte van de "Groote Hoeve" van Bouvigne liep in 1624/25 een voetpad, dat de Galderseweg met de Ulvenhoutselaan verbond. In dat pad lag een vlonder, waarover voetgangers de Mark konden passeren. Op de rechter Markoever ligt de Bieberg. Via deze 'berg' bereikte men (over de huidige Bieberglaan) de Ulvenhoutselaan iets ten zuiden van het punt waar de Bavelscheloop nog altijd deze laan kruist. Op de Bieberg ligt nu een (Protestants) kerkhof, de vlonder over de Mark is inmiddels door een brug (over een stuw) vervangen.

Op de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart zijn de Bieberg (als een terreinverhoging) en ook het voetpad en de vlonder getekend. De Blaeu- en de Callot-kaart tonen het pad en de vlonder, de Hugo, blz. 16-kaart en de Visscher-kaart uitsluitend de vlonder.

10) A.W.Jansen, 'De Buystelberg' Kwartaalblad van de Heemkundige Kring Breda "ENGELBRECHT VAN NASSAU", 1989 (bedoeld wordt: 1988) - 3/4.

11) Ir. Chr.Buiks, 'Veldnamen, Ginneken-dorp I', uitgave van de Heemkundekring Paulus van Daesdonck, z.p., 1986.

2 Het Spaanse legerkamp bij Ginneken

De getalsterkte en de indeling

Pieri schrijft op blz. 9 van zijn dagboek: 'In het begin van de avond (van de 26ste aug.) vertrokken als eersten troepen van Z.E. (Spinola, vanuit Gilze) onder het bevel van ... Francisco van Medina, om post te vatten te Ginneken ... Twee uur daarna zond Z.E. (hem) meerdere regimenten Italiaans voetvolk ter versterking na ... In de morgen van de 27ste ... kwam Z.E. met de rest van het leger te Ginneken aan ...'. In de Hugo-tekst lezen we (blz. 28) dat Spinola '... Van Medina met tien eskadrons ruiters en ongeveer 4.000 man voetvolk op pad stuurde ... Hij moest te Ginneken ... postvatten ... Vroeg in de ochtend (van 27 aug.) vertrok de markies (Spinola) uit Gilze met de rest van zijn leger. Hij kwam tegen het middaguur te Ginneken aan ...'. In de Callot-tekst staat op blz. 6: 'Met 10.000 man voetvolk en bijna de gehele ruitery ging de markies naar het dorp Ginneken ... De nacht tevoren had(den) troepen onder het bevel van) Don Francisco van Medina ... reeds de plaats bezet waar de (water)molen (tussen Breda en Ginneken) stond ...'.

Pieri, Hugo en de schrijver van de Callot-tekst zijn, in hun opsomming van het aantal troepen dat vanuit het afwachtingsgebied op 27 aug. te Ginneken aankwam, niet volledig en ook niet correct. In hoofdstuk B berekenden we dat het Spaanse leger op die datum 40.000 man telde, waarvan 4.000 man voetvolk en 1.500 ruiters onder bevel van Hendrik van den Bergh in de omgeving van Grave verbleven en 34.500 man in het afwachtingsgebied en in de bevoorradingscorridor. Van deze 34.500 man trokken in de nacht van 26 op 27 aug. 7.000 man voetvolk en 300 ruiters naar de Hartelbergen en Terheijden en 7.000 man voetvolk en 700 ruiters naar Ginneken. In de bevoorradingscorridor bleef 7.500 man achter. Spinola vertrok op 27 aug. met $40.000 - 5.500 - 7.300 - 7.700 - 7.500 = 12.000$ man (9.000 man voetvolk en 3.000 ruiters) naar Ginneken. Vanuit Ginneken vertrokken op 29 aug. 6.000 man voetvolk en 200 ruiters naar het vak Teteringen en op 1 sep. 100 ruiters naar het vak Hage (totaal 6.300 man). Het legerkamp bij Ginneken moest dus op 1 sep. onderdak bieden aan $7.700 + 12.000 - 6.300 = 13.400$ man (10.000 man voetvolk en 3.400 ruiters). Van deze 13.400 man waren 3.000 man voetvolk en 400 ruiters belast met de insluiting van Breda in het vak Ginneken en behoorden 7.000 man voetvolk en 3.000 ruiters tot de algemene reserve. Deze reserve vertrok op 30 sep. naar de Vrachelsche Heide en keerde niet meer naar het legerkamp bij Ginneken terug. In de loop van het beleg werd de Spaanse troepenmacht uitgebreid; naar schatting 2.000 man voetvolk van deze uitbreiding werd in het legerkamp bij Ginneken ondergebracht.

Vanwege zijn uitgestrektheid werd het legerkamp bij Ginneken in vijf afzonderlijke kampdelen verdeeld:

- i. een kampdeel voor het voetvolk dat de insluitingswerken in het vak Ginneken moest bewaken en verdedigen én voor het voetvolk dat bij de algemene reserve ingedeeld was;
- ii. een kampdeel waar Spinola en zijn staf (alsmede een aantal regimentscommandanten) gelegerd waren;

- iii een kampdeel waar kanonniërs en pontonniërs ondergebracht waren, kanonnen geparkeerd stonden en voorraden kruit en projectielen opgeslagen waren;
- iv. een kampdeel waar de verzorging van de troepen in de insluiting en -aanvankelijk- van de algemene reserve geconcentreerd was (het zogenoemde verzorgingsgebied) en
- v. een kampdeel waar de ruiters en hun paarden waren ondergebracht die in het vak Ginneken opereerden en -aanvankelijk- ook zij die bij de algemene reserve ingedeeld waren.

De algemene reserve moest zowel in de insluiting als in de bevoorradingscorridor kunnen opereren. Zolang de staatse dreiging vrijwel uitsluitend uit uitvallen van het Bredase garnizoen bestond, was een legering op (om niet door zo'n uitval gebonden te worden) weliswaar enige-, maar (om snel te kunnen ingrijpen) toch vrij korte afstand van Breda (in casu: aan de van Breda afgekeerde zijde van het legerkamp bij Ginneken) noodzakelijk. Van daaruit kon (indien nodig) door de algemene reserve ook snel in het noordelijk deel van de bevoorradingscorridor worden ingegrepen.

Het bij Ginneken, voor het onder dak brengen van personeel, materieel en voorraden, bruikbare terrein bood voor een zo groot aantal troepen niet voldoende ruimte om -zoals bij Teteringen- een legerkamp in de klassieke, vierkante vorm in te richten. De vorm en de indeling moesten bij Ginneken aan het terrein ter plaatse worden aangepast.

Chifflet schrijft op blz. 30: "Tous les quartiers horsmis celuy de Gineken furent enceints d'un fossé, et d'un parapet de terre ...", 'alle legerkampen, behalve dat bij Ginneken, werden omgeven door een gracht en een aarden wal ...'. Op blz. 31/32 schrijft hij: "L'enceinte du quartier du Marquis estoit d'un parapet ... il est vray qu'elle estoit interrompue, à cause que la plus-part de la caualarie estoit logée derriere le quartier ...", 'het legerkamp bij Ginneken werd omsloten door een borstwering ... die onderbroken was, omdat het gros van de ruitery achter (ten zuiden van) het legerkamp was ondergebracht ...'.

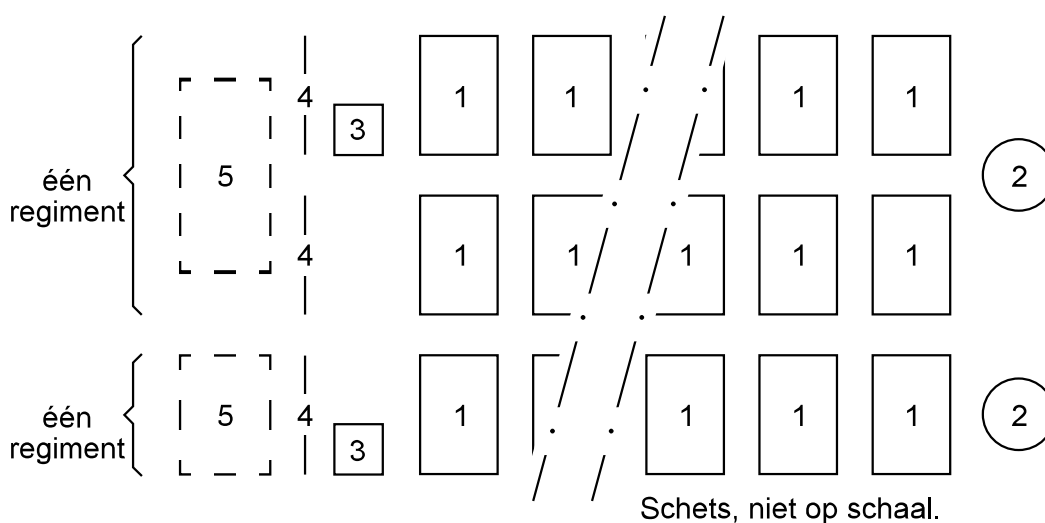
Volgens de Callot-kaart was ten zuiden van Ginneken, in een grillig lopende (aan het terrein aangepaste) lijn, een legerkampwal opgeworpen die tweemaal, door de van zuid naar noord door het legerkamp stromende Mark, werd onderbroken. Buiten de wal lag niet alleen (in het zuiden) het niet omwalde ruiterkampdeel, maar ook (in het noorden) het niet omwalde verzorgingskampdeel in de dorpskom. De wal omsloot dus het kampdeel voor het voetvolk, de stafkampdelen, de kampdelen voor de kanonniërs en de pontonniërs en het verzorgingskampdeel op de linker Markoever rond Bouvigne. Het ruiterkampdeel was omgeven door, in het noorden de legerkampwal, in het oosten het drassige deel van het Ulvenhoutsche Bosch, in het zuiden de Chaamsche Beek en in het westen de rivier de Mark. Het bos en het stroomdal van de beek en de rivier waren (door de opgevoerde waterstand) een natuurlijke hindernis van formaat. In de bebouwde kom van Ginneken verbleven ook dorpsbewoners, die men blijkbaar enerzijds niet wilde verjagen, maar anderzijds ook niet binnen de omwalling duldde.

Fragment van de Callot-kaart;
 de bovenkant is naar het oosten gericht.
 Rechts onder (nummer 40) het “Casa del principe de Oranges ...”,
 het ‘Huis van de prins van Oranje’ (Bouvigne).
 Rechts mondt de Bavelscheloop in de Mark uit
 en kruist de Ulvenhoutselaan (midden rechts) deze waterloop.
 Rechts boven (nummer 32) ligt Wolfslaar.
 Links boven, tussen het drassige Bavelsch Broek (de huidige woonwijk IJpelaar)
 en de drassige oevers van de Broekloop, is (bij de letter E) de Bavelselaan getekend.
 Links midden, bij de letters E, zien we de met een dunne lijn
 getekende voorlopige contravallatie’wal’ langs de Valkenierslaan.
 Links onder (nummer 34) staat de “Iglesia de Ginneken”,
 de (huidige Protestantse) ‘kerk van Ginneken’ en overspant de Duivelsbrug de Mark.

Het voetvolkkampdeel (i)

Op de Blaeu-kaart zijn, ten oosten van de (huidige Protestantse) kerk van Ginneken, een tweetal blokken met rijen soldatenhutten, een aantal officiers/onderofficierstenten en twee tenten-combinaties getekend. De tekenaar plaatst daarbij het nummer 24: “Quartier du Marquis Spinola”, het ‘legerkamp van markies Spinola’. Callot situeert op zijn kaart op deze locatie eveneens twee blokken en plaatst daarbij het teken +: “El villaje de Ginneken, quartel del Marques”, ‘het dorp Ginneken, legerkamp van de markies’. Met ‘het dorp’ bedoelt hij niet de bebouwde kom van Ginneken, maar een dicht daarbij gelegen open akkergebied. In twee op de Overakker (tussen de huidige Valkenierslaan, Croystraat, Muiderslotstraat, Bavelse laan en Kerkhofweg) gelegen blokken was -volgens de erbij geplaatste nummers en de verklaring daarvan in de “Tabla”- voetvolk geleverd.

Deze hutten (1) staan per rij met de lengterichting naast elkaar, per regiment staat aan de achterzijde van de rij(en) één tent (2), aan de voorzijde één barak (3). Vóór de barak zijn in iedere rij pieken tegen een rek (4) geplaatst. Daarvóór staan op een wapenplaats (5) troepen in carré opgesteld. (Op een wapenplaats stelden de manschappen zich in gevechtsformatie op.)

De tekenaar van de Hugo, blz. 163-kaart situeert op de Overakker (vanwege het kleine formaat van de kaart) symbolisch twee enkele rijen soldatenhutten, met wapenrekken, twee tenten en twee carrés voetvolk en plaatst daarbij de letter A: “Statio Marchionis Spinolae”, het ‘legerkamp van markies Spinola’.

Untzen tekent binnen het “Spinola Quartier” op de Overakker twee blokken met ieder twee rijen soldatenhutten, wapenrekken, barakken en twee carrés voetvolk. De kapitein Untzen arriveerde begin 1625 in de insluiting; gezien het jaargetijde verbleven de officieren en onderofficieren toen niet in tenten, maar in barakken. Hij plaatst bij het langs de Valkenierslaan staande blok de letter D: “Die Fronten der Fendlein im Haupt Quartier ... (een opsomming van regimenten)” en bij het blok langs de Overakkerstraat de letter E: “Die Fronten der Fendlein der Regimenten ...”. Met de term “Haupt Quartier” bedoelt

Untzen ongetwijfeld het omvangrijkste- en (door het verblijf van Spinola daarin) belangrijkste legerkamp in de insluiting en niet het 'hoofdkwartier', de plaats waar uitsluitend de opperbevelhebber en zijn staf verbleven. Met "Die Fronten der Fendlein" wordt bedoeld: de wapenplaats waar de troepen zich achter hun vaandels opstelden, alvorens af te marcheren om te worden ingezet.

De tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart situeert op de Overakker (langs de Valkenierslaan) een blok met twee rijen soldatenhutten, barakken en wapenrekken, met daarbij de letter K: "Le Front de Banderes daer die Vendels staen en vlieghen ...". Langs de oostzijde (ons inziens aan de verkeerde kant) van de Overakkerstraat tekent hij een blok met twee rijen soldatenhutten en wapenrekken, maar geen barakken en tenten. Daarbij plaatst hij de letter L: "Noch de Vendelen die ghecomen syn met ...". De Overakkerstraat was ongetwijfeld een weg waarover colonnes met levensmiddelen beladen voertuigen vanuit Lier/Herentals via Alphen naar Ginneken (en leeg terug) reden. We kunnen ons niet indenken dat dit verkeer tussen de blokken door plaatsvond en nemen aan dat de beide blokken aan de westkant van de Overakkerstraat lagen. Op de Callot-kaart is van de Overakkerstraat uitsluitend de aanzet ter hoogte van de Bavelse laan (bij nummer 22) getekend en de carrés aan de oost-, de wapenrekken, soldatenhutten en tenten aan de westkant. We veronderstellen dat dit wat betreft de carrés een vertekening is.

Op de Visscher-kaart zijn rijen soldatenhutten getekend rond de kerk van Ginneken en (in groten getale) bij kasteel Bouvigne met daarbij het nummer 28: "het out quartier van Marquis Spinola". We danken deze (ongetwijfeld onjuiste) informatie aan de gebrekkige waarneming vanaf de toren van de Groote- of Onze Lieve Vrouwekerk te Breda.

Het op de Overakker gelegerde voetvolk

In de insluitingsvakken werden troepen van meerdere regimenten gelegerd. Om competentieproblemen tussen de kolonels regimentscommandant te voorkomen, stelde Spinola per vak één (of meerdere) compagnie(ën) per regiment onder het bevel van de door hem aangewezen kolonel vakcommandant en deelde hij de overige kolonels met de rest van hun compagnieën in bij de algemene reserve. Die compagnieën werden, samen met de andere regimenten van de reserve en met de insluitingstroepen, in het legerkamp bij Ginneken gelegerd, de kolonels regimentscommandant werden in het stafkampdeel ondergebracht.

In de legende van de Callot-kaart staan de in het voetvolkkamp op de Overakker gelegerde troepen, per onderdeel genummerd, vermeld; in de legende van de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart is het in het vak Ginneken gelegerde voetvolk achter de letters D en E, respectievelijk K en L opgesomd.

In het grote blok langs de Valkenierslaan waren gelegerd:

- het **regiment** Spanjaarden van Juan Niño van **Tabora** (Callot:nummer 12);
- het **regiment** Spanjaarden van Juan Claros van **Guzmán** (Callot: nummer 13);
- het **regiment** Spanjaarden van Francisco van **Medina** (Callot: nummer 14);
Spinola stelde (Blaeu-tekst, blz. 4, linkerkolom) kolonel "... De Medina tot Overste van de wercken tegen de stadt, en van 't leger te Ginneke ...", 'Commandant van de insluitingstroepen in het vak Ginneken' aan.
- het **regiment** Ieren van de graaf van **Tyrone** (Callot: nummer 15);
- het **regiment** Engelsen van Edward **Param** (Callot: nummer 16);
Untzen en Verhoeven vermelden dit regiment niet in hun opsomming;

- compagnieën van het **regiment** Luikenaars van Albert van Ligne, prins van **Barbançon** (Callot: nummer 17).
Enkele compagnieën van dit regiment waren in het vak Teteringen onder het bevel van Van Balançon gesteld.
- compagnieën van het **regiment** Duitsers van Otto Henry, graaf **Fugger** (Callot: nummer 18);
Untzen noemt in zijn opsomming van de in het vak Hage gelegeerde troepen (letter Ff): “Sechs Compagnien von Grafen Fugger etc. ...”.
- het **regiment** Bourgondiërs van Claude François van Cusance, baron van **Beauvoir** (Callot: nummer 19);
- compagnieën van het **regiment** Italianen (Napolitanen) van Juan Bautista van Capua, markies van **Campolataro** (Callot: nummer 20);
Volgens Callot (legende, nummer 72) was een compagnie van dit regiment in het vak Terheijden onder het bevel van Baglione gesteld.
- compagnieën van het **regiment** Italianen van graaf Francesco van **Adda** (Callot: nummer 21);
We veronderstellen dat van het regiment Adda één compagnie onder het bevel van Van Medina is gesteld (Callot-legende, nummer 45), twee compagnieën onder dat van Baglione (Pieri, blz. 13) en dat de overige compagnieën bij de algemene reserve waren ingedeeld.

In het kleine blok langs de Overakkerstraat waren gelegerd:

- het **regiment** Portugezen van Diego Luis van **Oliveyra** (Callot: nummer 22);
Een deel (bataljon?) van dit regiment was volgens Hugo (blz. 31) belast met de bewaking en verdediging van het legerkamp Ginneken.
- compagnieën van het **regiment** Duitsers (Brandenburgers) van Johann Georg (“des Jüngern”), markies van **Brandenburg** (Callot: nummer 23);
Van dit regiment waren compagnieën in het vak Teteringen onder het bevel van Van Balançon gesteld (Untzen-legende, letter S) en “Etliche Compagnien” in het vak Terheijden onder dat van Baglione (Untzen-legende, letter X).
- compagnieën van het **regiment** Italianen van Marcello, baron van **Giudice** (Callot, nummer 24).

Pieri schrijft op blz. 23 (24 okt.): ‘Marcello van Giudice kreeg van Z.E. (Spinola) het commando over het bataljon Italianen.’ Het lijkt ons zeer wel mogelijk dat Van Giudice niet het commando over het bataljon, maar over het regiment Nocera kreeg. Pieri noteert op blz. 15 (18 sep.) in zijn dagboek: ‘De hertog van Nocera vertrok naar (zijn woonplaats?) Napels ... en liet daarbij zijn paarden (ruiters) en manschappen (voetvolk) te velde (in de insluiting van Breda) achter.’ Volgens Callot stonden “Nueue Companias (negen compagnieën, dat wil zeggen: een bataljon) del Maestre de Campo Marcello del Iudice ...” in het vak Terheijden onder het commando van Baglione. We vermoeden dat de overige compagnieën van het regiment Nocera (samen ook een bataljon sterk) onder het commando van Van Giudice op de Overakker gelegerd waren. Pieri schrijft op blz. 40 (5 jan.): ‘Omdat het harder ging vriezen, stuurde Z.E. (Spinola) een vliegend vendel ... naar het vak van de baron van Balançon (Teteringen). Dat vendel was samengesteld uit voetvolk van verschillende regimenten en van meerdere ‘nationaliteiten’ en bestemd om onder het commando van sergeant-majoor Gi(e)rolamo Aluero van het regiment Giudice (‘vliegend’) ingezet te worden waar dat (in de insluiting) nodig zou zijn.’ Het betrof hier blijkbaar een

soort commando-eenheid, die bestemd was om ingezet te worden waar het overige voetvolk in de insluiting zijn taak door extreem winterse omstandigheden niet zonder hulp aankon. Pieri vermeldt op blz. 46: '1 feb. Z.E. versterkte die nacht het vak Baglione (Terheijden) met 500 man voetvolk onder het commando van sergeant-majoor Girolamo Alvero.' We veronderstellen dat dit bataljon (500 man is te talrijk om van een compagnie te spreken) samen met het bataljon Giudice tot de insluitingsreserve behoorde, wat inhoudt dat het niet onder het commando van Van Medina geplaatst was, maar rechtstreeks onder Spinola stond en op de Overakker gelegerd was. Naast een algemene reserve (om op te treden in de insluiting en in de bevoorradingscorridor) was er blijkbaar ook een insluitingsreserve (om op te treden in alle vakken van de insluiting) en waren er ongetwijfeld ook nog vakreserves (om op te treden in één van de respectieve vakken van de insluiting).

Volgens de schrijver van de Verhoeven-tekst was in het blok langs de Overakkerstraat ook nog:

- het **regiment** Duitsers van graaf Hendrik van den **Bergh** (Verhoeven: letter L) ondergebracht; Callot en Untzen noemen deze troepen in hun opsomming niet.

Hendrik van den Bergh voegde zich op 25 of 26 sep. '... met 4.000 man voetvolk en 1.600 ruiters ...' in het legerkamp bij Ginneken bij Spinola (Callot, blz. 10). Op 30 sep. betrok Spinola met zijn algemene reserve -waarbij ook '... de manschappen die met graaf Hendrik van den Bergh waren meegekomen ...' (Callot, blz. 11) werden ingedeeld- een bivak op de Vrachelsche Heide. Pieri schrijft op blz. 19: 'Graaf Hendrik van den Bergh nam met zijn (voltallige) 4.000 man voetvolk en 2.000 (!) ruiters stelling tegenover de vijand ... (bij Made).' Nadat het staatse leger uit Made was weggetrokken, gaf Spinola volgens de Callot-tekst (blz. 15) 'graaf Hendrik (opdracht) naar Herentals te gaan met 2.000 man voetvolk en 30 eskadrons (3.000) ruiters, die moesten worden gelegerd in Lier, Herentals, Mechelen en andere plaatsen in de buurt (de bevoorradingscorridor).' Van den Bergh kreeg toen blijkbaar naast zijn eigen ruiters (16 eskadrons) ook nog 14 eskadrons ruiters uit de algemene reserve onder zijn commando. Van zijn eigen voetvolk kon hij toen over 2.000 man beschikken, de resterende 2.000 man werd (naar we vermoeden) bij de algemene reserve onder het commando van Van Salazar geplaatst. De schrijver van de Callot-tekst vermeldt namelijk op blz. 15 dat Van Salazar zich ophield '... halverwege tussen Breda en Herentals met 5.000 man voetvolk en het gros van de ruiters (de algemene reserve)'. Van Salazar voerde het commando over ruiters en beschikte niet over eigen voetvolk: dat werd vanuit andere regimenten onder zijn commando gesteld. Het regiment Van den Bergh verbleef slechts enkele dagen bij Ginneken. We vermoeden dat het daarom door Callot en Untzen niet op de Overakker is vermeld.

Callot maakt in zijn opsomming geen onderscheid tussen het grote- en het kleine blok. Untzen spreekt van "Die Fronten der Fendlein in Haupt Quartier gegen die Statt Breda ..." (grote blok) en "Die Fronten der Fendlein ..." (kleine blok) en de schrijver van de O.e.w. Verhoeven-tekst van "Le Front de Banderes daer die Vendels staen en vlieghe ..." (grote blok) en "Noch die Vendelen die ghecome sijn met ..." (kleine blok); zij beiden maken blijkbaar wél onderscheid. We veronderstellen dat het kleine blok in 1624 (bij gebrek aan ruimte in het grote-) werd gebruikt om er voor enkele dagen troepen te laten bivakkeren en pas in 1625 ingericht om er (voor langere tijd) troepen te legeren.

Volgens de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-legende waren in het vak Ginneken ook compagnieën van het **regiment** (Jan van) **Nassau** gelegerd. Callot vermeldt die aanwezigheid in het voetvolkkamp niet.

Jan van Nassau zou volgens Pieri twee regimenten gecommandeerd hebben, het eerste was (blz. 7) 800 man voetvolk en 400 ruiters sterk, het tweede (blz. 48) ‘minstens acht compagnieën voetvolk’. Hugo schrijft op blz. 118 dat Jan van Nassau aanvankelijk ‘een regiment (Spaans-)Koninklijke troepen, afkomstig uit de Lage Landen (Vlamingen), commandeerde en dat dit regiment (later) werd aangevuld met een regiment (Duits-) Keizerlijke troepen’. Hiermee wordt ongetwijfeld bedoeld dat de aanvulling uit een aantal -niet als regiment samengevoegde- compagnieën voetvolk bestond, in totaal zo talrijk dat het normaliter in een afzonderlijk regiment samengebracht zou zijn. Enkele compagnieën van dit versterkte regiment waren in de vakken Teteringen en Ginneken ingezet, andere bij de algemene reserve ingedeeld. Jan van Nassau verbleef, als plaatsvervanger van Spinola, in het vak Ginneken bij Wolfslaar (Callot-legende, nummer 32). We nemen aan dat, om die uithoek van het legerkamp te bewaken en te verdedigen, één of meer compagnieën voetvolk van zijn regiment daar zijn gelegerd. Callot tekent er op zijn kaart enkele korte rijen soldatenhutten.

Het stafkampdeel (ii)

De tekenaar van de Blaeu-kaart situeert iets ten noorden van de Bavelsscheloop, tussen de Mark en de Ulvenhoutselaan, enkele barakken en een tent en plaatst daarbij het nummer 29: “Logement du Marquis”, het ‘verblijf van de markies (Spinola)’. Ook Callot tekent op deze locatie tenten en barakken, alsmede een gebouw met een dakruiter waarop een kruis is geplaatst, en daarnaast een tent met een kruis op de nok. Hij plaatst daarbij:

- nummer 25: “Alojamiento del Marques”, het ‘verblijf van de markies’;
- nummer 26: “Baraccas de Don Gonçalo de Cordoua y de Don Vincentio Pimentel.”, de ‘barakken van Don Gonzales (Fernandez) van Cordoba en Don Vincentio Pimentel’;
- nummer 27: “Baraccas del Maestro de Campo Don Iuan de Medicis, Marques de S.Angel.”, de ‘barakken (meervoud!) van ... Giovanni van Medici, markies van Sant’Angelo’;
- nummer 28: “Baraccas de los Maestros de Campo Don Melchior de Bracamonte y Don Francisco Zapata”, de ‘barakken van ... Don Melchior van Bracamonte en Don Francisco Zapata’.

Gonzalo Fernandez van Cordoba, Vincentio Pimentel, Giovanni van Medici (markies van Sant’Angelo), Melchior Bracamonte en Francisco Zapata waren stafofficieren. Het valt op dat ingenieur Francesco Cantagallina in deze opsomming ontbreekt. In het stafkampdeel waren ook de adjudanten van Spinola ondergebracht. De schrijver van de Callot-tekst noemt op blz. 16 ‘graaf Ottavio Sforza’ en op blz. 28 ‘Alonso Ladron , één van de luitenants (-adjudant) ...’.

Op de Callot-kaart is (nummer 30) bij het onderkomen van Spinola de “Baracca del Duque de Nocera”, ‘de barak van (Fr. Maria van Carrafa, hertog van) Nocera’ afgebeeld. Untzen plaatst bij het stafkampdeel het opschrift “Graff Fuger”, de tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart “Conte Fugger”. Van Nocera en Fugger commandeerden een regiment; dat de overige regimentscommandanten die niet als vakcommandant fungeerden daar niet vermeld zijn, wijten we aan plaatsgebrek op de belegeringskaarten.

Fragment van de Callot-kaart;
de bovenkant is naar het oosten gericht.
Midden onder stroomt de Mark, rechts de Bavelscheloop.
Van links onder naar rechts midden loopt de Ulvenhoutselaan.

Op de Hugo, blz. 163-kaart is, tussen het symbool † (de kerk van Ginneken) en de plaats waar de Ulvenhoutselaan de Bavelscheloop kruist, het stafkampdeel van Spinola met het teken [] aangegeven. Untzen schetst op de door hem getekende kaart een vrijwel identiek beeld als hetgeen Callot op de zijne laat zien en plaatst daarbij de letter A: “S.Excell. Marches Spinola etc. Hoffhaltung und Residentz”, ‘de plaats waar zijne excellentie markies Spinola enz. enz. (met weglating van de overige titulatuur) verbleef en waar ook zijn hofhouding (gevolg) was ondergebracht.’

De tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart situeert tussen de Mark en de Ulvenhoutselaan ongeveer halverwege tussen de kerk van Ginneken en de (op de kaart niet getekende)

Bavelscheloop een barak en een gebouw met een dakruiter waarop een kruis staat en plaatst daarbij de letter H: “Het Hoff van den Marquis Spinola”, respectievelijk de letters “IHS”, de eerste letters van de -in het Grieks geschreven- naam Jezus of de afkorting van het Latijnse “In Hoc Signo (vinces)”, ‘in dit teken (zult ge overwinnen)’. Volgens de Visscher-kaart zou Spinola op de linker Markoever bij kasteel Bouvigne in een tentencombinatie (nummer 28: “Het out quartier van Marquis Spinola”) verbleven hebben en was in een tentencombinatie (nummer 31): “ ’t Quartier van de Patres de Jesuwyten” op de rechter Markoever, ten zuiden van de kerk van Ginneken gelegen.

Op een andere Verhoeven-kaart 12) is bij het stafkampdeel het opschrift “P.P.Societ.” geplaatst. Dit is de afkorting van Pater Prior Societatis Jesu, prior van de paters jezuïeten, in casu: pater Hugo. Hugo was niet alleen de biechtvader van Spinola maar ook de Spaanse hoofd-legeraalmoezenier en had onder zich een aantal medepaters jezuïeten als legeraalmoezenier. In de legende van de bovengenoemde Verhoeven-kaart worden de letters IHS verklaard met “Diversche plaatsen vande Paters van de Compagnie IESUS, tot meerder assistentie vande Soldaten”. We vinden deze letters op de kaart in het vak Ginneken terug. Untzen tekent op zijn kaart aan de Valentijnlaan een gebouw met een dakruiter en op beide dakvorsten een kruis. Volgens de Callot-legende (nummer 33) stond er in het vak Ginneken een “Iglesia de los Padres de la Compañia que siguian el Campo”, een ‘kerk van de paters jezuïeten, die het (Spaanse) leger te velde volgden’. Het nummer is niet op de kaart getekend, doch had ongetwijfeld tussen nummer 32 (de hoeve Wolfslaar) en nummer 34 (de kerk van Ginneken), ter hoogte van de huidige Valentijnlaan, moeten worden geplaatst. We vermoeden dat in een in het stafkampdeel staande boerenschuur door pater Hugo de diensten voor Spinola en zijn gevolg verzorgd werden en, eveneens in een boerenschuur (maar nu aan de Valentijnlaan), door één van zijn medepaters die voor het overige personeel in het vak Ginneken.

Volgens de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163-, de Untzen en de O.e.w. Verhoeven-kaart lag het stafkampdeel op de rechter- (oostelijke) oever van de Mark, ongeveer halverwege tussen de kerk van Ginneken en de Bavelscheloop (volgens de Callot-kaart aan weerszijden van de Ulvenhoutselaan).

Vosters schrijft 13): “Pater Hugo, Spinola’s aalmoezenier, schreef (aan de nuntius van de paus, Di Bagno) dat tengevolge van de volle maan (?) en het smelten van de sneeuw het water (in de Boeimeer) met geweld het kamp te Ginneken was binnengedrongen. Spinola’s keuken en de daaraan grenzende kamer van Hugo stonden drie dagenlang drie voet (ongeveer een meter diep) onder water. Het stafkamp werd op de Buystelberg ingericht: dit terrein bleef ook bij de hoogste waterstand op de Mark droog. Mogelijk bedoelt de Hugo-brief (Vosters) met Spinola’s keuken het verzorgingskamp bij Bouvigne en had Hugo daar als geestelijk verzorger een kamer. Bouvige ligt tussen de hoogtelijnen 1 en 2 (meter boven NAP), zodat men daar bij een zeer hoge waterstand op de Mark ongetwijfeld wateroverlast had. Het is opmerkelijk dat in de Hugo-tekst niet over

12) *een (vermoedelijk) door Abraham Verhoeven in jun. 1625 te Antwerpen uitgegeven kaart van het beleg met het opschrift “Circulus obsidionis ...” en de aangeplakte tekst: “Kurtze doch eigentliche Erklär ...”.*

13) *Dr. S.A.Vosters, ‘HET BELEG VAN BREDA IN HET WERELDNIEUWS’, Delft, 1987.*

wateroverlast in het stafkamp wordt gesproken.

Pieri schrijft op blz. 58 van zijn dagboek dat het verblijf van één van Spinola's adjudanten onder (en het stafkamp dus bij) een eik gesitueerd was. Mogelijk is de op de Callot-kaart in het stafkamp (tussen nummer 27 en 28) afgebeelde boom de Luiseik op de Buystelberg. Pieri schrijft verder op blz. 58 (21 apr.) dat: '... vanuit Breda het verblijf van Z.E. (Spinola) zwaar onder vuur genomen werd en dat één van de projectielen de kamer van Z.E. binnendrong en een staander van het hemelbed wegsloeg. Het was een geluk dat er niemand aanwezig was, want áls er iemand binnen was geweest, dan zou die -gezien de geringe afmetingen van het vertrek- er het leven gelaten hebben. Het projectiel vernielde verder paperassen en geschriften die op een tafeltje lagen. Er werd verondersteld dat men te Breda als richtpunt de eik gekozen had die daar ... stond ... Omdat die boom tussen het verblijf van Z.E. en dat van de Eerwaarde Paters jezuiten stond, hadden zij meermalen verzocht hem te laten omhakken. Z.E. -onverschrokken als hij was- wilde, ondanks alle smeebeden van de paters (bij monde van pater Hugo?) geen opdracht daartoe geven.' We nemen aan dat de paters niet om het eigen lijfsbehoud, maar om dat van Spinola bekommerd waren.

In de Callot-tekst lezen we (blz. 21/22): 'Eén van de (Bredase) kanonskogels trof de barak van de markies en sloeg het ledikant aan stukken en ook twee schrijftafels die daar stonden. De markies was toen juist op inspectie in de vakken.'

Mogelijk speelde bij Spinola's weigering ook zijn gevoel voor symboliek een rol: de majestueuze eik die het beeld van de omgeving beheerste en de onder de bladerkroon residerende grote veldheer die Breda aan zijn gezag wilde onderwerpen. Het vellen van die boom zou betekenen dat uiteindelijk niet Breda, maar Spinola het hoofd zou moeten buigen.

Het is opmerkelijk dat Spinola als onderkomen voor zichzelf niet een bestaand gebouw uitkoos, maar genoegen nam met een primitief verblijf te velde (een tent en een barak). Het overgrote deel van zijn troepen in de insluiting was (noodgedwongen) binnen het schootsbereik van het Bredase geschut gelegerd. Het strekt Spinola -naar onze mening- tot eer dat hij zich wat dat betreft met zijn soldaten solidair toonde door zijn stafkamp binnen het bereik van het Bredase geschut te vestigen. Het jachtslotje Grimhuysen (op de plaats van de huidige kerk te Ulvenhout) zou hem niet alleen meer comfort, maar ook meer veiligheid geboden hebben.

Om te voorkomen dat bij een voltrefter van het Bredase geschut zowel Spinola als zijn plaatsvervanger Jan van Nassau uitgeschakeld zou worden, werd de laatste op enige afstand van het stafkampdeel gelegerd. Op de Callot-kaart is op de noordelijke oever van de Bavelsscheloop een omwald gebouw (de hoeve Wolfselaar) getekend en daarbij het nummer 32 geplaatst: "Baracca del Conde Iuan de Nassau", 'barak van graaf Jan van Nassau.' Op de zuidelijke oever, pal daarbij tekent Callot (op het terrein van het huidige zwembad) enkele tenten, een rij soldatenhutten en een carré voetvolk (de 'compagnie colonelle' van Jan van Nassau?). De Blaeu- en de Hugo, blz. 163-kaart tonen een zelfde beeld, alleen is op deze kaarten de hoeve niet getekend en niet aangegeven dat Jan van Nassau er verbleef. Untzen plaatst op zijn kaart pal ten oosten van het kerkgebouw aan de Valentijnlaan het opschrift: "Graff Iohan van Nassaw" en tekent daaronder een rij soldatenhutten en een carré voetvolk.

Fragment van de Untzen-kaart;
 de bovenkant is naar het westen gericht.
 Rechts boven ligt op de Buystelberg het stafkampdeel,
 rechts midden, bij Wolfslaar, verbleef Jan van Nassau;
 bij de letter B staat het jachtslotje Grimhuysen.
 Untzen tekent op zijn kaart de Bavelsheloop niet.

Op de O.e.w.Verhoeven-kaart is deze dependance van het stafkamp niet getekend. Te Breda dacht men, getuige het opschrift “ ’t Quartier van Graaf Ian van Nassou” op de Visscher-kaart kennelijk dat Jan van Nassau met zijn regiment in het legerkamp bij het huidige Cadettenkamp (Teteringen) verbleef.

Jan van Nassau verbleef (bij Wolfslaar) op hemelsbreed een kilometer afstand van Spinola (op de Buystelberg) en -net als Spinola- binnen het schootsbereik van het Bredase geschut. Deze kilometer tussenruimte was ruimschoots voldoende om de continuïteit van de bevelvoering te waarborgen. Het lijkt ons alleszins waarschijnlijk dat daartoe ook enkele stafofficieren bij Wolfslaar gehuisvest waren. Stond daar wellicht ook de barak van Spinola’s voornaamste technische adviseur, de ingenieur Cantagallina?

Het geschutkampdeel (iii)

Op de huidige Topografische kaart, schaal 1 : 25.000, blad 50 B, Breda, zien we aan de oostzijde van de Ulvenhoutselaan op de zuidelijke oever van de Bavelsheloop een gebouw met de naam “Busse Hoeve”. Het woord ‘(donder)bus’ is een oude benaming voor een stuk geschut. Het huidige gebouw (huisnummer 123) wordt , getuige het opschrift van de stenen

palen aan het begin van de oprijlaan, 'Beverluis' genoemd. Ongeveer 300 meter noordelijker (in de richting van Ginneken) staat, eveneens aan de oostzijde van de Ulvenhoutselaan (huisnummer 99), een 20ste-eeuwse villa met op de gevel het opschrift 'busse-hoeve'. Het lijkt ons niet onmogelijk dat de beide namen betrekking hebben op het erbij gelegen Spaanse geschutkamp uit 1624/25.

Op de Blaeu-kaart is, iets ten noorden van de Bavelsheloop, tussen de Ulvenhoutselaan en de Wolfslaardreef, binnen een vierkante omwalling (met op twee hoeken een halfronde uitbouw) een gebouw getekend. Aan weerszijden van dit gebouw staan (buiten de omwalling) enkele rijen soldatenhutten. Volgens de legende (nummer 28) lag hier het "Quartier de l'Artilleria", het 'geschutkamp'. Callot tekent op zijn kaart op dezelfde locatie als de tekenaar van de Blaeu-kaart aan weerszijden van een omwald gebouw rijen hutten en enkele tenten, met daarbij (moeilijk leesbaar) het nummer 29: "Quartel de la artilleria y baracca del Maestre de Campo Tomas de VVingarta", het 'geschutkamp en de barak van ... Thomas van Wijngaarden'. Volgens Vosters (zie voetnoot 13) was kolonel Van Wijngaarden commandant van een regiment Walen, maar trad hij als pyrotechnicus in 1624/25 op als commandant van het Spaanse geschut. Volgens de Callot-legende stond bij het nummer 31 de "Baracca del Conde Felipe de Mansfelt", de 'barak van graaf Philips van Mansfelt'. Deze barak en dat nummer zijn niet op de Callot-kaart te vinden, maar we veronderstellen dat ze dicht bij het nummer 29 hadden moeten staan. In de Callot-tekst (blz. 27) is namelijk sprake van '... de geschutgieterij van graaf Philips van Mansfelt' en volgens de Blaeu-tekst (blad 7, linkerkolom): "... quam Philips van Mansfelt weêr in 't leger (de Spaanse insluiting van Breda). Deze, 't vernuft by de konst voegende, vondt een nieuw slach van geschut, dat lichter te bewegen was, de kogels verder uytgeschoten, en niet soo veel bussekruyt behoeften. Hy, om dese vondt in 't werck te stellen, trock naer Brussel, en deê veertigh kopere stucken (kanonnen), en drie-en-twintigh mortieren, om vuurballen uyt te werpen, gieten."

Untzen tekent ter plaatse op zijn kaart een gebouw binnen een langwerpige omwalling met vier afgeronde hoeken, aan weerszijden van het gebouw een stapeling kanonskogels en buiten de omwalling een lange rij geparkeerde kanonnen. Hij vermeldt daarbij (letter C): "Munition Artigleri, oder Zeughausz", 'opslagplaats voor geschutsmunitie of (ook wel genoemd) tuighuis'. Bij enkele barakken en soldatenhutten plaatst hij het opschrift "Graff von Manszfeldt."

De tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart situeert ter plaatse een gebouw binnen een vierkante omwalling met op twee hoeken een halfronde uitbouw. Buiten deze omwalling staat een zestal (een symbolisch aantal) kanonnen geparkeerd. Op de rand van de Verhoeven-kaart met de bijgevoegde tekst "Kurtze doch eigentliche Erklär. ..." (zie voetnoot 12) zien we een deel van een vierkant, met twee hele bolwerken, omwald terrein, met daarin een gebouw, geparkeerde kanonnen, stapelingen (kanonskogels?) en soldatenhutten. Daarbij staan de opschriften "Artilleria" en "M.Wingarde" en het nummer 18: "Dasz Quartier da die Munition und Artellerey ist". De tekenaar van de Visscher-kaart situeert in een groot, omwald terrein dat aansluit op een omwalling rond de dorpskern van Ginneken een groot gebouw, tenten, soldatenhutten, geparkeerde kanonnen en vierwielige wagens. Daarbij staan de opschriften " 't Quartier van Amoniti" en "Onder 't Commandement van Mr Wingarden."

Fragment van de Untzen-kaart;
 de bovenkant is naar het westen gericht.
 Midden boven ligt (letter A) het stafkampdeel,
 rechts (letter D) het grote blok van het voetvolkkampdeel.
 Midden onder staat (aan de huidige Valentijnlaan)
 een gebouw met een dakruiter en een kruis op iedere dakvorst.
 Tussen de letters A en C door loopt de Ulvenhoutselaan,
 met links daarboven de daarop aansluitende Bieberglaan.

In een 'tuighuis' of 'arsenaal' werden militaire goederen, wapens en voertuigen opgeslagen, terwijl kruit gewoonlijk in een afzonderlijk 'kruithuis' bewaard werd. Bij een leger te velde zullen voertuigen en kanonnen veelal in de open lucht geparkeerd zijn en werden daar mogelijk ook kanonskogels opgestapeld. Het kruit moest -om het droog te houden- onder dak worden opgeslagen. Het geschutkampdeel op de hoge akker tussen de Bavelsheloop, Wolfslaardreef, Valentijnlaan en Ulvenhoutselaan omvatte, om personeel (de stuksbedieningen) te legeren: twee blokken met tenten en barakken voor de officieren/onderofficieren en hutten voor de soldaten en (om het materiaal onder te brengen) een omwalde schuur als kruithuis en een parkeerplaats voor kanonnen en voertuigen.

Hugo schrijft (Latijnse tekst, blz. 90: "Spinola per literas monitus de armamentarij periculo-cui ignem quoque, ut nuper templo, subijcere hostes molirentur- duplicatis custodijs, alteraque circumductâ fossâ seruari cautius fecit; pulueris nitrei numero ferè dimidiato in nouum armamentarium transportato, ne, si periculum incidisset, vniversus simul accenderetur exercitusque egeret", 'Spinola, die schriftelijk gewaarschuwd was dat zijn arsenaal gevaar liep door de vijand -net als kort daarvoor de kerk- in brand gestoken te worden, breidde de bewaking daarvan uit door de wachtposten te verdubbelen en het gebouw met een tweede gracht (en wal) te omringen; hij liet (bovendien) bijna de helft van het daarin opgeslagen buskruit overbrengen naar een (plaats die fungeerde als) nieuw arsenaal, dit om te voorkomen dat bij een aanslag (op het oude arsenaal) al het kruit verloren zou gaan en het leger (de troepen in de insluiting) zonder zou komen te zitten'. Hugo vermeldt niet dat het nieuwe kruithuis omwald werd; we vermoeden dat de helft van de kruitvoorraad in het oude (extra beveiligde) kruithuis bleef, dat de andere helft in een op enige afstand daarvan gelegen schuur werd opgeborgen en dat dit nieuwe kruithuis (om niet

als zodanig op te vallen) niet omwald werd. We nemen aan dat het oude kruithuis ten oosten van de huidige villa “busse-hoeve” (Ulvenhoutselaan, huisnummer 99) stond. Was het nieuwe kruithuis wellicht gelegen bij de “Busse-Hoeve” (Ulvenhoutselaan, huisnummer 123), het op de Untzen-kaart getekende (boerderij)complex tussen de letter C en de Bieberglaan?

Van der Hoeven schrijft op blz. 138: “Het ontsteken van het kruidmagazijn mislukte, dewijl Spinola uit onderschepte brieven kennis had bekomen van den toelig” en suggereert hiermee min of meer dat er daadwerkelijk een staatse poging is geweest het in brand te steken. In de andere door ons bestudeerde bronnen staat daarover echter niets vermeld. Mogelijk bedoelt Van der Hoeven dat een aanslag op het kruithuis door de genomen Spaanse beveiligingsmaatregelen niet uitgevoerd kon worden.

In het Spaanse leger waren in 1624/25 pontonniers (varensgezellen) administratief bij andere oud-schepelingen (kanonniërs) ingedeeld. Volgens de tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart waren ze (met uitzondering van een detachement te Terheijden?) gelegerd langs de huidige Bieberglaan, letter Q: “De Bootsghesellen onder den Heere Admiraal Rol”.

Het verzorgingskampdeel (iv)

Onder de moderne term ‘verzorging’ moeten we in 1624/25 verstaan:

- de opvoer van voedsel voor mensen en voer voor paarden;
- de opslag van levensmiddelen;
- het bakken van brood en het brouwen van bier;
- de distributie van voeding en bier en
- de verpleging van gewonden en zieken.

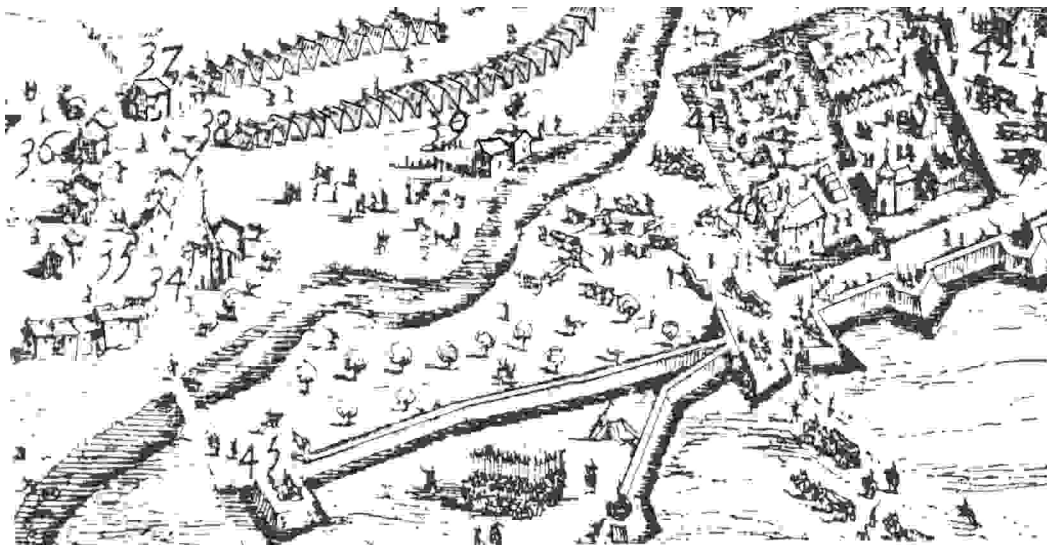
Het verzorgingskampdeel voor de troepen in de insluiting (en aanvankelijk die van de algemene reserve) moest gelegen zijn op een knooppunt van landwegen die vanuit de magazijnplaatsen Lier en Herentals in de richting van Breda liepen. Er moesten gebouwen staan waarin -beschermd tegen weersinvloeden- levensmiddelen konden worden opgeslagen en gewonden en zieken verpleegd konden worden. Bovendien moest er voldoende water aanwezig zijn om bier te kunnen brouwen en tenslotte moest het wegenpatroon de mogelijkheid bieden vanuit het verzorgingsgebied met een boog om Breda heen langs de legerkampen in de insluiting te rijden.

In de dorpskern van Ginneken stond een kerk, die als opslagplaats voor levensmiddelen kon dienen, en huizen die konden worden ingericht voor verpleging van zieken en gewonden. Dicht daarbij lag het complex Bouvigne (Huis, neerhuis, tuin, boomgaard en een boerderij), waar broodovens konden worden gebouwd. Tussen de dorpskern en Bouvigne stroomde de Mark, waaruit water voor het brouwen van bier betrokken kon worden.

De tekenaar van de Blaeu-kaart geeft bij het punt waar de huidige Raadhuisstraat, Bavelse laan en Ulvenhoutselaan samenkomen, met nummer 34 “La Veedoria General” aan. Callot plaatst daar op zijn kaart nummer 38: de “Veedoria General y baracca de Don Gaspar Ruiz de Pereda Veedor General”, ‘het verzorgingskamp en de barak van de hoofd-toezichthouder (daarvan), Don Gaspar Ruiz van Pereda’. De schrijver van de Callot-tekst noemt op blz. 13 Van Pereda: “Veedor General”.

De tekenaar van de Blaeu-kaart situeert op de zuidwesthoek van de Ulvenhoutselaan en de Bavelse laan (nummer 35) “L’Hospital”. Callot plaatst daar op zijn kaart het nummer 37: “Hospital y baracca de Don Iuan de Benauides Administrador del”, het ‘Hospitaal en de

barak van de beheerder daarvan: ... Juan van Benavides'. Op blz. 14 van de Callot-tekst lezen we: 'De zieken en gewonden werden in het hospitaal goed verzorgd. De beheerder daarvan was ... Juan van Benavides'. Volgens de Callot-kaart was (nummer 36) een huis aan de oostzijde van de huidige Raadhuisstraat de "Baracca del Maestre de Campo Don Camillo delli Monti." We komen de naam De(gl)i Monti in de door ons bestudeerde bronnen verder niet tegen. Een huis aan de noordoostzijde van de Ginnekenmarkt was (Callot, nummer 35) de "Baracca de Don Pedro Aldobrandino Duque de Carpineto". Pieri schrijft op blz. 5: 'de hertog van Aldobrandino, een voorbeeldig Italiaan, steun en toeverlaat voor de soldaat, verzocht met grote nadruk onder het bevel van Baglione te worden geplaatst'. We vermoeden dat hij (met Van Monti?) door Spinola als stut en steun van de zieken en gewonden in het verzorgingskamp werd geplaatst.

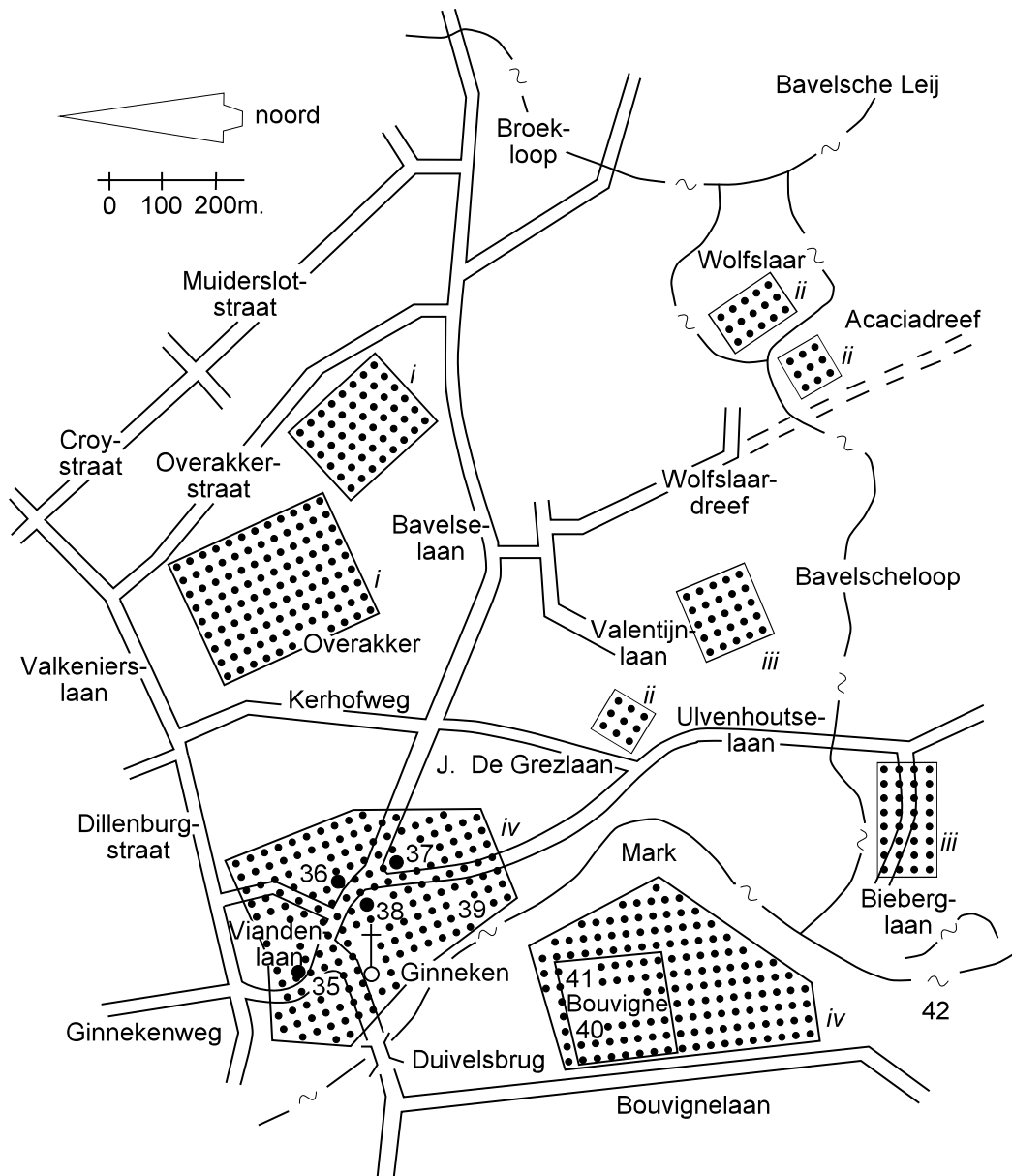

Fragment van de Callot-kaart;
de bovenkant is naar het oosten gericht.

"L'Eglise des Ginneken" (Blauw-legende, nummer 33), de "Iglesia de Ginneken" (Callot-legende, nummer 34), de (huidige Protestantse) 'Kerk te Ginneken' werd, zoals destijds gebruikelijk, voor militaire doeleinden gebruikt: ze diende in 1624/25 als Spaanse opslagplaats voor levensmiddelen. In een aangrenzend pand was haver (voer voor paarden) opgeslagen. Elders in de bebouwde kom was -hetzij door gebrek aan opslagruimte binnen de kerk, hetzij ter spreiding van risico- eveneens graan opgeslagen.

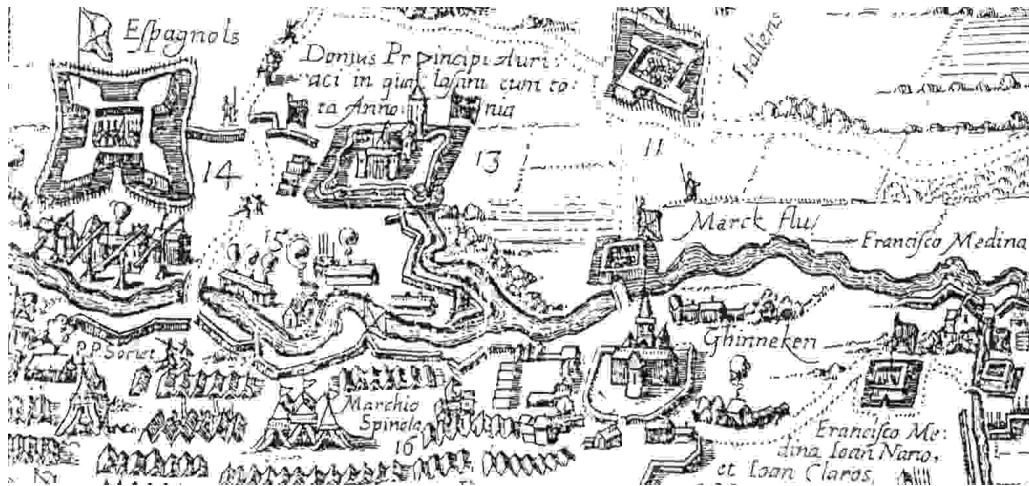
Volgens de Blauw-legende (nummer 32) was kasteel Bouvigne het "Maison du Prince d'Orange ou estoit loge Vincentio Lazagna Gen. des viures", volgens de Callot-legende (nummer 40) het "Casa del Principe de Oranges, alojamiento de Vincentio Lasaña, Prouveedor de los viures". Untzen noemt het (letter F): het "General Proviandt Hausz, oder les veveres ...". Op de Visscher-kaart staan de opschriften " 't Huys te Boeveryen" en "Hier is gelogeert Mr. Lasani". Vincentio Lasaña had in de insluiting de functie van menagemeester. Een menagemeester is de militaire functionaris die belast is met de zorg

voor het voedsel (de proviand, de vivres) voor militairen, het voer voor paarden en voor het drinken.

Op de Blaeu-kaart is tussen de Mark en Bouvigne het nummer 30 geplaatst: “Les Fours”, Callot plaatst in de tuin van Bouvigne het nummer 41: “Hornos”, ‘(brood)bakkerijen’. Op de Verhoeven-kaart waaraan de tekst “Kurtze doch eigentliche ...” is gevoegd (zie voetnoot 12), is op de linker Markoever, ter hoogte van het “Domus Principi Auriaci in qua lasani cum tota Annonia” vermeld, het ‘Huis van de prins van Oranje, waar Lasaña verbleef en de gehele (!) voedselvoorraad (was opgeslagen)’. Pal ten oosten van dat Huis (in de tuin van Bouvigne) zijn op de linker Markoever enkele gebouwen getekend met uit de schoorsteen opstijgende rookwolken en is het nummer 15 geplaatst: “An diesen Orth stehen

die Backofen”, ‘hier staan de (brood)bakkerijen’. In de legende van de Visscher-kaart worden (nummer 30) daar “Eenige Back-huysen tot des Marquis Leger” vermeld. Volgens Smieja (14) werden daarin eind sep. 1624 ‘... dagelijks 17.000 broden gebakken, die als soldij verstrekt werden.’

Fragment van de K.d.e.Verhoeven-kaart;
de bovenkant is naar het westen gericht.

De tekenaar van de Blaeu-kaart plaatst tussen de huidige Raadhuisstraat en de Mark (op de rechter Markoever) en tussen Bouvigne en de Mark (op de linker oever) op zijn kaart het nummer 31: “Brasseries”, ‘bierbrouwerijen’. Callot plaatst daar op zijn kaart het nummer 39: “Brasseries” en het nummer 42: “Brasseries del Proueedor de los viures”, ‘bierbrouwerijen van de menagemeester’. Beide tekenaars hebben Bouvigne gedetailleerd en daardoor (ten opzichte van de omgeving) te groot afgebeeld. Een tweede nummer 31 (Blaeu) en het nummer 42 (Callot) werden daardoor noodgedwongen te ver naar het zuiden geplaatst. We veronderstellen dat de betreffende bierbrouwerijen in werkelijkheid tussen Bouvigne en de Groote Hoeve stonden. De tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart situeert zowel in de tuin van Bouvigne als daar recht tegenover (op de rechter Markoever) een gebouw met een rokende schoorsteen. Die van de K.d.e.Verhoeven-kaart (zie voetnoot 12)

- 14) Stanislaw Kot, ‘Polen in Breda in de 17e eeuw’, jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige kring van Stad en Land van Breda “DE ORANJEBOOM”, Breda, 1954, (vertaling van dr. T.Eekman).

Kot haalt in dit artikel Stefan Pac aan, die als begeleider van de Poolse prins Wladyslaw van diens bezoek aan de insluiting een verslag in dagboekvorm schreef, dat voorkomt in: “Obraz dworów Królewskich ...”, ‘Portret van twee koningen ...’ Breslau, 1854. Een Spaanse vertaling van de betreffende pagina’s (66-73) door Florián Smieja is opgenomen in ‘EL PRINCIPE DE POLONIA ANTE BREDAS SEGUN UN DIARIO COETANEO’, ‘De prins van Polen voor Breda, naar het dagboek van een tijdgenoot’, REVISTA DE LITERATURA, Madrid, 1969/1971.

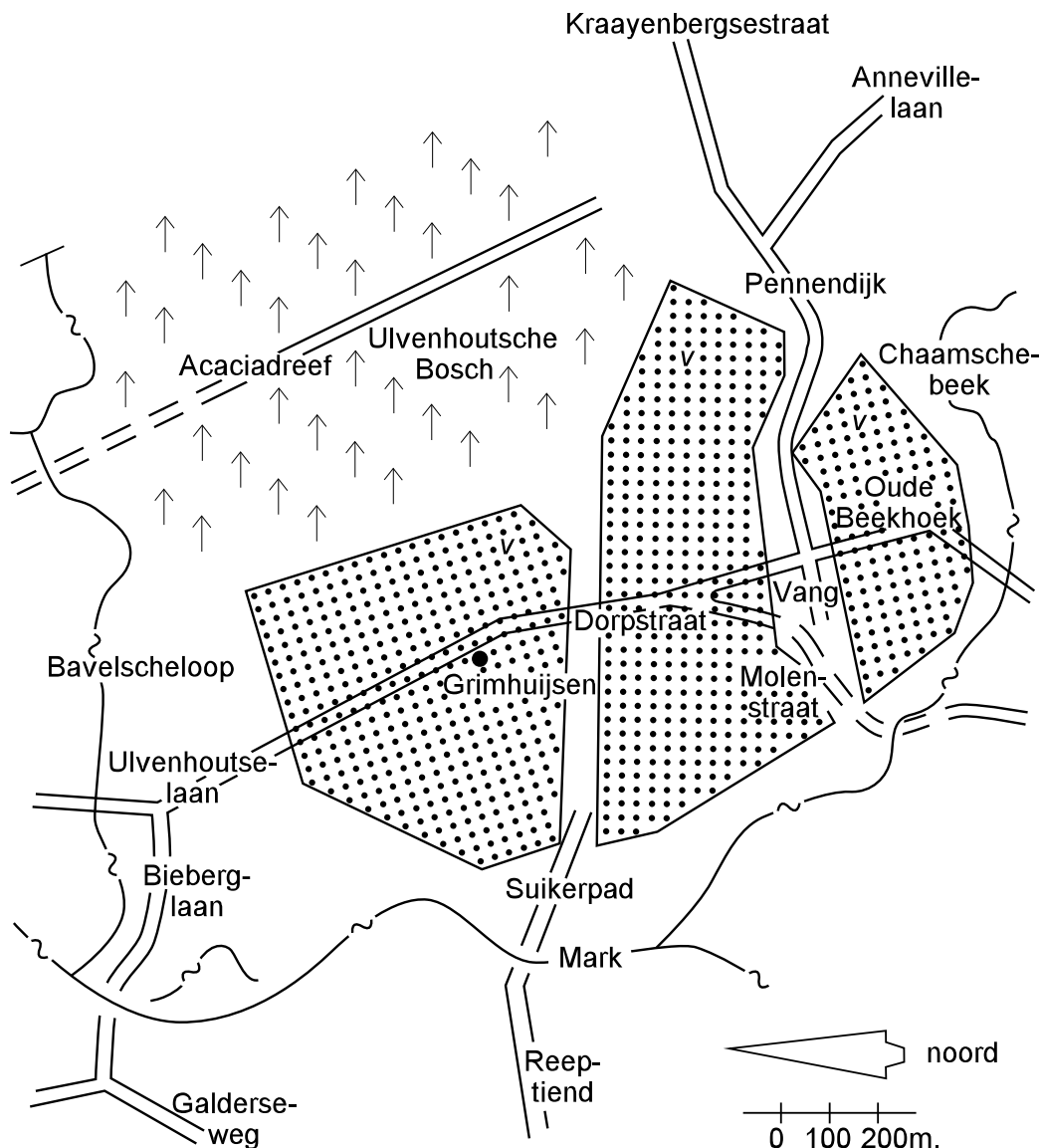
tekent ten zuiden van de “Backofen” op de linker Markoever enkele gebouwen en (symbolisch?) putgalgen (de laatste om aan te geven dat daar water voor het brouwen van bier uit de Mark geschept werd?). Op de Visscher-kaart staan daar eveneens putgalgen getekend en is het nummer 29 vermeld: “Eenige Brouwerijen, van de Markies gesticht”. We nemen aan dat, ter hoogte van Bouvigne, op de beide Markoevers voor de troepen in de insluiting bier gebrouwen werd. Volgens Smieja stonden hier in totaal ‘acht brouwketels, die continu bier voor de soldaten produceerden ...’. De schrijver van de Callot-tekst vermeldt op blz. 13/14: ‘Het grootste gebrek dat zich ... in het leger deed gevoelen, was een tekort aan bier ... Daarom droeg de markies de commandant van het verzorgingskamp, ... Gaspar Ruiz van Pereda, op enige brouwketels (op de rechter Markoever?) te plaatsen. Het werden er zoveel, dat gedurende de gehele belegering aan elke soldaat (in de insluiting) dagelijks een pint (0,6 liter?) bier kon worden verstrekt. Dat was mogelijk doordat ook de menagemeester Vincentio Lasaña op bevel van de markies (op de linker Markoever?) brouwketels plaatste.’

Brekelmans (zie voetnoot 2) schrijft: “Op het kasteel (Bouvigne) zelf werden tijdens het beleg pestlijders uit de belegerende (Spaanse) troepen verpleegd ...”. Hugo schrijft op blz. 38: ‘... in ons kamp (onze insluiting) heerste geen enkele ziekte’. Pieri vermeldt echter op blz. 31 (19 nov.) dat in een van de Spaanse compagnieën een besmettelijke ziekte (de pest?) heerste en dat Spinola de zieken en zij die met hen in aanraking waren geweest liet isoleren en goed verzorgen.’ Het lijkt ons onwaarschijnlijk dat de Spanjaarden besmettelijke zieken zouden hebben verpleegd op de plaats waar brood gebakken en bier gebrouwen werd (Bouvigne).

Het ruiterkampdeel (v)

Op de Blaeu-, de Callot- en de Hugo, blz. 163-kaart zijn tussen de Bavelsscheloop, het Ulvenhoutsche Bosch, de Chaamsche Beek en de Mark, (aansluitend op het omwalde voetvolk-, staf- en kanonnierskampdeel) van noord naar zuid drie onderling aaneengesloten, afzonderlijk omwalde ruiterkampblokken getekend. Op de Hugo, blz. 163-kaart is in ieder van de drie blokken de letter B geplaatst: “Statio Magistri Equitum”, ‘ruiterkamp’. De tekenaar van de Blaeu-kaart plaatst in het middelste blok het nummer 25: “Quartier de la Cauallerie”, ‘ruiterkamp’ en het nummer 26: “Logement de Don Philippe de Sylua: lieut. Gen. de la Cauall. du Palatinat”, ‘verblijf van ... Philippe van Silva ...’. Hij beeldt in het noordelijke blok een omwaterd gebouw met een toren uit (het jachtslotje Grimhuysen, op de plaats van de huidige kerk van Ulvenhout) en plaatst daarbij het nummer 27: “Logement du Cont de Salazar General de la Cauallerie avec le Cont Fuensaldanae”, ‘verblijf van de graaf van Salazar, commandant van de ruiterij en van de graaf van Fuensaldaña’. In elk van de drie blokken zijn enkele tenten en korte rijen soldatenhutten getekend. Callot plaatst in het middelste blok het teken X: “Quartel de la Caualleria”, ‘ruiterkamp’, en bij enkele tenten en soldatenhutten het nummer 47: “Alojamiento de Don Felipe de Silua, Teniente General de la Caualleria del Palatinato, con su Compañia”, ‘verblijf van ... Philippe van Silva ... met zijn eskadron (ruiters)’. In het noordelijke blok beeldt ook hij Grimhuysen als een omwaterd gebouw met een toren uit, en plaatst daarbij het nummer 46: “Alojamiento del Conde de Salazar General de la Caualleria: con el Conde de Fuensaldaña”, ‘verblijf van de graaf van Salazar, commandant van de ruiterij, en van de graaf van Fuensaldaña’.

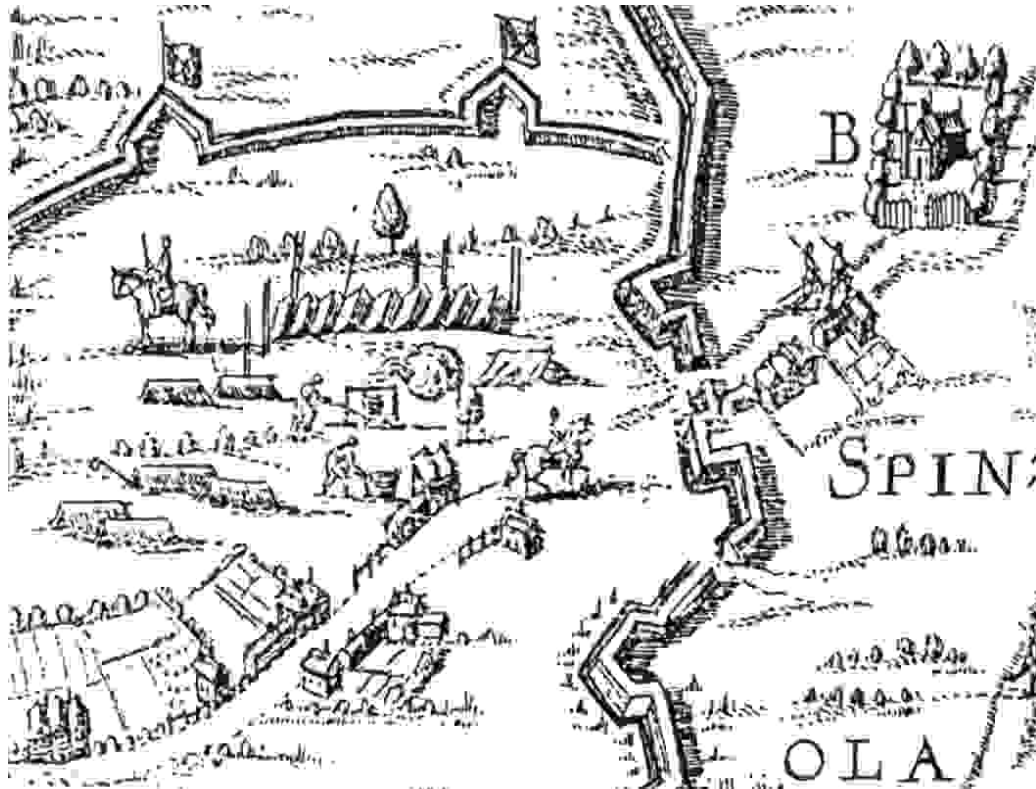
Luis van Velasco, graaf van Salazar en markies van Belvedere, commandeerde in 1624/25 tijdens de belegering van Breda de Spaanse ruitery. Met “teniente” wordt een adjudant (niet een rang, maar de functie van toegevoegd officier) bedoeld. We vermoeden dat een “teniente general” niet de rang van generaal had, maar de eerste (belangrijkste) toegevoegd-officier met de rang van kapitein (bij de ruitery: ritmeester) was. We veronderstellen dat ritmeester Van Silva adjudant van Van Salazar was, dat het eskadron dat hij commandeerde uit de Palts afkomstig was en dat Van Fuensaldaña als plaatsvervanger van Van Salazar fungeerde.

Op de Untzen-kaart is, binnen de omwalling van het voetvolk-, staf- en geschutkampdeel, een aan de oostzijde met een paalwerk, aan de drie andere zijden door een rij bomen omsloten gebouw (Grimhuijsen) getekend. Untzen plaatst daarbij de letter B: “Don Luys de Valasco, Conte de Salacar General von der Cauagleri”, ‘... Luis van Velasco, graaf van

Salazar, commandant van de ruitery'. Ten zuiden van en aansluitend op dit blok van het ruiterkampdeel is (op de rand van de kaart) nog een stuk van een omwald kamp getekend, met daarin het opschrift "Cavallerie". De tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart beeldt ten zuiden van het geschutkampdeel één omwald kamp uit, situeert daarin het door een gracht omgeven "Grimhuysen", en plaatst er driemaal de letter I: "Den Conte de Salazar met de Cavaillerie" in.

De op die belegeringskaarten getekende wallen rond de blokken zijn ongetwijfeld bedoeld om de omtrek daarvan aan te geven, het kampdeel was niet omwald (Hugo-tekst, blz. 31/32), laat staan de blokken afzonderlijk.

Fragment van de Untzen-kaart;
de bovenkant is naar het westen gericht.
Van links onder naar rechts boven
loopt de huidige Dorpstraat van Ulvenhout;
daaraan staat (bij de letter B) het jachtslotje Grimhuysen.
Onder het wakend oog van een ruiter te paard
wordt eten gekookt en de was gedaan.

De ruiters van de algemene reserve en die van de insluiting in het vak Ginneken waren vermoedelijk van 27 aug. tot 30 sep. in het noordelijke- en middelste blok ondergebracht en vonden daar mogelijk voldoende weidegrond voor hun paarden. In het zuidelijke blok verbleven van 26 tot 30 sep. de met Hendrik van den Bergh meegekomen ruiters en paarden.

Van de op 30 sep. in het vak Ginneken (als insluitingstroepen) achtergebleven ruiters zijn op de O.e.w.Verhoeven-kaart afgebeeld:

- het eskadron “Mons Doubremont (Jean Conrard van Aubermonst)”;
- het eskadron “le Baron Dobigny (baron van Aubigné)” en
- het eskadron “Cuyrassiers Capteyn Vereycken”.

In de O.e.w.Verhoeven-tekst wordt genoemd “Marquies de s’Fondrata”, volgens Pieri (blz. 13) was Sigismondo Sfondrato ritmeester der kurassiers. We vermoeden dat

- het eskadron Sfondrato het vierde eskadron ruiters was.

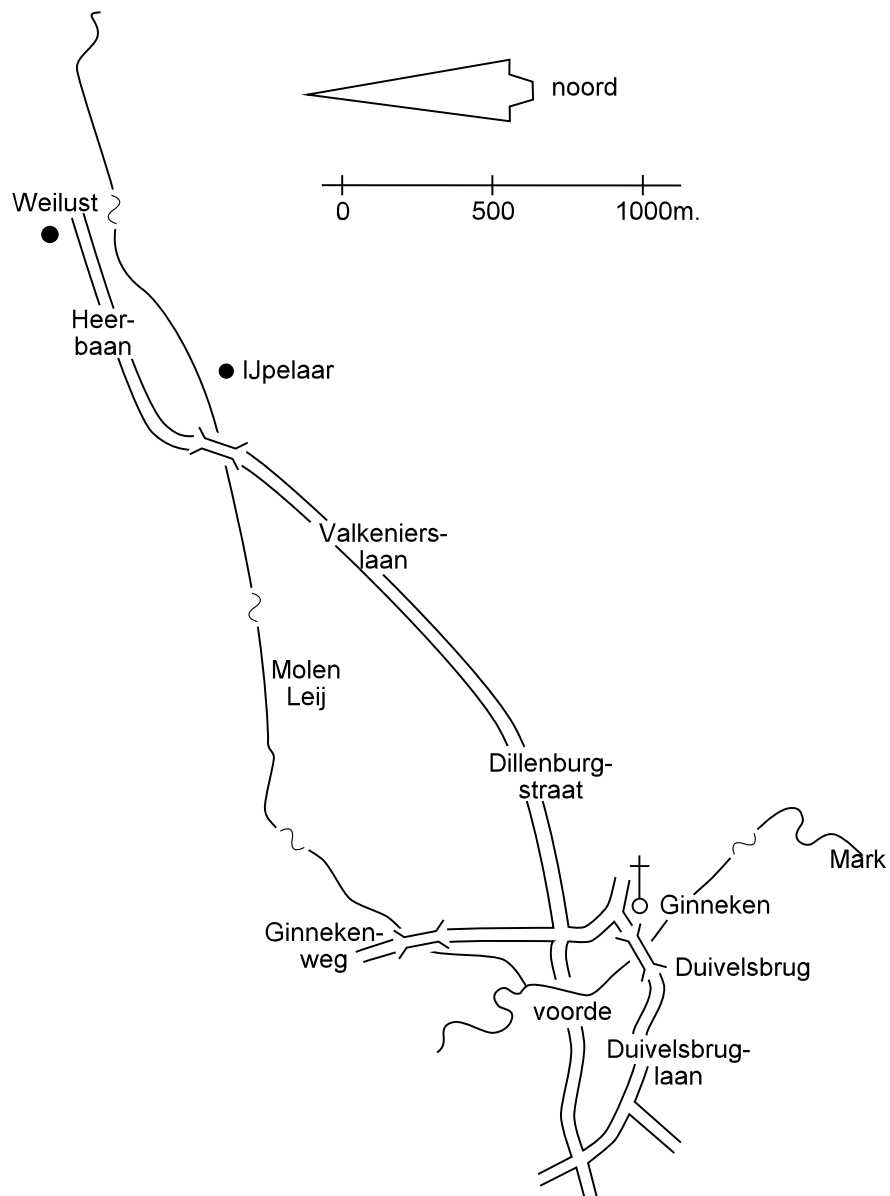
Het noordelijke blok bood voor hun paarden vermoedelijk voldoende winterse stalruimte.

In het uitgestrekte ruiterkampdeel waren de paarden vermoedelijk per buurtschap in boerderijen ondergebracht. Op de Blaeu-, de Callot- en de Untzen-kaart is op enkele plaatsen (buurtschappen?) een korte rij soldatenhutten getekend. De tekenaar van de Hugo, blz. 163- en die van de O.e.w.Verhoeven-kaart laat deze hutten weg. We veronderstellen dat de ruiters bij hun paard in de boerderijen gelegerd waren en dat de hutten symbolisch deze legering aangeven.

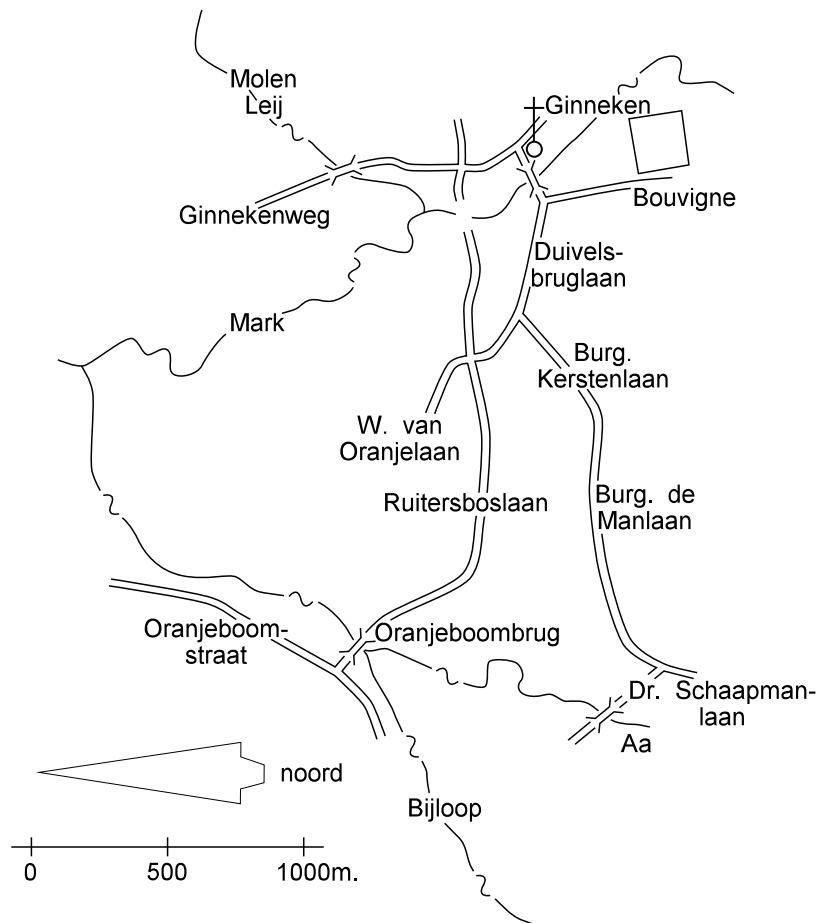
Voor de inzet van ruiters op de linker Markoever vanuit het ruiterkampdeel (op de rechter Markoever) moesten ze de rivier oversteken. De huidige Duivelsbrug bij Ginneken bood daartoe een mogelijkheid, maar gebruik daarvan zou -niet alleen door de te maken omweg maar ook door de flessenhals die de brug voor een ruitereenheid vormde- tijdverlies veroorzaakt hebben. Om dat te voorkomen, hebben de Spanjaarden vermoedelijk pal ten westen van hun ruiterkampdeel (geen omweg via de Duivelsbrug) over de Mark twee brede (ponton)bruggen (een dubbele overgang) geslagen. Op de Blaeu-, de Callot- en de Hugo, blz. 163-kaart is in het verlengde van de Bieberglaan en iets ten zuiden daarvan en evenwijdig met het huidige Sulkerpad een overgang in de Mark getekend. Op de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart ontbreekt een overgang bij de Reeptiend/Sulkerpad.

3 De Spaanse veldwerken in het vak Ginneken

De 'rondweg'

Als 'rondweg' werd (vanuit het vak Teteringen) gebruikt het huidige aan de noordzijde van de Heerbaan gelegen fiets- en voetpad en, daarop aansluitend, de Valkenierslaan en de Dillenburgstraat. Na het sluiten van de inundatiesluis stond het water in de Mark ongetwijfeld te hoog om via de voorde bij de huidige brug in de Koningin Emmalaan/Cartier van Disselstraat de rivier te kunnen passeren. Dit was wel mogelijk door om te rijden via de Ginnekenweg, Ginnekenmarkt, langs de (huidige Protestantse) kerk van Ginneken en de Duivelsbruglaan met daarin de Duivelsbrug.

De weg die via het tracé van de huidige Willem van Oranjelaan en dat van de Ruitersboslaan met de Oude Molenbrug (de huidige Oranjeboombrug) op de Oranjeboomstraat (het vroegere "Straetgen van Ginneken naar Hage") aansloot, lag blijkbaar te dicht bij het Bredase vestinggeschut. Spinola koos hier als 'rondweg' een meer zuidelijk gelegen tracé: de huidige Burgemeester Kerstenslaan, Burgemeester de Manlaan en de Dr. Schaapmanlaan, dat met de Houtbrug over de Aa naar Hage liep. Deze rivier werd als scheiding tussen de vakken Ginneken en Hage gekozen.

Op alle door ons bestudeerde kaarten van het beleg is niet alleen in de Mark maar ook in de Aa een vaste overgang (een brug) getekend. Alleen die in de Aa wordt met name genoemd: de tekenaar van de Blaeu-kaart plaatst er het nummer 40: "Le Pont par leque Con passoit au Quart d'Isenburg", Callot de letter G: "Puente para yr al quartel del Conde

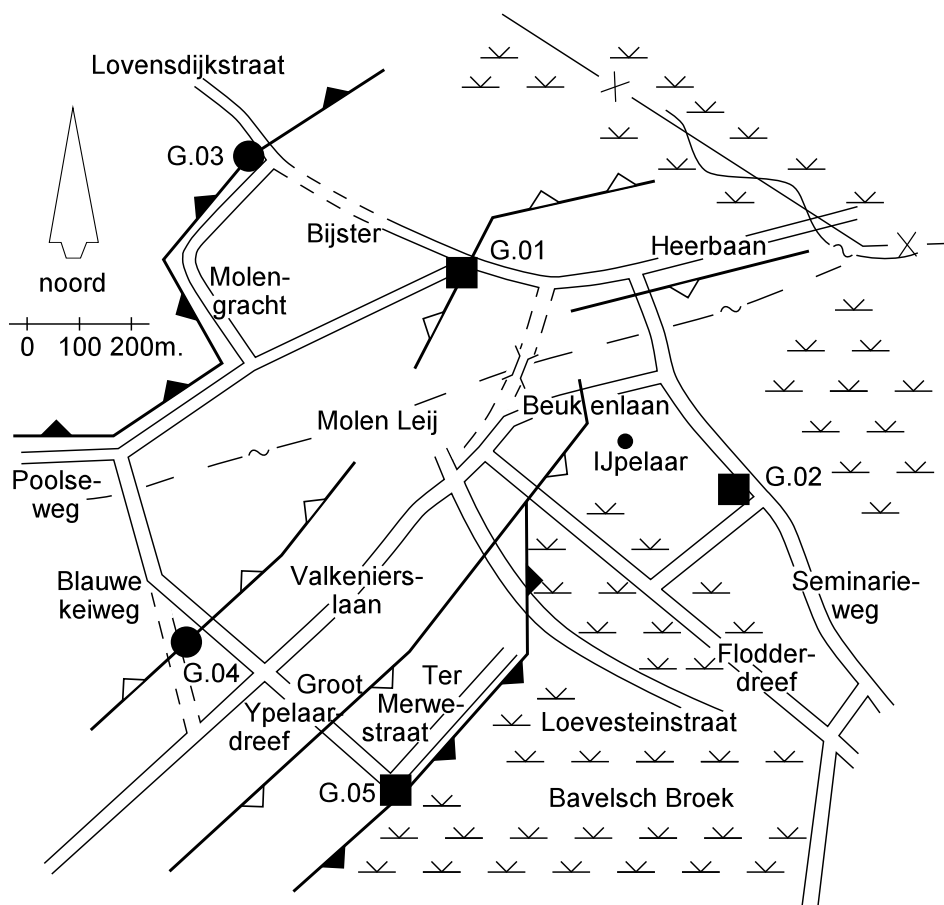
de Isenburg”, ‘brug leidend naar het legerkamp van de graaf van Isenburg’. Op de O.e.w. Verhoeven-kaart staat bij de “Weereys” het opschrift “De Houtbrugh”. Op de Visscher-kaart staat ten zuidoosten van “Hage” bij een overgang van “Den Weereys flu” het opschrift “De Houtbrugge” en iets ten noorden daarvan “De Meulebrug”.

Vlamingen en Duitsers op de grens met het vak Teteringen

Ongeveer 200 meter ten noorden van de plaats waar nu de Flodderdreef op de Beukenlaan aansluit en waar in 1624/25 de ‘rondweg’ de Molen Ley kruiste, is op de Blaeu-kaart het nummer 22 geplaatst: “Forts et Redoutes du Conte Iean de Nassau”. Callot vermeldt daar op zijn kaart de letter K: “Fuertes y redutos del Conde Iuan de Nassau”, ‘schansen en redoutes (die door Vlamingen) van (het regiment Jan van) Nassau (werden bemand)’. Op de Hugo, blz. 163-, de Untzen- en de O.e.w. Verhoeven-kaart is hier geen veldwerk aangegeven of getekend, op de Visscher-kaart is aan de landweg die van Breda via “Ypelaar” naar “Bavel” liep, pal ten noorden van de kruising met “de Ley flu.”, ‘de Molen Leij’:

(G.01) een redoute

getekend. We nemen aan dat deze -voor de verzorging van de troepen in de insluiting zo belangrijke- overgang vanuit een, ter hoogte van de toenmalige Lovensdijkstraat (nu de Bijster) in de voorlopige contravallatie’wal’ gelegen redoute, tegen uitvallen van het Bredase garnizoen door Vlaams voetvolk van het regiment Nassau bewaakt werd.

Op de Hugo, blz. 163- en de Untzen-kaart is pal ten zuidoosten van kasteel IJpelaar, aan de huidige Seminarieweg:

(G.02) een redoute

getekend. Untzen plaatst daarbij het opschrift “Kay(serlich) Nassauische”. We nemen aan dat redoute G.02 deel uitmaakte van de definitieve circumvallatie en dat “Kay(serliche)” Duitsers die inmiddels het oorspronkelijke Vlaamse regiment Nassau hadden versterkt van daaruit het acces tussen het drassig Bavelsh Broek en het (ten oosten daarvan gelegen, eveneens drassig) dal van de Molen Ley bewaakten. Het verwondert ons dat de Spanjaarden het kasteel IJpelaar blijkbaar niet voor hun insluiting hebben gebruikt.

In de definitieve contravallatiewal lag volgens de Untzen-kaart, op de plaats waar in 1624/25 de Molengracht(weg) op de Lovensdijkstraat (nu: op de Claudius Prinsenlaan) aansloot, een vierkant veldwerk (redoute) met daarvóór (aan de stadszijde) een halve zespuntige omwalling. We veronderstellen dat hier aanvankelijk (nov./dec. 1624) een redoute werd opgeworpen, die gaandeweg de belegering tot:

(G.03) een zespuntige sterrenschans

werd verbouwd. Untzen vermeldt hierbij het opschrift “Nassauisch”. Dit veldwerk werd blijkbaar bemand door Vlamingen van het regiment Nassau. De tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart situeert hier een (niet tot schans omgebouwde) redoute.

De Blauwe Keiweg liep in 1624/25 zónder (nu: mét een) knik van de huidige Poolseweg naar de Valkenierslaan. De tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart situeert langs dat oude tracé van die weg, in de voorlopige contravallatie’wal’, een redoute. Callot, de tekenaar van de Blaeu- en die van de Hugo, blz. 163-kaart beelden daar een grillig gevormde schans uit. Om aan te geven dat ze door Vlamingen van het regiment Nassau bemand werd, staat daar op de Blaeu-kaart het nummer 22 en op de Callot-kaart de letter K. Untzen tekent hier op zijn kaart:

(G.04) een vierpuntige sterrenschans.

Volgens de Blaeu-, de Callot- en de Hugo, blz. 163-kaart werd de definitieve circumvallatiewal aan de rand van het Bavelsh Broek (het tracé van de huidige Ter Merwestraat) opgeworpen. Op deze kaarten is in deze wal, naar we veronderstellen bij een begaanbare dreef die door het Broek naar de Valkenierslaan liep (de huidige Groot Ypelardreef), een bolwerk-vormige uitbouw getekend. De tekenaar van de Blaeu-kaart plaatst daarbij het nummer 22, Callot echter niet de letter K. Untzen situeert hier tussen het Broek en de Valkenierslaan (dat wil zeggen: op de plaats waar in werkelijkheid de voorlopige circumvallatie’wal’ lag) de definitieve-, met daarin een bolwerk-vormige uitbouw. De tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart beeldt hier alleen de voorlopige circumvallatie’wal’ uit.

We nemen aan dat op deze, aan de rand van het Bavelsh Broek gelegen, plaats met de aanleg van:

(G.05) een redoute,

die door Vlamingen van het regiment Nassau werd bemand, kon worden volstaan.

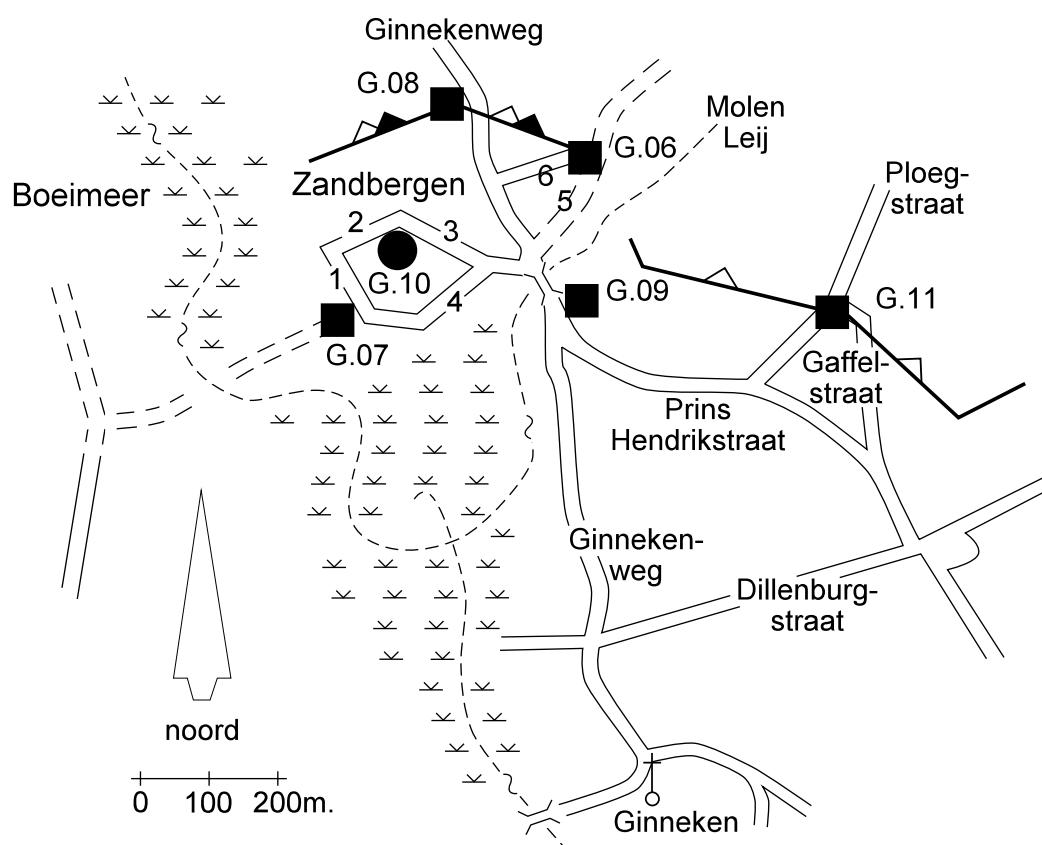
Ieren op en bij de Zandbergen

Ten noorden van Ginneken wierpen de Spanjaarden hun contravallatie op in de noordrand van de Zandbergen, op hemelsbreed slechts 500 meter van de Bredase vestingwerken. Gezien deze korte afstand moesten de Zandbergen, wilde men bij een Bredase uitval niet worden verrast, intensief worden bewaakt. De Zandbergen vormden dan ook een zwaartepunt in de contravallatie: de veldwerken lagen er dichter bij elkaar dan elders in de insluiting. Bredase uitvallers konden de Zandbergen vanuit drie richtingen naderen, frontaal: de Ginnekenweg, links flankerend: de huidige De Roy van Zuidewijnlaan/vroegere Weteringstraat en rechts flankerend: door de Boeimeer en met een voetveer de Mark overstekend, dan wel varend over de Mark.

Volgens de Hugo-tekst (blz. 29) wierp Van Medina op de Zandbergen een liniewal op met daarin: '... aan (ieder van) de (drie toegangs)weg(en) een redoute.'

Aan de De Roy van Zuidewijnlaan, ter hoogte van de Weteringstraat, is alleen op de O.e.w.Verhoeven-kaart:

(G.06) een redoute
getekend.

Legende:	1. Marijke Meustra	4. Kortestraat
	2. Grazendonkstraat	5. Weteringstraat
	3. Zandbergweg	6. De Roy van Zuidewijnlaan

Bij het voetveer over de Mark (ook een geschikte landingsplaats voor vanuit Breda komende vaartuigen) is, naar we veronderstellen in de bocht van de huidige Marijke Meustraet, op de Blaeu-kaart:

(G.07) een redoute

gesitueerd en daarbij het nummer 37 geplaatst: “Redoutes des Irlandois”. Callot plaatst op zijn kaart bij deze redoute het nummer 44: “Redutos de los Irlandeses”, ‘redoutes van de Ieren (van het regiment Tyrone)’. Ook op de Hugo, blz. 163- en de O.e.w.Verhoeven-kaart is deze redoute getekend. Op al deze kaarten is ze ten zuiden van de (ten onrechte) naar het noorden buigende monding van de Molen Leij getekend; in werkelijkheid lag ze ongetwijfeld ten noorden van deze hier naar het zuiden buigende Leij.

Op de Hugo, blz. 163-kaart is ten noorden van de Molen Leij, aan de westzijde van de Ginnekenweg:

(G.08) een redoute

getekend. Op de Blaeu- en de Callot-kaart is deze redoute aldaar aan de oostzijde van de weg afgebeeld. De tekenaar van de Blaeu-kaart plaatst daarbij het nummer 37, Callot echter niet het nummer 44. Op de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart is deze redoute midden op de Ginnekenweg getekend. De tekenaar van de Visscher-kaart plaatst bij de door hem aan de oostzijde van de weg getekende redoute het opschrift “Den Doorn tuyn” en vermeldt in zijn bij de kaart gevoegde “Verklaringe van ‘t Leger van Marquis Spinola” (achter het nummer 33): “Een Herbergh den Doorn-Thuyn vande Marquis betrencheet (omwald)”. Gezien de geringe afmetingen van de redoutes in de insluiting veronderstellen we dat de redoute G.08 niet rónnd, maar bij de herberg is opgeworpen en dat ze (conform de Hugo, blz. 163-kaart) aan de westzijde van de Ginnekenweg lag.

De redoutes G.06 en G.08 waren ongetwijfeld onderling door een, tussen de Molen Leij en de Mark gelegen, voorlopige contravallatie‘wal’ met elkaar verbonden. Op de Blaeu-, de Callot- en de Untzen-kaart is deze ‘wal’ ten dele getekend. Hij lag te dicht bij de Bredase vestingwerken om ervóór een definitieve wal te kunnen opwerpen. We veronderstellen dat hij gaandeweg de belegering tot de afmetingen van de definitieve contravallatiewal elders in de insluiting is verbreed en verhoogd.

De brug in de Ginnekenweg (over de Molen Leij) was voor de Spanjaarden belangrijk genoeg om (vanuit Breda gezien) ook in tweede lijn bewaakt te worden. Op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163- en de O.e.w.Verhoeven-kaart is pal ten zuiden van deze brug, bij de plaats waar de huidige Prins Hendrikstraat op de Ginnekenweg aansluit:

(G.09) een redoute

getekend. De tekenaar van de Blaeu-kaart plaatst daarbij het nummer 37, Callot op zijn kaart het nummer 44: redoutes die door het voetvolk van het Ierse regiment Tyrone bemand werden. Op de Untzen-kaart is deze redoute aan de noordzijde van de brug gesitueerd. De tekenaar van de Visscher-kaart beeldt aan de zuidzijde, pal ten oosten van de Prins Hendrikstraat een korte wal met schuin naar achter (het zuiden) gebogen flanken af. Eerder hebben we de veronderstelling uitgesproken dat dit op 27 aug. (de eerste dag van de omsingeling) een opstelling voor Spaans geschut was, die later tot een redoute werd verbouwd.

Het bij de brug over de Molen Leij opgestelde geschut werd ongetwijfeld (nadat op 28 aug. de contravallatie op de Zandbergen was ingericht) naar een tactisch gezien meer geschikte locatie verplaatst. Hoewel de Blaeu- en de Callot-legende uitsluitend redoutes op de Zandbergen vermelden en op geen van de door ons bestudeerde kaarten van het beleg daar een schans in beeld is gebracht, nemen we aan dat op het hoogste punt van de Zandbergen (het terrein dat nu door de Grazendonkstraat, Zandbergweg, Kortestraat en Marijke Meustraart wordt omsloten) in:

(G.10) een schans

geschut heeft gestaan. Volgens de Latijnse Hugo-tekst (blz. 24) werd een locatie bij ‘... een beekje (de Zandbergen bij de Molen Leij) zwaar versterkt: niet alleen met een wal, maar daarin ook -langs de (vijandelijke naderings)weg(en)- drie kleine redoutes en (daartussen) nog een schans ...’. Dat die schans niet is getekend, wijten we aan het feit dat, gezien de schaal waarop de kaarten getekend zijn, de daarop beschikbare ruimte te klein was.

Ten zuiden van de Molen Leij liep de voorlopige contravallatie’wal’ op een afstand van 150 meter evenwijdig met en ten oosten van de huidige Prins Hendrikstraat. In deze ’wal’ zien we op de Blaeu-, de Callot- en de Untzen-kaart, waarschijnlijk op de plaats waar de huidige Gaffelstraat op de Ploegstraat aansluit:

(G.11) een redoute.

De tekenaar van de Blaeu-kaart plaatst ook daarbij het nummer 37, Callot ook het nummer 44. Op de Hugo, blz. 163- en de O.e.w.Verhoeven-kaart zijn in dit ’wal’ deel twee redoutes getekend. Gezien de lengte ervan (600 meter) en de door de Spanjaarden in de insluiting gehanteerde waarnemingsafstand (tot 500 meter) lijkt ons dat er één te veel te zijn.

Echte Spanjaarden in de insluiting

We merkten eerder al op dat in 1624/25 in het Spaanse leger slechts een klein percentage uit Spanje afkomstige militairen diende. Volgens de schrijver van de Callot-tekst bemanden manschappen van de uit echte Spanjaarden geformeerde regimenten Medina, Guzman en Tabora in het vak Ginneken de tegen Breda gerichte schansen en redoutes. We merken hier bij op dat volgens de Callot-kaart:

- in het vak Ginneken in de contravallatie op de rechter Markoever Vlamingen en Duitsers van het regiment Nassau en Ieren van het regiment Tyrone veldwerken bemanden;
- dat tussen deze Vlamingen, Duitsers en Ieren bij enkele (niet alle) veldwerken de letter E (‘Schansen en redoutes van de Spanjaarden’) is geplaatst;
- dat de letter E ook bij een aantal (niet alle) naar het Bavelisch Broek gekeerde veldwerken in de legerkampomwalling (circumvallatie) staat.

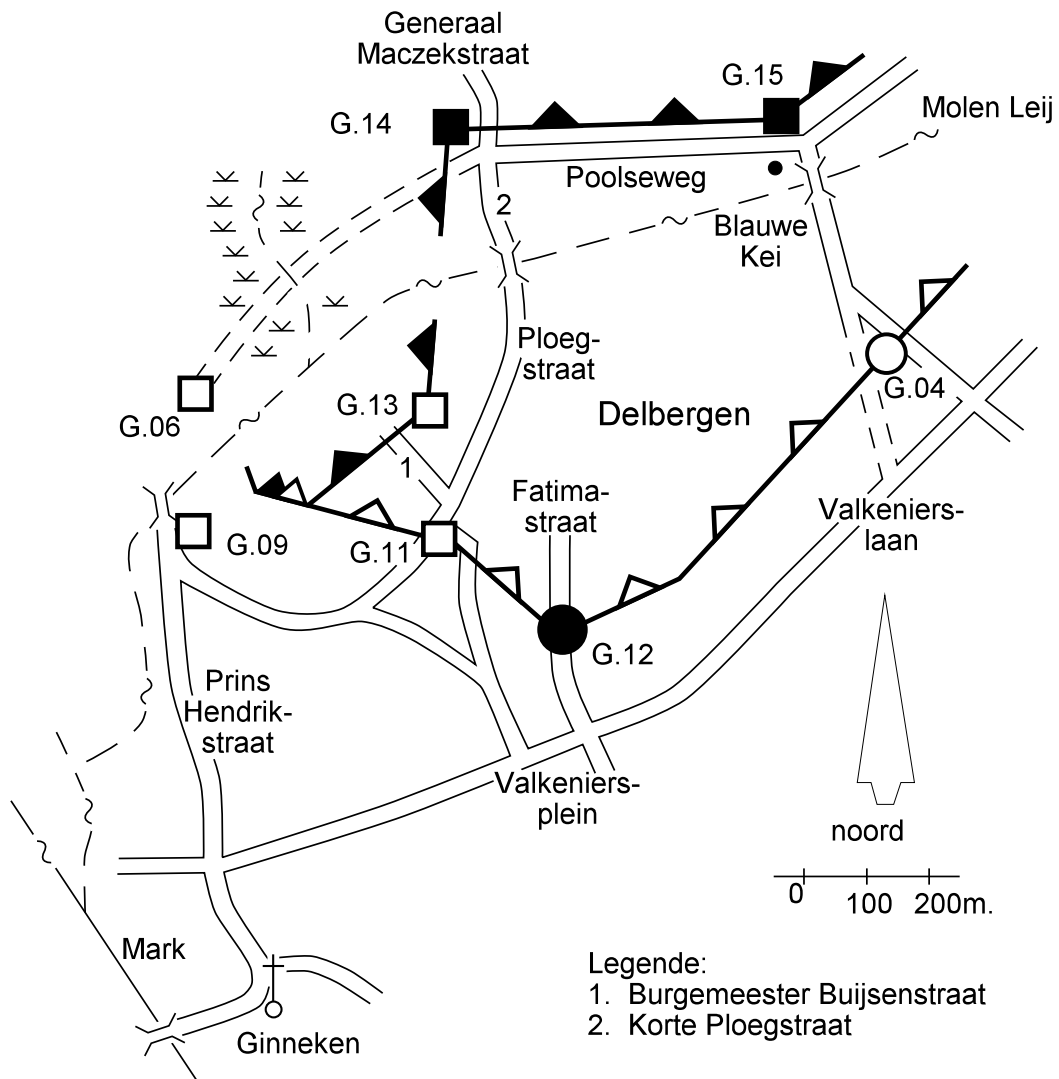
We moeten de Callot-tekst op blz. 7 blijkbaar interpreteren als: Echte Spanjaarden bemanden alle veldwerken in de legerkampomwalling (rond het voetvolk-, staf- en geschutkampdeel) én een aaneengesloten rij veldwerken in de contravallatie op de rechter Markoever van het vak Ginneken. Hugo schrijft op blz. 31: ‘Het vak ... (Ginneken) werd aan de stadszijde gedekt door een borstwering (een contravallatie’wal’). Daarin was een kleine schans opgeworpen ... die bemand werd door Spanjaarden van (het regiment) ... Medina. Iets verderop lag een andere schans die bemand werd door Spanjaarden van (het regiment) ... Guzman, Spanjaarden van (het regiment ... Tabora) ... sloten de kant van het Chaamsche Bosch af.’ Het Chaamsche Bosch ligt hemelsbreed drie kilometer ten zuiden

van de huidige kerk van Ulvenhout. Voetvolk van het Spaanse regiment Tabora bewaakte blijkbaar (onder bevel van Van Medina) het ruiterkampdeel.

De tekenaar van de Blaeu-kaart situeert in de voorlopige contravallatie, aan de huidige Fatimastraat, ter hoogte van het Valkeniersplein:

(G.12) een vierkante schans met halve bolwerken

en vermeldt daarbij het nummer 23: “Forts et Redoutes des Espagnols”. Callot tekent op zijn kaart op deze locatie een soortgelijke schans en plaatst daarbij de letter E: “Fuertes y redutos de los Españoles”, ‘schansen en redoutes van de Spanjaarden’. Ook op de Hugo, blz. 163-, de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart is daar een dergelijke schans getekend.

Tussen de Valkenierslaan en de Molen Leij lagen de Delbergen. Volgens Otten (zie voetnoot 3) bestond dit gebied in 1634 “... nog uit woeste grond, gedeeltelijk zelfs uit stuifzand.” Het is begrijpelijk dat de Spanjaarden in 1624/25 -om aldaar een Bredase uitval te kunnen pareren- dit onoverzichtelijke gebied binnen hun definitieve contravallatie sloten.

Untzen en de tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart beelden de definitieve contravallatiewal hier in zijn volle lengte uit vanaf de Prins Hendrikstraat in oostelijke richting op de noordelijke oever van de Molen Leij. Op de Blaeu-, de Callot- en de Hugo, blz. 163-kaart is deze wal tussen de Prins Hendrikstraat en de Ploegstraat op de zuidelijke oever getekend en tussen de Ploegstraat en de Molengracht(straat) op de noordelijke oever. In de Ploegstraat en bij de hoeve Blauwe Kei werd de Molen Leij door een brug overspannen. Om offensieve acties tegen Bredase uitvallers mogelijk te maken, moesten de overgangen van de Leij aan de noordzijde van deze natuurlijke hindernis beveiligd worden en lag dus een contravallatie (over de gehele lengte) op de noordelijke oever voor de hand. In dat geval zou tussen redoute G.06 en de huidige Generaal Maczekstraat/Ploegstraat (een afstand van hemelsbreed 600 meter) geen veldwerk nodig zijn geweest. We veronderstellen dat in 1624/25 op de noordoever van de Molen Leij -door de hoge waterstand op de Mark (en daardoor ook op de Leij)- het stroomdal van de kreek (of wetering: Weteringstraat!) waarop het gegraven deel van de Molen Leij uitmondde zo drassig was dat ook de definitieve contravallatiewal tussen de Prins Hendrikstraat en de Ploegstraat op de zuidelijke oever moest worden opgeworpen.

Op de Blaeu- en de Callot-kaart is in de definitieve contravallatiewal, op de zuidelijke oever van de Molen Leij, ter hoogte van de huidige Burgemeester Buijsenstraat:

(G.13) een redoute

gesitueerd. De tekenaar van de Blaeu-kaart plaatst daarbij het nummer 23, Callot de letter E, ten teken dat ook daar echte Spanjaarden wachthielden. We veronderstellen dat de tekenaar van de Hugo, blz. 163- en die van de O.e.w. Verhoeven-kaart met één van de twee door hen afgebeelde redoutes langs de Prins Hendrikstraat (zie G.11) de redoute G.13 hebben willen aangeven.

Op de noordelijke oever van de Molen Leij, bij de plaats waar de Poolseweg via de Korte Ploegstraat op de Ploegstraat aansluit, is op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163-, de Untzen en de O.e.w.Verhoeven-kaart:

(G.14) een redoute

getekend. Op de Blaeu-kaart is daarbij het nummer 23, op de Callot-kaart de letter E en op de Untzen-kaart het opschrift “Spanier” geplaatst. Vanuit dit veldwerk werd de brug over de Molen Leij in de Ploegstraat bewaakt.

De definitieve contravallatiewal liep pal ten noorden van de huidige Poolseweg in oostelijke richting naar de Molengracht(weg). Waar tussen Breda en Ginneken een blauwe grenssteen stond (bij de hoeve Blauwe Kei), is op de Blaeu-, de Callot, de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart in de definitieve contravallatiewal:

(G.15) een redoute

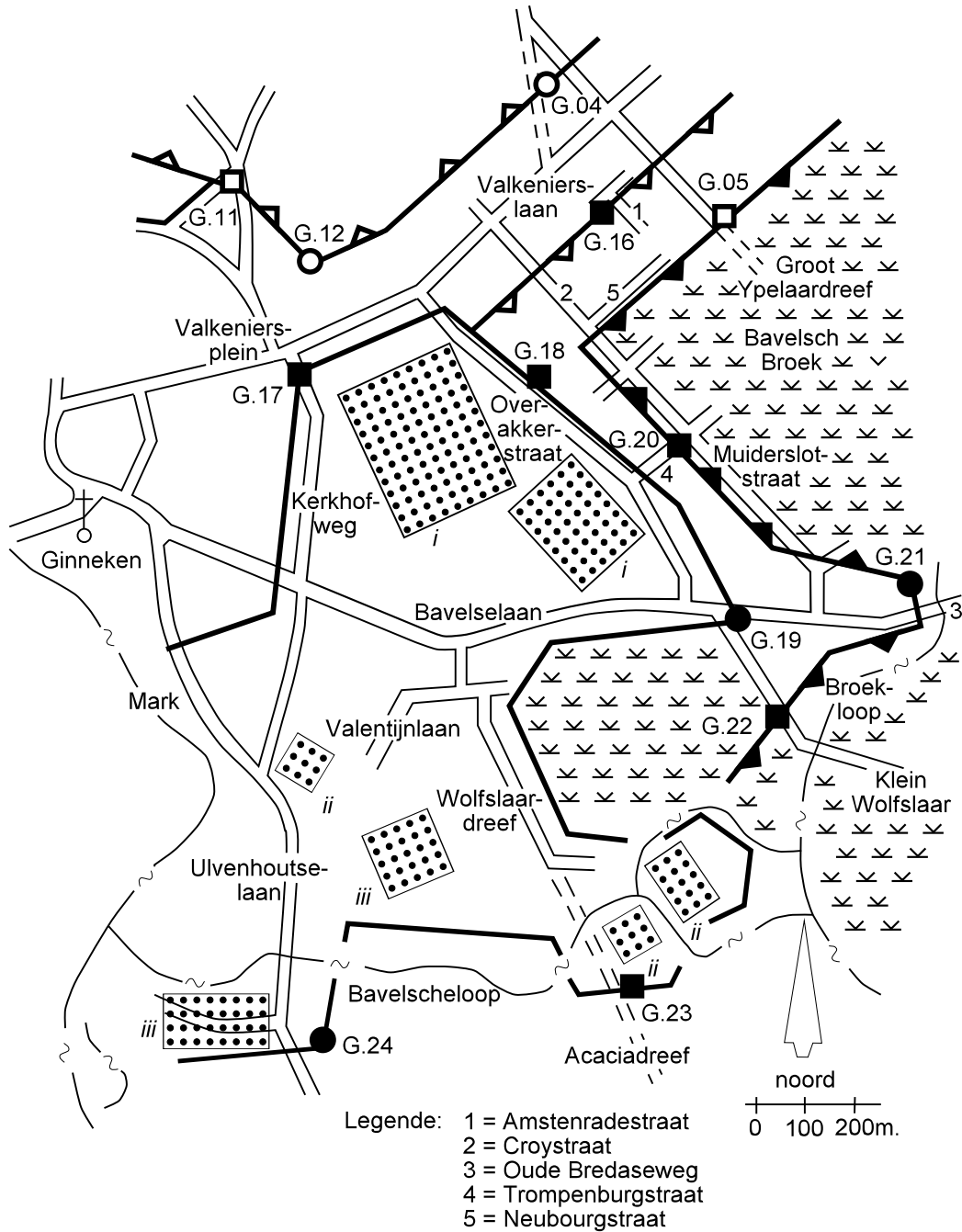
gesitueerd. Untzen plaatst daarbij het opschrift “Spanier”, de tekenaar van de Blaeu-kaart heeft ongetwijfeld nagelaten er het nummer 23 bij te plaatsen, Callot heeft er de letter E weggelaten. Vanuit deze redoute werd een andere brug over de Molen Leij (bij de hoeve Blauwe Kei) bewaakt.

In de voorlopige circumvallatie’wal’, naar we veronderstellen ter hoogte van de huidige Amstenradestraat (midden tussen twee dreven die door het Bavelsh Broek naar de Valkenierslaan liepen: de huidige Groot Ypelaardreef en de Croystraat), is op de Blaeu-, de

Callot-, de Hugo-, blz. 163-, de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart:

(G.16) een redoute

getekend. Callot plaatst daarbij op zijn kaart de letter E.

De door ons bestudeerde kaarten van het beleg vertonen wat betreft het tracé van de legerkampomwalling en dat van de vóór het oostelijk deel daarvan gelegen definitieve circumvallatiewal vrij grote verschillen. Aantallen en vormen van de daarin getekende

veldwerken stemmen daarentegen grotendeels overeen. Wij beschrijven hierna de (naar onze mening) tactisch gezien meest voor de hand liggende tracés.

In de noordelijke legerkampomwalling situeren Callot, de tekenaar van de Blaeu- en die van de Hugo, blz. 163-kaart, aan de Kerkhofweg, ter hoogte van het Valkeniersplein:

(G.17) een redoute.

Op de Blaeu-kaart is daarbij het nummer 23 vermeld, op de Callot-kaart de letter E.

De oostelijke legerkampomwalling (die tevens dienst deed als voorlopige circumvallatie) lag (naar onze mening) pal ten oosten van en evenwijdig met de Overakkerstraat. In deze wal is op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163-, de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart, aan een door het Bavel'sch Broek in de richting van de Overakker lopende dreef (de huidige Neubourgstraat), ter hoogte van het huidige zorgcentrum De IJpelaar:

(G.18) een redoute

getekend. Callot plaatst hierbij op zijn kaart de letter E.

Bij de kruising van de Overakkerstraat en de Bavel'selaan zijn op de Blaeu- en de Callot-kaart in de legerkampomwalling twee dicht bij elkaar gelegen, halfbolwerk-vormige uitbouwen getekend. De tekenaar van de Hugo, blz. 163-kaart situeert hier een redoute, die van de O.e.w.Verhoeven-kaart een kleine, gesloten omwalling met daarin twee gebouwen. Vanuit Lier via Alphen rijdende colonnes bevoorradingsvoertuigen kwamen vanaf de Roosberg over de Oude Bredaseweg/Bavel'selaan en (de) Klein Wolfslaar(weg)/Overakkerstraat het legerkamp binnen. We nemen aan dat hier vanuit:

(G.19) een halve vierkante schans met (twee) halve bolwerken

het binnenkomend verkeer gecontroleerd werd.

De definitieve circumvallatiewal werd, in front van de oostelijke legerkampwal, tot aan de westrand van het Bavel'sch Broek vooruitgeschoven. Op de plaats waar vanuit dat Broek een dreef (de huidige Trompenburgstraat) toegang tot het legerkamp bood, is op de Blaeu-, de Hugo, blz. 163- en de O.e.w.Verhoeven-kaart in de definitieve circumvallatiewal -die hier langs een andere dreef (de huidige Muiderslotstraat) liep-:

(G.20) een redoute

gesitueerd. Op de Callot- en de Untzenkaart is dit veldwerk niet in, maar op korte afstand vóór de wal getekend. Op de Blaeu-kaart is bij deze redoute het nummer 23 geplaatst, op de Callot-kaart de letter E.

Bij de Bavel'selaan stak de definitieve circumvallatiewal met een 'neus' naar voren (in de richting van Bavel). Bij de plaats waar deze laan de Broekloop kruist, zijn op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163- en de Untzen-kaart in de wal van deze 'neus' twee dicht bij elkaar gelegen, halfbolwerk-vormige uitbouwen getekend, met in front daarvan (over de laan) een korte flèche-vormige wal. Op de O.e.w.Verhoeven-kaart is hier naast de laan een redoute gesitueerd. We nemen aan dat hierheen (na de aanleg van de definitieve circumvallatie) de -tot dan toe bij veldwerk G.19 uitgevoerde- verkeerscontrole werd verplaatst, die daarna vanuit:

(G.21) een halve vierkante schans met (twee) halve bolwerken

in een verkeerssluis (de getekende flèche-vormige wal) werd verricht. Met het nummer 23 geeft de tekenaar van de Blaeu-kaart ook hier aan dat ook dit veldwerk door echte Spanjaarden bemand werd. Callot doet hier hetzelfde met de letter E.

Niet alleen het Bavelsh Broek was dras, maar ook het stroomdal van de Broekloop. De legerkampomwalling volgde vanaf veldwerk G.19 de grens van dit drassige terrein en hoger gelegen grond, in casu: de Bavelse laan en de Wolfslaardreef.

Langs de Bavelse laan stak de hoger gelegen grond in oostelijke richting met een 'neus' naar voren. Bij de plaats waar deze straat de Broekloop kruist en als 'Brabantse dijk' -het (de) huidige Klein Wolfslaar(weg)- verder loopt, is op de Blaeu-, de Callot- en de Hugo, blz. 163-kaart in de definitieve circumvallatiwal:

(G.22) een redoute

getekend. Untzen plaatst hier op zijn kaart, aan weerszijden van de weg, een redoute-vormige uitbouw in de wal. De tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart situeert bij de plaats waar de Overakkerstraat de Broekloop kruist geen redoute, laat vanaf veldwerk G.19 de legerkampomwalling als voorlopige- én definitieve circumvallatie fungeren en tekent een redoute bij de plaats waar de Wolfslaardreef op de Valentijnlaan aansluit. Volgens de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163- en de Untzen-kaart werd de definitieve circumvallatiwal vanaf redoute G.22 dwars door het drassige gebied tot bij de hoeve Wolfslaar doorgetrokken. De te bewaken en verdedigen circumvallatie werd daardoor aanzienlijk korter en vergde daardoor minder mankracht. We nemen aan dat de verkeerscontrole aan de Overakkerstraat van schans G.19 naar de in de definitieve circumvallatiwal gelegen redoute G.22 werd verplaatst en dat de tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart hier dus een onjuist beeld geeft: zo situeert hij redoute G.22 hemelsbreed 500 meter te ver naar het westen.

Door het drassige deel van het Ulvenhoutsche Bosch liep in 1624/25 van zuid naar noord de huidige Acaciadreef -die toen blijkbaar begaanbaar bleef- in rechte lijn over de locatie van het huidige zwembad Wolfslaar en sloot daar op de Wolfslaardreef aan. Op de plaats waar de dreef het legerkamp binnenkwam, is op de Callot-, de Hugo, blz. 163- en de O.e.w.Verhoeven-kaart in de zuidelijke legerkampomwalling:

(G.23) een redoute

getekend.

In de zuidelijke legerkampomwalling is op de Blaeu-kaart aan de Ulvenhoutselaan een zelfde doorgang getekend als aan de Bavelse laan in de oostelijke omwalling (bij veldwerk G.21), zij het zonder verkeerssluis. Callot plaatst daarbij op zijn kaart een wapperende knotsenvlag, bij hem het symbool voor een Spaans veldwerk (een redoute of een schans). De tekenaar van de Hugo, blz. 163-kaart tekent deze doorgang niet. Untzen situeert daar op zijn kaart geen legerkampwal, dus ook geen doorgang. De tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart volstaat met het aldaar plaatsen van een knotsenvlag. Het lijkt ons zeer waarschijnlijk dat langs deze landweg vanuit:

(G.24) een schans

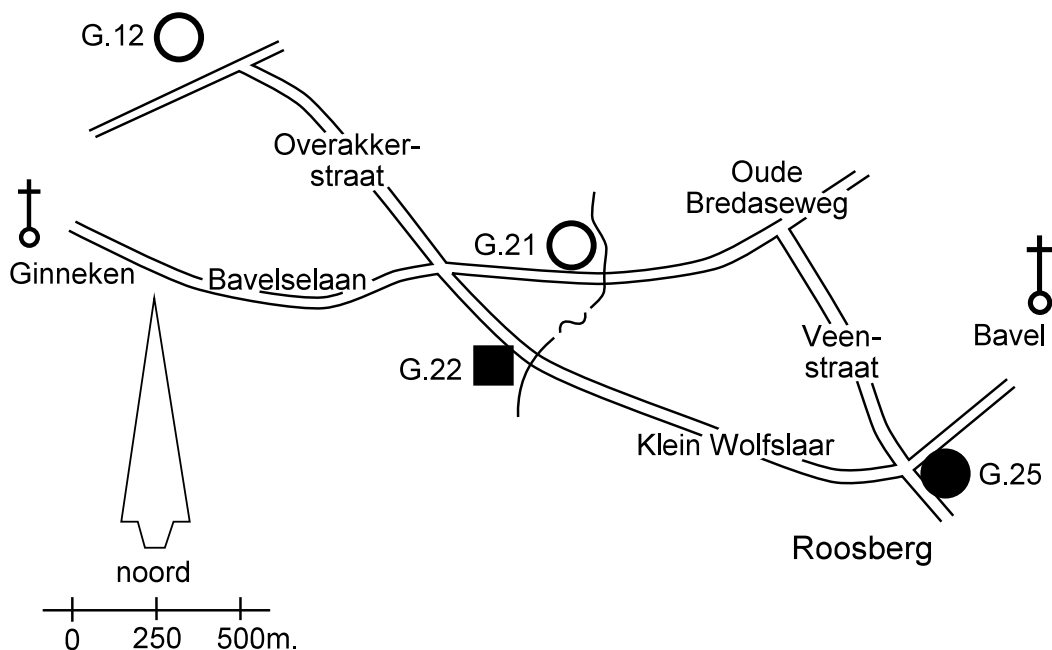
de toegang tot het voetvolk-, staf- en geschutkampdeel bewaakt werd.

In de druk door konvooien gebruikte bevoorradingscorridor tussen de magazijnplaatsen Lier en Herentals en het verzorgingsgebied bij Ginneken werden de landwegen door de hoeven van de paarden omgewoeld en door de wielen van wagens en karren stukgereden. Om de plaats van bestemming te bereiken, werden daarom alle beschikbare wegen, ook omwegen, gebruikt. Een van deze wegen was de Oude Maastrichtse Baan, die via

Alphen naar de Roosberg bij Bavel liep. Vanaf de Roosberg kon men zowel via (de) Klein Wolfslaar(weg)-Overakkerstraat als via de Veenstraat-Oude Bredaseweg-Bavelselaan Ginneken bereiken. Op de Roosberg lag volgens de Blaeu- en de Callot-kaart:

(G.25) een grillig gevormde schans.

De tekenaar van de Blaeu-kaart plaatst daarbij het nummer 23, Callot de letter E. (Echte) Spaanse soldaten controleerden hier -hemelsbreed anderhalve kilometer vóór het legerkamp- het verkeer naar en van Ginneken. De Roosberg valt op de Hugo, blz. 163- en op de Untzen-kaart buiten het kaartbeeld, op de O.e.w.Verhoeven-kaart is ter plaatse geen veldwerk getekend. Op de Visscher-kaart is “Den Roots Bergh” vermeld, ter plaatse is geen veldwerk getekend. Volgens Hugo (blz. 31) bewaakten manschappen van het regiment Medina veldwerken in de contravallatie, waaronder schans G.12 aan de huidige Fatimastraat. ‘Iets verderop (ten opzichte van deze schans) lag een andere die door een brede gracht omgeven was ... en door manschappen van het regiment Guzman bemand werd’. De ‘brede gracht’ wijst er ons inziens op dat de laatstgenoemde schans niet in de legerkamp- dan wel insluitingswal lag, maar in het open veld. We nemen aan dat met de schans ‘verderop’ de -hemelsbreed tweeënhalve kilometer van schans G.12 gelegen- schans G.25 wordt bedoeld (naar onze mening is tweeënhalve kilometer iets meer dan ‘iets’).

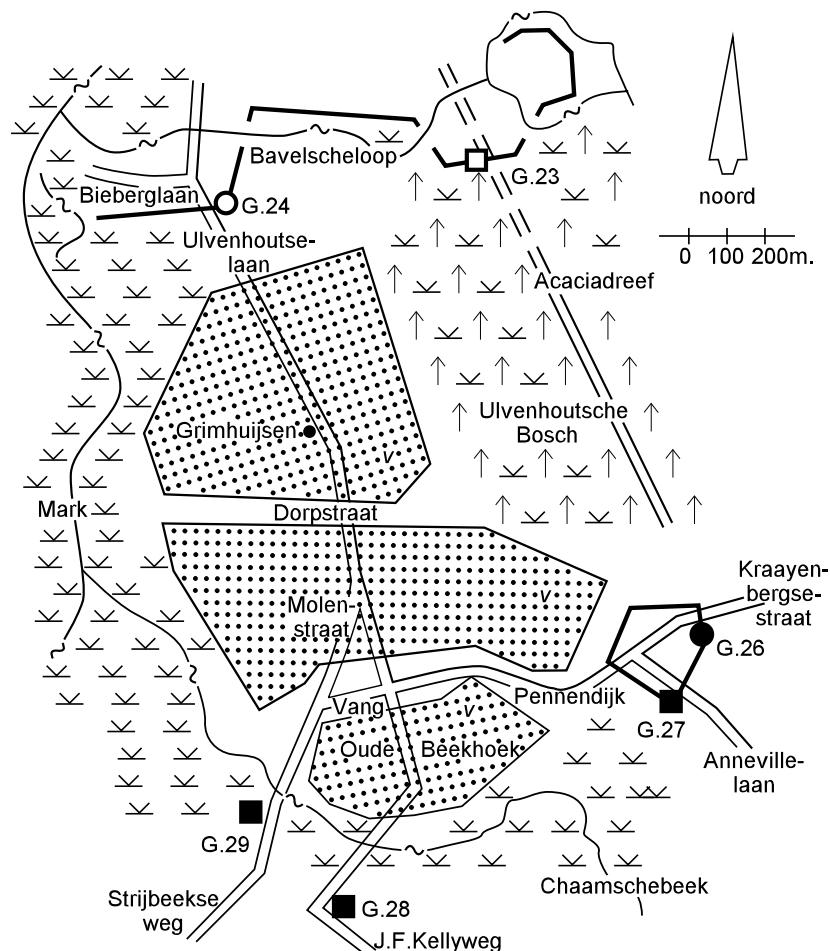

Spaans, Portugees en Duits voetvolk bewaakte het ruiterkampdeel

Voor een aaneengesloten bewaking en verdediging in de omtrek van het omvangrijke ruiterkamp zou veel mankracht nodig zijn geweest. Het aantal in dat kamp gelegeerde ruiters was vanaf 30 sep. 1624 daarvoor te beperkt, bovendien waren met name ruiters - door hun mobiliteit en stootkracht- meer geschikt voor patrouillediensten in de omgeving van de insluiting dan voor een statische bewaking en verdediging.

In de Hugo-tekst lezen we op blz. 31: 'Don Juan Niño van Tabora ... en Manuel Franco, luitenant-kolonel in het regiment Oliveyra, versterkten (met hun voetvolk) de kant van het Chaamsch Bosch'. In de O.e.w.Verhoeven-legende (letter L) wordt "het regiment Spagniaerden van diego Luis d'Olivera" genoemd, in de Callot- en de Untzen-legende wordt geen nationaliteit vermeld. Volgens Vosters (zie voetnoot 13) bestond het regiment Oliveyra uit Portugezen, de tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart maakt mogelijk geen onderscheid tussen Spanjaarden en Portugezen. Het Chaamsch Bosch ligt halverwege tussen Ulvenhout en Chaam; met 'versterken (van) de kant van het Chaamsch Bosch' wordt ongetwijfeld de beveiliging van het ruiterkamp bedoeld.

Het regiment Tabora was in het blok langs de Valkenierslaan, het regiment Oliveyra in dat langs de Overakkerstraat gelegerd. We nemen daarom aan dat het ruiterkamp aanvankelijk summier door manschappen van het regiment Tabora werd beveiligd en dat het later in de insluiting aangekomen regiment Oliveyra daarna voor een intensievere beveiliging van dat kamp werd ingezet. Op blz. 118 schrijft Hugo: 'De baron van Ainsy, die als kolonel drie losse, niet in regimentsverband staande compagnieën Duits voetvolk onder zijn bevel had, ... beveiligde eveneens het ruiterkamp'. Gezien het hoge nummer van deze bladzijde werd het ruiterkamp blijkbaar in de eindfase van de belegering extra (door drie compagnieën Duits voetvolk) beveiligd. Callot noemt in zijn legende op de Overakker niet de legering van deze compagnieën, in de Untzen-legende is sprake van "andere Frey Fendlein" in het kleine blok, in de O.e.w.Verhoeven- legende worden daar "andere Vendelen" genoemd. We veronderstellen dat daarmee de zelfstandige (niet in regimentsverband opgenomen) compagnieën Ainsy worden bedoeld.

Zodra ergens in de insluiting een vijandelijke ontzettingsaanval dreigde, verlieten de ruiters van de reserve ijlings hun kampdeel en stelden ze zich bij de bedreigde plaats op om een tegenaanval uit te voeren. Het was dan in feite niet nodig het omvangrijke, verlaten ruiterkamp met voetvolk te verdedigen. De verdediging van het legerkamp bij Ginneken kon dan efficiënter worden gevoerd in de korte omwalling aan de zuidzijde van het voetvolk-, staf- en geschutkampdeel. Deze verdediging werd achter de natuurlijke hindernis (op de noordelijke oever van) de Bavelsscheloop gevoerd. Bij de overgangen (in het westen: de Ulvenhoutselaan en in het oosten: de Accaciadreef) lag -ter beveiliging van een uitvalpositie voor een tegenaanval- de legerkampomwalling (met daarin de schans G.24, respectievelijk de redoute G.23) op de zuidelijke over van de Bavelsscheloop. Zolang er geen vijandelijke ontzettingsaanval dreigde, moesten de in het ruiterkamp gelegeerde ruiters uiteraard door in de omtrek van dat kamp geplaatste wachten worden beveiligd. Gezien de lengte van die omtrek en de numerieke beperktheid van het daarvoor beschikbare voetvolk bewaakte men naar alle waarschijnlijkheid uitsluitend de accessen.

Het terrein langs de huidige Kraayenbergsestraat en Annevillelaan (tussen het Ulvenhoutsche Bosch en de Chaamschebeek) vormde een acces. Op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163- en de Untzen-kaart is daarop een steunpunt getekend. (Onder een steunpunt verstaan we een afzonderlijk omwalde terreindeel dat hardnekkig verdedigd kon worden en waarin het daarvoor benodigde personeel gelegeerd werd.) De Kraayenbergsestraat is op deze kaarten door een schans-vormige uitbouw van die wal afgesloten. Gezien de ver vooruitgeschoven positie van dit steunpunt en de eis er ter verdediging gechut op te stellen, veronderstellen we dat hier:

(G.26) een schans

was opgeworpen.

Op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163-, de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart is in de steunpuntwal aan de Annevillelaan:

(G.27) een redoute

getekend.

Untzen tekent op zijn kaart binnen het steunpunt enkele korte rijen soldatenhutten en een aantal met pieken bewapende soldaten (piekeniers, dat wil zeggen: voetvolk). Gelet op de loopafstand vanuit het voetvolkkampdeel op de Overakker (ruim vijf kilometer, dat wil zeggen: een uur lopen bij het aflossen van de wacht) lijkt het ons waarschijnlijk dat in het steunpunt bij toerbeurt één van de compagnieën van het regiment Tabora, het regiment Oliveyra of het regiment Ainsy als wachtcompagnie gelegeerd is geweest.

De rechter oeverwal van de Mark, met daarop een landweg in de richting van Chaam (de huidige Oude Beekhoek(weg)-J.F.Kellyweg) en een in de richting van Strijbeek (de Molenstraat-Strijbeekseweg) vormde een ander acces. Waar nu de J.F.Kellyweg op de Oude Beekhoek(weg) aansluit, is op de Blaeu-, de Callot- en de Hugo, blz. 163-kaart:

(G.28) een redoute

getekend.

Aan de Molenstraat, is ter hoogte van de huidige Vlasaard(straat), op de Blaeu-, de Callot- en de Hugo, blz. 163-kaart eveneens:

(G.29) een redoute

gesitueerd. Vanuit beide redoutes werd, pal ten zuiden van de Chaamsche Beek, ongetwijfeld het binnenkomend verkeer (waaronder colonnes bevoorradingsvoertuigen) gecontroleerd.

Ook binnen het legerkamp werd wachtgehouden

De tekenaar van de Blaeu-kaart en Callot beelden op twee plaatsen in hun scheidingswal tussen het zuidelijke- en het middelste blok van het ruiterskampdeel, bij een opening in de wal, een gebouw uit. We veronderstellen dat daar, nadat het zuidelijke blok verlaten was, langs de huidige Molenstraat en de Oude Beekhoek(weg), ter hoogte van de huidige Vang(straat) vanuit een boerenwoning de toegang tot het middelste- (en het noordelijke) blok werd bewaakt.

Bij het voetvolkkamp is op de Blaeu- en de Callot-kaart in het noordelijke deel van de legerkampomwalling, aan de Ulvenhoutselaan en de Bavelse laan, een opening met daarachter (dwars over de laan) een korte wal getekend. We nemen aan dat daar (niet vanuit een redoute, maar vanuit een boerenwoning) in een verkeerssluis de toegang tot het legerkamp bewaakt werd. Dit zal, hoewel op geen van beide kaarten getekend, ongetwijfeld ook het geval zijn geweest aan de Overakkerstraat, ter hoogte van de huidige Vrederustlaan. Binnen het uitgestrekte voetvolkkampdeel zal (naar onze mening) door voetvolk zijn gepatrouilleerd.

De in het stafkampdeel getekende soldatenhutten doen vermoeden dat ook daarbinnen (door aldaar gelegerd voetvolk van een ‘Compagnie Colonelle’?) wachtdienst verricht werd. Dit geldt ook voor Wolfslaar, waar op het terrein van het huidige zwembad mogelijk voetvolk van de ‘Compagnie Colonelle’ van het regiment Nassau gelegerd was. In het geschutkamp werd ongetwijfeld door kanonnières gewaakt, niet alleen over het daarin gelegerde personeel, maar ook (vooral) over het aldaar opgeslagen kruit, de projectielen en het materieel.

Op de Blaeu- en de Callot-kaart zijn in de tuin van kasteel Bouvigne enkele korte rijen soldatenhutten getekend, op de Callot-kaart is ten zuiden daarvan (in de boomgaard tussen het kasteel en de Groote Hoeve) een in carré opgestelde eenheid voetvolk afgebeeld. Callot plaatst daarbij het nummer 43: “Tercio del Maestre de Campo Tisdorf”, ‘het regiment Tischdorf’. De tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart plaatst bij Bouvigne de letter P: “Victaille bewaert door het volck vanden Coronel Distorff”. Volgens de Callot-, de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-legende waren er in het voetvolkkampdeel op de Overakker geen soldaten van het regiment Tischdorf gelegerd. We veronderstellen dat dit personeel in de tuin van Bouvigne was ondergebracht en van daaruit (op de beide Markoevers) het gehele verzorgingskampdeel bewaakte.

De beveiliging van de pontonbruggen over de Boven Mark

Op de Blaeu- en de Callot-kaart is op de linker (westelijke) Markoever, naar we veronderstellen aan het Beukenlaantje (de oude landweg in de richting van Galder), ter hoogte van het huidige Reeptiend(pad):

(G.30) een redoute

getekend. Op de Hugo, blz. 163-kaart is daar een redoute op de rechter (oostelijke) Markoever gesitueerd. Op de Untzen-kaart ligt ter plaatse op de rechter Markoever, aan het eind van de legerkampomwalling(!), een vierpuntige sterrenschans. Voor de beveiliging

van de aldaar door de Spanjaarden over de Mark geslagen pontonbrug lijkt ons een redoute op de linker Markoever voor de hand liggend.

Ongetwijfeld zal ook de door de Spanjaarden bij de Bieberglaan over de Mark geslagen pontonbrug zijn bewaakt. Door het ten opzichte van de omgeving te groot tekenen van Bouvigne (kasteel, tuin en boomgaard) was er op de belegeringskaarten weinig ruimte om, daar vlakbij, ook nog een veldwerk af te beelden. Alleen Untzen en de tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart situeren er, op de linker Markoever:

(G.31) een redoute.

Italianen tussen Mark en Aa

Vanaf redoute G.31 liep (op de linker Markoever) de legerkampwal evenwijdig met de Bouvignelaan naar de 'rondweg' (de Duivelsbruglaan). Op de plaats waar, tegenover kasteel Bouvigne, de Bouvignedreef aansluit op de Bouvignelaan, zijn op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163-, de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart in deze wal, dicht bij elkaar, twee halfbolwerk-vormige uitbouwen getekend. Op de Callot-kaart is bij deze plaats het nummer 49 geplaatst: "Conuoy que entra en el Campo", een 'konvooi (beveiligde colonne bevoorradingsvoertuigen) dat het legerkamp (bij Ginneken) binnenrijdt.'

Een lange rij door vier paarden getrokken wagens rijdt hier, omringd door individuele ruiters en begeleid door een in carré-formatie marcherende eenheid voetvolk, via de Overaseweg en de Bouvignedreef het verzorgingskamp binnen.

We nemen aan dat hier vanuit:

(G.32) een halve vierkante schans met (twee) halve bolwerken

binnenkomend verkeer door voetvolk van het regiment Tischdorf gecontroleerd werd.

Bij de plaats waar de Bouvignelaan op de Duivelsbruglaan aansluit, is op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163-, de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart in de voorlopige circumvallatie'wal' (op de linker Markoever):

(G.33) een redoute

getekend. Callot plaatst daarbij op zijn kaart het nummer 45: "Redutos de los Italianos del Conde Francisco de Adda", 'redoutes die door Italianen van het regiment Adda bemand werden'. Op de O.e.w.Verhoeven-kaart is op de andere Markoever, pal naast de Duivelsbrug, nog een redoute getekend. Gezien de geringe afstand (200 meter) tussen deze redoutes lijkt ons de aanwezigheid van twee veldwerken hoogst onwaarschijnlijk. We nemen dan ook aan dat -ter beveiliging van de Duivelsbrug- alleen op de linker Markoever een redoute is opgeworpen.

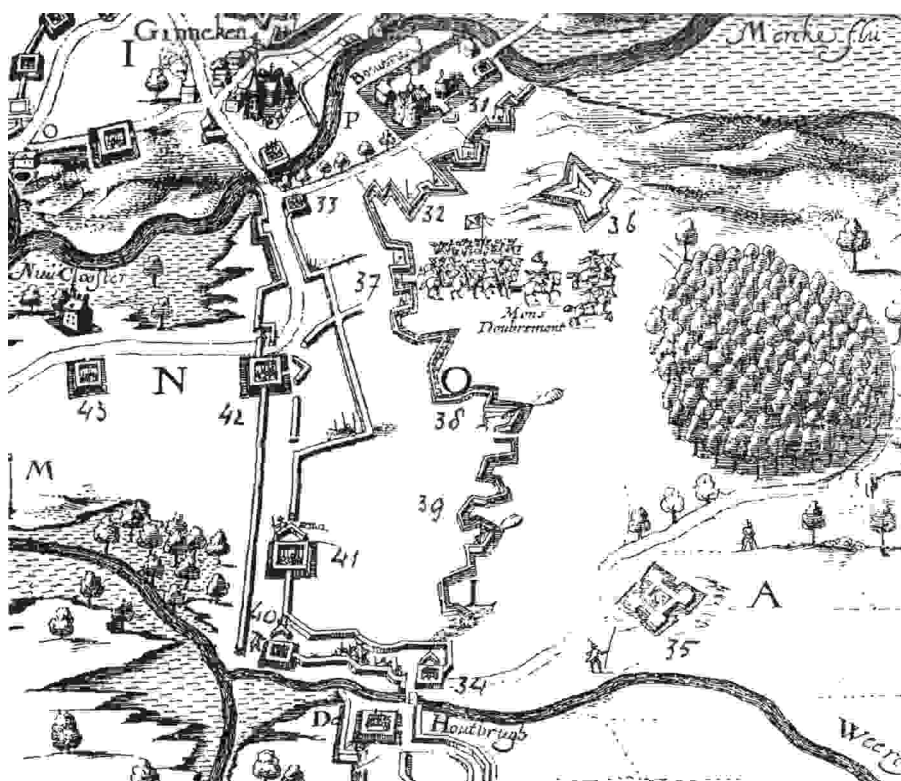
Ten zuidoosten van de Houtbrug (over de Aa) is op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163- en de O.e.w.Verhoevenkaart in de voorlopige circumvallatie'wal' aan de Overaseweg, ongeveer halverwege tussen de Dr.Schaepmanlaan en de Bouvignedreef:

(G.34) een redoute

getekend. Callot plaatst daarbij op zijn kaart de letter F: "Fuertes y redutos de los Italianos de Marques de Campolataro y Conde Francisco de Adda", 'schansen en redoutes die door Italianen van het regiment Campolataro en het regiment Adda werden bemand'. We veronderstellen dat deze redoute beurtelings door personeel van de regimenten

Campolataro en Adda werden bemand. Untzen tekent op zijn kaart hier (en ook elders in de insluiting) geen veldwerk in de voorlopige circum- en contravallatie.

De 'rondweg' volgde vanaf de Duivelsbrug tussen de Boeimeer en het Mastbosch het tracé van de huidige Duivelsbruglaan - Burgemeester Kerstenslaan - Burgemeester de Manlaan - Dr. Schaepmanlaan. Langs de Burgemeester de Manlaan beperkte het open (niet alleen spaarzaam met bomen, maar ook met struiken en hei begroeide) Haegsche Bosch, aan de veldzijde van de voorlopige circumvallatie'wal' de waarneming en het schootsveld. We nemen aan dat in front van deze 'wal' een strook begroeiing is geruimd. Aan de stadszijde van de Burgemeester de Manlaan lag een uitloper van het Mastbosch (het later zo genoemde Montensbosch, het huidige Montenspark). Ook daarin zal in 1624, in front van de voorlopige contravallatie'wal', ongetwijfeld een strook begroeiing zijn geruimd. We veronderstellen dat, gelet op de na het rooien van een strook begroeiing in front van de voorlopige circumvallatie'wal' toch nog beperkte waarnemings- en schootsvelden en ondanks het feit dat die aan de van de staatse vijand afgekeerde (dat wil zeggen: betrekkelijk veilige) kant lagen, door de Spanjaarden in 1624 (voor alle zekerheid) een naar voren geschoven **circumvallatie'lijn'** werd ingericht.

Fragment van de O.e.w. Verhoeven-kaart;
de bovenkant is naar het oosten gericht.
Op dit kaartfragment zijn door ons, ter verduidelijking,
de nummers (G) 31 tot en met (G) 43 geplaatst.

In deze 'lijn', op de in 1624/25 ten zuiden van het Mastbosch liggende heide (met goede waarnemings- en schootsvelden) is op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163-, de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart, langs de Overaseweg, naar we veronderstellen ter hoogte van de huidige Goordreef:

(G.35) een vierkante schans met hele bolwerken

gesitueerd. De tekenaar van Blaeu-kaart plaatst daarbij het nummer 39: "Forts et Redoutes des Italiens du Marq. de Campolataro etc.", 'schansen en redoutes die bemand werden door Italianen van het regiment Campolataro'.

De tekenaar van de Hugo, blz. 163-kaart, die van de Blaeu-kaart en Callot situeren langs de Galderseweg, ter hoogte van de huidige Rijksinrichting (tuchtschool) Den Hey-Acker, een redoute. Untzen tekent daar een vierkante schans met hele bolwerken, de tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart een schans met een grillige plattegrond. We veronderstellen dat dit (op de rand van de kaarten getekende) veldwerk in werkelijkheid meer zuidelijk (buiten het kaartbeeld) in de circumvallatie'lijn' werd opgeworpen en dat tussen de Galderseweg en de heerbaan van/naar Hoogstraten (het huidige Beukenlaantje) ter hoogte van de Oude Postbaan:

(G.36) een vierkante schans met hele bolwerken

lag. (De locatie was te ver naar voren geschoven om met een redoute te kunnen volstaan.)

In de (denkbeeldige) circumvallatie'lijn' tussen de hemelsbreed 1.500 meter uit elkaar gelegen schansen G.35 en G.36 zullen ter beveiliging ongetwijfeld ruiters op de hei gepatrouilleerd hebben.

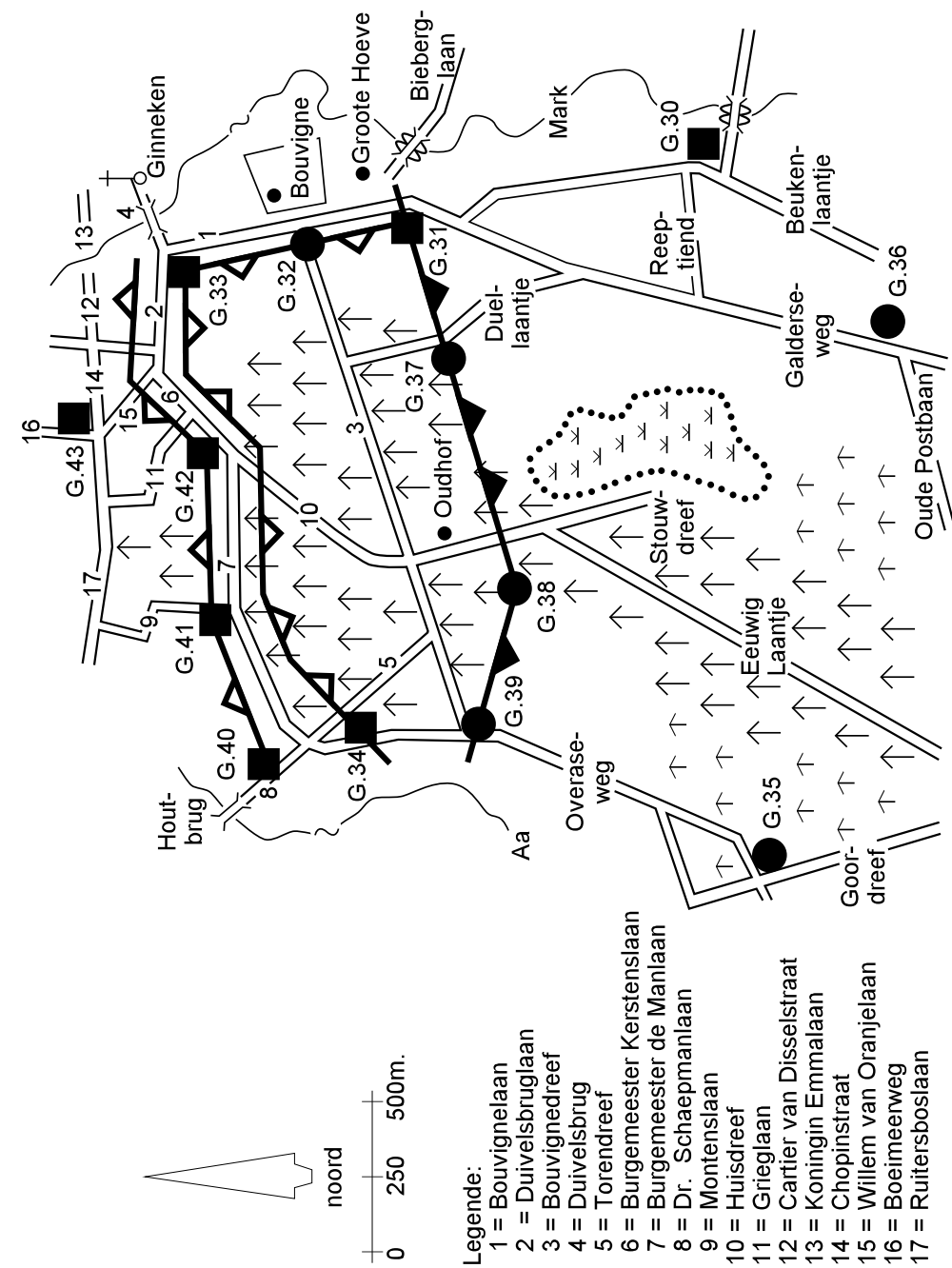
Tussen de voorlopige circumvallatie'wal' en -'lijn' is alsnog een definitieve circumvallatiwal opgeworpen. Op de Blaeu-, de Callot- en de Hugo, blz. 163-kaart is deze wal getekend tussen het veldwerk G.32 (bij de plaats waar de Bouvignedreef op de -laan aansluit) en de plaats waar de Bouvignedreef op de Overaseweg aansluit. Untzen en de tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart situeren deze wal tussen de veldwerken G.32 en G.34. Als het Mastbosch op de juiste plaats getekend was, zou dit tracé van de liniewal er dwars doorheen gelopen hebben. We nemen aan dat het Mastbosch daarom zuidelijker getekend is dat het in werkelijkheid lag en dat de definitieve circumvallatiwal vanaf de plaats waar de Bouvignelaan als Galderseweg verder loopt, langs de toenmalige zuidrand van het Mastbosch, naar de plaats waar de Bouvignedreef op de Overaseweg aansluit, gelopen heeft.

Op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163- en de Untzen-kaart zijn in de definitieve circumvallatiwal drie-, op de O.e.w.Verhoeven-kaart vier combinaties, ieder van twee dicht bij elkaar gelegen, uitbouwen te onderscheiden. Volgens Callot stond -getuige een getekende kruitdampwolk- in iedere combinatie geschut opgesteld, op de O.e.w.Verhoeven-kaart in drie van de vier. Van Goor noemt op blz. 173 in het Mastbosch "... Pape-muts, een kleyne schans, door Spinola, geduurende de belegering van Breda, aangelegt ...".

Het oostelijk gelegen acces (tussen de Mark en het drassige terrein langs de Stouwdreef) werd, ter hoogte van het huidige Duellaantje, beveiligd vanuit:

(G.37) een schans.

De controle op het via de Galderseweg en het Beukenlaantje binnenkomend verkeer bleef ongetwijfeld de taak van de Italianen in redoute G.31.

Op het westelijke acces (tussen het drassige terrein en de Aa) werd, ongeveer halverwege tussen de 'Oudhof' en de plaats waar het Eeuwig Laantje op de Stouwdreef aansluit:

(G.38) een schans

opgeworpen.

Langs de Overaseweg werd dit acces bij het aansluitpunt van deze weg met de Bouvignedreef beveiligd vanuit:

(G.39) een schans.

De tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart situeert dit veldwerk (ons inziens ten onrechte) op de plaats waar de huidige Torendreef op de Bouvignedreef aansluit. De aanvankelijk vanuit redoute G.34 uitgeoefende controle op via de Overaseweg binnenkomend verkeer is ongetwijfeld na de aanleg van schans G.39 daarheen verplaatst.

De (definitieve) circumvallatiewal liep vanaf G.39 langs de rand van het loofhoutbos naar G.38, in de loofhout'hals' door- en daarna weer langs de rand van het bos via G.37 naar G.31. In de loofbos'hals' is, voor het verkrijgen van waarnemings- en schootsvelden, ongetwijfeld in front van de wal een strook in het bos (kaal)gekap.

Op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163- en de O.e.w.Verhoeven-kaart is in de voorlopige contravallatie'wal', ter hoogte van het huidige sportcomplex van de Atletiek- en Trimvereniging Sprint:

(G.40) een redoute

getekend. De tekenaar van de Blaeu-kaart plaatst daarbij het nummer 39, Callot de letter F, wat wil zeggen dat het veldwerk door voetvolk van het Italiaanse regiment Campolataro bemand werd. Ook Untzen tekent hier op zijn kaart een redoute. Omdat hij elders doorgaans de voorlopige insluitingswerken weglaat, veronderstellen we dat hij hier (net als met het tekenen van de voorlopige circumvallatie'wal') de bedoeling heeft gehad zo de 'rondweg' te markeren.

In de voorlopige contravallatie'wal' is ook bij de huidige Montenslaan op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163- en de Untzen-kaart:

(G.41) een redoute

getekend. Op de Blaeu-kaart is ook hierbij het nummer 39, op de Callot-kaart de letter F geplaatst. De tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart plaatst dit veldwerk (ongetwijfeld ten onrechte) in de voorlopige circumvallatie'wal'.

Op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163-, de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart is in de voorlopige contravallatie'wal', ter hoogte van de huidige Grieglaan, nogmaals:

(G.42) een redoute

gesitueerd. Ook hierbij plaatst de tekenaar van de Blaeu-kaart het nummer 39 en Callot de letter F.

Op alle door ons bestudeerde kaarten van het beleg loopt de voorlopige contravallatie'wal', ook waar dit gezien de terreinomstandigheden (hier: de hoger gelegen linker oeverwal van de Mark) geen dwingende eis was, langs de 'rondweg' (in casu: de Duivelsbruglaan). De voorde in de Mark (de huidige brug tussen de Cartier van Disselstraat en de Koningin Emmalaan) viel daardoor buiten de contravallatie. Dit bevestigt ons inziens dat ze in 1624/25 als zodanig geen dienst deed en dus ook niet beveiligd behoefde te worden. Het is echter opmerkelijk dat langs de route via de voorde,

bij het kruispunt van de huidige Chopinstraat-Ruitersboslaan met de Willem van Oranjelaan-Boeimeerweg, op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163-, de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart:

(G.43) een redoute

is getekend. De tekenaar van de Blaeu-kaart plaatst daarbij het nummer 39, Callot de letter F. Deze redoute ligt niet in de voorlopige contravallatie'wal', maar 250 meter daarvóór. Het lijkt ons mogelijk dat de Spanjaarden bij hun komst te Ginneken dachten de voorde te kunnen gebruiken en aanvankelijk hun voorlopige contravallatie'wal' langs de Cartier van Disselstraat en de Chopinstraat naar de Grieglaan wilden opwerpen. Indien -toen bleek dat de voorde door de hoge waterstand op de Mark niet als zodanig gebruikt kon worden-redoute G.43 al opgeworpen was, heeft men de bewaking niet naar de meer voor de hand liggende plaats in de uiteindelijke 'wal' (ter hoogte van de huidige Baronielaan) verplaatst, maar op de oude locatie gehandhaafd. Dit verklaart voor ons de wat excentrische locatie van redoute G.43.

In de Boeimeer

De tekenaar van de Blaeu-kaart situeert bij de plaats waar nu aan de Cimburgalaan (langs het tracé van de vroegere Boeimeerweg) een kerkgebouw staat een definitieve contravallatiewal. Deze (korte) wal sluit, tussen de Mark en het drassige deel van de Boeimeer, de hoger gelegen linker oeverwal van de Mark af. In die wal situeert hij (hemelsbreed ongeveer 700 meter van het Bredase kroonwerk bij de Ginnekenschepoort) een aan de achterzijde gesloten, op een hoornwerk gelijkend veldwerk. Daarbij plaatst hij het nummer 38: "Batterie a l'opposite de la Ville", een 'tegen de stad (Breda) gerichte (belegerings)batterij'. Callot tekent hier op zijn kaart vagelijk een soortgelijke definitieve contravallatiewal en een gelijkvormig veldwerk. Daarbij plaatst hij het nummer 3: "Baterias hazia la Villa", '(één van de drie) tegen de stad gerichte batterijen'. Op de O.e.w.Verhoeven-kaart staat daar bij een niet in een wal gelegen, soortgelijk veldwerk de letter N: "Batterije met de Trencheen ende Palissaden voorsien met Geschudt ende Mortiers". Untzen tekent op zijn kaart een evenwijdig met de Mark lopende wal, met aan het eind daarvan een soortgelijk veldwerk als op de Blaeu-, de Callot- en de O.e.w.Verhoeven-kaart. Hij plaatst daarbij de letter G: "Batteriey und grosse Schantz mit groben Stücken und Fewr Mörsel":

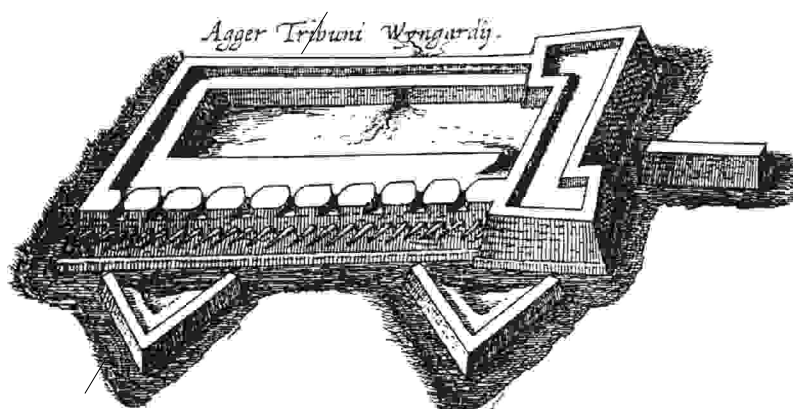
(G.44) een 'batterij

met (daarin opgestelde) kanonnen en mortieren en (daarmee gecombineerd:)

G.45) een grote schans'.

In het door Untzen getekende veldwerk staan enkele op Breda gerichte kanonnen en (door gebrek aan ruimte op zijn kaart) niet in, maar pal buiten dat werk een mortier, van waaruit (getuige de getekende vlucht) een projectiel op Breda verschoten wordt.

Op de Hugo, blz. 163-kaart is hier, achter een van de Mark tot aan de Aa (dus ook door het drassige deel van de Boeimeer) lopende wal, een aantal op Breda gerichte kanonnen getekend. Bij die wal staat de letter K: "Interior circulus", de (definitieve) 'contravallatiewal', en bij de kanonnen de letter I: één van de drie "Aggeres tormentarij interni", 'op de stad gerichte batterijen'. Een tekening in de Hugo-tekst (blz. 66) geeft een gedetailleerd beeld van dit gecombineerde veldwerk: "Agger Tribuni Wyngardij", 'batterij van de commandant (van het Spaanse geschut, de kolonel) Van Wijngaarden' én een schans.

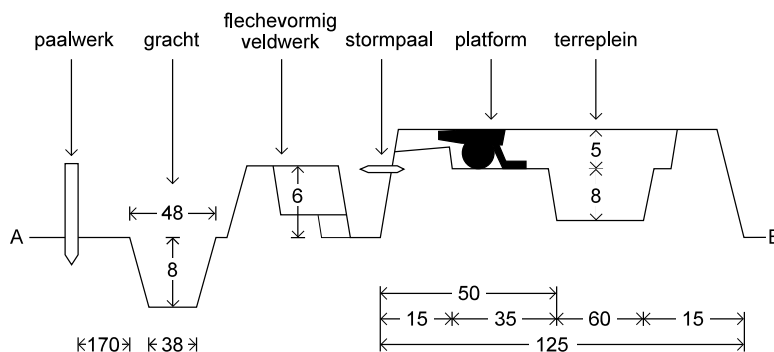
Binnen een rechthoekig, langwerpig en rondom gesloten veldwerk konden op een platform kanonnen worden opgesteld, op een achter het platform gelegen terreplein mortieren. Aansluitend op deze batterij lag op de van de Mark afgekeerde zijde een langwerpige schans met twee halve bolwerken. In front van deze combinatie lagen (aan de naar Breda gekeerde kant) twee flèche-vormige veldwerken, met in front daarvan een gracht en daarvóór (volgens de omschrijving) een paalwerk.

Volgens de Latijnse Hugo-tekst (blz. 53) was:

- de batterij buitenmaats 160 voet (48 meter) lang en 125 (37,5) breed;
- het platform (ten opzichte van het terreplein) acht voet (tweeënhalve meter) hoog en 35 (10,5) breed en konden daarop, achter negen tweeënhalve voet (driekwart meter) brede schietsleuven, kanonnen worden opgesteld;
- het terreplein 130 voet (39 meter) lang en 55 (16,5) breed;
- de wal aan de stadszijde op maaiveldhoogte 15 + 35 = 50 voet (15 meter) en aan de andere drie zijden 15 (4,5) breed (Chifflet vermeldt in zijn Franse vertaling van de Hugo-tekst dit laatste getal niet);
- aan de stadszijde in de wal, pal onder de schietsleuven, een rij stormpalen geplaatst;
- in front van de beide flèche-vormige voorwerken een acht voet (tweeënhalve meter) diepe, op de bodem 38 (11,5) en op maaiveldhoogte 48 (14,5) brede gracht gegraven en
- 170 voet (51 meter) vóór de gracht (dat wil zeggen: buiten handgranaat werpafstand) een paalwerk geplaatst.

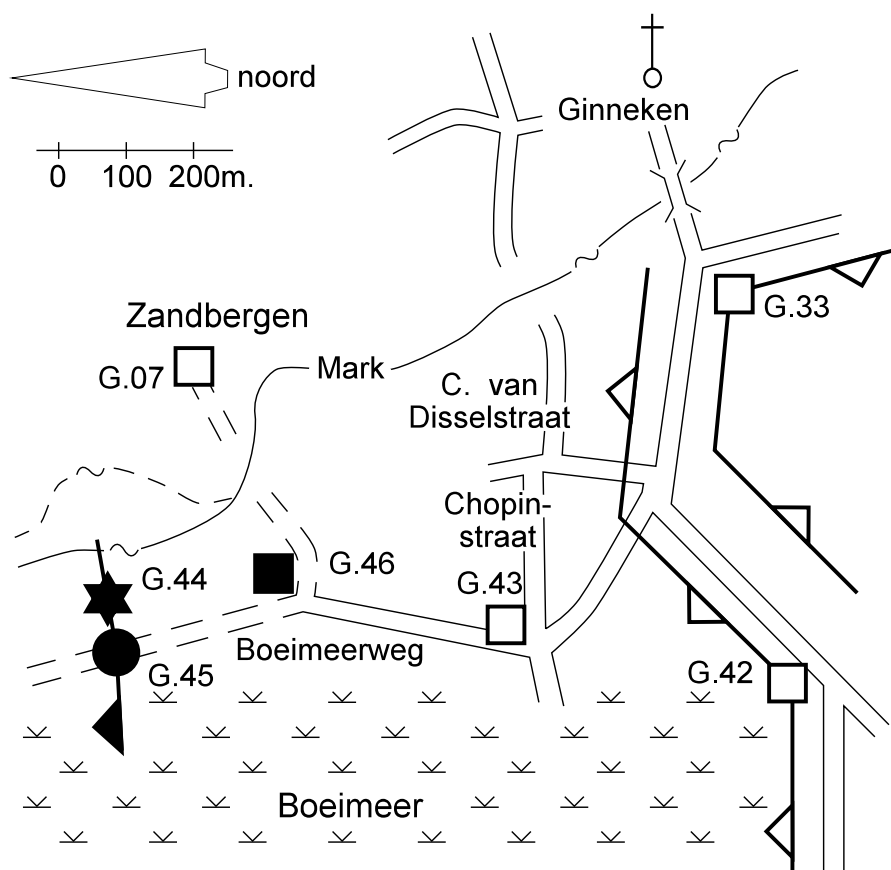
Doorsnede A - B

Schets (niet op schaal), afmetingen in voeten (à 30 cm.)

Het aantal op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163-, de Untzen en de O.e.w. Verhoeven-kaart in deze batterij getekende kanonnen is ongetwijfeld symbolisch bedoeld. Op de Hugo-tekening zien we negen schietsleuven, volgens de Hugo-tekst stonden er ook negen kanonnen opgesteld. Hiermee zou deze batterij verreweg de grootste van de drie in de (definitieve) contravallatie opgeworpen belegeringsbatterijen zijn geweest (een tweede lag in het vak Teteringen, een derde in het vak Hage.)

In BIJLAGE XVIII. van de Van der Hoeven-tekst lezen we: “ ‘s nachts tusschen den lesten Augusti en 1sten Sept. zyn die van ’t Nederlandsch quartier (het Bredase garnizoen) tot Boeimeer geweest en hebben den vyant, uit de hoeve van ’t nieuw Clooster gejaagt ende de hoeve verbrant”. De boerderij van het ‘nieuwe’ klooster Vredenberg lag aan de westkant van de Boeimeerweg, ter hoogte van het huidige bejaardencentrum Ruitersbos, het al vóór 1624 afgebroken klooster had daar aan de andere kant van de weg gestaan. Blijkbaar werd hier gedurende de eerste dagen van de insluiting -toen er nog geen redoutes waren opgeworpen- door de Spanjaarden vanuit de boerderij wachtgehouden.

Op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163-, de Untzen- en de O.e.w. Verhoeven-kaart is pal ten zuiden van het gecombineerde veldwerk G.44/45 een rechthoekig veldwerk getekend. De tekenaar van de Blaeu-kaart plaatst daarbij het nummer 39: “Forts et Redoutes des Italiens du Marq. de Campolataro etc.”, die van de O.e.w. Verhoeven-kaart de letter M: “Batterije begost maer verandere in Fort”. We veronderstellen dat -toen men, na hier een batterij (veldwerk) te hebben opgeworpen, de zware kanonnen in stelling wilde

brengen- de ondergrond te slap bleek en men toen iets noordelijker -op een daartoe meer geschikte ondergrond- een nieuwe batterij (in casu: G.44) heeft ingericht. Gezien de nabijheid van schans G.45 lijkt het ons onwaarschijnlijk dat de afgedankte batterij daarna als schans (een verdedigingswerk) werd gebruikt. Vanaf de kloosterboerderij leidde een voetpad naar en een voetveer over de Mark naar de Zandbergen. De veerstoep bood vanuit Breda varende vijanden een mogelijkheid zich te ontschepen, dus ook een wachtlocatie op de linker Markoever lijkt op deze plaats alleszins zinvol. We nemen aan dat de afgedankte batterij (een verdedigingswerk) dicht bij de afgebrande kloosterboerderij heeft gelegen en - omdat het wachtpersoneel niet in deze ruïne kon worden ondergebracht- toen verder als:

(G.46) een redoute

(een onderkomen voor de wacht) is gebruikt.

4 Een Europees gebeuren

Hoog bezoek dat Spinola hoogst ongelegen kwam

De na het twaalfjarig bestand hernieuwde krachtmeting tussen Spanje en de Nederlanden wekte in Europa grote belangstelling. Hooggeplaatste burgers en legeraanvoerders wilden graag een kijkje ter plaatse nemen.

Van Goor schrijft op blz. 164: “Als de Markgraaf Spinola ... de Stadt Breda t eenemaal hadt ingesloten, en er een groote roep door gansch Europa was opgegaen, wegens die beruchte belegering, zoo vervoegden zich veele Vorsten en voorname Krygs-oversten derwaerts, om die ongemeene Vestingwercken (bedoeld wordt ongetwijfeld: insluitingswerken) uyt nieuwsgierigheid te bezichtigen. Onder andere kwam Uladislaus Sigismond Prins van Polen en Grootvorst van Moscovien, een zeer vermaart Krygsman, naa dat hy zich eenigen tyd te Brussel, by (zijn tante) de Infante van Spanjen (de landvoogdes Isabella), hadt opgehouden, den Markgraaf Spinola in 't Leger bezoeken ...”. We kunnen ons indenken dat Spinola -op het moment dat een staats leger de insluiting naderde- zijn tijd beter kon gebruiken dan met het ontvangen van een nieuwsgierige gast, maar dat hij aan een verzoek uit Brussel van de landvoogdes wel gehoor moest geven.

Volgens de Hugo (blz 41) was: ‘... Wladyslaw Zygmunt, prins van Polen en Zweden en grootvorst van Moskou, naar Brussel gekomen om de doorluchtige infante te bezoeken ... Daar de prins een krijgshaftig man is, die naam heeft gemaakt door de overwinningen die hij op zijn vijanden behaald heeft, wilde hij graag de “Siege” (de ‘insluitingswerken’) van (rond) Breda bekijken.’

Kot schrijft (zie voetnoot 14) ‘Wladyslaw, de 29-jarige zoon van Sigismund III Vasa, had in zijn jeugd de grote oorlogen met Moskou en Turkije meegemaakt en deelgenomen aan zware belegeringen ... Zijn tante, de Infante Isabella had hem uitgenodigd ... haar gast te zijn in Brussel ... Het meest boezemden hem de krijgsgzaken belang in, en hij brak er enkele dagen uit om (de insluitingswerken van) Breda te bezoeken.’

Pac (zie voetnoot 14) schrijft: ‘De 25ste (sep.) ... vóór het vallen van de avond kwam de graaf van Salazar, don Luis van Velasco, commandant van de Spaanse ruitery, vanuit het legerkamp bij Breda naar Antwerpen om de prins naar dat kamp te begeleiden ... De 26ste zijn we om zes uur in de ochtend met een escorte op weg gegaan. Dat (escorte) was nodig, want de staatsen maakten door hun overvallen de route onveilig. Ze waren zo driest dat ze - wat we persoonlijk meemaakten- de achterste wagens overvielen en enkele daarvan -die wat achtergebleven waren- buitmaakten ... tegen de tijd dat het donker werd, waren we een halve mijl van het legerkamp verwijderd ...’.

Pieri noteert op blz. 15 van zijn dagboek (16 sep.): “Il di auanti era partito il Conte Sannazzaro Generale della Caualleria, con due milla caualli, e tre milla Fanti per conuoiare all’ Assedio il Principe di Polonia, che per hauere per il camino riseuuto auiso, che era indisposto se ne ritornò all’ Assedio.” We interpreteren dit als volgt: ‘Daags tevoren (op 15

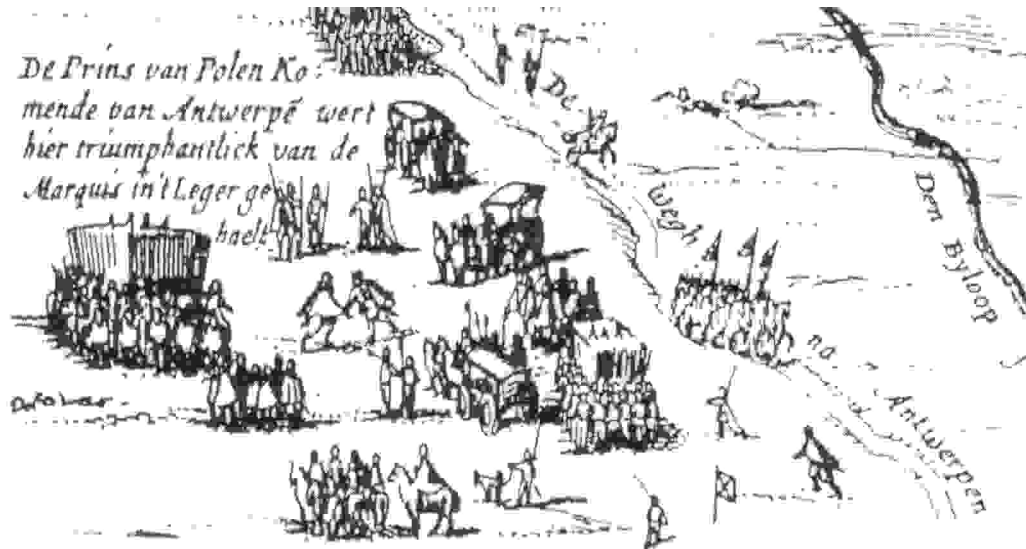
sep.) was de graaf van Salazar, commandant van de Spaanse ruitery, met 2.000 ruiters en 3.000 man voetvolk vanuit het legerkamp bij Ginneken naar Antwerpen vertrokken om de prins van Polen naar de insluiting van Breda te begeleiden. Maar toen Van Salazar onderweg -via een door Spinola nagezonden koerier- bericht kreeg dat de afwezigheid van het escorte door de nadering van een staats leger niet verantwoord was, keerde hij met zijn troepen ijlings terug'. Pieri vervolgt op blz. 16: "Di Brusselles fù Corriero à Sua Eccellenza, qual dette nuoua, che il Principe di Pollonia staua con gran desiderio attendendo il conuoi per venire al Campo ...", 'Uit Brussel kwam een koerier van de landvoogdes met de boodschap dat de prins van Polen (te Antwerpen) ongeduldig op een escorte bleef wachten dat hem naar de insluiting (van Breda) zou brengen.'

Op 24 sep. schrijft Pieri (blz. 17): "Visto Sua Eccellenza, che il C.Mauritio con il suo essercito era arriuato a S.Geertendenberg, mandò conuoi per viueri in Anversa, & altro conuoi mandò per cōuoiar, il Principe di Polonia al campo", 'gezien (ondanks) het feit dat graaf Maurits met zijn leger in Geertruidenberg was aangekomen, zond hij (Spinola) een konvooi naar Antwerpen om levensmiddelen op te halen en stuurde hij een ander konvooi (een escorte) daarheen om de Poolse prins naar de insluiting te begeleiden.'

We veronderstellen dat Spinola via een koerier van de landvoogdes opdracht heeft gekregen de Poolse prins alsnog met een veiligheidsescorte naar de insluiting van Breda te begeleiden, hem de insluitingswerken te laten bezichtigen en daarna weer veilig naar Antwerpen terug te brengen. Wladyslaw arriveerde op 22 sep. te Antwerpen en Spinola stuurde op dezelfde dag Van Salazar met 2.000 ruiters en 3.000 man voetvolk uit de algemene reserve op weg om de prins de volgende dag naar de insluiting te begeleiden. (Pieri heeft zich kennelijk in de datum vergist: Van Salazar vertrok niet op 15, maar op 22 sep. naar Antwerpen.) Toen Van Salazar uit Ulvenhout vertrokken was, kreeg Spinola een alarmerend bericht over de nadering van het staatse leger: de staatse ruitery bevond zich ter hoogte van 's-Hertogenbosch, op slechts één dagmars van de insluiting. Spinola vreesde dat mogelijk al op 23 sep. een aanval op zijn insluiting zou kunnen worden uitgevoerd, en dat hij -om die te weerstaan- de naar Antwerpen gestuurde troepen niet kon missen en liet daarom via een koerier Van Salazar met zijn ruiters en voetvolk ongeveer halverwege tussen Ginneken en Antwerpen ijlings terugroepen. Inmiddels wachtte Wladyslaw in Antwerpen tevergeefs op zijn escorte. Mogelijk heeft Spinola hem door een koerier laten weten dat de militaire situatie rond Breda een bezoek onmogelijk maakte. De prins heeft zich daarover bij de landvoogdes blijkbaar beklaagd: zij gaf althans Spinola op 24 sep. (Pieri zegt ten onrechte: 21 sep.) per koerier opdracht haar neef alsnog met spoed in Antwerpen op te halen.

Het staatse leger naderde langzamer dan Spinola gevreesd had: de ruitery kwam pas op 25 sep. te Raamsdonk aan, het voetvolk ontschepte zich tussen 25 en 28 sep. te Geertruidenberg, gezamenlijk trokken ze pas op 30 sep. naar Made op. Spinola durfde onder deze omstandigheden het strikte bevel van de landvoogdes niet te negeren en besloot Wladyslaw dan toch maar op de halen. Hij stuurde op 25 sep. (Pieri zegt ten onrechte: 24 sep.) Van Salazar -nu met een aanzienlijk kleiner escorte (slechts 1.000 ruiters en géén voetvolk)- naar Antwerpen. Een escorte bestaande uit uitsluitend ruiters kon zich aanzienlijk sneller verplaatsen dan een escorte van ruiters en voetvolk, dat wil zeggen: het ruitersescorte zou vlugger terug zijn dan een gemengd escorte. Op 26 sep. (Pac en Pieri noemen beide deze datum) kwam Wladyslaw te Ginneken aan.

Callot beeldt op zijn kaart (nr. 48) de “Entrada del Principe de Polonia” uit, de tekenaar van de Visscher-kaart doet dit met het bijschrift “De Prins van Polen Komende van Antwerpē wert hier triumphantlick van de Marquis in’t Leger gehaelt” eveneens.

Volgens Hugo (blz. 41) stuurde Spinola -ongetwijfeld om de reisduur van Antwerpen naar Ginneken te bekorten, dat wil zeggen: zijn ruiters weer zo snel mogelijk terug te hebben-voor de prins en zijn gevolg met Van Salazar rijpaarden mee. Wladyslaw, die blijkbaar lichamelijke niet in goede conditie verkeerde, gaf er echter de voorkeur aan per langzaam rijdende karos te reizen. Op de Visscher-kaart zijn drie karossen getekend, alsmede de uitgestapte Wladyslaw (rechts) die (de van zijn paard gestegen) Spinola (links) de hand schudt. Volgens Pac begroette Wladyslaw de te paard gezeten veldheer vanuit zijn koets. Pieri noteert op blz. 18 van zijn dagboek: ‘Het was ongeveer twee uur in de nacht toen de prins van Polen, begeleid door de graaf van Salazar, aankwam ...’. Dat hij niet vroeger dan omstreeks twee uur ‘s nachts, dat wil zeggen: na een 20 uur durende reis, zou zijn aangekomen, lijkt ons minder waarschijnlijk. Volgens Pac had men -om de afstand van hemelsbreed ongeveer 45 kilometer af te leggen- iets meer dan 12 uur (van ‘6 uur in de ochtend’ tot ‘tegen de tijd dat het donker werd’) nodig gehad. We vermoeden dat de prins, ongetwijfeld tot ongenoegen van Van Salazar (die in opdracht van Spinola zo snel mogelijk met zijn gast moest terugkeren) onderweg enkele malen uit zijn karos is gestapt om zich wat te vertreden. Uite Wladyslaw daarmee zijn ongenoegen over het lange wachten te Antwerpen?

Groot eerbetoon voor prins Wladyslaw

Callot schrijft (blz. 10): ‘De markies ontving hem (prins Wladyslaw met eerbewijzen en luister, het verplichte ceremonieel voor zo’n vorstelijk persoon...’. Het woord ‘verplichte’ wijst er ons inziens allerminst op dat hij van harte welkom was, maar veeleer dat hij slechts op de protocollair gebruikelijke wijze ontvangen werd. In de tekst bij de Visscher-kaart lezen we: “Den 26 dito (sep.) de Prins van Polen, van Antwerpen komende, werdt seer

triumphant met vieringe, musquet-schieten en gestadig trommelen in 't Leger ontfanghen ...". Pac schrijft dat '... Spinola, vergezeld van de hoogste officieren van zijn leger, de prins tegemoet (kwam) ... Niet ver van het legerkamp (bij Ginneken) presenteerde graaf Hendrik van den Bergh in het veld 3.000 ... in slagorde opgestelde ruiters ...'. Pieri vermeldt op blz. 18: 'Graaf Hendrik (van den Bergh) was te paard met een gevolg van zeer voorname heren en tien eskadrons ruiters (1.000 man); hij liet -in het zicht van de vorst gekomen- zijn gehele ruitery "con bel capriccio", 'speels'(?), caracoleren en de vorst insluiten ... Daarna naderde Hendrik met zijn gevolg van edelen in draf, terwijl eenieder met zijn vuurwapen (in de lucht) schoot en de blanke sabel presenteerde.' Caracoleren was een gevechtsexercitie waarbij naast elkaar in linie opgestelde ruiters, na in voorste gelid een schot te hebben gelost, deels naar rechts en deels naar links zwenkten om vervolgens, in een nieuw achterste gelid opgesteld, hun wapen te herladen.

Pieri vervolgt op blz. 18: 'Toen de vorst bij het legerkamp van Z.E. kwam, werd een drievoudig saluut uit 26 stukken geschut (drie salvo's uit 26 kanonnen) afgegeven. Door deze verwelkoming heerste er bij de belegeraars veel vreugde, bij de belegerden echter veel verdriet. Toen ze (de belegerden) het gebulder van het geschut hoorden, reageerden ze met zoveel gejammer en geschreeuw dat wij (de belegeraars) het konden horen.' Volgens de (staats-) Visscher-tekst werden "In t' zijnder eeren ... 's avondts ontrent acht uren 3 Chergien met het Canon ghedaen op de stad, zijnde 84 (3 x 28!) schoten ... vlieghende wel door eenige huysen, maer werdt niet een mensch daer van beseert." Hugo verklaart het feit dat er geen slachtoffers vielen op blz. 42 als volgt: '... er was opdracht gegeven de salvo's af te geven als uiting van vreugde -niet om verwoestingen aan te richten- en de kogels vooral óver de stad te schieten.' (Blijkbaar waren er dus enkele kortvallers.) Pac schrijft: 'Toen de prins van zijn paard steeg bij het verblijf dat de markies in allerijl voor hem in orde had laten maken -het was toen al ruim één uur 's nachts- losten de kanonnen een salvo op (in de richting van?) de stad; ik geloof dat dit militaire saluut niet bij alle stedelingen in goede aarde viel.'

We maken hieruit op dat Wladyslaw na zijn ontmoeting met Spinola te paard naar diens "alojamiento", 'verblijf', gereden is voor een welkomstdrankje en een maaltijd (?), en vandaar ook weer te paard naar zijn logeeradres. De karossen waren ongetwijfeld rechtstreeks van het ontmoetingspunt daarheen gereden.

In BIJLAGE XVIII. van de Van der Hoeven-tekst, "Aanteekening van den (Bredase) Griffier Gerrit Havermans" lezen we: "den 28sten Augustus (!) ... des avonts voir acht uur heeft den vyant uyt het quartier van Ginneken met veldt stucken in en over de stad geschoten tot drie vluchten toe, tot in de zeventich schoten ... men meynt dat het is over de comste van den Prinse van Polen in het leger van den vyant." Nicoletti 15) schrijft dat Spinola "... fece voltare tutti Cannoni contro Breda, acciò ancor essi gustassero di quegli acerbi pomi con treplicata scarica ...", '... alle stukken geschut in de richting van Breda liet schieten om de ingezetenen (militairen en burgers) met een drievoudig salvo ook eens die zure appels te laten proeven (een poepje laten ruiken) ...'.

15) *'SVPPLIMENTO DELLE GVERRE DI FIANDRA DOPO LA TREGVA, CON L'ORIGINE DELL'Armi nella christianità, ET IL MARAVIGLIOSO ASSEDIO Di Bredà coll'acquisto fatto dal MARCHESE SPINOLA SCRITTO, E LINIATO DA GABRIELE NICOLETTI ...', TERNI, 1650.*

Het lijkt ons waarschijnlijk dat het logeeradres van Wladyslaw (terwille van zijn veiligheid) buiten het schootsbereik van het Bredase geschut werd gekozen, maar (uit praktische overwegingen) toch zo dicht mogelijk bij het verblijf van Spinola was gelegen. Dat laatste lag op de Buystelberg, bij de plaats waar de huidige Allerheiligenweg op de Ulvenhoutselaan aansluit, dat wil zeggen: binnen het bereik van het Bredase geschut. Hugo schrijft op blz. 41 dat het verblijf van Wladyslaw ‘... een waarlijk koninklijk opgesierd onderkomen (was), dat desalniettemin toch meer de sfeer van oorlog dan het comfort van de stad ademde.’ Volgens Pieri (blz. 16) liet ‘Z.E. ... ten behoeve van deze prins een van glazen vensters voorziene behuizing, met een grote salon, een kapel, een ontvangstaal, vier -geheel met zijden stoffen behangen (slaap?)kamers, een keuken en zolderkamers inrichten.’ De enige plaats die hiervoor in aanmerking kwam, is naar onze mening het jachtslotje Grimhuysen (dat stond op de plaats van de huidige kerk te Ulvenhout, buiten het bereik van het Bredase geschut), waar Van Salazar al eerder zijn intrek genomen had.

Volgens Pac werd het ere-salut gegeven toen Wladyslaw -na in het verblijf van Spinola te zijn ontvangen- om één uur ’s nachts naar zijn logeeradres ging. Dat men kanonnen tijdens duisternis zou hebben afgeschoten, lijkt ons minder waarschijnlijk. De schrijver van de Visscher-tekst en de Bredase griffier Havermans (die beiden tijdens het salut binnen Breda verbleven) noemen als tijdstip “ ’s avonds ontrent acht uren”, respectievelijk “des avonts voir acht uur” (het tijdstip waarop op 26 sep. de duisternis begint in te vallen). We veronderstellen dat Wladyslaw op 26 sep. rond 18.00 uur in de buurt van de buurtschap Effen welkom geheten werd en vóór het donker was bij het verblijf van Spinola aankwam, dat toen (tegen 20.00 uur) met de in het nabij gelegen geschutspark aanwezige kanonnen een ere-salut gegeven werd en dat de prins op 27 sep. tussen 01.00 en 02.00 uur te paard door Van Salazar naar Grimhuysen werd gebracht.

Pac schrijft: ‘De 27ste na de ochtendlunch (brunch?) steeg Z.H., vergezeld van Spinola en andere vooraanstaande heren, in het zadel om de insluitingswerken te bekijken die Spinola rond de stad had laten opwerpen. In het als eerste bezochte legerkamp bij Ginneken ... stond het voetvolk voltallig aangetreden om een ere-salut te lossen en onmiddellijk daarna schoot men met 30 kanonnen op de stad, waardoor “por cierto”, ‘zeker’ (nu wél?) grote schade werd aangericht.’ Havermans schrijft in BIJLAGE XVIII. van de Van der Hoeven-tekst: “den 27 heeft den vyant een revue van syn volk gedaen ende ten 11 ure des voir middags drie salven met musquetten ende met canon inde stadt, den toren op een der kerken op ses plaetsen ende vele huysen rakende ende door schietende sonder nochtans dat te verwonderen is een eenich mensch in de stadt te raken.” Pac vervolgt: ‘De stedelingen zaten echter evenmin stil; ze dienden ons flink van repliek en de kogels vlogen ons om de oren. Eén daarvan kwam een tiental passen vóór de prins en Spinola neer ...’.

Pieri beschrijft dit gebeuren op blz. 19: ‘Toen ze zich tussen het legerkamp bij Ginneken en dat bij Teteringen bevonden, werd vanuit Breda de ene kanonskogel na de andere verschoten in de richting van de stofwolk die door onze paarden werd opgeworpen. Eén projectiel kwam neer bij de voeten van het paard van de vorst; die toonde geen enkele schrikreactie.’ De schrijver van de Visscher-tekst weet te melden: “Uyt de stadt werd ontrent 60 Canon-schoten naer hem en zijn Suite ghedaen.”

Pieri vervolgt op blz. 19: ‘De vorst trok verder naar het legerkamp te Terheijden en dat op de Hartelbergen, die beide onder Baglione vielen. Daar werd de rit wegens tijdgebrek beëindigd. Over de Zwarte Dijk keerde men terug naar het legerkamp bij Ginneken.’

Spinola was blijkbaar geschrokken van de beschieting vanuit Breda. Hij besloot -terwille van de veiligheid van zijn gast- de volgende dag (28 sep.) de bezichtiging minder uitdagend af te ronden. Hugo schrijft op blz. 42: 'Dit was de reden waarom de markies de volgende dag -om een dergelijk gevaar te ontlopen- Wladyslaw bij het bezoek aan de rest van de insluiting als enige (eveneens te paard) vergezelde.'

Volgens Pac werd Wladyslaw om zijn mening (advies?) gevraagd en liet men op Wladyslaw's aanwijzingen schansen opwerpen, die in Smieja's Spaanse vertaling (zie voetnoot 14) naar de prins "Príncipe de Polonia" genoemd werden.

In geen van de andere door ons bestudeerde bronnen van het beleg wordt dit bevestigd. We betwijfelen of Spinola om advies van Wladyslaw verlegen was, veronderstellen dat alle schansen werden opgeworpen op plaatsen die door Spaanse stafofficieren waren gekozen en vermoeden dat de belofte van naamgeving (zo die al werd gedaan) een (loze) vorm van beleefdheid is geweest.

Spinola was ongetwijfeld opgelucht toen Wladyslaw veilig in Antwerpen terug was

Wladyslaw rustte de 29ste sep. uit; volgens Pac was de 29-jarige vorst na twee dagritten te paard zo vermoeid dat een van zijn benen opgezwollen was. Pieri schrijft op 30 sep. (blz. 20): 'De prins van Polen kreeg ... bij zijn vertrek (naar Antwerpen) een militair escorte.' Pac noteert: 'De 30ste zijn we bij het ochtendgloren ... naar Antwerpen teruggegaan. Spinola begeleidde Z.H. de prins tot op enige afstand van het legerkamp, waarna hij rechtsomkeert maakte en Don Velasco (Van Salazar) ons met eenzelfde aantal ruiters als op de heenreis tot Antwerpen begeleidde ... Onderweg zagen we veel (staatse) ruiters, maar als er een afdeling (Spaanse ruiters) op afgestuurd werd, trokken ze zich terug. Toch namen ze een soldaat gevangen die zich even van het escorte had afgezonderd om zijn behoefte te doen.' Sarcastisch voegt Pac daaraan toe: 'Zo flink zijn die Hollandse boeren (hufters).'

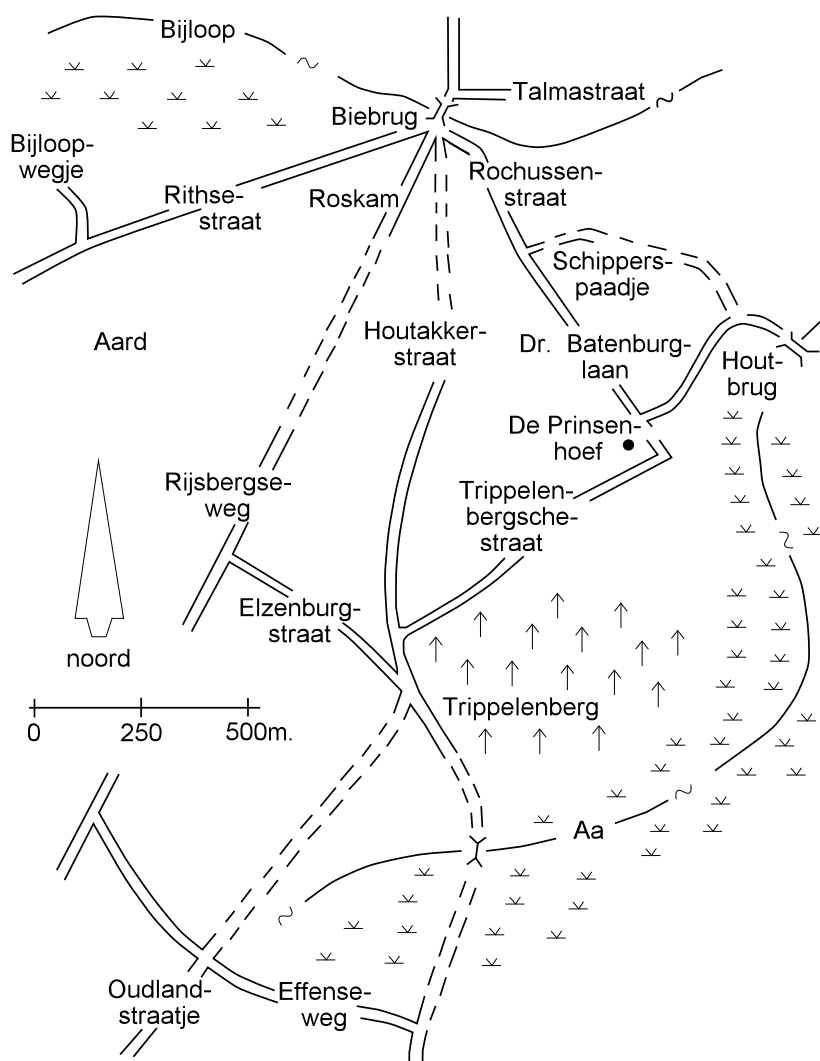
Aan staatse zijde was men óf (door spionage?) op de hoogte van het feit dat de Poolse prins op weg was naar, respectievelijk van de insluiting van Breda, óf voerde men routinematig overvallen uit op Spaanse konvooien tussen Ginneken en Antwerpen. We veronderstellen dat vanuit Bergen op Zoom ruiterspatrouilles werden uitgezonden om te proberen de Spanjaarden afbreuk te doen. Uiteraard was een uit enkele tientallen 'boeren(hufters)' bestaande ruiterspatrouille niet tegen een ruitersescorte van 1.000 man opgewassen.

We vermoeden dat Spinola op 30 sep. niet alleen met bezorgdheid voor de veiligheid van Wladyslaw, maar ook met grote zorg voor een aanval van het staatse leger op zijn insluiting 1.000 ruiters uit zijn reserve wegzond, die -gezien het trage tempo waarmee Wladyslaw zich placht te verplaatsen- vermoedelijk pas op 2 okt. weer bij zijn reserve inzetbaar zouden zijn. Pac schrijft dat Spinola -toen die tijdens de rondrit op 28 sep. via een boodschapper bericht kreeg dat Maurits zich met zijn leger op korte afstand van de insluiting bevond- (in zijn moerstaal) '... zei, zonder ook maar het minst in verlegenheid te raken ...: "Che venga", 'laat hem maar opkomen'. Of Spinola in werkelijkheid zo onbezorgd was, wagen we te betwijfelen.

Hoofdstuk E: Het vak (Princen)Hage en de Spaanse bevoorrading

1 Het terrein

Tussen de Aa en de Bijloop

De -vanuit (Princen)Hage gezien- in zuidelijke richting breder wordende waterscheiding tussen de Aa of Weerij en de Bijloop vormde een acces, dat in het oosten begrensd werd door de/het Houtakkerstraat-Oudlandstraatje en in het westen door de Rithsestraat. Het daartussen gelegen gebied was in 1624/25 nog een zogenoemde aard of gemeent: woeste grond die door omwonende boeren gemeen(schappelijk) gebruikt werd. Over deze Aard liep in 1624/25 een 40 voet (12 meter) brede zandweg, die vrijwel het tracé van de huidige Rijsbergseweg volgde en, ter hoogte van de Rithsestraat en de huidige Talmastraat, met een brug (de Biebrug) de Bieloop (Bijloop) kruiste en vandaar verder naar Breda liep als: “De Heerbaan van de stadt Breda naar Antwerpen”.

Op de Blaeu-, de Callot- en de Hugo, blz. 163-kaart zijn de Aa en de Bijloop wel getekend, maar niet in de legende of door middel van een bijschrift genoemd. Tot onze verwondering is de -voor de bevoorrading van de Spaanse troepen in de insluiting ongetwijfeld belangrijke- ‘heerbaan’ op deze kaarten getekend noch genoemd. Untzen tekent op zijn kaart de beide waterlopen, plaatst daarbij het opschrift “Weereys” en “Byloop flu” en geeft (vagelijk) drie toegangswegen/paden tot Breda (de Rithsestraat, de weg naar/van Antwerpen en de Houtakkerstraat) aan. De tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart noemt eveneens de “Weereys” en de “Byloop flū”, beeldt deze uit en tekent de Houtakkerstraat en “le Chemin d’Anvers”, alsmede de “Biebrugh”. Op de Visscher-kaart zijn “Den Weereys flu”, “den Byloop flu”, “De Wech na Antwerpen” en de “Bybrugge” getekend en vernoemd.

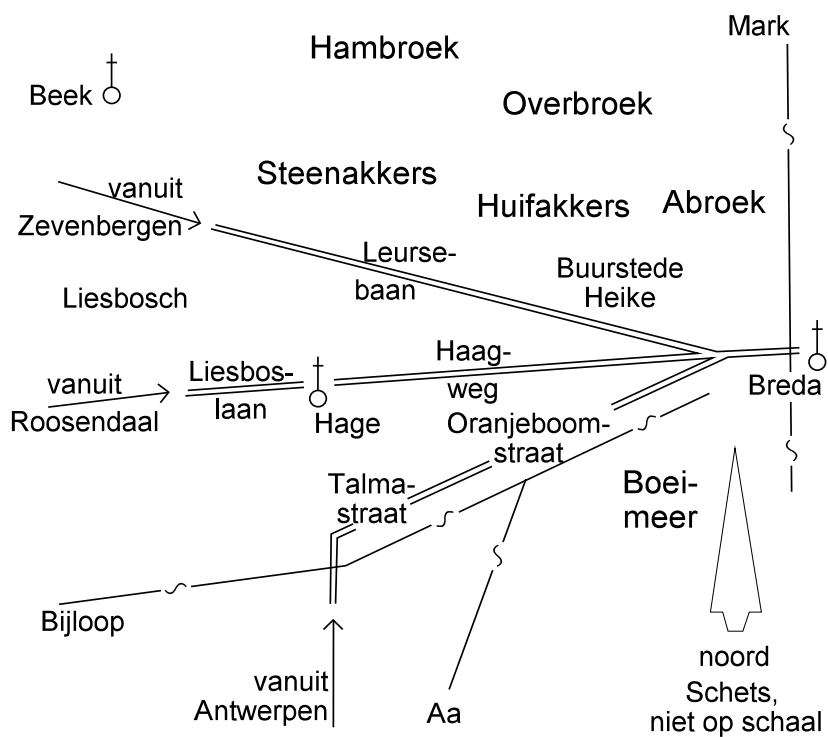
Op de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart zien we iets ten zuidwesten van de “Houtbrugh” op de linker Aa-oever een vierkant bos, met daarbij (op beide kaarten) het opschrift “Ruytbosch”. Ook op de Blaeu- en de Callot-kaart is dit bos getekend, doch zonder vermelding van de naam; op de Hugo, blz. 163- en de Visscher-kaart vinden we dat bos niet terug. We nemen aan dat het in 1624/25 op de plaats van de huidige beboste Trippelenberg, ten zuiden van De Prinsenhoef lag. Volgens Otten 1) lag het oorspronkelijke Ruijtenbosch (een bos met een ruitvormig patroon van paden) ter hoogte van de huidige Dr. Batenburglaan (aan de noordrand van het Mastbosch) en is de naam later verbasterd tot Ruitersbosch. De ruitvorm duidt ons inziens niet op een oorspronkelijk, natuurlijk bos, maar op bosaanplant.

Het acces Hage

De heerbaan van Antwerpen naar Breda volgde vanaf de Biebrug, eerst op de noordelijke oever van de Bijloop en daarna op die van de Aa, het tracé van de huidige Talmastraat en Oranjeboomstraat. Behalve deze weg op het acces tussen de Bijloop-Aa en de Haagsche Beemden (met daarop het dorp Hage en het Liesbosch) leidde in 1624/25 nog een tweetal landwegen naar Breda. Ten zuiden van het Liesbosch liep vanuit Roosendaal via Sprundel de Sprundelsebaan, die vervolgens als Liesboslaan door het dorp Hage en tenslotte als Haagweg verder naar Breda leidde. Noordelijker liep langs het Liesbosch een landweg waarover men vanuit Zevenbergen, via Leur (over de Leursebaan) Breda bereikte. Pal ten westen van de vestingwerken kwamen de Oranjeboomstraat, de Haagweg en de Leursebaan bij elkaar en liepen ze verder als één weg via de Antwerpschepoort de vesting binnen.

1) Gerard Otten, *‘De straten van Breda’*, Breda, 1988.

Haagsche Beemden

Ten noorden van de Leursebaan lagen (hoger gelegen) akkergronden: de Steenakkers en de Huifakkers, en het (lager gelegen) Buurstede Heike. Het tussen het dorp Beek in het noorden en de Bijloop in het zuiden drie- (het Liesbosch inbegrepen vier) kilometer brede acces was bij Breda slechts 500 meter smal. Het werd in het noorden begrensd door laaggelegen weidegrond die 's winters onder water stond: het Hambroek, Overbroek en Abroek, in het zuiden door de Bijloop/Aa en de drassige Boeimeer. Vanaf het Abroek liep door het Buurstede Heike tot aan de Haagweg een drassige strook grond die het westelijk acces tot ongeveer 500 meter versmalde.

Op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163-, de Untzen-, de O.e.w.Verhoeven- en de Visscher-kaart zijn de Leursebaan en de Sprundelsebaan-Liesboslaan getekend, de Talmastraat-Oranjeboomstraat is alleen op de Visscher-kaart afgebeeld en als “De wegh na Antwerpen” aangeduid. Het Overbroek en het Abroek zijn op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163-, de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart als onder water staand getekend, op de Visscher-kaart zijn ze als droog gebied afgebeeld, met als opschrift: “Way landen vloeyende somtyts onder water” en is het “Buerstees Heyke” aangegeven. Op de Blaeu- en de Callot-kaart is de dorpskern met daarin de kerk van Hage afgebeeld. De tekenaar van de Blaeu-kaart plaatst daarbij het nummer 42: “l’Eglise du Village de Hage”, Callot vermeldt in zijn legende achter het nummer 54: “Iglesia de Haghe”, maar heeft dit nummer niet op

zijn kaart geplaatst. Op de Hugo, blz. 163-kaart wordt, wat Hage betreft, volstaan met een getekend Latijns kruis. Untzen en de tekenaar van de Visscher-kaart beelden het dorp en de kerk uit en vermelden daarbij “Der Hage”, respectievelijk “Hage”. Op de O.e.w.Verhoeven-kaart is alleen de kerk getekend, met daarbij de letters “IHS” en de naam “Haghen”. De tekenaar van de Blaeu-kaart beeldt het dorp Beek uit, maar noemt dit (nummer 48) “Village nomme ’t Spreuken”. Met “ ’t Spreuken” wordt vermoedelijk de herberg ‘Het Spreeuwken’ bedoeld, die hemelsbreed tweeënhalve kilometer zuidelijker stond, aan de landweg tussen Breda en Bergen op Zoom (de huidige Liesboslaan-Sprundelsebaan), bij de plaats waar de Kruisstraat erop aansluit. Deze, destijds blijkbaar drukbezochte, pleisterplaats langs de weg van Breda naar Roosendaal is vermoedelijk ooit door een kaartenmaker abusievelijk met het symbool van een dorp (een gestyleerde kerktoeren) aangegeven en daarna door anderen klakkeloos met dit symbool overgenomen. Callot, Untzen, de tekenaar van de O.e.w.Verhoeven- en die van de Visscher-kaart beelden het dorp uit, op de O.e.w.Verhoeven-kaart staat daarbij de naam “Beeck”, op de Visscher-kaart de naam “De Beeck”. Op de Hugo, blz. 163-kaart valt het dorp buiten het kaartbeeld. De plaats van het Liesbosch is op de Blaeu-kaart bedekt door de legende. Callot laat het bos op zijn kaart weg, op de Hugo, blz. 163-kaart valt het buiten het kaartbeeld. Untzen tekent het zonder de naam te vermelden, de tekenaar van de O.e.w.Verhoeven- en die van de Visscher-kaart beelden het uit en vermelden daarbij “Liesbosch”, respectievelijk “ ’t Liesbos”.

De Haagsche Beemden

Stroomafwaarts ten opzichte van Breda, vooral voorbij het punt (bij Terheijden) waar de Mark in westelijke richting afbuigt, waaiert het stroomdal ervan breed uit: de Haagsche-, Leursche- en Hoevensche Beemden. Hugo schrijft op blz. 36: ‘... dat het (de Beemden) een laaggelegen, moerassig gebied was, dat voortdurend het water te duchten had van de aangrenzende velden die erop afwaterden.’ Als de Mark ’s winters veel water afvoerde en bij vloed hoog opgekomen zeewater deze afvoer belemmerde, werd het in het stroomdal opgestuwd. De lage kaden op de linkeroever overstromden dan, waardoor de daarachter gelegen Beemden onder water kwamen te staan. Sluisjes in de kade op de linker Markoever zorgden tijdens het droge jaargetijde (bij een lage waterstand op de Mark) voor enige ontwatering. Desondanks kon de drassige bodem dicht langs de rivier ook ’s zomers zelfs het gewicht van een koe niet dragen. Daardoor was het terrein uitsluitend als hooiland bruikbaar (het woord ‘beemd’ betekent hooiweide); dan nóg moest het geoogste hooi in door mensen gedragen lasten worden afgevoerd: paarden konden er niet uit de voeten, wagens konden er niet rijden.

Op de Visscher-kaart wordt het gebied “Way-landt” genoemd, op de Hugo, blz. 125-kaart (letter G): “Stagna palustria”, ‘stilstaand water, moerassig (land)’ en op de Hugo, blz. 45-kaart (letter F): “Stagna ingentia arte facta”, ‘stilstaand water, onder water gezet (land)’. De laatste twee formuleringen zijn niet juist: het was geen stilstaand, maar opgestuwd en daarna naar zee stromend water en het betrof geen (door menselijk ingrijpen ontstane) inundatie, maar een (natuurlijke) overstroming. Op de Visscher-kaart zijn de Beemden (nog) als droog, op de Callot-kaart als drassig terrein afgebeeld. Op de Blaeu-kaart, de beide Hugo-kaarten, de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart zijn ze als onder water staand getekend.

Fragment van de Untzen-kaart; de bovenkant is naar het westen gericht. Rechts onder staat kasteel de Emer, links boven het (als niet-verwoest getekende) kasteel Gageldonk.

In de zuidrand van de Haagsche Beemden liggen enkele, ook in 1624/25 bij hoog water (dat toen tot 1,2 meter boven NAP reikte) droogblijvende, zanderige verhogingen, donken genoemd, waaronder: Burgst, Gageldonk, Emerdonk en Achter Emerdonk. De hoeve Burgst was door de Burgstsedreef en via de Steenakkers met Beek en met Hage verbonden, het (in 1573 door watergeuzen verwoeste) kasteel Gageldonk via de Gageldonkseweg met Beek en via de Steenakkers met Hage. Vanaf het in 1624/25 ter hoogte van de huidige Mijkenbroek(straat) gelegen kasteel de Emer liep de (nu nog slechts ten dele aanwezige) Emerweg naar Hage. Gageldonk en de Emer waren via een landweg ook verbonden met de Achter Emerdonk. Op deze donk lag in de noordoostelijke punt de boerderij Verloren Cost (de huidige hoeve IJzer Hek).

Op de Blaeu-kaart is het kasteel de Emer afgebeeld: daarbij is het nummer 47 geplaatst: "Le Maison Zuijler". De tekenaar is met deze naam enigszins de koers kwijt: de boerderij Zuilen lag in werkelijkheid (aan de Zuilenstraat) hemelsbreed ongeveer één kilometer ten noordoosten van (de kerk van) Hage, het kasteel ruim drie. Callot tekent op zijn kaart eveneens dit kasteel, doch zonder naamsvermelding. Ook op de Hugo, blz. 163- en de Untzen-kaart is het kasteel zonder vermelding van de naam afgebeeld. De tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart beeldt het kasteel uit en vermeldt daarbij: "Den Emeren", die van de Visscher-kaart doet dit met vermelding van "Den Hemert".

Vanaf de vroegere Emerweg liep, pal ten noorden van kasteel de Emer, een pad: de huidige Mijkenbroek(straat), toen de Dreef, naar een voetveer over de Mark. Aan de overzijde lag de Emelenberg (ook wel Kleine Warande of Konijnenberg genoemd). Over de Emelenberg liep vanaf het veer een landweg -als restant daarvan nu: de Lijndonk(straat)- naar de Oude Baan.

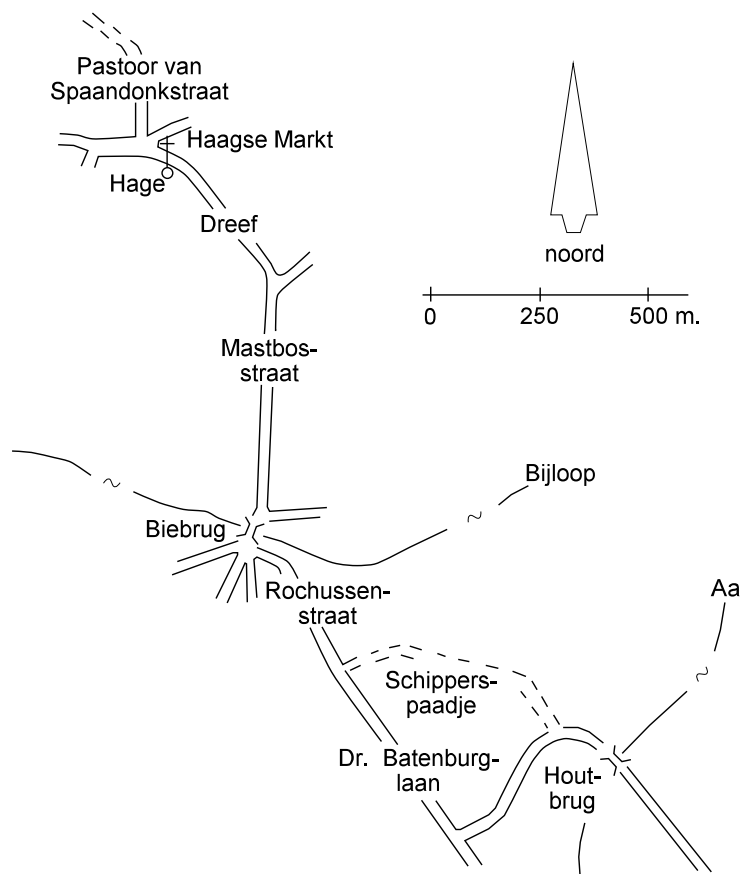
Op de Hugo, blz. 163-kaart is, binnen een vijfkantige omwalling, een Latijns kruis getekend. Hiermee wordt ongetwijfeld de nog steeds bij het restant van het kasteel Gageldonk (de vroegere poorttoren, nu: het 'Hooghuys') staande kapel bedoeld. Op de Blaeu- en de Callot-kaart is wél de vijfkantige omwalling, maar géén kruis getekend. Untzen situeert op zijn kaart binnen een vijfkantige omwalling een kerkgebouw (kapel) en vermeldt daarbij "Gageldonck", de tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart tekent binnen een omwalling een gebouw met een toren (kapel?) en plaatst daarbij het opschrift "Gageldonck". Op de Visscher-kaart is "Gageldonck" als een niet door een wal omgeven kasteel getekend.

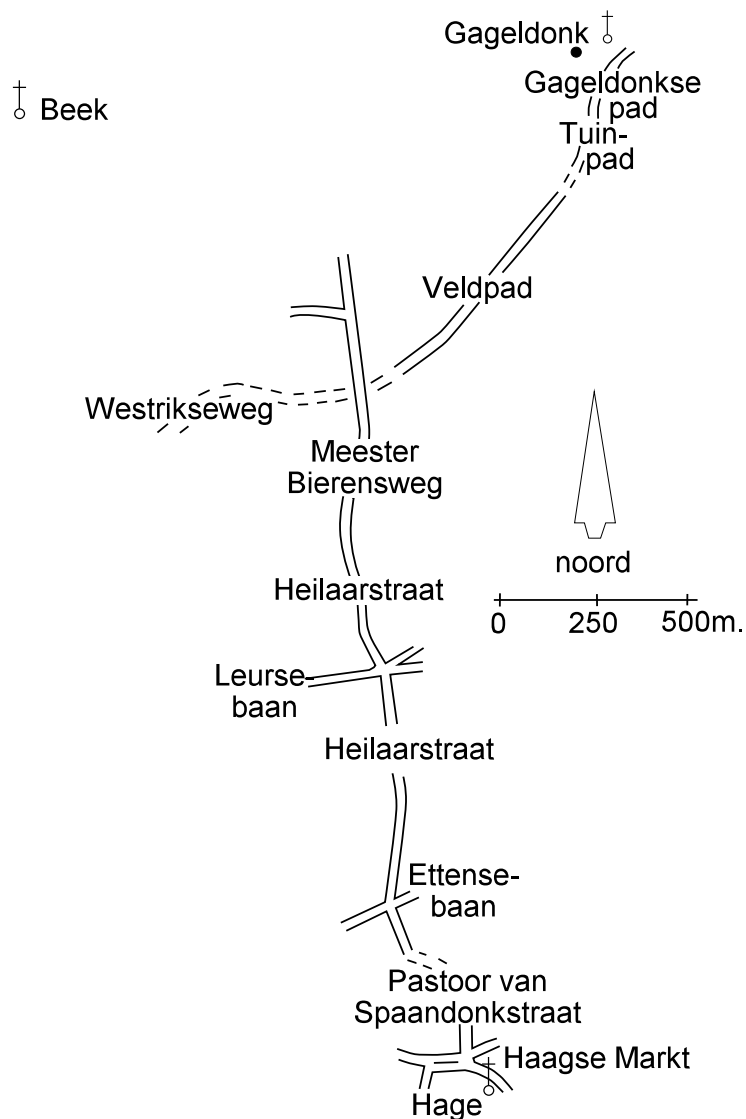
Vanaf Hage liep over Beek en Klein Overveld een landweg, die naar het Nieuwveer leidde. Via dat veer bereikte men op de rechter Markoever de Zonzeelsche Dijk, die deel uitmaakte van "Der Damm nach Seuvenbergen". Dit Nieuwveer werd in 1518 in gebruik genomen, het oude (Zonzeelsche) veer was na de Sint Elizabethsvloed buiten gebruik gesteld. Als enige van de door ons bestudeerde kaarten geeft die van Visscher " 't Nieuwe Veer" aan.

2 De Spaanse veldwerken in het vak Hage

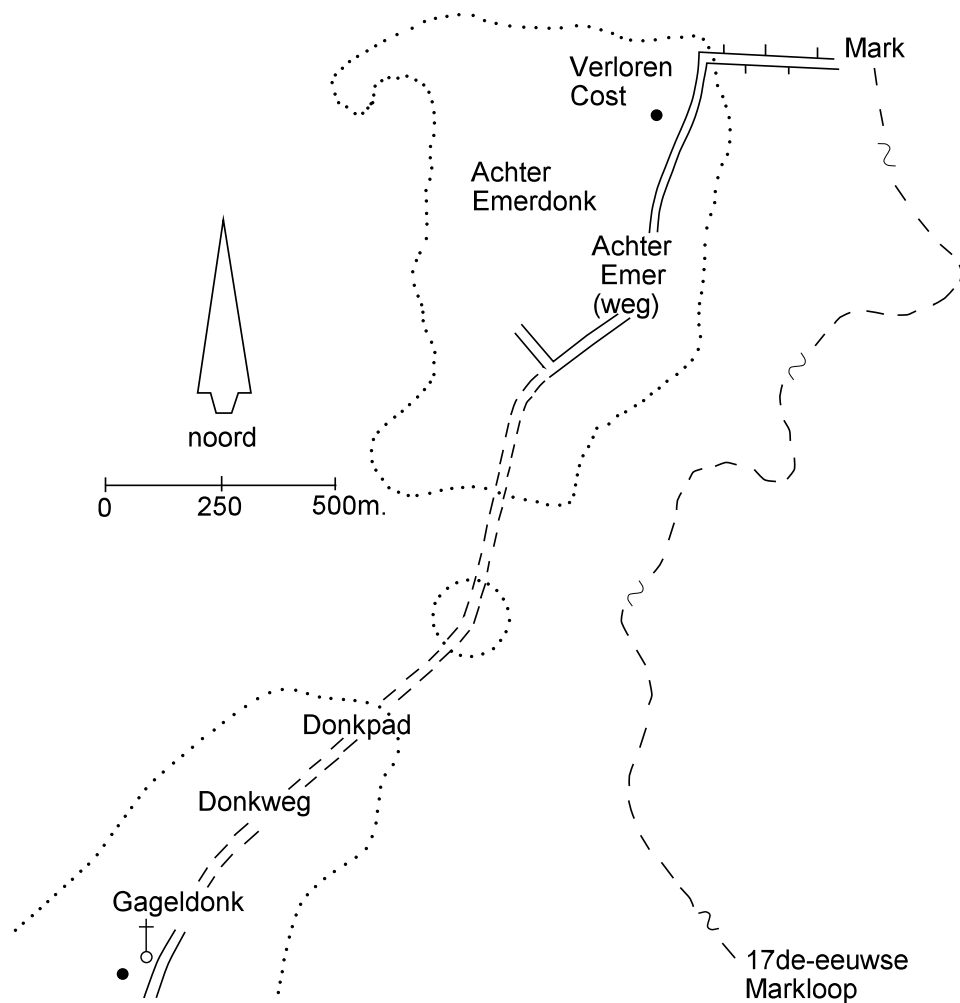
De 'rondweg'

De 'rondweg' waarover personeel en geschut in het vak Hage en naar/van de vakken Ginneken en Terheijden kon worden verplaatst en het personeel in het vak Hage kon worden bevoorraadt, sloot bij de Houtbrug over de Aa aan op het 'weg'deel in het vak Ginneken. Vanaf die brug volgde de 'rondweg' vermoedelijk het tracé van het vroegere Schipperspaadje (waarmee een bocht in de huidige Dr. Batenburglaan werd afgesneden) en de (nu afgesloten) Rochussenstraat. Na het passeren van de Biebrug over de Bijloop volgde men de huidige Mastbosstraat en de Dreef naar het dorp Hage. Via de Haagse Markt, de huidige Pastoor van Spaandonkstraat en de Heilaarstraat reed/liep men dan verder in noordelijke richting.

Nu kruist de Heilaarstraat zowel de Ettense- als de Leursebaan en draagt ze iets verder, na het kruisen van de spoorlijn Breda-Roosendaal, de naam Meester Bierensweg. Deze weg kruiste in 1624/25 (500 meter voorbij de spoorlijn) een landweg die vanuit de buurtschap Westrik (bij het Liesbosch) naar Gageldonk liep: de Westrikseweg. Het deel van die weg dat ten westen van de Meester Bierensweg lag, is nu verdwenen, het oostelijk deel loopt (ook als Meester Bierensweg) dood tegen de spoorlijn Breda-Dordrecht. De 'rondweg' volgde dit deel en het (nu voorbij de spoorlijn liggende) Veldpad. Dit pad loopt thans bij een autoweg (de Lunetstraat) dood, maar sloot in 1624/25 via het tracé van het huidige Tuinpad aan op het Gageldonksepad, dat naar de ruïne en de kapel van kasteel Gageldonk liep.

Via (globaal) het tracé van de huidige Donkweg en het Donkpad liep de 'rondweg' naar de Achter Emerdonk en vervolgens, via de Achter Emer(weg) naar de boerderij Verloren Cost. Om vandaar de bij de Hartelbergen over de Mark geslagen schipbrug te bereiken, moest men als (deel van de) 'rondweg' door het drassige stroomdal van de Mark (dat iedere winter onder water liep) een dijkweg opwerpen.

Een nieuwe, hoge- en een oude, verhoogde landweg in de Haagsche Beemden

Pieri schrijft op blz. 17 (21 sep.): 'Er werd ... een begin gemaakt met het opwerpen van de dijk waarmee het legerkamp Isenburg (bij het dorp Hage) met het legerkamp Baglione (op de Hartelbergen) verbonden werd. De dijk begon bij de (ponton)brug (over de Mark), was 600 pas (900 meter) lang en acht breed; hij liep dwars door drasland ...'. In de Untzen-legende (letter Cc) is sprake van: "Ein Dam ... ungefehr 600 schrittlang", 'een ongeveer 600 pas lange dijk'. In de legende van de O.e.w. Verhoeven-kaart lezen we (letters Dd): "Den Dijk door de weyden om te comen vant' een Quartier aent' ander, lanck 600 passen". Callot schrijft op blz. 19 uitsluitend dat men deze dijk bij het begin van het beleg had aangelegd '... om het legerkamp Isenburg met het legerkamp Baglione te verbinden.'

Volgens Hugo (Chifflet, blz. 36) ‘... wierp men vanaf het dorp Hage tot aan de brug die het vak Hage met het vak Terheijden verbond een dijk op die 2.500 pas lang was, een hoogte van zes voet had, boven 20 en beneden 25 voet breed was ...’. Later, op dezelfde blz., schrijft hij: ‘... dat deze dijk op die plaats noodzakelijk was vanwege het feit dat het een laaggelegen, moerassig terrein was ...’. Chifflet heeft echter het Latijnse woord “pedes”, ‘voeten’, uit de Hugo-tekst (blz. 31) met “pas”, ‘passen’, vertaald, een (ons inziens) begrijpelijke fout: gewoonlijk wordt een afstand niet in decimeters (in casu: voeten), maar in meters (in casu: passen) uitgedrukt. Het Latijnse enkelvoud “pes” lijkt/klinkt bovendien op/als het Franse “pas”. Deze dijk was dus niet 3.750, maar 750 meter lang. Hugo bedoelt dus niet een dijk vanaf Hage tot de brug, maar tussen Hage en de brug. Pieri noteert op 31 (er staat abusievelijk 21) jan. in zijn dagboek (blz. 45): ‘Men maakte de dijk die het legerkamp Isenburg verbond met het legerkamp Baglione drie voet hoger ...’. Volgens Callot (blz. 20) ‘... beval de markies ... de dijk (en daarbij doelt hij - gezien het zinsverband- op de door Pieri genoemde opgeworpen, 900 meter lange dijkweg) nog drie voet te verhogen.’ Hugo schrijft op blz. 106: ‘Hij (Spinola) beval ... de dijk die hij dwars door het drasland van de Mark tot aan Hage (tussen de Mark en Hage) had opgeworpen drie voet te verhogen.’ Gezien het zinsverband en het nummer van de bladzijde beval hij dat in de tweede helft van mrt. 1625.

Er is dus sprake van:

- een dijk die over een lengte van 900 meter vanaf de schipbrug over de Mark bij de Hartelbergen, door dras terrein (in de richting van Hage) tot op de Achter Emerdonk liep en die in het begin van de belegering werd opgeworpen;
- een zes voet hoge dijk tussen de schipbrug en Hage die over een lengte van 750 meter door laaggelegen, moerassig terrein liep en die eveneens in het begin van de belegering werd opgeworpen, en
- iii. een verhoging van drie voet van de 900 meter lange dijk (i) of van de 750 meter lange dijk (ii), die aan het eind van de belegering werd uitgevoerd.

Wilde men in sep. 1624 met wagens en kanonnen van de Achter Emerdonk naar de schipbrug bij de Hartelbergen rijden, dan moest in het drassige (0,2 meter boven NAP gelegen) terrein een 900 meter lange en minimaal enkele decimeters hoge dijkweg worden opgeworpen, waarvan de dijkruin was verhard. In de winter kon het water tot 1,2 meter boven NAP stijgen. Spinola was daar tevoren van op de hoogte gesteld: ‘Dijkmeesters en anderen (omwonenden) die de locale winterse situatie kenden, gaven (hem) de verzekering dat hier een dijk nodig was (Hugo, blz. 36).’ Wilde men dus de dijkweg berijdbaar houden dan had men de dijk (al meteen) tot een hoogte van zes voet boven het maaiveld ($0,2 + 1,8 = 2,0$ meter boven NAP, $2,0 - 1,2 = 0,8$ meter boven het water) moeten opwerpen, of (later) tijdig een (bijvoorbeeld) drie voet hoge dijk drie voet moeten verhogen. Zo’n verhoging zou (door het opbreken van de verharding, de aanvoer van grond en het weer aanbrengen van een verharding) de dijk als ‘rondweg’ gedurende geruime tijd onbruikbaar hebben gemaakt. We nemen dan ook aan dat men de dijkweg al in sep. tot een hoogte van 2,0 meter boven NAP (zes voet boven het maaiveld) heeft opgeworpen, waarmee Hugo, Pieri en Callot het dus bij het verkeerde eind moeten hebben!

De landweg tussen Gageldonk en de Achter Emerdonk lag deels zo laag dat ze ’s winters bij hoog water onder water stond en deels zo weinig boven het water uitstak dat ze voor

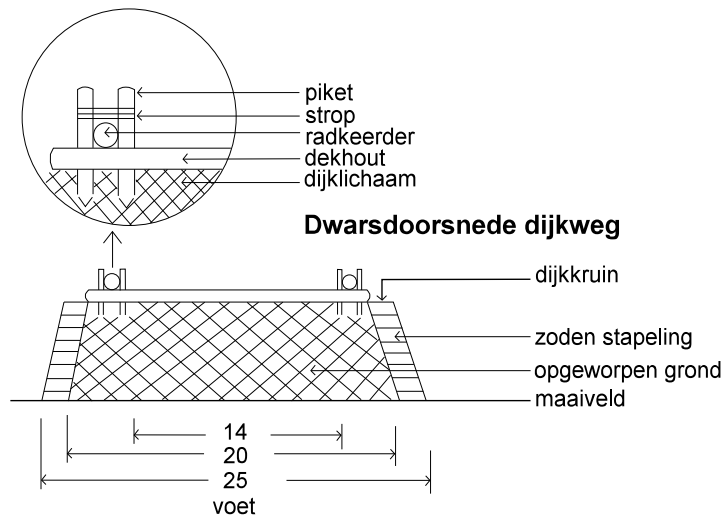
wagens en kanonnen onberijdbaar was. Pieri schrijft op blz. 45 dat de dijk die drie voet verhoogd werd: “... di gran lunga andaua i dichi del mare.” We kunnen dit letterlijk vertalen met: ‘... in grote lijn parallel met de zeedijk liep’ of figuurlijk uitleggen als: ‘... sterk aan een zeedijk deed denken.’ We kiezen voor de letterlijke vertaling: het lijkt ons namelijk zeer wel mogelijk dat met de te verhogen ‘dijk’ het weggedeelte tussen Gageldonk en de Achter Emerdonk wordt bedoeld en met de ‘zeedijk’ het daarmee ongeveer evenwijdig lopende, 1,1 meter boven NAP liggende jaagpad langs de Mark, dat in de uitgestrekte, steeds verder onder water lopende Beemden (een grote watervlakte of ‘zee’) nog lang als een ‘dijk’ boven het stijgende water bleef uitsteken.

We nemen aan dat de weg tussen Gageldonk en de Achter Emerdonk op de laagste plaatsen 1,1 meter boven NAP uitstak en daar pas aan het eind van de belegering drie voet werd verhoogd, zodat de kruin van de verhoogde ‘rondweg’ over een lengte van 750 meter $1,1 + 0,9 = 2,0$ meter (dat is even hoog als de 900 meter lange dijkweg) boven NAP kwam te liggen en dat de ‘rondweg’ elders in de Haagsche Beemden (bij Gageldonk en de Achter Emerdonk) al minimaal op deze hoogte lag. De illustratie tussen blz. 80 en 81 van de (Franse) Hugo-tekst toont een dijkweg die vanaf de Hartelbergen eerst 300 meter (inclusief de pontonbrug) in westelijke richting door het stroomdal van de Mark voert, dan 300 meter in zuidelijke richting de kade met jaagpad langs die rivier volgt en tenslotte 300 meter in westelijke richting door het smalste deel van de drassige beemd naar de Achter Emerdonk loopt. Een dijkweg in rechte lijn door de beemd vanaf de brug naar de donk (400 meter) zou blijkbaar meer arbeid hebben gevraagd dan een van 300 meter door de beemd én het verhogen van de kade over 300 meter. De hellingshoek van een talud waarbij de opgeworpen grond net niet afkalfde, bedroeg 70 graden. Bij een ‘bovenaan’ (op kruinhoogte) 20 voet brede en zes voet hoge dijk met taluds van 70 graden hoort inderdaad een breedte van 25 voet (Hugo, blz. 36) op maaiveld-niveau. Van der Hoeven vermeldt op blz. 124 als afmeting: “... 25 voet in aanleg ...”, Van Goor op blz. 163: “... ter dichte van twintig en een hoogte van ses voeten ...”. Bij een kruinbreedte van 20 paste een wegbreedte van 14 voet: om verzakking te voorkomen, mocht aan beide wegkanten een strook (berm) ter breedte van drie voet niet bereden worden. Een wegbreedte van 14 voet (4,2 meter) was onvoldoende om twee elkaar tegemoetkomende bespanningen te laten passeren. Noch op de belegeringskaarten noch op de Hugo-illustratie zijn passeerplaatsen getekend, dus het verkeer over de dijkweg heeft blijkbaar, net als over de pontonbrug, beurtelings in de ene en in de andere richting plaatsgevonden.

De voor de aanleg van de dijkweg benodigde grond zal (naar we aannemen) na het slaan van de pontonbrug met paard en wagen vanaf de Hartelbergen zijn aangevoerd; in de drassige beemd en op de lage Achter Emerdonk kon men bezwaarlijk grond afgraven. We veronderstellen dat de losse grond voor het dijklichaam tussen twee stapelingen van zoden werd opgeworpen: in de legende van de Untzen-kaart wordt de dijkweg beschreven als (letters Cc): “Ein Dam ... mit ... Wasen gemacht ...”. In de beemd kon men in sep. ongetwijfeld nog “Wasen”, ‘zoden’, steken.

Hugo schrijft op blz. 36 dat de grond ‘kort tevoren was verzet (afgegraven, vervoerd, opgeworpen en nog niet ingeklonken), waardoor hij vierwielige wagens (en kanonnen) niet zou kunnen dragen. Daarom werd er een bevoering aangebracht, zodat (de wagens en) het

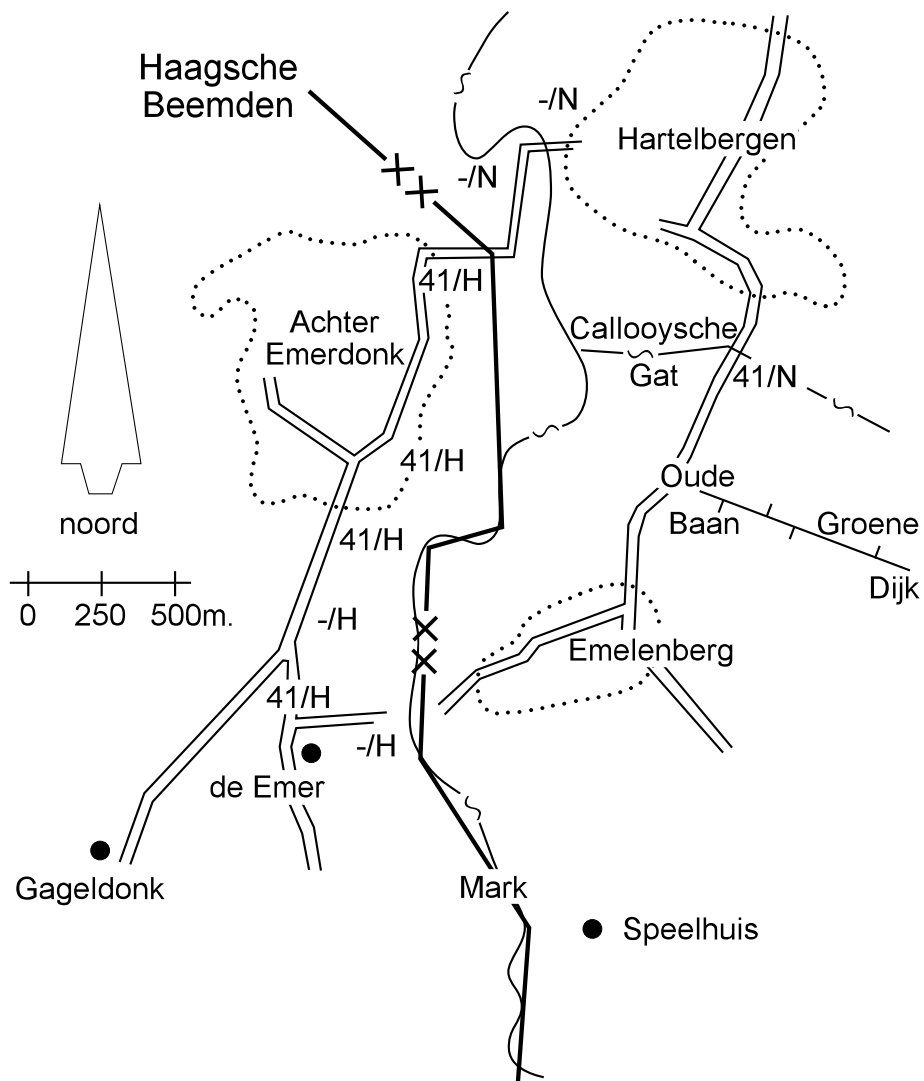
geschut er zonder problemen overheen kon(den) rijden'. De illustratie in de Hugo-tekst toont (letter A: "Agger tabulis constratus") een dijkweg met op de kruin een aaneengesloten rij -in de breedterichting van de dijk liggende- planken, rondhouten of balken. Het houtwerk is aan de zijkanten en in het midden aan het dijklichaam bevestigd.

We nemen aan dat dit in werkelijkheid alleen aan de zijkanten is gedaan en wel met behulp van in het dijklichaam geslagen houten piketten en daartussen met stroppen vastgeklemd lengtebalken. Deze balken dienden dan tevens als radkeerders (om te voorkomen dat de wielen van wagens en kanonnen in de onverharde berm zouden komen en daar zouden wegzakken). Ook de Untzen-kaart toont op de dijkweg een houten bevloering, volgens de legende (letters Cc): "Ein Dam ... darüber man ausz Baglioni ins Eissenburgisch Quartier gehen, reiten und mit Wägen fahren mögen", 'een dam (dijk) ... waarover men zich vanuit het vak Baglione (Terheijden, via de Hartelbergen) naar het vak Isenburg (Hage) te voet, te paard en met wagens kan verplaatsen.' Van de Hoeven schrijft op blz. 124: "Hij (de dijk) werd van boven geheel belegd met planken ...". Van der Hoeven ontleende het woord 'planken' naar alle waarschijnlijkheid aan de Franse Hugo-vertaling (Chifflet-tekst), waarin het woord "plancher" is gebezigd. Een 'plancher' is een vloer van planken. We veronderstellen dat het in werkelijkheid geen bezaagd hout (planken, balken) is geweest, maar (om werk te besparen) onbezaagd rondhout. Met 'geheel' bedoelt Van der Hoeven ongetwijfeld: over de gehele dijklengthe, de breedte van de bevloering heeft naar alle waarschijnlijkheid binnen de radkeerders 14 voet bedragen.

Het opwerpen van de dijk, het bekleden van de taluds met zoden en de verharding van de kruin met rondhouten is niet door voetvolk verricht, daarvoor zijn pontoniers ingezet. Pieri schrijft op blz. 17 (21 sep.): 'Er werd door de kapitein Rigarola een begin gemaakt met het aanleggen van een dijk(weg).' Eerder (op 9 of 10 sep.) was volgens Pieri (blz. 13) '... aan de kapitein der pontoniers Rigarola opdracht gegeven de (ponton)brug (over de Mark bij de Hartelbergen) te slaan'. Hoeveel tijd de aanleg van de dijkweg (het graven, verplaatsen, opwerpen/stapelen van -naar berekening- 24.000 m3 grond en zoden, het hakken, aanvoeren en plaatsen van -eveneens naar berekening- 900 m3 hout) heeft gekost, vermelden de door ons bestudeerde bronnen niet.

De grens tussen de vakken Hage en Terheijden

Op de rechter (oostelijke) Markoever vormde een rivierduin met de daarop gelegen Oude Baan voor het Bredase garnizoen een mogelijkheid te voet en/of te paard in noordelijke richting een uitval te doen op de Spaanse contravallatie. Over de rivier de Mark kon vanuit Breda met vaartuigen eveneens een uitval in noordelijke richting worden gedaan. In het vak Terheijden werd, om Bredase uitvallen te stoppen, de Oude Baan bij de brug over het Callooysche Gat/de Vuchtsche Vaart door een contravallatie afgesloten. De beveiliging van de door de Spanjaarden over de Mark geslagen pontonbrug kon het beste vanaf de pal daarbij gelegen Hartelbergen (in het vak Terheijden) gebeuren.

Op de Blaeu-kaart is (ten onrechte) in de contravallatie bij het Callooysche Gat/ de Vuchtsche Vaart het nummer 41 geplaatst: “Forts et Redoutes du Conte de Isenburg”, ‘schansen en redoutes (die in het vak Hage door personeel onder het bevel) van de graaf

van Isenburg (werden bemand).’ Callot plaatst daar op zijn kaart (terecht) de letter N bij: “Fuertes y redutos del Ballon”, ‘schansen en redoutes (die in het vak Terheijden door personeel onder het bevel) van Baglione (werden bemand).’ Bij het Emer-voetveer plaatst de tekenaar van de Blaeu-kaart geen enkel nummer, Callot (op de linker Markoever) de letter H: “Fuertes y redutos del Conde de Isenburg.” Tussen het kasteel de Emer en de boerderij Verloren Cost is op de Blaeu-kaart op drie plaatsen het nummer 41, op de Callot-kaart op vier plaatsen de letter H geplaatst. Callot vermeldt op zijn kaart bij de pontonbrug op beide oevers van de Mark de letter N, de tekenaar van de Blaeu-kaart plaatst daar geen nummer(s).

We nemen aan dat de grens tussen de vakken Hage en Terheijden:

- tussen het Speelhuis en de Groene Dijk aan de rechterzijde en pal langs de stroomgeul van de Mark gekozen is;
- dat ze ter hoogte van de Groene Dijk de Mark en het jaagpad kruiste;
- vervolgens (halverwege tussen de Mark en de Achter Emerdonk) de dijkweg overstak en
- tenslotte in rechte lijn de Haagsche Beemden inliep.

De insluiting tussen de Aa en de Bijloop

Op de Blaeu- en de Callot-kaart zijn tussen de Hout- en de Biebrug in de voorlopige contravallatie ‘wal’ geen veldwerken getekend, op de O.e.w. Verhoeven-kaart twee redoutes en op de Hugo, blz. 163- en de Untzen-kaart drie. Gezien de afstand tussen de beide bruggen (hemelsbreed een kilometer) nemen we aan dat er in deze ‘wal’ geen drie, maar twee veldwerken zijn opgeworpen, en wel (ter bewaking van de Houtbrug) bij de plaats waar bij die brug het Schipperspaadje op de Dr. Batenburglaan aansloot:

(P. 01) een redoute

en bij het (500 meter) noordelijker gelegen aansluitingspunt van dit paadje op deze laan eveneens:

(P. 02) een redoute.

De tekenaar van de Blaeu-kaart en Callot situeren in de voorlopige circumvallatie ‘wal’ bij De Prinsenhoef (ook wel: Hoeve in ‘t Hout genoemd):

(P. 03) een vierkante schans met halve bolwerken.

Op de Blaeu-kaart is daarbij het nummer 41: “Forts et Redoutes du Conte de Isenburg” geplaatst, op de Callot-kaart de letter H: “Fuertes y redutos del Conde de Isenburg”, ‘schansen en redoutes (die door personeel onder het bevel) van de graaf van Isenburg (bemand werden).’ Op de Hugo, blz. 163-kaart is op die plaats een schansvormige uitbouw van de ‘wal’ getekend, op de Untzen-kaart een vierpuntige sterrenschans. De tekenaar van de O.e.w. Verhoeven-kaart situeert ter plaatse geen veldwerk.

Pal ten zuiden van de Biebrug is op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163-, de Untzen- en de O.e.w. Verhoeven-kaart:

(P. 04) een vierpuntige sterrenschans

gesitueerd. De tekenaar van de Blaeu-kaart en Callot plaatsen daarbij het nummer 41, respectievelijk de letter H. Vanuit deze schans werd ongetwijfeld de Biebrug beveiligd, het

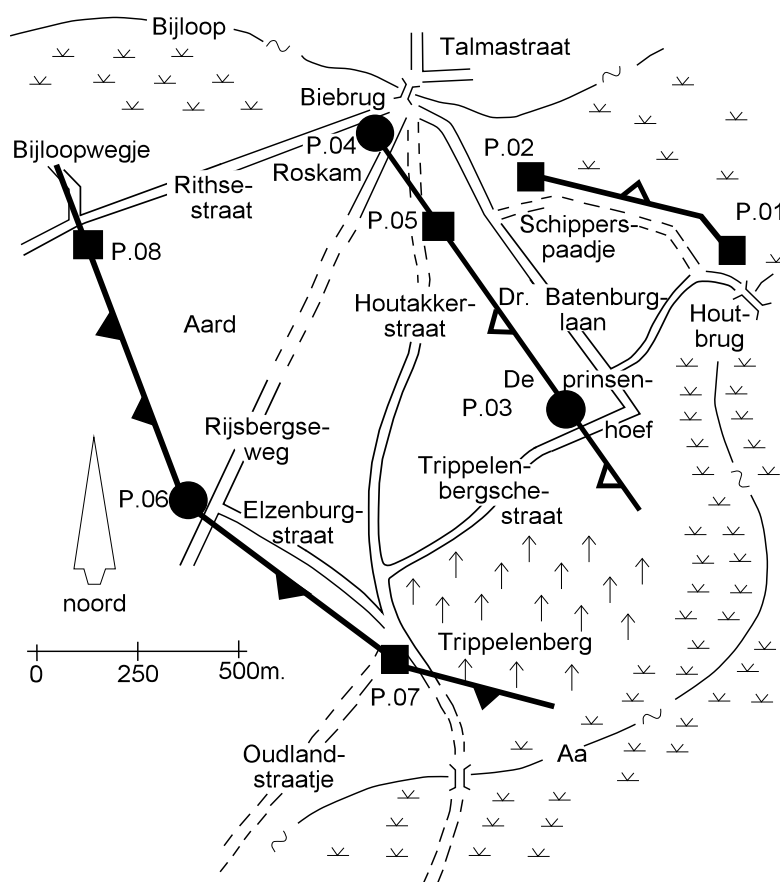
over de weg van Antwerpen (de Oude Rijsbergsebaan, die ongeveer het tracé van de huidige Rijsbergseweg volgde) en de Rithsestraat de insluiting binnenkomend verkeer gecontroleerd.

Over de Houtakkerstraat binnenkomend verkeer werd naar alle waarschijnlijkheid op de plaats waar het de voorlopige circumvallatie binnenkwam, vanuit:

(P. 05) een redoute
gecontroleerd.

We nemen aan dat gaandeweg de belegering de circumvallatie op de Aard naar schatting ongeveer 800 meter naar voren geschoven werd. Van de drie op de Aard lopende landwegen werd de brede weg van Antwerpen ongetwijfeld het drukst bereden. De door ons bestudeerde belegeringskaarten tonen een (in onze ogen) merkwaardig beeld van de definitieve circumvallatie.

	Blaeu	Callot	Hugo	Untzen	Verhoeven
Rijsbergseweg	-	-	redoute	redoute	redoute
Oudlandstraatje	-	-	-	schans	-
Rithsestraat	-	-	redoute	redoute	redoute

Het lijkt ons aannemelijk dat aan de centraal op de Aard gelegen, ongetwijfeld het drukst bereden, Rijsbergseweg, bij de plaats waar de Elsenburgstraat erop aansluit, vanuit:

(P. 06) een schans

het verkeer gecontroleerd werd. De verkeerscontrole aan het Oudlandstraatje/de Houtakkerstraat werd vermoedelijk aan de zuidrand van de huidige Trippelenberg (het “Ruytbosch”) vanuit:

(P. 07) een redoute

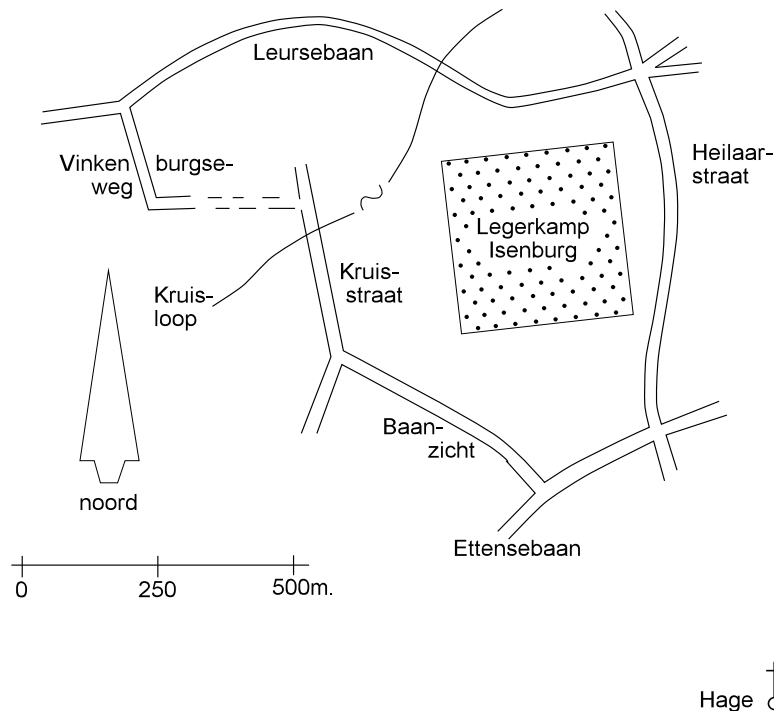
verricht. Langs de Rithsestraat werd deze controle vermoedelijk uitgeoefend vanuit:

(P. 08) een redoute

op de plaats waar het huidige Bijloopwegje erop aansluit.

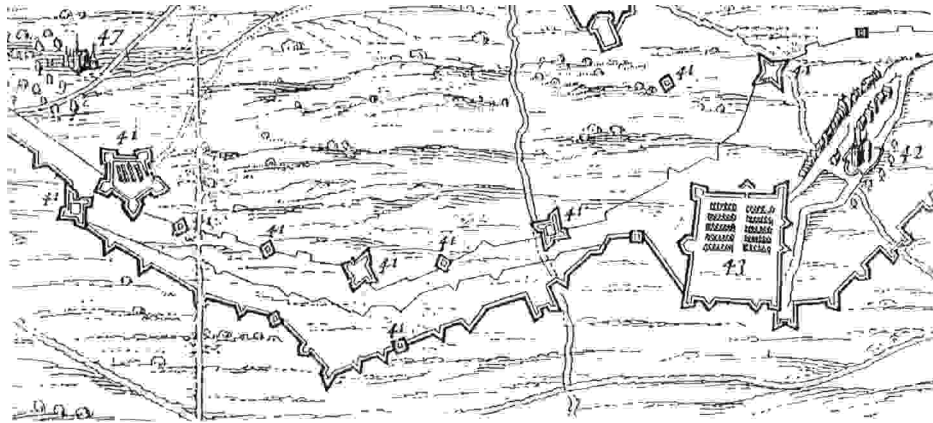
De legering van de troepen in het vak Hage

De Callot-tekst vermeldt (blz. 8) dat ‘... de graaf van Isenburg ... een versterkt legerkamp opsloeg juist buiten (de bebouwde kom van) het dorp Hage bij punt I, voor 4.000 man voetvolk ...’. Op de Callot-kaart is de letter I (“Quartel del Conde de Isenburg”) hemelsbreed 800 meter ten noorden van de kerk van Hage, in de voorlopige circumvallatie’wal’, tussen de Heilaarstraat (de ‘rondweg’), Leursebaan, Kruisstraat, Baanzicht(weg) en de (huidige) Ettensebaan geplaatst.

De tekenaar van de Blaeu-kaart beeldt op die plaats een vierkant legerkamp uit en plaatst daarbij het nummer 43: “Quartier du Comte d’Isenburg”. Ook op de Hugo, blz. 163-kaart is daar zo’n legerkamp getekend, dat volgens de legende (letter D) “Statio Comitatus Isenburgici”, ‘het legerkamp van de graaf van Isenburg’, was. Untzen situeert daar op zijn kaart een dergelijk legerkamp, waarin volgens de legende (letters Ff) het regiment Isenburg,

alsmede een aantal onder het bevel van Van Isenburg geplaatste compagnieën uit andere regimenten gelegerd waren. De tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart situeert binnen het “Quartier dv Conte Dysenbovrg”, het ‘vak (Hage waarin de) graaf van Isenburg (het bevel voerde)’, daar een soortgelijk legerkamp.

Fragment van de Blaeu-kaart;
de bovenkant is naar het oosten gericht.
Rechts staat het nummer 42: “l’Eglise du Village de Hage”,
‘de kerk van het dorp Hage’,
schuin links daaronder ligt bij het nummer 43:
het “Quartier du Comte d’Isenburg”, het ‘legerkamp Isenburg’.
Links boven staat bij het nummer 47: “Le Maison Zuijler”,
waarmee het kasteel de Emer bedoeld wordt.
Daaronder (nummers 41) liggen
“Forts et Redoutes du Conte de Isenburg”, onder meer
een vijfkant(ig)e omwalling (met hele bolwerken) en
een vierkante schans met halve bolwerken,
die door personeel onder het bevel
van Van Isenburg bemand werden.
In de vijfkant was in soldatenhutten personeel gelegerd.

De tekenaar van de Blaeu-kaart beeldt in het legerkamp een aantal rijen soldatenhutten aan de oostzijde en een (lege) wapenplaats aan de westkant uit. Callot voegt daar op zijn kaart enkele tenten aan toe en tekent twee in carré opgestelde eenheden voetvolk op de wapenplaats. Op de Hugo, blz. 163-kaart zijn twee rijen soldatenhutten en daartussen drie tenten getekend. Untzen en de tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart beelden beiden op hun kaart barakken en rijen soldatenhutten aan de westzijde en een (lege) wapenplaats aan de oostkant uit. Het getekende legerkamp doet (net als het legerkamp Balançon in het vak Teteringen, maar in tegenstelling tot het legerkamp bij Ginneken) denken aan een klassiek-Romeins legerkamp. Het terrein, omsloten door de Heilaarstraat, Leursebaan, Kruisstraat, Baanzicht(weg) en de huidige Ettensebaan bood meer dan voldoende ruimte om 4.000 man te legeren. Bij een ‘leefruimte’ van 20 m² per man zou het kamp afmetingen van 300 meter in het vierkant gehad hebben.

De Visscher-tekst vermeldt: “Den 2 dito (okt.), heeft de Marquis twee Schanssen op een nieu gemaect, den eenen achter Teteringh inde Wey, ende d’ander bij gageldonk ...”. Op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163-, de Untzen- en de O.e.w.Verhoevenkaart is rond (de ruïne van kasteel) Gageldonk en de pal daarbij staande kapel een (grote) vijfkant(ig)e omwalling afgebeeld en dicht daarbij (naar schatting op een afstand van 200 meter) een (kleinere) vierkante schans met halve bolwerken. Gezien de (korte) onderlinge afstand, nemen we aan dat de vierkante schans diende voor de verdediging en de vijfkant voor legering. We vermoeden dat vanuit het legerkamp Isenburg bij Hage bij toerbeurt wachtcompagnieën bij Gageldonk gelegerd werden, om van daaruit in de Haagsche Beemden wachtdienst te verrichten.

In het legerkamp bij Hage was volgens Callot-, de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven legende -onder het bevel van Ernst, graaf van Isenburg- “ghelogeert” (‘gelegerd’) het voetvolk van:

- het regiment Duitsers van Van Isenburg (Callot: nummer 55);
- zes compagnieën Duitsers van het regiment Otto Henry, graaf Fugger die onder het commando van de luitenant-kolonel Camargo stonden (Callot: nummer 56). De overige compagnieën van dit regiment waren in het vak Ginneken gelegerd.
- compagnieën die uit soldaten van diverse garnizoenen waren samengesteld en onder het commando van (majoor?) Salmires stonden (Callot: nummer 57);
- tien compagnieën Walen (Luikenaars) van het regiment Henin die door (luitenant kolonel?) Neufvilliers werden gecommandeerd (Callot: nummer 58). De overige compagnieën van dit regiment waren onder het bevel van Baglione op de Hartelbergen gelegerd;
- compagnieën Ieren (Callot: nummer 59);p
- een bataljon Bourgondiërs en Walen (Callot: nummer 61);
- een bataljon Duitsers (Callot: nummer 62) en
- een bataljon Italianen (Callot: nummer 63).

Verder waren in het vak Hage ondergebracht de ruiters van de vendels:

- Cuyrassiers le Conte de Grimberge” (Godefrid, baron van Grimbergen);
- “Johan Daure” (Johan van Croy, markies van Havré) en
- “Lucas Cayro”.

Tussen de Bijloop en de Leursebaan

In de voorlopige contravallatie’wal’ is op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163-, de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart aan de Postillonstraat/Gielis Beijssstraat:

(P. 09) een redoute

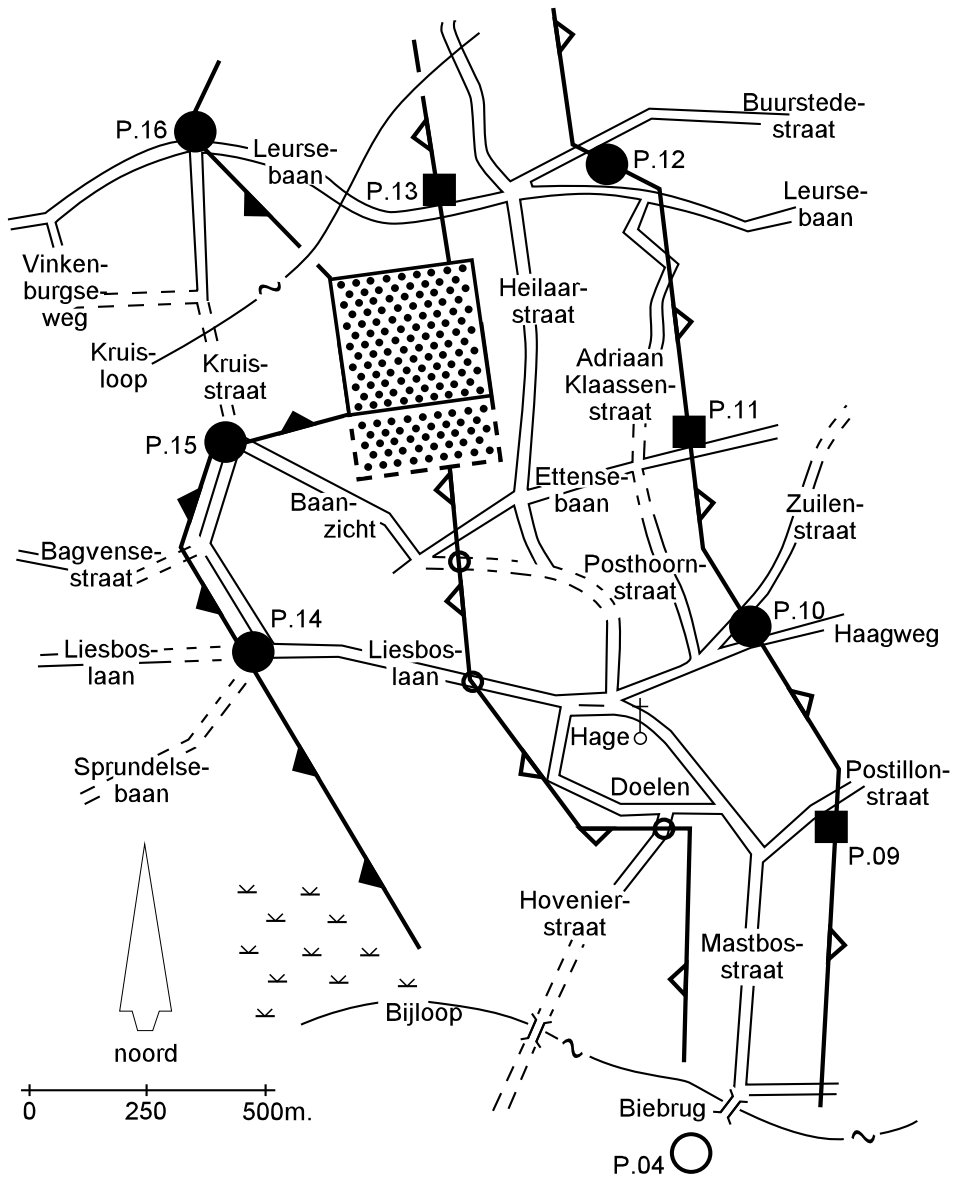
getekend. Callot plaatst daarbij de letter H: “Fuertes y redutos del Conde de Isenburg”, ‘schansen en redoutes (die door personeel onder het bevel) van de graaf van Isenburg (werden bemand).’

Het tracé van de voorlopige circum- en contravallatie’wal’ werd bij Hage zodanig gekozen dat de dorpsbebouwing erbinnen lag. In plaats van op de elders in de insluiting gebruikelijke afstand van ongeveer 300, lagen de beide ‘wallen’ hier ongeveer 500 meter uit elkaar. Aan de Haagweg, ter hoogte van de Zuilenstraat, is op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163-, de Untzen- en de O.e.w. Verhoeven-kaart in de voorlopige

contravallatie'wal':

(P. 10) een vierpuntige sterrenschans

gesitueerd. De tekenaar van de Blaeu-kaart plaatst daarbij het nummer 41: "Forts et Redoutes du Conte de Isenburg", 'schansen en redoutes (die door personeel onder bevel van de graaf van Isenburg (werden bemand)', Callot de letter H.

Aan de Adriaan Klaassenstraat, ter hoogte van de huidige Ettensebaan, zien we alleen op de O.e.w.Verhoeven-kaart:

(P. 11) een redoute.

Volgens Otten (zie voetnoot 1) volgde de Adriaan Klaassenstraat destijds het tracé van de huidige Posthoornstraat, nu loopt ze iets oostelijker. We nemen aan dat de

contravallatie'wal' hier ongeveer het tracé van de huidige Adriaan Klaassenstraat volgde. Gezien de afstand tussen de veldwerken P. 10 en P. 12 (hemelsbreed ruim een kilometer), lijkt ons hier een redoute alleszins aannemelijk.

Bij de plaats waar de Adriaan Klaassenstraat aansluit op de Leursebaan, zien we tussen deze baan en de huidige Buurstedestraat, ter hoogte van de vroegere hoeve Heilaar, op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163- en de O.e.w.Verhoeven-kaart:

(P. 12) een vierkante schans met halve bolwerken.

De tekenaar van de Blaeu-kaart plaatst daarbij het nummer 41, Callot de letter H. De tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart beeldt bij de schans een behuizing uit en plaatst daarbij het opschrift "Hylaer". Untzen tekent ter plaatse op zijn kaart wel de hoeve, maar op (te grote) afstand daarvan de schans.

In de voorlopige circumvallatie'wal' is alleen op de Blaeu- en op de Callot-kaart, iets ten zuiden van de Leursebaan:

(P. 13) een redoute

getekend. Het zou ons echter niet verbazen als in plaats van de iets ten zuiden van-, pal naast (ten noorden van) deze baan (die zowel uit de richting Zevenbergen als uit de richting Roosendaal via Leur een vijandelijke naderingsmogelijkheid bood) 150 meter ten westen van de Heilaarstraat, in een redoute een wacht zou zijn geplaatst.

Op geen van de door ons bestudeerde kaarten is tussen het legerkamp Isenburg en de Bijloop in de ruim anderhalve kilometer lange voorlopige circumvallatie'wal' een veldwerk getekend. We veronderstellen dat aan de rand van de dorpsbebouwing niet vanuit veldwerken, maar vanuit bestaande gebouwen wachtgehouden werd. De meest daarvoor in aanmerking komende plaatsen lijken ons:

- (de) Baanzicht(weg);
- de Liesboslaan ter hoogte van de huidige Ambachtenlaan en
- de Doelen(straat) bij de, in 1624/25 nog naar de Rithsestraat lopende, huidige Hovenierstraat.

Op de belegeringskaarten is het legerkamp Isenburg -om een gedetailleerd beeld daarvan te kunnen geven- in vergelijking met de omgeving te groot getekend. Daardoor moest op die kaarten het wegenpatroon ter plaatse worden aangepast en zijn de locaties van de in de definitieve circumvallatiwal gelegen veldwerken vertekend. Op de plaats waar de Sprundelsebaan, de Liesboslaan en de Kruisstraat samenkwamen, lag volgens de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163-, de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart in de definitieve circumvallatiwal:

(P. 14) een schans (-vormige uitbouw).

Op de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart zijn daarbij enkele huizen getekend en de opschriften "H. Graff von Grimberg", respectievelijk "Conte de Grimberge" en "Corps de garde" ('wachtkloak', 'hoofdwacht') geplaatst. We veronderstellen dat niet bij, maar in de schans P. 14 (in de herberg " 't Spreuken") een hoofdwacht was ondergebracht, van waaruit ruiters van het regiment Grimbergen tussen de Bijloop en het Liesbosch en voetvolk van dat regiment in dat bos patrouilleerden. (Op blad 4, in de linkerkolom van de Blaeu-tekst lezen we: "... Godefrid, Baron van Grimbergen ... worf noch op sijn eygen kosten tien vaendelen voetknechten, en oock soo veel ruyters ...".)

Waar de Kruisstraat en (de) Baanzicht(weg) bij elkaar komen, is op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163-, de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart in de definitieve circumvallatiewal eveneens:

(P. 15) een schans (-vormige uitbouw)

getekend, met op de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart de opschriften respectievelijk “Cauallerie”, “Cavallerie” en “Lucas Cairo”. We veronderstellen dat vanuit deze schans ruiters van het eskadron Cairo tussen het Liesbosch en de Mark patrouilleerden.

De definitieve circumvallatiewal sloot aan op de zuidwestelijke punt van het legerkamp Isenburg, het westelijk deel van de legerkampomwalling maakte ook deel uit van de definitieve circumvallatie. Vanaf de noordwestelijke punt van het legerkamp werd de definitieve circumvallatiewal door de Kruisloop onderbroken. In het waldeel is aan de Leursebaan, ter hoogte van de huidige Kruisstraat, op de Blaeu-, de Callot- en de Hugo, blz. 163-kaart:

(P. 16) een schans (-vormige uitbouw)

getekend. Untzen beeldt hier op zijn kaart een opening in de wal uit met in front daarvan (aan de veldzijde) een flèche-vormige wal en in één van de zijden daarvan eveneens een opening: een (ongetwijfeld bemande) verkeerssluis.

Het verwondert ons dat blijkbaar tussen H.15 en H.16 geen definitieve circumvallatiewal werd opgeworpen.

Tussen de Leursebaan en Gageldonk

Tussen de Steen- en de Huifakkers door stroomden de Kruis- en de Vinkenburgseloop gezamenlijk als Bethlehemloop verder naar de Mark. Op de rand van de Steenakkers, dicht langs de Bethlehemloop, liep -als deel van de ‘rondweg’- het Veldpad in de richting van Gageldonk. De voorlopige contravallatie’wal’ werd tussen dit pad en de loop opgeworpen. Over de Steenakkers liep, vanaf de Gageldonkseweg het Huifakkerstraatje. Op de Huifakkers vertakte dit straatje zich: één tak slingerde zich in oostelijke richting naar de Emerweg, de andere in zuidelijke richting naar de Leursebaan. De tak naar de Leursebaan was door een pad verbonden met de Heilaarstraat en 300 meter noordelijker via een ander pad met het Veldpad.

Op de plaats waar dit zuidelijke pad op de Heilaarstraat aansloot, is op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163-, de Untzen- en de O.e.w.Verhoevenkaart in de voorlopige contravallatie’wal’:

(P. 17) een redoute

gesitueerd. De tekenaar van de Blaeu-kaart plaatst daarbij het nummer 41, Callot de letter H, dat wil zeggen: ook dit veldwerk werd bemand door troepen die onder het bevel van Van Isenburg stonden.

Aan het noordelijke pad is op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163-, de Untzen- en de O.e.w.Verhoevenkaart in de voorlopige contravallatie’wal’:

(P. 18) een vierkante schans met halve bolwerken

gesitueerd. Ook hierbij plaatst de tekenaar van de Blaeu-kaart het nummer 41 en Callot de letter H.

Bij de plaats waar het Huifakkerstraatje het Veldpad kruist, is op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163-, de Untzen- en de O.e.w.Verhoevenkaart in de voorlopige contravallatie'wal':

(P. 19) een redoute

getekend. Ook daarbij is op de Blaeu-kaart het nummer 41 en op de Callot-kaart de letter H geplaatst.

Iets ten zuiden van Gageldonk is op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163-, de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart in de voorlopige contravallatie'wal', ter hoogte van de huidige Peerdsbroek(straat):

(P. 20) een redoute

gesitueerd; ook hier is op de Blaeu-kaart het nummer 41 en op de Callot-kaart de letter H geplaatst.

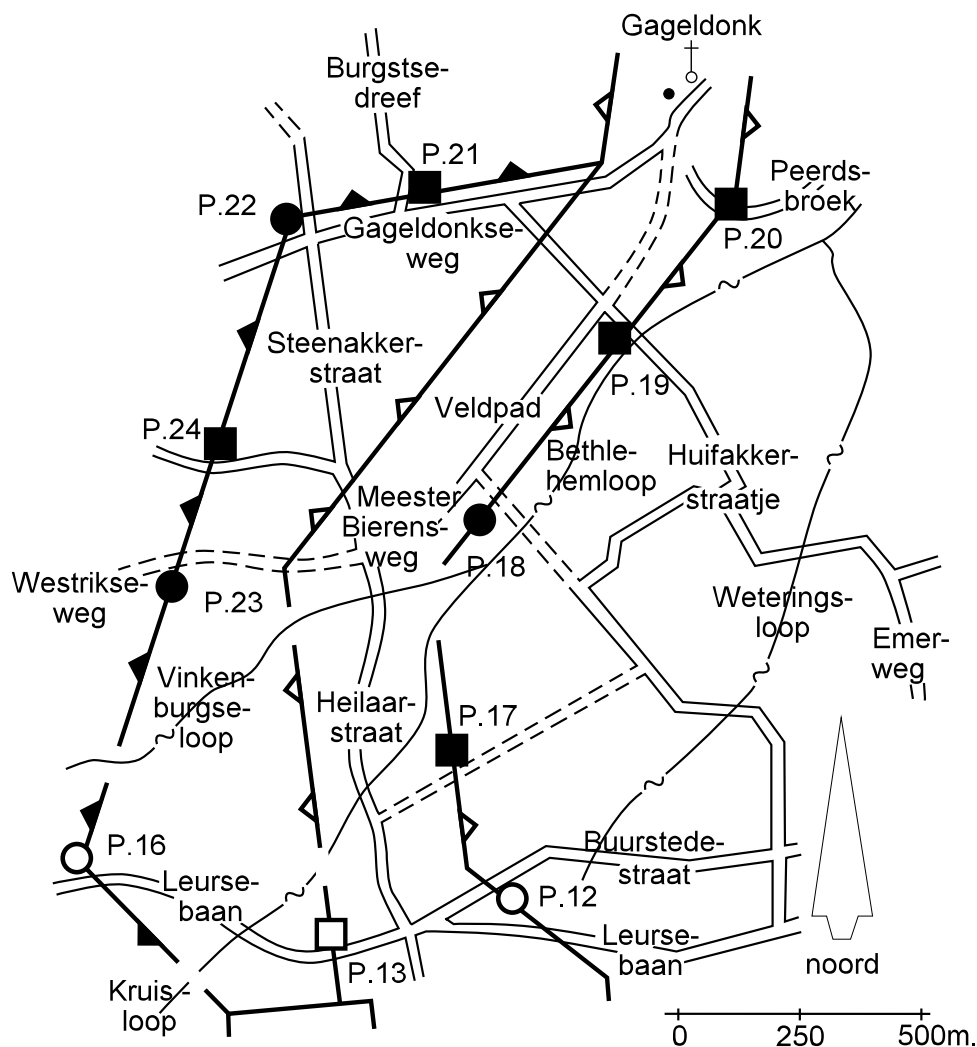
In de voorlopige circumvallatie'wal' is op geen van de door ons bestudeerde belegeringskaarten tussen de Leursebaan en Gageldonk (over een lengte van ongeveer twee kilometer) ook maar één veldwerk getekend. We veronderstellen dat de Spanjaarden in het vak Hage:

- in sep. 1624, na het inrichten van het legerkamp Isenburg bij Hage en het opwerpen van de voorlopige contra- en circumvallatie'wal' langs de 'rondweg', door gebrek aan tijd en mankracht gedwongen, zich (ondanks het gevaar van een staatse aanval uit westelijke richting) hebben moeten beperken tot het aanleggen van veldwerken in de voorlopige contravallatie;
- in okt., gezien het feit dat door de aanwezigheid van het staatse ontzettingsleger bij Made (aan de overzijde van de Mark) er geen gevaar voor een aanval op hun circumvallatie was, zich hoofdzakelijk bezig gehouden hebben met het berijdbaar maken van de 'rondweg' en
- in nov., toen vanuit de richting Roosendaal wél gevaar voor een aanval op hun circumvallatie dreigde, begonnen zijn met het inrichten van een (sterke) definitieve circumvallatie, waardoor het aanleggen van veldwerken in de voorlopige- niet meer nodig was.

Het tracé van een definitieve circum- (en van een definitieve contra)vallatiwal werd bepaald door de plaatselijke terreingesteldheid: bij hoog water mocht het niet onder water lopen, bij voorkeur moest er (in front) een natuurlijke hindernis liggen en moesten er tot op grote afstand goede waarnemings- en schootsvelden zijn. Het meest waarschijnlijke tracé is hier, vanaf Gageldonk: de Gageldonkseweg-een haakse bocht-de Steenakkerstraat. Ongeveer 600 meter ten noorden van de Gageldonkseweg lag de door bomen omgeven hoeve Burgst. We nemen aan dat -om op grote afstand te kunnen waarnemen en vuur uitbrengen- de definitieve circumvallatiwal pal ten noorden van de Gageldonkseweg is opgeworpen. Vanaf het punt waar de Steenakkerstraat op de Gageldonkseweg aansluit, heeft de wal naar alle waarschijnlijkheid over de hooggelegen Steenakkers, divergerend met de Steenakkerstraat-Meester Bierensweg-Heilaarstraat, naar schans P.16 gelopen (zoals op de Blaeu-, de Callot- en de Untzen-kaart getekend is).

Bij de door de Spanjaarden rond Breda gehanteerde waarnemingsafstand van maximaal 500 meter en met elkaar deels overlappende sectoren, moesten in de linies -maximaal 800 meter van elkaar verwijderd- veldwerken (van waaruit waargenomen werd) worden opgeworpen. Op plaatsen waar een naderingsweg de wal kruiste, moest een verdedigbaar veldwerk (een schans of een lunet) worden opgeworpen, bij sluiproutes in het tussengelegen

terrein kon met een niet hardnekkig verdedigbare wachttopstelling (redoute) worden volstaan.

Op de Gageldonkseweg sloot, hemelsbreed 500 meter van Gageldonk, vanuit het noorden (de veldzijde) de Burgtsedreef aan, 200 meter verder naar het westen loopt in zuidelijke richting de Steenakkerstraat en gaat de Gageldonkseweg (aan de veldzijde) zowel in noordelijke- als in westelijke richting verder. Hemelsbreed 600 meter van deze viersprong kruiste de definitieve circumvallatiwal de Westrikseweg, die in de 17de eeuw naar de buurtschap Westrik (bij het Liesbosch) liep. Weer 600 meter verder sloot het tracé aan op schans P.16 aan de Leursebaan.

We nemen aan dat op de plaats waar de Burgtsedreef op de Gageldonkseweg aansluit, in de definitieve circumvallatiwal:

(P. 21) een redoute

is opgeworpen. Dit veldwerk vinden we op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163-, de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart terug; Callot plaatst hierbij op zijn kaart de letter H.

Op de plaats waar de Steenakkerstraat op de Gageldonkseweg (in tegenstelling tot de Burgstedsdreef een belangrijke naderingsweg) aansluit, lag in de knik van de wal ongetwijfeld:

(P. 22) een schans.

Untzen tekent daar op zijn kaart een redoute, op de Hugo, blz. 163- en de O.e.w.Verhoeven-kaart is daar (in het cirkelsegment) eveneens een redoute afgebeeld. De tekenaar van de Blaeu-kaart en Callot situeren hier -tot onze verwondering- geen enkel veldwerk.

Aan de Westrikseweg (eveneens een belangrijke naderingsweg), naar schatting 500 meter ten westen van de huidige Meester Bierensweg, heeft naar alle waarschijnlijkheid in de definitieve circumvallatiewal eveneens:

(P. 23) een schans

gelegen, Untzen tekent daar op zijn kaart een vierpuntige sterrenschans, op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163- en de O.e.w.Verhoeven-kaart is op die plaats een redoute gesitueerd.

De bebouwing van het dorp (Prinsen)Beek lag hier ongeveer 600 meter vóór de definitieve circumvallatie; via dat dorp kon (slechts door de Kesterenloop gehinderd) een staatse ontzettingaanval worden ingezet. Daarom lijkt het ons waarschijnlijk dat tussen de (800 meter uit elkaar gelegen) schansen P.22 en P.23, aan de huidige Meester Bierensweg, als extra wachtlocatie in de definitieve circumvallatiewal nóg:

(P. 24) een redoute

is opgeworpen. Dit veldwerk vinden we níét op de Blaeu- en de Callot-kaart, maar wél op de Hugo, blz. 163-, de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart terug.

Vóór de circumvallatie gelegen wachtposten

Fragment van de Callot-kaart;

de bovenkant is naar het oosten gericht.

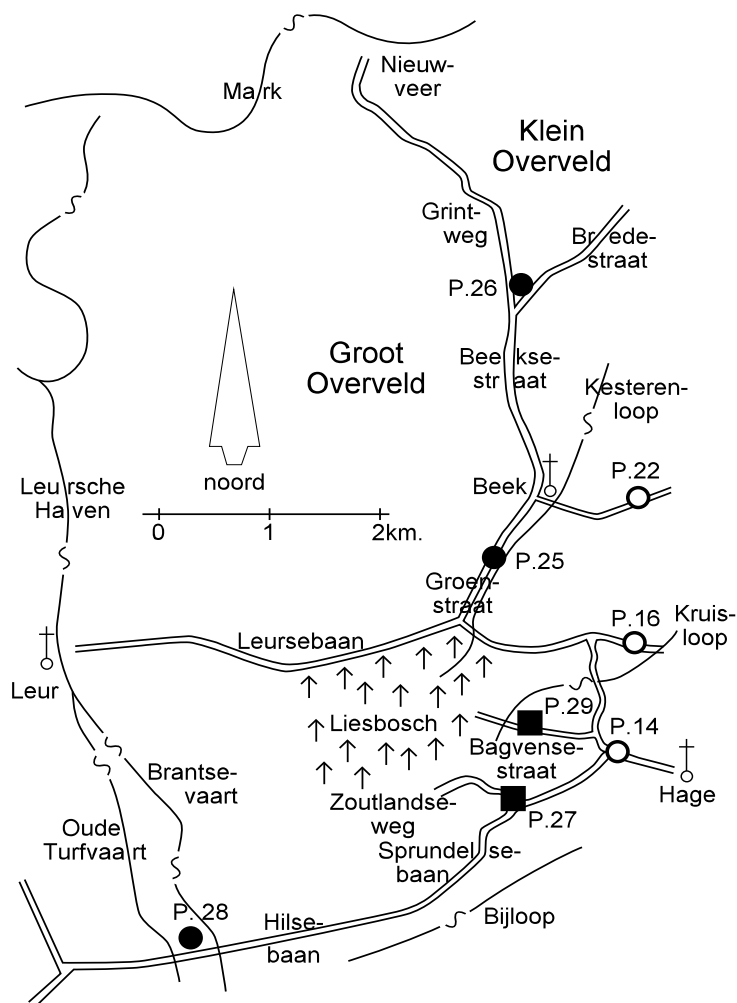
Rechts (bij het nummer 64) is de tussen het dorp Beek en het Liesbosch staande standerd windmolen afgebeeld.

Pal links daarvan (in werkelijkheid op één kilometer) staat de kerk van Beek.

Op de Blaeu-, de Callot-, de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart is rond een standerd windmolen tussen de dorpskern van Beek en het Liesbosch (1.500 meter vóór de definitieve circumvallatie), aan de huidige Groenstraat:

(P. 25) een schans

getekend. Op de Blaeu- en de Callot-kaart heeft dit veldwerk een vierkante vorm met aan de zuid-oostzijde een half-, aan de zuid-westzijde een heel bolwerk. Untzen en de tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart beelden rond de molen een cirkelvormige wal uit. De tekenaar van de Blaeu-kaart plaatst er het nummer 44 bij: “Moulin a vent fortifie par les Espagnols”, Callot het nummer 64: “Molino de viento fortificado”, ‘een, door de Spanjaarden versterkte, windmolen’. Op de Hugo, blz. 163-kaart valt de locatie van de molen buiten het kaartbeeld. De tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart plaatst er het opschrift “Liesmeulen” bij. Vanaf de hoge molenzolder had men ongetwijfeld een goed uitzicht over de omgeving en kon ten westen van Beek, tussen Groot Overveld en het Liesbosch, een vijandelijke opmars via Leur (vanuit Roosendaal of langs Zevenbergen) al op grote afstand worden waargenomen. Callot beeldt op zijn kaart in de schans geschilderd uit; het veldwerk diende blijkbaar niet alleen als waarnemingspost, maar ook om al op grote afstand vóór de circumvallatie een naderende vijand met kanonvuur te kunnen bestoken.

Een andere vijandelijke aanvalsroute via Beek liep vanaf het Nieuwveer (over de Mark) via de huidige Grintweg en de Beeksestraat. Op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163-, de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart is op Klein Overveld, bij de plaats waar de huidige Bredestraat op de Grintweg/ Beeksestraat aansluit, op anderhalve kilometer vóór de definitieve circumvallatie:

(P. 26) een vierkante schans met hele bolwerken

gesitueerd. De tekenaar van de Blaeu-kaart plaatst daarbij het nummer 46: “Forts des Espagnols dedans la Bruyere”. ‘Spaanse schansen op de heide’, of: ‘schansen op de heide die door uit Spanje afkomstige militairen worden bemand’? Callot tekent hier -op de grens van zijn belegeringsbeeld en een figuratieve voorstelling van een leger te velde- figuratief een schans in aanbouw. Untzen plaatst op zijn kaart bij P. 26 het opschrift “Fort de Eissenburg”, de tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart op de zijne “Fort Ysenbourg”. We veronderstellen dat -hoewel dit op geen van de kaarten getekend is- in deze schans geschut stond opgesteld, zodat men van daaruit ten westen van het dorp Beek, tussen de Mark en Groot Overveld (inbegrepen), niet alleen kon waarnemen, maar ook vuur uitbrengen.

Ook op het acces tussen het Liesbosch en de Bijloop waren wachten vooruitgeschoven. Op de Blaeu-, de Callot-, de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart zien we, ruim een kilometer vóór de definitieve circumvallatie, aan de Sprundelsebaan, naar we veronderstellen ter hoogte van de Zoudtlandseweg:

(P. 27) een redoute.

De tekenaar van de Blaeu-kaart plaatst daarbij het nummer 41: “Forts et Redoutes du Conte de Isenburg”.

Langs de landweg naar Roosendaal is naar alle waarschijnlijkheid (buiten het kaartbeeld van de door ons bestudeerde belegeringskaarten) ook op vierenhalve kilometer vóór de definitieve circumvallatie nog:

(P.28) een schans

opgeworpen. Op blz. 59 van de Hugo-tekst lezen we dat ‘... de graaf van Isenburg, om de (vijandelijke naderings)wegen beter te kunnen bewaken, een schans liet opwerpen in het dorp Leur, aan de kant van (de weg naar) Roosendaal ...’. Op de O.e.w.Verhoeven-kaart is (als inzet) een kaartje getekend met de kerk en enkele huizen van het dorp “De LEVR”, met links (ten noorden daarvan) de Leursche Haven en rechts twee waterlopen, die te Leur in de Haven uitmonden en tussen deze beide waterlopen een vierkante schans met twee halve bolwerken en twee sterrenpunten. De O.e.w.Verhoeven-legende vermeldt dat het bij deze schans getekende Griekse- (of Malteser-?) kruis aangeeft: “Het Dorp de Leur ghefortificeerd door den Grave van Ysenbourg, tot versekeringhe van den Vyandt dese plaetse niet en soude vermeesteren, alwaer hy lanckx Sevenberghen te Lande soude connen aencomen om ons te discommoderen.” Hugo schrijft op blz. 59 dat de schans werd opgeworpen ‘... bij de plaats waar de rivier (een waterloop) ... doorwaadbaar was en (een andere waterloop) via een brug kon worden overgestoken.’ We nemen aan dat schans P.28 werd opgeworpen tussen de (doorwaadbare) Brantsevaart en de (overbrugde) Oude Turfvaart, aan de Hilse Baan (die vanuit Breda gezien in het verlengde van de Sprundelsebaan ligt), en dat ze diende om ten westen van het Liesbosch, tussen de Leursebaan en de Bijloop, een vijandelijke opmars vanuit Roosendaal via Sprundel tijdig te kunnen opmerken en te vertragen.

Hoewel het Liesbosch voor een vijandelijke opmars een hindernis vormde, sloot men aan Spaanse zijde blijkbaar niet uit dat het als een sluiproute bij een staatse aanval op de circumvallatie kon worden gebruikt. Op de Blaeu- en de Callot-kaart is (ongetwijfeld daarom) langs de Bagvenestraat, naar schatting 800 meter vóór de definitieve circumvallatie en (ter wille van de waarneming) 400 meter van de oostelijke rand van het bos, achter de Kruisloop:

(P. 29) een redoute
getekend.

De voorlopige contravallatie in de Haagsche Beemden

In de voorlopige contravallatie'wal' is op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163-, de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart, aan de vroegere Emerweg, nu: ter hoogte van de Emerparklaan/Mijkenbroek(straat):

(P. 30) een vierkante schans met halve bolwerken

gesitueerd. De tekenaar van de Blaeu-kaart plaatst daarbij het nummer 41, Callot de letter H.

Op de Blaeu- en de Callot-kaart, de Hugo, blz. 163-, de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart is aan de Dreef, de huidige Mijkenbroek(straat), ter hoogte van het voetveer over de Mark:

(P.31) een redoute

getekend. Vanuit dit veldwerk werd ongetwijfeld deze overzetmogelijkheid bewaakt. Callot plaatst hierbij de letter H. In de legende van de O.e.w.Verhoeven-kaart lezen we (letter G): "Den Conijns Bergh, waer op den Vyant Sentinellen ghehadt heeft ... tot inde maent van December." Op de aan de overzijde van de Mark liggende Emelenberg (die ook wel de Kleine Warande of Konijnenberg genoemd werd) was door het Bredase garnizoen geen wacht geplaatst. Die was wél gesitueerd op de 800 meter zuidelijker gelegen Crogtdijk (B.04). Zijn met "Sentinellen" op de "Conijns Bergh" de door het Bredase garnizoen op de Emelenberg geplaatste troepen bedoeld die het voor een contravallatie ongeschikt maken van de Groene Dijk beveiligden? Deze actie vond echter niet "inde maent van December" plaats, maar in de nacht van 28 op 29 sep..

Op (aan) de Franse Akker (de huidige -weg) situeren de tekenaar van de Blaeu-kaart en Callot in de voorlopige contravallatie'wal':

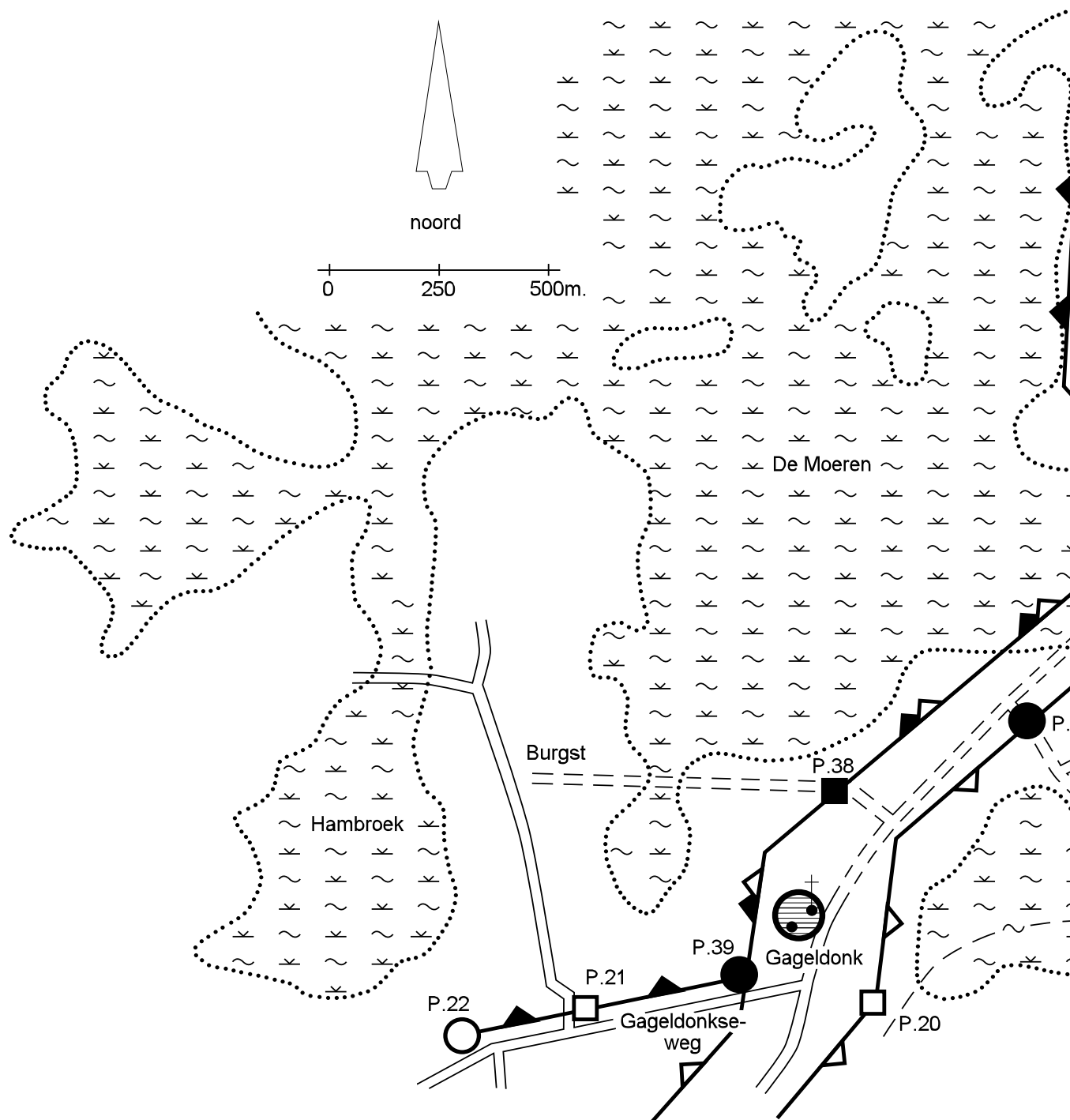
(P. 32) een redoute.

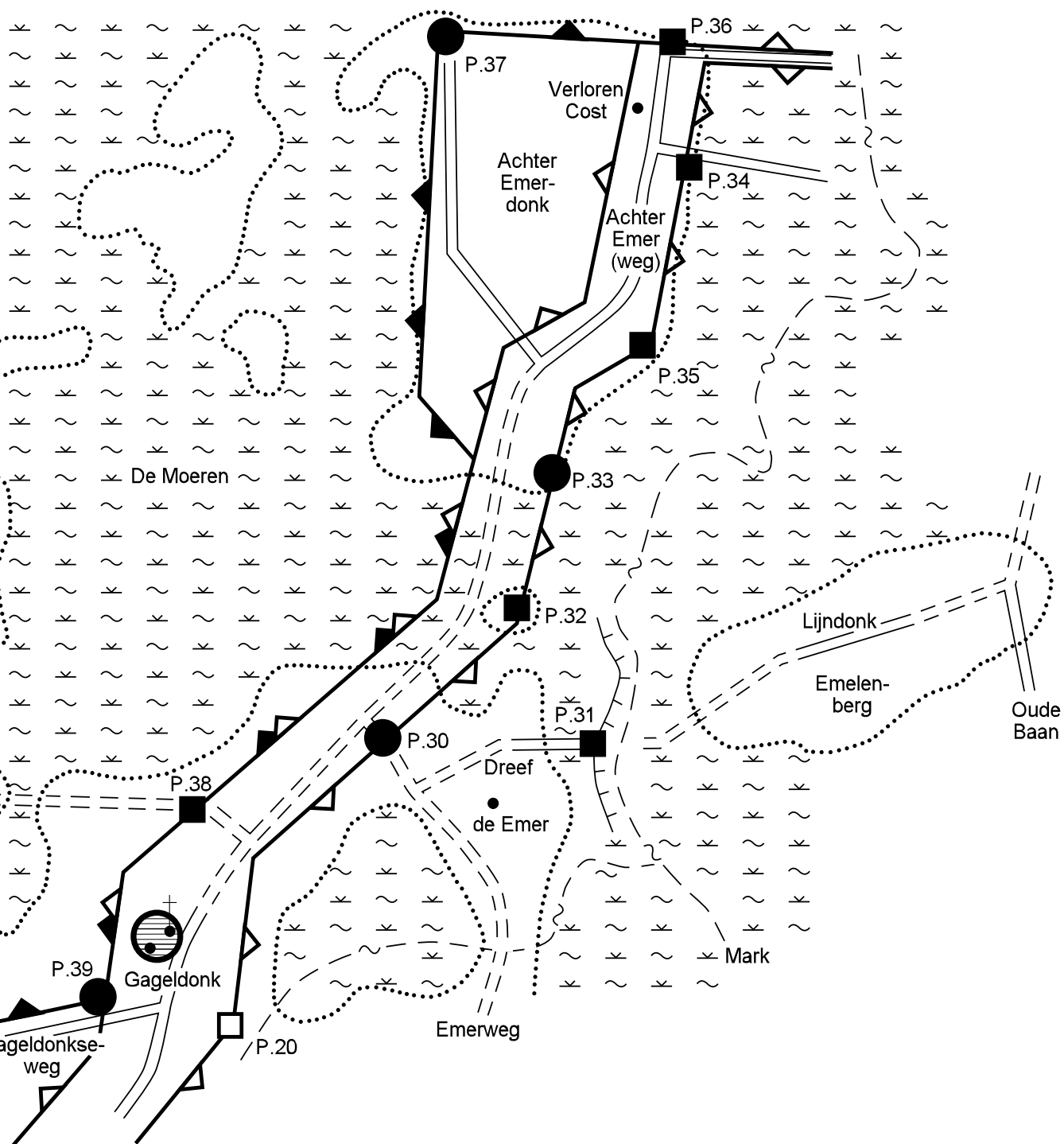
Ook hierbij plaatst Callot op zijn kaart de letter H.

De droogblijvende Franse Akker lag in een 's zomers drassig, 's winters overstroomd gebied tussen de Gageldonk en de Achter Emerdonk. Op de zuidrand van de Achter Emerdonk, ter hoogte van de huidige Moerlaken(weg), is op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163-, de Untzen- en de O.e.w. Verhoeven-kaart in de voorlopige contravallatie'wal':

(P. 33) een vierkante schans met halve bolwerken

getekend. Callot plaatst op zijn kaart hierbij de letter H, de tekenaar van de Blaeu-kaart op de zijne het nummer 41.

Iets ten zuiden van de boerderij Verloren Cost liep vanaf de Achter Emer(weg) een pad naar de Mark. Aan dit pad is op de Blaeu-, de Callot, de Hugo, blz. 163-, de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart in de voorlopige contravallatie'wal':

(P.34) een redoute

gesitueerd. Ook hierbij is op de Blaeu-kaart het nummer 41 en op de Callot-kaart de letter H geplaatst.

Ongeveer halverwege tussen de veldwerken P.33 en P.34 is op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163-, de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart in de voorlopige contravallatie'wal':

(P.35) een redoute

getekend. De tekenaar van de Blaeu-kaart plaatst hierbij op zijn kaart het nummer 41, Callot op de zijne de letter H.

De voorlopige circumvallatie'wal' lag op de Gageldonk op hoger (meer dan de hoogwaterstand: 1,2 meter boven NAP) gelegen grond, liep tussen de Gageldonk en de Achter Emerdonk over bij hoog water overstroomd terrein en volgde op de Achter Emerdonk een tracé dat op de hoogwaterlijn lag. Om de wal ook bij hoog water als gevechtsofstelling te laten dienen, had men hem tussen de Gageldonk en de Achter Emerdonk hoger (dan 1,5 meter) moeten opwerpen. We veronderstellen dat men dit achterwege heeft gelaten: de nog vóór de periode van hoog water opgeworpen definitieve contravallatiwal (op hogere, dicht bij Breda gelegen, grond) maakte dit in feite overbodig.

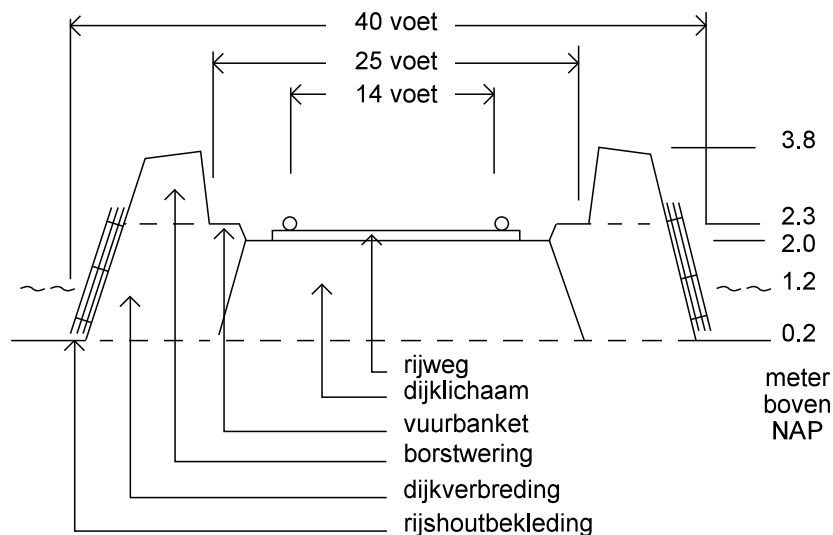
De contra- en de circumvallatie langs de dijkweg

Hugo (Chifflet-vertaling, blz. 80) schrijft: "... sur la digue il fit leuer vn parapet haut de cinq pieds, pour courir les mousquetaires ...". Het Franse woord "sur" kan zowel 'op' als 'tegen' betekenen: '... tegen (of: op) de dijk liet hij (Spinola) een borstwering opwerpen die vijf voet (1,5 meter) hoog was, dit om musketiers dekking (tegen vijandelijk vuur) te bieden ...'. Een borstwering aan één kant óp de dijk zou een rijweg met een breedte van 2,7 meter overlaten, een borstwering aan beide kanten een slechts 1,2 meter brede rijweg. We moeten 'sur' hier ongetwijfeld met 'tegen' vertalen. Callot schrijft op blz. 19 dat Spinola opdracht gaf: "... hazer ... vn parapetto todo à lo largo del dicho dique ...", '... langs de gehele lengte van (tegen) de genoemde dijk een borstwering op te werpen'. Pieri vermeldt in zijn dagboek de aanleg van een borstwering tegen de dijk niet.

Het is in de Hugo- en de Callot-tekst niet duidelijk of er tegen de veldzijde (als circumvallatie), of tegen de stadzijde (als contravallatie), of aan beide zijden tegen de dijk een zes voet (1,8 meter) hoge wal, met daarop een vijf voet (1,5 meter) hoge borstwering is opgeworpen. Op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163- en de Untzen-kaart is langs de dijkweg zowel een circum- als een contravallatie'wal' getekend, de tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart beeldt alleen een circumvallatie'wal' uit. De Hugo-illustratie tussen blz. 80 en 81 toont een circum- en een contravallatie'wal'. De contravallatie loopt vanaf de Achter Emerdonk langs de dijkweg, sluit met een dwars op die dijk staande wal op paalwerk nummer 1 door de Mark aan en gaat op de andere oever verder. De tekenaar

plaatst daar de letter G bij: “Loricula nostrorū trans Merkam”, ‘een korte dam van de onzen die aan de andere kant van de Mark doorloopt’, en bedoelt hiermee de voorlopige contravallatie’wal’. Een (gesloten) contravallatie had hier alleen zin als die in het begin van de insluiting was opgeworpen. Gezien de nummering van de bladzijden (Hugo: “Pag. 81.”, Callot: nummer 19) zou hij echter pas begin 1625 opgeworpen zijn.

We nemen aan dat de aanleg van de dijkweg (voor de bevoorrading van de troepen en het verplaatsen van personeel en materieel) een hoge prioriteit kreeg. Callot schrijft op blz. 19 dat pas geruime tijd later (rond de jaarwisseling), toen een staatse poging Breda via de Haagsche Beemden te bevoorraden, verwacht werd, begonnen werd met het aan beide zijden ervan opwerpen van een zes voet hoge wal (in feite: het verbreden van de dijk) met daarop een vijf voet hoge- en aan de bovenzijde drie voet brede borstwering. Om Spaanse musket- en haakbusschutters bij het rechtopstaan en herladen van hun wapen dekking tegen vijandelijk vuur te bieden, was niet alleen een 1,5 meter hoge borstwering, maar ook een 0,3 meter hoog vuurbanket nodig.

De kapitein Pieri schrijft op blz. 45 van zijn dagboek (31 jan.): ‘Ik heb me laten uitleggen hoe het kwam dat het water ... zo hoog gestegen was: bij wassende maan (springvloed) werd het door de wind opgestuwd, waardoor een kleine (binnen)zee ontstond. Door de golfslag spoelde het tegen de dijkweg geplaatste rijshout weg en kalfde de daarachter opgeworpen grond af.’ In de legende van de Untzen-kaart wordt de dijkweg (letters Cc) beschreven als: “Ein Dam ... mit Fascinen gemacht ...”. Volgens het woordenboek is een ‘Faschine’ een takkenbos en is ‘Faschinenbekleidung’ beslagwerk van rijshout. Op een belegeringskaart 2) is (cijfer 4) de dijkweg vermeld als “Ein breider Deich oder Tham von Reis, dasz Wasser ausszuhalten”, ‘een brede dijk of dam, (waarvan de taluds) met rijshout (bekleed waren) om hem tegen het water (de golfslag) te beschermen’.

2) een (vermoedelijk) door Abraham Verhoeven in jun. 1625 te Antwerpen uitgegeven kaart van het beleg met het opschrift “Circulus obsidionis ...” en de aangeplakte tekst: “Kurtze doch eigentliche Erklär ...”.

In de Visscher-tekst lezen we (16 dec.): "... latende de nieuwe ghemaecte Dijk (de dijkweg) verdubbelen met lang Rys, Sausysen genoemd, dat vol steenen ghevult werdt ende sterck t'samen ghebonden, ende dan met palen ende ysere banden by ende door een gehecht ...". Hier is dus sprake van lange, uit rijshout gevlochten worsten ("Sausysen"), die ter verzwaring met stenen gevuld waren en met behulp van houten piketten en ijzeren pennen aan het talud werden bevestigd. Onder 'verdubbelen' moeten we hier ongetwijfeld verstaan dat de breedte van de dijk groter werd (zij het niet: tweemaal zo groot) en/of dat het weerstandsvermogen tegen afkalven door golfslag verhoogd (mogelijk: verdubbeld) werd. Pieri noemt op blz. 17 een breedte van acht pas (40 voet, 12 meter), met andere woorden: de bundels waren $(40 - 35) : 2 = 2,5$ voet (75 centimeter) in doorsnee.

Volgens Mohr 3) waren 'fascines' (korte) bundels rijshout, die dienden om het opzetten van steile taluds mogelijk te maken en werden lange bundels 'worsten' genoemd.

Op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163-, de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart is op de noordoost-punt van de Achter Emerdonk, aan het begin van de dijkweg, een vierkant veldwerk getekend. Pieri schrijft op blz. 45 (31 jan.): 'Men begon met (het inrichten van) een batterij op het uiteinde van de (eerder) genoemde dijk (de dijkweg) die (van het legerkamp Baglione op de Hartelbergen) naar het legerkamp Isenburg (bij het dorp Hage) liep ...'. Gezien de laatste toevoeging veronderstellen we dat hiermee:

(P. 36) een redoute

bedoeld wordt die op de noordoost-punt van de Achter Emerdonk lag. Gelet op de datum (31 jan.) behoorde dit veldwerk tot de insluitingswerken in de definitieve circumvallatie.

Callot schrijft op blz. 18 dat er '... aan elke kant (bij het bruggenhoofd op de linker Markoever en op de Achter Emerdonk) een redoute opgeworpen werd, waarin één (enkele) kanon(nen) geplaatst werd(en)'. Een redoute is te klein om er meerdere kanonnen in op te stellen, dus we vermoeden dat Callot bedoelt te zeggen dat er een vierkante redoute is opgeworpen, waarin één kanon kon worden opgesteld. In de Callot-legende staat achter het nummer 2: "Fuerte que hizo el Conde de Isenburg à la entrada del dique", 'een schans die door (personeel onder het bevel van) de graaf van Isenburg werd opgeworpen en die (vanuit diens legerkamp gezien) aan het begin van de dijk(weg), (op de noordoost-punt van de Achter Emerdonk) lag.' Dit nummer is echter niet op de Callot-kaart geplaatst. Bij de dijkweg staat wel driemaal het nummer 1, dat naar de dijkweg verwijst, het nummer 3 verwijst naar de belegeringsbatterijen, bij de Driesprong (in het vak Teteringen), in de Boeimeer (in het vak Ginneken) en bij Zuilen (in het vak Hage). Op de Hugo-illustratie tussen blz. 80 en 81 is op de noordoost-punt van de Achter Emerdonk, aan de veldzijde tegen de dijkweg een vierkant veldwerk getekend, met zowel aan de (vóór de dijkweg uitstekende) noord- als aan de oost- en westzijde in de borstwering drie schietsleuven. Gewoonlijk lagen de veldwerken in een insluitingswal; dat dit werk in zijn geheel vóór de circumvallatie uitstak, wijst er ons inziens op dat de wal er al lag toen de batterij werd ingericht. In het veldwerk is de letter F geplaatst: "Munimenta idonea imponendis maioribus tormentis", 'versterkingen die geschikt waren om er kanonnen in op te stellen', met andere woorden: veldwerk P. 36 had niet de gebruikelijke vorm van een batterij, maar (bij gebrek aan droge ondergrond) die van een kleiner veldwerk (redoute). We veronderstellen dat met één kanon in noordelijke-, dan wel (vanuit wisselopstellingen) in

3) A.H.Mohr, 'VESTINGBOUWKUNDIGE TERMEN', Stichting Menno van Coehoorn, Zutphen, 1983.

westelijke- of oostelijke richting vuur kon worden uitgebracht.

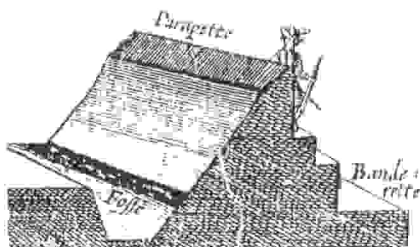
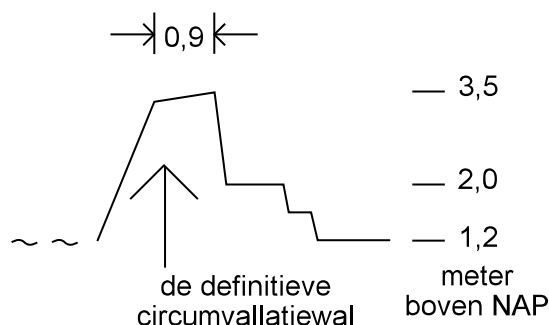
Op zowel de Untzen- als de O.e.w.Verhoeven-kaart zijn (symbolisch?) in veldwerk P.36 twee kanonnen getekend. Untzen plaatst daarbij de letters Bb: "... Plattaformen und Batteryen mit groben Stücken ...", 'platformen (opstellingsplaatsen voor kanonnen) met meerdere (een 'batterij') vuurwapens met een groter kaliber dan een musket (kanonnen)'. De tekenaar van O.e.w.Verhoeven-kaart plaatst er de letters Cc bij: "Fort ende Batterije aen het incomen van den Dyck" en verwijst daarmee naar alle waarschijnlijkheid naar de schans P. 37 ("Fort") en de redoute P. 36 ("Batterije").

De circumvallatie in de Haagsche Beemden

Op de illustratie tussen blz. 80 en 81 van de Hugo-tekst is de definitieve circumvallatiewal aan de noordzijde van de Achter Emerdonk zichtbaar even hoog en aan de bovenkant even breed getekend als langs de dijkweg. Elders in de insluiting werd de definitieve circumvallatiewal met borstwering tot een hoogte van 3,0 meter boven het maaiveld en aan de bovenkant met een breedte van 1,8 meter opgeworpen. In de 's zomers drassige en 's winters overstromde Haagsche Beemden kon de circumvallatie met moeite te voet ('s zomers) of vanuit roeiboten ('s winters) door met musketten bewapend voetvolk worden belaagd, maar niet effectief (slechts vanaf grote afstand) met kanonnen beschoten worden. Om dekking te bieden tegen kanonskogels moest een borstwering 1,8 meter dik zijn, voor dekking tegen musketkogels volstond een dikte van 0,9 meter.

West-oost dwarsdoorsnede

op de Achter Emerdonk en bij Gageldonk:

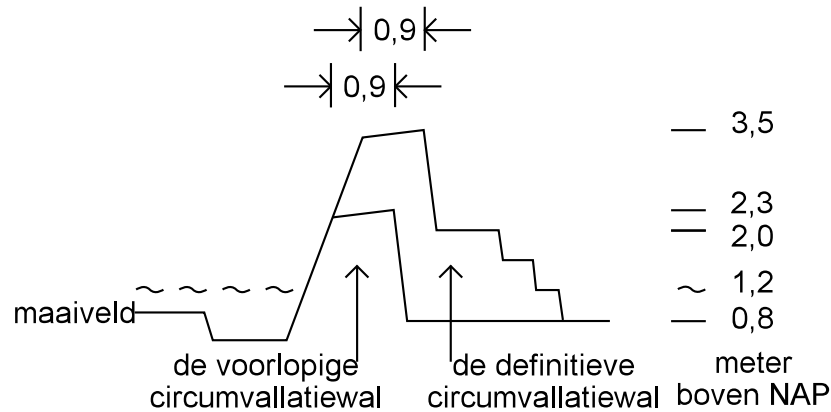

Op de nevenstaand afgebeelde inzet van de O.e.w.Verhoeven-kaart is een wal afgebeeld die, wat afmetingen betreft, zichtbaar afwijkt van alle andere in de insluiting.

We veronderstellen dat dit de afbeelding is van de definitieve circumvallatiewal tussen Gageldonk en de Achter Emerdonk (met het links getekende maaiveld wordt naar alle waarschijnlijkheid de hoogwaterstand op de Haagsche Beemden bedoeld).

West-oost dwarsdoorsnede

tussen Gageldonk en de Achter Emerdonk:

We nemen aan dat:

- tussen Gageldonk en de dijkweg, langs de 'rondweg', een voorlopige circumvallatie'wal' is opgeworpen die 1,5 meter boven het maaiveld uitstak en aan de bovenkant 0,9 meter breed was;
- aan de noord- en de westzijde van de Achter Emerdonk, vrijwel langs de hoogwaterlijn, een definitieve circumvallatiewal werd opgeworpen, die tot een hoogte van 3,5 meter boven NAP reikte en aan de bovenkant 0,9 meter breed was. Een dergelijke wal bood tot ruim manshoogte ($3,5 - 1,2 = 2,3$ meter) dekking tegen musketvuur;
- tussen de Achter Emerdonk en Gageldonk en bij Gageldonk de voorlopige circumvallatie'wal' is verhoogd tot 3,5 meter boven NAP en dat daarbij aan de bovenkant een breedte van 0,9 meter gehandhaafd bleef.

Op de noordwestelijke punt van de Achter Emerdonk is op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163- en de Untzen-kaart in de definitieve circumvallatiewal:

(P.37) een vierkante schans met halve bolwerken

gesitueerd. De tekenaar van de Blaeu-kaart plaatst daarbij het nummer 41, Callot de letter H. Op de O.e.w.Verhoeven-kaart is op deze locatie geen wal en geen veldwerk getekend. Waar in werkelijkheid de drassige Moeren lagen, beeldt de tekenaar hier op droogliggend terrein een landweg uit en vermeldt hij daarbij: "Heyde naer Seuenberghen", waarmee hij naar alle waarschijnlijkheid de heide van Klein Overveld bedoelt.

Tussen de redoute P.36 en de schans P.37 zijn op de Blaeu-, de Callot- en de Hugo, blz. 163-kaart twee redoute-vormige uitbouwen in de circumvallatiewal getekend. Untzen beeldt daar op zijn kaart twee redoutes (geen uitbouwen, maar ook aan de achterzijde gesloten, vierkante veldwerken) uit. De tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart laat ook deze uitbouwen/redoutes weg. Gezien de afstand tussen P.36 en P.37 (500 meter), nemen we aan dat bij verhoogde waakzaamheid hier in twee uitbouwen van de circumvallatiewal een extra wacht geplaatst werd.

Tegenover de plaats waar in 1624/25 vermoedelijk de Emerweg op de 'rondweg' aansloot, is op de Blaeu-, de Callot- en de O.e.w.Verhoeven-kaart een redan-vormige uitbouw van de (later verhoogde) voorlopige circumvallatie'wal' getekend. Een redan is volgens Mohr (zie voetnoot 3) een driehoekige, aan de achterzijde open wal met zijden die ongeveer 60 meter lang waren. In de eerste (drukke) weken van de belegering zal in de verder evenwijdig met de 'rondweg' lopende voorlopige circumvallatie'wal' wel geen grote (redan-vormige) uitbouw zijn opgeworpen. Mede gezien de drasheid van het in front ervan liggende gebied De Moeren, ontgaat ons de noodzaak van deze uitbouw. Ook op de Hugo, blz. 163-kaart is deze uitbouw, zij het niet in de voorlopige-, maar in een daarvóór gelegen definitieve circumvallatiwal getekend. Alleen de tekenaar van de Hugo, blz. 163-kaart situeert hier een definitieve circumvallatiwal, op de Blaeu-, de Callot-, de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart is er alleen een tot definitieve circumvallatiwal verhoogde voorlopige circumvallatie'wal' getekend. Untzen laat deze uitbouw op zijn kaart weg.

Aan het voetpad tussen Gageldonk en Burgst, dat in 1624/25 langs de huidige Moerenloop (de oude Paddegracht) over de Padakker liep, is op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163-, de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart in de circumvallatiwal, ter hoogte van de Akelei(straat), het oude Padakkerstraatje:

(P. 38) een redoute

getekend; Callot plaatst daarbij de letter H.

De tekenaar van de Blaeu-, die van de Hugo, blz. 163- en die van de O.e.w. Verhoeven-kaart, Callot en Untzen situeren in de circumvallatiwal, aan de huidige Gageldonksestraat:

(P. 39) een vierkante schans met halve bolwerken.

Op de Blaeu-kaart is ook daarbij het nummer 41, op de Callot-kaart de letter H geplaatst. Volgens Otten (zie voetnoot 1) werd de huidige Gageldonksestraat tot 1982 Gageldonkseweg genoemd en omvatte deze weg ook het huidige Gageldonksepad, de Donkweg en het Donkpad.

Een batterij bij de boerderij Zuilen

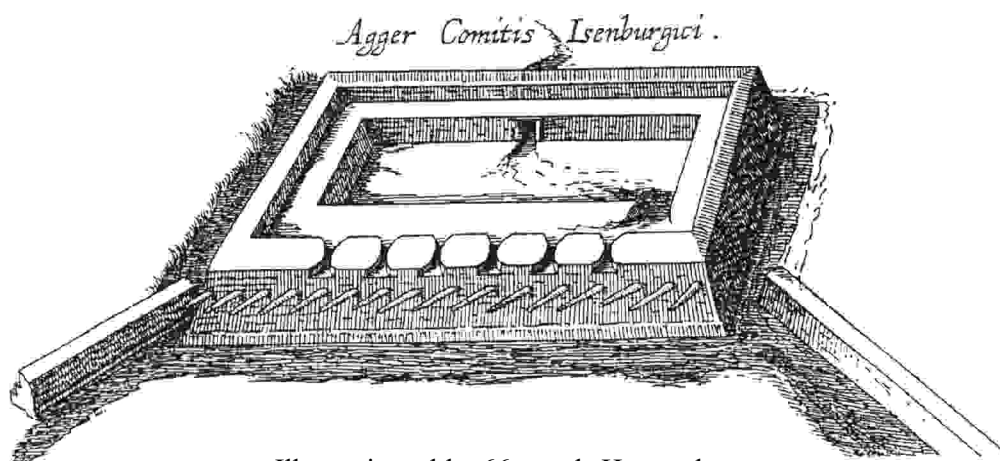
Door de tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart is bij de boerderij "Suylen", bij de plaats waar de Zuilenstraat de huidige Ettensebaan kruist, een rechthoekig veldwerk getekend. Daarbinnen staan (symbolisch) vier op Breda gerichte kanonnen, waarvan twee met een mondingsvlam (een getekend wolkje kruitdamp). Buiten (dicht bij) dit veldwerk is een mortier afgebeeld; een daaruit afgevuurd projectiel beschrijft een (getekende) kromme baan en slaat vlak vóór het Bredase kroonwerk bij de Antwerpsche poort in (in werkelijkheid stond het mortier ongetwijfeld binnen het veldwerk). Volgens de legende (letters Kk) is het veldwerk:

(P.40) een "Batterij

... voorzien met Ggeschudt ende Mortiers".

Untzen tekent op zijn kaart tussen Breda en Hage een groot vierkant veldwerk met daarin (symbolisch) vijf op Breda gerichte kanonnen en vlak daarbuiten een mortier. Volgens de legende (letters Gg) was dit: "Ein grosse Schantz und Batterië, mit groben Stücken unnd Fevvr Mörsel, ausz welcher die Statt Breda ... beschossen worden", 'een grote schans met een batterij kanonnen en mortieren, waarmee de stad Breda ... beschoten werd.' We merken op dat de batterij niet schansvormig getekend is en -in tegenstelling tot de situatie bij de Driesprong en in de Boeimeer- de batterij niet door een aangebouwde schans beveiligd is.

Hugo schrijft op blz. 63/64 dat Spinola ‘... gericht op de stad een drietal batterijen liet opwerpen.’ Op de Hugo, blz. 163-kaart zien we halverwege tussen Breda en Hage een rechthoekig veldwerk, met daarin (symbolisch) vier op Breda gerichte kanonnen, volgens de legende (letter I) één van de (drie) “Aggeres tormentarij interni”, ‘op de stad gerichte batterijen’. Op blz. 66 van de (Franse) Hugo-tekst vinden we een illustratie van dit “Agger (tormentarius) Comitis Isenburgici”, ‘belegeringswerk (in casu: deze batterij) van de graaf van Isenburg’.

Illustratie op blz. 66 van de Hugo-tekst;
de bovenkant is naar het westen gericht.

In de naar Breda gerichte wal zijn zes schietsleuven aangebracht,
waarachter evenzoveel kanonnen konden worden opgesteld.
Op het terreplein, achter deze opstellingsplaats voor kanonnen,
was voldoende ruimte om mortieren op te stellen.

De tekenaar van de Blaeu-kaart situeert tussen Breda en Hage een paddestoel-vormig veldwerk en plaatst daarbij het nummer 41: één van de “Forts et Redoutes du Conte de Isenburg”. Callot tekent op zijn kaart een vierkant veldwerk met drie (vier?) kanonnen en plaatst daarbij de letter H: “Fuertes y redutos del Conde de Isenburg”, één van de ‘schansen en redoutes (die door personeel onder bevel) van de graaf van Isenburg (werden bemand)’. De schrijver van de Callot-tekst vermeldt op blz. 21 dat er ‘... drie, onderling (in vorm) verschillende batterijen ... aangegeven met (het cijfer) 3’ werden opgesteld. Op de Callot-kaart is het cijfer 3: “Baterias hazia la Villa”, ‘op de stad gerichte batterijen’, slechts één keer geplaatst, en wel bij de Driesprong; dit had dus ook bij Zuilen (en in de Boeimeer) het geval geweest moeten zijn.

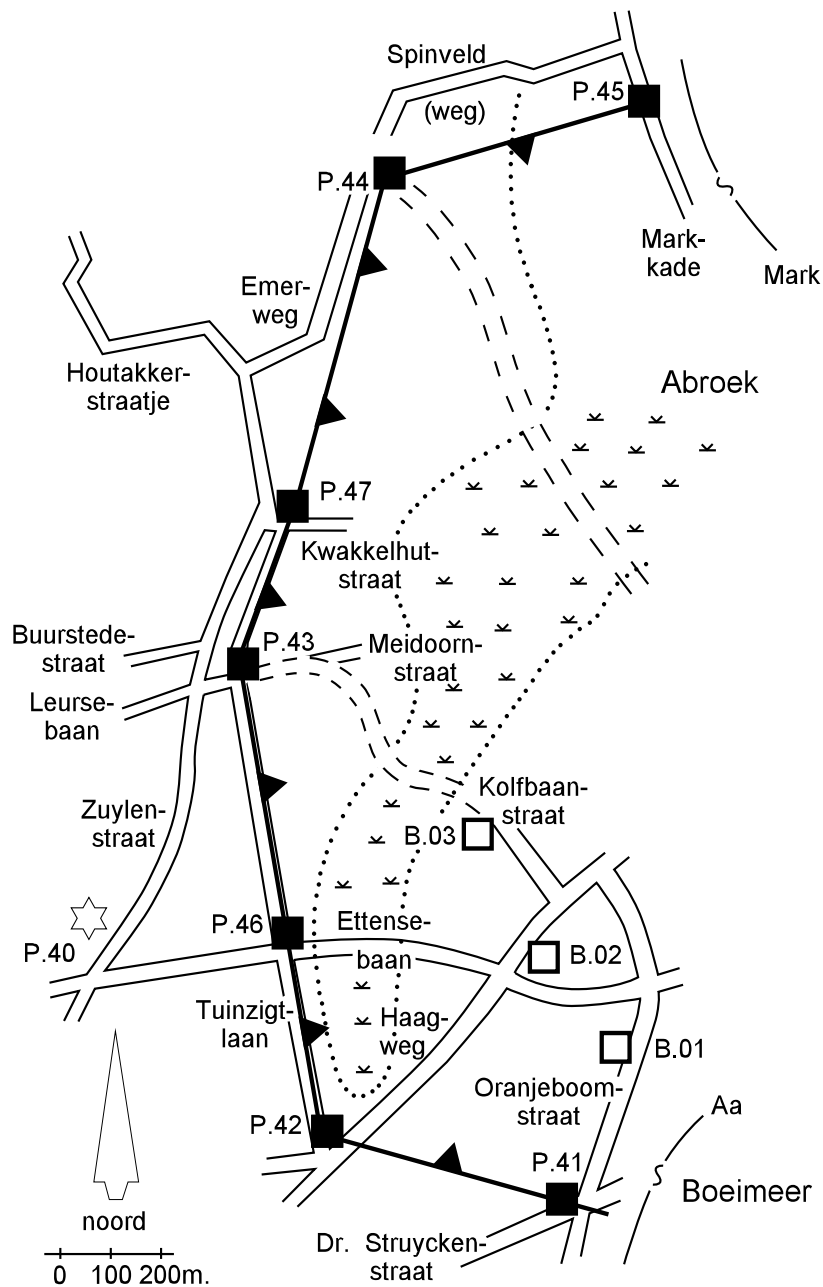
De definitieve contravallatie

Op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163-, de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart is vanaf de Mark ter hoogte van het (de) huidige Spinveld(weg) tot aan de Aa (tegenover de aan de andere zijde daarvan gelegen batterij in de Boeimeer, ter hoogte van de huidige kerk aan de Cimburgalaan) een definitieve contravallatie getekend. De tekenaar van de Hugo, blz. 163-kaart plaatst daarbij (driemaal) de letter K: “Interior circulus”, ‘contravallatie’.

In deze wal heeft aan de Oranjeboomstraat, ter hoogte van de huidige Dr. Struyckenstraat, ongetwijfeld

(P.41) een redoute

gelegen. De tekenaar van de Blaeu-kaart en Callot situeren daar een schansvormige uitbouw van de wal, de tekenaar van de Hugo, blz. 163-, die van de O.e.w.Verhoeven-kaart- en Untzen een redoute.

Aan de Haagweg, naar alle waarschijnlijkheid ter hoogte van de huidige Tuinzigtlaan, is op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163- (iets misplaatst?), de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart:

(P.42) een redoute

getekend. De tekenaar van de Blaeu-kaart plaatst daarbij het nummer 41, Callot de letter H: een veldwerk dat door personeel onder het bevel van Van Isenburg werd bemand.

Een ander, met zekerheid te traceren, veldwerk lag langs de derde uitvalsweg (de Leursebaan). De meest waarschijnlijke locatie daarvoor lijkt ons de plaats waar nu de Leursebaan/Meidoornstraat de Tuinzigtlaan kruist. Op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163-, de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart is daar:

(P.43) een redoute

gesitueerd. Callot plaatst daarbij de letter H.

Langs het vroegere tracé van de Emerweg, ter hoogte van het (de) huidige Spinveld(weg), heeft ongetwijfeld in de definitieve contravallatiewal:

(P.44) een redoute

gelegen. We vermoeden dat op die plaats op de Callot-, de Hugo, blz. 163- en de Untzen-kaart een uitbouw in de wal getekend is. De tekenaar van de Blaeu-kaart plaatst aldaar bij een uitbouw het nummer 41.

De definitieve contravallatie sloot naar alle waarschijnlijkheid ter hoogte van het (de) huidige Spinveld(weg) op de Mark aan. We nemen aan dat hier, tussen het drassige Overbroek en Abroek, op het jaagpad langs de Mark (de huidige Markkade):

(P.45) een redoute

is opgeworpen. Dit veldwerk is alleen op de Hugo, blz. 163- en de Untzen-kaart, zij het iets verder van de Mark gelegen, als een schans-vormige uitbouw van de wal getekend. Gezien de drassige omgeving lijkt ons hier uitsluitend op het jaagpad een veldwerk mogelijk en -door de beperkte ruimte daarop- een redoute waarschijnlijker dan een schans-vormige uitbouw van de wal. Vanuit deze redoute kon de Mark als vaarweg worden bewaakt.

De afstand tussen de veldwerken P.45 en P.44 was hemelsbreed 550 meter, tussen P.44 en P.43: 1.100, tussen P.43 en P.42: 1.000 en tussen P.42 en P.41: 600 meter. Gezien de afstand zal naar alle waarschijnlijkheid tussen P.43 en P.42 ter hoogte van de huidige Ettensebaan, in de definitieve contravallatiewal, in:

(P.46) een redoute

een wacht opgesteld geweest zijn. Op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163-, de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart is, ongeveer midden tussen de veldwerken P.42 en P.43 (naar we veronderstellen aan de huidige Tuinzigtlaan), een redoute gesitueerd. De tekenaar van de Blaeu-kaart plaatst daarbij het nummer 41, Callot de letter H.

Gelet op de door de Spanjaarden elders in de insluiting gehanteerde waarnemingsafstand, noopte de afstand van 1.100 meter tussen de veldwerken P.43 en P.44 tot het opstellen van een tussengelegen wacht. Op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163- en de Untzen-kaart is in de definitieve contravallatiewal tussen beide redoutes nog:

(P.47) een redoute

getekend, waarbij Callot op zijn kaart de letter H plaatst. We nemen aan dat dit veldwerk aan het noordelijk gelegen eind van de huidige Tuinzigtlaan, ter hoogte van de Kwakkelhutstraat, gelegen was.

De dislocatie van de Spaanse troepen in het vak Hage

Volgens de Visscher-kaart werden de veldwerken in de voorlopige circumvallatie tussen de Aa en de Bijloop (P.03, P.04 en P.05) bemand door “Duytschen”. Volgens de K.d.e.Verhoeven-kaart (zie voetnoot 2) waren dit “Allemans du Comte Iean de Nassaw”, ‘Duitsers van het regiment (Jan van) Nassau’. We veronderstellen echter dat hier, zowel in de voorlopige- als in de definitieve circumvallatie het “Batallon de la Infanteria Alemana”, het ‘bataljon Duits voetvolk’ (Callot-legende, nummer 62) dienst deed. In de opsomming van troepen die in het vak Hage gelegerd waren, ontbreken namelijk Duitsers van het regiment Nassau.

We nemen aan dat tussen de Bijloop en de Leursebaan de veldwerken P.14, P.27, P.28 en P.29 door voetvolk van het regiment Grimbergen werden bemand.

Op de K.d.e.Verhoeven-kaart (zie voetnoot 2) is bij veldwerk P.11 het bijschrift “Hiberni”, ‘Ieren’, bij P.12 “Irlandois”, ‘Ieren’, en bij P.10, P.11 en P.12 het nummer 8 geplaatst: “Schantzen so mit Irrlander besetzt seind”, ‘door Ieren bemande veldwerken’. De tekenaar van de Visscher-kaart plaatst zowel bij P.12 als bij P.13 het bijschrift “Iren”, ‘Ieren’. “Captaine Barri irishman one of the Earle of tirones regiment”, ‘kapitein Barry van het Ierse regiment Tyrone’⁴), commandeerde blijkbaar één van deze compagnieën. (De overige compagnieën van dit regiment waren in het vak Ginneken gelegerd.)

De tekenaar van de K.d.e.Verhoeven-kaart (zie voetnoot 2) situeert langs het tracé van de ‘rondweg’, tussen de Leursebaan en “Gageldonck”, drie redoutes en een schans en plaatst daarbij de nummers 7, respectievelijk het nummer 6: “... mit alten auszgelesenen Soldaten (bemand)”. “Alten” moeten we hier ongetwijfeld interpreteren als: ‘geen recruit meer zijnde’-, “auszgelesenen” als: ‘goed geoefende’ soldaten. De veldwerken tussen de Leursebaan en Gageldonk werden blijkbaar bemand door de compagnieën voetvolk die onder het commando van Salmires stonden. De schans P.37 werd volgens de K.d.e.Verhoeven-kaart (zie voetnoot 2) door (nummer 5) “... Burgundier besetzt”, ‘... Bourgondiërs bemand’. De tekenaar van die kaart plaatst er verder het opschrift “Baron de Beauvois” bij. Op de Visscher-kaart staan bij dit veldwerk de opschriften “Bourgonions” en “Baron de Beauvois”. Het ‘bataljon Bourgondiërs en (eveneens Franstalige) Walen’ (Callot, legende nummer 61) behoorde blijkbaar tot het regiment Beauvoir.

4) *Captain Gerrat Barry. 'THE SEIGE OF BRED A BY THE ARMES OF PHILLIP THE FOVRT VNDER THE GOVERNMENT OF ISABELLA ATCHIVED BY THE CONDVCT OF AMBR. SPINOLA', Leuven, 1627 (Colofon: 1628).*

3 De Spaanse achilleshiel

De bevoorrading van de Spaanse troepen rond Breda

Spinola had -alvorens hij besloot het beleg om Breda te slaan- met zijn stafofficieren en ondercommandanten langdurig en zorgvuldig de kansen op succes, respectievelijk mislukking afgewogen. Een belangrijk -zo niet het belangrijkste- punt van overweging vormde ongetwijfeld "... de swarigheyt van lijftocht en toevoer uyt de verregelege plaetsen aen te voeren, uyt oorsaeck van de nagelegenheydt der Hollanders, en de groote wijde van des Konings steden; en oock om dat'er geen middel was, om de toevoer en lijftocht te scheep aen te brengen. Men kon die oock niet op wagens aenvoeren, dan deur onveylige wegen, met dubbelde verstercking van krijgslieden, en met groot gevaer" (Blaeu-tekst, blad 1, rechterkolom). Niet alleen krijgsmaterieel ('toevoer'), maar ook voedsel ('lijftocht') moest over grote afstand vanuit het door de Spanjaarden beheerste achterland (het huidige België) per voertuig over landwegen worden aangevoerd. Om te voorkomen dat deze voertuigen vanuit nabijgelegen staatse posities werden overvallen en dat daarbij de lading werd buitgemaakt, moesten ze in konvooi rijden en door een uitzonderlijk groot aantal soldaten (een 'dubbeld' aantal: twee keer zoveel als gewoonlijk voor de beveiliging werd ingezet) worden begeleid. Pieri schrijft op blz. 29 dat, als Maurits de kans kreeg de konvooien te plunderen, de Spanjaarden zich genoodzaakt zouden zien de omgeving van Breda te verlaten, dat wil zeggen: het beleg op te geven.

De onveiligheid van de konvooien vormde echter niet het enige probleem. Waar met militaire middelen niets tegen te doen viel, was de te verwachten slechte berijdbaarheid van de (zand)wegen: in het natte jaargetijde en bij intensief verkeer liep men het risico dat deze onberijdbaar zouden worden. Pieri schrijft op blz. 10: 'We hadden soms grote problemen ... vooral als het regende, want dan werden de wegen nagenoeg onberijdbaar.'

De bevoorrading vormde in feite de achilleshiel van de Spaanse belegering. Spinola was zich daarvan ongetwijfeld ten volle bewust en vreesde dat een veldheer van formaat als Maurits - dit ook onderkende- daarop zijn ontzettingsplan zou baseren.

'Leven van het land' rond Breda

Hugo schrijft op blz. 38: '... een rivier (de Mark) en beken (de Aa en de Molen Leij) leverden volop drinkwater ... en de schuren waren vol geoogst graan.' In de Blaeu-tekst (blad 6, rechterkolom) lezen we: "... dat de boeren, uyt vrees van d'oorlogh, veel koren in de stadt gevoert hadden ...". Toen op 25 jul. het Spaanse leger bij Gilze neerstreek, namen dicht onder de vestingwallen wonende boeren met hun gezin hun toevlucht binnen Breda; ze voerden daarbij hun vee, voedsel en (reeds geoogst) graan mee. Omdat Spinola te Gilze lang aarzelde alvorens Breda te omsingelen en in te sluiten en men daardoor binnen Breda zorgeloos werd, keerden velen van hen met hun hebben en houden naar hun woonstede terug. Toen Spinola op 27 aug. bij verrassing Breda toch omsingelde, zij het dat dit gefaseerd plaatsvond, kon een deel van de buitenpoorters alsnog met gezin en vee naar Breda vluchten. Dat ze daarbij opnieuw de gelegenheid kregen hun oogst mee te nemen, valt te

betwijfelen. De Spanjaarden konden naar alle waarschijnlijkheid bij hun komst rond Breda nog een hoeveelheid vee en graan buitmaken.

Ook verder van Breda werden dorpelingen niet gespaard. Daar maakten staatse ruiterspatrouilles vanuit Bergen op Zoom en Geertruidenberg, later vanuit de omgeving van Roosendaal en vanuit de Langstraat, jacht op Spaanse fourageurs. Pieri schrijft op 5 aug. (blz. 6 van zijn dagboek): 'Tijdens het fourageren (door onze soldaten) maakte de vijand veel gevangenen.' Op blz. 8 noteert hij: 'Op de 17de (aug.) zwermde er tijdens het fourageren enkelen van ons uit om boerenwoningen te plunderen ...' en op blz. 12 (29 aug.): 'De vijand verraste de fourageurs van het regiment Baglione, maakte paarden buit en nam manschappen gevangen.' Op blz. 28 (25 okt.) schrijft hij dat er in de Langstraat staatse troepen werden gelegerd die 'het katholieke leger' de levensmiddelen afnamen die het bij boeren gevorderd had en (28 okt.): 'De onzen raakten tijdens het fourageren slaags met de vijand.' In de Blaeu-tekst (blad 8, rechterkolom) lezen we dat rond de jaarwisseling voedsel door "... vrouwen der Duytsche krijgshlieden (vanuit Terheijden), byna in geheele benden naer d'omleggende vleecken (Wagenberg, Zwaluwe en Made) dagelijks uytlopende, op haer schouders in 't leger gebracht wierdt." Speculeerde men aan Spaanse zijde erop dat de Staatsen fouragerende vrouwen (die in tegenstelling tot soldaten geen voedsel roofden, maar kochten?) ongemoeid zouden laten?

Aan staatse zijde beijverde men zich (nadat het ontzettingsleger vanuit de omgeving van Made op winterkwartieren in de Langstraat en bij Roosendaal was teruggetrokken) de Spanjaarden het fourageren in de wijde omgeving van Breda niet alleen te bemoeilijken, maar het zelfs onmogelijk te maken door het bij de bevolking aanwezige voedsel weg te halen. Voor eigen gebruik had men dat niet zozeer nodig, want vanuit Holland kon men per vaartuig volop voedsel voor het leger aanvoeren.

In de Visscher-tekst lezen we: "Den 7 dito (nov.), heeft den Prince van Orangien met een troupe van 1000 Paerden, en ontrent 500 Wageningen, alle voeragie (voer voor paarden) uyt de Dorpen Nispen, Etten en Clamphout (Kalmthout) doen halen, op dat de Marquis aldaer -yets soeckende- niets en soude vinden." Op 19 nov. werd (nog steeds volgens de Visscher-tekst) "voorts alle Voeragie, Beesten ende branthout opgehaelt ende binnen Rosendael ghebracht, uyt de Dorpen daer ontrent leggende ... Den 25. dito, inder nacht zijn uyt Rosendael ghereden 300 waghens vergheselschap met 18 Cornetten Ruyters, dese hebben tot Sprundel ontrent 2 uren van Breda de wagens vol gheladen van al 't gene sy daer vonden, als Haver, hoy ende stroo ... Dit was wel den meesten voorraet die de Marquis in noot meenden te gebruycken ...". Niet alleen het in de wijde omgeving van Breda aanwezige voedsel voor mensen en voer voor paarden, maar ook brandhout (om bier te brouwen, brood te bakken, eten te koken en zich te warmen) moest -voor het geval de nood aan de man kwam (de opvoer vanuit het achterland zou stagneren)- de Spaanse vijand ontzegd worden.

In de Blaeu-tekst (blad 5, rechterkolom) lezen we: "De Prins Maurits strafte met gelt de gene, die, hoewel onder de schatting en contributie der Vereenighde Staten staende, den Spaenschen met voorraet te hulp gekomen waren ... Spinola deê weêr desgelijcks in de landen van den vyant. De boeren en soetelaers, hierdoor verschrickt, durfden niets, dan heymelijck, in Spinola's leger brengen." Niet alleen de bewoners uit de onder staats gezag staande dorpen rond Breda, maar ook die uit onder Spaans gezag staende-, werden door Maurits voor het leveren van goederen en het verrichten van hand- en spandiensten aan de Spanjaarden beboet. Hugo schrijft op blz. 61/62: "Men voerde enkele lieden uit (dorpen in de omgeving van) Turnhout en Hoogstraten gevankelijk af.' Spinola deed, als represaille, in

het door Staatsen beheerste gebied hetzelfde met inwoners van dorpen die de Hollanders behulpzaam waren geweest. Op blz. 61 schrijft Hugo vervolgens dat de Staatsen in de wijde omgeving van Breda alle korenmolens onklaar maakten door het gaande werk (alles wat draaien kon: schepraderen, kamwielen) af te voeren en dat ze het brouwen van bier en bakken van brood onmogelijk maakten door in brouwketels en bakovens gaten te maken "... op dat sy niet tot hulp van de vyant souden strecken" (Blaeu-tekst, blad 5, rechterkolom). Niet alleen de burgers van Breda, maar ook de omwonenden in de wijde omgeving van de stad, hadden zwaar te lijden onder de belegering. De laatsten werden niet alleen door beide partijen geterroriseerd, maar in hun woongebied werd bovendien van staatse zijde min of meer 'de tactiek van de verschroeide aarde' toegepast.

Pieri vermeldt op blz. 58 van zijn dagboek (21 apr.) nog een opmerkelijk feit: "Era a Terheyden vno del paese, ch'era Notaio, che quiui ci serui per fare Birra, faceua del paese delli Oladesi venire diuersi viueri, e grascie. Ilche inreso gli stati lo bandirno, e gli messiono taglia di cinquecento Zecchini, di che auuisato ricorse a Sua Eccellenza, & offersesi in seruitio di Sua Maestà a più cose; ma in particolare condur grani delli stati Olandesi, che perciò Sua Eccellenza gli fece concedere la Chiesa di Terheyden, e gli prestò i denari, ne condusse buoua quantità.", 'een plaatselijke, te Terheijden wonende, notaris hielp ons bij het brouwen van bier. Hij had uit staats gebied levensmiddelen, waaronder reuzel, (voor civiel gebruik?) laten komen. Toen men dat in Holland ontdekt had, werd hij vogelvrij verklaard en werd er een prijs van vijfhonderd goudguldens op zijn hoofd gesteld. Toen hij dit vernomen had, wendde hij zich tot Spinola en bood hem zijn diensten aan ..., in het bijzonder om (via connecties) graan vanuit Hollands gebied te betrekken. Spinola stelde hem geld ter beschikking om een flinke hoeveelheid in te slaan en bood hem de kerk te Terheijden als opslagplaats aan.' Of er ook daadwerkelijk graan vanuit Hollands gebied naar Terheijden is gebracht, vermeldt Pieri niet. Zo ja, dan kunnen we ons niet indenken dat dit -voor de autoriteiten- onopgemerkt heeft kunnen plaatsvinden. Dan moet er wel sprake geweest zijn van Hollandse handelsgeest: geld verdienen, zelfs door met de vijand handel te drijven.

Graanaankoop te Zevenbergen

Hugo schrijft op blz. 40/41: 'Wij ... stuurden soldaten en een groot konvooi wagens naar Zevenbergen om levensmiddelen op te halen. Omdat deze stad echter neutraal is, stuurde Spinola, voor het geval de soldaten zich ongepaste vrijheden zouden veroorloven (zouden brandschatten), ... (een stafofficier,) de auditeur-militair Theodoor Schoot/Schott met hen mee.' Volgens de Latijnse Hugo-tekst (blz. 34/35) moest die echter ter plaatse nagaan welke gewelddadigheden reeds door Spaanse soldaten waren gepleegd, het stadsbestuur vragen hoe groot de aangebrachte schade was en die betalen. Te Zevenbergen bleek graan voorhanden te zijn en wel in zo'n grote hoeveelheid dat het door de Spanjaarden niet (in één slag) op hun wagens zou kunnen worden vervoerd. Schott verzocht daarom het stadsbestuur het graan te Ginneken te bezorgen; dit werd geweigerd. Het Zevenbergse aanbod geld te geven, waarmee de Spanjaarden elders graan zouden kunnen kopen, werd door Spinola afgeslagen.

Het stadsbestuur van de dicht bij het opstandige Holland gelegen havenplaats Zevenbergen verkeerde in een moeilijke positie. De stad was in 1574 in handen van de Geuzen gevallen, daarna was er afwisselend een Spaanse- en een staatse bezetting geweest. Op de kaart op blz. 15 van de Hugo-tekst wordt "Seuenberga" als één "Locorum hostilium", 'van de onder

het gezag van de (staatse) vijand staande plaatsen' aangegeven. In het archief van het huidige Zevenbergen berusten acten van sauvegarde uit 1624 die van staatse- (inventarisnummer 851) en van Spaanse zijde (inventarisnummer 852) zijn afgegeven. Die hielden een belofte in dat de stad gevrijwaard zou blijven van plundering en brandstichting (brandschatting). Van de Spanjaarden kocht men dit blijkbaar met de levering van voedsel, van de Staatse mogelijk door het gedogen van een vrije doorvaart over de Roode Vaart, alsmede van afdamming van de Mark.

Pieri schrijft op blz. 14 (11 sep.): '... Carlo Roma en de auditeur-militair bevonden zich met ruiters en voetvolk te Zevenbergen. De bestuurders van die stad waanden zich -achter onder water gezet terrein- zo veilig dat ze weigerden aan Spinola schatting te betalen. Er werd gebrandschat en de auditeur-militair noteerde alles.' De Italiaanse majoor Roma voerde het commando over de in de insluiting te Terheijden-dorp geleverde Spaanse troepen. In Zevenbergen kan men zich in sep. 1624 onmogelijk achter 'onder water gezet terrein' veilig voor de Spanjaarden gevoeld hebben. De Groote Zonzeelsche Polder ten noorden van de Mark, tussen Zevenbergen en Terheijden, werd pas later -niet vanuit Zevenbergen, maar door de Spanjaarden vanuit Terheijden- met het doorsteken van de Markdijk (de landweg tussen Zevenbergen en Terheijden) onbegaanbaar gemaakt. Het lijkt ons verder, gezien de Spaanse acte van sauvegarde, onwaarschijnlijk dat Spinola aan Baglione, en via deze aan Roma, opdracht gegeven zou hebben troepen naar Zevenbergen te sturen om er, onder bedreiging met brandstichting, geld of goederen te vorderen. Nicoletti, een Italiaanse kapitein in Spaanse dienst, die net als Pieri tijdens de insluiting in het vak Terheijden verbleef, schrijft 5) dat Baglione de inwoners van omliggende dorpen en ook die van Zevenbergen schrik moest inboezemen. Hij stuurde er Carlo Roma, die als (sector)commandant in (het dorp) Terheijden verbleef, met enkele compagnieën (Italianen) van het regiment Giudice en van het regiment Baglione heen. Roma liet te Zevenbergen het huis van enkele anti-koningsgezinde burgers in brand steken en zijn -op buit beluste soldaten- plunderen. Vosters schrijft 6) dat volgens een Hamburgs (uit Haagse bron afkomstig) krantenbericht "... de Spanjaarden de omliggende dorpen van Terheyden ... en het neutrale aan de graaf van Arenberg behorende Zevenbergen hebben geplunderd."

Pieri noch Nicoletti maakt gewag van meegevoerde wagens en van aankoop van graan. Zo er al graan van Zevenbergen via Terheijden naar het verzorgingsgebied bij Ginneken zou zijn vervoerd, dan zou tussen Zevenbergen en Terheijden transport per vaartuig voor de hand gelegen hebben (de Spanjaarden beschikten over op 27 aug. te Terheijden buitgemaakte vaartuigen, die pas op 21 sep. werden gebruikt om te Terheijden de Mark als vaarweg te blokkeren). Transport per wagen met een omweg over Terheijden en over de, toen door acties van staatse ruiterspatrouilles vanuit Geertruidenberg nog on veilige, weg tussen Terheijden en Teteringen lijkt ons minder waarschijnlijk: de kortere en veiliger route via Leur en Hage zou meer voor de hand gelegen hebben. Voor een tocht naar Zevenbergen om aldaar graan te kopen, zou een ruiter-escorte de meest geëigende beveiliging zijn

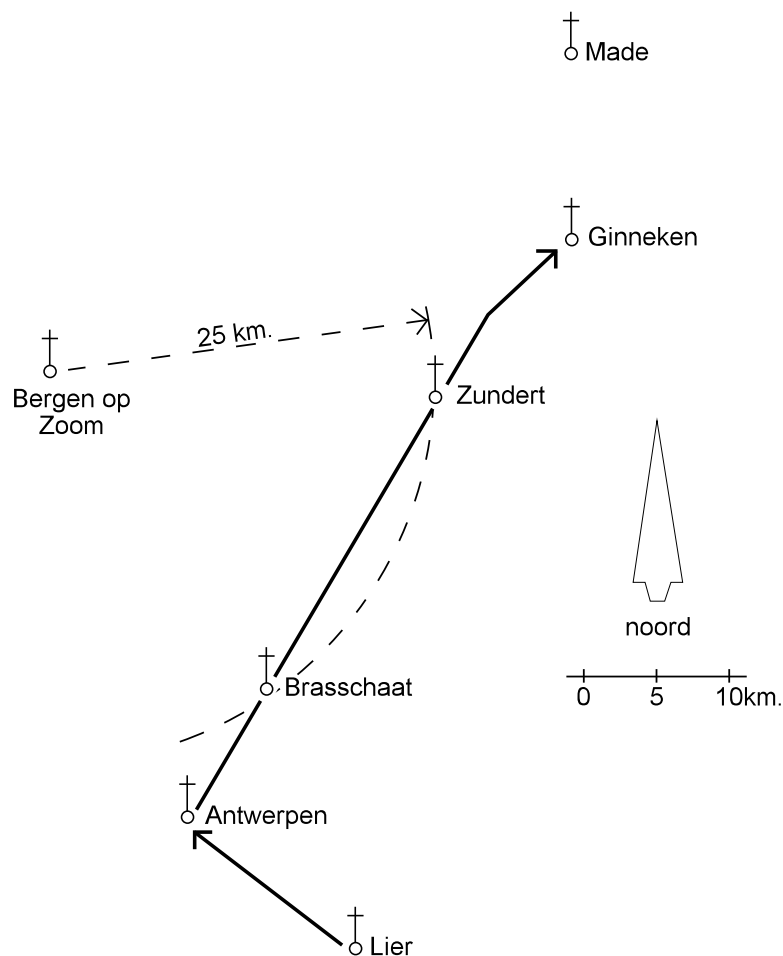
5) *SVPPLIMENTO DELLE GVERRE DI FIANDRA ... ET IL MARAVIGLIOSO ASSEDIO 'Di Bredà coll'aquisto fatto dal MARCHESE SPINOLA SCRITTO, E LINEATO DA GABRIELE NICOLETTI ...', TERNI, 1650.*

6) *S.A.Vosters, 'HET BELEG VAN BREDA IN HET WERELDNIEUWS', Delft, 1987.*

geweest. Voetvolk kon in sep. in feite bij de aanleg van de insluitingswerken niet gemist worden. De aanwezigheid van de Spaanse auditeur-militair te Zevenbergen wijst ons inziens op een afdoening ter plaatse van strafbare feiten, want uitsluitend om graan in te kopen, zou Spinola ongetwijfeld een bevoorradings-officier in plaats van een officier van de krijgsraad hebben gestuurd.

We veronderstellen dat (de eigengereide) Baglione op 11 sep. door Roma een strafexpeditie naar Zevenbergen heeft laten uitvoeren en dat Spinola -toen hij dat hoorde- ijlings zijn auditeur-militair naar deze stad (waarvan hij de neutraliteit wenste te respecteren) heeft gestuurd om het Spaanse wangedrag aldaar in der minne te schikken door de toegebrachte schade te vergoeden. Schott bemerkte toen dat er te Zevenbergen veel graan te koop was en vroeg -wetende dat er in de insluiting te weinig wagens voorhanden waren om al dat graan in één rit te vervoeren- het stadsbestuur het spoedshalve te Ginneken te bezorgen. Dit werd -uit vrees voor staatse sancties- geweigerd; men dacht in plaats daarvan wel stiekem geld te kunnen overhandigen. Ongetwijfeld is het -broodnodige- graan toen door de Spanjaarden in meerdere slagen (ritten) met ruiterscorte van Zevenbergen, via Leur en Hage, naar Ginneken gebracht.

Aanvoer uit Lier, via Antwerpen naar Ginneken

Al het krijgsmaterieel en het overgrote deel van het in de insluiting van Breda benodigde voedsel en voer moesten door de Spanjaarden vanuit het huidige Belgische Brabant met paard en wagen naar het verzorgingsgebied bij Ginneken worden gebracht. In de rechterkolom van blad 5 van de Blaeu-tekst lezen we: “Het gemeen Magasiyn wierd te Lier gestelt, daer men eerstelijck de lijftocht (voedsel en voer) en toevoer (krijgsmaterieel) bracht, en van daer voort naer ’t leger voerde.” Pieri schrijft op blz. 44/45: ‘... in Lier ... werden alle voorraden verzameld, (van daaruit werden de troepen van Spinola) ... van brood en bier, en voer voor de paarden voorzien.’ (Pieri situeert overigens de stad Lier ten onrechte “à mezzo cammino frà Anuersa, & Bredà”, ‘halverwege tussen Antwerpen en Breda’.) Op blz. 29 (5 nov.) van zijn dagboek vermeldt Pieri: ‘Graaf Maurits was ... uitgerukt om het konvooi aan te vallen dat daags tevoren uit Lier vertrokken was.’ We concluderen hieruit dat de Spaanse konvooien tussen Lier en Ginneken meer dan één dag onderweg waren. De afstand tussen de magazijnen te Lier en het verzorgingsgebied bij Ginneken was blijkbaar te groot om met een konvooi in één dag te kunnen rijden, dus moest er eenmaal of meerdere keren in een etappeplaats worden overnacht. Alle door ons bestudeerde bronnen spreken tot 23 okt. (de dag waarop het staatse leger zich vanuit Made naar de omgeving van Roosendaal en naar de Langstraat terugtrok) uitsluitend over konvooien die via Antwerpen reden. Het Spaanse Antwerpen fungeerde blijkbaar als etappeplaats.

De konvooiroute lag tussen Brasschaat en Zundert hemelsbreed 25 kilometer van het staatse Bergen op Zoom verwijderd, dat wil zeggen: binnen het effectieve bereik van aldaar gelegerde ruiters. De Spaanse bevoorrading was tussen Antwerpen en Ginneken dus allerminst gevrijwaard tegen staatse overvallen.

Een iets veiliger konvooiroute via Rijkevorsel

Op 23 okt. trok het staatse veldleger zich uit de omgeving van Made terug naar Wouw en de Langstraat. In de tekst van de Van Bergen/G(eelkercken)-kaart lezen we: “... ende op den wegh van Berghen op Zoom, dicht bij Woude is een Fort geleyt (een legerkamp ingericht) ... alwaer de Ruytery daghelijcks doende is om ’t velt te ontdekken, ende alsoo des Marquijsen convoyen te bespringhen.” Vanuit het iets dichterbij Bergen op Zoom bij de Spaanse bevoorradingroute gelegen legerkamp bij Wouw was na de staatse ruitersdruk in de weer, niet alleen om ‘lijftocht’ uit de omgeving van Etten, Sprundel, Nispen en Kalmthout voor de neus van de Spanjaarden weg te kapen, maar ook om Spaanse konvooien te overvallen. Volgens Pieri (blz. 27, 23 okt.) koos Spinola ‘... om de vijand alle hoop te ontnemen (dat hij de Spaanse bevoorrading kon afsnijden, een andere konvooiroute, die) ... korter was en verder van de vijand gelegen.’ Callot schrijft op blz. 24 dat Spinola aan graaf Hendrik van den Bergh bevel gaf ‘... de plaats Hoogstraten en het kasteel aldaar te bezetten. Deze verschanste zich aldaar met 30 eskadrons (3.000) ruiters en 2.000 man voetvolk die ... belast werden met (de beveiliging van) de konvooien.’ Op blz. 24/25 van de Callot-tekst lezen we dat de graaf van Anholt (in 1625) 1.600 ruiters te Rijkevorsel en bij Wortel legerde.

We veronderstellen dat de nieuwe bevoorradingroute vanuit Lier via Rijkevorsel en Hoogstraten naar Ginneken liep en dat Rijkevorsel als etappeplaats fungeerde. De route Lier-Rijkevorsel-Ginneken was hemelsbreed gemeten tien kilometer korter dan de route Lier-

7) “*Baronye van Breda, ’Twelck is ... (de) belegeringhe des Iaers 1624, ende 1625.*”

Antwerpen-Ginneken en slechts zes kilometer langer dan het dagtraject Antwerpen-Ginneken. Dat de konvooien de afstand Lier-Rijkevorsel-Ginneken niet op één dag aflegden, kwam -naar alle waarschijnlijkheid- door het feit dat er slechts bij daglicht gereden werd en dat die periode na 23 okt. korter was dan daarvoor.

De nieuwe route lag weliswaar verder van Wouw dan de oude van Bergen op Zoom, maar toch ook niet zo ver dat konvooien er geen gevaar liepen overvallen te worden. Ruiterpatrouilles konden (zij het minder effectief) op grotere afstand dan 25 kilometer van hun basis opereren. De etappeplaats Rijkevorsel werd door voetvolk bewaakt, het meest kwetsbare wegdeel (tussen Hoogstraten en Ginneken) deels vanuit Hoogstraten/Wortel, deels vanuit het ruiterkamp bij Ulvenhout (legerkamp bij Ginneken) door ruiters beveiligd.

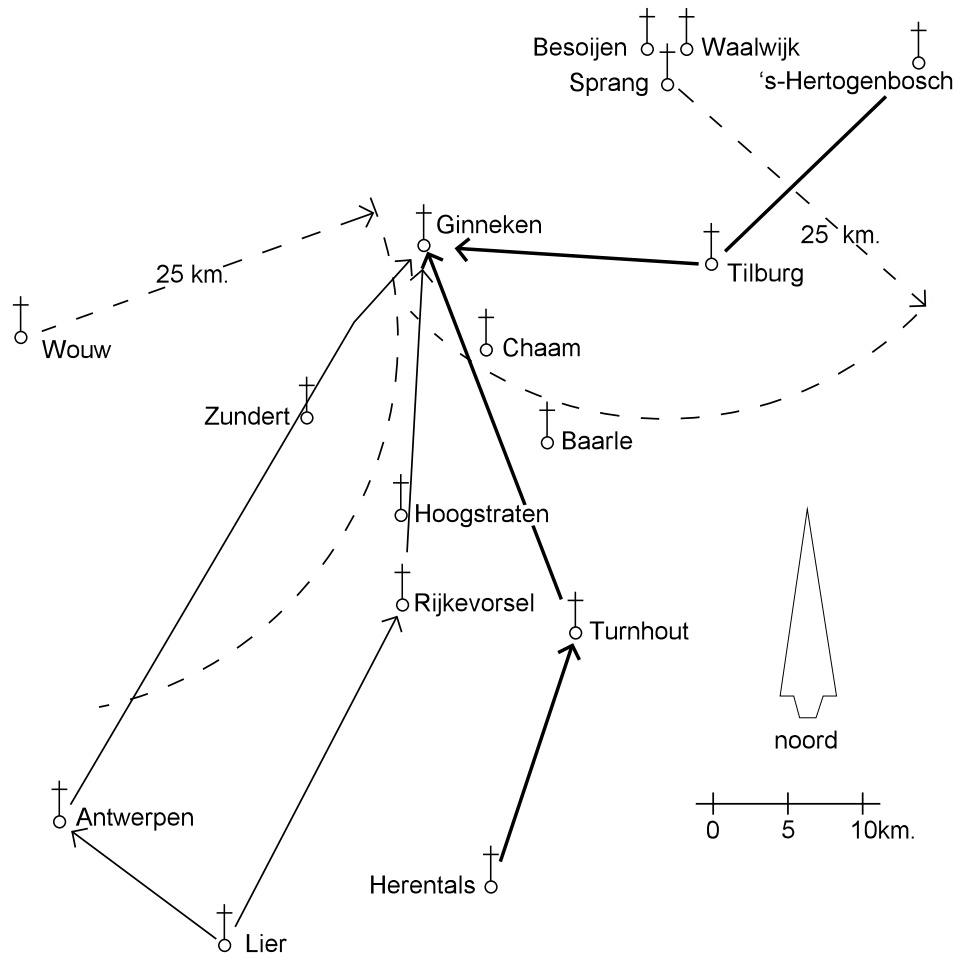
Op blz. 28 van de Pieri-tekst lezen we: '1 nov., Z.E. (Spinola) gaf bevel (vanuit Ginneken/Ulvenhout) een konvooi met voetvolk, ruiters en geschut tegemoet te gaan. Hij had vernomen dat graaf Maurits ... van plan was dit konvooi te overvallen' en '2 nov. Het grote konvooi kwam (te Ginneken) binnen en bracht geen nieuws over een vijandelijke actie mee.' De Staatsen waren blijkbaar ingelicht over de dag waarop en de weg waarover dit konvooi zou rijden, Spinola van zijn kant was te weten gekomen dat Maurits het wilde overvallen. Maurits was vermoedelijk op zijn beurt weer op de hoogte gebracht van de extra maatregelen die Spinola nam om het konvooi te beveiligen: de overval vond in ieder geval niet plaats. We krijgen de indruk dat de inlichtingendienst aan beide zijden perfect werkte. Callot schrijft op blz. 15 over dit voorval slechts: 'Na verkregen inlichtingen over wat de vijand van plan was te doen, gingen we hem vanuit het Kamp met voetvolk en ruiters tegemoet.' Met 'het Kamp' wordt hier het Spaanse legerkamp bij Ginneken bedoeld.

Ook bevoorradings vanuit Herentals en 's-Hertogenbosch

We vermoeden dat -naarmate de Spaanse troepen talrijker werden- de magazijnen te Lier de benodigde goederen niet meer konden bergen. Callot schrijft op blz. 14: 'Met de konvooien voerde men vanuit Herentals en Lier al het nodige in het Kamp aan.' Er waren dus blijkbaar inmiddels ook te Herentals magazijnen ingericht. Op blz. 15 van de Callot-tekst lezen we dat er Spaanse troepen in Herentals gelegerd werden. Met dit krijgsvolk werden (nog steeds volgens Callot) geschut en voertuigen (alsmede paarden) meegestuurd, waarmee konvooien geformeerd konden worden. Volgens Hugo (Latijnse tekst, blz. 49/50) werden er ook in (het kasteel van) Turnhout Spaanse troepen gelegerd: "... tres (munitiones) ... Lynam inter, Herentaliam & Turnhoutum, quatuor item Outturnhouti ...", '... tussen Lier, Herentals en Turnhout (werden) drie versterkingen (aangelegd) en vier (een vierde?) te Oud-Turnhout'. Binnen deze (naar we aannemen: in totaal vier) versterkingen konden de soldaten die de konvooien begeleidden hun nachtrust genieten.

De route tussen Herentals en Turnhout kon slechts in geringe mate door staatse ruiterpatrouilles bedreigd worden, dit in tegenstelling tot het gebied tussen Rijkevorsel, Turnhout en Ginneken. Als er langs de wegen al versterkingen ("Muniones") zouden zijn aangelegd, dan zou dit in het laatstgenoemde gebied zinvoller zijn geweest dan langs de eerstgenoemde route. We nemen aan dat Hugo bedoelde te schrijven dat de troepen die de konvooien overdag begeleidden hun nachtrust genoten in gebouwen binnen het versterkte (door voetvolk bewaakte) Lier, Herentals en Oud-Turnhout, alsmede in het kasteel van Turnhout. Ook in het dorp Baarle werden (Hugo, blz. 59) troepen gelegerd: 'Spinola liet het dorp Baarle -op drie uur van het legerkamp (bij Ginneken) gelegen- versterken en legerde er

voetvolk en een eskadron (100) ruiters.’ We veronderstellen dat er vanaf eind okt. (ook) een bevoorradingsroute vanuit de magazijnplaats Herentals naar Ginneken liep, dat Turnhout daarin als etappeplaats fungeerde en dat het meest kwetsbare deel ervan vanuit Baarle beveiligd werd.

De route vanuit Herentals naar Ginneken lag op veiliger afstand van Wouw dan de route vanuit Lier en slechts iets onveiliger tegen overvallen vanuit de Langstraat (vanuit de dorpen Waalwijk, Besoijen en Sprang). Pieri schrijft op blz. 26 (20 okt.): ‘Een konvooi uit Turnhout werd door ongeveer 500 pontoniers geëscorteerd. Er waren 2.000 staatse voetknechten (vanuit de Langstraat) in een dorp angekommen om dit konvooi te overvallen. De pontoniers lieten de paarden uitspannen en plaatsten de wagens in cirkels om zich (vanuit deze ‘lagers’ tegen de overvallers) te kunnen verdedigen. Toen Spinola gealarmeerd was, stuurde hij ijlings troepen te hulp. De vijand zou er verstandig aan gedaan hebben als hij zich met een deel van het konvooi -dat hij inmiddels had buitgemaakt- tevredengesteld had. Hij wilde echter het gehele konvooi buitmaken en kreeg nu niets. Er werden 17 gevangenen gemaakt en er vielen tien doden, bij ons sneuvelden er vier.’ Dit konvooi werd blijkbaar vanuit het legerkamp bij Ginneken door aldaar gelegerde pontoniers tussen Baarle en Ginneken beveiligd. Hun eigen specialistische werkzaamheden waren kennelijk voltooid, nu werden ze als voetvolk ingezet. Om het veelvuldig ingezette voetvolk uit de

bevoorradingscorridor enigszins te ontlasten, bleef het te Baarle achter en namen troepen uit het legerkamp bij Ginneken de beveiliging van de konvooien tussen Baarle en Ginneken over. Baarle fungeerde dus tevens als overnachtingsplaats, waardoor Ginneken als zodanig werd ontlast. Het lijkt ons waarschijnlijk dat dit op de route tussen Lier en Ginneken te Hoogstraten eveneens het geval is geweest, op die tussen Antwerpen en Ginneken gebeurde dit niet: deze route werd blijkbaar na okt. niet meer gereden. Mogelijk heeft de overvalling bij het dorp Chaam plaatsgevonden, wat de snelle tussenkomst van Spaanse troepen (ruiters vanuit het ruiterkamp te Ulvenhout?) zou verklaren.

Ook vanuit 's-Hertogenbosch werden de Spaanse troepen rond Breda bevoorraadt. In de aan de Visscher-kaart toegevoegde tekst lezen we: "Den 15 dito (nov.) een groot Convoy, komende van Tilborch ontrent -'s-Hertogenbosch na Breda wert onderschept van Prins Hendrixx (vanuit de Langstraat opererende) Ruyters, die 't selve hebben aangerandt en vermeestert, bekomende 20 gevangenen, 44 gemeste Ossen, Broodt, Boter en Bier, waer van sy soo veel mede namen, alsse bequaemelijk konden, de reste gantz vernielende, op dat haren Vyandt daer van niets te nut komen soude."

Tussen Lier en Ginneken en tussen Herentals en Ginneken zullen, niet alleen om de staatse vijand zoveel mogelijk in het ongewisse te laten over de te volgen wegen, maar ook om te voorkomen dat een weg door veelvuldig gebruik stukgereden werd, ongetwijfeld alle beschikbare wegen bij toerbeurt bereden zijn. We gebruiken daarom tussen Lier/Herentals en Ginneken niet de term bevoorradingroute(s), maar bevoorradingscorridor (de incidenteel bereden route tussen 's-Hertogenbosch en Ginneken valt buiten deze corridor).

‘De omweg die de konvooien gewoonlijk maakten’

Hugo schrijft op blz. 14: '... want onze steden Antwerpen, Mechelen en Lier -die verder weg liggen- zijn 10 à 12 uur gaans (van Breda) verwijderd, 's-Hertogenbosch en Herentals -die dichterbij liggen- nog altijd 9 uur.' (Reden er vanuit Mechelen, hoewel dat evenmin als 's-Hertogenbosch een magazijnplaats was, wellicht incidenteel ook konvooien naar de insluiting?) Op blz.15 van de Hugo-tekst staat, in vergelijking met de huidige topografische-, een enigszins vertekende, kaart. De daarop vermelde afstanden zijn van kerktoeren naar kerktoeren gemeten, de afstanden Antwerpen-Ginneken en Hoogstraten-Ginneken waren dus ongeveer een half uur korter, de afstand 's-Hertogenbosch-Ginneken bleef vrijwel gelijk.

	Hugo, blz. 14	Hugo, blz. 15-kaart
Antwerpen-Breda	‘10 à 12 uur’	‘10½ uur’
Lier-Hoogstraten-Breda	‘10 à 12 uur’	‘10½ uur’
Mechelen-Lier-Breda	‘10 à 12 uur’	‘13½ uur’
Herentals-Turnhout-Breda	‘9 uur’	4 + 5 = 9 uur
's-Hertogenbosch-Breda	‘9 uur’	‘8½ uur’

De afstand tussen	is hemelsbreed	was langs de weg gemeten
Lier en Antwerpen Antwerpen en Ginneken	16 km. <u>46 km.</u> 62 km.	$10 \times 6 = 60$ (1,29 x 46) km.
Lier en Rijkevorsel Rijkevorsel en Hoogstraten Hoogstraten en Ginneken	27 km. 6 km. <u>19 km.</u> 52 km.	$10 \times 6 = 60$ (1,52 x 52) km.
Herentals en Turnhout Turnhout en Ginneken	18 km. <u>28 km.</u> 46 km.	
Lier en Herentals	20 km.	
Herentals en Turnhout Turnhout en Hoogstraten Hoogstraten en Ginneken	18 km. 15 km. <u>19 km.</u> 52 km.	$10\frac{1}{2} \times 6 = 63$ (1,21 x 52) km.
's-Hertogenbosch en Ginneken	42 km.	$8\frac{1}{2} \times 6 = 51$ (1,21 x 42) km.

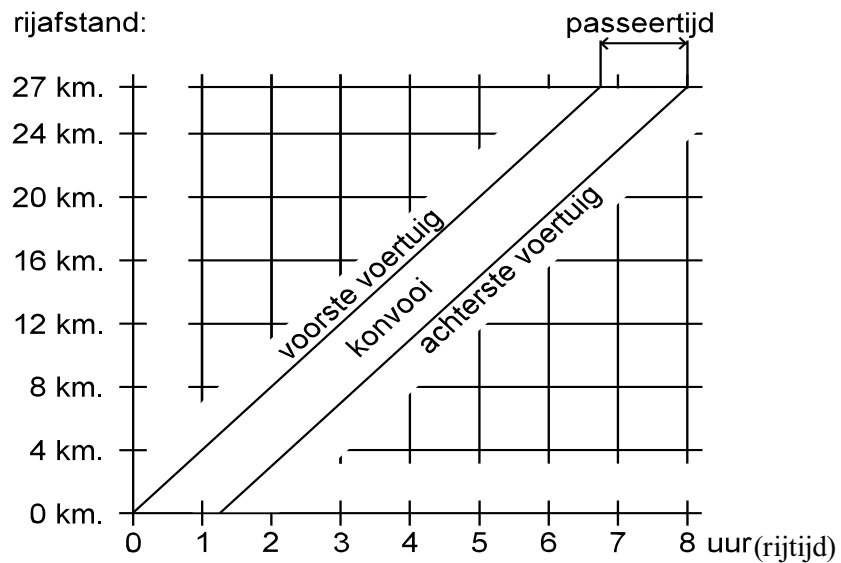
Om van een 'afstand-hemelsbreed' tot een 'afstand-gemeten langs de weg' te komen, gold (afhankelijk van het wegnnet) blijkbaar een vermenigvuldigings-factor die varieerde van 1,15 tot 1,29 (gemiddeld: 1,2).

Tijdens iedere dagetappe zullen er ongetwijfeld enkele-, bij moeilijk berijdbare wegen meerdere rustpauzes gehouden zijn. We nemen aan dat de door Hugo genoemde afstanden (in uren gaans) golden voor een voetganger (zes kilometer per uur) en dat de gemiddelde snelheid waarmee de konvooien zich verplaatsten vier (over slecht berijdbare wegen), maximaal vijf kilometer per uur (over beter berijdbare wegen), bedroeg.

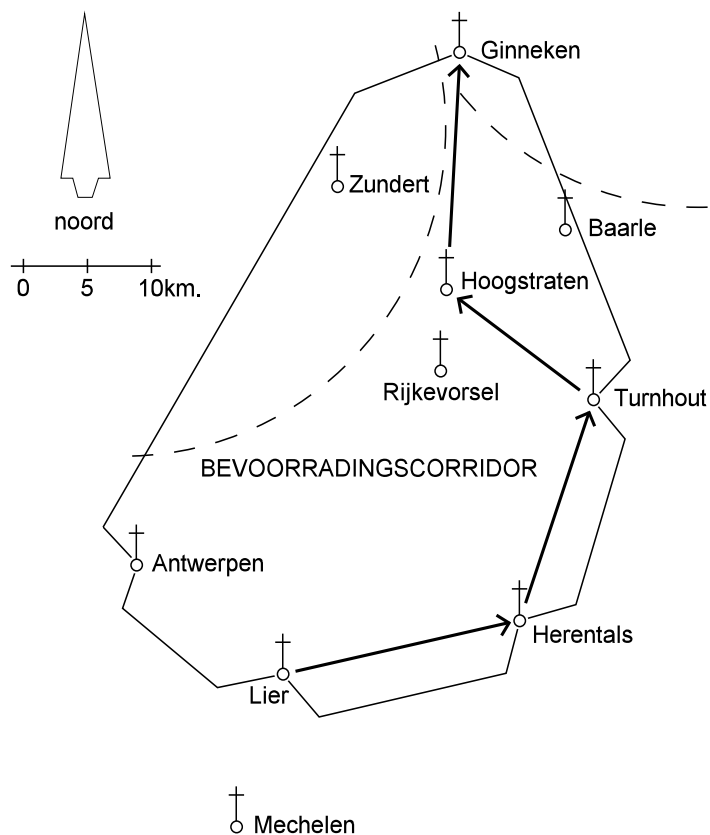
De etappe	hemels- breed	langs de weg (x 1,2)	kon bij een rijsnelheid van vier km. per uur gereden worden in
Lier-Antwerpen Antwerpen-Ginneken	16 km. 46 km.	19 km. 55 km.	5 uur 14 uur *
Lier-Rijkevorsel Rijkevorsel-Ginneken	27 km. 25 km.	32 km. 30 km.	8 uur 7½ uur
Herentals-Turnhout Turnhout-Ginneken	18 km. 28 km.	22 km. 34 km.	5½ uur 8½ uur
's-Hertogenbosch-Ginneken	42 km.	50 km.	12½ uur

* Het konvooi waarin de Poolse prins Wladyslaw op 25 sep. van Antwerpen naar Ginneken reed, vertrok om 06.00 uur en kwam tegen het vallen van de duisternis (20.00 uur) aan.

Een in konvooi rijdend voertuig besloeg -met een minimale tussenruimte tot het voertuig dat ervoor reed- een weglengte van gemiddeld 12 meter.

Een konvooi van 450 voertuigen dat met een gemiddelde snelheid van vier kilometer per uur reed, zou een passeertijd van 80 minuten hebben en tijdens acht uren daglicht een afstand van ongeveer 27 kilometer kunnen afleggen.

Op dagen met slechts acht uren daglicht konden de afstanden Antwerpen-Ginneken (55 km.), Lier-Rijkevorsel (32 km.), Rijkevorsel -Ginneken (30 km.), Turnhout-Ginneken (34 km.) en 's-Hertogenbosch-Ginneken (50 km) dus niet in één dagetappe gereden worden.

Op de Hugo, blz. 15-kaart is de “Via ordinaria publici Commeatus per amfractum”, ‘omweg die de konvooien gewoonlijk reden’ getekend met daarin als dagetappes: Lier-Herentals (24 km.), Herentals-Turnhout (21,5 km.), Turnhout-Hoogstraten (18 km.) en Hoogstraten-Ginneken (23 km.).

We nemen aan dat de konvooien in de wintermaanden noodgedwongen een, ten opzichte van de route Lier-Antwerpen-Ginneken (74,5 km.), Lier-Rijkevorsel-Ginneken (62,5 km.) en Herentals-Turnhout-Ginneken (55 km.), omweg (86,5 km.) moesten maken en dat de route 's-Hertogenbosch-Ginneken (50 km.) niet gereden kon worden.

Vierwielige wagens en tweewielige karren

Voor het transport van goederen werden door de Spanjaarden aanvankelijk grote, vierwielige wagens gebruikt. Daarmee kon (naar we veronderstellen) per wagon ongeveer 2.500 kilogram goederen per rit worden overgebracht. Om een wagon met zo'n vracht voort te trekken, waren er op goed berijdbare wegen drie paarden nodig. Op ('s zomers) mulle en ('s winters) modderige wegen was deze trekkracht onvoldoende. Ongetwijfeld hebben omwonende boeren met hun paarden dan de nodige hand- en spandiensten moeten verrichten.

In de Blaeu-tekst lezen we (blad 5, linker- en rechterkolom): “... Spinola ... betoonde zijn naerstigheyt in 't vergaderen en bereyden der wagenen, om de lijftocht aen te voeren ... Hy stelde ... tot toesiender over dese sorge ... de Graef van Henyn, die om dese oorsaek aen de Staten van Brabant gesonden was, die hy soo wel overreedde, dat de lantschappen opgeweckt wierden, en de toevoering met de wagens gewillighlijck toestonden.”

De compagnieën van het Waalse regiment Henin waren door Spinola deels onder het bevel van Van Isenburg, deels onder dat van Baglione gesteld. Kolonel Alexander Bournonville, graaf/hertog van Henin-Liétard, die dus tijdens de belegering geen troepen commandeerde, werd door Spinola belast met de vordering van wagens in het huidige België.

Hugo schrijft op blz. 56: ‘Toen de Staten van Brabant... tot deze hulpverlening hadden besloten, steunden ook die van Vlaanderen, Henegouwen, Artois en andere Gewesten hen en verplichtten ze zich (op verzoek van Henin?) eenzelfde taak (het bijeenbrengen van wagens, paarden en voerlieden) op zich te nemen.’

De Spanjaarden hebben blijkbaar al spoedig ontdekt dat met een zogenoemde Brabantse hoogkar (met twee, bijna manshoge, wielen en een laadvermogen van ongeveer 500 kilogram) mulle en modderige wegen beter te berijden waren dan met een wagon (met vier, veel kleinere wielen). Een hoogkar werd door één paard getrokken, op slecht berijdbare weggedeeltes moesten er twee paarden (in tandem) voor gespannen worden. Hugo schrijft op blz. 71: ‘Men liet in alle omliggende dorpen karren huren die met hun twee, grotere, wielen gemakkelijker door één paard, maximaal door twee paarden getrokken konden worden dan een vierwielige wagon door drie, maximaal vijf.’ Transport per kar was arbeidsintensiever dan per wagon: per 2.500 kilogram vracht waren er vijf in plaats van drie paarden en vijf in plaats van twee voerlieden nodig, op slechte weggedeeltes tien in plaats van vijf paarden en tien in plaats van drie voerlui. In de Blaeu-tekst (blad 6, rechterkolom) lezen we: “Spinola ... deë karren met twee wielen maken, in plaets der wagens met vier raden; door de welcken het

koren met veel minder verlies van wagens en paerden, in gelijke snelheyt, in gelijke menigthe, en met minder kosten aangevoert wierd.”

We nemen aan dat in de Blaeu-tekst (een korte samenvatting van de Hugo-tekst) ten onrechte de woorden ‘deê maken’ staan. Het zou ons inziens veel tijd gekost hebben voor ze in groten getale gereed waren geweest. Spinola had haast, heeft ongetwijfeld bij boeren in de wijde omgeving karren gehuurd (Hugo, blz. 71), maar ook in het door de staatse vijand gecontroleerde gebied laten roven. De Ierse kapitein Barry, die in Spaanse dienst aan de belegering van Breda deelnam en ten behoeve van zijn niet klassiek gevormde landgenoten de Hugo-tekst vertaalde, schrijft (zie voetnoot 4): ‘In al(le) ... dorpen huurde men tweewielige karren, die (met één paard bespannen) door hun grotere wielen ... sneller reden dan door drie paarden getrokken wagens met vier kleinere wielen.’ De Brit C(aptain?) H(enry) G(age), die net als Barry in Spaanse dienst de belegering van Breda meemaakte, noemt in zijn vertaling van de Hugo-tekst 8) als het pluspunt van de karren ten opzichte van de wagens ten onrechte dat ‘... de wielen verder uit elkaar stonden.’, wat op moeilijk berijdbare wegen ook weinig geholpen zou hebben.

Het klassiek Latijn kent geen specifiek woord voor kar. Hugo omschrijft in de marge van zijn Latijnse tekst de hoogkar als: “Nouum vectura genus inuentum”, ‘een nieuw uitgevonden (aangetroffen) transportmiddel’ en noemt de karren in zijn betoog: “Carros duarum rotarum”, ‘tweewielige voertuigen’. In de tekst zelf gebruikt hij het woord “illos (carros)”, ‘de eerder genoemde (andere voertuigen)’. Hij noemt (blz. 58) als werkelijke oorzaak waardoor een kar gemakkelijker over mulle of modderige wegen kon worden getrokken dan een wagen, de “ampliores orbes”, ‘grotere wielen’, van de eerste tegenover

8) C(aptain?) H(enry) G(age), *THE SIEGE OF BRED A WRITTEN IN LATIN BY THE R.F. HERMAN HVGO of the S. of I. TRANSLATED INTO ENGLISH BY C.H.G.*, Gent, 1627.

de “Quaternis rotis sed minoribus”, ‘vier, maar kleinere wielen’, bij de laatste. Callot gebruikt in zijn tekst de benamingen “carro”, ‘wagen’, en “Careta”, ‘kar’.

Pieri vermeldt op blz. 30 (14 nov.) dat staatse soldaten vanuit de Langstraat ‘... ongeveer 200 boerenkarren (hoogkarren) met paarden buitmaakten.’ Spaanse soldaten - die de wijde omgeving van Breda afstroopten- hadden blijkbaar tevoren deze karren en paarden geroofd. Dat het de Spanjaarden vooral om karren te doen was, hadden de Staatsen blijkbaar (nog) niet in de gaten. Pieri vervolgt namelijk: ‘Men liet echter veel karren ... achter en nam alleen paarden en krijgsvolk mee. Voor het krijgsvolk betaalden we later losgeld ...’. Of de achtergelaten karren alsnog door de Spanjaarden zijn opgehaald, vermeldt Pieri niet. Op blz. 39 schrijft hij: ‘Op 1 januari kregen we uit het land (dat onder het gezag) van de (Spaanse) koning (stond: Brabant, Vlaanderen, Henegouwen, Artois en andere ‘gewesten’) 500 karren om munitie naar de insluiting te brengen ...’. Deze karren zijn verder ongetwijfeld ook voor het transport van andere ‘toevoer’ en van ‘lijftocht’ gebruikt.

De grootte van de konvooien en de frequentie waarmee ze reden

Pieri schrijft op blz. 10 (28 aug.) over bevoorradingsroutes die ‘... voortdurend door drie- tot vierduizend voertuigen bereden werden ...’, op blz. 29 (2 nov.) over ‘... het grote konvooi van ongeveer vierduizend voertuigen ...’ en op blz. 30 (15 nov.) over ‘... een konvooi van ongeveer 300 voertuigen ...’. In de tekst op de Visscher-kaart wordt op 18 sep. een konvooi van “... wel 300 ...” voertuigen genoemd.

Een konvooi waarin 3.500 voertuigen met een gemiddelde snelheid van vier kilometer per uur meereden, zou een passeertijd van $3.500 \times 12 : 4.000 = 10 \frac{1}{2}$ uur gehad hebben en op 28 aug. (tijdens 16 uren daglicht) slechts een etappe van $(16 - 10 \frac{1}{2}) \times 4 = 22$ kilometer hebben kunnen rijden. Op 2 nov. (tijdens acht uren daglicht) zou een dergelijk konvooi onmogelijk hebben kunnen rijden. Een konvooi van 300 voertuigen zou op 15 nov. een etappe van 29 kilometer hebben kunnen rijden. We veronderstellen dat het getal 3.000 à 4.000 niet slaat op het aantal voertuigen per konvooi, maar op het aantal dat te Lier en Herentals beschikbaar was om konvooien te formeren én waarmee in het achterland voedsel verzameld en naar de magazijnen gebracht werd, dat wil zeggen: het voor de bevoorrading beschikbare wagenpark.

Met een konvooi van 300 tot 650 voertuigen kon men in de wintermaanden een dagetappe van 24 kilometer lengte (dat wil zeggen: de ‘omweg’ Lier-Herentals-Turnhout-Hoogstraten-Ginneken) rijden.

Pieri maakt in zijn dagboek meermalen melding van het vertrekken, rijden en aankomen van een konvooi, maar of hij in zijn opsomming volledig is, valt op zijn minst te betwijfelen. Op blz. 30 (16 nov.) schrijft hij: “Parti altri convoi, e finalmente uno arrivato, l’altro partiva”, ‘de konvooien reden heen en weer, als (op dezelfde dag dat) er een aankwam, vertrok er een ander.’ Deze tekst kunnen we interpreteren als:

- óf de dag waarop ’s avonds een beladen konvooi te Ginneken aankwam, was er ’s morgens vanuit die plaats een konvooi leeg terug naar Lier of Herentals vertrokken. Dat wil zeggen: één keer per twee dagen reed er een beladen konvooi naar Ginneken, ongeacht of er in twee, drie of vier dagetappes gereden werd.
- óf de dag waarop ’s avonds een leeg konvooi in Lier of Herentals aankwam, was er ’s morgens een beladen konvooi uit die plaats naar Ginneken vertrokken. Dat wil zeggen:

één keer per vier dagen (één dagetappe), zes dagen (twee etappes) of acht dagen (drie etappes) reed er een beladen konvooi naar Ginneken.

De schrijver van de Callot-tekst vermeldt (blz. 14): “... que no auiendo de ordinario mas de dos conuoyos cada mes ...”, ‘dat er gewoonlijk niet meer dan twee konvooien per maand reden.’ Als dat zo was, dan had men de troepen in de bevoorradingscorridor en in de insluiting vrijwel niet van levensmiddelen, graan voor brood en bier, brandstof, voer voor de paarden, kleding en krijgsbehoeften kunnen voorzien. Bedoelt hij mogelijk niet twee per maand, maar twee per week? Ook dan nog zou, gezien de getalsterkte van de troepen, de bevoorrading minimaal zijn geweest.

De beveiliging van een konvooi

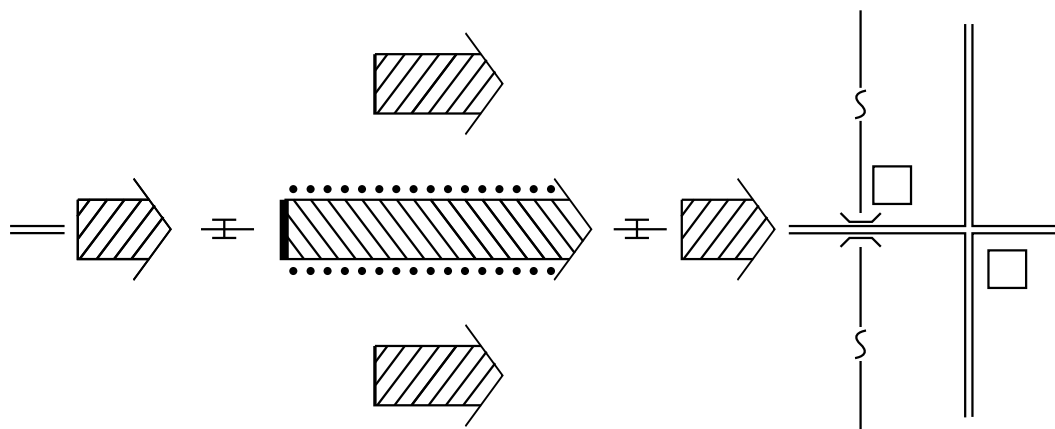
Hendrik van den Bergh werd eind okt. met het commando over de troepen in de bevoorradingscorridor belast. Voetvolk, geschut en “Het grootste deel van de ruytery wierd aen de Graef van den Bergh gegeven, om de toevoer te convojeren en geleyden. Dese Graef geleydde het leger soo vredighlijck deur de dorpen van Brabant, met een besondere sorgh voor de vruchten, ackers, huysen en menschen, dat de Kroaten, om dese naeuwe krijghstucht, de Graef van den Bergh de godt der boeren noemden” (Blaeu-tekst, blad 5, rechterkolom). Om de plaatselijke bevolking voor zich te winnen, trad van den Bergh streng op tegen ondergeschikten die burgers en boeren molesteerden en beroofden, hun huizen binnendrongen om te stelen of aan gewassen op de akkers schade toebrachten door er (te paard) overheen te rijden. Daarmee verwierf hij blijkbaar zoveel krediet (staatse troepen traden vermoedelijk minder terughoudend op) dat de landlieden bereid waren de Spanjaarden te waarschuwen zodra staatse troepen zich in de buurt vertoonden. Ook godsdienstige gevoelens van de, overwegend rooms-katholieke, bevolking hebben daarbij mogelijk een rol gespeeld.

In de bevoorradingscorridor waren aanvankelijk slechts 7.500 manschappen gelegerd. Nadat het staatse leger zich naar de omgeving van Roosendaal en naar de Langstraat had verplaatst, werd deze troepenmacht uitgebreid met ‘5.000 man voetvolk, zes stukken geschut en het gros van de ruyterij’ (Callot, blz. 15) uit de algemene reserve en met ‘2.000 man voetvolk, 30 eskadrons ruiters (3.000 man) en acht stukken geschut’ die Hendrik van den Bergh meegebracht had (Callot, blz. 15). Uiteindelijk zou het aantal nog worden uitgebreid tot een sterkte van 25.000 man.

Van den Bergh liet de ruiters dag en nacht in de bevoorradingscorridor patrouilleren en belangrijke terreinobjecten (kruispunten, waterovergangen) bewaken. Hijzelf ‘... trok uit vrees dat de sleur hen minder waakzaam zou doen zijn -wat doorgaans op den duur het geval is- vaak te paard van de ene wachtpost naar de andere, en wel op momenten (bij nacht en ontij) dat men daarop het minst bedacht was. Niet zozeer omdat hij zijn soldaten wantrouwde, maar om hen te stimuleren het voorbeeld te volgen van hun commandant’, “qui travailloit comme un simple soldat”, ‘die net als een gewoon soldaat (dag en nacht) in touw was’, (Hugo-tekst, blz. 57).

De voertuigen reden om veiligheidsredenen in konvooiverband. De te volgen wegen werden (Hugo, blz. 56) vóór het vertrek van een konvooi nauwkeurig op berijdbaarheid en aanwezigheid van vijanden gecontroleerd. Vóór de colonne voertuigen reed een ruitereenheid, op enige afstand aan beide zijden (als flankbeveiliging) eveneens een

ruitereenheid. “Avec le gros de la cavalerie il fermoit l’arriere-garde”, ‘met het merendeel van de ruitery als achterhoede sloot men de colonne af.’ De Latijnse tekst (blz. 47) luidt: “reliquo equitatu denique agmen claudere”, ‘de rest van de ruitery reed aan de staart van de colonne’. Het lijkt ons onwaarschijnlijk dat ‘het merendeel’ van de ruiters als beveiliging in de staart meereed: dat heeft ongetwijfeld ‘de rest’ (een minderheid) gedaan. Vanaf de flanken kon ‘het merendeel’ sneller naar de bedreigde plaatsen in het konvooi worden gedirigeerd dan vanuit de staart. In de colonne liep -naast de voertuigen- voetvolk als beveiliging mee. Aan de kop en in de staart van de colonne reed (nog steeds volgens Hugo, blz. 56/57) een stuk geschut mee; bij een dreigende aanval op de colonne werden daarmee geluidssignalen afgegeven om de (op de flanken rijdende) ruitereenheden te alarmeren. Bij een aanval plaatste men de voertuigen in lagers, die -in afwachting van de tussenkomst van eigen ruiters- door het begeleidend voetvolk werden verdedigd. Van den Bergh reed zelf met ieder konvooi mee, ‘was nu eens hier, dan weer daar, controleerde alles en greep in als er iets fout dreigde te gaan.’

Legende:

- = colonne voertuigen
- = ruitereenheid
- = voetvolk
- = stuk geschut
- = wacht

Dat een dergelijke opzet (incidenteel?) succes opleverde, blijkt uit de Pieri-tekst (blz. 69/70, 20 mei): ‘Vijandelijk krijgsvolk viel ... één van onze konvooien aan. Men maakte enkele karren buit, maar onze ruiters wisten die te heroveren. Er werden 25 vijanden gevangen genomen en 160 paarden buitgemaakt, bij de achtervolging namen onze ruiters nog eens 80 staatse soldaten gevangen en maakten ze 100 paarden buit.’ Werden er $160 - 25 = 135$, respectievelijk $100 - 80 = 20$ staatse ruiters gedood? Pieri had deze gegevens ongetwijfeld van horen zeggen; zijn zegsman heeft mogelijk (onnadenkend) enigszins overdreven en Pieri heeft een en ander klakkeloos genoteerd.

Vormden staatse overvallen en slecht berijdbare wegen wel het grootste probleem voor de Spanjaarden?

Behalve staatse overvallen speelde ook de regen de Spanjaarden bij de bevoorrading van hun troepen parten. Pieri schrijft op blz. 51 dat het konvooi dat op de laatste februaridag uit Lier naar Ginneken vertrokken was, door modderige wegen genoodzaakt werd terug te keren en -na een op de volgende dag herhaalde poging zijn bestemming te bereiken- (16 dagen later: Hugo noteert het voorval op 17 mrt. in zijn dagboek) nog altijd niet (te Ginneken) was aangekomen.

In de Visscher-tekst lezen we: “Den 29 dito (nov.) heeft de Marquis weder een groot Convoy in ’t Leger gecregen, doch met sulcken commer en armoede, datter veel van is op de Heyde blyven staen, en in den wegh blyven steecken.” Hugo schrijft op blz. 105 dat “beaucoup de charretiers & de marchants de blé”, ‘veel voerlieden en graanhandelaren’, als gevolg van de onberijdbaarheid van wegen hun eindbestemming niet konden bereiken en ’s nachts langs de weg van kou omkwamen. In de Latijnse tekst (blz. 84) staat dat er “Vectores quoque frumentariosque multos”, ‘ook veel voerlui en bevoorradingslieden’, omkwamen. Chifflet heeft dus het woord “frumentarios(que)” foutief vertaald: “frumentarios” (meervoud, vierde naamval), zijn proviandhalers, “frumentarius” (enkelvoud!) is graanhandelaar’. Gage (zie voetnoot 8) spreekt van “Carters and Sutlers”, ‘voerlui en zoetelaars’. (Een zoetelaar of marketenter was iemand die te velde aan soldaten etenswaar en drank verkocht.) We nemen aan dat in een konvooi karren soms zo diep in de modder wegzakten dat men ze niet meer tijdig aan het rijden kon krijgen om vóór het invallen van de duisternis de etappeplaats, het verzorgingsgebied of de magazijnplaats te bereiken. Dat de voerlieden en in het konvooi meetrekkende zoetelaars dan op de hei achterbleven en ’s nachts doodvroren, lijkt ons erg onwaarschijnlijk; die hebben ongetwijfeld de kar achtergelaten en zijn te voet, met het paard naar het dichtstbijzijnde dorp gegaan om daar onderdak te zoeken.

Pieri trekt op blz. 51 de conclusie dat als de winter meer regen (modderige wegen) en kou (ontberingen) had gebracht, het voor de belegeraars nóg moeilijker zou zijn geweest zich rond Breda (in de insluiting) te handhaven en dat Maurits zijn hoop op dergelijke slechte weersomstandigheden had gevestigd.

Naar de mening van Pieri was de oorzaak van voedseltekorten in de insluiting echter niet zozeer gelegen in staatse overvallen op konvooien (waarbij voor Spaanse troepen bestemd voedsel in staatse handen viel) en evenmin in onberijdbare wegen (die opvoer van voedsel naar de insluiting belemmerden). Hij schrijft in zijn dagboek (blz. 59, 28 apr.): ‘Ik ben ervan overtuigd dat er in de schaduw van de konvooien veel raven te vinden waren.’ In het Nederlands kennen we de uitdrukking ‘stelen als de raven’. We weten niet of deze uitdrukking ook in het Italiaans bestond, maar Pieri was blijkbaar van mening dat er tijdens bevoorradersritten veel voedsel verdween. Mogelijk vulden voerlieden en begeleidende soldaten onderweg hun zakken door goederen aan burgers en buitenlui langs de route te verkopen.

De paarden kregen het zwaar te verduren

In de insluiting en de bevoorradingcorridor en bij de reserve was een groot aantal ruiters en paarden ingedeeld, die, met name in de insluiting en de bevoorradingcorridor,

veelvuldig en langdurig operatief werden ingezet. Pieri schrijft op blz. 41 (12 jan.): ‘Veteranen in het leger (en die kunnen uit ervaring spreken) beweerden dat de ruitery (in 1624/25) ... zwaarder belast werd dan in de Nederlanden ooit tevoren was gebeurd.’ In de bevoorradingscorridor waren bovendien, voor het trekken van de bevoorradingsvoertuigen, veel paarden nodig (we nemen aan dat omwonende boeren met hun paarden daarmee werden belast). Al die paarden moesten gevoerd worden. In de magazijnen te Lier en Herentals was volgens Hugo (blz. 115/116) ‘onvoldoende haver voor de trekpaarden en de paarden van de ruitery voorradig’. Op blz. 69 schrijft hij dat het voer in de naaste omgeving van de insluiting op was en op blz. 115/116 dat de paarden, door het moeten eten van stro, boombladeren, hei en struikgewas, zo mager en lusteloos waren, dat ze vrijwel niet meer konden worden ingezet.

Spinola zag zich door een en ander genoodzaakt een drietal maatregelen te nemen:

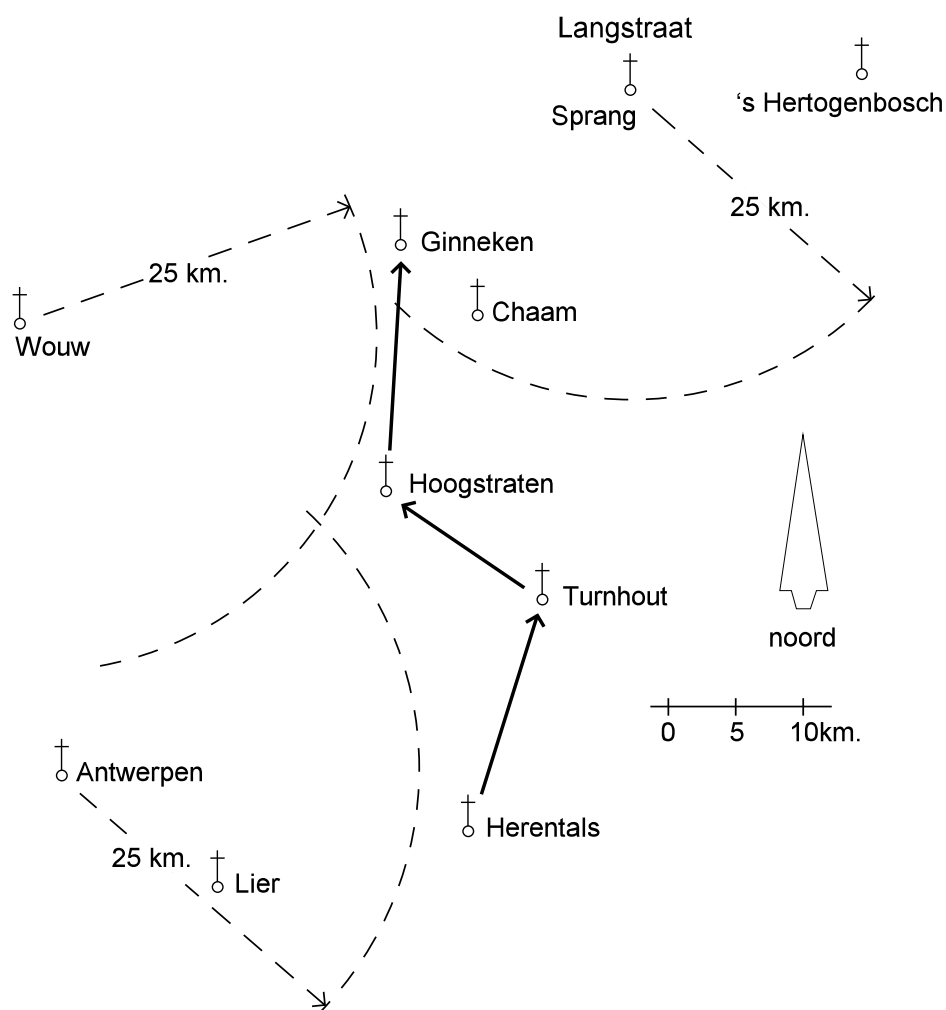
- Hugo schrijft op blz. 59 dat de troepen van Van den Bergh de konvooien die vanuit Herentals via Turnhout reden slechts tot Baarle moesten beveiligen. Tussen Baarle en Ginneken reden de voertuigen met een geleide van uit de insluiting afkomstig voetvolk, terwijl ruiters uit de insluiting klaarstonden om zonodig assistentie te verlenen. Het ruiterscorte en voetvolkgeleide van personeel uit de bevoorradingscorridor bleef te Baarle achter, waardoor hun een tocht van 2 x 20 kilometer bespaard bleef;
- de voertuigen moesten (Hugo, blz. 59): ‘zodra ze te Ginneken hun vracht gelost hadden (zo mogelijk nog dezelfde dag) naar Baarle terugrijden.’ We veronderstellen dat de lege voertuigen niet afzonderlijk, maar in beveiligde pakketten, terugreden om te Baarle weer tot een colonne te worden geformeerd. Om de paarden van het escorte en de trekpaarden nog van enig voer te kunnen voorzien, bood Baarle blijkbaar meer mogelijkheden dan de omgeving van Ginneken. (Of deze maatregelen ook te Hoogstraten op vanaf Lier via Rijkervorsel rijdende konvooien werden toegepast, valt uit de door ons bestudeerde bronnen niet op te maken);
- als derde maatregel noemt Hugo op blz. 70 dat bij toerbeurt een deel van de ruiters die de konvooien escorteerden, naar plaatsen buiten de bevoorradingscorridor (waar nog voedsel en voer te vorderen viel) werd gedirigeerd om er enige tijd te recupereren.

We merken op dat met deze drie maatregelen (noodgedwongen) een concessie aan de veiligheid van de konvooien werd gedaan.

Pieri vermeldt op blz. 41 (11 jan.): ‘Veel krijgsvolk vluchtte uit het katholieke leger. Van de ruiters trokken velen zich (eigenmachtig) op het (wel heel ver van de bevoorradingscorridor gelegen) Land van Luik terug. Ze schreven aan de generaal (Van den Bergh?) dat ze weliswaar bereid bleven dienst te doen, maar door nood gedwongen waren (tijdelijk) weg te gaan.’ Naar hun mening maakten ze zich dus niet schuldig aan desertie, maar we kunnen ons indenken dat Spinola en Van den Bergh hun deze ongeoorloofde afwezigheid tijdens een periode dat er geen man en geen paard gemist kon worden, bijzonder kwalijk genomen hebben.

Op 5 mei kwamen er (volgens Pieri, blz. 61) ‘in het Spaanse leger ruiters ... aan, die (lichamelijk goed uitgerust en) in materieel opzicht (wat betreft wapens en paardentuig) goed toegerust waren.’ Betrof dit nieuw aangeworven ruiters of verwijst Pieri hier naar ruiters die na een ‘vakantie’ van 16 weken uit het Land van Luik terugkeerden?

Een staatse poging Antwerpen te veroveren

In de Callot-tekst lezen we op blz. 12/13 dat Maurits geen hoop koesterde Breda door middel van een aanval op de insluitingsmacht te kunnen ontzetten. Het staatse leger was daartoe, na bezuinigingen tijdens het twaalfjarig bestand (1609-1621) niet in staat. Om Breda te ontzetten, hoopte hij in de winter van 1624/25 vanuit de Langstraat (rond Sprang) de Spaanse aanvoer uit 's-Hertogenbosch te kunnen afsnijden en bij Chaam die uit Herentals te kunnen bemoeilijken. Vanuit Wouw moesten de konvooien uit Lier worden belaagd. Als men in het bezit van Antwerpen kon komen, zou deze aanvoerweg wellicht kunnen worden afgesneden en zou bovendien de magazijnplaats Lier binnen het bereik van staatse patrouilles komen te liggen. Spinola zou dan ongetwijfeld door honger gedwongen worden de belegering van Breda op te geven.

De stad Antwerpen werd beheerst door een citadel (een dwangburcht), het 'Steen van Vlaanderen'. Pieri noteert op 15 okt. in zijn dagboek (blz. 24): 'Men hoorde dat graaf Maurits getracht had in de nacht van de 12de (op de 13de okt.) het kasteel van Antwerpen

bij verrassing te nemen ...'. De militaire gouverneur van (het staatse) Bergen op Zoom, de kolonel Brouchem -die volgens Pieri gespecialiseerd was in dergelijke acties en daarmee in het verleden al enkele malen succes had geboekt- werd met de uitvoering belast.

In de Blaeu-tekst, blad 4, rechterkolom) staat: "Dit wierd soo heymelijck aengeleyt, dat de Spaenschen niets van dese groote aenslagh bespeurden." Brouchem rukte op 12 okt. met drie regimenten naar Antwerpen op. Hij had zijn soldaten opdracht gegeven dat ze "in plaats van oranje en blauwe velt-teeckens, sich met roode velt-teeckens gorden soudén, gelijk de krijgshlieden van dat lant." De Spaanse soldaten (de 'krijgshlieden van dat lant') droegen rode sjerpen, terwijl de Staatsen (om te onderkennen of men met vriend of vijand van doen had) gewoonlijk oranje-blauwe sjerpen droegen. "Men deê (nog steeds volgens de Blaeu-tekst), om dese aenslagh te bevorderen, de deckselen der wagenen met Bourgonsche kruysen, volgens de gewoonte der Spanjaerden, teeckenén." Om onderweg bij vragen van de bevolking niet door de mand te vallen, moest men (volgens Hugo, blz. 50) zeggen dat het een (leeg) konvooi was dat vanuit Ginneken naar Antwerpen reed. Pieri schrijft op blz. 24: 'Om het bedrog nog meer aan te dikken, verspreidde men het gerucht dat graaf Maurits het legerkamp van Baglione onder de voet gelopen had', dit om de indruk te wekken dat het een colonne vluchtende Spanjaerden was die naar Antwerpen trok.

In deze misleiding slaagde men uitstekend; mede begunstigd door een harde wind en een suizende regen -die ieder ander geluid smoorden- en een bewolkte lucht -die de maan verduisterde-, bereikten de Staatsen in de nacht van 12 op 13 okt. onopgemerkt de gracht die de citadel omgaf. De staatse actie was niet alleen wat geheimhouding betreft zorgvuldig voorbereid, ook op materieel gebied waren speciale voorzieningen getroffen. Pieri schrijft op blz. 25: 'Het krijgsvolk had bootjes van leer bij zich, alsmede allerlei slim verzonnen ijzeren werktuigen ...' waarmee men blijkbaar hoopte de opgehaalde brug van de citadel zonder lawaai naar beneden te halen en de poortdeur open te breken. In de Blaeu-tekst (blad 5, linkerkolom) lezen we: "... sy soudén 't kasteel veroveren hebben, soo Andreas Cea, een oudt krijghs-man, die daer de schiltwacht by nacht hadt, heel nau toeluyserende, het gedruys niet gehoord, en door 't lossen van sijn musquet de tegenwoordigheydt der vyanden aangewesen hadt. Bravius, en anderen, die de wacht hadden, liepen hier op naer de vesten, om die te beschermen." (Don Juan Bravo was, volgens Hugo, blz. 51: "Chastelain d'Anvers", 'militair gouverneur van Antwerpen'; Pieri noemt hem op blz. 8: "Giovanni Bravo".) In een publicatie van Humbert 9) staat dat '... in het kasteel niet meer dan ongeveer tachtig man aanwezig was, grotendeels grijsaards en verzwakten.' Ondanks het grote strategische belang van Antwerpen had Spinola blijkbaar geen rekening gehouden met een staatse poging zich van de citadel meester te maken.

De kolonel Brouchem stuurde bij aankomst twee in zwarte kleding gestoken soldaten, elk in een leren eenmansbootje met de benodigde werktuigen over de gracht. Zij sleepten volgens Pieri (blz. 24) ieder een op twee drijfsakken liggend ladderdeel achter zich aan, met de bedoeling die als één lange ladder tegen de muur te plaatsen om de vóór de poortdeur opgehaalde brug neer te laten. 'Nauwelijks hadden ze de ladder geplaatst of een schildwacht (die op zijn qui-vive was) hoorde gerucht en riep: "ché vâ là", 'wie is daar?' Toen ze zich

9) 'MEMOIRES DE FREDERIC HENRI PRINCE D'ORANGE ...', A Amsterdam chez Pierre Humbert, M.D.CC.XXXIII (1733).

ontdekt wisten, trokken ze (de Staatsen) zich terug met achterlating in de gracht van de beide bootjes, de ladder en de genoemde werktuigen.’ Bij Humbert lezen we: ‘... bij de achterpoort van het kasteel aangekomen, raakten de manschappen -die probeerden de ophaalbrug omlaag en de poort open te krijgen- in paniek toen de wachten begonnen te schieten en alarm sloegen. Hierop trok men zich onmiddellijk terug met achterlating van alle gereedschappen en de kleine pontons, die in de gracht achterbleven en verloren gingen. Aangenomen mag worden dat, als men ... springladingen had gebruikt, het doel zou zijn bereikt, dit gezien het feit dat de bezetting (te) weinig talrijk was (om dat te verhinderen).’

De kolonel Brouchem maakte zijn faam dus allerminst waar. Volgens de Blaeu-tekst (blad 5, linkerkolom) kreeg de veteraan Cea “... om dat hy ’t kasteel soo wel bewaert hadt, vijftien goude kroonen voor ieder maent van d’Aertshertogin Isabella, en een nieu kleet, met een velt-teecken van de Raet van Antwerpen.”

De bootjes en de speciale gereedschappen werden naar Brussel gebracht om daar te getuigen van de vindingrijkheid van de Staatsen.

Volgens Ten Raa en De Bas 10) moest “ritmeester Meganck, drost van Bergen op Zoom ... met 1.000 man te voet en 200 te paard (op 12/13 okt.) een aanslag beproeven tegen het kasteel van Antwerpen ... Een enkel door een schildwacht afgegeven schot, veroorzaakte een paniek onder de soldaten, tegenover welke de bevelhebbers machteloos stonden ... een bewijs, dat het gehalte der troepen ... te wenschen overliet.”

Ook een tweede poging mislukte

Bij Humbert (zie voetnoot 9) lezen we: ‘Na een verblijf van enkele dagen te Roosendaal wilde de Prins van Oranje opnieuw een onderneming tegen het kasteel van Antwerpen proberen. Hij stuurde dezelfde Brouchem met voldoende troepen, maar deze werden ontdekt voordat ze er waren aangekomen en moesten onverrichter zake terugkeren.’ In de Blaeu-tekst (blad 5, rechterkolom) lezen we: “Stakenbroeck, Gouverneur van de stadt Grave, nieu bevel van Prins Maurits hebbende, maeckte weêr een toelegh op ’t Kasteel van Antwerpen, maer hy was genootsaeckt vruchteloos weêr af te trekken, vermits een dichte en sware stort-regen het bussekruyt sijner soldaten nat gemaect, en bedorven hadt.”

We vermoeden dat dit tweede staatse echec bij Antwerpen niet het gevolg was van het feit dat men het kruit niet droog had weten te houden, maar dat men het hoofd niet koel hield. We lezen namelijk in de Hugo-tekst (blz. 60): ‘Toen de (staatse) vijanden ’s nachts in de verte ... vuren op de wallen van de stad (Antwerpen) zagen, dachten ze dat ze ontdekt waren.’ Men marcheerde toen kennelijk nog steeds in de richting van Antwerpen en was deze stad tot op enkele kilometers genaderd. Het regende blijkbaar niet hard (meer), want op de Antwerpse wallen kon men vuurtjes stoken. Als het kruit tevoren al doorweekt was geweest, zou men eerder onverrichter zake de terugtocht aanvaard hebben. Hugo vervolgt: ‘Ze trokken zich met achterlating van de (zware) uitrusting ... in zo’n grote verwarring terug dat het op een vlucht leek.’

10) *’HET STAATSCHE LEGER 1568-1795 ... bewerkt door F.J.G.TEN RAA ... en F.DE BAS ...’, BREDA, DE KONINKLIJKE MILITAIRE ACADEMIE, 1915.*

Brand in het verzorgingsgebied Ginneken

Hugo (Chifflet) schrijft op blz. 112: 'Graaf Maurits liet door een spion de kerk van Ginneken, die als magazijn voor levensmiddelen gebruikt werd, in brand steken. Daarin waren (onder meer) 6.000 zakken tarwemeel opgeslagen. Ook een belendend pakhuis, waarin een voorraad haver lag opgeslagen, liet hij in brand steken. Door de sterke wind viel er niets tegen (het vuur) te doen. De volgende dag trof men ongeveer 2.000 zakken meel ongeschonden onder de verkoolde resten aan ... Lasaña (de Spaanse menagemeester) had, uit voorzorg, 3.000 zakken tarwe elders in het legerkamp bij Ginneken opgeslagen.' Onder een 'spion' verstaan we iemand die heimelijk in het kamp van de vijand rondneust. Hier was echter ongetwijfeld een door Frederik Hendrik uitgestuurde saboteur actief. (Maurits verbleef sinds nov. ziek te 's-Gravenhage, waar hij op 23 apr. zou overlijden.) Pieri noteert op, 4 apr. (blz. 54) in zijn dagboek: 'Zo werden die avond lieden uitgezonden met de opdracht de kerk van Ginneken in brand te steken, waar men (de Spanjaarden) een voorraad meel had opgeslagen. Er ging ook een voorraad haver in vlammen op. Al met al werd er veel schade aangericht ...'.

Pieri suggereert dat er een staatse gevechtspatrouille naar Ginneken trok om daar brand te stichten en laat in het midden of die door het Bredase garnizoen of door het ontzettingsleger was uitgezonden.

Juten 11) haalt een in 1625 te Lyon uitgegeven tekst aan, die teruggaat op een in hetzelfde jaar te Parijs uitgegeven pamflet, dat op zijn beurt weer een vertaling was van een te Geertruidenberg uitgegeven tekst van een onbekende Hollandse schrijver. In deze tekst wordt de brand uitvoerig verhaald. Hij schrijft dat de staatse vuurwerkmaker Marten Adelaer naar Ginneken ging om te trachten aldaar de kerk in brand te steken. Hij deed zich tegenover de Spanjaarden voor als een doodsvijand van de Hollanders en speelde die rol zo overtuigend dat men hem te Ginneken allerlei karweitjes liet opknappen. De kerk, die door de Spanjaarden als opslagplaats voor levensmiddelen werd gebruikt, werd niet alleen goed door soldaten bewaakt, maar er liep ook steeds veel toezichthoudend bevoorradingspersoneel rond. Met Pasen sloeg het rieten kerkdak tijdens een storm lek en Adelaer bood zijn diensten als rietdekker aan. De Spanjaarden plaatsten voor hem een lange ladder tegen de kerk en toen de toezichthouders ter kerke waren gegaan, voerde Adelaer zijn plan uit. Hij klom naar boven en plaatste op het dak van de kerk een mechanische ontsteker die pas na verloop van enkele uren een vonk zou doen overspringen, om een lang koord te laten ontbranden, dat het vuur over een groot oppervlak moest verspreiden. Adelaer klom weer naar beneden en verwijderde zich; de wachtposten -die hem kenden en wisten dat hij ter plaatse met toestemming van de toezichthouders allerlei werkzaamheden verrichtte- lieten hem nietsvermoedend zijn gang gaan. Tussen acht en negen uur 's avonds brak de brand uit, die zich snel over het gehele kerkgebouw verspreidde en zo hevig woedde dat er aan blussen niet te denken viel. Door de stormwind sloeg het vuur over op belendende panden, zodat ook de paters jezuiteten hun verblijf moesten ontruimen, '... gelukkig bleef hun kapel, waarin het kostbare lichaam van ons Heer (de hostie) rustte, gespaard.' In het legerkamp heerste een ongekende paniek; het leek wel of '... het einde van de wereld en de dag van het laatste oordeel aangebroken waren.' De Spanjaarden vreesden dat de brand gesticht was om hun

11) W.J.F.Juten, 'Beleg van Breda, 1625', *Taxandria*, 1899: "*L'horrible et espouventable embrasement ...*".

aandacht af te leiden en dat er een staatse aanval op hun legerkamp uitgevoerd zou worden. Het voetvolk en de ruitery werden daarom op hun wapenplaatsen gereedgehouden en niet voor het blussen van de brand ingezet.

Het 'verblijf van de paters jezuïeten' stond ongetwijfeld niet in het (hemelsbreed 700 meter van de kerk gelegen) stafkamp. We veronderstellen dat alleen pater Hugo in het stafkamp gehuisvest was en dat de overige Spaanse aalmoezeniers (paters jezuïeten) in de, dicht bij de kerk gelegen, pastorie verbleven.

Volgens de anonieme "Beschreibung desz angerichten Brands im Spanischen Läger durch ein Stadischen Ingenieur." werd de brand bestreden door "... Marcketender, Botsgesellen, Wagenknecht und andere ...". Marketent(st)ers oefenden hun nering uit bij het voetvolk en de ruiters: ze verbleven vermoedelijk niet in het verzorgingskamp. We veronderstellen dat de brand bestreden werd door het met de verzorging belaste personeel en voerlieden van een te Ginneken aangekomen konvooi en dat die daarbij werden gesteund door op de nabijgelegen Bieberg verblijvende, meer technisch geschoolde, pontonniers, dat wil zeggen: door non-combattanten. Volgens de bovengenoemde tekst had de brand door "... ein starcker Wind sich erhoben, als hat das Fewer sehr Uberhand genommen, also dasz die umbligende Häuser, Logys und Pastoray mit in Brand geraten, zu dem haben die Belägrerte in Breda gewaltig ausz Canon der Enden desz Brands geschossen ...", werd '... het vuur door een sterke wind zozeer aangewakkerd dat ook de omliggende huizen (van burgers), nachtverblijven (van Spanjaarden) en de pastorie een prooi van de vlammen werden. Bovendien werd er door de Bredase belegerden, om het bluswerk te beletten, vanaf het (Ginneken) Eind hevig met kanonnen op de brand (het brandende Ginneken) geschoten.'

Uit de Hugo-tekst (blz. 112) blijkt enerzijds dat er door de brand $6.000 - 2.000 = 4.000$ zakken tarwemeel en de (gehele?) voorraad haver verloren gingen, anderzijds 2.000 zakken tarwemeel (uit de kerk) en 3.000 zakken tarwe (in een opslagplaats elders te Ginneken) gespaard bleven. Ook andere in de kerk opgeslagen levensmiddelen gingen verloren. Hugo somt een indrukwekkende hoeveelheid van allerlei soorten op die -volgens staatse berichten- bij de brand verloren zouden zijn gegaan. Hij vermeldt daarbij sarcastisch dat de Spanjaarden -om zoveel goederen te kunnen opslaan- wel zes grote kerkgebouwen tot hun beschikking hadden moeten hebben. Volgens een door Juten aangehaalde tekst 12) gingen er door de brand evenveel levensmiddelen verloren als er in twee à drie konvooien konden worden aangevoerd. Het verlies aan tarwemeel alleen al bedroeg $4.000 \text{ (zakken)} \times \text{(naar schatting)} 50 = 200.000$ kilogram, dat wil zeggen: 80 wagen- of 400 karrenvrachten.

Ondanks honger bij de Spaanse belegeraars bleef de insluiting van Breda gehandhaafd

In de Callot-tekst lezen we op blz. 13: 'Het grootste gebrek dat zich toen (tijdens de winter) in het leger deed gevoelen, was een tekort aan bier ...' en op blz. 14: 'Met de konvooien voerde men al het nodige ... in de insluiting aan.' Of het tekort aan bier het 'grootste' gebrek is geweest, wagen we te betwijfelen, dat 'al het nodige' te Ginneken werd

12) 'Gedenkschr. v. Jhr. Alex. v.d.Capellen etc. beginnende met den jare 1621 en gaande tot 1632 ...', Utrecht, 1777.

aangevoerd, is hoogstwaarschijnlijk onjuist. Pieri noteert namelijk op blz. 59 van zijn dagboek (28 apr.) dat ‘... er (in de bevoorradingscorridor) gebrek aan levensmiddelen ontstond ... (en) men bijna geen brood meer had.’ Hugo schrijft op blz. 62: ‘... er waren soldaten (in de bevoorradingscorridor) die, meer bedacht op het stillen van hun honger dan op het bewaren van hun eer, onder elkaar (“je vous prie quelle nourriture”, ‘ik vraag u: wat een miserabel voedsel’) kadavers van paarden verdeelden.’ Als er in de bevoorradingscorridor al een tekort aan voedsel was, dan zal de situatie in de insluiting zeker niet beter geweest zijn: wie het dichtst bij het vuur (de magazijnplaatsen) zit, warmt (voedt) zich het best. Pieri schrijft op blz. 17: ‘Het was (op 24 sep.) al tien dagen geleden dat: “... partitio dell’assedio convoi per viueri”, ‘een konvooi uit de insluiting vertrokken was om levensmiddelen te halen.’ Pieri vervolgt met ‘wat (in de insluiting) schaarste veroorzaakte.’ We nemen aan dat hij bedoelt te schrijven dat er al tien dagen lang geen konvooi met levensmiddelen in de insluiting was aangekomen.

In de Blaeu-tekst (blad 8, rechterkolom) lezen we: “... dat in de tijdt van drie weken naeuwelijcks eenige lijftocht in’t leger quam ...” en dat men daardoor “... met groote schaersheyt van lijftocht geplaeght” werd.

Dat schaarste niet incidenteel en tijdelijk is geweest, maar veelvuldig en langdurig, zo niet gedurende vrijwel de gehele belegering voorkwam, zou kunnen blijken uit het feit dat -na de capitulatie van Breda op 31 mei- het Spaanse leger (mede door ondervoeding) niet meer als strijdmacht inzetbaar was en ontbonden moest worden. Vosters 13) schrijft: “Tijdens de Overgave van Breda merkte Coloma (de commandant van de Spaanse algemene reserve) op dat de belegerden er beter uitzagen dan de belegeraars.”

Callot schrijft op blz. 14 dat er (in de insluiting) bijna steeds een reservevoorraad voor twee maanden aanwezig was, Pieri op blz. 51 dat op 17 mrt. het leger goed bevoorrad was. We veronderstellen dat de Spaanse bevoorrading tot nov. kampte met organisatorische aanloopproblemen en daarna (tot maart) ernstig te lijden had van staatse overvallen, slecht berijdbare wegen en diefstallen onderweg. Vermoedelijk konden vanaf maart -door het lengen van de dagen- de konvooien weer in twee in plaats van vier dagetappes rijden en konden er -door gunstige weersomstandigheden (goed berijdbare wegen)- in de konvooien naast karren ook wagens meerijden. Als dat laatste het geval was, werd de vrachtcapaciteit per konvooi aanzienlijk groter. De brand in hun opslagplaats (de kerk) te Ginneken heeft de Spanjaarden in de insluiting desondanks voor grote problemen geplaatst.

Hoe minimaal de bevoorrading met levensmiddelen ook geweest mag zijn, de insluiting bleef gehandhaafd. Pieri schrijft op blz. 32 (24 nov.): ‘Hij (Maurits) zag in dat zijn oorspronkelijk plan (om Breda te ontzetten door de Spaanse bevoorrading af te snijden) niet uitvoerbaar was ...’. Hugo vermeldt op blz. 67: ‘Graaf Maurits had een ander plan bedacht om de belegerden te hulp te komen, en wel door ze (op grotere schaal dan door middel van individuele smokkel) van levensmiddelen te voorzien.

- 13) Dr. S.A.Vosters, *’Oude Spaanse en Italiaanse geschiedschrijvers over Het Turfschip’, JAARBOEK van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda “DE ORANJEBOOM”, Breda, 1992.*

Hoofdstuk F: Het vak Terheijden en staatse plannen om Breda te bevoorraden

1 Het terrein

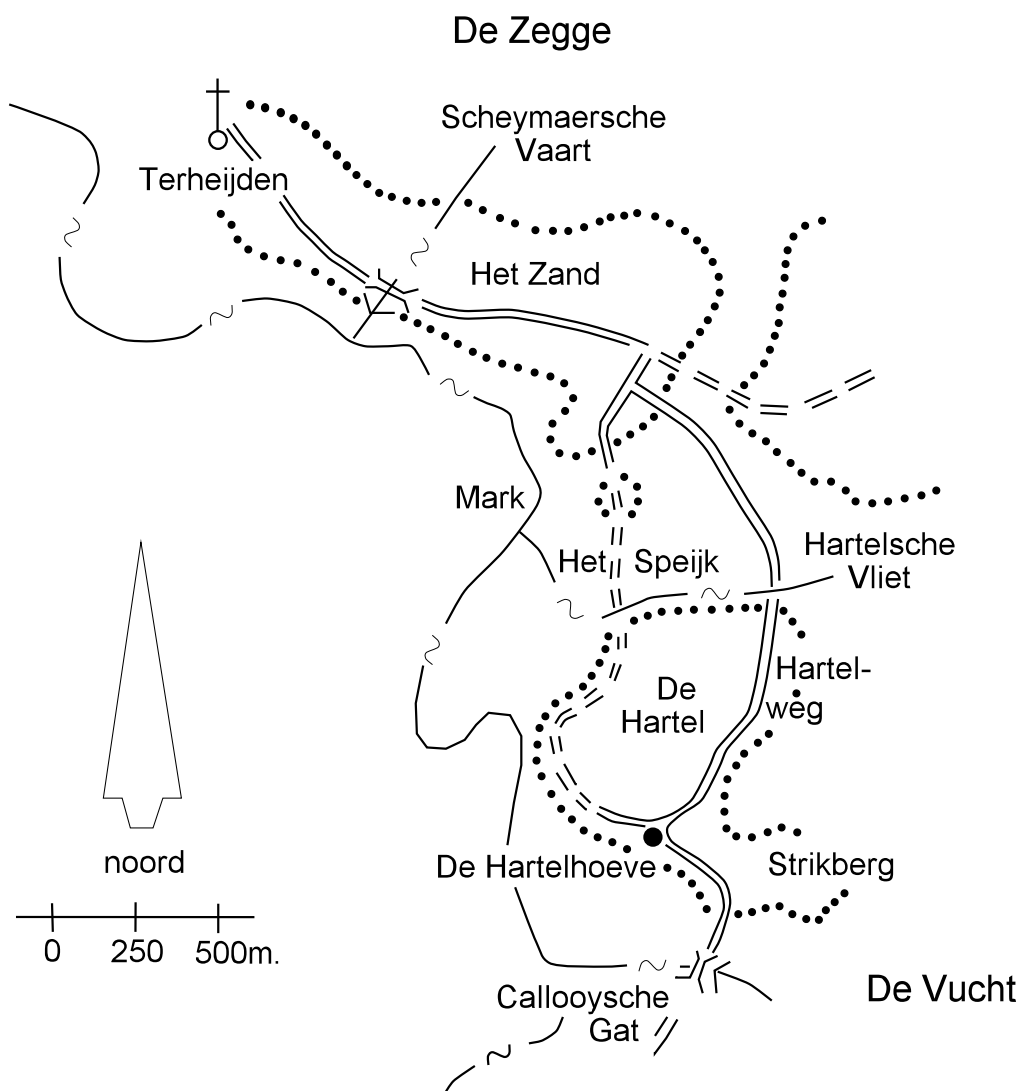
De 'Groote Warande'

Hemelsbreed vier kilometer ten noorden van (de toren van de Gro(o)te- of Onze Lieve Vrouwekerk te) Breda en tweeënhalve kilometer ten zuiden van (de toren van de Sint Antonius-abtkerk te) Terheijden ligt op de rechter Markoever een rivierduin. De huidige Topografische-kaart vermeldt daarbij de naam Strikberg. Langs dit duin loopt de Hartelweg en stroomt de Hartelsche Vliet, aan de voet ervan staat De Hartelhoeve en er bovenop ligt het landgoed De Hartel. We noemen in onze studie daarom het duin: de Hartelbergen en de pal ten zuiden daarvan liggende hoogte: de Strikberg.

Net als het iets zuidelijker (dichter bij Breda) gelegen rivierduin de Emelenberg (ook wel "Kleyne Warande" genoemd) waren de Hartelbergen (ook wel "Groote Warande" genoemd) een jachtgebied van de Heren van Breda. Van Mosselveld 1) schrijft: "In 1558 kocht de prins (van Oranje) diverse percelen in de Hartel om er een warande voor konijnen te laten maken. Een stuk van 9 ½ bunder woeste grond aldaar van de abdij van Tongerlo werd ingeruild tegen een dergelijk perceel te Alphen." Callot noemt de Hartelbergen op blz 6: "las grandes dunas", 'de grote duinen', en vermeldt in zijn legende (letter B): "Dunas ...", 'duinen ...'. Van der Hoeven schrijft op blz. 114: "... bij den Konijnenberg en bij de groote Warande" en bedoelt daar (gezien de verdere tekst) uitsluitend de Hartelbergen mee. De tekenaar van de Visscher-kaart plaatst bij de Hartelbergen de opschriften "Konyns Berg" en "Groote Warande". De 'Italiaanse' Visscher-kaart 2) (waarop overigens de naam Visscher ontbreekt) vermeldt bij de Hartelbergen de opschriften "conigliera", 'konijnenpijp', en "Konigsberg", '(jacht)heuvel van de koning (de prins van Oranje)'? Kende de Italiaanse vertaler het verschil tussen de Hollandse woorden 'konijn' en 'koning' niet? Pieri heeft het op blz. 9 over "... (del)le gran Dune -sono di Sabbia- ...", '... de grote duinen -bestaande uit stuifzand- ...'. Op de O.e.w.Verhoeven-kaart is bij de Hartelbergen het opschrift "Conyns Bergh" geplaatst.

1) J.H.van Mosselveld, 'De Schansen te Terheijden', JAARBOEK van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda "DE ORANJEBOOM", Breda, 1973.

2) 'ASSEDIO di BREDA dal Mse SPINOLA 27 Agto 1624.'

De buurtschap De Hartel / Hertel

De landweg tussen Breda en Terheijden liep in 1624 / 25 met een oostelijke tak (nu : de Hartelweg) én een (inmiddels grotendeels verdwenen) westelijke - om de Hartelbergen heen. Aan de westelijk gelegen tak lag destijds de buurtschap Hertel. Een buurtschap omvatte gewoonlijk slechts enkele verspreid staande boerderijen. Hertel moet echter al lang vóór 1624 een belangrijk buurtschap geweest zijn : het instellen (in 1328) van een schepenbank, bestaande uit een schout en niet minder dan zeven schepenen, wijst daarop. (Overigens werd die schepenbank al tussen 1410 en 1414 naar Terheijden verplaatst.)

Op de Untzen-kaart zijn enkele behuizingen van de buurtschap Hertel getekend. We veronderstellen dat de meeste behuizingen aldaar in 1624 zijn afgebroken. De huidige buurtschap De Hartel ligt op de oostelijke helling van de Hartelbergen.

De Hartelsche Vliet

De rechter oeverwal van de Mark werd pal ten noorden van de Hartelbergen door het stroomdal van de Hartelsche Vliet doorbroken. Via deze vliet waterde De Vucht in het noordwesten op de Mark af. Alleen op de Hugo, blz. 45- en op de O.e.w.Verhoeven-kaart is deze waterloop getekend. Nu is de Vliet een smalle sloot, op de Hugo, blz.45- en de O.e.w.Verhoeven-kaart is hij als een brede stroom weergegeven. We veronderstellen dat de ten oosten van de Hartelbergen gelegen landweg met een voorde door deze Vliet liep. De omgeving van de plaats waar eertijds (vóór het rechtekken van de Markbocht aldaar in de 18de- en het graven van het Markkanaal in de 20ste eeuw) de Hartelsche Vliet in de Mark uitmondde, wordt nu op de Topografische-kaart 'Het Speijk' genoemd. (Een 'speijk' was een plaats waar een waterloop kon worden overschreden.)

De westelijk gelegen landweg liep vermoedelijk als een dijkweg door het stroomdal van de Hartelsche Vliet, met -wilde men in De Vucht ongehinderd turf steken- daarin een sluis die hoog Markwater buitensloot en waardoor (bij laag water op de Mark) overtollig Vuchtwater kon afvloeien. We vermoeden dat de dijkweg en de sluis na het verlenen van de eerste turfconcessie in De Vucht (omstreeks 1310) zijn aangelegd. Over het tracé van de dijkweg en de juiste locatie van de sluis verkeren we in het ongewisse. De landweg via de voorde in- en de dijkweg door het stroomdal van de Hartelsche Vliet kwamen vermoedelijk iets ten zuiden van de buurtschap Het Zand weer bij elkaar.

De buurtschap Het Zand op de Bergen

Ongeveer halverwege tussen de Hartelbergen en de dorpskom van Terheijden ligt het rivierduin de Bergen. Het zand is hier in de dertiger jaren van de 20ste eeuw grotendeels afgegraven en gebruikt om de Belcrumpolder bij Breda bouwrijp te maken. Op de Hugo, blz.125- en de O.e.w.Verhoeven-kaart zien we hier enkele zandheuveldjes afgebeeld. De huidige buurtschap Het Zand aan de Bergen(straat) werd in 1624 / 25 Scheymaer, Schimmaer of Schimmer genoemd. Daar woonden toen lieden die in het ten noorden ervan gelegen gebied De Zegge turf staken. Vanuit dit turfgebied liep, langs de noordwestrand van de buurtschap, een turfvaart naar de Mark: de Scheymaersche Vaart. Deze vaart volgde het tracé van de huidige Nieuwe Schimmelseweg (de voormalige vaartkant) en, verder in De Zegge, de Schimmelseweg (de gedempte vaart). Wilde men, zonder door hoog Markwater gehinderd te worden, in De Zegge turf kunnen steken, dan moest deze turfvaart met een sluis van de Mark afgesloten zijn. Verhoeven plaatst op zijn O.e.w.-kaart bij de monding van de vaart de letters Bb: (één van) "De Sluysen bewaert van 's Coninckx Volck." Op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 45 - en de blz. 163-kaart, de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart is in de landweg tussen de Hartelbergen en het dorp Terheijden een brug over deze turfvaart getekend.

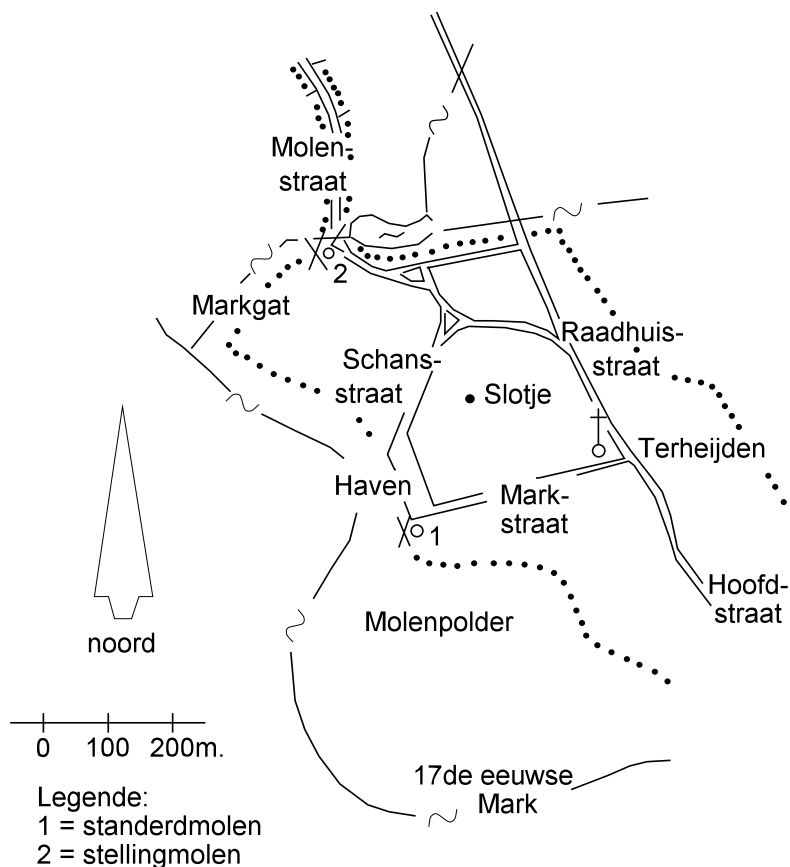
Het dorp Terheijden

Het dorp Terheijden is op een rivierduin gebouwd. De kapel stond - en de later ter vervanging daarvan gebouwde, aan Sint Antonius-abt toegewijde kerk staat- op het hoogste punt daarvan. Deze kerk is op alle door ons bestudeerde kaarten van het beleg aangegeven, op de Callot- en de Hugo, blz. 163-kaart is ze echter zuidelijker getekend dan ze in werkelijkheid staat. Op de Visscher-kaart loopt de landweg (de huidige

Hoofdstraat/Raadhuisstraat) langs de westzijde van de kerk, op de overige door ons bestudeerde kaarten (en in werkelijkheid) aan de oostzijde. Vanaf de kerk loopt de huidige Markstraat naar de Haven (aan de Mark). Bij 'Het Veerhuis' aan het eind van die straat (het huidige woonhuis dat nog steeds die naam draagt, was tot 1800 een herberg) kon men in 1624/25 (de Mark) overgezet worden. Vandaar vertrok tot 1820 (het jaar waarin de straatweg tussen Breda en Terheijden werd aangelegd) dagelijks een trekschuit naar Breda. Het jaagpad tussen beide plaatsen lag op de linker Markoever (aan de kant van de Haagsche Beemden).

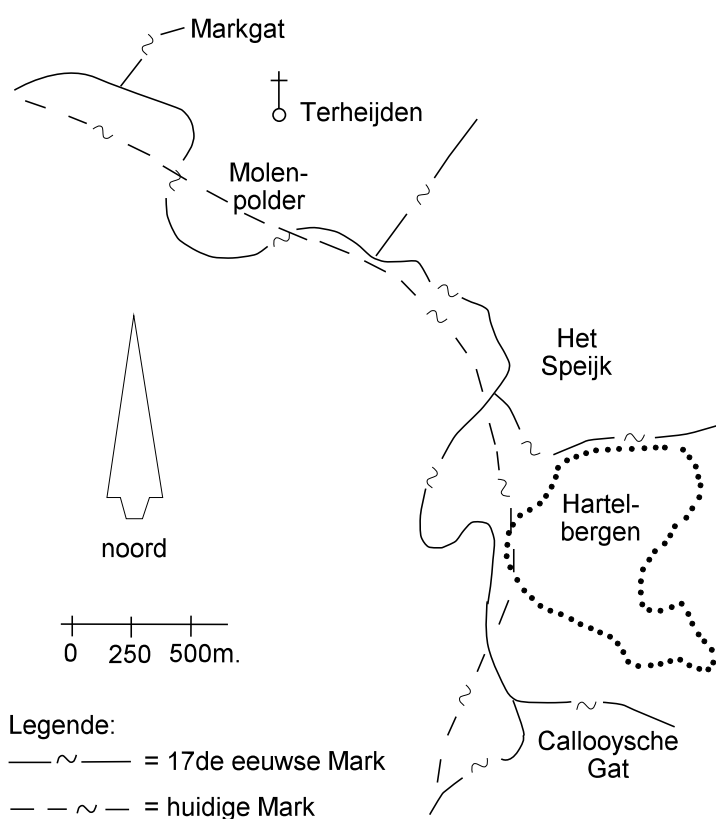
Op de door ons bestudeerde kaarten (de Visscher-kaart uitgezonderd) is bij het veerhuis een standermolen getekend. De westrand van het dorp Terheijden, met in de overheersende windrichting vanuit de kale Haagsche Beemden een onbelemmerde windvang, was een gunstige plaats voor een windmolen. De tekenaar van de Visscher-kaart plaatst een soortgelijke molen (ten onrechte) iets noordelijker aan de Mark, tussen de huidige Schansstraat en het Markgat. (De hedendaagse stellingmolen 'De Arend' aan de huidige Molenstraat dateert uit 1742; aan de oude molen herinnert nu nog slechts de naam Molenpolder.)

Alle door ons bestudeerde kaarten tonen behuizingen langs de huidige Hoofdstraat, Raadhuisstraat en Markstraat. Op de Hugo, blz. 125- en op de Untzen-kaart zien we in de noordrand van het dorp een omgracht gebouw, dat naar alle waarschijnlijkheid het vroegere 'Slotje' voorstelt. Dit, ook wel 't Omwaterd Blokhuis' genoemd complex, dat vermoedelijk van vóór het jaar 1600 dateert, is eind 19de eeuw door brand verwoest, waarna de gracht gedempt werd.

De normalisatie en kanalisatie van de Mark

Verschillende scherpe bochten in de Mark, die zowel de scheepvaart als de afwatering bemoeilijkten, zijn in de loop der eeuwen rechtgetrokken; de rivier is nu niet alleen genormaliseerd, maar sinds 1827 ook gekanaliseerd (in de monding door een sluis afgesloten). Bij het Callooysche Gat werd een bocht afgesneden, waardoor het Gat iets verlengd werd. Pal naast de Hartelbergen lag in 1624/25 een scherpe S-bocht in de rivier, nu stroomt het water er rechthoekig rechtaan langs het rivierduin. Ook bij Het Speijk is een bochtig stuk rivier rechtgetrokken. Bij Terheijden stroomde de Mark eerst met een bocht naar links en daarna met een bochtig stuk naar rechts. Door het afsnijden van de eerste bocht kwam de Molenpolder op de (nieuwe) linker Markoever te liggen, een deel van de afgesneden (en stroomafwaarts afgedamde) tweede bocht fungeert nog steeds als haven. Het dicht daarbij gelegen Markgat moest - om water uit De Zegge op de Mark te blijven lozen - iets worden verlengd.

De oorspronkelijke -al lang afgesneden en daardoor op de meeste plaatsen nu nagenoeg geheel verlande- Markbedding is op oudere Topografische-kaarten nog duidelijk in de rivierdijken/kaden en in het verkavelingspatroon van het terrein terug te vinden. De aanvankelijke rivierloop vormde tot voor kort gemeentegrenzen, nog op de omstreeks 1970 uitgegeven Topografische-kaarten zien we het oude beloop ervan in de -door een gele lijn aangegeven- gemeentegrenzen terug. (Na 1970 zijn deze grenzen aan het nieuwe beloop van de Mark aangepast.)

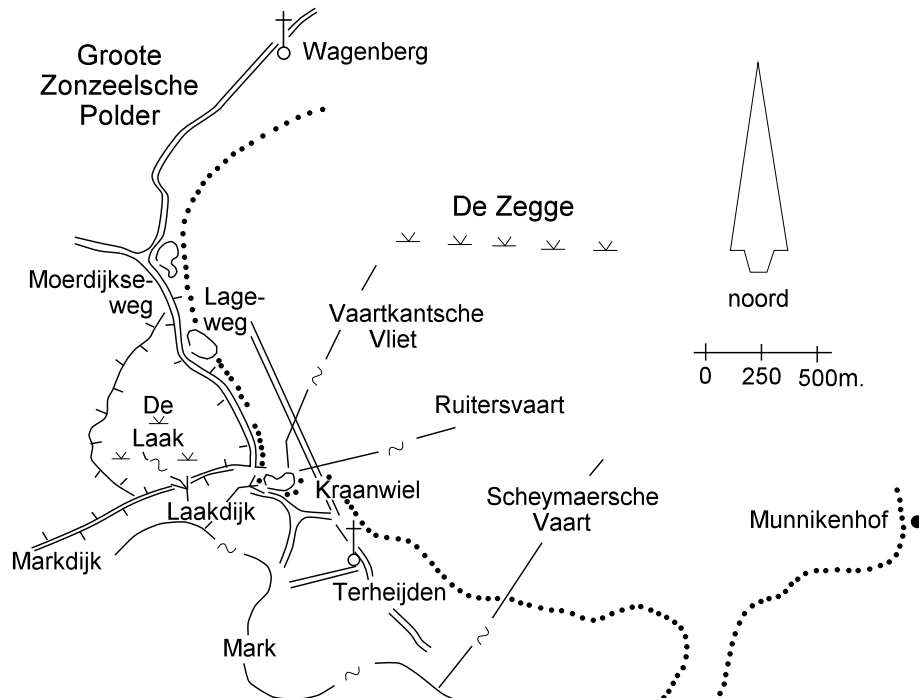
De Zegge en De Laak

Het laaggelegen, drassige terrein ten oosten van het dorp Terheijden: de Vlassele of de Vlasselt, later De Zegge, nu de Binnenpolder genoemd, was net als De Vucht met veen gevuld. Door dat veen loosden natuurlijke waterlopen overvloedig water op de Mark. Langs deze waterlopen was de grond iets vruchtbaarder dan elders in het gebied en kregen plantensoorten als zegge (een grassoort) en riet een groeikans. “Segge of Zegge is een oud Bredasch woord, dat moeras of turfveld beteekent” schrijft Van der Hoeven op blz. 160. Volgens de legende van de Hugo, blz. 125-kaart geeft de daarop in De Zegge geplaatste letter G: “Stagna palustria”, ‘moerassig land’, aan. Op de ‘Italiaanse’ Visscher-kaart (zie voetnoot 2) is in De Zegge het woord “Palude”, ‘moeras’, vermeld. (‘Vlas’ of ‘vlaas’ betekent eveneens moeras.) Op de Untzen-, de O.e.w. Verhoeven- en de Visscher-kaart is in dit gebied het opschrift “DE ZEGGE” geplaatst. In 1280 werd ten noordwesten van Terheijden een turfconcessie verleend voor ‘Vlasselt onder Catherinadal’ en in 1324 ten oosten en ten noorden daarvan voor ‘Vlasselt onder Middelburg’. In 1271 was te Vroenhout (bij Wouw) het Norbertinessen-klooster Sinte Kathelinendale gesticht. Tengevolge van de Sint Aagtenvloed (1288), die de omgeving van hun klooster onder water had doen lopen, weken de kloosterzusters in 1295 alsnog uit naar Breda. Het centrum voor turfwinning door Norbertijner-monniken van de Onze Lieve Vrouweabdij in het Zeeuwse Middelburg werd aan de landweg tussen Terheijden en Oosterhout in de boerderij Munnikenhof gevestigd. Over een lage zandrug tussen Terheijden en Wagenberg loopt een landweg, die eertijds in het droge jaargetijde een verbinding met Holland vormde. In het natte jaargetijde stond deze weg (de huidige Lageweg) ongetwijfeld onder water. Leenders 3) veronderstelt dat deze weg mogelijk de grens tussen de turfconcessies voor ‘Vlasselt onder Middelburg’ en ‘Vlasselt onder Catherinadal’ was. Om in de ‘Vlasselt onder Middelburg’ turf te kunnen steken, moest men bij vloed het water uit de Mark weren. We vermoeden dat daartoe (vlak vóór of kort na het verlenen van de concessie in 1324) de ‘Zeedyck’ ook wel ‘Hoodijk’ (hoge dijk) en nu de Molenstraat/Moerdijkseweg genaamd, werd opgeworpen. Deze dijk loopt enkele honderden meters ten westen van en vrijwel evenwijdig met de Lageweg. De ‘Zeedyck’ heeft een (Mark)waterkerende functie gehad, wat blijkt uit een drietal ‘wielen’ aan de landzijde ervan. (Een ‘wiel’ of ‘waal’ is het restant van een door binnenstromend water in de bodem uitgeslepen woelkom.) De doorgebroken dijk werd gewoonlijk aan de zeezijde van het ‘wiel’ hersteld; een oorspronkelijke vrijwel rechte dijk kreeg zo -na enkele doorbraken- een kronkelend tracé.

De gestoken turf werd via turfvaarten per schuit naar een turfhoofd (een laad- en losplaats) afgevoerd. We zagen bij het buurtschap Het Zand als turfvaart de Scheymaersche Vaart, aan de noordrand van Terheijden komen in het Kraanwiel de turfvaarten Vaartkantsche Vliet en Ruitersvaart bij elkaar. (‘Ruiters’ is hier een verbastering van ‘gruit’, een mengsel van kruiden dat diende om bier langer houdbaar te maken, want men beschikte hier aanvankelijk nog niet over hop.) Bij het Kraanwiel ligt in de ‘Zeedyck’ een sluis; via deze Kraan- of Vlasselsesluis konden destijds schuiten vanuit het Kraanwiel het Markgat opvaren. Het Markgat stond -en staat nog steeds- in verbinding met de Mark. Het toponiem ‘Kraansluis’ verwijst naar een hijswerktuig (een ‘kraan’). De sluis in de

3) K.A.H.W. Leenders, *‘Verdwenen venen’*, Wageningen, 1989.

'Zeedyck' diende om overtollig water uit De Zegge te lozen en hoog Markwater buiten De Zegge te houden.

Op de door ons bestudeerde kaarten van het beleg zijn (met uitzondering van de Hugo, blz. 125- en de Untzen-kaart) het Markgat en (met uitzondering van de Hugo, blz. 163-kaart, waarop de dijkweg buiten het kaartbeeld valt) de 'Zeedyck' getekend. Hugo vermeldt op zijn blz. 125-kaart bij de laatste de letter A: "Agger Gertrudibergensis", 'de weg van/naar Geertruidenberg'. Untzen plaatst er als opschrift bij: "Der Damm nach Zwaluwen", 'de dijkweg naar Zwaluwe', en Verhoeven op zijn O.e.w.kaart de letters Aa: "De Dyck(en) vande Zwaluwe ...". De 'Zeedyck' liep als landweg van Terheijden via Wagenberg en Made naar Geertruidenberg en -iets ten noorden van Wagenberg- met een aftakking naar Zwaluwe. Alleen de Hugo, blz. 45-kaart toont de Kraansluis, op de O.e.w.Verhoeven-kaart staan ter plaatse de letters Bb: (één van) "De Sluysen bewaert van s Coninckx Volck". Dat op geen van de door ons bestudeerde kaarten het Kraanwiel, de Vaartkantsche Vliet, de Ruitersvaart en de Lageweg getekend zijn, wijten we aan het feit dat De Zegge op deze kaarten als onder water staand afgebeeld is, waardoor het daarin gelegen wiel, de turfvaarten en de weg niet zichtbaar zijn.

Het gebied ten westen van de 'Zeedyck', nu De Laak genoemd, is door de Laakdijk van de Mark en van de Groote Zonzeelsche Polder gescheiden. De Laak watert via een sluis in de Laakdijk op de Mark af. Waar de Laakdijk een bocht in noordelijke richting maakt, sluit de langs de Mark gelegen Markdijk erop aan. De Laak en de Laakdijk zijn op de door ons bestudeerde kaarten van het beleg (met uitzondering van de Hugo, blz. 163-kaart, waarop ze buiten het kaartbeeld vallen) getekend. Bij de huidige Markdijk staat op de Hugo, blz. 125-kaart de letter B: "Agger Seuenberganus", 'de dijkweg naar/van Zevenbergen'. Untzen

plaatst er op zijn kaart het opschrift “Der Damm nach Seuenberg en” bij. Alleen op de Visscher-kaart is (zij het wat locatie betreft iets vertekend) de sluis in de Laakdijk aangegeven. De tekenaar plaatst er het nummer 27 bij: “Deze Sluys ... hier doorgesteken door Sr.Baglione” en bedoelt daar ongetwijfeld mee dat via deze sluis De Laak door de commandant van het vak Terheijden (Baglione) geïnundeerd werd.

De waterscheiding tussen De Zegge en De Vucht

Ten westen van de Bergsebaan loopt een uitloper van de Vrachelsche Heide tot aan de Mark, die zo de waterscheiding tussen De Zegge en De Vucht vormt. In de Blaeu-tekst (blad 4, rechterkolom) is sprake van “de naturelijkcke wal tusschen Breda en de heyde (Terheijden)”. Van der Hoeven heeft het op blz. 128 over “de hoogten tusschen Oosterhout en Terheyden ten zuiden van de onderwaterzetting”. Met de ‘onderwaterzetting’ wordt hier de door de Spanjaarden in 1624 geïnundeerde Zegge bedoeld. Hugo spreekt op blz. 19 van ‘een brede, hoge en lange dijk.’ Op de waterscheiding lag aan de zuidzijde (tegen De Vucht) het centrum voor turfwinning van de abdij van Tongerlo: de Abtshoeve, aan de noordzijde (tegen De Zegge) dat van de abdij van Middelburg: de Munnikenhof. Op de Visscher-kaart staan ze als “Abts Hoef”, respectievelijk “Munnicks Hoff” vermeld. Langs de rand van De Vucht loopt de huidige Meerberg(weg)/Salesdreef en langs de rand van De Zegge de Munnikenhof(weg). Beide landwegen liggen zo laag dat ze tijdens de overstroming van De Vucht, respectievelijk De Zegge in de 17de eeuw zo niet on-, dan toch wel moeilijk berijdbaar zullen zijn geweest. We veronderstellen dat wagenverkeer dan uitsluitend via een ‘middenweg’ op de kam van de waterscheiding kon plaatsvinden. Het tracé daarvan is -na aanleg van de Linie van de Munnikenhof (1701) en het Markkanaal (begin 20ste eeuw)- niet duidelijk meer te herkennen. Op de Hugo, blz. 45-, de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart is deze weg (vaag) getekend.

2 Een tactisch belangrijk gebied

De ‘driehoek’ Hartelbergen - Terheijden - waterscheiding tussen De Zegge en De Vucht

Het smalle acces op de rechter Markoever, tussen de rivier en De (drassige, in 1624 door het staatse garnizoen van Breda geïndeerd en door de Spanjaarden na hun komst als zodanig gehandhaafde) Vucht, kon bij het Callooyse Gat door de Spanjaarden worden afgesloten tegen uitvallen van het Bredase garnizoen. De sluis in het Callooyse Gat en die in de Hartelsche Vliet -waarmee het water in De Vucht op inundatiepeil kon worden gehouden- konden vanaf de Hartelbergen worden beheerst. Bredase uitvallen per vaartuig over de Mark konden vanaf de Hartelbergen met kanonvuur bestreden worden.

Geertruidenberg en (in mindere mate) Zwaluwe waren als havenplaatsen geschikt om vanuit Holland troepen, materieel en voorraden aan land te brengen en daardoor mogelijke bases voor een staatse ontzettingaanval over land. Over de Mark kon vanuit westelijke richting een ontzettingaanval per vaartuig worden ingezet. De havenplaats Zevenbergen kon dienen als uitgangsbasis voor een staatse aanval per vaartuig over de Mark. Vanuit Geertruidenberg en Zwaluwe kon men over dijkwegen Wagenberg bereiken. Vanuit dit dorp liep, tussen De Zegge en De Laak, een dijkweg naar Terheijden en verder een landweg over de rechter oeverwal van de Mark, via de Hartelbergen, naar Breda. Vanuit Zevenbergen sloot een dijkweg langs de Mark iets ten noorden van Terheijden, op de dijkweg vanuit Wagenberg aan. De drassige Zegge en de dito Laak werden in 1624 door de Spanjaarden geïndeerd. Vanuit Terheijden kon de sluis in het Markgat en die in de Scheymaersche Vaart (waarmee de inundatie in De Zegge kon worden gesteld) en de sluis waarmee dat in De Laak mogelijk was, worden beheerst. De noordrand van Terheijden leende zich (achter het Markgat, het Kraanwiel en de Ruitersvaart) bij uitstek om het smalle acces af te sluiten, de Mark kon er als vaarweg met kanonvuur worden bestreken. Voor een blokkade van de Mark als vaarweg naar Breda was de scherpe bocht in die rivier even ten noorden van Terheijden een geschikte plaats.

De waterscheiding tussen De Zegge en De Vucht bleef, na inundatie van deze gebieden, over een breedte van een kilometer begaanbaar. Ze vormde een acces waarover het staatse veldleger vanuit de havenplaats Geertruidenberg (via de dorpen Made en Den Hout) of vanuit de richting Oosterhout op de Spaanse posities op de Hartelbergen en rond Terheijden zou kunnen aanvallen.

De denkbeeldige driehoek Hartelbergen-Terheijden-waterscheiding was daardoor (tactisch gezien) van groot belang voor de Spaanse insluiting ten noorden van Breda.

(De staf van) Spinola wilde in het vak Terheijden de verdediging tegen een staatse ontzettingaanval voeren in een circumvallatie die vanuit Terheijden, langs de zuidrand van De Zegge, over de Vrachelsche Heide en langs het Hoeveneind naar Teteringen liep.

Baglione was echter van mening dat hem daarvoor te weinig troepen ter beschikking waren gesteld en besloot eigenmachtig de verdediging te voeren in de ‘driehoek’ die gevormd werd door een steunpunt op de Hartelbergen, het versterkte dorp Terheijden en een steunpunt op de waterscheiding. Dat daardoor delen van de ‘rondweg’ niet beveiligd waren, vond hij (in

tegenstelling tot Spinola) van minder belang. Een beveiligde bevoorrading (met de wijzers van de klok mee) via Hage en de pontonbrug achtte hij blijkbaar voldoende zekerheid, een beveiligde extra zekerheid (tegen de wijzers van de klok in) via Teteringen blijkbaar overbodig.

De hindernis op de huidige Molenstraat

In de Blaeu-tekst (blad 4, linkerkolom) lezen we: “... (de Spanjaarden) verstaende dat de vyanden (het staatse veldleger in sep.) op d’aentocht waren, setten de landen van ’t dorp Heyde, door ’t openen van de sluysen, wijt en breet onder water ...”. Met ‘de landen’ worden ongetwijfeld De Zegge en De Laak bedoeld. In de Callot-tekst staat op blz. 29 dat ‘...de enige weg erheen (van Terheijden via Wagenberg naar Geertruidenberg en Zwaluwe) over een dijk (de huidige Molenstraat) liep.’ Van deze weg (Van der Hoeven noemt hem op blz. 140: “den hoogen weg ...” bleef, na het stellen van de inundaties, de kruin begaan- en berijdbaar en waren de beide taluds (zij het moeilijk) begaanbaar. In De Laak (maaiveldhoogte 1.2 meter beneden NAP) stond toen het water tot aan de voet van het dijktaalud, in De Zegge bleef een ongeveer 200 meter brede strook grond tussen de voet van het dijktaalud en de (huidige) Lageweg droog. De maaiveldhoogte in De Zegge varieert nu van 1.5 meter beneden NAP in het centrum tot 0.1 meter boven NAP aan de westrand. Als men zoveel water binnenliet dat De Zegge tot aan de westrand (de Molenstraat) geïnundeerd werd, zou ze elders zo diep onder water komen te staan dat ze bevaarbaar werd. De ‘Zeedyck’ (de huidige Molenstraat) had aanvankelijk ’s zomers voor De Zegge een (Mark)waterkerende functie. Bij een winterse overstroming van de rechter oeverwal ten zuiden van Terheijden reikte het water in De Zegge tot iets beneden de kruin van de dijk, in De Laak stond het water dan even hoog. De waterkerende functie werd al vóór 1624 overgenomen door De Laak- en de Markdijk. Deze dijken hielden ’s zomers en ’s winters het water uit De Laak en de Groote Zonzeelsche Polder. (De ‘Zeedyck’ moest toen ’s winters het water van de overstroomde Zegge tegenhouden.)

Volgens de Franse (Chifflet-) vertaling van de Hugo-tekst (blz. 122) werd op de ‘Zeedyck’ “... le passage ... empesche par ... deux coupeures consecutives”, ‘... het verkeer ... bemoeilijkt door ... twee opeenvolgende coupures’. In de oorspronkelijke (Latijnse) tekst (blz. 98) staat: “... hic fossis siccis duabus intersectus ...”, ‘... deze (dijkweg) werd door twee droge grachten doorsneden ...’. Ook in de Spaanse vertaling 4): “... dos fossos secos ...” en een Engelse- 5) “... two dry ditches ...” is sprake van ‘... twee droge grachten (in het dijklichaam) ...’. Het Hugo-fragment en drie vertalingen daarvan wekken de indruk dat twee opeenvolgende coupures de dijk over de gehele breedte doorsneden. De Ierse kapitein in Spaanse dienst Barry 6) schrijft dat de dijkweg “... (was) being cut betwixt ... two dry

4) E.Sueyro, *’SITIO DE BRED A RENDIDA A LAS ARMAS DEL REY DON PHELIPE IV. A LA VIRTVD DE LA INFANTE DOÑA ISABEL, AL VALOR DEL MARQVES AMBR. SPINOLA. ...’*, Antwerpen (Plantijn), 1627.

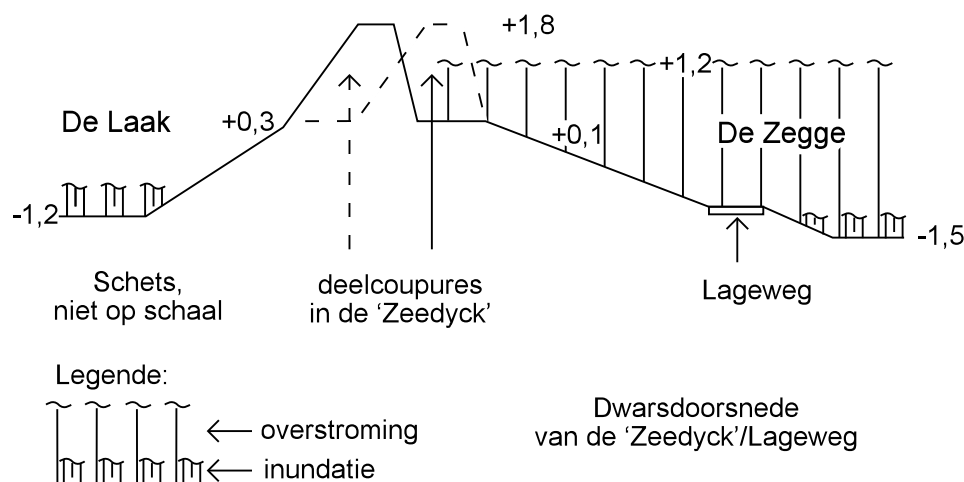
5) C(aptain?) H(enry) G(age), *’THE SIEGE OF BRED A WRITTEN IN LATIN BY THE R.F. HERMAN HVGO OF THE S. OF I. TRANSLATED INTO ENGLISH, BY C.H.G.’*, Gent, 1627.

6) Captain Gerrat Barry, *’THE SEIGE OF BRED A BY THE ARMES OF PHILLIP THE FOVRT VNDER THE GOVERNMENT OF ISABELLA ATCHIVED BY THE CONDVCT OF AMBR.SPINOLA’*, Leuven, 1627 (Colofon: 1628).

ditches ...” en wekt daarmee de indruk van twee dicht achter elkaar gelegen deelcoupures die, ieder aan een kant, één berm geheel en de dijkweg voor driekwart van de breedte doorsneden en zodoende een nauwe doorgang overlieten waarlangs een voet- en een ruiterspatrouille slalomend man na man en paard na paard kon passeren.

Pieri noteert op blz. 65 van zijn dagboek: “Il Dicco, che à San Geertendenberg vâ haueua alla fronte della venuta del nemico, vna tagliata, ò parapetto, che dire vogliamo ... non troppo lontano, poi era altra tagliata simile ...”. We menen dit te mogen interpreteren als: ‘In de dijkweg die naar Geertruidenberg loopt, was aan de kant van de vijand (in de richting van Wagenberg) een deelcoupure gegraven, die wij (militairen) liever een deelwal zouden willen noemen ... op korte afstand daarvan bevond zich nog zo’n deelcoupure (wal)’. We vermoeden dat Pieri bedoelt dat in de dijk twee opeenvolgende deelcoupures waren gegraven, en wel zo diep dat een daarin staande schutter over de rand daarvan vuur op de dijkkruin kon uitbrengen, zodat hij als het ware achter een borstwering (een ‘wal’) stond. De deelcoupures moeten dus, gemeten vanaf de dijkkruin, anderhalve meter (vijf voet) diep geweest zijn en de uitgegraven grond moet zijn afgevoerd.

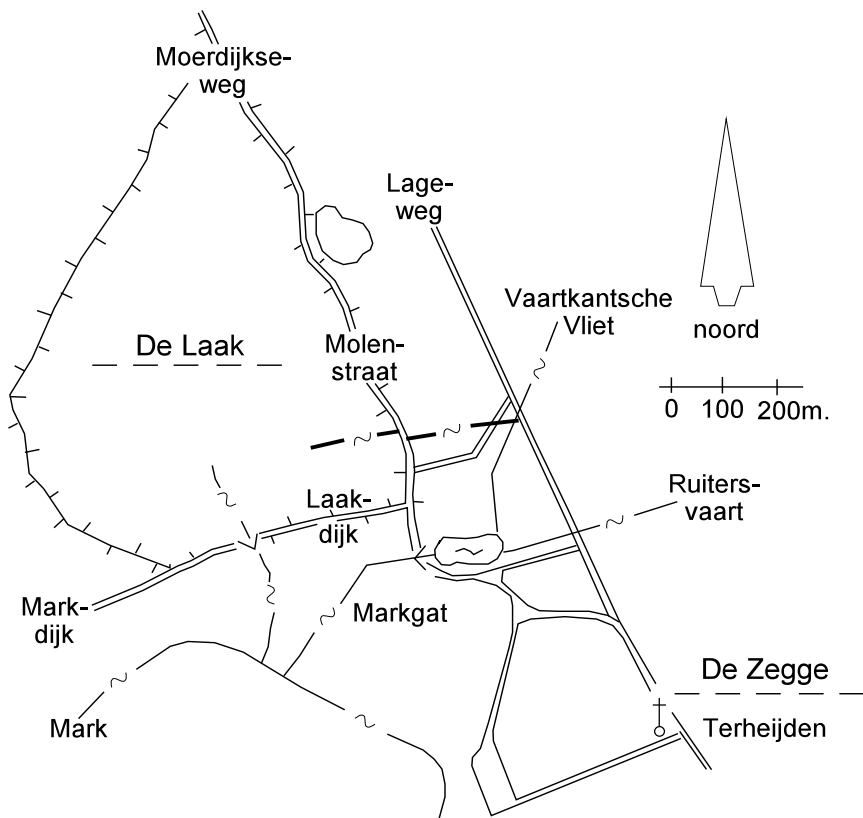
De door ons bestudeerde kaarten van het beleg geven, wat deze hindernis betreft, geen uitsluitsel. Untzen tekent op “Der Damm nach Zwaluwen” twee waldelen. Op de O.e.w.Verhoeven-kaart zijn bij “Den Dyck naer Swaluwe” de letters Aa geplaatst: “De Dijcken vande Zwaluwe ... doorghesneden van s’Conincx volck”. We zijn geneigd, wat militair-technische zaken betreft, aan de tekst van de militairen Gage, Barry en Pieri meer geloof te hechten dan aan die van pater Hugo (en zijn niet-militaire vertalers: Chifflet en Sueyro), temeer daar de kapitein Pieri tijdens de belegering van Breda te Terheijden verbleef en de hindernis aldaar dus met eigen ogen heeft kunnen aanschouwen.

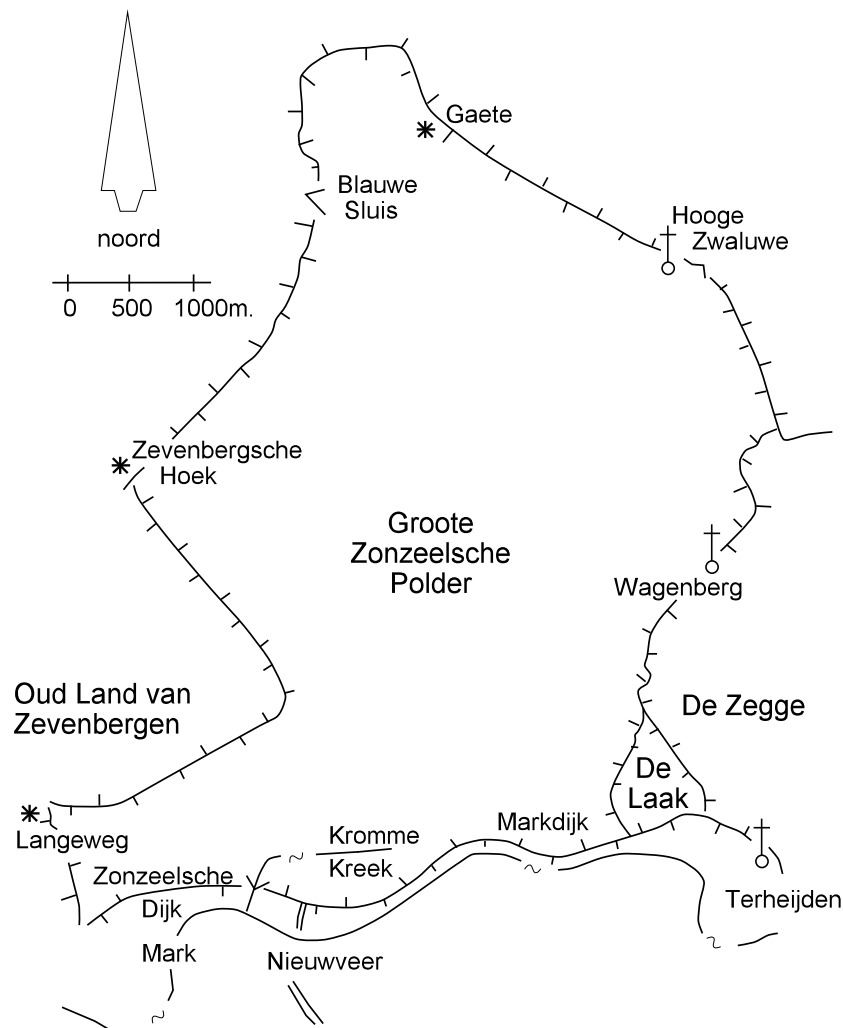
We veronderstellen dat de kruin van de 'Zeedyck' tot 1.8 meter boven NAP reikte, zodat de dijkkruin ook na overstroming van De Zegge begaanbaar bleef. De bodem van de deelcoupures zal dan $1.8 - 1.5 = 0.3$ meter boven NAP gelegen hebben, dat wil zeggen: 's zomers boven het waterpeil van de geïnundeerde en 's winters onder dat van de overstroomde Zegge. De Spanjaarden liepen (bewust of onbewust) het risico dat de (door het graven van twee deelcoupures verzwakte) 'Zeedyck' in de winter van 1624/25 door het

water uit de overstroomde Zegge doorbroken en over een zekere lengte weggespoeld zou worden. Dat dit niet is gebeurd, blijkt uit het feit dat in mei 1625 (bij een aanval van het staatse ontzettingsleger op Terheijden) de dijkweg weliswaar voor voertuigen versperd, maar voor voetvolk over de volle lengte begaanbaar was.

Pieri schrijft op blz. 65 dat: '... door de geringe regenval en de zeer lage waterstand (op de Mark) er (bij die aanval op Terheijden, in De Zegge) weinig water stond; daardoor was ook het terrein ter zijde van de dijk (tussen de 'Zeedyck' en de Lageweg, in De Zegge, alsmede de berm aan de kant van De Laak) begaanbaar. Aan beide kanten (van de dijk) trof men echter een doorgraving aan.' Om staatse aanvallers te hinderen, hadden de Spanjaarden -aansluitend op de beide deelcoupures- zowel in De Zegge als in De Laak een gracht gegraven. De meest voor de hand liggende plaats daarvoor in De Zegge was vanaf de (onklaar gemaakte) brug in de Lageweg over de Vaartkantsche Vliet, als aftakking van die Vliet naar en loodrecht op de dijk, het tracé van het huidige Molenpad. Aan de Laakkant liep de gracht, vermoedelijk eveneens loodrecht op de dijk, naar het diepste punt van De Laak. Beide grachten stonden ongetwijfeld vol water en waren zo diep dat ze niet konden worden doorschreden. Hiermee is tevens de plaats van de deelcoupures in de 'Zeedyck' bepaald: ongeveer 150 meter ten noorden van het punt waar de huidige Laakdijk op de Molenstraat aansluit.

De onderwaterzetting van de Groote Zonzeelsche Polder

Pieri schrijft op 29 okt. (blz. 28) in zijn dagboek: 'Er waren meerdere gaten gemaakt in de dijk die van Terheijden naar Zevenbergen loopt (de Markdijk), zodat het water overal (de Groote Zonzeelsche Polder) kon binnenstromen. Zo ontnam Z.E. (Spinola) de (staatse) vijand alle hoop over land (via de Groote Zonzeelsche Polder) een aanval op Terheijden te kunnen uitvoeren.' De Groote Zonzeelsche Polder waterde in het zuiden op de Mark af via een sluis die ongetwijfeld in het laagst gelegen deel van de polder lag, naar we veronderstellen in de monding van de Kromme Kreek, die ter hoogte van het Nieuwveer (hemelsbreed vier kilometer van de kerk van Terheijden) in de Mark stroomde. Spinola had de polder via deze sluis kunnen inunderen, maar door de grote afstand tot de eigen posities (in de noordwestrand van het dorp Terheijden) kon hij de sluis niet doorlopend laten bewaken. Daardoor zou de kans groot geweest zijn dat ze door de staatse patrouilles werd geopend om het water weer uit de polder te laten weglopen en daarna gesloten om het

buiten de polder te houden. Hij liet daarom de dijk tussen de Mark en de polder op een aantal plaatsen doorsteken.

In de Blaeu-tekst (blad 7, rechterkolom) lezen we: “Spinola ... deê by nacht de dijcken van de Marck op verscheyde plaetsen deursteken ...”. In de Latijnse Hugo-tekst (blz. 65) staat: “*Submissis praeterea nautis, noctu ripas Merkae fluminis, locis plurimis interscindit longitudine pedum v. millium ...*”, ‘vervolgens liet hij (Spinola) ’s nachts in de oevers (dijk) van de Mark door uitgezonden pontonniers op zeer veel plaatsen, over een dijklenge van vijfduizend voet (1.500 meter), openingen maken ...’. Het woord ‘uitzenden’ duidt er ons inziens op dat de coupures op grote afstand vóór de eigen linie werden gegraven. Dat het tijdens duisternis (door de vijand onopgemerkt) moest gebeuren, wijst erop dat de werkzaamheden niet vanuit de eigen posities beveiligd konden worden. Het ligt voor de hand dat de coupures ter hoogte van het Nieuwveer, deels in de Zonzeelsche Dijk deels in de Markdijk, zijn gegraven. Pieri schrijft op blz. 40 van zijn dagboek (2 jan.): ‘Onze soldaten die aan het begin van de dijk die naar Zevenbergen loopt (dat wil zeggen: op de plaats waar de Markdijk op de Laakdijk aansluit) op wacht stonden, zagen in de verte (op de Zonzeelsche Dijk) veel vijandelijke ruiters en voetvolk.’ Bij helder weer moet in het kale polderland waarneming op een afstand van drieënhalve kilometer mogelijk zijn geweest. Gezien de uitgestrektheid van de polder (ruim 2.000 hectare) zal hij pas na meerdere dagen door bij vloed binnenstromend Markwater geheel overstroomd- en daarna bij laag water op de Mark (eb) nooit geheel droog zijn geweest. De dijkweg vanuit Zevenbergen was na de doorgravingen onbegaan- en onberijdbaar, door de overstroming was dit na verloop van tijd ook het geval met het gehele polderoppervlak.

Op de Hugo, blz. 163-kaart valt de Groote Zonzeelsche Polder buiten het kaartbeeld. Op de Blaeu-, de Callot-, de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart is de zuidoost-punt van de onder water staande polder getekend en vallen de coupures in de Zonzeelsche Dijk en de Markdijk buiten het kaartbeeld. Op de Visscher-kaart is de gehele (zij het ten opzichte van de omgeving te klein afgebeelde) polder als nog niet geheel onder water staand getekend met, op de nog droge plaatsen, enkele grazende koeien.

De afsluiting van de dijkweg naar Zevenbergen

Behalve de (niet bewaakte) coupures in de Zonzeelsche Dijk en in de Markdijk ter hoogte van het Nieuwveer, was er door de Spanjaarden in de Markdijk, ter hoogte van de plaats waar deze op de Laakdijk aansluit, nóg een (bewaakte) coupure gegraven. Deze coupure diende niet zozeer om de Groote Zonzeelsche Polder onder water te zetten, dan wel om een staatse opmars vanuit Zevenbergen naar Terheijden ook daar te blokkeren. We vermoeden dat deze coupure onmiddellijk na aankomst van de Spanjaarden te Terheijden (eind aug.) werd gegraven, dat wil zeggen: vóór de coupures in de Zonzeelsche Dijk en de Markdijk bij het Nieuwveer. Pieri schrijft op blz. 65: “... per passare a detto taglio eraui un ponte di tauole a posta fatto, e da ambi le teste del ponte eraui li sua parapetti di terra, posta per sicurezza dei soldati, che di guardia vi stauano, quali teneuano ordine in occasione della venuta del nemico di tagliare il ponte, e di ririrarsi (ritirarsi) in Terheyden”, ‘om deze coupure met eigen patrouilles te (kunnen) passeren, lag er een speciaal daarvoor geconstrueerde vlonder over. Aan elke zijde (daarvan) lag (dwars over

de dijk) -ter beveiliging van de (Spaanse) soldaten die daar de wacht hielden- een aarden wal. Bij de komst van de vijand moesten die (soldaten) de vlonder verwijderen en zich daarna in de richting van Terheijden terugtrekken.’

In de Latijnse Hugo-tekst (blz. 98) is sprake van een dijk (de Markdijk) “... fluvio interlabente abscissus, vallóque parvo extrorsum praefectus”, ‘... die door een stroom doorsneden werd, waarbij aan de buitenzijde ervóór een walletje was opgeworpen.’ Volgens de Franse Chifflet-vertaling van deze tekst (blz. 122) werd de doorsnijding (“coupure”) gedekt door een kleine “demie lune”. Barry (zie voetnoot 6) noemt in zijn Engelse vertaling van de Hugo-tekst: “... a little trench from without ...”, ‘... een walletje aan de buitenzijde ...’, Sueyro (zie voetnoot 4) spreekt, in zijn Spaanse vertaling, van een coupure “... atravesado con su trinchera bien que pequena ...”, ‘... met een niet al te grote (hoge) dwarswal ...’ en Gage (zie voetnoot 5) vermeldt in zijn Engelse vertaling: “... a pallissado on the out side of it ...”, ‘... een paalwerk aan de buitenzijde ervan (van de coupure) ...’. Het Latijnse “vallóque” (Hugo-tekst) kan zowel ‘en met een wal’ als ‘en met een paalwerk’ betekenen, het Engelse woord “pallissado” (Gage) moet met ‘paalwerk’ worden vertaald. Onder een ‘niet al te grote (hoge) dwarswal’ (Sueyro) en ‘een walletje’ (Hugo) moeten we naar alle waarschijnlijkheid een borstwering verstaan. Een “demie lune” (Chifflet) was geen ‘halve maan’, maar een aan de rugzijde open veldwerk van uiteenlopende vorm.

Op de Blaeu-kaart is niet duidelijk te zien of er -bij de plaats waar de huidige Laakdijk op de Markdijk aansluit- in de dijkweg een coupure of dwars over de dijk een paalwerk is getekend. Op de Callot-kaart is op deze plaats de verovering van vaartuigen afgebeeld. Op de Hugo, blz. 125-kaart zijn de zijkanten van een aldaar in de dijk gelegen coupure verzwaard getekend en is duidelijk een overgang (vlonder?) zichtbaar. (In de Latijnse Hugo-tekst wordt overigens geen overgang genoemd, in de Chifflet-vertaling is sprake van “un pont volant”, ‘een wegneembare brug’.) Untzen tekent er op zijn kaart een coupure in de dijk en aan beide zijden daarvan een wal op de dijk. Hij vermeldt daarbij (letter Y): “Der Damm nach Sevenbergen durchstochen, verschantzt, mit Kön. Volck besetzt”, ‘de dijk naar Zevenbergen (was) doorbroken en verschanst (en werd) door soldaten van het koninklijke (Spaanse) leger bewaakt’. De O.e.w.Verhoeven-kaart toont “den Dyck naer Sevenberghen” zonder coupure, wal(len) of paalwerk. Volgens de legende (letters Aa) waren echter “De Dijcken vande Zwaluwe ende Sevenberchen doorghesneden van ’s Coninx volck”. Op de kaart zijn deze letters op de dijkweg van Terheijden naar Zwaluwe (Geertruidenberg) wel, maar op de dijkweg naar Zevenbergen niet geplaatst. Op de Visscher-kaart is in de zomerkade op de rechter Markoever, ongeveer 100 meter ten zuiden van de Laakdijk, een coupure getekend. Daarbij is het nummer 27 geplaatst: “...ende Dijk hier doorgesteken door Sr. Baglione”. Dit is ongetwijfeld (wat locatie betreft) een mistekening: de kade werd op die plaats doorsneden door de waterloop waarmee De Laak via een sluis in de Laakdijk op de Mark afwaterde en behoefde dus niet ‘doorgesteken’ te worden. Er wordt hoogstwaarschijnlijk mee bedoeld dat de Spanjaarden (Baglione) de Markdijk, ongeveer 100 meter ten westen van de plaats waar ze op de Laakdijk aansluit, hebben (heeft laten) doorgraven.

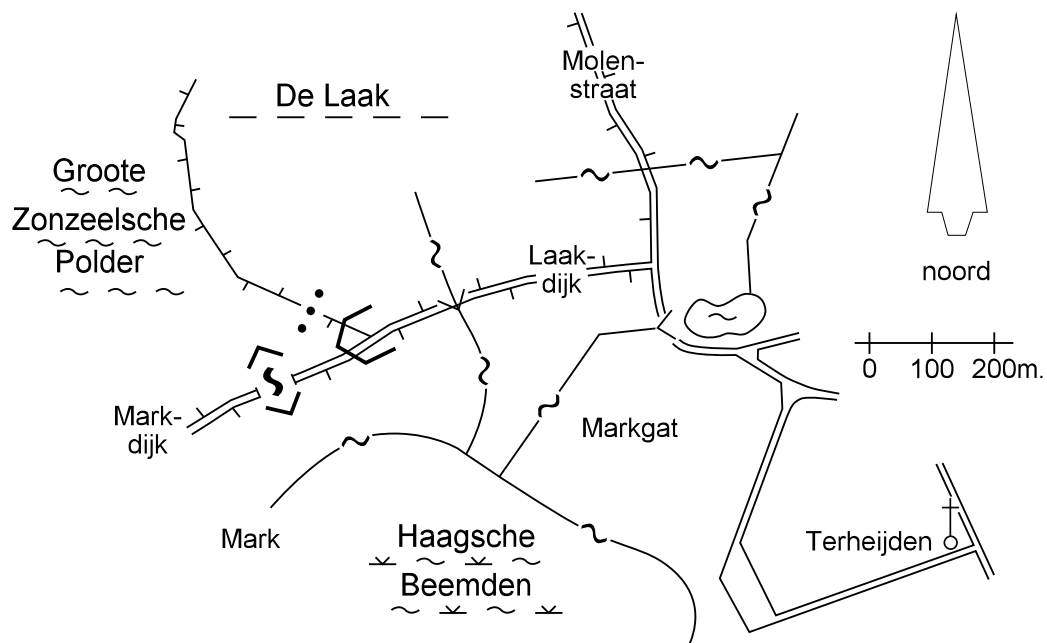
We nemen aan dat:

- dwars over de kruin van de Markdijk, iets ten westen van de plaats waar ze op de Laakdijk aansluit, een borstwering werd opgeworpen, waarachter op uitkijk- of als

- luisterpoststaande Spanjaarden dekking tegen vijandelijk vuur vonden;
- aan de Terheijdense kant van de borstwering de Markdijk zo diep werd doorgraven dat deze coupure ook bij zomers laag water op de Mark niet doorschrijdbaar was;
- over de coupure een plank werd gelegd, waarover de wachtposten zich bij een vijandelijke nadering in de richting van Terheijden moesten terugtrekken. Bij hun vertrek moesten ze deze plank meenemen, dit om te voorkomen dat de vijand er gebruik van zou maken;
- de beide taluds van de coupure (met graszoden?) waren bekleed, dit om te voorkomen dat ze door in- en uitstromend water zo breed zou uitschuren dat ze ook voor het eigen (wacht)personeel niet meer overschrijdbaar zou zijn (er geen vlonder meer over gelegd kon worden).

De vlonder over de coupure (en daarmee de wachtopstelling aan de Zevenbergse kant ervan om hem te bewaken) was nodig om eigen (Spaanse) patrouillegang met voetvolk over de dijk in de richting van het Nieuwveer mogelijk te maken. Dat er door de Spanjaarden over de Markdijk werd gepatrouilleerd, blijkt uit de Pieri-tekst (blz. 39/40, 1 jan.): ‘Die morgen vroeg verschenen er vijf bewapende (staatse) vaartuigen op de Mark bij Terheijden; Carlo Roma zond er met spoed voetvolk heen ...’. Dat er ook aan de Terheijdense kant van de coupure een borstwering zou zijn opgeworpen (Pieri), lijkt ons onwaarschijnlijk: het Spaanse wachtpersoneel moest hier bij een vijandelijke nadering uitsluitend waarschuwen, niet verdedigen.

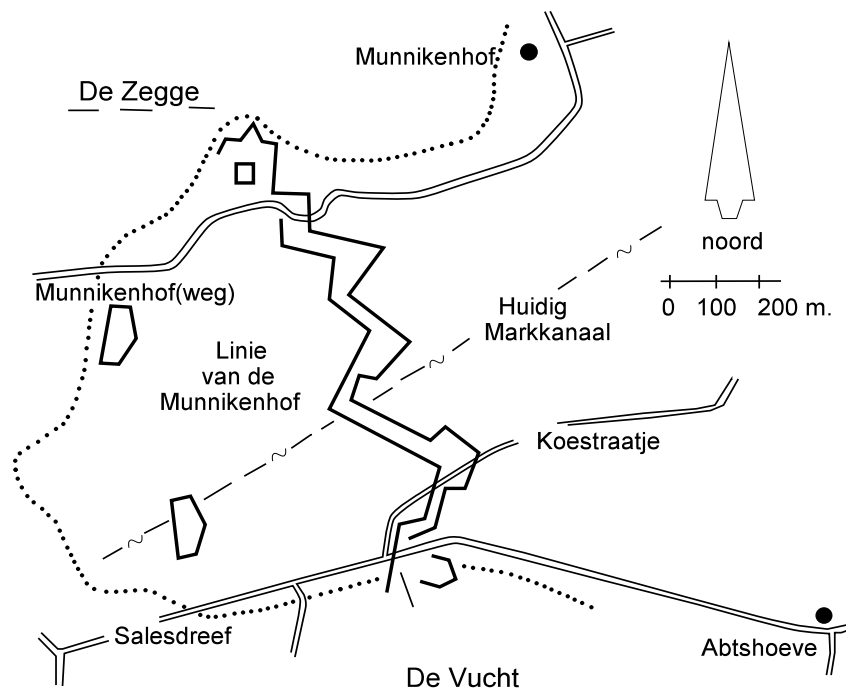
De geringe breedte van de dijkkruin bood niet voldoende ruimte om er een veldwerk (‘demie lune’, Chifflet) op te werpen. De (driehoekige) plaats waar de Markdijk en de Laakdijk bij elkaar komen en de Laakdijk in noordelijke richting afboog, bood die ruimte wél. Daarmee is (bij benadering) de plaats van de coupure bepaald: ze lag op meer dan 50 meter (handgranaat-werpfstand) en minder dan 225 meter (de maximale schootsafstand van een musket) van het veldwerk op die driehoek.

Een paalwerk op de Markdijk (Hugo, Gage) zou de waarneming in de richting van Zevenbergen hebben belemmerd. We vermoeden dat het paalwerk dwars over het noord-zuid lopende deel van de Laakdijk (tussen de overstroomde Groote Zonzeelsche Polder en de geïnunderde Laak) op iets meer dan handgranaat-werpfstand van het veldwerk is geslagen en als hindernis diende op de rechterflank daarvan tegen een vijandelijke nadering uit de richting Wagenberg.

Op de waterscheiding tussen De Zegge en De Vucht

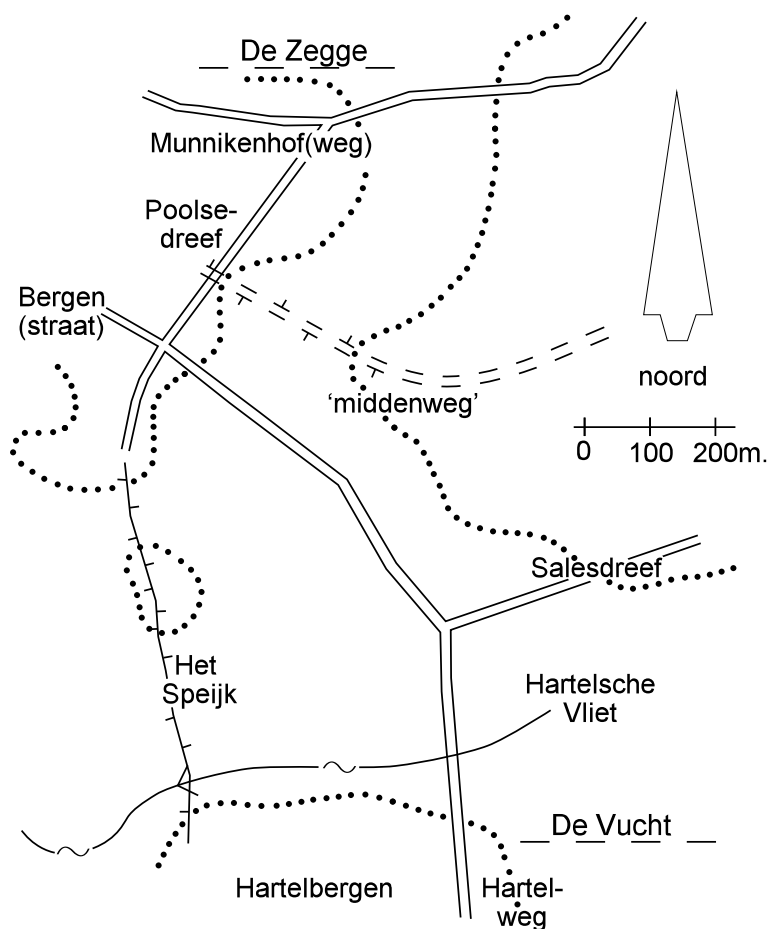
In 1701 zou door Menno, baron van Coehoorn, dwars over de waterscheiding tussen de geïnunderde Zegge en de dito Vucht, een verdedigingslinie worden aangelegd: de Linie van de Munnikenhof. Op deze, voor de verdediging gunstige plaats, richtte Baglione in 1624/25 een steunpunt in.

Een overstroomde Zegge en Vucht

Als bij springvloed op de Mark De Zegge en De Vucht diep onder water liepen, kwam '... de weg tussen de legerkampen ... zo diep onder water (te staan) dat ze drie dagen lang slechts per vaartuig bereikbaar waren. In die periode waren onze legerkampen van elkaar gescheiden ... We konden elkaar niet met karren bereiken en hadden niet voldoende vaartuigen.' (Hugo-tekst, blz. 104/105). Met de 'slechts per vaartuig bereikbare' legerkampen wordt met name dat van Roma te Terheijden bedoeld, met de 'van elkaar gescheiden kampen' het legerkamp Balançon te Teteringen, respectievelijk de legerkampen Baglione op de Hartelbergen en Roma te Terheijden.

Bij springvloed stond het water in het stroomdal van de Hartelsche Vliet zo hoog dat de weg tussen de Hartelbergen (de Hartelweg) en Het Zand (de Bergenstraat) over een lengte van 800 meter, en de weg tussen de Hartelbergen en de waterscheiding (Salesdreef) over een lengte van 400 meter niet berijdbaar was. De dijk tussen de Hartelbergen en Het Zand (langs Het Speijk) was dan ook niet begaanbaar. Ook een 300 meter brede strook van de waterscheiding ten oosten van Het Zand, ter hoogte van de huidige Poolsedreef, stond dan onder water. Het legerkamp Roma was dan niet voor verzorgingsvoertuigen bereikbaar en het wachtpersoneel op de waterscheiding kon niet te voet vanuit het legerkamp op de Hartelbergen afgelost worden.

Spinola vreesde dat de staatsen dan Breda zouden kunnen bevoorraden. Vanuit de havenplaats Geertruidenberg zouden levensmiddelen per voertuig via Made en de buurtschap Stuivezand naar de noordoost-rand van De Zegge (bij de buurtschap Eind van Den Hout) kunnen worden gebracht en vandaar met platbodem-vaartuigen over De Zegge en De Vucht naar Breda.

Pieri schrijft op blz. 42, 27 jan.: “Sendo stata Sua Eccellenza auuisata, che il nemico ... voleua venire dalla Borghiera di là dalla Riuiera, e trauersare la Riuiera Merche alla volte del Leuante, con le barche, sendo il quartiere del Baglione in quella parte in tal maniera

abbondante d'acqua, che vi si saria potuto nauigare, ... alla volta di Bredà.” Bij een letterlijke vertaling hiervan krijgen we een, in topografisch opzicht, onbegrijpelijke tekst. We menen deze Italiaanse tekst dan ook te mogen interpreteren als: ‘Spinola was gewaarschuwd dat de staatsen van plan waren met platbodem-vaartuigen vanaf het Eind van Den Hout over De Zegge varend het stroomdal van de Hartelsche Vliet te kruisen. Met een veilige bocht in oostelijke richting om de Hartelbergen heen, zou men, buiten het schootsbereik van de aldaar opgestelde musketschutters, over De Vucht varend, Breda kunnen bereiken.’ We merken op dat het paalwerk dat vanuit Teteringen door De Vucht werd geslagen op 17 jan. nog niet tot bij het Callooysche Gat was gevorderd.

Pieri vervolgt op blz. 42: ‘Z(ijne) E(xellentie) gaf bevel de doorvaartopening (tussen De Zegge en De Vucht) met een 300 pas lange en 8 pas brede dam af te sluiten.’

We veronderstellen dat de ‘dam’ een verhoging van de ‘middenweg’ was, de lengte van 450 meter duidt erop dat de kruin ervan (twee voet?) boven de waterspiegel uitstak, de breedte van 12 meter dat ze met wagens berijdbaar was. Spinola sloeg hiermee twee vliegen in één klap: hij sloot de doorgang tussen De Zegge en De Vucht voor staatse vaartuigen af en herstelde de landverbinding tussen het legerkamp Balançon bij Teteringen en het legerkamp Roma te Terheijden.

Geen van de door ons bestudeerde kaarten brengt de doorvaartopening en de dam in beeld. De ‘Italiaanse’ Visscher-kaart (zie voetnoot 2) vermeldt echter:

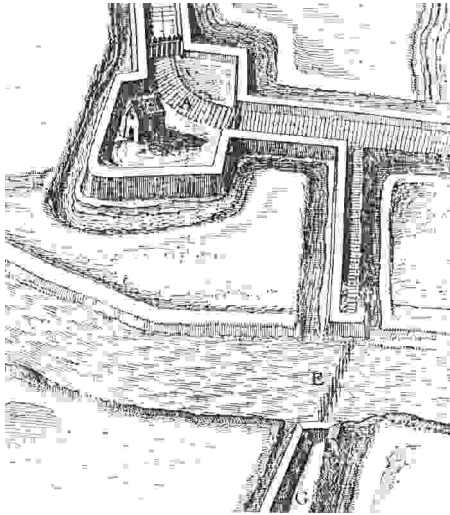
- “La gran Diga”, de ‘lange dijk’ in De Vucht (hiermee wordt de Zwarte Dijk bedoeld);
- de “Noua Digi”, ‘nieuwe dijk(en)’ (half vrouwelijk enkel-, half mannelijk meervoud!) in de Haagsche Beemden en
- een “Noua Diga incaminata dallo Spinola”, ‘nieuwe, door Spinola aangelegde dijk’ op de waterscheiding tussen De Zegge en De Vucht.

3 De Spaanse veldwerken in het vak Terheijden

De insluitingslinies

Bij de nadering van het staatse veldleger (dat zich op 30 sep. bij Made nestelde) werd tussen de kapel van Teteringen en de rivier de Mark een voorlopige contra- en circumvallatie ingericht. Langs de Groenstraat in Teteringen werd een contra- en een circumvallatie'wal' opgeworpen en dwars door de geïnundeerde Vucht, langs de Zwarte Dijk, een gecombineerde contra- en circumvallatie in de vorm van enkele kleine redoutes aangelegd. Tussen de Hartelbergen en de dijkweg door de Haagsche Beemden werd weer gekozen voor een voorlopige circum- en contravallatie'wal', waarvan de laatste door de stroomgeul van de Mark als paalwerk (nummer 1) werd uitgevoerd. Nadat het staatse leger zich op 25 okt. op de Langstraat en bij Roosendaal had teruggetrokken, bleef de voorlopige contravallatie langs de Zwarte Dijk als definitieve- gehandhaafd. De door ons bestudeerde belegeringskaarten tonen in het vak Terheijden geen voorlopige circumvallatie'wal'. Baglione had een andere opvatting dan Spinola over de manier van insluiten in zijn vak. We nemen aan dat het Spinola's stafofficieren de nodige tijd (de gehele maand sep.?) en overredingskracht heeft gekost (mogelijk een persoonlijk ingrijpen van Spinola) om de eigenzinnige Baglione ertoe te brengen het circumvallatieplan uit te voeren. In okt. was de dreiging van het staatse veldleger bij Made te groot om daar in het vak Terheijden alsnog mee te beginnen, na okt. werd (net als elders in de insluiting) ook in het vak Terheijden met de aanleg van de definitieve circumvallatie begonnen.

De contravallatie

Fragment van de illustratie “Pag.81.”
in de Hugo-tekst;
de bovenkant is naar het westen gericht.
A = “Agger tabulis constratus.”,
‘de/een dijk(weg) met een wegdek
van planken’.
E = “Vallus quadruplex seu
palisade in flumine Merka.”,
‘(één van de) vier paalwerken
door de rivier de Mark’.
G = “Loricula nostrorū trans Merkam.”,
‘een korte wal van de onzen (Spanjaarden),
(die) op de andere (rechter)oever
van de Mark (doorloopt)’.

In de bocht van de dijkweg door de Haagsche Beemden is op de Blaeu- en de Callot-kaart in de contravallatie’wal’ langs de dijk een redoute getekend.

Op de illustratie in de Hugo-tekst (“Pag.81.”) zien we daar een vrijwel vierkant veldwerk, dat iets groter lijkt te zijn dan de redoutes elders in de insluiting. In dit veldwerk is een wachtgebouw getekend, er doorheen een met planken belegde rijweg over de dijk, welke weg in beide richtingen met een hekwerk afgesloten is (kon worden). Op de Untzen-kaart is dit veldwerk meer bolwerk-vormig, ontbreken de beide hekwerken en zijn er in de noordwesthoek (aan de circumvallatie-zijde) twee kanonnen getekend. Op de O.e.w.Verhoeven-kaart ontbreekt dit veldwerk. We nemen aan dat ter hoogte van paalwerk nummer 4 door de Mark, in de knik van de dijkweg, op het jaagpad langs de Mark, in de contravallatie’wal’:

(H.01) een redoute-vormig veldwerk

is opgeworpen, van waaruit de Mark en paalwerk nummer 4 werden bewaakt. Het lijkt ons onwaarschijnlijk dat dit veldwerk zo omvangrijk is geweest dat er, naast de er doorheen lopende rijweg en een wachthuis, ook nog ruimte was om geschut op te stellen. Daarvoor zou men naar het drassige gebied naast het smalle jaagpad veel grond vanaf de Hartelbergen hebben moeten opvoeren. Het lijkt ons mogelijk dat in de Mark bij dit veldwerk een Spaans patrouillevaartuig afgemeerd lag.

Op de Blaeu-kaart eindigt de contravallatie’wal’ bij veldwerk H.01, de tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart situeert langs de dijkweg geen ’wal’. Op de Callot-kaart loopt de ’wal’ door tot bij de pontonbrug, op de Hugo-illustratie (“Pag.81.”), de Hugo, blz. 163- en de O.e.w.Verhoeven-kaart buigt een wal (met borstwering) ongeveer halverwege tussen de knik en de pontonbrug van de dijkweg af en sluit daarna op paalwerk nummer 1 aan. Op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163-, de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart, alsmede op de Hugo-illustratie (“Pag.81.”) is tussen dit paalwerk en de steunpuntwal op de Hartelbergen een contravallatiewal (met borstwering) getekend. Op de Hugo-illustratie is

daarbij de letter G geplaatst: “Loricula nostrorū trans Merkam.”, ‘een korte wal van de onzen (Spanjaarden), (die) op de andere (rechter) oever van de Mark (doorloopt.)’ en op de O.e.w.Verhoeven-kaart de letters Hh: “Parapetten oft hooghe Borstweringhe (wal met borstwering) voor deffensie vande Musquettiers”.

Tussen de Hartelbergen en het Callooysche Gat stond de rechter oeverwal van de Mark bij winterse springvloed onder water, de Strikberg bleef dan droog. Op geen van de door ons bestudeerde kaarten van het beleg is daar een contravallatiewal afgebeeld. De tekenaar van de Blaeu-kaart plaatst langs de Oude Baan ter hoogte van de Strikberg het cijfer 2: “Forts et redoutes d Paolo Baglioni”, ‘(één van de) schansen en redoutes van Paolo Baglione’, en situeert pal ten noorden van het Callooysche Gat (bij de plaats waar de Zwarte Dijk op de Oude Baan aansluit) een redoute. Callot situeert deze redoute langs de Oude Baan ter hoogte van de Strikberg en plaatst daarbij de letter N: “Fuertes y redutos del Ballon”, ‘(één van de) schansen en redoutes van Baglione’. Ook op de Hugo, blz. 163-, de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart is op deze, naar we aannemen juiste, locatie:

(H.02) een redoute
opgeworpen.

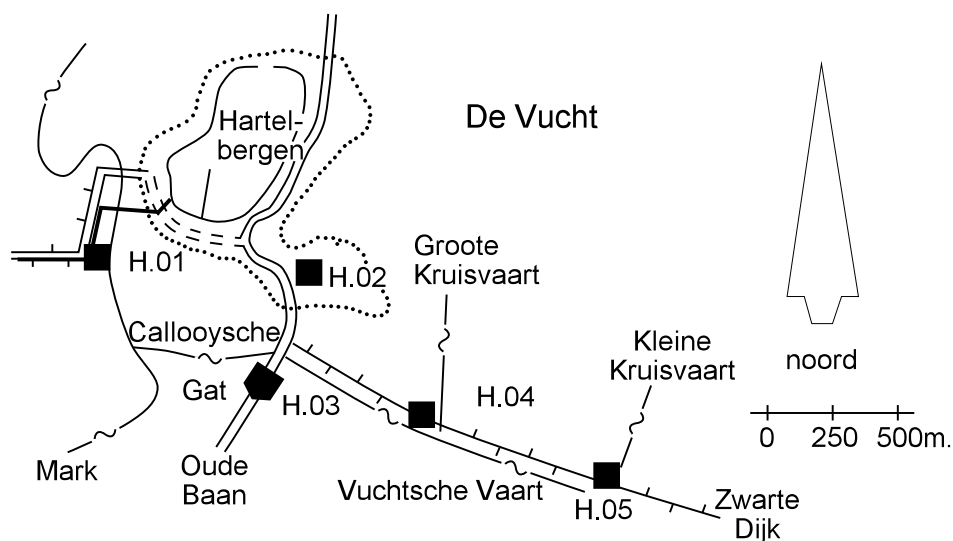
Ook tussen de Mark (ter hoogte van het Callooysche Gat) en de Groenstraat te Teteringen werd, in de ’s zomers geïnnundeerde- en ’s winters overstroomde Vucht, geen contravallatiewal opgeworpen. Daar volstond men, pal ten zuiden van de Hooge Brug op de Oude Baan, met:

(H.03) een lunet,
die in de Visscher-legende (nummer 22) “... des Marquis uysterste Schilt-wacht” wordt genoemd.

Op de plaats waar nu nog de Groote Kruisvaart de Zwarte Dijk kruist en op de Vuchtsche Vaart aansluit, lag:

(H.04) een kleine redoute,
en waar de Kleine Kruisvaart destijds de Zwarte Dijk kruiste en op de Vuchtsche Vaart aansloot, eveneens:

(H.05) een kleine redoute

Een steunpunt op de Hartelbergen

Baglione kreeg van Spinola opdracht op de Hartelbergen een legerkamp in te richten. Na aankomst ter plaatse begon hij echter eigenzinnig met het opwerpen van een wal die het gehele rivierduin zou insluiten. Door de grillige omtrek van het duin kreeg die wal niet de vierkante vorm en de betrekkelijk geringe omvang van een, naar klassiek voorbeeld ingericht, legerkamp zoals dat bij Teteringen en Hage zou worden ingericht. Volgens Nicoletti 7) nam Baglione zelf zijn intrek in één van de behuizingen van de buurtschap Hertel, bestemde hij een deel van het middenterrein voor wapenplaats en liet hij aan de noord- en zuidzijde daarvan tenten opzetten en hutten bouwen. In de noordrand van het duin liet hij een schans opwerpen en in de zuidrand wilde hij een tweede schans aanleggen. Hij richtte dus niet, zoals zijn opdracht luidde, een legerkamp, maar een steunpunt in. We hanteren in deze studie de term 'steunpunt' voor een omwald terrein dat vanuit daarin gelegen schansen hardnekkig verdedigd kon worden en waarbinnen doorlopend troepen gelegerd waren.

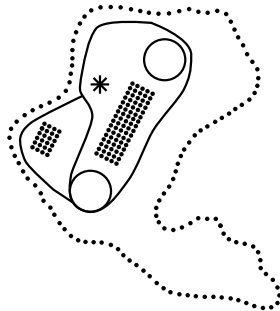
Toen hij op 1 sep. opdracht kreeg de tijdelijk onder zijn bevel gestelde 2.000 man voetvolk naar het vak Hage te dirigeren, hield hij 1.000 man daarvan op de Hartelbergen achter. Als argument daarvoor voerde hij bij Spinola's stafofficier Van Medina aan dat de omtrek van de omwalling zo groot was dat hij die 1.000 man voor de verdediging van die wal niet kon missen. Van Medina gaf Baglione te verstaan dat hem onmogelijk meer troepen konden worden toebedeeld, dat de 1.000 man alsnog naar het vak Hage moesten vertrekken en dat de omwalling tot die van een wél verdedigbaar klassiek legerkamp moest worden verkleind. De suggestie zo'n legerkamp óf op de oost-, óf op de westrand van het duin in te richten, wees Baglione af: zijn comfortabele behuizing zou dan buiten de omwalling vallen en ontruimd moeten worden. Uiteindelijk moest (volgens Nicoletti) Spinola persoonlijk Baglione tot de orde roepen. Baglione stuurde de 1.000 man voetvolk alsnog (op 6 sep.) naar het vak Hage, maar handhaafde eigenzinnig de omwalling op de zuid-, oost- en noordrand van het duin en trok die aan de westkant verkort door. Hij bleef zijn "Case con il pozzo abitazione del baglione", 'huizen met waterput, het verblijf van Baglione' (Nicoletti) bewonen, handhaafde de schans in de noordrand en wierp de schans in de zuidrand alsnog op.

Op de Blaeu-kaart is op de Hartelbergen een ruime, onregelmatig gevormde omwalling getekend met daarbinnen enkele rijen soldatenhutten en het nummer 7: "Quartier de Paolo Baglioni ...", het 'legerkamp ... Baglione'. Callot tekent op zijn kaart een soortgelijke omwalling en rijen soldatenhutten. Volgens de Callot-legende, letter B: "Dunas, adonde se aquartelò ... Paulo Ballon" waren op het rivierduin troepen van Baglione gelegerd (de letter B ontbreekt op de kaart).

Op de Hugo, blz. 45-kaart (die een vroeg stadium van de insluiting in beeld brengt) is binnen een omwalling op de Hartelbergen de letter G geplaatst: "Statio Balionij ...", 'het legerkamp Baglione' en zijn enkele rijen soldatenhutten getekend. Op de Hugo, blz. 125-kaart (een later stadium) is de letter D: "Castra Paulli Ballionij", 'het steunpunt

7) *'SVPPLIMENTO DELLE GVERRE DI FIANDRA DOPO LA TREGVA, CON L'ORIGINE DELL' Armi nella christianità, ET IL MARAVIGLIOSO ASSEDIO Di Bredà coll' acquisto fatto dal MARCHESE SPINOLA SCRITTO, E LINEATO DA GABRIELE NICOLETTI ...*, TERNI, 1650.

Baglione' geplaatst en zijn binnen een omwalling enkele rijen hutten afgebeeld. De Hugo, blz. 163-kaart (een nóg later stadium) toont "Statio Paulli Baglionij", het 'legerkamp Baglione' (letter E) als een binnen een ruime omwalling gelegen rij soldatenhutten. Binnen

deze omwalling is een afzonderlijk omweld gebouw (*) getekend. We vermoeden dat daarin een voorraad kruit was opgeslagen. Tegen de buitenkant van het verkorte westelijke waldeel is (aansluitend) nog een wal getekend, die de westelijke rand van het duin volgt. Binnen deze omwalling zijn ook enkele rijen hutten getekend. Baglione heeft blijkbaar zijn, door Spinola omstreden, aanvankelijke plan om het gehele rivierduin te omwallen alsnog uitgevoerd.

Untzen tekent op zijn kaart "Cor. Baglioni Quar", het 'legerkamp van kolonel Baglione' binnen een langwerpige omwalling. Daarbinnen situeert hij rijen hutten, een tent, een huis (de behuizing van Baglione?), een omweld gebouw (kruithuis?) en een paar barakken. Op de O.e.w.Verhoeven-kaart is op de "Conyns Bergh" een omwalling getekend die (wat vorm betreft) op die van de Untzen-kaart lijkt. Daarbinnen zijn een tent, enkele barakken en soldatenhutten getekend. De Visscher-kaart toont op de "KONYNS BERG" of "Groote Warande" een huis met daarnaast een waterput en een putgalg.

De op de Hartelbergen gelegerde troepen

Op de Hartelbergen waren gelegerd:

- het **regiment** Italianen van Paolo **Baglione** (Callot-legende, nummer 71: "Tertio del Ballon", Untzen-legende, letter W: " ... Fendlein von Sig. Paolo Baglioni, Italianischen Regiments" en O.e.w.Verhoeven-legende, letter X: "Drapeaux van Sr. Paolo Baglioni, Italianen van zijn Tertio".
- het **regiment** Schotten van Archibald Campbell, graaf van **Argyll** (Callot-legende, nummer 69: "Tertio de Escocesces del Conde de Arguil", Untzen-legende, letter W: " ... Fendlein Conte d'argil" en O.e.w.Verhoeven-legende, letter X: " ... Drapeaux ... Schotten vanden Grave d'Argil".
- **compagnieën** Italianen **van het regiment Adda** (Untzen-legende, letter W: "Fendlein Sig. Conte Franc. Data ...", O.e.w.Verhoeven-legende, letter X: "... Drapeaux ... van Conte Francisco Dada ...");
- een aantal **zelfstandige**, niet tot een regiment behorende **compagnieën**, waaronder één (of meer) uit 's-Hertogenbosch afkomstige en door Van Grobbendonck jr. aangevoerde (Callot-legende, nummer 70: "Compañias de Bolduque", Untzen-legende, letter W: " ... vieler anderer Frey Fendlein", O.e.w.Verhoeven-legende, letter X: " ... veel andere vrije Compagnie".)
- **compagnieën** Luikenaars (Walen) **van het regiment Henin** (Untzen-legende, letter W: " ... Fendlein Walons. Graf. de Hennyn ...", O.e.w.Verhoeven-legende, letter X: "Drapeaux Walen vanden Grave d'Hennyn ...". De andere compagnieën van dit regiment waren in het vak Hage gelegerd.

De graaf van Henin verbleef in het stafkamp van Spinola, de graaf van Argyll op de Hartelbergen. We veronderstellen dat Van Argyll, mocht door een hoge waterstand in het stroomdal van de Vuchtsche Vaart de verbinding tussen de Hartelbergen en de

waterscheiding tussen De Zegge en De Vucht verbroken zijn, in de sector Waterscheiding van het vak Terheijden de dan aldaar tijdelijk gelegerde troepen commandeerde.

Op de noordrand van de Hartelbergen liet Baglione, vóór 6 sep., binnen de omwalling van het steunpunt:

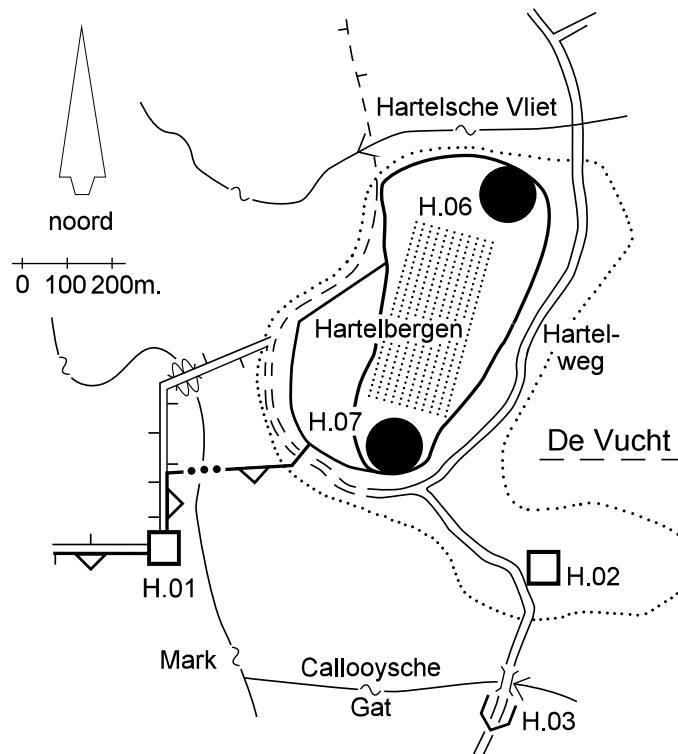
(H. 06) een vijfpuntige sterrenschans

opwerpen, van waaruit hij met geschut de voorde in de Hartelweg (door de Hartelsche Vliet) kon bestrijken. Het steunpunt fungeerde hierdoor in feite (in geval van een doorbraak in de circumvallatie bij Terheijden of op de waterscheiding) in tweede lijn als deel van de circumvallatie.

Ná 6 sep. (de Hugo, blz. 45-kaart schetst de situatie vóór-, de blz. 125-kaart ná 6 sep.) werd op de zuidrand van de Hartelbergen, eveneens binnen de steunpuntomwalling:

(H. 07) een vierkante schans met hele bolwerken

opgeworpen. Dit veldwerk maakte (in tweede lijn) deel uit van de contravallatie.

De 'Voorm(alige) Schans Spinola'

Op de huidige Topografische-kaart van Nederland is op de zuidelijke helft van de Hartelbergen een rechthoekige schans met hele bolwerken afgebeeld met daarbij het opschrift "Voorm Schans Spinola".

Fragment van de
Topografische-kaart,
schaal 1 : 25.000;
de bovenkant is naar het
noorden gericht.
Links is het 17de-eeuwse,
bochtige tracé te herkennen
van de nu genormaliseerde
en gekanaliseerde Mark.

Na de uittocht van het staatse garnizoen van Breda in 1625 zijn, om te voorkomen dat de vijand bij een poging Breda te heroveren er gebruik van zou maken, de Spaanse insluitingswerken geslecht. Van der Hoeven schrijft op blz. 160 dat daarbij de schans H.07 op de Hartelbergen “... in ’t belang van de verdediging der vesting ...” werd gespaard. De Mark moest ook na de verovering van Breda als vaarweg tussen Holland en Breda geblokkeerd blijven, de bestaande blokkade bij Terheijden lag echter op te grote afstand om vanuit het weer Spaanse Breda bewaakt te worden. We veronderstellen dat de blokkade daarom verplaatst is naar de Hartelbergen (tussen de bruggenhoofden van de verwijderde pontonbrug) en dat in schans H.07 vanuit Breda een Spaanse wachtcompagnie gelegerd werd. De commandant van het vak Teteringen, de kolonel Van Balançon, werd, ongetwijfeld op voordracht van Spinola, door de landvoogdes tot gouverneur van het Spaanse Breda benoemd. Heeft hij uit erkentelijkheid de tot dan toe naamloze schans H.07 de naam ‘Spinola schans’ gegeven?

Nadat Frederik Hendrik in 1637 Breda had heroverd, moest de vaarweg tussen Holland en Breda niet meer worden versperd, maar juist worden opgehouden. Daartoe werden in 1639 “... verdedigingswerken bij Terheyden aanbesteed” (Van der Hoeven, blz. 187): voor een ‘Groote Schans’ op de Hartelbergen en een ‘Kleine Schans’ bij Terheijden-dorp. De ‘Groote Schans’ werd qua omvang ruim viermaal zo groot als de ‘Spinola schans’, de huidige ‘Voorm Schans Spinola’ is dus niet het restant van de ‘Spinola schans’ uit 1624/25, maar van de ‘Groote Schans’ uit 1639.

De circumvallatie tussen de Achter Emerdonk en de pontonbrug over de Mark bij de Hartelbergen

De langs de dijkweg door de Haagsche Beemden opgeworpen circumvallatie’wal’ (evenals de daar gelegen contravallatie’wal’ in feite een verbreding van de dijk, met daarop een borstwering,) liep vanaf de Achter Emerdonk (in tegenstelling tot de contravallatie’wal’) door tot aan de pontonbrug over de Mark bij de Hartelbergen. Deze, op 9 of 10 sep. gebouwde brug moest uiteraard niet alleen tegen aanvallen per vaartuig via de Mark (door paalwerken, die aan weerszijden van de brug dwars door de rivier werden geheid,) worden beveiligd, maar ook tegen aanvallers die te voet via de dijkweg of vanaf de Hartelbergen naderden, worden bewaakt en verdedigd.

In de Latijnse Hugo-tekst (blz. 26) lezen we dat Spinola “Loricae à cespite ad vtramque ripam ponti pro frontibus praestructae ...”, ‘een lage wal van graszoden op de beide oevers (van de Mark) aan het uiteinde van de brug ...’, liet aanbrengen. Chifflet vertaalt dit (blz. 31) met: “... au deux extremités du pont, des demyes lunes de gazon, pour garder l’approche”, ‘... op de beide uiteinden van de brug, ter bewaking van de toegang, een halve maan van plaggen’. Met een ‘lage wal’ wordt naar alle waarschijnlijkheid een veldwerk bedoeld waarvan de omwalling slechts iets hoger dan een borstwering was. Chifflet noemt dit veldwerk een ‘halve maan’. Ook Sueyro (zie voetnoot 4) vermeldt dat “... en ambos los bordes vna media luna ...”, ‘... op beide oevers een halve maan ...’ lag. In de legende van een Verhoeven - kaart 8) is sprake van (nummer 3): “Die Schiffbruck bisseit desz halben Monds”, ‘de schipbrug naast de halve maan’ (‘desz halben Monds’ is tweede naamval enkelvoud).

Op de door ons bestudeerde kaarten van het beleg zijn op de beide bruggenhoofden (veelal onduidelijk getekende) veldwerken van uiteenlopende vorm te zien. Op de illustratie in de Hugo-tekst (“Pag.81.”) is op de rechter Markoever een lunet-vormig veldwerk met een gesloten keel (achterzijde) getekend. De ‘rondweg’ loopt daar via een coupure in de keelwal en een in de stroomopwaarts gekeerde facewal doorheen. Op de linker oeverwal is op deze illustratie rond het bruggenhoofd een redoute-vormig veldwerk met een coupure (voor de ‘rondweg’) in de naar de brug gekeerde- en de daartegenover gelegen wal getekend.

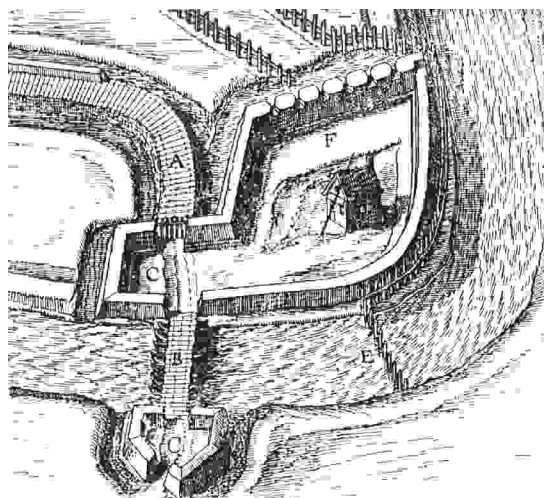
Volgens Mohr 9) wordt in de vestingbouwkunde soms (ten onrechte) met de term ‘halve maan’ ook wel een ravelijn aangeduid.

Hugo schrijft op blz. 80 dat op ieder eind van de dijkweg (bij de Achter Emerdonk en bij de pontonbrug) een batterij werd ingericht. In de Pieri-tekst (blz. 33/34, 7 dec.) lezen we: ‘Z.E. (Spinola) gaf bevel in het vak Baglione (de sector Hartelbergen in het vak Terheijden) extra geschut op te stellen: dat deed men (Baglione) op (enkele nieuwe) locaties waar dit het meest noodzakelijk werd geacht.’ We vermoeden dat dit onder andere slaat op het inrichten van een batterij bij de pontonbrug. Op de Untzen-kaart staan in een uitbouw van het veldwerk rond het bruggenhoofd op de linker Markoever enkele kanonnen getekend en zijn daarbij de letters Bb geplaatst: “Die Schiffbrücke bey Sig. Baglioni Quartier uber die Einfahrt zu beyden seyten, hin und wieder mit Forten/Schantzen, Platta formen und Battereyen mit groben Stücken wol versehen.” We vertalen dit als: ‘De pontonbrug bij het legerkamp Baglione, waar op beide oevers pal naast de ‘rondweg’ een veldwerk is opgeworpen en waar ter verdediging kanonnen zijn opgesteld.’ Op de O.e.w.Verhoeven-kaart staan bij dit veldwerk de letters Gg: “(één van de) Platte Formen ende andere plaatsen voorzien met Gheschudt.”

Op de illustratie (“Pag.81.”) in de Hugo-tekst is stroomafwaarts tegen het redoute-vormige veldwerk rond het bruggenhoofd op de linker Markoever, in de bocht van de Mark, een veldwerk getekend met in de naar de Haagsche Beemden gekeerde wal zes schietsleuven voor (evenzovele?) kanonnen.

8) een (vermoedelijk) door Abraham Verhoeven in jun. 1625 te Antwerpen uitgegeven kaart van het beleg met het opschrift: ‘Circulus obsidionis ...’ en de daarbij aangeplakte tekst: ‘Kurtze doch eigentliche Erklär ...’.

9) A.H.Mohr, ‘VESTINGBOUWKUNDIGE TERMEN’, Stichting Menno van Coehoorn, Zutphen, 1983.

Fragment van de illustratie ("Pag.81.") in de Hugo-tekst;
de bovenkant is naar het westen gericht.

De Mark stroomt van links naar rechts.

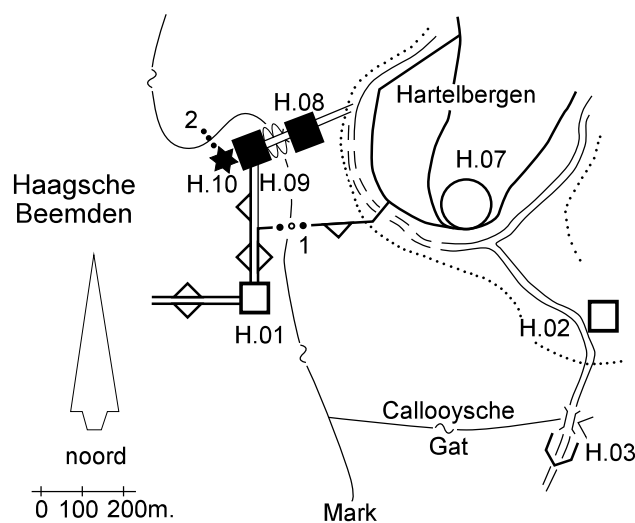
De letter A slaat op de dijkweg, de letter B op de pontonbrug.

De bovenste letter C is in het redoute-vormige veldwerk
rond het bruggenhoofd op de linker Markoever geplaatst.

Bij de letter F: "Munimenta idonea imponendis maioribus tormentis",
zien we '(één van de) veldwerken waarin kanonnen konden
worden opgesteld', met andere woorden: een batterij.

We nemen aan dat:

- kort vóór of op 9 dan wel 10 sep. (de bouw van de pontonbrug) op de rechter Markoever, rond het bruggenhoofd:
(H.08) een lunet-vormig veldwerk met een dichte keel is opgeworpen en op de linkeroever:

(H.09) een redoute-vormig veldwerk.

Vanuit beide werken werd door in het legerkamp Baglione op de Hartelbergen ondergebrachte troepen de pontonbrug bewaakt.

- op 7 dec. (Pieri, blz. 33/34) stroomafwaarts tegen H.09, in de bocht van de Mark, aansluitend op paalwerk nummer 2, ter verdediging van de brug:

(H.10) een batterij

is ingericht, die -nadat het tussengelegen deel van de redoutewal was geslecht- één geheel vormde met dit veldwerk (H.09).

De circumvallatie tussen de pontonbrug en de Scheymaersche Vaart

Bij de plaats waar, op de westrand van de Hartelbergen, de oprit naar de pontonbrug van de (westelijke tak van de) Hartelweg afboog (de afrit van de brug op de westelijke tak van de Hartelweg aansloot), is op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 125- en de blz. 163-kaart, alsmede de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart:

(H.11) een redoute

gesitueerd. Op de Blaeu-kaart is daarbij het nummer 2, op de Callot-kaart de letter N geplaatst. Dat dit veldwerk op de Hugo, blz. 45-kaart níét, maar op de blz. 125- en de 163-kaart wél is getekend, verklaren we met het feit dat de eerstgenoemde een momentopname is vóór 9 sep. en de beide laatstgenoemde een impressie van de insluiting ná die datum.

Op de Blaeu- en de Callot-kaart is op de rechter Markoever, tussen de redoute H.11 en de monding van de Scheymaersche Vaart, een (circumvallatie)wal getekend. Op de Hugo, blz. 45- en de O.e.w.Verhoeven-kaart ontbreekt die wal, op de Hugo, blz. 125- en de blz. 163-kaart alsmede op de Untzen-kaart loopt deze wal van redoute H.11 tot op de noordwestpunt van de Hartelbergen.

Zolang de Haagsche Beemden nog niet overstroomd waren, vormde de Mark een natuurlijke hindernis voor een vijandelijke aanval te voet uit westelijke richting (via de Haagsche Beemden). Bij voor platbodems bevaarbare Beemden was een vijandelijke nadering per vaartuig uit die richting, gevolgd door een landing van voetvolk op de rechter Markoever, gezien de terreingesteldheid niet waarschijnlijk, maar toch niet uit te sluiten. We veronderstellen dat pas tegen het eind van 1624 werd begonnen met het opwerpen van een circumvallatiwal tussen redoute H.11 en de noordwestpunt van de Hartelbergen en dat die later, langs de dijkweg en slechts onderbroken door de sluis in de Hartelsche Vliet, is doorgetrokken tot bij de monding van de Scheymaersche Vaart. Gezien de aard van de dreiging zal deze definitieve wal niet de afmetingen van de voorlopige circumvallatie'wal' elders in de insluiting gekregen hebben.

In deze wal is op de noordwestpunt van de Hartelbergen op de Blaeu-, de Callot- en de Hugo, blz. 125-kaart een redoute gesitueerd. De tekenaar van de Blaeu-kaart plaatst daarbij het nummer 2, Callot de letter N: 'een veldwerk dat door personeel onder het bevel van Baglione werd bemand'. Op de Hugo, blz. 163- en de Untzen-kaart is daar aan het eind van de wal, op de O.e.w.Verhoeven-kaart vrijliggend, een langwerpige veldwerk gesitueerd. Untzen plaatst daarbij de letters Bb: "... Platta formen und Battereyen mit groben Stücken wol versehen", de tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart de letters Gg: "Platte Formen ende andere plaatsen voorzien met Geschudt". Gezien de aanwezigheid, op slechts enkele honderden meters afstand, van de schans H.06 (waarin ongetwijfeld geschut

stond opgesteld) lijkt het waarschijnlijk dat aan het begin van de dijkweg door het stroomdal van de Hartelsche Vliet:

(H.12) een redoute

heeft gelegen. De redoutes H.11 en H.12 zijn ongetwijfeld opgeworpen om op de westrand van de Hartelbergen het steunpunt te bewaken, H.12 tevens ter beveiliging van de (inundatie)sluis in de Hartelsche Vliet.

Tussen de Hartelsche Vliet en de Scheymaersche Vaart is op de Blaeu- en de Callot-kaart op de zuidoostelijke punt van het rivierduin de Bergen (het einde van de dijkweg), in de circumvallatiwal:

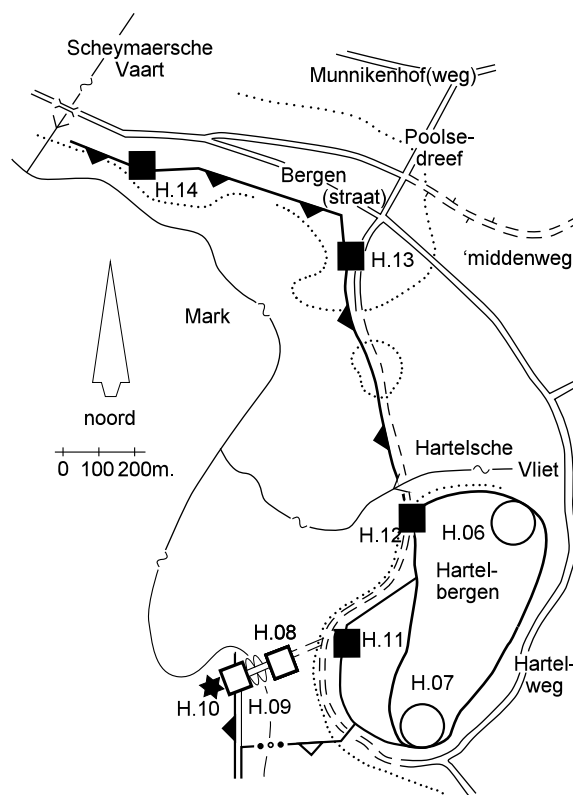
(H.13) een redoute

gesitueerd. De tekenaar van de Blaeu-kaart plaatst ook hierbij het nummer 2, Callot de letter N. Op de Hugo, blz. 45-, de blz. 125- en de O.e.w.Verhoeven-kaart is daar een (niet in een wal opgenomen) redoute gesitueerd.

Bij de plaats waar de Bergen(straat) op de Bredaseweg/Hoofdstraat aansluit, is op de Blaeu- en de Callot-kaart een redoute-vormige uitbouw in de circumvallatiwal getekend; ook hierbij is het nummer 2, respectievelijk de letter N geplaatst. Op de Hugo, blz. 45-, de blz. 125-, de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart is hier vrijliggend (niet in een wal opgenomen):

(H.14) een redoute

gesitueerd.

In de buurtschap Het Zand waren ruiters gelegerd

Baglione trok in de nacht van 26 op 27 aug. met voetvolk en drie eskadrons ruiters naar het vak Terheijden. Op 1 sep. werd één, op 6 sep. een tweede eskadron naar het vak Hage verplaatst; in het vak Terheijden bleef dus slechts één eskadron achter.

In de Callot-, de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-legende worden in de opsomming van in het vak Terheijden gelegerde troepen geen ruiters vermeld. Op de Untzen-kaart is bij de buurtschap Het Zand het opschrift “Cauallerie Coronel Cauchier” geplaatst, op de O.e.w.Verhoeven-kaart het opschrift “Le Colonel Gauchier”. We nemen aan dat in die buurtschap het resterende van de onder het bevel van kolonel Gauchier staande ruiterseskadrons was gelegerd. Op de Hartelbergen en in de dorpskom van Terheijden was blijkbaar onvoldoende-, in de buurtschap Het Zand voldoende weidegrond en stalruimte voor 100 paarden aanwezig. Bovendien bood legering in de centraal tussen de Hartelbergen, Terheijden-dorp en de scheidingswal tussen De Zegge en De Vucht gelegen buurtschap het tactische voordeel dat de ruiters even snel op het zuidelijk-, het noordelijk- en het oostelijk gelegen acces konden worden ingezet.

Het versterkte dorp Terheijden

De Spanjaarden behoefden geen uitvallen van het Bredase garnizoen op het dorp Terheijden te duchten, maar moesten daar wél rekening houden met aanvallen te voet van het staatse ontzettingsleger, zowel frontaal in het noorden als in de rug in het zuiden. In het westen vormde de Mark en in het oosten de geïnde Zegge een natuurlijke hindernis tegen een dergelijke aanval. Als echter het water op de Mark zó hoog was dat de Haagsche Beemden en De Zegge overstroomden en bevaarbaar werden, was een staatse nadering per vaartuig, gevolgd door een landing van voetvolk, uit westelijke, respectievelijk oostelijke richting wél mogelijk. Om aan iedere aanval van het staatse leger het hoofd te kunnen bieden, werd het dorp Terheijden omweld, en wel tussen de natuurlijke hindernissen: het Markgat/het Kraanwiel/de Ruitersvaart in het noorden, De Zegge in het oosten, de Scheymaersche Vaart in het zuiden en de Mark in het westen. Een omweld dorp waarbinnen naast militairen ook burgers verblijven noemen we in deze studie een ‘versterkt’ dorp.

De tekenaar van de Blaeu-kaart plaatst binnen de omwalling van Terheijden het nummer 3: “Quartier de Carlos Roma Sergeant maior a ter Heijden”. Callot vermeldt er op zijn kaart de letter C: “Terheyden, puesto del Sargento mayor Carlos Roma”. Op de Hugo, blz. 45-kaart is in het (nog) niet omwalde-, op de blz. 125- en de blz. 163-kaart binnen het omwalde Terheijden de letter G, respectievelijk C en nogmaals G geplaatst: “Statio ... Caroli Romae”, respectievelijk (tweemaal) “Statio Caroli Roma”. We moeten het woord “quartier” in de Blaeu- en “puesto” in de Callot-legende ongetwijfeld vertalen met ‘sector’, dat wil zeggen: een deel van het vak, in casu: een sector van het vak Terheijden en het woord “statio” op de Hugo-kaarten met ‘legerkamp’. In de Hugo-legendes wordt te Terheijden-dorp, anders dan op de Hartelbergen, het woord “castra” (‘steunpunt’) niet genoemd, in de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-legende is, anders dan bij Ginneken, Teteringen en Hage, sprake van ‘het dorp’ Terheijden. Vandaar onze keuze voor de term ‘het versterkte dorp’.

Callot schrijft op blz. 6: ‘... ook liet hij (Baglione) de sluizen bij Terheijden bewaken ... In het dorp liet hij 2.000 man (voetvolk) ... achter onder bevel van de sergeant-majoor Carlo Roma.’ In de Hugo-tekst (blz. 31) lezen we: ‘Carlo Roma, luitenant van het regiment

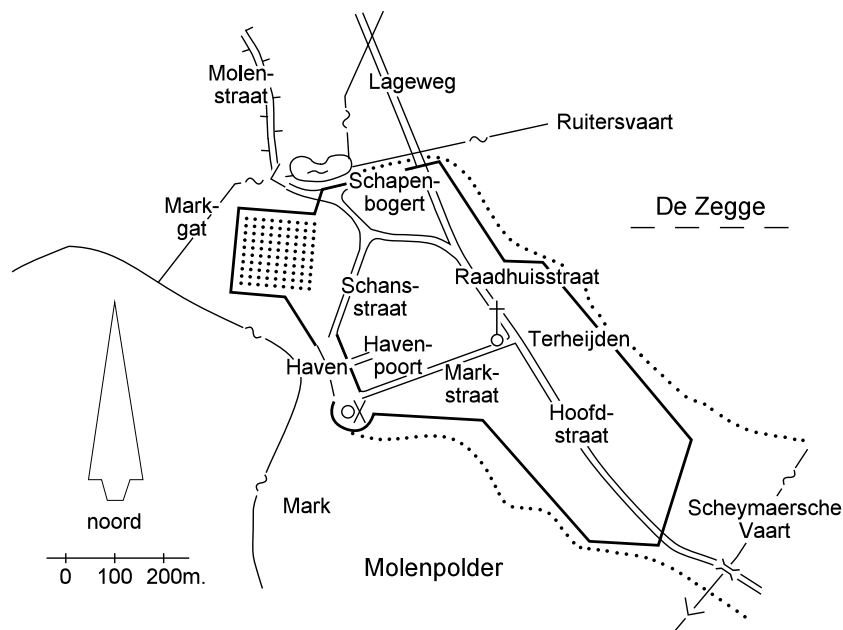
Italianen van de markies van Campolataro, koos positie (legerde zich) bij het (noordelijke uit)ende van het dorp Terheijden ...'. Onder 'luitenant' moeten we hier niet de huidige laagste officiersrang verstaan, maar een onder kolonel Campolataro dienend officier met de rang van majoor. De Latijnse Hugo-tekst (blz. 26) luidt: "Carolus Roma, Italicae legionis pro Marchione Campolattario Tribuno legatus ...". Roma voerde als (sergeant-)majoor ongetwijfeld de derde compagnie van het Italiaanse regiment Campolataro aan. (De huidige rang van sergeant-majoor is een hogere onderofficiers-rang, die van majoor een hoofdofficiers-rang.) Roma voerde niet alleen zijn eigen compagnie aan, maar voerde in de sector Terheijden ook het bevel over een aantal compagnieën van zijn eigen regiment en van andere regimenten. Het is opmerkelijk dat dit commando over 2.000 man niet door een luitenant-kolonel werd gevoerd, maar door een majoor. We veronderstellen dat Roma er al eerder blijf van had gegeven een uitzonderlijk kundig aanvoerder te zijn en dat hij daarom met de zorg voor een van de belangrijkste plaatsen (zo niet: de belangrijkste plaats) in de insluiting werd belast.

Het legerkamp Roma

Op de Hugo, blz. 45-kaart is, in het (nog) niet omwalde dorp Terheijden, ter hoogte van de huidige Schansstraat een rij (niet afzonderlijk omwalde) soldatenhutten getekend. De tekenaar van de Blaeu-kaart, Callot en de tekenaar van de Hugo, blz. 125- en de blz. 163-kaart, alsmede die van de O.e.w.Verhoeven-kaart situeren binnen de omwalling van het dorp, langs de huidige Schansstraat, een dwarswal die het terrein van de huidige Kleine Schans van de dorpskom scheidt. Op dat terrein zijn op die kaarten enkele rijen soldatenhutten getekend, op de Hugo, blz. 163-kaart alleen enkele tenten. Op de Hugo, blz. 125-, de blz. 163- en de O.e.w.Verhoeven-kaart zien we ook nog enkele rijen soldatenhutten bij de Terheijdense standerdmolen, langs de Markstraat. Untzen tekent op zijn kaart géén dwarswal langs de Schansstraat (wél een wal langs de Haven) en uitsluitend op de locatie van de huidige Kleine Schans rijen soldatenhutten, wapenrekken (met pieken) en barakken.

We nemen aan dat:

- de omwalling aan de noordkant van de bebouwde kom langs de huidige Schapenbogert(straat) en aan de westkant langs het Markgat en de Mark liep;
- op de laad- en loswal van de Haven (tussen de Schansstraat en de Markstraat) geen wal was opgeworpen, maar dat in plaats daarvan de huizen langs de Haven ter verdediging ingericht waren. Untzen geeft op zijn kaart de rij ter verdediging ingerichte huizen op eenzelfde wijze aan als een wal en plaatst achter deze 'wal', in de huidige Havenpoort(straat), een kanon;
- langs de Schansstraat géén dwarswal opgeworpen was;
- het terrein van de huidige Kleine Schans als een (niet afzonderlijk omwald) legerkamp was ingericht: het legerkamp Roma;
- aan weerszijden van de Markstraat van 27 aug. tot 1 sep. tijdelijk extra ter beschikking gestelde- en mogelijk in 1625 nieuw aangekomen extra troepen (voor wie in het legerkamp Roma geen ruimte was) in ontruimde burgerbehuizingen zijn ondergebracht.

De te Terheijden gelegerde troepen

Bij het dorp Terheijden waren gelegerd:

- twee **compagnieën** Italianen **van het regiment Campolataro**, waaronder de door majoor Roma persoonlijk aangevoerde derde compagnie (Callot-legende: nummer 72, Untzen-legende: letter X, O.e.w.Verhoeven-legende: letter Y);
- negen **compagnieën** Italianen **van het regiment Giudice** (Callot: nummer 72, Untzen-letter X, O.e.w.Verhoeven: letter Y);
- vijf **compagnieën** Duitsers **van het regiment Chimay** (Callot: nummer 73, Untzen: letter X);

Op de Callot-kaart zijn binnen de omwalling van het dorp Terheijden de nummers 27, 72 en 73 geplaatst, van de laatste twee nummers staat het cijfer 7 in spiegelschrift. Het nummer 27 heeft betrekking op het onderkomen van de stafofficier Van Medici, dat in het stafkampdeel in het vak Ginneken stond. Te Terheijden is dit nummer dus misplaatst: we vermoeden dat de graveur enige moeite heeft gehad op de kaart te Terheijden de nummers 72 en 73 te plaatsen en dat hij -door het in de legende onder één nummer (72) vermelden van compagnieën van twee regimenten (Campolataro en Giudice)- in verwarring is gebracht.

- enkele **compagnieën** Duitsers **van het regiment Brandenburg** (Untzen: letter X);

Het regiment Brandenburg sloot zich pas in 1625 bij de Spaanse troepen in de insluiting aan: Callot heeft het mogelijk daardoor in zijn opsomming over het hoofd gezien; kapitein Untzen maakte deel uit van dat regiment. Dat in de legende van de O.e.w.Verhoeven-kaart de Duitsers van de regimenten Chimay en Brandenburg niet zijn opgesomd, is mogelijk te wijten aan het feit dat die bij de staatse ontzettingsaanval op Terheijden geen rol van betekenis hebben gespeeld. Dat de in Terheijden gelegerde Italiaanse kapitein Pieri in zijn dagboek -ondanks het feit dat hij tijdens het beleg regelmatig de Duitsers moet zijn tegengekomen- uitsluitend Italianen vermeldt, kan wijzen op een Italiaans superioriteitsgevoel. Werden de Duitsers daarom door Roma niet in het legerkamp, maar langs de Markstraat gelegerd?

– een detachement “Bootzghesellen”, ‘pontonniers’.

Dat detachement was blijkbaar, na 21 sep. bij Terheijden in de Mark een scheepsblokkade te hebben aangelegd, daar ondergebracht voor het onderhoud daarvan. Het verwondert ons overigens dat er op de Hartelbergen blijkbaar geen pontonniersdetachement was gelegerd om de aldaar gebouwde pontonbrug te onderhouden.

De veldwerken te Terheijden-dorp

Op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 45- en de 125-kaart, alsmede op de O.e.w.Verhoeven-kaart is op de driehoek waar de huidige Molenstraat, Schansstraat en Raadhuisstraat samenkomen:

(H.15) een schans met een onregelmatige plattegrond

getekend. Op de Blaeu-kaart is daarbij het nummer 2, op de Callot-kaart de letter N geplaatst. Op de Hugo, blz. 163-kaart is dit veldwerk als een vierkante schans met hele bolwerken afgebeeld. Untzen tekent ze als een zevenpuntige sterrenschans (vijf punten, een heel- en een half bolwerk). Op de Callot-kaart zijn bij deze schans wolken kruitdamp getekend en is daarbij het nummer 10 geplaatst: “Acometimiento de Terheyden”, ‘(de) aanval op Terheijden’. Volgens de Pieri-tekst (blz. 66) vond deze aanval plaats op ‘... een schans op de kop van de dijk ...’. De 17de-eeuwse “Zee-dyck” (de huidige Molenstraat) lag tussen Terheijden en Wagenberg; met ‘de kop’ van die dijk wordt ongetwijfeld het uiteinde ervan aan de kant van Terheijden bedoeld: de plaats waar nu de Schansstraat en de Raadhuisstraat op de Molenstraat aansluiten. Hugo noemt deze schans (Latijnse tekst, blz. 98) “Castello non vulgaris formae”, ‘een schans met een (van de standaardvormen) afwijkende plattegrond’. Chifflet vertaalt dit in het Frans (foutief) met “un fort assez grand”, Sueyro (zie voetnoot 4) in het Spaans (eveneens foutief) met “Fuerte no de los menores”, ‘een schans die groter was (dan de meeste andere in de insluiting)’. Gage (zie voetnoot 5) noemt het “an indifferent large fort”. Gezien de ruimte ter plaatse moet de schans betrekkelijk klein geweest zijn. Gage verwacht, net als Chifflet en Sueyro, vorm en formaat; “indifferent large” moeten we blijkbaar niet met ‘niet bepaald groot’ vertalen, maar met ‘van een onbestemde vorm’.

Van Mosselveld (zie voetnoot 1) schrijft dat -na de geslaagde krijgslist met het Turfship, waarbij Breda in staatse handen viel- “In Terheijden ... juist ten noorden van het dorp, tussen de rivier de Mark ... en de weg naar Wagenberg ...” door de Spanjaarden (nog in hetzelfde jaar 1590) een schans werd opgeworpen. Hij vervolgt: “... Carolus Roma bezette en versterkte (in 1624) ... de sluizen (in het Markgat) ten noorden van het dorp, waar in 1590 de schans had gelegen. Hij liet deze schans weer herstellen.” Volgens Van Mosselveld lag schans H.15 dus op de plaats waar nu de Kleine Schans ligt en waar in 1624/25 het legerkamp Roma lag. We veronderstellen dat hij dit baseert op de Visscher-kaart, waarop tussen de huidige Molenstraat en de Mark geen legerkamp, maar een vierkante schans met hele bolwerken is getekend. De gegevens voor deze belegeringskaart zijn naar alle waarschijnlijkheid verkregen door waarneming vanaf de toren van de Gro(o)te- of Onze Lieve Vrouwekerk te Breda. Op een afstand van zes kilometer heeft men mogelijk wél Spaanse activiteiten gezien, maar niet kunnen onderscheiden wat die inhielden en ze geïnterpreteerd als het opwerpen van een schans (niet als het inrichten van een legerkamp). De driehoek Molenstraat, Schansstraat, Raadhuisstraat werd vanaf de Bredase toren door de kerk van Terheijden aan het oog onttrokken.

(Overigens werd in 1590 door Spaanse troepen te Terheijden geen schans opgeworpen, maar verschansten ze zich tot tweemaal toe gedurende korte tijd rond de kerk. Pas in 1639 werd, op de plaats van de huidige Kleine Schans, door staatse troepen een schans opgeworpen, die in 1680 geslecht zou worden. De huidige Kleine Schans te Terheijden dateert uit 1830.)

Volgens de Blaeu-, de Callot- en de Hugo, blz. 163-kaart werd de toegang tot Terheijden vanuit de richting Zevenbergen, op de plaats waar nu de Laakdijk op de Markdijk aansluit, bewaakt vanuit een redoute. De tekenaar van de Blaeu-kaart plaatst daarbij het nummer 2, Callot de letter N. In de Untzen-legende (letter Y) lezen we dat op die plaats “Der Damm nach Seuenbergen ... verschantz ...” was, met andere woorden: dat op of pal naast die dijk een veldwerk was opgeworpen van waaruit bij een vijandelijke aanval tegenstand geboden kon worden, wat vanuit een redoute niet mogelijk was. Bij de staatse aanval op Terheijden vanuit de richting Wagenberg (in mei 1625) werd de Spaanse bezetting van dit veldwerk (via de Laakdijk) in de rug aangevallen. Doordat het in de keel open was, konden de Spanjaarden zich daartegen toen niet verweren. We nemen aan dat hier dus geen (rondom gesloten) redoute, maar een (in de keel open):

(H.16) lunet

lag, Bij dit veldwerk was een Spaanse brander afgemeerd. Vanuit het werk werd niet alleen de brander, maar ook de coupure en de daarvóór opgeworpen ‘wal’ in/op de Markdijk en het paalwerk over het naar het noorden lopende deel van de Laakdijk, de huidige Schuivenoordseweg, bewaakt.

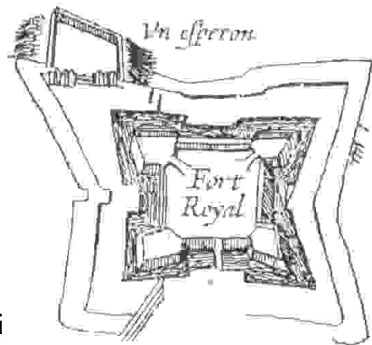
We zagen eerder dat op de huidige Molenstraat ongeveer 150 meter ten noorden van de plaats waar de Laakdijk erop aansluit, het verkeer naar/van Wagenberg in een verkeerssluis (twee deelcoupures in de dijkweg) kon worden gecontroleerd. De tekenaar van de Blaeu-kaart situeert op de plaats waar de Laakdijk op de Molenstraat aansluit een redoute en plaatst daarbij het nummer 2. Op de Callot-kaart is daar vaag (door getekende kruitdampwolken grotendeels aan het oog onttrokken) eveneens een redoute aangegeven. Op de Hugo, blz. 125-kaart is er een, aan de achterzijde (in de richting van Terheijden) open, redoute-vormig veldwerk getekend en iets ten noorden daarvan, aan de Molenstraat, een (rondom gesloten) redoute. Untzen tekent op zijn kaart op het aansluitpunt van de Laakdijk op de Molenstraat een lunet, de tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart -iets ten noorden van deze plaats- aan de Molenstraat een redoute. Op de Hugo, blz. 125- en op de Untzen-kaart is bij de plaats waar de Laakdijk op de Molenstraat aansluit geen veldwerk getekend. We veronderstellen dat het, op die kaarten bij dat aansluitpunt getekende, redoute-vormige veldwerk, respectievelijk de lunet in werkelijkheid op het aansluitpunt van de Laak- op de Markdijk gesitueerd hadden moeten zijn. De verkeerscontrole op de Molenstraat werd volgens Gage (zie voetnoot 5) verricht vanuit “a little Redout”:

(H.17) ‘een kleine redoute’,

die op iets meer dan handgranaat-werpafstand (50 meter) achter de verkeerssluis (de plaats waar het huidige Molenpad vanuit De Zegge op de Molenstraat aansluit) lag.

Op de plaats waar het Markgat via de met de Kraansluis afsluitbare onderdoorgang in de Molenstraat (de “Zeedyck”) en het Kraanwiel met de Vaartkantsche Vliet en de Ruitersvaart in verbinding staat (bij de plaats van de huidige stellingmolen ‘De Arend’), werd in 1624/25 het acces versmald tot de breedte van de dijkkruin. Deze plaats leende zich daardoor bij uitstek om het acces te verdedigen.

Op de Blaeu-kaart is pal ten zuiden van de onderdoorgang een redoute getekend en het nummer 2 geplaatst. Op de Callot-kaart is deze plek door getekende kruitdampwolken aan het oog onttrokken. De tekenaar van de Hugo, blz. 125-kaart situeert op korte afstand ten noorden van de onderdoorgang een redoute-vormig veldwerk met een open keel. Untzen tekent op zijn kaart pal ten noorden van de onderdoorgang een flèche: een driehoekig veldwerk met korte facen en een open keel.

Fragment van de
O.e.w. Verhoeven-kaart.
Een "Fort Royal"
met "Vn esperon".
De keel van deze esperon
is gesloten,
deels door een wal,
deels door een paalwerk.

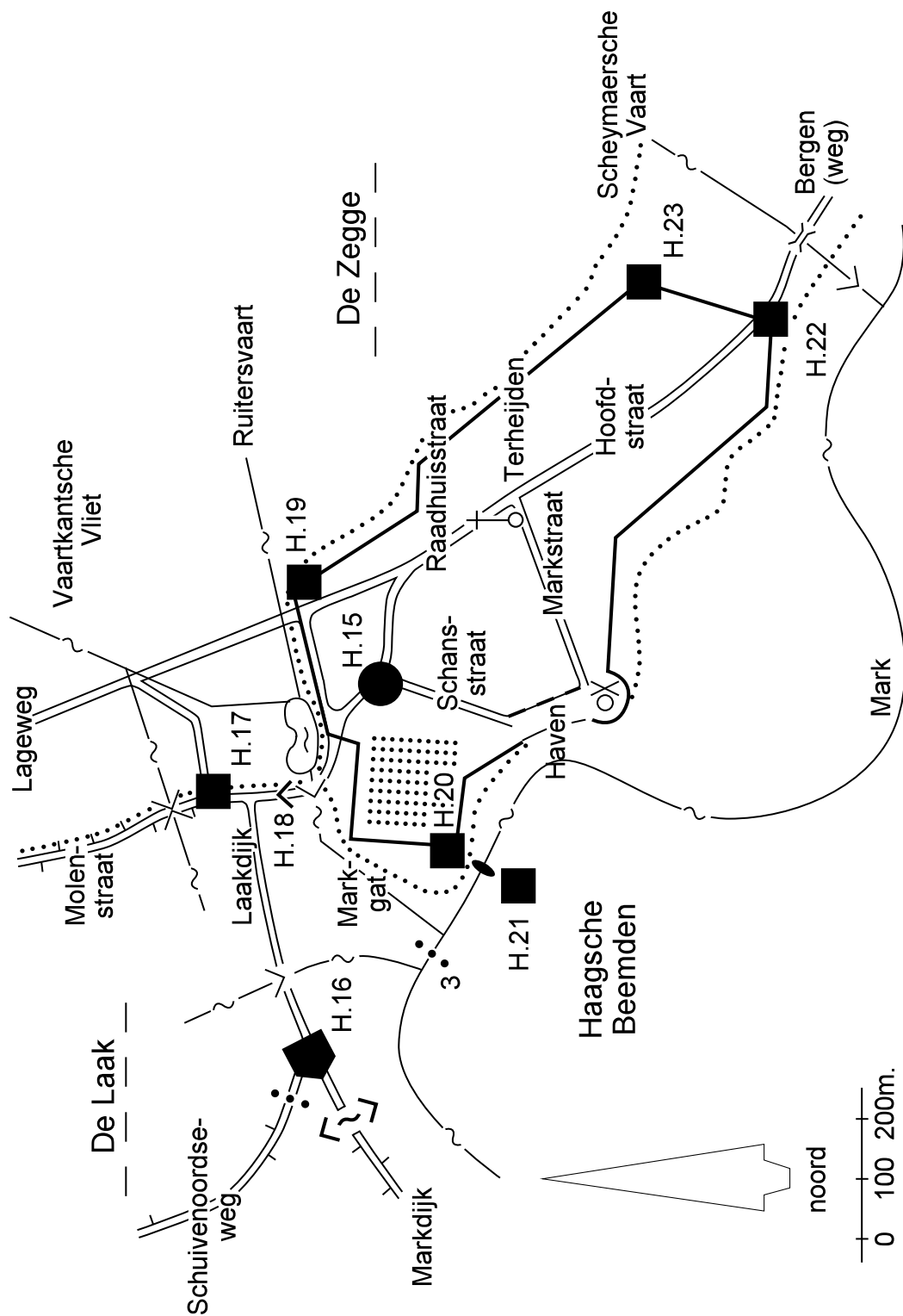
In de Lati dit veldwerk een "loricâ", in de Franse (Chifflet-) vertaling "un esperon" en in de Spaanse (Sueyro-) vertaling "el trincheron" genoemd. "Loricâ" kan met 'borstwering'. "trincheron" met 'loopgraaf/wal' en "esperon" met 'stroombreker' worden vertaald. Gage (zie voetnoot 5) noemt dit veldwerk "a Breastworke", 'een borstwering'. Op de O.e.w. Verhoeven-kaart is, binnen een afzonderlijk kader, "Vn esperon" afgebeeld.

Voor een afsluiting en verdediging lijkt ons een redoute(-vormig veldwerk) minder-, een flèche (-vormig werk) meer geschikt. Gezien de beperkte ruimte ter plaatse, zal het ongetwijfeld geen aarden veldwerk zijn geweest. We nemen aan dat pal ten noorden van de onderdoorgang, op de kruin van de 'Zeedyck' (de huidige Molenstraat):

(H.18) een tambour

gelegen heeft. Volgens Mohr (zie voetnoot 9) was een 'tamboer' een flèche-vormige stapeling van balken of boomstammen, voorzien van schietgaten, bestemd om de toegang tot (bijvoorbeeld) een brug te kunnen verdedigen. In de Van der Hoeven-tekst lezen we op blz. 141 (bij zijn beschrijving van de staatse aanval op Terheijden in 1625): "Spoedig waren de redouten (bedoeld wordt: de lunet H.16 en de redoute H.17) ... en de houten tambour (het veldwerk H.18) vóór het fort (de schans H.15) door onze (staatse) troepen bezet, ...".

De Lageweg bood op het acces Terheijden een secundaire naderingsmogelijkheid. Op de Hugo, blz. 125- en de Untzen-kaart is bij de plaats waar deze weg de Ruitersvaart kruist een redoute-vormige, in de keel open uitbouw in de omwalling getekend. De tekenaar van de Hugo, blz. 163-kaart situeert daar twee bolwerk-vormige uitbouwen (één aan iedere kant van de weg?). De tekenaar van de O.e.w. Verhoeven-kaart plaatst er (zoals hij dat in de insluiting bij elk Spaans veldwerk doet) een knotsenvlag. We nemen aan dat pal ten zuiden van de (door de Spanjaarden) onklaar gemaakte brug over de Ruitersvaart:

(H.19) een redoute
in de omwalling werd opgeworpen.

Ter hoogte van het Markgat was de Mark stroomopwaarts als vaarweg geblokkeerd door een rij vaartuigen, stroomafwaarts door paalwerk nummer 3. In de Callot-tekst (blz. 18) lezen we: ‘Tevens werd aan weerszijden (van de scheepsblokkade) ... een redoute aangelegd, waarin enkele kanonnen stonden opgesteld’, “... para franquear la dicha estacada”, ‘... om het genoemde paalwerk met kanonvuur te kunnen bestrijken’, dit om naderende vijandelijke vaartuigen, die het paalwerk dreigden te doorbreken, te bestoken. Over de scheepsblokkade lag een voetbrug, via welke Spaans voetvolk de Mark kon overschrijden om in de (nog niet of niet meer overstroomde) Haagsche Beemden te patrouilleren. Deze overgang moest uiteraard aan beide kanten van de Mark (vanuit een redoute) bewaakt worden. Op de Blaeu-kaart is de scheepsblokkade niet getekend, met het nummer 5 is in de legende wél de “Pont sur la riviere de Marck”, ‘de (voet)brug over de rivier de Mark’ aangegeven. Daarbij is uitsluitend op de rechter oeverwal, binnen de omwalling van Terheijden, een redoute getekend en het nummer 2 vermeld. De tekenaar van de Hugo, blz. 125-kaart beeldt de scheepsblokkade wél uit en situeert daarbij eveneens binnen de omwalling één redoute. Op de Callot- en de O.e.w.Verhoeven-kaart is aan beide zijden van de (wél) getekende-, op de Hugo, blz. 163- en de Untzen-kaart van de niet getekende scheepsblokkade een redoute gesitueerd.

We nemen aan dat in werkelijkheid de toegang tot de voetbrug op de rechter Markoever vanuit:

(H.20) een redoute

in de omwalling van Terheijden en op de linkeroever eveneens vanuit:

(H.21) een redoute

op de Markkade werd bewaakt. Binnen een redoute was nauwelijks plaats voor een kanon, we nemen dan ook aan dat binnen de redoutes H.20 en H.21 geen geschut stond opgesteld, maar dat er in het legerkamp Roma, achter de westelijke omwalling, enkele stukken stonden.

Op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 125- en de blz. 163-kaart, alsmede de O.e.w.Verhoeven-kaart is om (de molenberg van) de standerdmolen bij de Haven een ronde, aan de keelzijde open uitbouw van de omwalling van Terheijden getekend, op de Untzen-kaart is deze uitbouw in de keel gesloten. We veronderstellen dat (hoog) in het molenhuis bij goed zicht een uitkijkpost en (laag) achter de omwalling van de uitbouw bij slecht zicht een luisterpost was opgesteld.

Aan de naar het dorp Terheijden gekeerde kant van de Scheymaersche Vaart is op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 45-, blz. 125- en blz. 163-kaart, alsmede op de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart aan de huidige Hoofdstraat:

(H.22) een redoute

getekend, Dit veldwerk ligt, behalve op de Hugo, blz. 45-kaart, in de dorpsomwalling; op de Hugo, blz. 45-kaart is (nog) geen omwalling getekend. De tekenaar van de Blaeu-kaart plaatst ook bij dit veldwerk het nummer 2, Callot de letter N.

Naar schatting 300 meter ten noorden van redoute H.22, bij de huidige Kalkvlietstraat) is op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 125- en de blz. 165-kaart, de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart, eveneens in de dorpsomwalling van Terheijden:

(H.23) een redoute

getekend. Callot plaatst ook hierbij de letter N.

Het steunpunt op de waterscheiding tussen De Zegge en De Vucht

Op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 125- en de blz. 163-kaart, alsmede de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart is:

- ter hoogte van de 18de-eeuwse Linie van de Munnikenhof, tussen de geïnunderde Zegge en de dito Vucht, een wal (1) afgebeeld die diende om een aanval uit oostelijke richting frontaal te weerstaan. Op de O.e.w.Verhoeven-kaart is daarvan alleen het deel tussen De Zegge en de 'middenweg' afgebeeld;
- langs de noordzijde van de Munnikenhof(weg) een flankwal (2) en
- langs de zuidzijde van de Salesdreef eveneens een flankwal (3) getekend. (Op de O.e.w.-Verhoeven-kaart zijn ook deze waldelen weggelaten.)

Callot en de tekenaar van de Blaeu-kaart, evenals die van de O.e.w.Verhoeven- en die van de Hugo, blz. 125- en de blz. 163-kaart situeren:

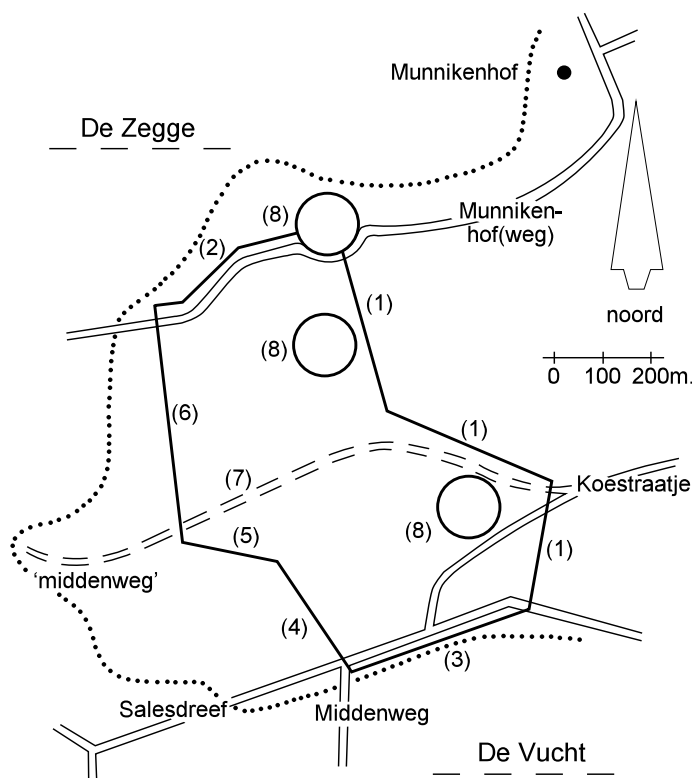
- ter hoogte van de Salesdreef een korte rugwal (4), Untzen laat dit waldeel op zijn kaart weg.

Op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163- en de O.e.w.Verhoeven-kaart loopt:

- de rugwal (5) door tot aan de 'middenweg'.

Callot, de tekenaar van de Blaeu- en die van de O.e.w.Verhoeven-kaart situeren:

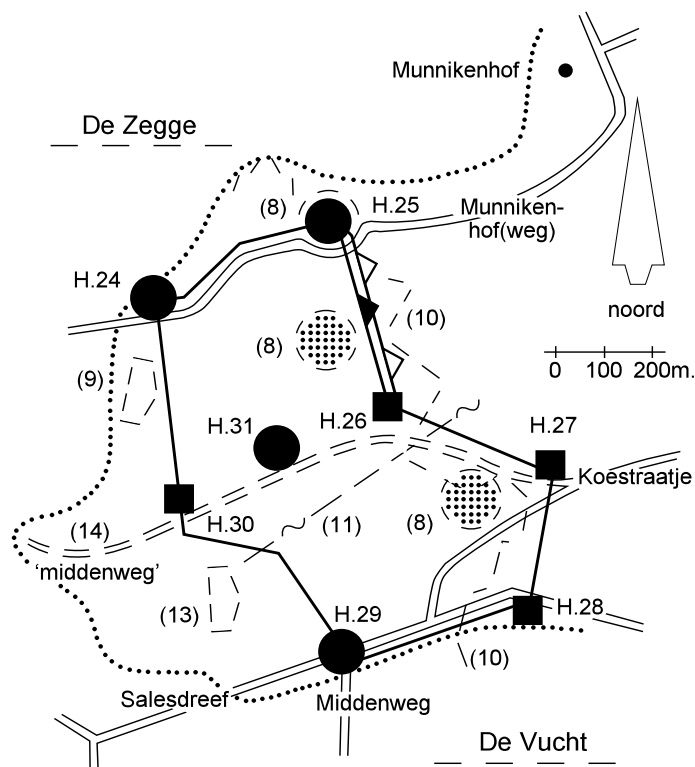
- ook tussen de 'middenweg' en de Munnikenhof(weg) een rugwaldeel (6), en sluiten daarmee in feite een steunpuntomwalling.

De tekenaar van de Hugo, blz. 125-kaart situeert verder nog:

- van west naar oost een dwarswal (7), maar bedoelt daar ongetwijfeld mee de 'middenweg' aan te duiden.

Op de Blaeu- en de Callot-kaart zijn, met een dunne lijn, achter de frontwal een sterrenschans en twee vierkante schansen met hele bolwerken getekend, met (in de laatste twee) enkele rijen soldatenhutten. Op deze kaarten zijn elders in de insluiting met een dunne lijn de eerste insluitings'wallen' aangegeven, met een dunne en een dikke lijn de tweede insluitingswallen. De tekenaar van de Hugo, blz. 125-kaart beeldt dicht achter de frontwal twee vierkante schansen met hele bolwerken af, die van de blz. 163-kaart twee carrés voetvolk. Untzen tekent er op zijn kaart enkele verspreid staande soldatenhutten.

We veronderstellen dat Baglione is begonnen met het opwerpen van drie schansen (8), dat Spinola de voltooiing van twee daarvan heeft verboden en dat er in die twee (tijdens de periode dat de waterscheiding door hoog water op de Hartelsche Vliet niet vanaf de Hartelbergen bereikbaar was) voor het verrichten van wachtdienst voetvolk werd gebivakkeerd.

Aan de Munnikenhof(weg), ter hoogte van de noordelijk gelegen, latere (18de-eeuwse) lunet (9), op de plaats waar de flankwal op de rugwal aansloot, is op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163-, de Untzen en de O.e.w.Verhoeven-kaart:

(H.24) een vierkante schans met halve bolwerken,

op de Hugo, blz. 125-kaart een met hele bolwerken gesitueerd.

Ter hoogte van de plaats waar het huidige restant van de 18de-eeuwse Liniewal (10) door de Munnikenhof(weg) wordt doorsneden, is op de Blaeu- en de Callot-kaart een halve vierkante schans met (twee) hele bolwerken getekend. In front (aan de oostelijke kant)

daarvan zijn met een dunne lijn twee punten van een ster-vormige omwalling (8) zichtbaar. We veronderstellen dat men -door de plaatselijke terreingesteldheid gedwongen- de vierkante schans niet pal ten oosten van, maar grotendeels binnen de ster-vormige omwalling moest opwerpen. De tekenaar van de Blaeu-kaart plaatst er het nummer 8 bij: “Les Trenchees et Red. faictes par le Comte Fucar”, Callot de letter T: “Trincheron y redutos que hizo el Conde Fucar”, ‘wal en redoutes, opgeworpen door (Duitsers van het regiment) Fugger’. Callot schrijft op blz. 12 dat: ‘... hij (Spinola) graaf Fugger, kolonel van Duitse troepen, opdroeg de wal en de redoutes T op te werpen.’

Pieri noteert op blz. 12 (30 aug.) van zijn dagboek: ‘... en kolonel Fugger ... wierpen ... aarden schansen op.’ Op de Hugo, blz. 125-kaart heeft het veldwerk de vorm van een (volledige) vierkante schans met hele-, op de Hugo, blz. 163-kaart met halve bolwerken. Ook op de Hugo, blz. 163-kaart ligt in front van de schans een grillig gevormde omwalling. Untzen tekent ter plaatse een vierkante schans met twee halve bolwerken en in front daarvan een vijf-puntige omwalling. Op de O.e.w.Verhoeven-kaart zien we er een grillig gevormd veldwerk met daarbij het opschrift: “Conte Fugger”. We veronderstellen dat hier in sep. 1624 een -met een lage wal omgeven- stervormig legerkampje lag en dat later, aan de achterzijde ervan:

(H.25) een schans

werd opgeworpen.

Van het, bij de algemene reserve ingedeelde, regiment Fugger werden in sep. (bij de nadering van het staatse veldleger) blijkbaar compagnieën naar de vakken Teteringen en Terheijden gestuurd en tijdelijk onder het commando van, respectievelijk, Van Balançon en Baglione gesteld om op de Vrachelsche Heide, respectievelijk de waterscheiding te helpen bij de aanleg van veldwerken.

Volgens de Callot-legende (nummer 74) waren op de waterscheiding ook “Compañías del Conde Iuan de Nassau de su Regimiento que vino de Alemania”, ‘compagnieën van het regiment (Jan van) Nassau dat uit Duitsland kwam’ en (nummer 75) “Compañías Alemanas del mismo Regimiento”, ‘compagnieën Duitsers van hetzelfde regiment’ ondergebracht.

We veronderstellen dat deze compagnieën daar in okt. met- en deel uitmakend van de algemene reserve verbleven.

Op de Blaeu- en de Callot-kaart is halverwege tussen de schansen H.24 en H.25, pal achter de flankwal, op de Hugo, blz. 163- en de O.e.w.Verhoeven-kaart in de flankwal een redoute getekend. Gezien de korte afstand tussen deze beide schansen (450 meter) en de geringe vijandelijke dreiging aan de kant van De Zegge, lijkt ons een redoute op deze plaats wel zeer onwaarschijnlijk.

Bij de plaats waar het 20ste-eeuwse Markkanaal (11) nu de 19de-eeuwse Linie(wal) van de Munnikenhof (10) doorsnijdt, is op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 125- en de blz. 163-kaart, alsmede op de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart in de frontwal:

(H.26) een redoute

getekend. Op de Blaeu-kaart is daarbij het nummer 2, op de Callot-kaart de letter N geplaatst. (Ook dit veldwerk is dus opgeworpen door personeel dat onder het bevel van Baglione was gesteld.) Untzen situeert hier op zijn kaart in front van dit veldwerk een wal in de vorm van een papenmuts (de hoofdletter M).

Waar de 'middenweg' vanuit oostelijke richting het steunpunt op de waterscheiding binnenkomt, is op de Hugo, blz. 163- en de Untzen-kaart, in de frontwal:

(H.27) een redoute

gesitueerd. Hoewel dit veldwerk op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 45- en de blz. 125-kaart, alsmede op de O.e.w.Verhoeven-kaart ontbreekt, kunnen we ons niet voorstellen dat deze 'bewakens waardige' plaats niet bewaakt werd. Untzen tekent op zijn kaart tussen de redoutes H.26 en H.27 nog een lunet-vormig -aan de keelzijde gesloten- veldwerk. Gezien de geringe afstand tussen de beide redoutes (300 meter), lijkt ons een veldwerk op deze plaats wel zeer onwaarschijnlijk.

Op de plaats waar nu de Salesdreef door het walrestant van de 18de-eeuwse Linie van de Munnikenhof (10) loopt, is op de door ons bestudeerde belegeringskaarten (met uitzondering van de Hugo, blz. 45-, de O.e.w.Verhoeven- en de Visscher-kaart) in de frontwal:

(H.28) een redoute

gesitueerd. De tekenaar van de Blaeu-kaart plaatst daarbij het nummer 2, Callot de letter N.

Bij de plaats waar de huidige (door De Vucht lopende) Middenweg op de Salesdreef aansluit, is op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163-, de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart in de rugwal:

(H.29) een vierkante schans met halve bolwerken

getekend. Op de Blaeu-kaart is ook daarbij het nummer 2, op de Callot-kaart de letter N geplaatst. Op de Hugo, blz. 125-kaart heeft deze schans geen halve-, maar hele bolwerken.

Op alle door ons bestudeerde belegeringskaarten (met uitzondering van de Hugo, blz. 45- en de Untzen-kaart) is in de rugwal, naar we veronderstellen halverwege tussen de beide lunetten (9) en (13) van de 18de-eeuwse Linie van de Munnikenhof, aan het oostelijk gelegen uiteinde van het verhoogde 'middenweg' deel (14):

(H.30) een redoute

gesitueerd. De tekenaar van de Blaeu-kaart plaatst daarbij het nummer 2. (De zuidelijk gelegen lunet is door het graven van het Markkanaal verdwenen.)

Midden in het steunpunt, langs de 'middenweg', is op alle door ons bestudeerde belegeringskaarten:

(H.31) een vierkante schans met halve bolwerken

getekend. Daarbij is op de Blaeu-kaart het nummer 2, op de Callot-kaart de letter N geplaatst. Op de Hugo, blz. 125-kaart is deze schans met hele bolwerken afgebeeld. De tekenaar van de Hugo, blz. 45-kaart plaatst er de letter E bij: "Noua Castella Spinolae", 'nieuwe, door Spinola opgeworpen, schansen'. Op de Vrachelsche Heide vinden we op deze kaart nog drie van dergelijke schansen en een redoute terug, ieder met de letter E.

Op de Blaeu- en de Callot-kaart is, tussen de schans H.29 en de redoute H.30, in de rugwal nóg een redoute gesitueerd. Gezien de korte afstand tussen deze schans en redoute (500 meter), lijkt ons een veldwerk op deze plaats onwaarschijnlijk.

Op de Blaeu- en de Callot-kaart zien we pal vóór en evenwijdig met de frontwal van het steunpunt, tussen schans H.25 en redoute H.26, een enkele, dun getekende lijn: de eerste front'wal' (vermoedelijk niet meer dan een borstwering). Deze 'wal' werd ongetwijfeld in

sep. opgeworpen en liep via de redoute H.27 door tot de redoute H.28. Tussen de schans H.25 en de redoute H.26 is blijkbaar later, niet vóór, maar pal áchter de eerste 'wal', een (met een dikke en een dunne lijn getekende) tweede wal opgeworpen, die vermoedelijk dezelfde hoogte en zwaarte kreeg als de definitieve circumvallatiewal elders in de insluiting. Tussen de redoutes H.26, H.27 en H.28 is de eerste 'wal' later verhoogd en verzwaard tot die afmetingen. Mogelijk is dit ook het geval geweest met de flank'wallen' tussen de schansen H.25 en H.24 en tussen de redoute H.28 en de schans H.29. Dat dit ook met de rug'wal' tussen de schans H.24, de redoute H.30 en de schans H.29 het geval zou zijn geweest, lijkt ons onwaarschijnlijk. Het steunpunt werd toen in feite al in de rug gedekt door de circumvallatie op de rechter Markoever tussen de Hartelbergen en de Scheymaersche Vaart.

De circumvallatie tussen de Scheymaersche Vaart en het steunpunt op de waterscheiding

We veronderstellen dat, na de periode met hoog water, in 1625 -meer om het voetvolk in de insluiting bezig te houden (terwille van de handhaving van de krijgstucht) dan uit tactische noodzaak- tussen de Scheymaersche Vaart en schans H.24 in het steunpunt op de waterscheiding, pal ten noorden van de Munnikenhof(weg) een circumvallatiewal is opgeworpen. Het tracé van deze wal was tijdens hoog water vermoedelijk te dras om er te kunnen werken en verblijven. De lengte van deze wal bedroeg 1.200 meter, toch is daarin op geen enkele van de door ons bestudeerde belegeringskaarten een veldwerk getekend. Op het tracé van de (ook later ter plaatse niet opgeworpen) voorlopige circumvallatie'wal', aan de noordzijde van de 'rondweg', op de ook bij hoog water droogblijvende noordrand van het rivierduin de Bergen, werd ter bewaking van deze weg, in sep. 1624:

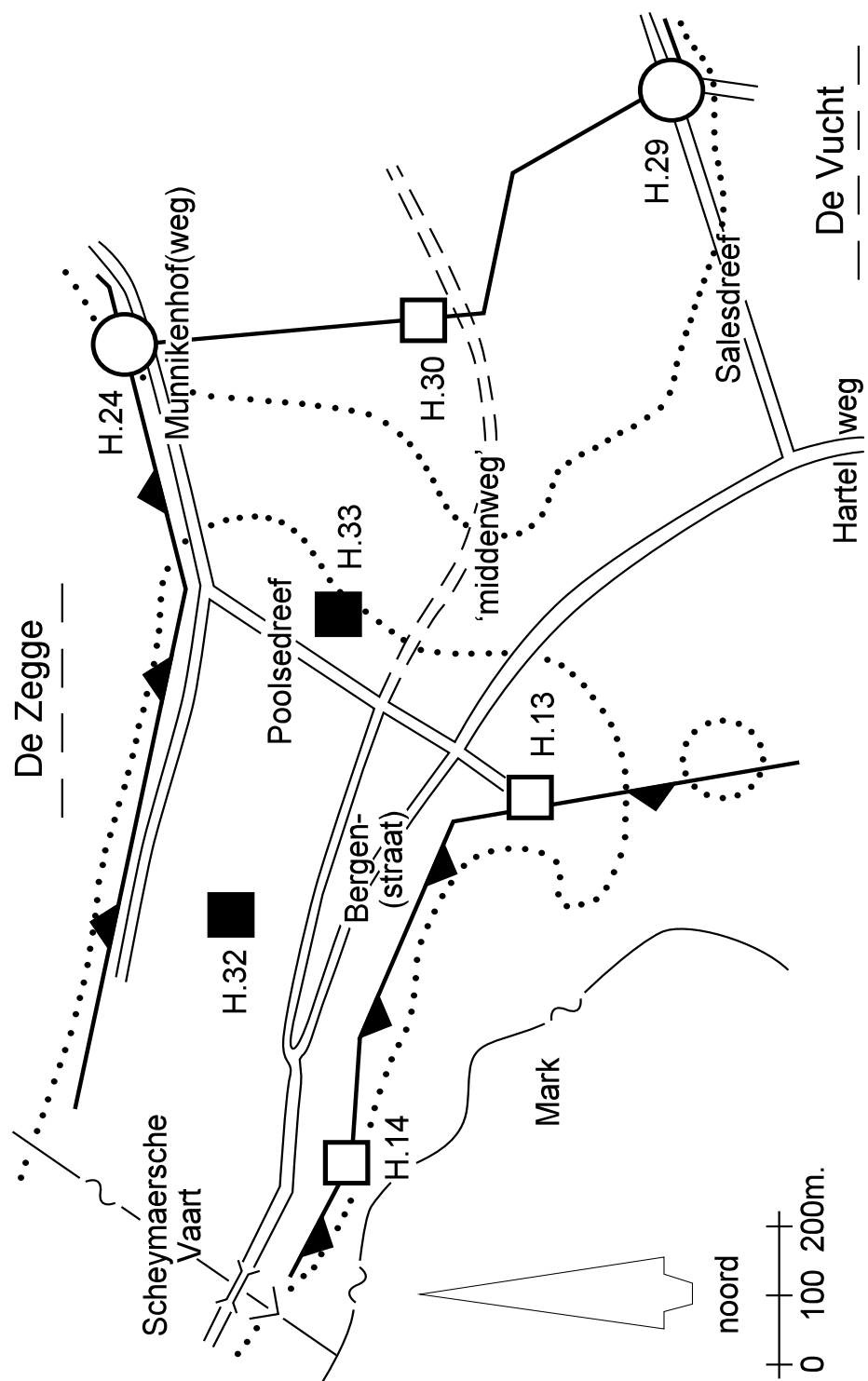
(H.32) een redoute

opgeworpen. Op de Blaeu-kaart is daarbij het nummer 2, op de Callot-kaart de letter N geplaatst.

Om tijdens hoog water de doorvaartopening tussen De Zegge en De Vucht, alsmede het (hier verhoogde) deel van de 'middenweg' door deze opening te bewaken, werd op het tracé van de voorlopige circumvallatie'wal', ter hoogte van de huidige Poolsedreef, op de ook bij hoog water droogblijvende oostrand van het rivierduin de Bergen, in sep. 1624:

(H.33) een redoute

opgeworpen. Op de Blaeu-, de Callot- en de Hugo, blz. 163-kaart is dit verhoogde gedeelte van de 'middenweg' op dezelfde wijze getekend als een wal. Op geen van de door ons bestudeerde belegeringskaarten wordt deze redoute echter aangegeven. Mogelijk wordt met de op de Blaeu- en de Callot-kaart tussen schans H.29 en redoute H.30 getekende extra redoute de redoute H.30 bedoeld en met redoute H.30 de redoute H.33.

4 Staatse plannen om Breda te bevoorraden

Het staatse plan voor een aanval op Terheijden via de Mark

Begin dec. kwamen de Staatsen tot de conclusie dat ze -vanuit de ver gelegen Langstraat en het even ver gelegen Roosendaal- de Spaanse bevoorrading tussen Lier/Herentals en Ginneken niet zodanig konden belemmeren dat Spinola (door honger gedwongen) de belegering van Breda zou moeten beëindigen. Een (tot tweemaal toe ondernomen) staatse poging Antwerpen te veroveren, om van daaruit de Spaanse bevoorrading af te snijden, was mislukt.

Binnen Breda beschikte de burgerij over een voorraad voedsel die slechts tot eind mei kon strekken. Weliswaar werd het staatse leger aanzienlijk versterkt, maar ook Spinola kon over steeds meer troepen beschikken: een staatse ontzettingsaanval zou daardoor ook in het voorjaar van 1625 weinig kans van slagen hebben. Als enige mogelijkheid het benarde Breda te hulp te komen, bleef over het forceren van een opening in de Spaanse insluiting om de vestingstad (via deze opening) snel zodanig te bevoorraden dat men het beleg langer zou kunnen doorstaan. De meest geschikte tijd om dit te doen, was de winterperiode, de meest voor de hand liggende manier was met behulp van schepen via de Mark.

Pieri noteert op 6 dec. in zijn dagboek (blz. 33): 'Graaf Maurits ... dacht bij "acque viue" Breda te hulp te komen ... (hij) had een aantal platbodems gereed laten maken om daarmee over het onder water gelopen land te varen ...'. Op 8 dec. (blz. 34) schrijft hij: '... men hield het voor zeker dat hij zijn uiterste best zou doen Breda te hulp te komen, en wel als het deze maand bij volle maan hoog water zou zijn, door hen (de Staatsen) "acque viue" (springvloed) genoemd. Dan zou er normaliter een wind staan die zij "Noroest" (noordwester storm) en wij een "Maestro" (mistral) noemen, waardoor het zeewater het water in de Mark zo hoog opstuwde ... dat de Beemden (die zich op de linker Markoever tussen Zevenbergen en Breda uitstrekten) onder water kwamen te staan en zelfs bevaarbaar werden. De vijand zou dan proberen zijn plan te verwezenlijken ... 's Nachts kreeg Z.E. (Spinola) bericht dat de vijand zich op de tiende (dec.) zou inschepen.' Pieri vervolgt op blz. 35 (12 dec.): 'Men vernam dat ... 3.000 musketiers zich hadden ingescheept en over de rivier in de richting van Terheijden voeren ...'.

In de Callot-tekst (blz. 17/18) lezen we dat de aanval moest worden uitgevoerd met 'vaartuigen die geschikt waren om (uitsluitend ?) bij springvloed ("aguas viuas") op de rivier (de Mark) te varen ...'.

Volgens de Hugo (Chifflet)-tekst (blz. 68) liet Maurits '... 18 grote platboomde schepen uitrusten "pour pouvoir servir en basse marée" ... '. Hij bedoelt daarmee ongetwijfeld niet dat over ondiep water zou worden gevaren, maar dat ze -door hun platte bodem- bij laag water niet zouden omvallen, maar overeind blijven staan om bij een volgend hoogtij weer verder te varen ("lesquels mesmes en vn besoin, l'eau leur venant à manquer, pouruoient librement reposer sur les guets, sans danger d'estre echoüez ou versez"). Chifflet vervolgt: 'Hij liet ze rondom (in de Latijnse Hugo-tekst: 'aan de zijkanten en de voorkant') voorzien

van een stevige houten borstwering, (die de opvarenden) tegen vijandelijke musketkogels (moest beschermen) ... Hij bewapende ze (de schepen) elk met vier tot zes stukken geschut ... en voorzag ze van een flinke hoeveelheid kanonskogels (in de Latijnse Hugo-tekst: 'brandbommen'). Verder liet hij er een toereikend aantal uitgelezen musketiers op inschepen. Daarna laadde hij (op andere schepen) tonnen vol graan, een groot aantal kazen, veel spek en pekervlees.' Hugo vermeldt niet welk aantal staatse musketiers 'toereikend' werd geacht om het plan uit te voeren. Pieri noemt op blz. 35 (12 dec.) het getal 3.000 en voegt een dag later nog eens 500 man daaraan toe. Op ieder schip moesten dus $(3.000 + 500) : 18 =$ gemiddeld 190 musketiers en een scheepsbemanning worden ingescheept. Gezien de vier tot zes stukken geschut en de daarbij behorende stuksbedieningen moeten het wel grote schepen zijn geweest. Om een lading levensmiddelen en graan om bier te brouwen te vervoeren, groot genoeg om Breda van het nodige te voorzien, moesten ook meerdere grote schepen of moest een groot aantal kleinere vaartuigen worden ingezet. Op de Beemden stond niet voldoende water om er met schepen te kunnen varen. Deze aanval kon dus alleen via de Mark plaatsvinden, en (met grote schepen) dan nog uitsluitend tijdens een springvloed.

Volgens de Callot-tekst (blz. 17/18) '... waren de Hollanders van plan de belegerden met een groot aantal schepen te voorzien van de (eerder) genoemde hoeveelheid proviand en drank (graan om bier te brouwen).' Daartoe wilden ze '... het paalwerk doorbreken dat ter hoogte van Terheijden bij punt Y door de rivier (de Mark) geslagen was om de brug (over de Mark) bij Z aan te vallen.' Ook de schrijver van de Callot-tekst noemt dus een staatse aanval per schip via de Mark en vermeldt daarbij in die rivier slechts twee hindernissen, de ene bij Terheijden (bij de letter Y): het paalwerk nummer 3, de andere bij de Hartelbergen: de pontonbrug. Het is opmerkelijk dat hij de scheepsblokkade bij Terheijden niet noemt, de dicht bij de pontonbrug door de Mark geplaatste paalwerken nummer 1, 2 en 4 beschouwde hij mogelijk als bij die brug behorend.

De staatse schepen konden onmogelijk 190 musketiers ruimte voor een gevechtsofstelling bieden. We nemen aan dat het voetvolk op de rechter Markoever, op de Laakdijk tussen lunet H.16 en de Molenstraat, moest debarkeren om de Spaanse posities bij Terheijden te bestormen. De schepen konden daarbij als varende geschutsofstelling fungeren, van waaraf de aanval met kanonvuur gesteund kon worden. Zodra de Spaanse weerstand te Terheijden was gebroken, zou te voet de aanval op de Hartelbergen worden ingezet; zodra in het paalwerk en de scheepsblokkade een opening was gemaakt, zouden de schepen kunnen volgen.

Een gelijktijdige uitval van het Bredase garnizoen

In de Callot-tekst staat op blz. 18 dat de van het voornoemde plan op de hoogte gebrachte belegerden ter ondersteuning tegelijkertijd met vaartuigen en te voet een uitval moesten doen. Volgens de Visscher-tekst (10 dec.): " ... zijn de Soldaten der Stad gecommandeert een uytval te doen met eenige platboomde Turf-schuyten, op elke schuyt 4 schippers en 6 stuxkens geschut ...". Chifflet vermeldt (in zijn Franse vertaling van de Hugo-tekst) op blz. 68: 'Tegelijkertijd droeg hij de Bredanaars op een aantal kleine vaartuigen (in de oorspronkelijke Latijnse tekst staat: 'enkele snelvarende schepen') te

bewapenen en gereed te houden om op een aan te geven tijdstip uit te varen en in een onstuimige aanval onze brug te veroveren en op te ruimen ... Zij rustten 14 vaartuigen uit, waarvan ze er zes met ieder zes stukken geschut bewapenden ... Zij wezen ook 300 soldaten aan om daarop in te schepen en nog 600 om over land langs de rivier een uitval te doen.' Volgens Hugo werden dus acht van de 14 vaartuigen als transportmiddel gebruikt en dienden de overige zes als (mobiele) geschutsopstelling. De $300 : 8 =$ gemiddeld 38 in te schepen soldaten en een bemanning van een schipper en drie knechts doen ons denken aan het (rivier)turfvaartuig met behulp waarvan in 1590 Breda verrast werd. Ook om er zes "stukken geschut" in op te stellen, was een vrij groot vaartuig nodig. In de Visscher-tekst (11 dec.) is sprake van "schepen, ponten, geubels en sloepen." Het Bredase flottielje werd blijkbaar samengesteld uit vaartuigen van uiteenlopende types; we vermoeden dat men alle binnen Breda afgemeerde boten die voor het doen van de uitval ook maar enigszins geschikt waren, gereedgemaakt heeft. (Bij het selecteren van de vaarmiddelen kon men in Holland ongetwijfeld kieskeuriger zijn.)

Door het ontbreken van een opmarsweg te land (de dijkweg tussen Zevenbergen en Terheijden was op meerdere plaatsen doorgestoken, de Groote Zonzeelsche Polder overstroomd, moest voor een aanval vanuit Zevenbergen geschut op schepen worden opgesteld. Het verwondert ons echter dat vanuit Breda het geschut niet over de Oude Baan meetrok. Beschikte men in de vesting niet (meer) over paarden om geschut over de weg te verplaatsen?

Blijkbaar waren bij de Bredase uitvalsmacht geen ruiters ingedeeld, toch kon men binnen Breda -bij het begin van de insluiting- over 200 ruiters beschikken. We vragen ons af waarom de Bredase ruitermacht niet werd ingezet om een mogelijke Spaanse tegenaanval, waarbij ook ruiters konden worden ingezet, te kunnen pareren. Werd het acces waarover men oprukte (het rivierduin met de Oude Baan tussen de Mark en de geïnundeerde Vucht) voor een ruitereenheid te smal geacht om zich voor een gevecht te kunnen ontplooiën? Of had men te Breda -wegens gebrek aan voer- de paarden inmiddels opgegeten?

Bij de staatse aanvalsmacht die vanuit Zevenbergen moest opereren, werden (door transportproblemen?) evenmin ruiters ingedeeld. We achten het echter aannemelijk dat die - na het slagen van de aanval op Terheijden- alsnog vanuit Geertruidenberg via Wagenberg zouden worden aangetrokken. Bij een voortgezette aanval op de Hartelbergen mocht men immers op de flank van die aanval een tegenaanval van Spaanse ruiters van de algemene reserve via de waterscheiding tussen De Zegge en De Vucht verwachten.

De totale sterkte van de Bredase uitvalsmacht bedroeg slechts 900 man; veel meer kon het garnizoen eind 1624 -wilde men ook de vestingwerken afdoende bewaken- vermoedelijk niet uitzenden. Dit aantal was uiteraard te gering om de Spanjaarden van de Hartelbergen te verdrijven, dus dat moest door de uit Zevenbergen komende staatse strijdmacht worden gedaan. Het Bredase flottielje moest blijkbaar ter hoogte van het Callooyse Gat voetvolk op de linker Markoever ontschepen, dat -gesteund door kanonvuur vanaf de vaartuigen- de veldwerken H.01 (bij het paalwerk nummer 4) en H.09/10 (bij de pontonbrug) moest veroveren. We nemen aan dat het Bredase voetvolk dat via de Oude Baan opmarcheerde achter het Callooyse Gat (veilig voor een Spaanse ruiteraanval) een gevechtsopstelling moest innemen, dit om zoveel mogelijk Spaanse troepen aan de zuidzijde van de Hartelbergen te binden en het Bredase voetvolk op de linker Markoever, alsmede de staatse troepen die vanuit Terheijden aanvielen een kans van slagen te geven. Als er daarna een doorvaartopening in de paalwerken nummers 2, 1 en 4 en in de pontonbrug werd gemaakt, konden de staatse schepen met levensmiddelen naar Breda varen.

Het staatse aanvalsplan via de Mark werd niet uitgevoerd

Pieri schrijft op 13 dec. (blz. 35): ‘Die avond berichtte Z.E. (Spinola) aan Baglione dat de vijand zijn kant uitkwam. Daarop werd volledige waakzaamheid gelast en keek men, met de wapens in de hand, verlangend naar zijn komst uit.’ De Spaanse soldaten waren blijkbaar de militaire terughoudendheid van Spinola (ze moesten alleen grondwerk verrichten en wacht houden) beu en gaven er de voorkeur aan met de wapens een beslissing te forceren. Volgens Pieri (blz. 34) meenden plaatselijke deskundigen die Spinola van advies dienden dat het staatse aanvalsplan zeker een kans van slagen had. Maar ‘... Spinola, ijverig dienaar van God en de koning ... sloeg geen acht op gevaren.’ Om het moreel van zijn troepen verder op te krikken ‘... stond Z.E. elke soldaat een halve pul bier (extra ?) per dag toe.’

Aan staatse zijde was men zowel te Zevenbergen als te Breda gereed het plan uit te voeren. Volgens de Visscher-tekst (10 dec.) “... zijn de Soldaten der Stad gecommandeert een uytval te doen ... doch is dien dagh niet van gevallen.” De schrijver van de Visscher-tekst vervolgt: “Den 11 dito, desen Uytval weder hervat zijnde, ende siende van den Toorn (van de Bredase Onze Lieve Vrouwekerk) dat de assistentie des Princen van Orangien haer niet en konde te baet komen, vermits de gelegentheyt van Windt en Water: niet tegenstaende alles in goede ordre was bestelt en veerdigh, so van schepen, ponten, geubels, sloepen, ende alle andere noodtsaecklijckheden, als oock een groot deel uytgelesen Soldaten, ende onversaeghde Maetroosen, hebben sy ’t weder uytgesteld, tot beter gelegentheyt: na dat se haer vaerdig hadden gehouden van ’s morgens ten 5 uren, tot by negen uyren toe ... Den 12 dito, werden de scheepkens inde stadt weder ontladen, van Cruyt, Loot ende Geschut, ...”.

In de Visscher-tekst is sprake van een voor de staatse aanval ongunstige “gelegentheyt van Windt en Water”. Chifflet vertaalt op blz. 69 de Hugo-tekst als volgt: ‘Maar de wind die tot dan toe gunstig voor prins Maurits was geweest, veranderde 180 graden van richting’, laat dan de woorden op blz. 57 van de Latijnse tekst: ‘tot onze onuitsprekelijke vreugde’ weg en vervolgt: ‘Daardoor rees het zeewater bij vloed nauwelijks en werd het Markwater daardoor, zoals normaal wél het geval was, niét opgestuwd.’ Voor de uitvoering van het staatse plan moest men (vanwege de grote diepgang van de schepen) op springvloed wachten, maar die zette in dec. 1624 blijkbaar onvoldoende door. De door Chifflet weggelaten zinsnede ‘tot onze onuitsprekelijke vreugde’ kan erop wijzen dat aan Spaanse zijde niet iedereen ervan overtuigd was dat deze staatse poging Breda te bevoorraden met (Spaanse) wapens verhinderd had kunnen worden.

Een nieuw staats plan Breda te bevoorraden, ditmaal via de Beemden

Blijkbaar zag men er aan staatse zijde geen heil in tijdens de volgende springvloed het plan alsnog uit te voeren. In de Callot-tekst staat op blz. 18/19: ‘... overwegende dat van Breda tot Zevenbergen de linkeroever van de rivier (de Mark) uit weilanden (Beemden) bestond en wetende dat in de winter tijdens springvloed en bij westenwind het water vier voet steeg, tot boven de lage dijken die men zomerkades noemt en die de weilanden scheiden van de rivier, leek het derhalve een goed plan deze kades vlak onder (op korte afstand stroomafwaarts ten opzichte van) Terheijden door te steken (in een kade een doorvaartopening te graven). Dan konden zij met platte, voor dat doel geschikt gemaakte, vaartuigen ... de dijk (tussen de Achter Emerdonk en de pontonbrug bij de Hartelbergen)

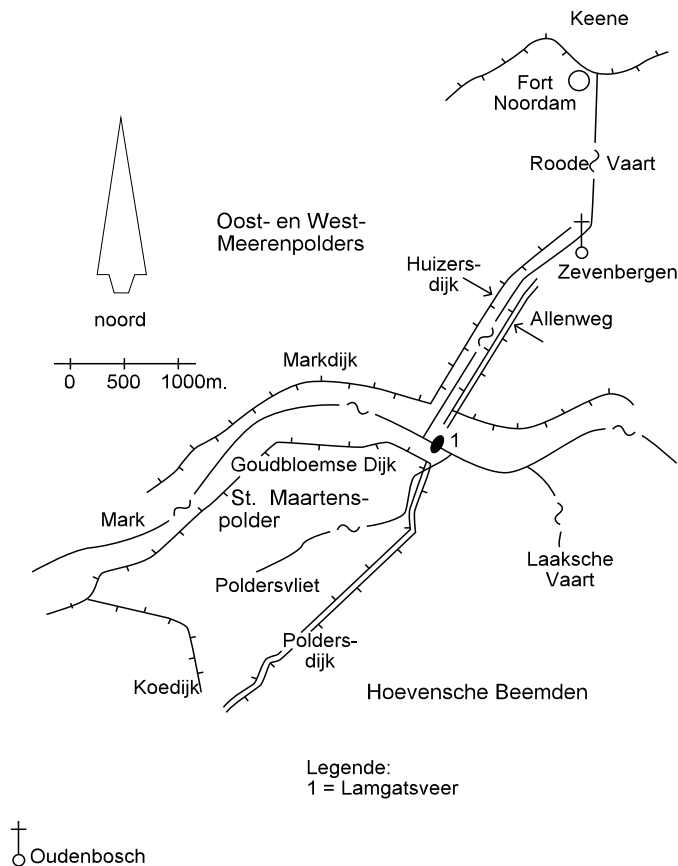
aanvallen ... Op het juiste moment moesten de belegerden (het Bredase garnizoen) een uitval naar die dijk doen en hem doorsteken, zodat de vaartuigen (met levensmiddelen) naar de stad (Breda) konden varen.' We merken op dat het water op de Mark en de Beemden bij winterse springvloed veelal (niet in dec. 1624) niet mét vier voet (1,2 meter), maar tót 1.2 meter boven NAP steeg. Op de laaggelegen delen van de Beemden lag het maaiveld 0.2 meter boven NAP, de kruin van de Markkade stak daar 0,4 meter boven uit. Zonder doorvaartopening in de kade konden vanuit Zevenbergen slechts vaartuigen met een diepgang van $1,2 - 0,2 - 0,4 = 0,6$ meter over de Beemden varen, na het graven van een doorvaartopening kon dat door vaartuigen met een diepgang van $1,2 - 0,2 = 1,0$ meter. Bij de uitvoering van dit plan zou men niet alleen alle door de Spanjaarden dwars door de Mark geplaatste hindernissen (vier paalwerken, een scheepsblokkade en een pontonbrug) letterlijk en figuurlijk links laten liggen, maar viel men bovendien aan op de scheidslijn tussen de vakken Hage en Terheijden, waardoor de kans op coördinatie-fouten door de Spanjaarden bij hun verdediging tegen deze aanval alleszins aanwezig zou zijn.

Bij de voorbereiding van dit plan kwam men aan staatse zijde blijkbaar al spoedig tot de ontdekking dat de waterstand op de Beemden alleen tijdens springvloed hoog genoeg zou zijn om er met (zwaarbeladen) roeiboten te kunnen varen en dat die periode te kort was om vanaf Zevenbergen Breda te kunnen bereiken. De Callot-tekst vervolgt op blz. 19: 'Toen de Hollanders inzagen dat ook dit plan niet te verwezenlijken was, bedachten ze weer een ander ... Hun idee was de rivier (de Mark) bij Zevenbergen af te sluiten met een dam of een stuw, zodat ... het (bij springvloed) binnengelopen water bij eb belet zou worden naar zee (terug) te stromen.'

Door middel van een dam in de Mark kon men beletten dat het winterse regen- en smeltwater naar zee afvloeide, waardoor de waterstand op de Beemden zou dan na verloop van tijd hoger zou worden. Als men de dam zo hoog maakte dat bij winters springtij nog juist water naar binnen liep, en bij eb voor het overgrote deel niet naar zee kon terugstromen, zouden de Beemden voor beladen roeiboten gedurende langere tijd bevaarbaar zijn.

De poging de Mark bij het Lamgatsveer af te dammen

Hugo schrijft op blz. 77/78: 'De Staten (van Holland) ... stelden voor ... dicht bij Zevenbergen (door de Mark) een grote dam op te werpen ...'. Als locatie daarvoor noemt hij: '... ter plaatse van een zekere uitmonding in de rivier, die men Lamgat noemt ...'. (In de Latijnse Hugo-tekst en in de Franse Chifflet-vertaling daarvan wordt de naam van de waterloop als "Lamsgat" gespeld). Chifflet vervolgt: " ... dont les bords penchants d'un costé & d'autre sont accessibles." De Latijnse grondtekst (blz. 64) luidt: " ... & latera declivi ripâ sunt vadosa." We interpreteren dit (vooral gezien de Latijnse tekst) als: '... waar op de beide oevers van de Mark een landweg aansluit en men de rivier (met behulp van een veerpont) kan oversteken'. Was het Lamgat de -met een sluis afgesloten- uitmonding van de door de St. Maartenspolder stromende Poldersvliet?

De Visscher-tekst luidt: “Den 25 dito (dec.) ... heeftmen uyt Last van den Prince van Orangien, begonnen de Marck ofte Haven van Breda, toe te dammen, ontrent 10 Roeden beneden de Haven of vaert van Sevenbergen ...”. Met de ‘Haven of vaert van Sevenbergen’ wordt de huidige Roode Vaart bedoeld. Een (Rijnlandse) roede was 3,77 meter lang; volgens de schrijver van de Visscher-tekst heeft men dus een staatse zijde getracht de Mark ongeveer 40 meter ten westen (dat wil zeggen: benedenstrooms ten opzichte van de monding van de Roode Vaart) af te dammen.

Tussen Zevenbergen en de Mark lag in 1624/25 op de westelijke oever van de Roode Vaart een dijk, de huidige Huizersdijk(weg) en op de oostelijke oever een dijkweg, de huidige Allenweg. Vanaf de Allenweg lag in de uiterwaard een veerdam naar de stroomgeul van de Mark. Via het Lamgatsveer kwam men aan de overzijde van de rivier op de huidige Goudbloemse Dijk, die aan de noordzijde de St.Maartenspolder omsloot (en nog steeds omsluit). De huidige Poldersdijk aan de oostzijde van die polder vormde vanaf het Lamgatsveer de landverbinding door de Hoevensche Beemden met Oudenbosch.

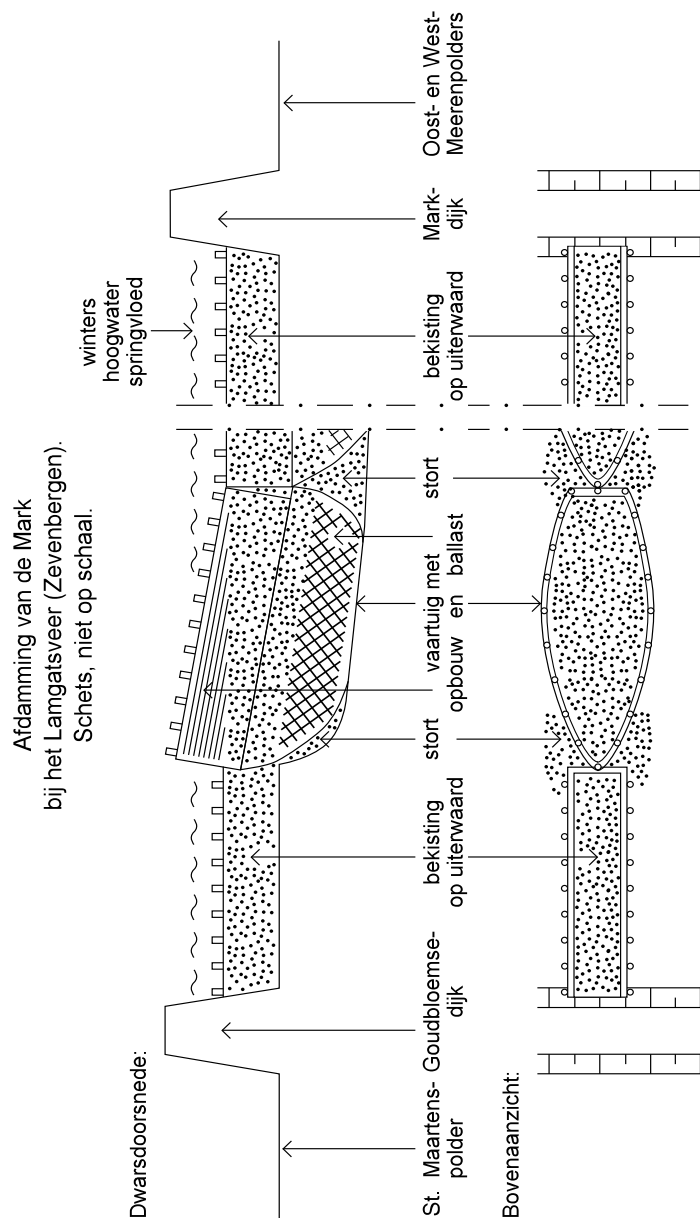
De afstand tussen de Markdijk langs de Oost- en West Meerendorp in het noorden en de Goudbloemse Dijk langs de St.Maartenspolder in het zuiden (door het stroomdal van de Mark) bedraagt ongeveer 500 meter. Pieri noemt op blz. 45: ‘... de dam van de vijand ... die, naar men zei, 200 voet lang was.’ Met deze 200 voet (60 meter) wordt ongetwijfeld de breedte van de stroomgeul ter plaatse bedoeld.

De locatie voor de dam bij het Lamgatsveer was om twee redenen goed gekozen. In de eerste plaats kon men vanuit de havenplaats Zevenbergen per vaartuig (over de Roode Vaart) én per voertuig (over de huidige Allenweg) materialen naar de bouwplaats opvoeren; ook vanuit Oudenbosch was dit via de Mark en de Poldersdijk mogelijk. In de tweede plaats belette de Poldersdijk vloedwater via de (hier ongeveer drie kilometer brede) Hoevensche Beemden naar zee terug te vloeien. De af te dammen lengte werd hierdoor beperkt tot ongeveer 440 meter op de uiterwaarden en ongeveer 60 meter door de vaargeul van de Mark. Dat men van plan was de Mark iets ten westen van het Lamgatsveer af te dammen (Visscher-tekst), en niet iets oostelijker, aansluitend op de veerdam, had zijn redenen. De Roode Vaart stond in 1624/25 (via de Keene) in open verbinding met het Hollandsch Diep. Wilde men, na afdamming van de Mark, via deze rivier en/of de Beemden met levensmiddelen beladen vaartuigen in de richting van Breda dirigeren, dan moest de dam ten westen van de uitmonding van de Roode Vaart in de Mark liggen. Bovendien kon men dan ook nog extra vloedwater via de Roode Vaart tot de afgedamde Mark en de Beemden toelaten. Hugo schrijft op blz. 79: ‘Verder bouwde men binnen de stad Zevenbergen ... in een zijtak van de Mark, die aan de overzijde van die rivier lag (de Roode Vaart), (sluis)deuren.’ In de Visscher-tekst lezen we: “Dit opgeschutte water kã met Spring- en hooge-Vloeden veel vermeerderd werden, door de Verlaten en Sluyskens in de Sevenberghsche Vaart (de Roode Vaart), die ’t selve bequamelijck konnen inlaten ende opstutten.” Blijkbaar werd ook de Roode Vaart afgesloten door er een schutsluis (“Sluyskens”: twee stel sluisdeuren) in te bouwen, waardoor het op de Mark en de Beemden opgestopte water belet werd via deze Vaart weg te lopen en vaartuigen zonder veel waterverlies (via een ‘verlaat’) konden passeren. Het is opmerkelijk dat ondanks de neutraliteit van Zevenbergen deze sluis door de Hollanders ín en niet buiten de stad werd gebouwd.

Het plan van de staatse ingenieurs hield volgens Hugo (blz. 78) in dat men op de uiterwaard van de beide Markoevers begon met de aanleg van een damdeel. Deze delen bestonden uit (twee rijen) verticaal in de grond geslagen palen en twee planken wanden. De ruimte binnen deze bekisting werd met stenen en graszoden (turven ?) opgevuld. De ‘Belg’ Hugo kende ongetwijfeld het fenomeen ‘turf’ en gaf dit in het Latijn weer met “cespites”, dat in feite ‘graszoden’ betekent. De Fransman Chifflet, die mogelijk géén turf kende, vertaalt het woord “cespites” letterlijk met “des gazons”, ‘graszoden’. De Engelsman Gage en de Ier Barry (zie voetnoot 5, respectievelijk 6) vertalen “cespites” met “turfe”, ‘zoden’ of ‘plaggen’ (het Engelse woord voor turf is ‘peat’).

Na de voltooiing van de damdelen op de uiterwaarden stroomde het water in de open gebleven vaargeul van de Mark sneller dan tevoren. Om wegspoelen te voorkomen, besloot men (Hugo, blz. 79) er in één klap drie vaartuigen (kop aan kont) in af te zinken. Deze vaartuigen werden tevoren (met stenen ?) geballast en -omdat het water in de vaargeul tijdens een winterse springvloed dieper was (hoger stnd) dan de vaartuigen hoog waren- van een opbouw voorzien. Aan de boorden werden palen bevestigd, waartussen rijshout werd gevlochten en tussen deze schotten werd de ruimte, na het afzinken van de vaartuigen, met graszoden (turven ?) opgevuld. In de Franse (Chifflet-)vertaling van de Hugo-tekst is sprake van “trois navires”, ‘drie vaartuigen’, in de oorspronkelijke (Latijnse) tekst worden ze “oblongas vectorias tres”, ‘drie langwerpige vrachtschepen’ genoemd. Wilde men een

breedte van 60 meter met drie vaartuigen afsluiten, dan moesten die alle drie ongeveer 20 meter lang zijn, dat wil zeggen: de gebruikte vaartuigen waren vrij groot. Een probleem vormde ongetwijfeld de aansluiting van de afgezonken vaartuigen onderling en van de buitenste- met de damdelen op de uiterwaarden. Om die openingen waterdicht af te sluiten, stortte men (volgens Hugo, blz. 79) grote hoeveelheden graszoden (turven ?) in de rivier.

Volgens de Visscher-tekst begon men "... op (... -dag)" (25 dec.) met dit omvangrijke en technisch moeilijk uitvoerbare werk. Ook Hugo vermeldt op blz. 78 dat op 'Kerstdag' begonnen werd en voegt eraan toe dat de werkzaamheden door invallende vorst

al meteen drie dagen moesten worden opgeschort. Pieri noteert pas op 29 dec. (blz. 38 in zijn dagboek): 'Er werd besloten de rivier de Mark af te dammen.' Als we aannemen dat 'besloten' beginnen inhield, is Pieri òf pas enkele dagen na het begin geïnformeerd, òf heeft hij rekening gehouden met het vorstverlet.

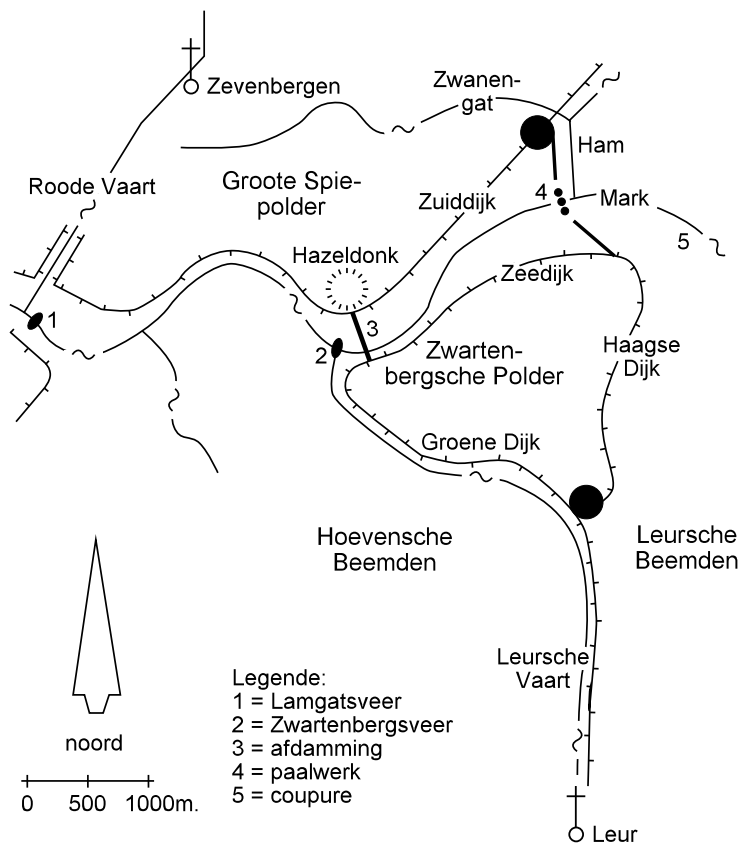
De sluiting van de dam mislukte keer op keer

Callot schrijft op blz. 20 dat '... de Hollanders (voor dit werk) 800 schuiten en een groot aantal arbeiders inzetten.' Volgens Hugo (blz. 82) werd het werk uitgevoerd door '... inwoners van Zevenbergen.' Als burgers van Zevenbergen bij de aanleg van de dam en de schutsluis geholpen hadden, zou dit wel een flagrante schending van hun neutraliteit zijn geweest. Mogelijk werden niet inwoners, maar omwonenden uit de wijde omgeving daarvoor ingezet en moest men te Zevenbergen (als straf voor de levering van graan aan Spinola ?) alleen de bouw van de sluis en de doortocht van staatse vaartuigen via de Roode Vaart gedogen. De Callot-tekst vervolgt op blz. 20/21: '... doch telkens als het werk vijwel voltooid was, als er niet meer dan twee à drie "vergas" aan ontbraken, sloeg door de kracht die het water in de doorstroomopening uitoefende, het werk stuk en werd de dam vernield; dit gebeurde tot driemaal toe.' Pieri schrijft op blz. 42: 'Op 19 jan. vernam Z.E. dat het werk aan de dam van de vijand vernield was' en op blz. 46 (2 feb.): 'Men berichtte Z.E. dat er 16 "verghe" van de dam van de vijand vernield waren.' Als we "vergas/verghe" met 'voeten' vertalen, dan zou het gehele damdeel, zodra daaraan in de hoogte nog 0,6 tot 0,9 meter ontbrak, tot driemaal toe zijn weggeslagen. Vertalen we het met 'roeden', dan zou dit damdeel over een breedte van $16 \times 3,75 = 60$ meter zijn weggeslagen (een Rijnlandse-roede was 3,75 meter lang). Hugo vermeldt op blz. 82: 'De onstuimige watermassa die kunstmatig werd tegengehouden, sleurde ... bij Zevenbergen de drie schepen mee die ze (de Staatsen) midden in (in de vaargeul van) de rivier hadden laten zinken en vernielde de op die schepen gemaakte opbouw ... De inwoners van Zevenbergen (de Hollanders) volhardden echter in hun vastbeslotenheid ... het plan ten uitvoer te brengen. Zelfs al mislukte het drie tot viermaal ... toch hervatten ze het werk aan de dam ...'. Hugo vervolgt op blz. 83: '... men kwam ons vertellen dat het werk optimaal voortgang maakte, de dam nagenoeg voltooid was en dat er schepen vol levensmiddelen voor anker lagen, klaar om uit te varen en vóór de wind in de richting van Breda te koersen. Toen draaide door "permission Diuine" ('Goddelijk ingrijpen' ?) de wind, die tot dan uit een voor hen (de Hollanders) gunstige richting had gewaaid. In een plotseling opstekende storm werden palen die in de rivier geheid waren, zoden (/turven), rijshout en stenen (door het water) meegesleurd. Sloepen die materiaal aanvoerden, beukten door de onstuimigheid van de golven tegen elkaar en werden op de wal geworpen Daarna stormde het zo vaak ... dat ze gedwongen werden de werkzaamheden tot de maand maart daaropvolgend uit te stellen.' Blijkbaar werd (getuige het wegspoelen van het rijshout) niet alleen het damdeel in de vaargeul, maar ook (getuige het wegspoelen van palen en stenen) het damdeel op de beide uiterwaarden vernield.

Ook de bouw van een dam bij het Zwartenbergsveer mislukte

De schrijver van de Callot-tekst vermeldt op blz. 21: 'Niettemin zetten ze (de Staatsen) het werk tussen eind jan. en begin apr. zonder onderbreking hardnekkig voort, behalve op dagen dat de vorst dit verhinderde.' Hugo vermeldt op blz. 94 een brief van Maurits, waarin deze schrijft: 'Dat ... de Staten (van Holland) niet zouden nalaten de dam bij Zevenbergen weer op te werpen ...'. Op blz. 104 schrijft Hugo dat men daarvoor -na de mislukking bij het Lamgatsveer- '... een plaats had uitgekozen vlak bij de vorige, waar de rivier (de Mark) niet zo breed en het water niet zo diep was ...'.

Blijkbaar was de puinhoop bij het Lamgatsveer zo groot dat men eind jan. een andere locatie voor een dam moest kiezen. Op de Van Bergen/G(eelkerck)-kaart 10) zien we een "Nieuwe Dam" bij "'t Swarte veer". De tekst onder deze kaart luidt: "Vorders is buyten het Sevenberghsche gat, by het Swarte Veer eenen Dam gemaect ...".

Het Zwartenbergsveer ("Swarte Veer") lag hemelsbreed ruim twee kilometer dicht bij Terheijden dan het Lamgatsveer. Bij het Zwartenbergsveer ligt op de rechter Markoever de Hazeldonk en op de linker- de Zwartenbergsche Polder. De veerpont voer vermoedelijk vanaf een veerstoep in de Leursche Vaart aan het eind van de Groene Dijk (bij de huidige St.Anthoniushoeve) naar een veerstoep aan de Zuidijk bij de Hazeldonk in de Groote

10) Van Bergen/G(eelkerck), 'Baronye van Breda, Twelck is ... (de) belegeringhe des laers 1624. ende 25.'

Spiepolder. De dijken rond de Zwartenbergse Polder (de Zeedijk, de Haagse Dijk en de Groene Dijk) en -aansluitend op de Haagse Dijk en de Groene Dijk- het jaagpad langs de Leursche Vaart beletten deels het water uit de bij springvloed overstroomde Leursche Beemden naar zee terug te stromen. De Mark was bij het Zwartenbergsvaar tussen de Zuiddijk en de Zeedijk ongeveer 400 meter breed (dat wil zeggen: ongeveer 100 meter smaller dan bij het Lamgatsvaar), de breedte van de stroomgeul was, volgens een overzichtskaart van C. Vereyck, in 1676 68 meter breed (vrijwel even breed als bij het Lamgatsvaar).

Ook hier kon men zowel met vaar- als met voertuigen op de beide oevers materiaal aanvoeren. Een nadeel van deze nieuwe locatie lijkt ons echter dat zodra de dam eenmaal gesloten was, de over de Roode Vaart en de Mark naar Breda te dirigeren vaartuigen via een overtoom over die dam zouden moeten worden gesleept.

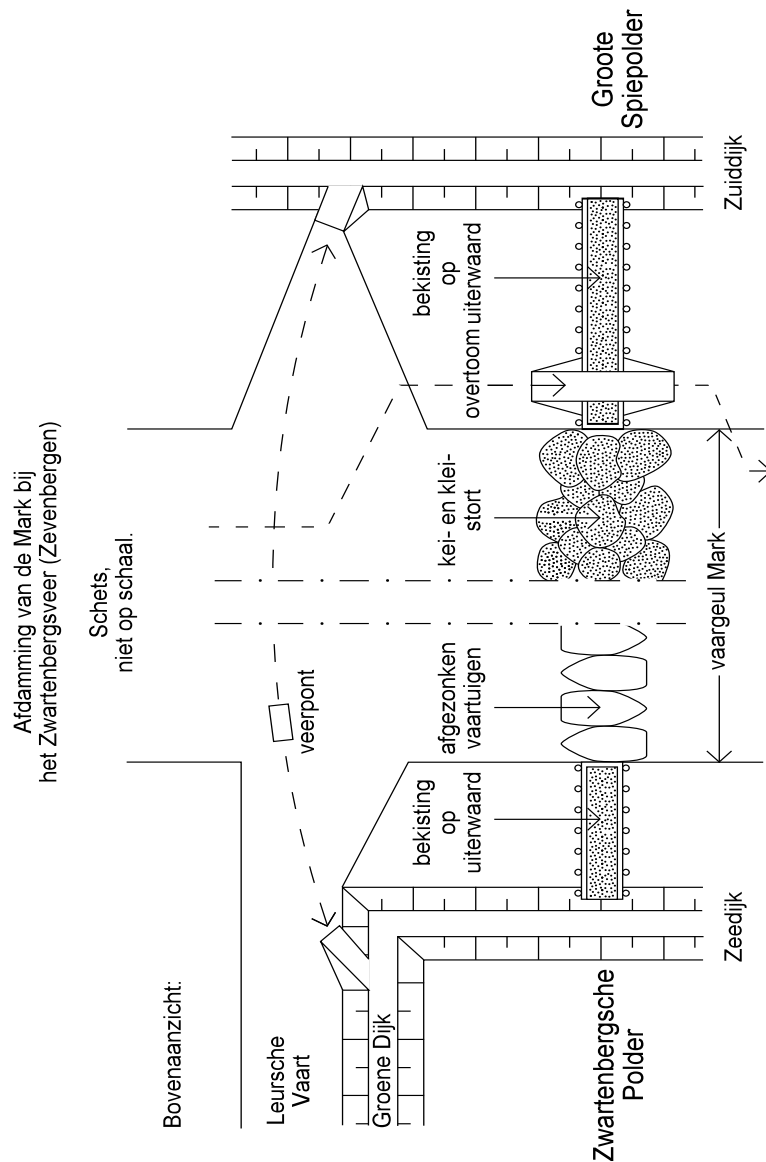
Op de beide uiterwaarden werd (net als bij het Lamgatsvaar) van palen en planken een bekisting gemaakt, daarbinnen stortte men ook hier blijkbaar graszoden (turven?). Gezien de ervaring bij het Lamgatsvaar paste men, om de vaargeul af te dammen, bij het Zwartenbergsvaar een andere werkwijze toe. De waterdruk op de zijboorden van de met kop aan kont afgezonken schepen bij het Lamgatsvaar was namelijk te groot gebleken. Bij het Zwartenbergsvaar liet men in de vaargeul vaartuigen zij aan zij, beurtelings met de voorsteven in de richting van de vloed- en de ebstroom, zinken. De waterdruk op de smalle, spitse voorsteven en de iets bredere, ronde achtersteven was aanzienlijk minder groot dan op de lange zijboorden. Bovendien werden door de stroom de voorsteven als een wig tussen de achtersteven van de naastgelegen vaartuigen gedrukt. Pieri noemt op blz. 49: '... 32 vaartuigen (die) aan elkaar vastgelegd (gekoppeld en afgezonken waren), waarvan er (beurtelings) 16 met de (voor)steven in de richting van de vloedstroom en 16 in de richting van de ebstroom (lagen) ...'.

De stort van graszoden/turven was bij het Lamgatsvaar niet bestand gebleken tegen het geweld van het water. Volgens Hugo (blz. 104) werd daarom bij het Zwartenbergsvaar '... een grote massa in netten verpakte keien ...' gestort. Men stapelde er op afgezonken vaartuigen netten met keien op elkaar tot de vereiste damhoogte was bereikt. Een net hield de afzonderlijke keien bij elkaar, door het gezamenlijke gewicht werd wegspoelen voorkomen. Hugo vervolgt op blz. 104 dat men op de keien '... om de ruimte daartussen op te vullen een kleverig soort grond stortte, die -naar men beweerde- vanuit Frankrijk of Engeland was aangevoerd.' Hugo had blijkbaar, wat betreft de herkomst van de grond, twijfels; wij nemen aan dat het plaatselijk gegraven zeelei was en dat de keien (al eerder voor dijkversterking elders) vanuit Frankrijk of Engeland naar Holland waren aangevoerd.

Op de (van de Spaanse vijand bij Hage afgekeerde) rechter Markoever werd over het damdeel op de uiterwaard van (vette) zeelei een overtoom aangelegd, waarover via Zevenbergen komende vaartuigen op hun weg naar Breda konden worden gesleept.

Hugo schrijft op blz. 106 dat de Staatsen, om de kracht van het naar zee stromende water te breken, (alvorens met de bouw van de dam te beginnen) op enige afstand stroomopwaarts ten opzichte van de bouwplaats '... op de uiterwaarden een dam bouwden. Dwars door de vaargeul sloegen ze daar (tussen deze damdelen) een wigvormige rij palen'. We veronderstellen dat bij de plaats waar het Zwanengat via de Ham op de Mark afwaterde, schuin op de Zuiddijk op de uiterwaard van de Mark een dam is opgeworpen, schuin daarop door de vaargeul een rij dicht aaneengesloten palen is geheid en weer schuin daarop over de uiterwaard tot aan de Zeedijk/Haagse Dijk ook een dam werd gemaakt. Met deze

wigvormige hindernis hoopte men de ebstroom zoveel mogelijk naar de Leursche Beemden om te buigen. Ook daar moest uiteraard over een damdeel een overtoom gemaakt worden. Nog verder stroomopwaarts moest, om met vaartuigen vanaf de Mark de Leursche- en Haagsche Beemden op te kunnen varen, in de kade op de linkeroever een coupure worden gegraven. We veronderstellen dat dit pal ten oosten van de Zwartenbergse Polder is gedaan.

Hugo schrijft op blz. 104 dat de werkzaamheden bij het Zwartenbergsvaar voorspoedig leken te verlopen. In maart echter werd -bij volle maan- door een plotselinge omslag van het weer, vanuit zee meer water aangevoerd dan gewoonlijk het geval was. Tegelijkertijd voerde de Mark vanuit haar stroomgebied abnormaal veel regen- en smeltwater af. De ebstroom werd daardoor zo sterk dat de dam ondermijnd en daarna deels weggeslagen werd. Hugo

vervolgt op blz. 106: ‘De grote toevloed van water was nog maar amper minder geworden of de werklieden van de vijand gingen met eenzelfde hardnekkigheid als tevoren weer aan het werk om de dam te herstellen ... De inzet waarmee men dag en nacht werkte, was zo groot dat men al na enkele etmalen zo ver gevorderd was dat de afdamming van de vaargeul vrijwel de vereiste hoogte had bereikt, maar de stroming werd zo sterk dat de dam ondermijnd werd. Tegelijkertijd stak er een hevige storm op, waarbij de woeste watermassa alles wegsloeg wat men in de rivier had laten zinken.’ Hugo besluit (op blz. 107) met de mededeling dat de vijand -gelet op al deze grote mislukkingen- de tijd gekomen achtte af te zien van verdere pogingen de Mark af te dammen.

Een Spaanse tegenmaatregel: paalwerken door de Haagsche Beemden

In de Callot-tekst lezen we op blz. 19: ‘Om dit gevaar (van een staatse bevoorradingspoging via de Beemden) te bezweren, beval de markies met spoed een borstwering op te werpen langs de gehele lengte van de genoemde dijk (de dijkweg tussen de Achter Emerdonk en de pontonbrug over de Mark bij de Hartelbergen), daarvóór (aan de veldzijde) een sterk paalwerk op te richten en geschut op te stellen op de daarvoor geschikte plaatsen (de veldwerken P.36 en H.10).’ Op blz. 20 van de Callot-tekst staat: ‘Als tegenweer beval de markies het paalwerk bij de dijk te verdubbelen ...’. Op zowel de Blaeu- als de Callot-kaart zijn vanaf de batterij H.10 tot de batterij P.36 door de overstroomde Haagsche Beemden twee paalwerken getekend, op de Blaeu-kaart zijn de paalwerken iets divergerend, op de Callot-kaart vrijwel evenwijdig getekend.

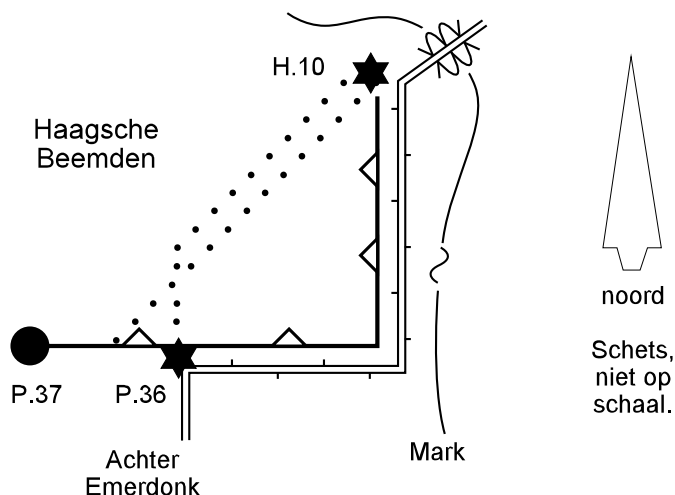
Hugo (Chifflet) schrijft op blz. 68: ‘De markies ... liet ... vóór (aan de veldzijde van) de dijk die hij (door de Haagsche Beemden) had doen opwerpen zware palen in de grond slaan’ en op blz. 80: ‘Hij liet ... vóór de dijk die hij vanaf de pontonbrug in de richting van Hage had doen aanleggen ... een tweede rij grote palen aanbrengen ...’. Op de Hugo, blz. 45-kaart zijn deze paalwerken (nog) niet getekend. Op de blz. 125-kaart loopt het binnenste vanaf veldwerk H.10 (met een stompe knik) naar de batterij P.36, het buitenste evenwijdig met het binnenste (in rechte lijn) naar de circumvallatiewal tussen de batterij P.36 en de schans P.37. Op de blz. 163-kaart zijn de paalwerken op dezelfde wijze als op de Callot-kaart afgebeeld. De legende vermeldt daarbij (letter M): “Agger nouus duplici sepe”, ‘de (eerder opgeworpen) nieuwe dijk met een dubbel paalwerk’. Op de Hugo-illustratie tussen blz. 80 en 81 (“Pag. 81.”) loopt het buitenste paalwerk vanaf de batterij H.10 met een stompe knik (het binnenste kruisend) naar de batterij P.36, het binnenste (zonder knik) evenwijdig daarmee naar de circumvallatiewal tussen de batterij P.36 en de schans P.37. De tekenaar plaatst daarbij de letter D: “Seps duplex palustri loco fixa”, ‘een in drassig terrein geplaatst dubbel paalwerk’.

Untzen tekent op zijn kaart een buitenste paalwerk vanaf veldwerk H.10 (met een stompe knik) naar de batterij P.36, een binnenste paalwerk (zonder knik), eerst evenwijdig met het buitenste-, daarna dat kruisend, vanaf de batterij H.10 naar de circumvallatie tussen de batterij P.36 en de schans P.37 én nog een derde paalwerk, dicht langs en evenwijdig met het langs de Mark lopende dijkwegdeel. Callot, noch Hugo, noch Pieri vermeldt in zijn tekst een derde paalwerk door de Haagsche Beemden, dat (naar onze mening) ook volkomen overbodig zou zijn geweest.

Op de O.e.w.Verhoeven-kaart is een (buitenste) paalwerk getekend dat van de batterij H.10 met een stompe knik naar de circumvallatiewal tussen de batterij P.36 en de schans P.37 loopt, een (binnenste) paalwerk dat divergerend lijnrecht van de batterij H.10 naar de

batterij P.36 loopt en nog twee divergerende paalwerken die van de batterij H.10 op kortere afstand dan de beide andere langs het naar de Mark gekeerde dijkwegdeel lopen.

Hugo-illustratie "Pag. 81":

Door de gebruikte schaal kon Callot op zijn kaart de situatie nauwkeuriger weergeven dan de tekenaar van de Blaeu-kaart. Hugo was -door zijn aanwezigheid tijdens het beleg bij de staf van Spinola- ongetwijfeld beter geïnformeerd dan Callot. De onderlinge verschillen tussen de Hugo, blz. 125-kaart, de blz. 163-kaart en de illustratie "Pag. 81." zijn ons inziens te wijten aan de schaal waarop de kaarten respectievelijk illustratie getekend zijn, reden waarom we aannemen dat de laatstgenoemde de werkelijke situatie van 1624/25 het meest benadert.

Als het terrein droog genoeg was om er een heistelling op te kunnen (ver)plaatsen, of zo diep onder water stond dat er met een (op een platbodem-vaartuig gemonteerde) heistelling overheen kon worden gevaren, kon men een paalwerk heien. Als dat niet het geval was, moest het paalwerk geschoord worden. Bij heien worden de palen zo diep de grond ingedreven dat de hindernis niet gemakkelijk omvergeduwd of -getrokken kan worden. Bij schoren wordt een paal overeind gehouden door één schoorpaal recht naar voren en twee schuin naar achteren te plaatsen. Een geschoord paalwerk biedt minder weerstand tegen vernielingspogingen dan een geheid-. Beide constructies kunnen worden versterkt door de palen onderling met een (horizontale) dwarsbalk te verbinden.

Volgens Pieri (blz. 33) werd op 7 dec. begonnen met het plaatsen van het eerste paalwerk op 20 pas (30 meter) vóór (aan de veldzijde van) de dijk en (blz. 46) op 2 feb. met het plaatsen van het tweede-. Pieri, Hugo en Callot vermelden niet op welke afstand het tweede paalwerk vóór het eerste- werd geplaatst. Uit de Callot-, de Hugo- en de Pieri-tekst blijkt evenmin of de paalwerken werden geheid of geschoord. Op de Callot-, de Hugo, blz. 125- en de blz. 163-kaart, alsmede op de Hugo-illustratie "Pag.81." zijn de beide paalwerken, op de Untzen-kaart de drie- en op de O.e.w.Verhoeven-kaart de vier paalwerken zonder schoren (dus geheid ?) getekend. Hugo schrijft op blz. 80: '...(in de tweede rij werden de palen) door schuin geplaatste schoorbalken overeind gehouden, net als in de eerste rij', met andere woorden: beide paalwerken waren (volgens hem) geschoord.

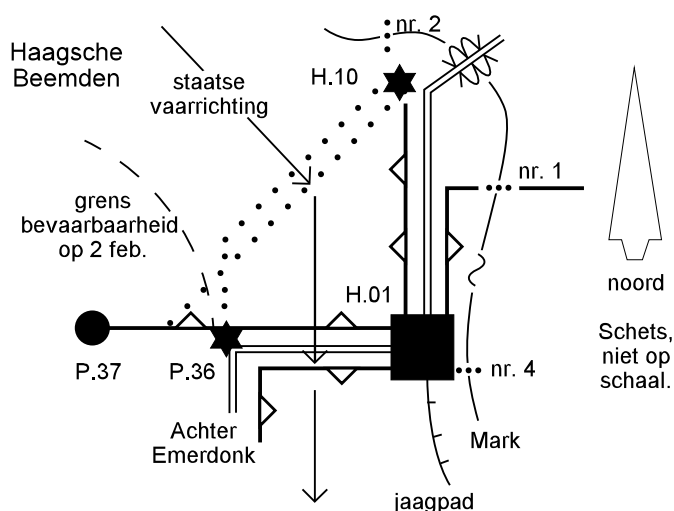
Callot en Pieri geven met “doblar la estacada”, respectievelijk “altra palizzata” niet aan dat het tweede paalwerk van het eerste- verschilde. Hugo doet dat in zijn Latijnse tekst (blz. 65/66) met de woorden “... alteram crassiorum arborum sepem”, ‘... nog een, steviger, rij palen’ wél, Chifflet in zijn Franse vertaling daarvan (blz. 80): “... vne grande rangée double de pilots ...”, ‘... een soortgelijke rij grote palen ...’ echter niét. Sueyro en de militairen Gage en Barry (zie voetnoot 4, 5 en 6) geven in hun vertaling van deze Hugo-tekst met “otra palizada mas gruessa”, “an other palissado, thicker then the former” en “a thicker hedge or roe of trees” aan dat het tweede paalwerk steviger was dan het eerste-. De grotere stevigheid bestond blijkbaar niet uit de afwezigheid van een dwarsbalk bij het eerste paalwerk en de aanwezigheid daarvan bij het tweede-: op de Callot-, de Hugo, blz. 125- en de Untzen-kaart, alsmede op de Hugo-illustratie “Pag.81.” zijn de beide paalwerken van een dwarsbalk voorzien. We veronderstellen dat met de woorden “crassiorum”, “mas gruessa” en “thicker” wordt bedoeld dat het eerste paalwerk geschoord, het tweede- geheid was.

We veronderstellen dat:

- de Haagsche Beemden op 7 dec. al wel grotendeels onder water stonden, maar dat het terrein ter hoogte van de dijkweg nog niet met een drijvende heistelling kon worden bevaren, zodat het eerste paalwerk noodgedwongen geschoord moest worden;
- op 2 feb. de Beemden ter hoogte van de dijkweg wél met een drijvende heistelling konden worden bevaren en dat men toen, als aanvulling op het geschoorde (minder sterke) paalwerk, aan de veldzijde ervan een (sterker) tweede paalwerk heeft geheid en dat:
- het terrein pal ten noorden van de batterij P.36 en de schans P.37 nog niet bevaarbaar was, waardoor dit tweede paalwerk niet in rechte lijn, maar met een knik langs de bevaarbaarheids grens (en het eerste paalwerk kruisend) moest worden geheid.

Hoe de Staatsen dachten een doorvaart te kunnen forceren

Pieri schrijft op blz. 37: ‘Men had Spinola gewaarschuwd dat, op bevel van de Staten (van Holland), graaf Maurits een aantal vaartuigen van een ijzeren voorsteven had laten voorzien ...’ en dat ‘... daarop ongeveer 800 mariniers konden worden ingescheept ...’. De opvarenden waren (aldus Pieri) onder meer uitgerust met enterhaken en moesten een gevechtsofstelling innemen op de dijk tussen de Mark en de Achter Emerdonk, want ‘... om

Breda te kunnen helpen, moest men deze dijk doorsteken'. Op blz. 38 (29 dec.) vermeldt Pieri dat voor deze actie 80 geroeide sloepen waren bestemd (die blijkbaar ieder door tien mariniers werden geroeid). We veronderstellen dat in een eerste aanvalsgolf met een aantal van deze sloepen de beide paalwerken moesten worden doorbroken (met de ijzeren voorstevens de palen worden geramd en met enterhaken omvergetrokken). De versterkte voorstevens dienden volgens Hugo (tevens) als borstwering voor de opvarenden.

Pieri noteert op 22 jan. in zijn dagboek (blz. 43) dat in een tweede aanvalsgolf '... een groot aantal vaartuigen, met "foco artificiato", krachtig met hun ijzeren ramstaven in (de berm van) de dijk(weg) moesten worden geroeid om daarin een gat te maken ...'. "Foco artificiato" moet worden vertaald met 'ernst-vuurwerk': de vaartuigen waren dus beladen met buskruit. Nadat enkele van deze vaartuigen pal naast elkaar in de berm waren geroeid en door de kracht waarmee dat gebeurde een stuk waren binnengedrongen, moest het buskruit tot ontploffing worden gebracht, waardoor een brok van het dijklichaam zou worden weggeslagen. Het dijklichaam met de daartegen opgeworpen circum- en contravallatiwal was (ons inziens) te massief om door een gezamenlijke eenmalige explosie van enkele kruitladingen te worden doorbroken. We nemen aan dat pas na een serie opeenvolgende explosies in de dijk een coupure zou zijn ontstaan, breed en diep genoeg om er vaartuigen doorheen te kunnen roeien. De meest voor de hand liggende plaats voor zo'n coupure was het dijkdeel tussen de Achter Emerdonk en de Mark; men liet dan de dwars door de Mark geslagen paalwerken nummer 1 en 4 letterlijk en figuurlijk links liggen. Nog steeds volgens Pieri op blz. 43 moesten de soldaten (mariniers) die de vaartuigen hadden geroeid stormenderhand de veldwerken P.36 en H.01 veroveren en aldaar mogelijke Spaanse tegenaanvallen over de dijkweg vanaf de Achter Emerdonk en/of uit de richting van de pontonbrug afslaan. Het is niet duidelijk of deze voor jan. geplande staatse actie ook weer zou moeten samenvallen met een uitval van het Bredase garnizoen (de Visscher-tekst waarin zo'n uitval voor dec. uitvoerig is beschreven, eindigt op 25 dec.). Vervolgens konden in een derde golf met levensmiddelen beladen vaartuigen via de Haagsche Beemden naar Breda geroeid worden (om over de Mark verder te kunnen varen, zou men ook het jaagpad op de linkeroever van die rivier nog moeten doorbreken).

Het water als bondgenoot van Spinola ?

Pieri schrijft op blz. 44 (28 jan.) : 'Toen Z.E. (Spinola) hoorde dat het plan van de vijand (het afdammen van de Mark) gemaakt was door een plaatselijke deskundige, werd hij ongerust.' De door ons bestudeerde bronnen vermelden niet wie de ontwerper van het staatse plan was voor wiens deskundigheid op waterstaatkundig gebied Spinola zo beducht bleek te zijn. Hugo schrijft op blz. 79: 'De markies werd door hun werk met grote ongerustheid vervuld' en (blz. 80) '... riep alle ingenieurs en meester-timmerlieden bijeen.' Op blz. 83 schrijft hij: 'Wetende hoe bewonderenswaardig de Hollanders gebruik wisten te maken van het water, ... stuurde hij voortdurend verkenneren uit. Hij stelde zich niet tevreden met wat ze van-horen-zeggen rapporteerden, maar ze moesten exact opgeven wat ze met-eigen-ogen hadden gezien.' Spinola was blijkbaar beducht dat het staatse plan Breda via de Beemden te bevoorraden ten uitvoer gebracht kon worden. Zijn staf-adviseurs ('ingenieurs en meester-timmerlieden') wisten volgens Hugo echter raad. Met nauwelijks verholten trots schrijft hij op welke ingenieuze manier zij meenden de in aanbouw zijnde dam (door de Mark) te kunnen vernielen door -in navolging van de Hollanders- het water als bondgenoot

bij de strijd in te schakelen. Het plan kwam erop neer dat men bij vloed de sluizen van De Vucht en De Zegge openzette en deze reeds geïnundeerde gebieden vol water liet lopen. Als dan de kentering intrad, sloot men de sluisdeuren, om ze op het dieptepunt van eb gelijktijdig weer te openen. 'Het gevolg was dat het erachter opgehoopte water zo krachtig wegstroomde dat het onmogelijk was aan de dam te werken en het reeds gedane werk vernield werd.'

Dit is een fraai klinkend verhaal, dat echter onmogelijk juist kan zijn. De doorstroomopening van de sluizen in het Callooysche Gat, de Hartelsche Vliet, de Scheymaersche Vaart en het Markgat was betrekkelijk gering van breedte en het geloosde water verspreidde zich over een breedte van enkele kilometers en over een lengte van 12 (Lamgatsveer) tot 9 (Zwartenbergsveer) kilometer over de Beemden. Er kan daardoor ook geen sprake geweest zijn van een vernielende vloedgolf.

Geloofwaardiger is het verhaal op blz. 79/80 van de Hugo-tekst: '(Spinola) liet 's nachts in de dijk van de Mark door uitgezonden pontonniers op zeer veel plaatsen en over een lengte van 5.000 voet (anderhalve kilometer) coupures graven ...'. Daardoor kon Markwater de Groote Zonzeelsche Polder binnenstromen en werd niet alleen een staatse opmars over land vanuit Zevenbergen onmogelijk gemaakt, maar werd ook een ander effect bereikt. Door het groter maken van het te overstromen gebied ten oosten van het Lamgatsveer stroomde er bij vloed meer water naar binnen, maar stond -door de uitgestrektheid van de vloedkom- het water (ook op de Beemden) lager. Bij eb stroomde dan ook meer water naar zee, waardoor de stroming op de plaats van de te bouwen dam door de Mark sterker werd.

Callot schrijft op blz. 20: 'Om het werk aan de dam nog meer te bemoeilijken, beval hij (Spinola) veel grote en kleine dijken door te steken, opdat bij vloed een (nog) grote(re) hoeveelheid water naar binnen zou stromen, ... die bij eb met zo'n grote kracht zou wegstromen dat het werken er vrijwel onmogelijk gemaakt zou worden ...'. Hij vervolgt op blz. 20: 'Omdat men met het doorsteken van de Zwaluwse Dijk een overstroming kon veroorzaken, beval de Prins van Oranje ... deze dijk met 2.000 man voetvolk te bezetten. Kolonel Fama (die met het commando over deze troepenmacht werd belast) verschanste zich daar effectief.' We vermoeden dat met de 'Zwaluwse Dijk' de dijk tussen Hooge- en Lage Zwaluwe wordt bedoeld.

De verdedigers van Breda kregen een koekje van eigen deeg

Het stroomdal van de Mark en dat van de Aa vormden als het ware een trechter die bij de Groote inundatiesluis van Breda (op de plaats van het huidige kruispunt Markendaalseweg en Fellenoordstraat/Van Coothplein uitmondde. (Sinds 1563 liep het water van de Aa niet meer bij de Antwerpschepoort onder de vestingwal door de stad binnen, maar stroomde het via een afwateringskanaal naar de Mark, pal ten zuiden van de plaats waar die rivier de vesting binnenstroomde.) In het najaar van 1624 en de daarop volgende winter voerden de Mark en de Aa (net als in andere jaren) veel, ten opzichte van Breda, bovenstrooms gevallen regen- en smeltwater af. In de Visscher-tekst lezen we (begin dec.): "Ondertusschen zijn die vande stadt dapper besich om den Ginnekentse Merck te stoppen, 't welck seer qualijck wil wesen door het overvloedigh water dat uyt de Weyde van boven neder komt, vermits den geduyrigen Regen." Hugo schrijft (Chifflet-vertaling, blz. 72): '... het water dat de stedelingen in (vanaf) nov. bij Ginneken op ons afstuurden,

bezorgde ons niet weinig schrik en werk; om het land wijd en zijd onder water te zetten, wierpen ze een dijk op om het water van de Mark en de Aa te beletten (naar zee) af te vloeien.’ In de oorspronkelijke Latijnse tekst (blz. 59) is sprake van ‘... nogal wat zorg en schrik ...’. Chifflet vertaalt hier “metus” met “estonnement”, ‘schrik’ en “sollicitudinis”, ‘zorg’, met “besognes”, ‘werk’, zonder te vermelden waaruit de Spaanse werkzaamheden in nov. bestonden. We veronderstellen dat de ‘stedelingen’ eind nov. de Groote inundatiesluis gesloten hebben en -om het wegvloeien van het daardoor in het Mark- en Aa-dal opgehoopte water via de vestinggracht te beletten- aan de veldzijde van die gracht niet een (hoge) dijk, maar een (lage) kade hebben opgeworpen. Aan die zijde van de vestinggracht lag in 1624/25 geen bedekte weg en ontbrak blijkbaar een (hoog)waterkering. Chifflet schrijft op blz. 81 (als een woordelijke vertaling van de Latijnse Hugo-tekst, blz. 66): “... les assiegez ... pour faciliter le paracheuement de la chaussée aupres de Seuenberghe ... les digues qui separent les deux rivieres, ils pensassent à ce coup d’en venir à chef, ils recommencerent d’y trauailler à toute reste & de combler & hausser les digues, pour faire regorger l’eau dans nos quartiers.”, ‘... de belegerden begonnen ... om de voltooiing van de dam (in de Mark) bij Zevenbergen te vergemakkelijken ... én -om een dubbele slag te slaan- met de bedoeling ons in de insluiting wateroverlast te bezorgen, de dijken die de twee rivieren (de Mark en de Aa) scheiden verder te verzwaren en te verhogen.’ We merken op dat er geen ‘dijken die de rivieren van elkaar scheiden’ waren, maar wél een in nov. aan de veldzijde van de vestinggracht door de Bredanaars opgeworpen kade, die blijkbaar in jan. -om het nog hoger opgestutte Mark- en Aa-water te beletten via de vestinggracht weg te lopen- tot de afmetingen van een dijk werd verzwaard en verhoogd.

Men besloot kennelijk te Breda de Staatsen (bij hun poging in jan. door middel van een dam de waterstand op de Beemden te verhogen) een handje te helpen en daarmee tevens de Spanjaarden bij Ginneken nog meer wateroverlast te bezorgen.

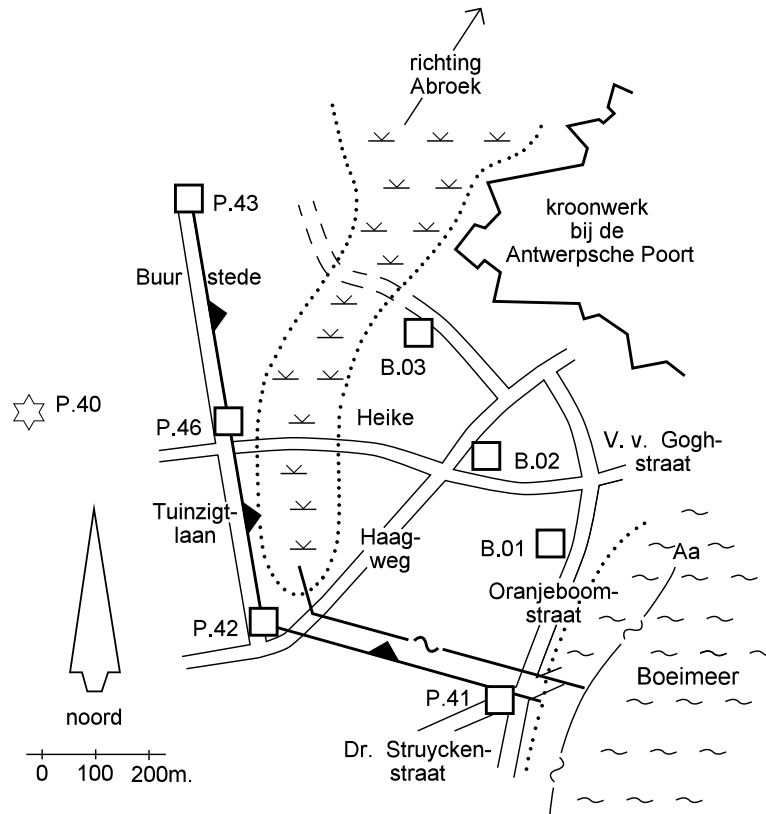
Door het nog hoger opstutten van het Mark- en Aa-water liep het terrein bij Bouvigne, waar (een belangrijk deel van) de Spaanse verzorgingsinstallaties gevestigd (was)/waren, gevaar te overstromen.

Hugo vervolgt (Chifflet-vertaling, blz. 81): ‘Toen de markies dit zag, vreesde hij dat het water steeds verder in het legerkamp (bij Ginneken) zou doordringen: er was geen natuurlijke weg waarlangs het kon worden afgevoerd. Hij liet daarom in allerijl dicht onder de vestingwal (van Breda) over een lengte van 2.200 pas een gracht graven, waardoor het water via een ander drassig gebied zijn normale loop zou kunnen hervatten.’ Chifflet vertaalt hier de Latijnse Hugo-tekst (blz. 67): “... fossa bis mille ducentorum pedum longitudine ...” met “... un canal de deux mille deux cens pas de longueur ...”, 2.200 pas (3.300 meter) in plaats van 2.200 voet (660) meter!

Vanuit het drassige Abroek lag in zuidelijke richting door het Buurstede Heike een smalle, laaggelegen strook grond tot vlak bij de Haagweg. Op de Portius-kaart 11) is vermeld (legende, nummer 15): “Buursteedse Heide; loopt ’s winters onder water.” We veronderstellen dat daarmee de laaggelegen strook grond bedoeld wordt. De afstand tussen het zuidelijke uiteinde van die strook en het stroomdal van de Aa ter hoogte van de huidige Dr. Struyckenstraat bedraagt hemelsbreed ongeveer 700 meter. We nemen aan dat, langs een pal ten noorden (aan de naar Breda gerichte zijde) van de Spaanse definitieve contravallatie gelegen tracé, door de Spanjaarden in jan. 1625 een kanaal gegraven werd

11) ‘Plattegrond van Breda in 1625. Tekening van D.Portius, 1625’, ‘Genie, Plans van vestingen’.

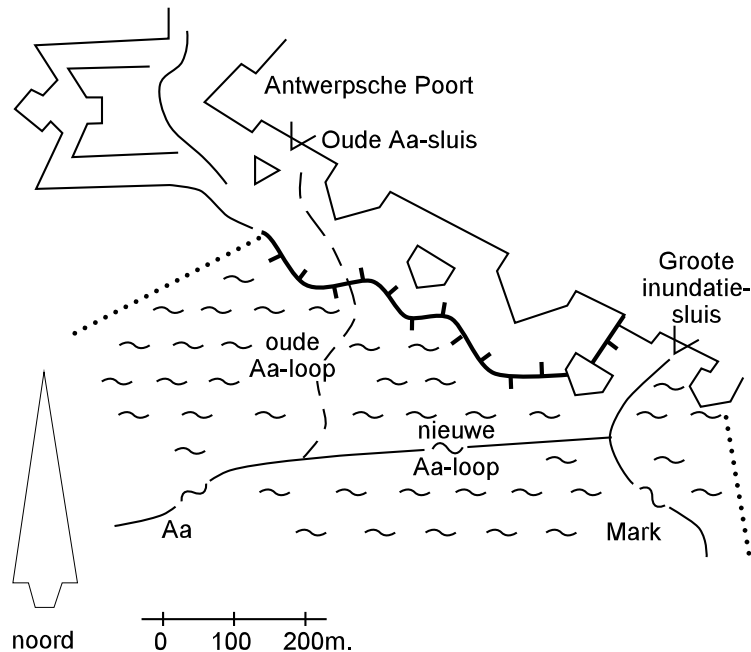
om het in het Mark- en het Aa-dal opgestutte water om Breda heen, via het Abroek op de Mark ten noorden van de stad te lozen.

Op de Blaeu-, de Callot- en de Visscher-kaart is dit kanaal niet getekend. Untzen tekent het op zijn kaart zonder enige vermelding, op de Hugo, blz. 163-kaart is er de letter O bij geplaatst: “Fossa a Marchione iacta longitudine 2200 pedum ad deriuandas aquas”, ‘op bevel van de markies (Spinola) gegraven gracht met een lengte van 2.200 voet (660 meter) om de wateren (het water) af te voeren.’ Op de O.e.w.Verhoeven-kaart is aan beide uiteinden van het kanaal de letter E geplaatst: “Grachten (!) gegraven om het water te keren (?) dat den Leger (het verzorgingsgebied bij Bouvigne) wilde overlopen.”

Het Spaanse graafwerk moest worden verricht binnen het schootsbereik van de Bredase musketiers in de vóór de vesting uitgeschoven redoute B.01 en van het Bredase vestinggeschut. De musketiers werden blijkbaar uit de redoute verdreven. Pieri schrijft namelijk op blz. 40 (6 jan.): ‘De graaf van Isenburg deed een aanval op een redoute bij de Mark (aan de rand van het onder water staande stroomdal van de Mark en de Aa), die hevig met kanonnen en musketten beschoten werd.’ Het Bredase geschut kon onmogelijk door het Spaanse- tot zwijgen worden gebracht. Het is voor ons dan ook onbegrijpelijk dat de werkzaamheden zonder grote verliezen zouden zijn verricht. Pater Hugo schrijft op blz. 82: ‘Wat ook weer moet worden toegeschreven aan Goddelijke bijstand is dat -hoewel er tijdens het graven van het kanaal ter omleiding van het water

zoveel arbeiders tegelijkertijd aan het werk waren- er maar één enkele verwond werd ... ondanks het feit dat men vanuit de stad voortdurend op de onzen schoot.'

Hugo schrijft (Latijnse tekst, blz. 67): “Quae fossa priusquam perfecta esset, aggeres à Bredanis in flumine aucti firmatiqué ... nonnulla moenium summâ vrbis trepidatione labefactarunt.” Chifflet vertaalt dit op blz. 82 met: “... auant que le canal fust acheué, les digues qu’ils auoient agencées & assurées avec tant d’artifice, ayant esté renuersées par l’effort des mesmes eaux qu’ils auoient retenües, elles emporterent quelques portes avec vn rauelin, & causerent vne terrible peur dans la Ville.” We interpreteren deze teksten als volgt: Maar vóór het kanaal voltooid was, brak de dijk waarmee het water door de Bredanaars werd tegengehouden. Door het met grote kracht wegstromende water werd niet alleen een Bredaas buitenwerk overspoeld, maar ook een sluis zodanig beschadigd dat men te Breda vreesde dat ze bezwijken zou. In de marge van de Latijnse tekst staat: “Aggerum ruinae vi aquarum factae”, ‘door de woeste stroom werd de waterkering geruïneerd.’ We nemen aan dat -nog vóór het Spaanse afwateringskanaal gereed was- het hoog opgestutte water de dijk die tussen de Antwerpschepoort en de Groote inundatiesluis aan de veldzijde van de vestinggracht was opgeworpen, heeft doorbroken. Een zwakke plek in die dijk was ongetwijfeld de plaats waar de oude bedding van de Aa deze kruiste. We nemen aan dat de dijk op die plaats bezweek en dat door de kracht waarmee toen het water de vestinggracht binnenstroomde de oude Aa-sluis bij de Antwerpschepoort dreigde te bezwijken en Breda te overstroomen. De in het bij de Antwerpschepoort liggende hoorn- en kroonwerk verblijvende soldaten van het Bredase garnizoen zullen toen ongetwijfeld de nodige wateroverlast hebben gehad.

Pieri schrijft op blz. 36: ‘Vanuit Breda belette men, in de omgeving van het (staf)kampdeel van Z.E.(Spinola), het water van de Mark en de Aa (door het sluiten van de Groote inundatiesluis) de stad binnen- (en verder naar zee) te stromen. Men deed dit kennelijk met

de bedoeling Z.E. in zijn legerkamp (bij Ginneken) wateroverlast te bezorgen en hem zo te dwingen (daar) op te breken. Het valt niet te ontkennen dat het ons (de Spanjaarden) schade en schrik bezorgde, maar zelf leed men (te Breda) ook veel schade.’ Pieri vervolgt: “che in Bredà crebbe a tale l’acqua, perche la Riuiera Mercke trouò serrato il suo stopo ... che allagò tutta Bredà, e crebbe l’acqua talmente, che causò alli assediati grandissimo spauento; ce lo significorno con la quantità de’ lumi, e con i grandi lamenti, e strida, che da noi in quella notte vditì furono.” We interpreteren dit fragment als: toen de dijk -die het in de Boeimeer opgestutte water uit de vestinggracht hield- bezweek, werd een Bredaas buitenwerk door een vloedgolf overspoeld. Dit bezorgde de belegerden veel schrik, getuige de vele toortsen die wij die nacht zagen en het gejammer dat we hoorden.

Zolang de Groote inundatie- en de oude Aa-sluis het niet begaven, had men te Breda binnen de wallen weinig gevaar voor wateroverlast te duchten. Volgens Hugo dreigde de oude Aa-sluis wel te bezwijken, maar hij vermeldt niet dat dit ook werkelijk gebeurde. We nemen aan dat de bij Ginneken in het stafkampdeel gelegerde Hugo (wat dat betreft) beter geïnformeerd kon zijn dan de in Terheijden-dorp verblijvende Pieri. Ongetwijfeld is er binnen de Bredase wallen geen wateroverlast geweest en hebben de schrik en het geschreeuw zich beperkt tot de militairen van het garnizoen die zich in het hoorn- en kroonwerk en op de wal bij de Antwerpschepoort bevonden en trachtten in het nachtelijk duister bij toortslicht te ontdekken wat daar aan onheil gebeurde.

Pieri schrijft op blz. 43 (26 jan.): ‘Toen men vernam dat de vijand met het werk aan de dam (door de Mark bij het Lamgatsveer) voortgang maakte, ging Don Giovanni van Medici naar het legerkamp van de graaf van Isenburg (bij Hage)’ “ad ordinare più tagliate per sfogo dell’acqua, acciò che allagandosi il Paese, cōforme al pensiero del nemico. l’acqua effitassi alla volta di Bredà, e che nel ritorno del reflusso con maggior violenza battessi nella Dama, ò tagliata per impedire alli assediati la sortita da quella parte, che saria stata sicurezza delle spalle del quartiere del Cōte di Isembourg e del Baglione.” We interpreteren deze tekst als: ‘om hem (Van Isenburg) opdracht te geven vanaf het laaggelegen Aabroek een gracht naar de Aa te graven en het opgestutte water in een vloedgolf via de beneden-Mark weg te laten lopen om de dam bij het Lamgatsveer te doorbreken. Er zou dan tevens een eind gemaakt worden aan de wateroverlast in de vakken Hage en Terheijden.’

We merken hierbij op dat niet de Spanjaarden in de vakken Hage (Van Isenburg) en Terheijden (Baglione) last hadden van het opgestutte water, maar die in het vak Ginneken en, in mindere mate, in het vak Hage. Ook zou een vloedgolf op de Mark onmogelijk de 20 kilometer verder gelegen dam kunnen doorbreken. We vermoeden verder dat het (niet afzonderlijk gedateerde) fragment op blz. 36 van de Pieri-tekst (15/16 dec.) daar bij het drukken abusievelijk is geplaatst en dat het niet vóór, maar ná het fragment op blz. 43 (26 jan.) behoort te staan: de dijk begaf het pas nadat reeds met het graven van het afwateringskanaal begonnen was.

Hugo schrijft op blz. 83: ‘Intussen liet Justinus van Nassau de dijken, poorten en ravelijnen die door het water verwoest waren, herstellen’ (de meervoudsvorm is hier ongetwijfeld ten onrechte gebruikt). Dat ‘de poort en het ravelijn’ (het hoorn- en kroonwerk bij de Antwerpschepoort) weer in staat van verdediging werden gebracht, is begrijpelijk. Dat ‘de dijk’ aan de veldzijde van de vestinggracht zou zijn hersteld, lijkt ons overbodig: het Mark- en Aa-water kon, nadat de afwateringsgracht was voltooid, niet meer worden opgestut: een dijk om het tegen te houden was daardoor niet nodig. We nemen aan dat -om

bij een lage waterstand op de Mark en de Aa het leeglopen van de vestinggracht te voorkomen- op de plaats van de dijkdoorbraak het oorspronkelijke oeverbeloop is hersteld.

Een (wanhopig) plan Breda alsnog te bevoorraden ?

Vosters 12) schrijft: “Toen de Staatsen zich aldus de weg versperd zagen, wilden ze - volgens de graaf van Saint-Amour- Breda ravitailleren door 2000 man met ieder een zak meel op de rug de linies te doen kruisen, waarbij ze geëscorteerd zouden worden door even zovele busschietters en musketiers,”.

Het is ons een raadsel hoe men dacht zonder steun van ruiters en geschut tot tweemaal toe de Spaanse circumvallatie te kunnen passeren. Bij een eenmalige passage zou het aantal te voeden monden binnen Breda met 4.000 vermeerderd worden. Een hoeveelheid meel van $2.000 \times 25 = 50.000$ kilogram zou dan wel heel weinig soelaas geboden hebben. “Dit plan werd niet uitgevoerd” schrijft Vosters, wat ons allerminst verwondert.

12) S.A.Vosters, 'HET BELEG VAN BREDA IN HET WERELDNIEUWS', Delft, 1987.

Hoofdstuk G: Op de Vrachelsche Heide, de staatse aanval op Terheijden en de capitulatie van Breda

1 Een patstelling

Het staatse veldleger rukte op in de richting van Breda

Ten Raa en de Bas 1) schrijven: “ ... den 9den September (1624) kon het (staatse) leger ... op de Mooker Heide verzamelen ... Prins Maurits marcheerte den 10den September naar Cleve, waar de burgers de poorten openden ... Op 16 September ging de Prins ... weder op marsch over Cranenburg (en over de Maas) naar Grave, verder over Megen naar Alem ... op 23 September trok de Prins ... den Bommelerwaard in, ging bij Hemert weder over de Maas, bereikte den volgenden dag Drunen en bleef te Raamsdonk en Geertruidenberg ...”.

De schrijver van de Callot-tekst vermeldt op blz. 9: ‘Maurits scheepte ... zijn voetvolk in op de Waal. Langs deze rivier vervolgde de ruitery haar weg naar de Bommelerwaard ...’. We veronderstellen dat de staf, het voetvolk en de pontonniers (met hun brugslagmateriaal) te Nijmegen zijn ingescheept en via Dordrecht naar Geertruidenberg zijn gevaren. Door de ruitery (en het geschut) is ongetwijfeld de door ten Raa en de Bas beschreven route gevolgd: door het Land van Maas en Waal en de Bommelerwaard naar de Langstraat, dat wil zeggen: niet langs de Waal, maar langs de Maas. De schrijver van de Callot-tekst vervolgt op blz 9 met: ‘Men legerde zich te Raamsdonk en in naburige plaatsen.’.

Pieri schrijft op blz. 17 (25 sep.): ‘De voorhoede van graaf Maurits rukte op en hield ongeveer twee mijl (11 kilometer) van ons halt ... We vernamen dat graaf Maurits zich met zijn staf ontscheept had.’ Op blz. 18 (26 sep.) schrijft hij dat ‘ ... de ontscheeping van Maurits’ manschappen nog niet voltooid was. Het reeds ontscheepte gedeelte rukte op tot ongeveer een halve mijl (ruim twee kilometer) van ons op en hield halt om van de vaartocht bij te komen: de meeste manschappen waren namelijk recruten (nog geen geharde soldaten, die -in tegenstelling tot recruten- na ontscheeping onmiddellijk hadden kunnen worden ingezet).’ Op 28 sep. schrijft Pieri verder (blz. 19): ‘We wisten dat graaf Maurits die avond de rest van zijn manschappen zou ontschepen ...’. We interpreteren de Pieri-tekst

1) *’HET STAATSCHE LEGER 1568-1795 ... bewerkt door F.J.F.TEN RAA ... en F.DE BAS ...’, Breda, de Koninklijke Militaire Academie, 1915.*

van blz. 16 tot en met 19 als: De staatse ruiterij bevond zich op 21 sep. -tot onze verwondering- nog slechts ter hoogte van 's-Hertogenbosch, kwam op 25 sep. te Raamsdonk aan en reed toen door naar het ruim twee kilometer verder aan de Donge, bij Geertruidenberg, gelegen Raamsdonksveer. Prins Maurits ontscheepte zich met zijn staf en een deel van zijn voetvolk op 25 sep. te Geertruidenberg en bleef daar tot -op 28 sep.- de laatste man van zijn voetvolk aan land stapte. Ten Raa en De Bas schrijven: "Men bleef te Raamsdonk en Geertruidenberg." De pauze was niet het gevolg van vermoeidheid, want die kon -ook al had het merendeel van het voetvolk als rekrute mogelijk nog weinig uithoudingsvermogen- na een vaartocht van negen of tien dagen geen belemmering zijn om een afstand van vijf kilometer (van Geertruidenberg naar Made) af te leggen.

De afstand tussen Kleef en Raamsdonk is hemelsbreed 90 kilometer, de landweg tussen de beide plaatsen was in 1624 naar schatting ongeveer 120 kilometer lang, de vaarweg naar Geertruidenberg aanzienlijk langer. Maurits had ongetwijfeld haast om in de nabijheid van het bedreigde Breda te komen; toch was het tempo waarmee zijn troepen zich verplaatsten opmerkelijk traag: de ruiters arriveerden pas na negen dagen te Raamsdonk, het voetvolk na 12 dagen te Geertruidenberg. Hadden de vaartuigen (met het ingescheepte voetvolk) met tegenwind te kampen en reden de ruiters mogelijk zo langzaam om met het voetvolk gelijke tred te houden? Van Kleef tot Alem (ongeveer 68 kilometer) waren de ruiters zeven dagen onderweg. De resterende 52 kilometer van Alem tot Raamsdonk legden ze in twee dagen af, dat wil zeggen: de eerste zeven dagen legde men dagelijks gemiddeld twee vijfde van de afstand van de laatste twee af. Ze konden zich dus aanzienlijk sneller verplaatsen dan ze aanvankelijk deden.

Volgens Ten Raa en De Bas (zie voetnoot 1) werd er -ten behoeve van de communicatie over land tussen het staatse leger en Holland- door staatse pontonniers bij St. Andries een brug over de Waal geslagen. Dit werk (de Waal is -en was ook in 1624- ter plaatse een brede rivier) hield de pontonniers in hun vaartocht naar Geertruidenberg op. We veronderstellen dat het voetvolk verder voer en van 24 tot 28 sep. te Geertruidenberg ontscheept werd. Het wachten was toen op de komst van de pontonniers, die tussen Raamsdonksveer en Geertruidenberg voor de ruiterij een brug over de Donge moesten slaan. Een verdere opmars van het voetvolk zou -zo dicht bij de Spaanse vijand- zonder steun van de ruiterij te veel risico met zich hebben meegebracht.

Het staatse veldleger bij Made

Hugo schrijft op blz. 43: 'Nadat onze spionnen ons hadden bericht dat graaf Maurits zich met zijn leger bij Geertruidenberg had ontscheept, verkeerden we enige tijd in het ongewisse over zijn verdere plannen.' We vermoeden dat een aantal regimentscommandanten in het Spaanse leger rond Breda ervoor beducht was dat de slimme Maurits een verrassing in petto had. Ze vonden de trage opmars van het staatse leger verdacht, ook de trage ontscheeping van het voetvolk wekte hun argwaan. Dienden de bij Raamsdonk gelegerde ruiters alleen om de Spaanse reserve op de Vrachelsche Heide te binden? Liet Maurits zijn hoofdmacht (voetvolk en andere ruiters) niet stiekem via het Hollandsch Diep naar Willemstad varen om (na ontscheeping aldaar) via Oudenbosch bij verrassing in het vak Hage aan te vallen? Liet men de staatse opmars schijnbaar traag verlopen omdat de vaartuigen meer tijd nodig hadden om Willemstad te bereiken? Hugo

schrijft op blz. 43: ‘Velen waren van mening dat hij (Maurits) troepen in Oudenbosch en bij Roosendaal moest legeren. Ze vonden dat wij (de Spanjaarden) als eersten deze plaatsen moesten bezetten om de (staatse) vijand niet in de rug te krijgen.’ Ondanks gebrek aan indicaties ten aanzien van de plannen van de vijand en niettegenstaande de aandrang van veel van zijn officieren om zijn plan te wijzigen, bleef Spinola met zijn voltallige reserve op de Vrachelsche Heide.

In de Callot-tekst lezen we op blz. 10: ‘Op de dertigste (sep. 1624) trok de prins van Oranje met zijn gehele leger over de pontonbrug die men over de rivier (de Donge) bij Geertruidenberg geslagen had; daarna legerde hij zich bij Made.’ In de Visscher-tekst lezen we: “Den 1. October, is de Prince van Orangien tot Ramsdonck over de brugge gemarcheert:, en zijn quartier genomen tot Maede ...”. Pieri schrijft op blz. 21 (1 okt.): ‘Graaf Maurits liet zijn troepen (in de richting van de onzen) front maken te Made ...’.

Op de Blaeu-kaart valt de staatse legering bij Made buiten het kaartbeeld. Callot tekent op zijn kaart een groot deel (letter O) van het “Villaje de Meede, adonde se aquartelò el Principe de Oranges Mauricio de Nassau, quando vino para socorrer la Villa”, ‘dorp Made, waar de prins van Oranje, Maurits van Nassau, zich legerde om de stad (Breda) te ontzetten.’ De Hugo, blz. 45-kaart toont (letter B) een deel van het “Castra Mauritij in pago Medae”, het ‘bivak van Maurits in het dorp Made’, de Hugo, blz. 125-kaart een deel (letter E) van het “Castra nupera Mauritij in pago Medensi”, het ‘kort tevoren betrokken steunpunt van Maurits in het dorp Made’. Op de Hugo, blz. 163-kaart valt de staatse legering bij Made buiten het kaartbeeld. Dit is ook het geval met de Untzen-kaart. De tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart plaatst binnen een apart kader het gehele “Camp de l’ennemy a Mede” (letter T). De Visscher-kaart laat, zij het minder gedetailleerd dan de O.e.w.Verhoeven-kaart, het gehele “... oude leger van de Prins van Oranjen ...” zien.

Op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo blz. 45- en de blz. 125-kaart, de O.e.w. Verhoeven- en de Visscher-kaart zijn in de huidige dorpskern van Made en in de buurtschap Stuivezand rijen soldatenhutten getekend. Gezien de korte tijd dat Maurits hier met zijn leger dacht te verblijven (totdat het herfstweer met regen en hoge waterstanden een Spaanse bestorming van Breda onmogelijk zou maken), kunnen we ons niet indenken dat hij zijn troepen bij Made in hutten heeft ondergebracht. We vermoeden dat de getekende hutten symbolisch bedoeld zijn en dat de soldaten zich slechts met behulp van primitieve afdaken tegen regen en wind hebben beschermd. Vosters (zie voetnoot 2) vermeldt dat de Staatsen scheepszeilen naar Made brachten. Naar onze mening moeten we dan ook van een staats bivak bij Made spreken.

Staatse versterkingen bij Made

De tekst bij de Visscher-kaart luidt: “Den 1. October de Prince van Orangien ... zijn quartier genomen tot Maede hem aldaer begravende ..” Het woord ‘begravende’ duidt erop dat de Staatsen hun bivak bij Made met een wal hebben beveiligd. Op de Visscher-kaart is ten zuiden en westen van Made zo’n wal getekend. Op de O.e.w.Verhoeven-kaart

2) Dr.S.A.Vosters, *’HET BELEG VAN BREDA IN HET WERELDNIEUWS’*, Delft, 1987.

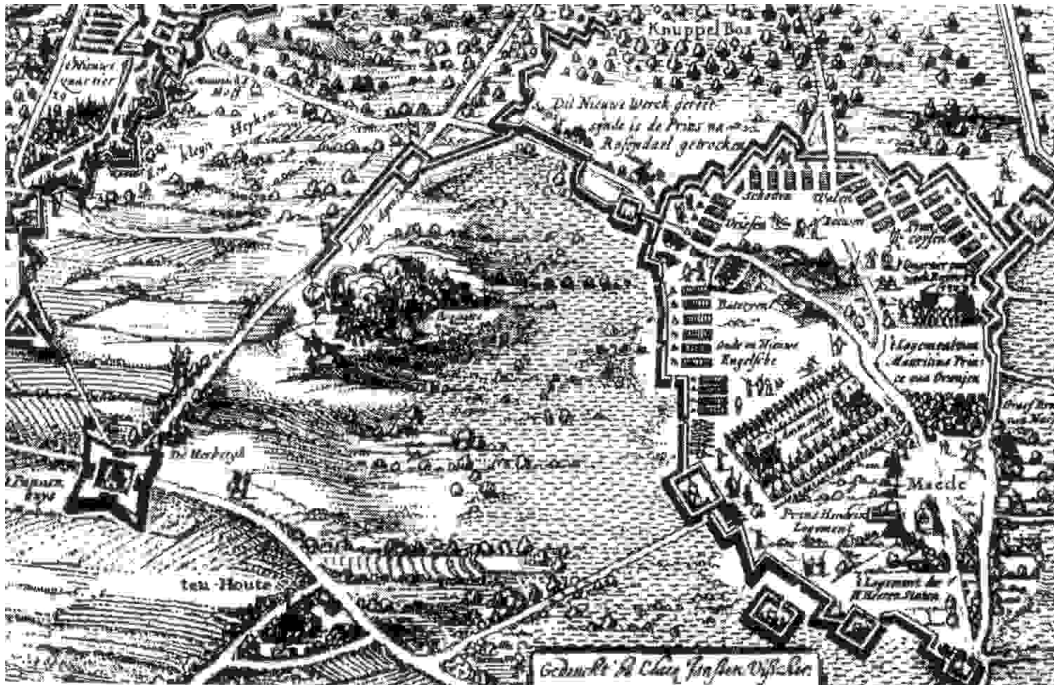
is het bivak omsloten door een wal, die vanaf de dijk van de vroegere (in 1421 overstroomde) Groote- of Zuid Hollandsche Waard, de huidige Sluizeweg, ter hoogte van de Voorstraat liep. Deze wal volgde naar alle waarschijnlijkheid het tracé van de huidige Voorstraat, Esdoornstraat en Moerbeistraat, sloot verder via de Fazantenlaan de buurtschap Stuivezand (langs de Stuivezandsestraat) in, en liep langs de huidige Watertorenstraat naar de Helkantse Dijk (de dijk van de vroegere Waard). De tekenaar laat tussen de Watertorenstraat en de Voorstraat, aan de veilige (van de Spanjaarden afgekeerde) kant van het bivak, de omwalling weg. Mogelijk fungeerde de dijk van de vroegere Waard als zodanig.

De ten zuidwesten van Made gelegen Zegge werd in 1624 door de Spanjaarden, via bij Terheijden gelegen sluisjes, vanuit de Mark geïndeerd. De ten zuiden van Made gelegen Brieltjenspolder kon uitsluitend bij het staatse Geertruidenberg met water uit de Donge, het ten noorden van Made gelegen gebied van de vroegere Groote- of Zuid Hollandsche Waard zowel bij Zwaluwe als bij Geertruidenberg met water uit de Amer worden geïndeerd. Dat wil zeggen: in 1624/25 kon een inundatie van deze beide terreinen uitsluitend door Staatsen worden gesteld.

In de Visscher-tekst lezen we: “Den 13 dito (okt. 1624 is) ... het lant bij Geertruidenberg onder water gelopen: (er zijn toen) ontrent 30 beesten verdronken.” Dit ‘onder water gelopen’ houdt ongetwijfeld geen inundatie, maar een overstroming in: bij inundatie had men het vee tijdig in veiligheid kunnen brengen. Deze Visscher-tekst kan zowel op een overstroming van de Brieltjenspolder als van het herdijkte gedeelte van de Groote- of Zuid Hollandsche Waard slaan. Pieri schrijft op blz. 26 van zijn dagboek over het gebied ten noorden van Made (de Groote- of Zuid Hollandsche Waard) op 18 okt.: “Intesei, che l’essercito nemico causa della allagatione era malissimo alloggio”, vrij vertaald: ‘de vijand kreeg door wateroverlast in zijn bivak grote problemen.’ De Waarddijk, die tot 1421 het water van de Madese hei uit de Waard moest houden en daarna het water van de overstroomde Waard uit Made, was niet meer voor een waterkerende taak berekend. De dijk was na een latere inpoldering van de Waard blijkbaar verwaarloosd, waardoor de overstroming in 1624 in het staatse bivak bij Made overlast bezorgde. Op alle door ons bestudeerde belegeringskaarten is De Zegge als een watervlakte (inundatie) afgebeeld. Callot doet dat op zijn kaart ook met de Brieltjenspolder. Op de O.e.w. Verhoeven-kaart is de Waard als een onder waterstaand (overstroomd) gebied getekend.

Het staatse bivak bij Made lag op hoger gelegen (normaliter droogblijvende) zandgrond en was, op enkele accessen na, in 1624 rondom met laaggelegen, drassig dan wel onder water staand terrein omgeven. In het oosten kon het vanuit Geertruidenberg over de vroegere Waarddijk (de huidige Sluizeweg) en over de Steelhovensedijk worden bereikt. Op de Visscher-kaart wordt deze laatste dijkweg (nummer 16) “Een Nieuw gemaecte weg, lijnrecht, na Geertruydenberg” genoemd. Deze weg liep -in tegenstelling tot de bochtige Sluizeweg- in een vrijwel rechte lijn van Geertruidenberg naar Made (en was overigens al vóór 1624 aangelegd). Dit acces werd bewaakt vanuit een redoute aan de Sluizeweg ter hoogte van de Voorstraat (M.01) en een redoute aan de Steelhovensedijk ter hoogte van de Voorstraat (M.02). In het zuiden werd aan de vanaf Den Hout door de Brieltjenspolder lopende Haasdijk, ter hoogte van de Moerbeistraat, in een redoute ((M.03) wacht gehouden. Op het acces tussen de Brieltjenspolder en De Zegge legden de Staatsen in de richting van het Pannenhuis (de buurtschap Ter Aalst) naderingswerken aan. In het westen

bood de Helkantse Dijk vanuit Zwaluwe en Wagenberg toegang tot het staatse bivak. Daar werd, ter hoogte van de Watertorenstraat, vanuit een redoute (M.04) gewaakt.

Fragment van een Visscher-kaart (BM 427);
de bovenkant is naar het westen gericht.

Van rechtsonder naar rechtsboven zien we:

- bij “ ‘t Logement der H Heeren Staten” de redoutes M.01 en M.02;
- de vóór de wal getekende redoute lag in werkelijkheid oostelijker en behoorde tot de verdedigingswerken van de vesting Geertruidenberg;
- bij het “Ammoniti quartier” de redoute M.03;
- op het acces tussen de Brieltjenspolder en De Zegge (het “Knuppel Bos”, ‘Klippelenbosch’ ligt op de noordrand daarvan de “Laeste Aprochen”, ‘laatste naderingsloopgraven’ in de richting van “De Herbergh” “ ‘t Pannenhuis”;
- aan de Helkantse Dijk de redoute M.04.

De staatse naderingswerken

Op het acces tussen De Zegge en de Brieltjenspolder, waar in 1701 Menno, baron van Coehoorn een verdedigingslinie (de Linie van Den Hout) zou aanleggen, plaatst de tekenaar van de Blaeu-kaart het cijfer 1: “l’Avantgarde du Quartier du Prince d’Orange a Mede”, Callot de letter X: “Vanguardia del quartel del Principe de Oranges”. De tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart noemt (letter T) de wal één van “De Approchen van den (staatse) vyant comende van Mede”, die van de Visscher-kaart (nummer 17): “De nieuwe Trencementen vanden Prince.” Onder een ‘approche’ verstaan we in de vestingbouwkunde

een (bij de voorbereiding van een stormaanval op een vesting) gegraven naderingsloopgraaf, een 'avantgarde' of 'vanguardia' is volgens het woordenboek een voorhoede. Beide termen zijn misleidend, tenzij men 'avantgarde' letterlijk vertaalt met 'voorste wachtpost'. Het betreft hier duidelijk een vanuit het bivak vooruitgeschoven wal, een "trencement".

De Visscher-tekst luidt: "Den 12 dito (okt.) heeft de Prins doen graven naer 't Pannen-huys wel 100 roeden (ongeveer 400 meter)." De op de Visscher-kaart getekende "Herbergh 't Pannen-huys" lag aan de landweg die van "ten Houte" (Den Hout) naar Teteringen liep, in de buurtschap Ter Aalst, iets ten zuiden van het huidige Markkanaal. De Callot-legende (letter V) spreekt van: "La tauerna del Panhuys, donde hazia la guardia la Caualleria Catolica", 'de herberg het Pannenhuis, waar de katholieke (Spaanse) ruitery wachthield'. Staatse en Spaanse troepen lagen hier in okt. 1624 hemelsbreed slechts twee kilometer van elkaar verwijderd.

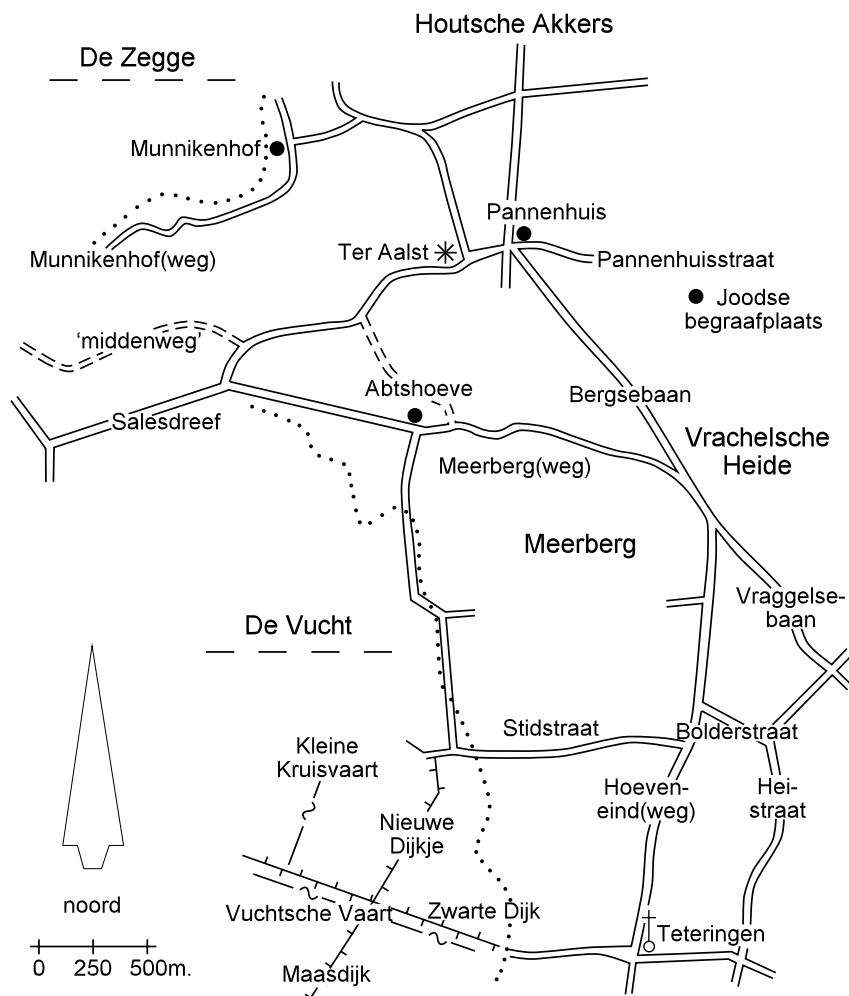
De getalsterkte van het staatse veldleger

Van Spaanse zijde vermeldt de Callot-tekst op blz. 9 als sterkte van het staatse leger bij Made: 25.000 man voetvolk en 2.500 ruiters. In zijn legende somt de schrijver 20 regimenten voetvolk en "la Caualleria Olandesa" (nr. 128) op. We menen dit laatste niet met 'Hollandse-', maar met staatse ruitery te moeten vertalen, met andere woorden: ze bestond niet uitsluitend uit (Noord-) Nederlanders, maar (hoofdzakelijk) uit ruiters van andere landen. Als nationaliteit van de troepen noemt Callot (legende, nr. 109 en 110) alleen "Escoceses", 'Schotten', maar alleen al uit de namen van de regimentscommandanten kunnen we opmaken dat er behalve (Noord-) Nederlanders en Schotten ook Engelsen, Fransen, Walen en Duitsers in het staatse leger dienden. Pieri geeft op blz. 20 (30 sep.) uitsluitend een sterkte aan, en wel van 18.000 man voetvolk en 2.400 ruiters. Hij corrigeert (?) dit op blz. 23 (7 okt.) wat het voetvolk betreft tot 25.000 man. Op dezelfde blz., maar nu op 9 okt., vermeldt hij in zijn dagboek: 'We vernamen dat uit Friesland voor prins Maurits 4.000 man voetvolk en 1.000 ruiters aangekomen waren.' We veronderstellen dat Callot in zijn opsomming van troepen deze Friese aanvulling niet heeft inbegrepen.

Ten Raa en De Bas (zie voetnoot 1) noemen aan staatse zijde op 1 okt. een sterkte van "180 compagnieën te voet en 28 te paard". Ze voegen daaraan toe: "weldra versterkt door 6 compagnieën Friezen, (één compagnie ter sterkte van) 250 man uit Embden en 10 compagnieën ruitery ...". Ze geven daarbij niet aan uit hoeveel man een eskadron ruiters, respectievelijk een compagnie voetvolk bestond.

Deze sterkte was te gering om het Spaanse leger (de insluitingstroepen en de algemene reserve) uit de omgeving van Breda te verdrijven. Met dat doel trok het staatse veldleger dan ook niet naar Made; in Holland achtte men de mogelijkheid dat Spinola Breda stormenderhand zou kunnen veroveren allerm minst denkbeeldig. Het staatse veldleger moest, louter door de dreigende aanwezigheid dicht bij Breda, zoveel Spaanse troepen binden dat Spinola onvoldoende mankracht overhield om Breda te bestormen. Zodra het winterweer een bestorming onmogelijk zou maken, moest het staatse leger vanuit winterkwartieren de Spaanse voedselaanvoer naar de insluiting afsnijden en daardoor Spinola dwingen het beleg op te geven.

Een 'gat' in de circumvallatie op de Vrachelsche Heide

De in 1624/25 nog grotendeels met hei begroeide-, inmiddels beboste Oosterhoutsche Heide wordt nu -naar de aan de noordrand daarvan gelegen buurtschap Vraggelen- de Vrachelsche Heide genoemd. Van der Hoeven heeft het op blz. 128 over: “ ... de uitgestrekte heide ...”. Volgens de Latijnse Hugo-tekst (blz. 38) was de Vrachelsche Heide ‘ ... een met heesters begroeide vlakte ...’, Chifflet vertaalt dit in het Frans (blz. 45) met: “ ... une grande campagne de bruyeres”, ‘een uitgestrekt heideveld’. Op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 45-, de Untzen-, de O.e.w.Verhoeven- en de Visscher-kaart is dit gebied als een uitgestrekte, kale vlakte met daarop enkele heuvels getekend. Callot vermeldt daarbij (legende, nummer 6): “Dunas de Oosterhaut”, de ‘duinen van Oosterhout’.

Vanuit Oosterhout liep over deze heide de Pannenhuisstraat langs het Pannenhuis naar de buurtschap Ter Aalst en vandaar verder naar Terheijden en de Hartelbergen. (In de herberg 't Pannenhuis werd in een 'pan' bier gebrouwen.) Vanuit Geertruidenberg liep een landweg via Den Hout, over de Houtsche Akkers naar het Pannenhuis, en vandaar naar Teteringen. Naast deze wegen was de hei voor voetvolk begaan- en voor ruiters berijdbaar.

Eind sep. was de Spaanse circumvallatie nog niet gesloten: tussen de kapel van Teteringen (veldwerk T.04) en het steunpunt op de waterscheiding tussen De Zegge en De Vucht (veldwerken H.25 - H.28) gaapte nog een 'gat'. Toen Spinola op de avond van de 27ste sep. vernam dat het staatse leger zich te Geertruidenberg verzamelde, stuurde hij de volgende dag (28 sep., zie de Callot-tekst, blz. 10) 'De baron van Beauvoir ... met 1.000 man voetvolk en 500 ruiters (uit het legerkamp bij Ginneken) ... (om) het veldwerk Q op te werpen ...'. Hugo schrijft op blz. 43 dat '... Van Beauvoir ... met 1.100 man voetvolk en 500 ruiters uitgezonden was om dicht bij Oosterhout, op een (tactisch) gunstig gelegen plaats, een veldwerk op te werpen vóór de vijand zich daar zou kunnen nestelen' en op blz. 45: 'Hij (Spinola) liet ... een grote schans ("fort real", Latijnse tekst, blz. 38: "castellum maius") opwerpen en deze door Bourgondiërs van het regiment Beauvoir bewaken.' Het regiment Beauvoir was (minus enkele in het vak Hage onder het bevel van Van Isenburg gestelde compagnieën) tot 28 sep. als deel van de algemene reserve in het legerkamp bij Ginneken gelegerd.

Op de Blaeu- en de Callot-kaart is op (naar we veronderstellen) ongeveer 300 meter ten zuiden van de huidige Joodse begraafplaats, bij een huidige vijfsprong van paden op de Vrachelsche Heide, een vierkante schans met halve bolwerken en aansluitend een vierkant veldwerk met één half bolwerk gesitueerd. De tekenaar van de Blaeu-kaart plaatst daarbij het nummer 11: "Premier fort fait par le Baron de Beauvois ...", Callot de letter Q: "Primer fuerte que hizo ... el Baron de Beauvois", 'de eerste door (personeel van) de baron van Beauvoir opgeworpen schans.' Op deze, ten opzichte van de omgeving, hooggelegen plaats (5.0 meter boven NAP) had men een goed uitzicht en een onbelemmerd schootsveld zowel in de richting van Geertruidenberg als in die van Oosterhout. Het door Van Beauvoir opgeworpen veldwerk vormde de 'rechter schouder' (Chifflet: "la main droite") van een tussen 30 sep. en 31 okt. door de Spaanse algemene reserve ingenomen gevechtsofstelling.

Op de Hugo, blz. 163-kaart is op die plaats een soortgelijk, gecombineerd veldwerk getekend, met daarbij de letter F: "Statio Baronis Beauuoxij", op de blz. 45-kaart een (enkele) vierkante schans met halve bolwerken en daarbij de letter E: "Noua Castella Spinolae", 'nieuw door Spinola opgeworpen schansen.' Op de blz. 125-kaart valt dit veldwerk buiten het kaartbeeld. Hugo omschrijft het op blz. 45 als '... een regelmatig, vierhoekige schans, zij het dat aan één zijde ervan een uitbouw was opgeworpen waarin geschut kon worden opgesteld.' In de Hugo-tekst is op blz. 128 een tekening opgenomen met het opschrift "Agger (tormentarius) Castello Beauuoxiano adiunctus aduersus planiciem Oosterhautanam", een 'batterij, aansluitend op de schans van Beauvoir, die de vlakte (heide) van Oosterhout beheerst'. De tekening toont een vierkante schans met halve bolwerken en aansluitend een vierkante batterij met één half bolwerk en zes schietsleuven voor een kanon. Vanuit deze batterij kon met drie kanonnen óf in noordelijke richting (naar Made/Eind van Den Hout), óf in oostelijke richting (naar Oosterhout) geschoten worden. De schans en de batterij zijn in front en op de flanken door een lage wal met halve bolwerk-vormige uitbouwen omgeven. Het veldwerk omvatte dus:

(V.01) een vierkante schans met halve bolwerken

en aansluitend:

(V.02) een batterij.

Ook op de Untzen-kaart is ter plaatse een combinatie van twee veldwerken getekend, met daarbij tweemaal de letter V: "Ein Fort, wie auch ein grosse Schantz und Batterie mit groben Stücken, in welcher Graf Johan von Nassaw, u. Kayserisch Regiment gewacht",

‘een veldwerk bestaande uit een grote schans en een kanonbatterij, dat door (Vlaams) personeel van het (Duitse) keizerlijke regiment (van graaf Jan van) Nassau, enz., enz. werd bewaakt.’ We nemen aan dat het personeel dat een veldwerk opwierp dit ook bewaakte en verdedigde en dat Untzen veldwerk V.01/02 heeft verward met V.05. De tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart situeert ter plaatse een vierkante schans met halve bolwerken, zonder een aanliggende batterij, maar met enkele rijen soldatenhutten en enkele wapenrekken met pieken (het bivak van het aldaar verblijvende voetvolk van het regiment Beauvoir ?).

De algemene reserve vulde het ‘gat’

Inmiddels had Spinola uit voorzorg “... d’Ingenieurs oft leger-meesters uyt (gesonden), om een plaets, tot een nieu leger bequaem, te verkiesen ...”, een terrein (in het ‘gat’) te zoeken dat geschikt was om er de in het legerkamp bij Ginneken ondergebrachte algemene reserve te laten bivakkeren (Blaeu-tekst, blad 4, linker- en rechterkolom). Toen Spinola op 30 sep. bericht kreeg dat het staatse leger vanuit Geertruidenberg naar Made was opgerukt, verwachtte hij een aanval via het ‘gat’ op zijn insluiting en besloot hij het te dichten door zijn algemene reserve erin op te stellen. Hij achtte die reserve (door de noodzakelijke spreiding van zijn troepen in de insluiting en de bevoorradingscorridor) te zwak om de Staatsen uit de omgeving van Made te verdrijven en besloot haar verdedigend in te zetten. Op 30 sep. noteert Pieri in zijn dagboek (blz. 20): ‘Z.E. (Spinola) verliet met 10.000 man voetvolk en 19 stukken geschut zijn legerkamp bij Ginneken en liet (die) front maken naar de vijand (bij Made).

Hugo schrijft op blz. 44: ‘Spinola ... sloeg, vergezeld van 7.000 man voetvolk en 30 eskadrons (3.000) ruiters (samen 10.000 man) een bivak op, dicht bij Oosterhout, op 3.000 pas afstand van de vijandelijke retranchemens.’ De term “retranchemen(t)s” (‘verdedigingswerken’) is hier (op 30 sep.) ten onrechte gebruikt: de Staatsen legerden zich toen te Made/Stuivezand en hebben later vanuit de buurtschap Stuivezand naderingswerken (“approches”) in de richting van de Spaanse positie bij het Pannenhuis aangelegd. Op de Hugo, blz. 45-kaart is in de zuidwest-rand van de Vrachelsche Heide tussen twee letters C “Castra noua Spinolae”, ‘het nieuwe bivak van Spinola’, getekend.

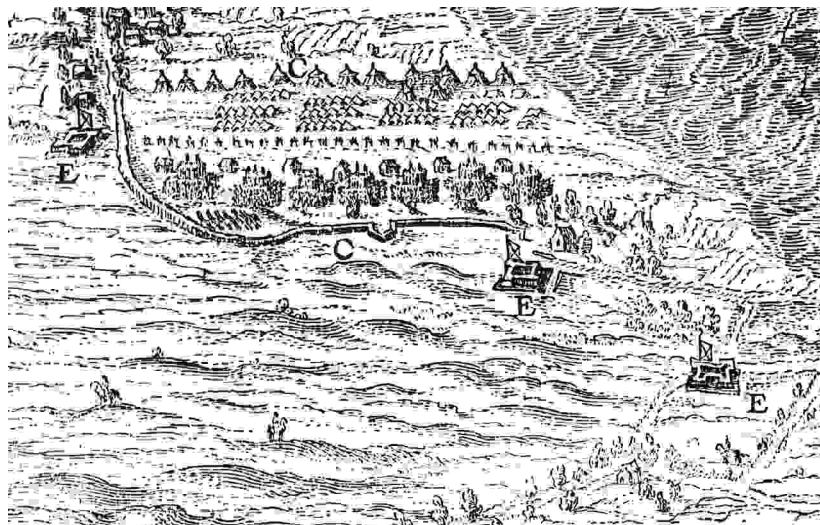
We merken op dat de algemene reserve op 30 sep. geen 10.000 man voetvolk (Pieri), ook geen 7.000 man voetvolk en 3.000 ruiters (Hugo) omvatte, maar dat aan de aanvankelijke sterkte (op 27 aug.) van 7.000 man voetvolk en 3.000 ruiters op 25 sep. 4.000 man voetvolk en 1.500 ruiters (die met Hendrik van den Bergh uit de omgeving van Grave naar het legerkamp bij Ginneken waren gekomen) waren toegevoegd. De algemene reserve telde op 30 sep. dus 11.000 man voetvolk en 4.500 ruiters (alsmede 19 stukken geschut).

De schrijver van de Callot-tekst vermeldt op blz. 11: ‘Toen zij (de Spanjaarden) dus zagen dat de vijand halt hield, een bivak inrichtte en zich verschanste in (bij) het dorp Made ... maakte men (de Spaanse algemene reserve) front tussen het legerkamp van Baglione (op de Hartelbergen) en dat van Van Balançon (bij Teteringen) bij het punt P, een mijl van de vijand verwijderd ...’. Op de Callot-kaart is de letter P in de zuidwest-rand van de Vrachelsche Heide geplaatst, halverwege tussen de Abtshoeve en de Meerberg.

In de Visscher-tekst lezen we: “Den 1. October ... Den Marquis ..., is van alle quartieren gemarcheert naer Teteringhen, ende van daer na de Abts Hoef, om den Prince te stutten.” en (12 okt.): “De Marquis ..., heeft sijn meeste macht by een geruckt by den Abts-Hoef, latende syne andere wercken met eenige, doch weynige besettinge.” Met de “meeste macht” wordt ongetwijfeld de algemene reserve bedoeld (15.500 man), met de “weynige

besettinge” de troepen in de insluiting (17.000 man) en in de bevoorradingscorridor (7.500 man). De woorden “meeste” en “weynige” slaan vermoedelijk op het tactisch belang dat toen (op 1 okt.) aan de algemene reserve, respectievelijk de troepen in de insluiting en de bevoorradingscorridor werd toegekend.

Van der Hoeven schrijft op blz. 127/128: “Op het eerste gerucht, dat de Prins in aantogt was, liet Spinola Oosterhout bezetten. Eenige dagen later kwam de Prins met een leger ... in de nabijheid der stad, en sloeg zijn legerplaats op te Made, een paar uur van Breda. Zonder verwijl gaf Spinola het bevel over het kwartier van Ginneken aan Medina. Hij snelde ... de bezetting van Oosterhout te hulp, en liet tusschen die plaats en Made, op slechts 3000 pas afstands van het Staatsche legerkamp, in allerijl een retranchement opwerpen.” Dat Spinola op hemelsbreed vijf kilometer van (de kapel van) Teteringen, en eveneens vijf kilometer van het steunpunt op de waterscheiding tussen De Zegge en De Vucht, het dorp Oosterhout zou hebben bezet en daarmee zijn (toch al gering geachte) troepenmacht nog meer verspreid zou hebben opgesteld, lijkt ons wel zeer onwaarschijnlijk. Om het ‘gat’ tussen de kapel van Teteringen en het steunpunt op de waterscheiding te dichten, lijkt ons een opstelling van de algemene reserve in de zuidwesthoek van de Oosterhoutsche/Vrachelsche Heide waarschijnlijker dan bij Oosterhout. Van der Hoeven bedoelt waarschijnlijk te zeggen dat Spinola “op het eerste gerucht” op de Vrachelsche Heide veldwerk V.01/02 liet opwerpen en het daarbij ondergebrachte voetvolk van het regiment Beauvoir later met de rest van zijn algemene reserve “te hulp snelde”.

Fragment van de Hugo, blz. 45-kaart;
de bovenkant is naar het zuiden gericht.

Rechts boven ligt de geïndeundeerde Vucht.

Tussen de beide letters C is “Castra noua Spinolae”,
‘het nieuwe bivak van Spinola’, afgebeeld.

Midden links ligt, bij de letter E, een van de “Noua Castella Spinolae”,
‘Nieuwe schansen van Spinola’ (het veldwerk V.01/02).

Rechts onder, bij een driesprong van landwegen, is het ‘Pannenhuis’ afgebeeld,
met links en rechts daarvan ruiters (staande ruiterspatrouilles).

Hugo schrijft op blz. 45 dat Spinola op de Vrachelsche Heide ‘... op heuveltjes ruiterwachten plaatste ...’, met andere woorden: een voorpostenlijn met staande ruiterpatrouilles inrichtte. Op de Blaeu- en de Callot-kaart is in front van het bivak van de algemene reserve een met een wal omgeven gebouw afgebeeld. De tekenaar van de Blaeu-kaart plaatst daarbij het nummer 9: “l’Hostellerie du Pannen huys”, Callot de letter V: “La tauerna del Panhuys, donde hazia la guardia la Caualleria Catolica”, ‘de herberg het Pannenhuis, waar de katholieke (Spaanse) ruiterij wacht hield.’ Op de Hugo, blz. 45-kaart is daar een (nog ?) niet omwald gebouw getekend met ten westen en oosten daarvan stilstaande ruiters te paard die op enige afstand van elkaar op uitkijk staan.

Op de O.e.w.Verhoeven-kaart zijn daar, bij een driesprong van landwegen, een aantal kleinere gebouwen en een groot gebouw met een toren getekend (de buurtschap Ter Aalst), alsmede een redoute en een aantal ruiters.

In Ter Aalst staat nu bij de plaats waar de Pannenhuisstraat op de Bergsebaan aansluit het restant van de boerderij ‘Pannenhuis’, blijkbaar lag hier in okt. 1624:

(V.03) een omwalde patrouillebasis,

van waaruit in de lijn tussen de boerderij Munnikenhof (aan De Zegge) en de Veekestraat (bij het dorp Oosterhout) door staande ruiterpatrouilles wacht gehouden werd. De ruiterwachten hadden in deze voorpostenlijn op de grens van de geaccidenteerde heide met de in oktober kale, vlakke Houtsche Akkers, in de richting van Made/Eind van Den Hout een onbelemmerd uitzicht.

De schrijver van de Callot-tekst vermeldt op blz. 11/12: ‘De volgende dag (op 1 okt.) gaf de markies opdracht aan graaf Jan van Nassau met de grootst mogelijke spoed ... schans R op te werpen ...’. Op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 45- en de blz. 163-kaart, alsmede op de O.e.w.Verhoeven-kaart zien we, ongeveer halverwege tussen de Abtshoeve en de buurtschap Ter Aalst, op de kam van de waterscheiding:

(V.04) een vierkante schans met halve bolwerken.

Op de Hugo, blz.125-kaart is deze schans met hele bolwerken, op de Untzen-kaart met in front twee hele bolwerken en aan de achterzijde twee sterrenpunten getekend. Callot plaatst er de letter R bij: “Fuerte que hizo el Conde Iuan de Nassau”, een ‘schans, opgeworpen door (personeel van het regiment) Jan van Nassau’. Op de Hugo, blz. 45-kaart is bij dit veldwerk de letter E geplaatst: “Noua Castella Spinolae”. Op de O.e.w.Verhoeven-kaart is bij deze schans het opschrift “Fort de Conte Jean de Nassau” geplaatst.

In de Callot-tekst lezen we op blz. 12 verder: ‘Hij (Spinola) gaf tevens de baron van Beauvoir opdracht hetzelfde te doen (eveneens een schans op te werpen) bij S.’ We veronderstellen dat deze schans werd opgeworpen op de plaats waar de huidige Ter Aalst(weg) in het Koestraatje overgaat. Op de Blaeu- en de Callot-kaart is aldaar:

(V.05) een vierkante schans met halve bolwerken

getekend. Callot plaatst daarbij het cijfer 8, maar bedoelt daarmee ongetwijfeld de letter S: “Segundo fuerte del Baron de Beauuois”, ‘de tweede door (personeel van het regiment van de) baron van Beauvoir opgeworpen schans’. (Het cijfer 8 slaat op een staats bivak bij ‘s-Gravenmoer dat in 1625 zou worden betrokken.) We veronderstellen dat de vakman Callot niet zelf de letters en nummers op zijn kaart heeft geplaatst, maar dit aan een minder in de graveerkunst gevorderde leerling heeft overgelaten. We nemen aan dat (door een zelfde onbeholpen hand) ook de letters S en R verwisseld zijn en dat schans V.05 door in het

steunpunt daar dichtbij gelegerd personeel van het regiment (Jan van) Nassau is opgeworpen, en schans V.04 door het op de Vrachelsche Heide eerder ingezette en gelegerde personeel van het regiment Beauvoir.

Op de Hugo, blz. 125-kaart is deze schans met hele bolwerken getekend, op de Hugo, blz. 163-, de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart als een combinatie van bolwerken en sterrenpunten. Op de Hugo, blz. 45-kaart is dit veldwerk als een redoute afgebeeld en is daarbij de letter E geplaatst: "Noua Castella Spinolae", op de O.e.w.Verhoeven-kaart staat bij deze schans het opschrift "Baron de Beauvois".

Om te illustreren met hoeveel 'spoed' (Callot-tekst, blz. 11/12) Van Beauvoir en Jan van Nassau de veldwerken opwierpen, citeren we Pieri, die op blz. 21 (2 okt.) in zijn dagboek noteerde: 'Er werd door de onzen dag en nacht gewerkt aan de bouw van schansen. Tijdens duisternis werkte men bij het licht van kampvuren. Die werden (ter misleiding van de vijand) ook gestookt op plaatsen waar 's nachts niet gewerkt werd en waar dan ook geen (wacht)personeel aanwezig was.'

Op de Blaeu-, de Callot- en de Untzen-kaart is op de kam van de waterscheiding, aan de huidige Blikkenweg:

(V.06) een lunet

getekend, die in de keel (achterzijde) gesloten is. Op de Hugo, blz. 45-, de blz. 125- en de blz.163-kaart is deze lunet in de keel open, op de O.e.w.Verhoeven-kaart ontbreekt dit veldwerk.

De schrijver van de Callot-tekst vermeldt op blz. 11: 'Men gaf ... opdracht ... op een (terrein)verhoging ... enkele stukken geschut op te stellen ...', Hugo op blz. 45: '(men) ... stelde op een natuurlijke hoogte ... zeven kanonnen op ...'. Op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 45-, de blz. 125- en de blz. 163-kaart, alsmede op de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart is (naar we veronderstellen) ongeveer 300 meter ten noorden van de plaats waar aan de Bergsebaan de gemeentegrens tussen Breda en Oosterhout ligt:

(V.07) een batterij

gesitueerd. De tekenaar van de Blaeu-kaart plaatst binnen dit in front flèche-vormige veldwerk met, op de flanken en aan de achterzijde, vijf bolwerk-vormige uitbouwen, het nummer 10: "Baterie sur une eminente place", Callot plaatst er op zijn kaart het nummer 81 bij: "Bateria sobre vna eminencia ...", een 'batterij op een (door zijn hoogte letterlijk en figuurlijk) uitstekende plaats ...'. De tekenaar van de Hugo, blz. 45-kaart beeldt er een rij van zes kanonnen uit, die van de O.e.w.Verhoeven-kaart op een rechthoekige, niet omwalde hoogte (symbolisch ?) vier kanonnen op rij, met daarbij de letter S: "Batterije voorsien met Gheschudt tegen den Vyandt." Untzen tekent binnen dit veldwerk (symbolisch ?) twee kanonnen, Pieri vermeldt er op blz. 21 van zijn dagboek tien.

Ongeveer halverwege tussen de veldwerken V.07 en V.01/02 is op de Blaeu-, de Callot, de Hugo, blz. 125- en de blz. 163-kaart, alsmede op de Untzen-kaart:

(V.08) een redoute

getekend. Op de Hugo, blz. 45- en op de O.e.w.Verhoeven-kaart ontbreekt dit veldwerk.

De linker (westelijk gelegen) 'schouder' van de lijn veldwerken V.01/02 en V.04 - V.08 'leunde' tegen veldwerk H.27. In front van de veldwerken H.25 - H.27 was tussen V.05 en de geïnundeerde Zegge een door voetvolk bemande voorpostenlijn ingericht, die bij de boerderij Munnikenhof aansloot op de door ruiters bemande voorpostenlijn. Op de Blaeu-, de Callot- en de Untzen-kaart zijn in deze eerstgenoemde lijn vier redoutes gesitueerd, op de

Hugo, blz. 163-kaart twee, op de O.e.w.Verhoeven-kaart één, op de Hugo, blz. 45- en de blz. 125-kaart geen.

Door de volgorde waarin de Hugo-kaarten in de -tekst zijn geplaatst (tijdsvolgorde), lijkt het erop dat tussen veldwerk V.05 en De Zegge in okt. 1624 (de blz. 45- en de blz. 125-kaart) nog geen, maar uiteindelijk in 1625 (de blz. 163-kaart) wél redoutes zijn opgeworpen. De vijandelijke dreiging was hier echter in 1624 groot en in 1625 gering: we nemen daarom aan dat alle redoutes hier reeds in okt. 1624 werden opgeworpen. Gezien de grootte van de vijandelijke dreiging en de afstand tussen het veldwerk V.05 en de boerderij Munnikenhof (hemelsbreed 800 meter) is het aantal van vier het meest waarschijnlijk. De meest voor de hand liggende locaties voor een wacht lijken ons hier:

(V.09) een redoute

aan de rand van de geïnundeerde Zegge, bij de boerderij Munnikenhof,

(V.10) een redoute

op de noordelijke oever van het huidige (20ste-eeuwse) Markkanaal ter hoogte van de huidige gemeentegrens tussen Drimmelen (Terheijden) en Oosterhout,

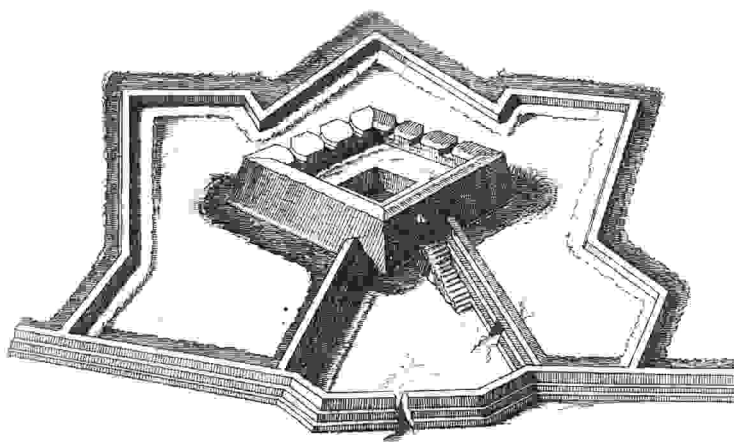
(V.11) een redoute

halverwege tussen V.09 en V.10 en

(V.12) een redoute

halverwege tussen V.10 en V.05.

Op de Blaeu-kaart is bij deze vier redoutes het nummer 2, op de Callot-kaart de letter N geplaatst, dat wil zeggen: in het vak Terheijden gelegen veldwerken.

Tekening op blz. 128 van de Hugo-tekst;
de bovenkant is naar het oosten gericht.

Op de rechterflank van de rij veldwerken V.01/02, V.04 - V.08 is op de Blaeu-, de Callot, de Hugo, blz. 163- en de Untzen-kaart als flankdekking aan de huidige Vraggelse Baan, ter hoogte van de Johanna Hoeve, een vierkant veldwerk getekend. Untzen plaatst daarbij de letter T: “Ein hohe plattaforma Katz mit groben Stücken ...”, ‘een hoog platvorm (, beter gezegd : een) kat, waarop kanonnen stonden opgesteld ...’. Op de (ongenummerde) blz. 128 van de Hugo-tekst is een tekening opgenomen van deze “Agger (tormentarius)

Oosterhautanae planiciei impositus”, ‘batterij, opgeworpen op de vlakte (heide) van Oosterhout.’

We nemen aan dat dit veldwerk geen vierkante redoute, maar:

(V.13) een (vierkante) batterij

was, waarin (getuige de getekende schietsleuven) drie kanonnen stonden opgesteld, waarmee in noord- of (vanuit wisselopstelling) in zuidoostelijke richting kon worden geschoten. (We vragen ons overigens wel af hoe men, via de getekende trap, kanonnen binnen het veldwerk dacht te brengen en ze, bij het ontbreken van een oprit, zou kunnen opstellen.)

Halverwege tussen V.01/02 en V.13 en enkele honderden meters in front van de denkbeeldige lijn tussen deze veldwerken is op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163- en de O.e.w.Verhoeven-kaart:

(V.14) een redoute

gesitueerd.

Bij de plaats waar de huidige Bolderstraat op de Heistraat aansluit, is op de Blaeu-, de Callot-, de Hugo, blz. 163, de Untzen- en de O.e.w.Verhoeven-kaart eveneens:

(V.15) een redoute

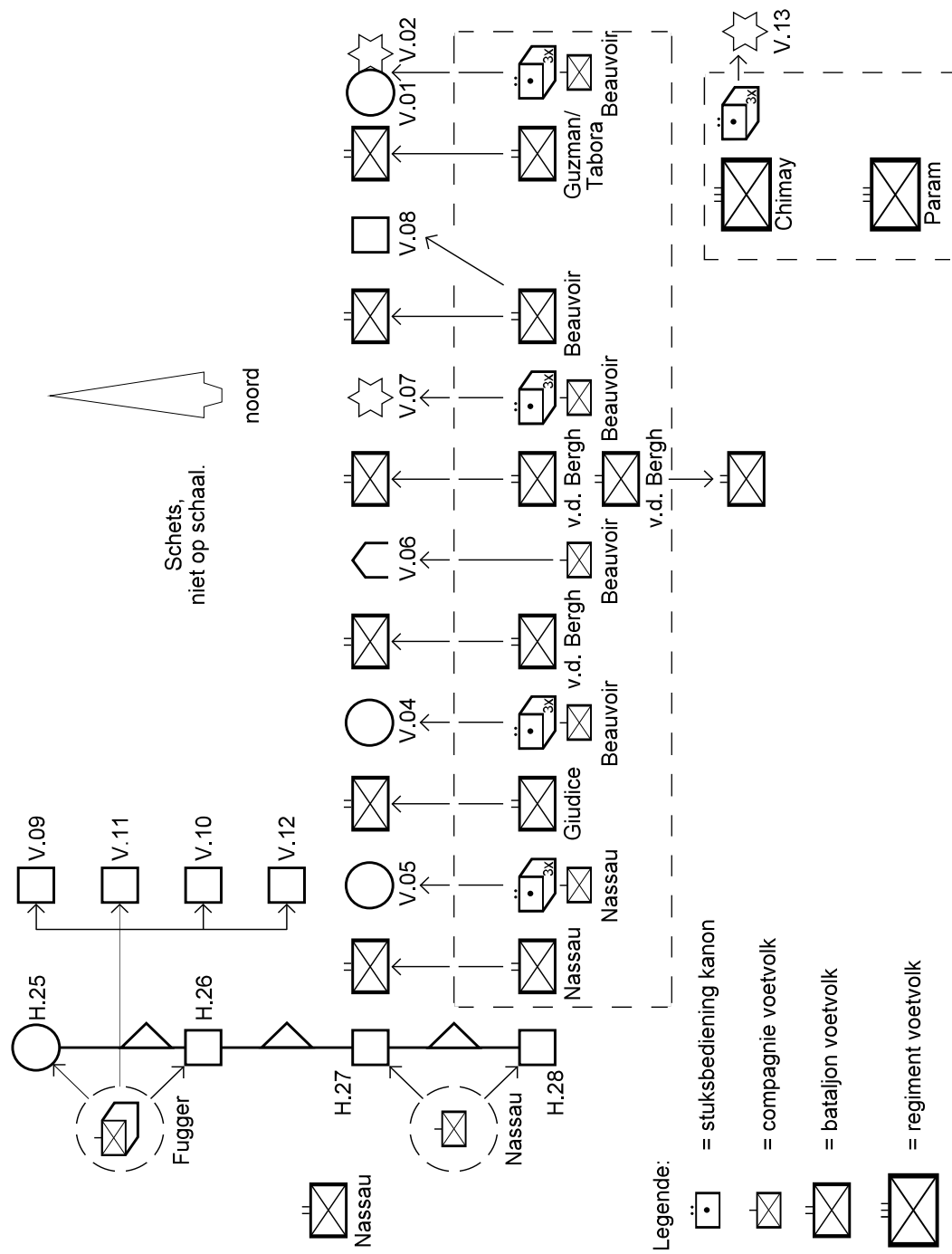
getekend.

De lijn tussen de veldwerken V.01/02, V.04 - 08 fungeerde als ‘stoplijn’: de lijn waarin een staatse ontzettingaanval tot staan moest worden gebracht. Gezien de vijandelijke dreiging waren de veldwerken in deze lijn 250 tot 400 meter van elkaar opgeworpen, een afstand die korter was dan tussen de veldwerken elders in de insluiting. Omdat tussen deze veldwerken (nog) geen circumvallatiewal was opgeworpen (door verhoogde waakzaamheid kwam men daar ongetwijfeld niet aan toe), veronderstellen we dat ze, met uitzondering van V.06 en V.08, in front en op de flanken door een lage, gebastioneerde wal gedekt werden. Dit was eveneens het geval met de op de rechterflank van de stoplijn opgeworpen batterij V.13. De redoutes V.08, V.14 en V.15 werden (als locaties voor een wacht) niet verdedigd, in de lunet V.06 stond blijkbaar een versterkte wacht; ook dit veldwerk werd vermoedelijk niet verdedigd.

De kam van de waterscheiding tussen De Zegge en De Vucht schermde het op de zuidelijke helling daarvan gelegen bivak met de wapenplaatsen van het bij de algemene reserve ingedeelde voetvolk en kanonnières af tegen vijandelijke waarneming vanuit Made/Eind van Den Hout. Op de wapenplaatsen verzamelde het voetvolk zich (kwam het onder de wapenen) om -bij een vijandelijke aanval- in de stoplijn, tussen de veldwerken in, bataljonsgewijs in gevechtformatie (carré) te worden opgesteld. Op de Blaeu- en de Callot-kaart zijn achter (ten zuiden van) de stoplijn rijen onderkomens getekend: soldatenhutten, tenten en barakken. De getekende hutten en barakken waren ongetwijfeld afdakken, vervaardigd van plaatselijk aanwezig materiaal en meegevoerde dekzeilen, de tenten waren opgevoerd vanuit het legerkamp bij Ginneken. Callot beeldt op zijn kaart in front van de onderkomens wapenrekken uit, met daartegen geplaatste pieken en in front daarvan carrés voetvolk: (opschrift in de Callot-legende) “... frente de banderas que hizo el Marques al oposito del Principe de Oranges quando estuuo en Meede”, ‘... het front van de compagnieën (voetvolk) die de markies (Spinola) tegenover de prins van Oranje opstelde, zolang deze in (bij) Made verbleef.’

De algemene reserve

- We nemen aan dat het noordelijke deel van het steunpunt op de waterscheiding tussen De Zegge en De Vucht (de frontwal, met de daarin gelegen veldwerken H.25 en H.26), alsmede de in de voorpostenlijn gelegen redoutes V.09 - V.12 door **compagnieën** voetvolk **van het regiment Fugger** werden bemand.
- “Compañias (del Regimiento) del Conde Iuan de Nassau ...” (Callot-legende, nummer 74), ‘**compagnieën** (voetvolk) **van het regiment** (van graaf Jan van) **Nassau**’ bemanden blijkbaar het zuidelijke deel van de frontwal van het steunpunt. De schans V.05 werd ongetwijfeld door een achter de stoplijn gelegerde compagnie voetvolk van dat regiment bemand. Midden achter de veldwerken H.27 en V.05 tekent Callot op zijn kaart een in carré opgestelde eenheid (bataljon ?) voetvolk en plaatst daarbij het nummer 76: “Compañias ... del mismo Regimiento”, ‘compagnieën van hetzelfde regiment (Nassau).’ Deze troepeneenheid moest blijkbaar een gevechtspositie innemen tussen de redoute H.27 en de schans V.05.
- Midden achter de veldwerken V.05 en V.04 situeert Callot een in carré opgestelde eenheid voetvolk, die (volgens het op de kaart iets misplaatste nummer 77) een “Batallon de los Italianos” omvatte. We veronderstellen dat hiermee een **bataljon van het** (Italiaanse) **regiment Giudice** wordt bedoeld; dit bataljon moest blijkbaar in de stoplijn tussen de schansen V.05 en V.04 een gevechtspositie innemen.
- Midden achter de veldwerken V.04 en V.06 tekent Callot een carré voetvolk, (nummer 78): een “Batallon de los Alemanes”. We veronderstellen dat dit bataljon tot **het regiment** (Duitsers van Hendrik) **van den Bergh** behoorde. Dit bataljon moest blijkbaar een gevechtspositie in de stoplijn tussen de veldwerken V.04 en V.06 innemen. Midden achter de veldwerken V.06 en V.07 tekent Callot een carré voetvolk zonder daarbij een nummer te plaatsen. We nemen aan dat ook dit bataljon tot het regiment van den Bergh behoorde en dat het in de stoplijn een gevechtspositie moest innemen tussen de veldwerken V.06 en V.07. Iets ten zuiden van deze laatstgenoemde twee bataljons situeert Callot een carré voetvolk dat (naar we veronderstellen) eveneens een tot het regiment van den Bergh behorend bataljon voorstelt. Het lijkt ons waarschijnlijk dat dit bataljon door Spinola achter de hand gehouden werd om, als de stoplijn gevaar liep te worden doorbroken, te worden ingezet. Ook in het steunpunt op de waterscheiding is een dergelijk achter de hand gehouden carré voetvolk (bataljon ?) van het regiment Nassau getekend.
- De schans V.04, de lunet V.06 en de batterij V.07 werden naar alle waarschijnlijkheid door voetvolk (elk door een compagnie ?) van het regiment Beauvoir bewaakt en verdedigd, de redoute V.08 door personeel van het regiment Beauvoir bewaakt.
- Achter de batterij V.07 situeert Callot (nummer 85) het “Quartel de la Artilleria”, ‘het bivak van de kanonnières’. We kunnen ons niet indenken dat hier alle bij de algemene reserve ingedeelde stuksbedieningen waren ondergebracht. Alle negentien kanonnen stonden ongetwijfeld in een gevechtsofstelling, klaar om bij een vijandelijke aanval snel vuur uit te brengen: de stuksbedieningen waren daarom dicht bij hun stuk (kanon) gelegerd.

We vermoeden dat er in de batterij V.07 zeven- en in elk van de batterijen V.02 en V.13 en de schansen V.04 en V.05 drie kanonnen stonden opgesteld. We nemen aan dat de batterij V.07 door een (compagnie) voetvolk van het regiment Beauvoir werd bewaakt en verdedigd: bij een vijandelijke aanval op de stoplijn hadden de kanonniers het te druk met hun stuk om zich te kunnen verdedigen.

- Midden achter de veldwerken V.07 en V.08 (op de Callot-kaart iets mistekend: pal achter V.07) is, in carré opgesteld, een “Batallon de los Borgoñones y Valones”, een ‘bataljon Bourgondiërs en Walen’, gesitueerd (nummer 79). We veronderstellen dat dit **bataljon** voetvolk tot **het regiment Beauvoir** behoorde. Dit bataljon was blijkbaar bestemd om in de stoplijn, tussen deze beide veldwerken, een gevechtspositie in te nemen.

- Midden achter de veldwerken V.08 en V.01 tekent Callot een zevende, in carré opgestelde, eenheid voetvolk. Hij plaatst daarbij het nummer 80: “Batallon de los Españoles”. Dit bataljon moest blijkbaar in de stoplijn de gevechtspositie innemen tussen deze beide veldwerken. Het kan ‘een bataljon Spanjaarden’ van **het regiment Tabora** of van **het regiment Guzman** zijn geweest.

- Bij de batterij V.13 zijn op de Blaeu- en de Callot-kaart enkele soldatenhutten afgebeeld. De tekenaar van de Blaeu-kaart plaatst daarbij het nummer 13: “Logement du Prince de Chimay”, Callot het nummer 84: “Alojamiento del Principe de Chimay”. Als de prins van Chimay daar persoonlijk verbleef, was daar ongetwijfeld ook **het regiment** Duitsers van **Chimay** gelegerd, hetzij in zijn geheel, hetzij minus de vijf compagnieën die te Terheijden onder het bevel van Roma waren gesteld. Dit regiment (minus ?) moest blijkbaar het noordelijke deel van de rechterflank (inclusief de batterij V.13) bewaken en verdedigen.

- Ook in het zuidelijke deel van de rechterflank zijn, aan het (de) Hoeveneind(weg) ter hoogte van de Bolderstraat, enkele soldatenhutten getekend. Callot plaatst daarbij het nummer 86: “Fuerte que hizo Eduardo Param Maestre de Campo de los Ingleses”. Het Engelse **regiment Param** heeft hier ongetwijfeld het zuidelijke deel van de rechterflank bewaakt, zij het niet vanuit een redoute of een schans (“Fuerte”). (Op de rechterflank werd in okt. alleen de batterij V.13 opgeworpen, de redoutes V.14 en V.15 wierp men pas in 1625 op.

- Op de Blaeu- en de Callot-kaart zijn tussen de Meerberg(weg), het (de) Hoeveneind(weg), de Stidstraat en de geïnúndeerde Vucht, verspreid liggend, rijen soldatenhutten afgebeeld. Callot tekent daar tevens drie carrés ruiters. Op de O.e.w.Verhoeven-kaart is daar slechts één ruiter-carré afgebeeld, met aan het hoofd ervan “Son Ex. Marquis Spinola” te paard. We nemen aan dat de ruiters van de algemene reserve daar met hun paarden in en rond de boerderijen waren ondergebracht en dat Spinola van plan was hen persoonlijk aan te voeren.

De tekenaar van de Blaeu-kaart beeldt op de Meerberg een aantal in carré geplaatste soldatenhutten uit, met in het midden daarvan een combinatie van drie tenten. Hij plaatst daarbij het nummer 14: “Logement du Marquis Spinola” en pal daarbuiten (aan de noordzijde) het nummer 12: “Logement d’Don Gonçalo d Cordoua”. Van Cordoba trad op als raadsheer (en was mogelijk de ‘waakhond’) van Spinola. We nemen aan dat zijn tent

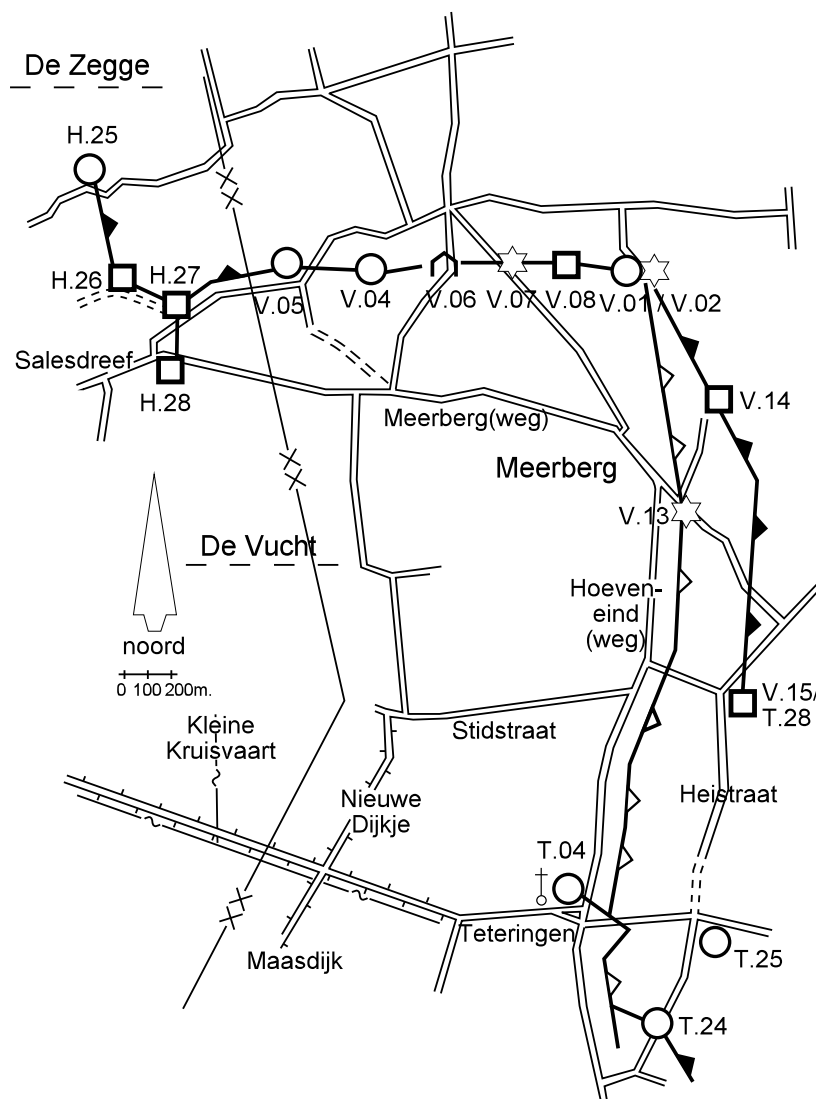
binnen het carré, dicht bij die van Spinola, stond en dat de tekenaar het nummer op zijn kaart (door gebrek aan ruimte binnen het carré) erbuiten heeft geplaatst. Callot schetst op zijn kaart een soortgelijk beeld van de gevechtstaf van Spinola en plaatst er het nummer 82: “Alojamiento del Marques” en 83: “Alojamiento de Don Gonçalo de Cordoua” bij. Op de Hugo, blz. 163-kaart is deze gevechtstaf met een rij soldatenhutten en vier tenten op de hei pal ten zuidwesten van het veldwerk V.01/02 afgebeeld. Untzen doet dit met twee rijen soldatenhutten en vier tenten bij de Abtshoeve en met twee combinaties van tenten, en een lange rij barakken oostelijk daarvan langs de Meerberg(weg). Bij de Meerberg tekent hij verder een (niet omwald) klassiek legerkamp met hutten, tenten en barakken. Hij plaatst daarbij aan de zuidzijde het opschrift “2. Compagnie Nassawisch regim.” en aan de noordzijde het opschrift “Comp. Nassaws regiment”. De kapitein Untzen kwam pas in 1625 (met het regiment Brandenburg) in de insluiting aan. Hoe de gevechtstaf van Spinola op de Vrachelsche Heide er uitzag en waar die precies lag, kon hij slechts weten van horen zeggen of ontleende hij aan een andere belegeringskaart. Dat er (ter bewaking) drie compagnieën van het regiment Nassau gelegerd geweest zouden zijn, lijkt ons -gezien de inzet van dit regiment elders- minder waarschijnlijk. Op de O.e.w.Verhoeven-kaart zijn bij de Meerberg enkele rijen hutten, barakken en tenten getekend. Daarbij is aan de zuid- en aan de noordzijde de letter R geplaatst: “Het Quartier vanden Marquis ter wijlē den Vyant de Maede lach”. We nemen aan dat de tekenaar hiermee symbolisch de legering van de algemene reserve (voetvolk, kanonniers, ruiters en gevechtstaf) heeft aangegeven. Heeft Untzen voor het tekenen van zijn kaart wellicht de O.e.w.Verhoeven-kaart geraadpleegd? Het lijkt ons waarschijnlijk dat Spinola met zijn gevechtstaf zo dicht mogelijk bij de (door hem persoonlijk aan te voeren) ruiterij was gelegerd, dat wil zeggen: op de Meerberg. Gezien de opstelling van de troepen, nemen we aan dat -onder het bevel van Spinola- Jan van Nassau de troepen in het steunpunt en tussen de veldwerken H.27 en V.04 in de stoplijn commandeerde en dat Hendrik van den Bergh dit deed in de rest van de sector.

De aanleg van de voorlopige circumvallatie 'wal' en de definitieve -wal

Op de Blaeu-, de Callot- en de Hugo, blz. 163-kaart is tussen de veldwerken T.04 (bij de kapel van Teteringen) en V.13, op de elders in de insluiting gebruikelijke afstand van en evenwijdig met de 'rondweg' (hier: het Hoeveneind) een voorlopige circumvallatie'wal' getekend, die vanaf V.13 over de heide doorloopt tot aan V.01/02. De tekenaar van de Blaeu-kaart en Callot geven deze 'wal' (in werkelijkheid: een borstwering) hier -net als elders in de insluiting- met één dunne lijn aan, de tekenaar van de Hugo-kaart doet dit hier echter met een dikke lijn en niet met een dubbele dunne-, waarmee hij elders in de insluiting een 'wal' uitbeeldt. (Met een dikke lijn tekent hij elders in de insluiting een echte wal.) Op deze drie kaarten is (naar schatting 300 tot 400 meter) in front van- en evenwijdig met (ten oosten van) deze 'wal', tussen V.15 en V.01/02 een definitieve circumvallatiwal getekend. De tekenaar van de Blaeu-kaart doet dit met een dikke lijn, Callot in perspectief als een wal met een gracht, op dezelfde manier als elders in de insluiting. Vanaf veldwerk V.01/02 loopt deze wal via de veldwerken V.08, V.07, V.06, V.04 en V.05 door tot veldwerk H.27 van het steunpunt op de waterscheiding. Tussen V.15 aan de Bolderstraat en T.24 aan de Wildhage(straat) te Teteringen gaapt in deze wal een gat van hemelsbreed 1.700 meter. Ongeveer midden in dit gat ligt aan de Laanzichtweg de schans T.25.

Untzen tekent op zijn kaart in perspectief als wal met gracht tussen H.27 en T.04 een wal, waarin de -door ons met de letter T aangegeven- veldwerken (met uitzondering van 09 - 12, 14 en 15) zijn opgenomen. (Untzen tekent op zijn kaart uitsluitend de definitieve circumvallatiwal en situeert V.13 -ten onrechte- in deze wal.)

De tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart situeert ten zuiden van de Salesdreef/Meerberg(weg) en pal ten oosten van het (de) Hoeveneind(weg) een 'wal'. Hij tekent die in perspectief als een wal; elders in de insluiting tekent hij een (echte) wal op zijn kaart in perspectief als een wal met een gracht.

Hugo (Chifflet) schrijft op blz. 127: "En outre il (Spinola) fit leuer vn parapet real d'enuiron deux mille pas le long du rempart de la bruyere d'Oosterhout, au dehors duquel il prescriuit differentes formes de forts & de bateries pour la defense & en fit reformer plusieurs qui estoient desia dressez.", 'Bovendien liet hij een hoge en brede borstwering (bedoeld wordt

een wal !) opwerpen over een lengte van 2.000 pas, die evenwijdig liep met de 'wal' (langs het Hoeveneind) op de Oosterhoutse (Vrachelsche) Heide. In front van deze wal liet hij ter verdediging schansen en batterijen van verschillende vorm opwerpen en een aantal reeds bestaande veldwerken herstellen. We interpreteren deze tekst als: Spinola liet bovendien op de Vrachelsche Heide, in front van en evenwijdig met de ongeveer 2.000 pas (drie kilometer) lange voorlopige circumvallatie'wal' (tussen veldwerk V.01/02 en de kapel van Teteringen), een definitieve circumvallatiwal opwerpen en daarin enkele veldwerken (de redoutes V.14 en V.15) inrichten.

We nemen aan dat:

- 3) tijdens de aanwezigheid van de algemene reserve op de Vrachelsche Heide (van 30 sep. tot 31 okt.) door personeel van de regimenten Chimay en Param, tussen de veldwerken T.04 en V.01/02 een voorlopige circumvallatie'wal' werd opgeworpen;
- 4) deze 'wal' (in feite slechts een borstwering), net als elders in de insluiting, 150 meter van en evenwijdig met de 'rondweg', hier het (de) Hoeveneind(weg), lag;
- 5) in deze 'wal' de batterij V.13 werd opgenomen;
(Het voetvolk op de flank had -in tegenstelling tot dat in de stoplijn- op deze, niet direct door het staatse ontzettingsleger bedreigde, plaats ongetwijfeld meer tijd om grondwerk te verrichten.);
- na het vertrek van de algemene reserve begonnen werd met de aanleg van een definitieve circumvallatiwal, die vanaf veldwerk H.27 (het steunpunt op de waterscheiding) via de veldwerken V.05, V.04, V.06, V.07 en V.08 naar V.01/02 liep;
- medio mei deze wal in de richting van Teteringen, in front van en evenwijdig met de voorlopige 'wal', werd doorgetrokken;
- in deze definitieve wal de redoutes V.14 en V.15 werden opgeworpen;
- men op de dag dat Breda capituleerde (31 mei) met deze definitieve circumvallatiwal tot redoute V.15 gevorderd was en
- men daarna het resterende deel van de wal (tussen V.15 en T.24) niet meer heeft opgeworpen.

Staatsen en Spanjaarden meden een beslissend gevecht

Hugo schrijft op blz. 44: 'Graaf Maurits ... scheen het juiste moment gekozen te hebben, (namelijk) toen bijna onze gehele ruitrij onderweg was om de prins van Polen uitgeleide te doen. Velen verbaasden zich erover dat hij niets tegen ons leger, dat toen (numeriek) zwakker was, ondernam.' Ook aan Spaanse zijde werd -toen het geleide was teruggekeerd en tegen het staatse leger kon worden ingezet- grote terughoudendheid betracht. In de Hugo (Chifflet)-tekst lezen we op blz. 45: '... de markies wachtte twee dagen lang in slagorde opgesteld prins Maurits op, waarbij hij het aan deze overliet al of niet het gevecht te beginnen.' en op blz. 46: 'Korte tijd daarna vroeg een kapitein van het geschut de markies of hij -om de vijand (tot een gevecht) uit te dagen- het geen goed idee vond ... het (staatse) bivak ... te beschieten. De markies antwoordde ... dat het de plicht van een veldheer was een oorlog niet alleen met wapengeweld, maar ook met overleg te voeren.' Spinola was blijkbaar van mening dat zijn leger rond Breda in okt. 1624 onvoldoende mankracht bezat om zowel de stad ingesloten te houden als het staatse leger aan te vallen. Hij moest dus kiezen: óf de insluiting opheffen en het staatse leger met zijn reserve én insluitingstroepen aanvallen, óf de insluiting handhaven, zich beperken tot een verdediging en vertrouwen op zijn

krijgsmansgeluk. In het eerste geval zou Breda alsnog overvloedig bevoorradt kunnen worden; Spinola koos (weloverwogen) voor de tweede tactiek.

Pieri schrijft op blz. 18: 'Zo kan de militair die dit leest zich voorstellen in welke (moeilijke) positie Z.E.(Spinola) zich bevond. Deze ontveinsde zich in zijn voorzichtigheid geenszins de gevaarlijke toestand, doch vertrouwde op zijn inzicht en op het weer (zware regenval, die een staatse ontzettingaanval spoedig onmogelijk zou maken) ...'. Spinola wist blijkbaar niet dat de staatse ruitery -geplaagd door een besmettelijke ziekte- niet volledig inzetbaar was. In de 'Mémoires de Frederic Henri ...' 3) staat: 'Terwijl wij te Kleef gelegerd waren, brak er een ziekte in ons leger uit, een of andere vorm van buikloop, voornamelijk bij de cavalerie, zo ernstig dat de meeste ruiters niet tot vechten in staat waren.' Dat men desondanks toch in de richting van Breda trok, wijst er te meer op dat het staatse ontzettingsplan geen aanval op de Spaanse insluiting inhield.

Hugo schrijft op blz. 47: 'Graaf Maurits heeft geen enkele keer, overdag noch 's nachts, een aanval ondernomen op onze soldaten die de werkzaamheden (de aanleg van veldwerken op de Vrachelsche Heide) uitvoerden.' Maurits was blijkbaar op 30 sep. (de dag waarop hij bij Made aankwam) onvoldoende over het Spaanse leger rond Breda geïnformeerd. In de memoires van Frederik Hendrik lezen we: '(pas) later werd ons duidelijk dat, als we die dag (ons plan hadden gewijzigd en vanuit onze naderingsmars) in de aanval waren gegaan, wij een goede slag hadden kunnen slaan, niet alleen doordat hun veldwerken (op de Vrachelsche Heide) nog niet klaar waren, maar ook doordat het grootste deel van hun ruitery de prins van Polen naar Antwerpen begeleidde. Het is echter gemakkelijk achteraf te oordelen en als een veldheer tevoren wist wat zijn tegenstander ging doen, zou het eenvoudig zijn hem te verslaan. We bleven dus in onze stellingen tegenover elkaar, zonder iets beslissends te ondernemen.'

Een beperkt ruitergevecht op de Houtsche Akkers

In de Visscher-tekst lezen we: "Den 6 dito (okt.) ... hebben eenige Prince Ruyters tegen des Marquis Ruyters gheschermutseert by stuyvezant, daer den iongen Breauté, door zijn onverschichtige stoutheyt is gebleven." Enige dagen vóór 6 okt. had (volgens de Hugo-tekst, blz. 48) een staatse trompetter de boodschap naar Spinola overgebracht dat de in Spaanse dienst staande luitenant Van Grobbendonck door de in staatse dienst zijnde en bij Made gelegerde Heer Van Bréauté tot een duel werd uitgedaagd. Spinola verbood Van Grobbendonck echter deze uitdaging aan te nemen en wees een officier (Jan van Nassau?) aan om hem te beletten dit toch te doen. We veronderstellen dat Spinola Van Grobbendonck verboden heeft zijn tent te verlaten en dat Jan van Nassau daarop moest toezien. In de 17de eeuw gebood zijn eer een officier die tot een duel werd uitgedaagd daaraan gevolg te geven. Blijkbaar was Spinola bevreesd dat een tweegevecht tot een algemeen gevecht zou leiden en stelde hij in dit geval het algemeen belang boven de eer van een individueel officier. Aan deze uitdaging lag een gebeurtenis uit 1599/1600 ten grondslag. Gudde 4) schrijft: "In het

3) 'MEMOIRES DE FREDERIC HENRI, PRINCE D'ORANGE ...', A Amsterdam chez Pierre Humbert, M.D.CC.XXXIII (1733).

4) C.J.Gudde, 'Vier eeuwen geschiedenis van het garnizoen 's-Hertogenbosch.' 's-Hertogenbosch, 1958.

najaar van 1599 waren, zoals meer gebeurde, patrouilles van Spaanse- en Staatse garnizoenen op strooptocht. Bij Diest ontmoette een afdeling lichte cavalerie -Franse troepen van het regiment de Bréauté in Staatse dienst- een veel minder sterke afdeling Nederlanders van het (Spaanse) garnizoen (van) 's-Hertogenbosch. De Fransen werden verslagen en de hopman Jacob gevangengenomen. Bij de correspondentie over het te betalen losgeld liet de Bréauté zich zeer smalend en beledigend uit over de Nederlanders van het Bossche garnizoen ... Gerard Abraham Lekkerbeetje, hopman van de compagnie ruiters, trok zich die belediging sterk aan en met toestemming van (de Bossche gouverneur) Van Grobbendonck, daagde hij de Bréauté tot een tweegevecht uit van man tegen man, ofwel van twee gelijke afdelingen om door dit gevecht de smaad, die de eer en de dapperheid van het Bossche garnizoen was aangedaan, te wreken.” (Gerard Abrahamsz had een ongunstige reputatie en werd de 'de smeerlap', oftewel 'Lekkerbeetje' genoemd.) Gudde vervolgt zijn verhaal: “Het gevolg was dat ... een treffen plaatsvond tussen 22 Nederlanders en 22 Fransen. Reeds bij de eerste ontmoeting sneuvelen Lekkerbeetje en zijn broeder, terwijl het paard van de Bréauté gedood werd. Volgens het te voren gegeven uitsprekkelijke bevel van Gerard Abraham werd het gevecht voortgezet; tenslotte was de Bréauté genoodzaakt genade te vragen, waarop 8 Fransen de vlucht namen, de overigen waren gevallen. De Nederlanders hadden 5 man verloren.”

Van Goor vermeldt op blz. 160 het verslag van een ooggetuige van dit gevecht dat op 5 feb. 1600 op de Vughtsche Heide plaatsvond: “ ... den Heer van Breauté en ... Leckerbeetken van wederzyde zeer langzaam begonnen te naaderen en op elkanderen los te gaan, zoodanig dan den Heer van Breauté twee paarden onder 't lyf dootgeschoten wierden, die zich naa 't verlies van 't tweede paart gevangen moest overgeven; gelyck hy dan oock door de Ruyters van Leckerbeetken naar 'sHertogenbosch is geleyd geworden: Maar alzoo hy zwaar in de dye gekwetst was, en deswegen niet kon gaen, wierdt hem een hunner paarden gegeven.” De ooggetuige verklaart verder: “Dat hy te zelve tyd gewaar wierdt dat drie of vier Ruyters van Leckerbeetken hem zeer schielyck opvolgden, met grooten haast komende aanrennen uyt 't dorp Vucht, al roepende *Onse Luytenant is doot, zy moeten alle met hem sterven*. Dat daer op een dier Ruyters het recht op den Heer Breauté aanzette, en met zyn Carabyen denzelven zoo een zwaren stoot van vooren op de borst toebracht, dat hy van zyn paart ter aarden nederviel, te zelve tyd nog bekomende een houw met een degen door zyn aangezicht.” Gudde schrijft: “Op weg naar Den Bosch werd de Bréauté gedood.”

Hoewel de Bossche gouverneur Van Grobbendonck niet daadwerkelijk bij de moord op de weerloze krijgsgevangene betrokken was, hield de zoon van Van Bréauté hem voor de moordenaar van zijn vader en wilde hij (25 jaar na dato) alsnog als godsoordeel een duel met de zoon van Van Grobbendonck uitvechten.

Jan van Nassau verbleef bij zijn troepen op de Vrachelsche Heide en had daar blijkbaar ook de (eerder onder het bevel van Baglione gestelde) Bossche compagnie onder aanvoering van Van Grobbendonck-junior onder zijn bevel. Hij vond kennelijk dat deze het (ondanks het verbod van Spinola) aan zijn eer verplicht was de uitdaging van Van Bréauté-junior aan te nemen en reed op 6 okt., vergezeld van de kapitein Steenhuys en de luitenants Botbergh en Van Grobbendonck-junior, naar een afgesproken plaats op de Houtsche Akkers, naar we aannemen: halverwege tussen de Spaanse- en de staatse posities, waar nu een hoogspanningsleiding de Hultenkant(weg) kruist. In een daaropvolgend gevecht tussen vier Spaanse- en vier staatse ruiters (dus geen duel tussen de uitdager en de uitgedaagde) werden

de kapitein Steenhuys en een staatse officier gewond en schoot Van Grobbendonck-junior Van Bréauté-junior van zijn paard.

Hugo schrijft op blz. 49: 'Onze trompetter, die getuige was (van het gevecht) , wilde Van Breauté van zijn wapenrusting beroven, maar dit werd hem belet door toesnellende vijanden. Toen hij zag dat Van Breauté nog ademde, gaf hij hem (vóór de toesnellende ruiters dat konden verhinderen) met zijn degen een klap op het hoofd ...'. Hugo, kennelijk niet op de hoogte van het ware gebeuren in 1600, concludeert: 'Zo hebben beide Van Grobbendoncks, vader (!) en zoon, de beide Van Breautés, vader en zoon, overwonnen ...'.

Op de Callot-kaart is dit "Escaramuça adonde quedò muerto Mons' de la Breauté", 'vuurgevecht waarbij de Heer van Bréauté sneuvelde' (legende, nummer 88), door getekende kruitdampwolken grotendeels aan het oog onttrokken. Op de O.e.w.Verhoeven-kaart is het iets duidelijker, op de Hugo, blz. 125-kaart heel duidelijk afgebeeld.

Fragment van de Hugo, blz. 125-kaart;
de bovenkant is naar het oosten gericht.

De redoute rechts boven is V.03, de Spaanse patrouillebasis bij het Pannenhuis,
de redoute links onder M.07, het verst naar voren geschoven staatse veldwerk
in de buurtschap Eind van Den Hout.

Rechts onder is een punt van de geïnundeerde Zegge nog juist zichtbaar.

Van de tweemaal vier strijdende ruiters zijn er tweemaal twee afgebeeld .

Hun gevecht werd volgens Hugo van dichtbij gevolgd
door 16 Spaanse- (rechts boven) en 16 staatse ruiters (links midden).

Op grote afstand keken volgens Hugo nog 300 Staatsen,
waaronder 'naar men zegt graaf Maurits', toe.

V

Het vertrek van het staatse leger uit Made

Pieri schrijft op blz. 24 (14 okt.) '... de belegerden zeiden ... dat het, als gevolg van het hoge water, (voor de Spanjaarden) moeilijk werd, zich te verplaatsen (Breda te

bestormen) en daar had Maurits zijn hoop op gevestigd ...'. Zodra het weer en het (hoge) water het de Spanjaarden onmogelijk maakten Breda te bestormen, verliet het staatse ontzettingsleger volgens plan zijn posities bij Made en betrok het, op veilige (grotere) afstand van de Spaanse insluiting, een comfortabeler winterbivak.

In de Visscher-tekst lezen we: "Den 22 Dito (okt. 1624) is van den Prince van Orangien bevolen het approcheren op te houden, ende na rype deliberatie belast op te breken ... Den 23 dito heeft den Prince zyn quartier tot Maede verlaten, marcherende in seer schoone ordre na Geertruyden Bergh hem aldaer verdeelende in twee troupen, den Prince van Orangien met d'eene troupe - bestaende in 120 Compagnien te voet, 12 Cornetten Peerden, en ontrent 40 Stucken Gheschut- trekkende naer Sevenberghen, ende 't Zandt daer buyten, alwaer hy een brugghe sloech over de merck, ende heeft hem gelegert tot Rosendael. Op den 25 dito Prins (Frederik) Hendrik van Nassau is met den anderen troupe getrocken naer de Lang-Straat, ende hem legerende in een dorp gheenaemt Sprang: daer alreede een deel Krijghs-volck van de H.H. Staten hem verwachten, zyn troupe bestont in 70 Compagnien te voet, en 10 Cornetten Peerden, en eenige stucken gheschuts, tot Sprangh komende bevandt hem in als sterck te zijn 100 Compagnien, alle schoon uytgelesen volck." Te Sprang in de Langstraat bevonden zich op 25 okt. blijkbaar reeds 30 compagnieën voetvolk die vanuit Holland ter versterking van het staatse leger waren gestuurd. Samen met de 70 compagnieën voetvolk die uit Made kwamen, lagen in de Langstraat na 25 okt. dus 100 compagnieën voetvolk, alsmede tien eskadrons ruiters.

Als Maurits met een deel van het staatse leger vanuit Made naar Geertruidenberg zou zijn afgemarcheerd, had hij zich -om naar de omgeving van Roosendaal te kunnen gaan- daar moeten inschepen en over de Amer, de Roode Vaart en de Mark naar Standdaarbuiten moeten varen. Van daaruit had hij dan naar Vroenhout (een buurtschap halverwege tussen Roosendaal en Wouw) moeten marcheren om aldaar een kampement te kunnen inrichten. In dat geval zou het niet nodig zijn geweest bij Standdaarbuiten een brug over de Mark te slaan: men had zich dan immers op de linker (zuidelijke) Markoever (te Nieuwenbosch) kunnen ontschepen.

De schrijver van de Callot-tekst vermeldt op blz. 12: 'De prins van Oranje (Maurits) ... trok ... op 22 okt. zijn leger in goede orde terug en begaf ... zich (op die datum) met het grootste gedeelte van zijn troepen via de dijk van "Swaluwe" naar Roosendaal. Zijn broer, graaf (Frederik) Hendrik van Nassau, ging met de rest via Geertruidenberg naar de Langstraat.' Pieri vermeldt op blz. 26/27 van zijn dagboek (21 okt.): 'Drie Fransen uit het vijandelijke (staatse) leger gaven zich (aan ons) over en vertelden dat er die dag 6.000 man voetvolk van graaf Maurits was afgemarcheerd, waarheen wisten ze niet. 's Avonds werd vernomen dat graaf Maurits een deel van zijn krijgsvolk (bij Standdaarbuiten) de rivier de Mark liet oversteken en dat anderen in de tegenovergestelde richting (naar Geertruidenberg) afmarcheerden.' Hij noteert op blz. 27/28 (25 okt.): 'Graaf Maurits splitste zijn leger in twee delen. Met het ene trok hij zich via Zevenbergen terug; Frederik Hendrik, zijn broer, trok met het andere naar Sprang, een dorp in de Langstraat.' Op 26 okt. (blz. 28) schrijft hij: 'Graaf Maurits stak (vanaf Standdaarbuiten) de Mark over naar Oudenbosch' en op 29 okt. (blz. 28): 'Men vernam dat graaf Maurits met het deel van zijn leger dat onder zijn direct bevel stond, zich had teruggetrokken op (de omgeving van) Roosendaal.' Hugo (Chifflet) schrijft over deze aftocht van het staatse leger (blz. 52): "La digue de Svalüe, par laquelle on alloit a Seuenberghe, venoit aboutir à ses quartiers ...": vanuit het staatse

bivak bij Made liep een dijkweg naar Hooge Zwaluwe en vandaar kon men, over dijkwegen, Zevenbergen bereiken.

Het is aannemelijk dat de auteur van de Visscher-tekst (die naar alle waarschijnlijkheid gedurende de belegering binnen de wallen van Breda verbleef) over de aftocht van het staatse leger minder goed geïnformeerd was dan Hugo, Pieri en Callot (de beide eersten verbleven in de Spaanse insluiting van Breda, de laatste werd, enkele jaren na het beleg, door Spinola's staf-officier Cantagallina geïnformeerd). We nemen dan ook aan dat Maurits op 22 okt. met een deel van het staatse leger vanuit Made over de huidige Helkantsedijk en de Kerkdijk (Callot: 'de Zwaluwse Dijk', Hugo: "la digue de Svvalüe") naar Hooge Zwaluwe trok en vandaar via de buurtschap Gaete, Zevenbergen en Klundert naar Standdaarbuiten. Daar werd dan via een geslagen pontonbrug de Mark overgestoken en vanaf Nieuwenbosch, via Oudenbosch, Oud Gastel en Kruisland, naar de buurtschap Vroenhout gemarcheerd. Frederik Hendrik heeft met de rest van het leger deze aftocht gedekt en zich -zodra de troepen van Maurits op veilige afstand waren- op zijn beurt op 25 okt. via Geertruidenberg en Waspik teruggetrokken naar de omgeving van het dorp Sprang in de Langstraat, waar ook hij een (winter)kampement inrichtte.

Veldwerken om de aftocht te beveiligen

Volgens Hugo (blz. 52/53) hadden de Staatsen -om de aftocht van het legerdeel onder Maurits tegen een aanval van Spinola te beveiligen- op 'den Wagenberghsen Dijkck' een redoute opgeworpen. Op de Hugo, blz. 125-, de O.e.w.Verhoeven- en de Visscher-kaart is, naar we vermoeden op de huidige Wagenbergsestraat, waar deze nu de Zandstraat/Verlengde Zandstraat kruist:

(M.08) een redoute
getekend.

Fragment van de Callot-kaart;
De bovenkant is naar het oosten gericht.
Links boven vanuit Made: de Helkantsedijk,
links onder (haaks daarop) de Kerkdijk
naar Hooge Zwaluwe.

Op het aansluitpunt van beide dijkwegen,
in de buurtschap Heikant: redoute M.08
(dit veldwerk lag in werkelijkheid
iets zuidwestelijker).

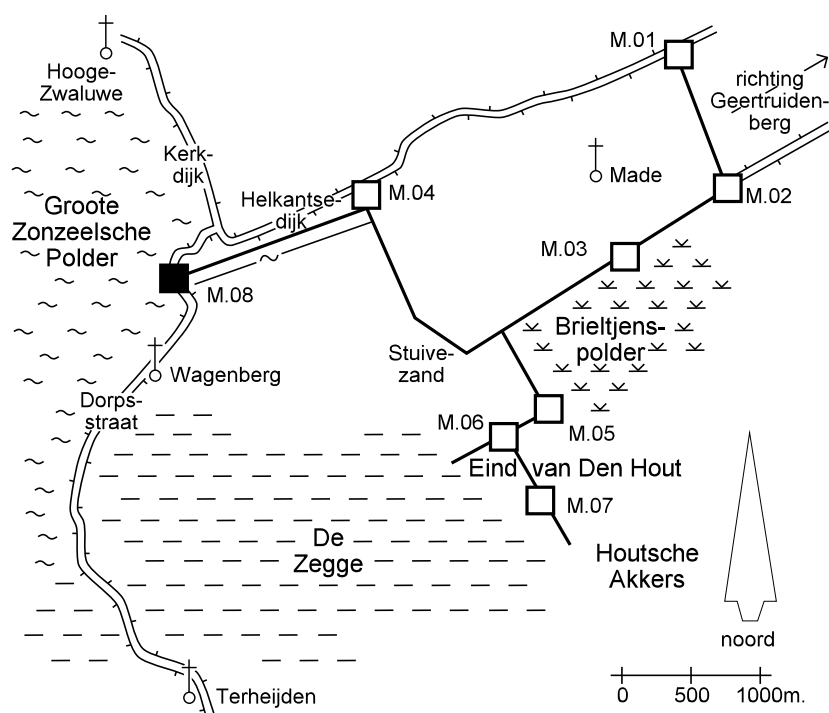
Rechts onder: de kerk met toren van Wagenberg,
die in werkelijkheid ook iets zuidwestelijker staat.

De Wagenbergsestraat werd in 1390 als dijk opgeworpen om tussen (de) Wagenberg en de Helkantsedijk hoog Markwater te keren.) Op de Callot-kaart is bij deze redoute het nummer 125 geplaatst: "Fuentes que hizo el Principe de Oranges para assegurar la retirada", '(een van de) door de prins van Oranje opgeworpen schansen om de afmars te dekken'. Het nummer 125 staat eveneens bij de plaats waar de redoute M.04 lag. Dit veldwerk diende

echter niet om de aftocht te dekken, maar om het staatse bivak te beveiligen. Het woord “Fuertes” achter nummer 125 moeten we dus vertalen met ‘redoute’(enkelvoud !). Callot beeldt op de Helkantsedijk een rij wagens en op de Kerkdijk een colonne voetvolk uit: “Bagaje del Principe de Oranges que se retira”, ‘de goederentrein (met een voetvolk-escorte) van de prins van Oranje, die zich terugtrekt’(legende, nummer 126).

Deze redoute lag (nog steeds volgens Hugo) in een wal met in front (aan de zuidzijde) daarvan een gracht die vanuit de onder water staande Groote Zonzeelsche Polder naar Made liep en daar aansloot op de omwalling van het staatse bivak. De wal was zo hoog opgeworpen dat hij alleen met behulp van een stormladder beklommen kon worden. We veronderstellen dat de huidige Zandstraat de later met zand gedempte gracht is en dat de wal dus pal ten noorden van de huidige Zandstraat lag.

Vanuit redoute M.08 werd de Wagenbergsestraat bewaakt, vanachter de gracht en wal kon de verplaatsing van troepen over de 250 meter noordelijk en parallel ermee liggende Helkantsedijk in de richting van Hooge Zwaluwe worden beveiligd tegen Spaanse aanvallen vanuit Terheijden via Wagenberg. Tegen een Spaanse actie via de Houtsche Akkers bleven de staatse posities op het acces tussen de geïnundeerde Zegge en de drassige Brieltjenspolder bij de buurtschap Eind van Den Hout bemand.

De staatse troepen onder het bevel van Maurits werden bij hun afmars beveiligd door die onder het bevel van Frederik Hendrik. Over hoe die laatsten zich tijdens hun terugtocht tegen een achtervolging door Spaanse troepen hebben beveiligd, wordt in de door ons bestudeerde bronnen van het beleg vrijwel niets vermeld. Alleen in de Pieri-tekst vinden we een hoogst onduidelijke zinsnede terug die mogelijk daarop betrekking heeft. Pieri schrijft

op blz. 27 (23 okt.): “... il Conte Mauritio ... hauendo prima fortificato il camino sino a S. Geertendenberg, doue che se ritirò -è piazza di consideratione- ...”, ‘... graaf Maurits ... had eerst versterkingen langs de weg naar Geertruidenberg aangelegd ... -dit is een belangrijke plaats- waarop hij zich terugtrok ...’.

Maurits trok zich, met een deel van de staatse troepen, niet terug in de richting van Geertruidenberg, maar van Zevenbergen. Heeft Pieri zich in de ‘... berg(en)’ vergist en bedoelt hij met ‘versterkingen’ de redoutes M.01 en M.02 ? Die werden begin okt. opgeworpen om het staatse bivak bij Made te bewaken en mogelijk kort vóór 23 okt. van wachtlocatie omgebouwd tot een veldwerk van waaruit op 25 okt. een achtervolgende Spaanse troepenmacht zou kunnen worden tegengehouden om Frederik Hendrik gelegenheid te geven zich met de rest van de staatse troepen veilig op Geertruidenberg terug te trekken.

Spinola liet de staatse troepen ongestoord uit Made vertrekken

Het vertrek van het staatse leger bleef bij de Spanjaarden niet onopgemerkt. Niet alleen werd het door staatse deserteurs verraden (Pieri, blz. 26/27), maar (Pieri, blz. 27) ‘men zag (ook) dat er uit het bivak van de vijand veel tenten verdwenen waren.’ (Deze notitie in het dagboek van Pieri is tussen 21 en 23 okt. opgenomen en 25 okt. gedateerd.) Pieri schrijft op blz. 27 (23 okt.) verder: ‘Die nacht verplaatste Maurits zijn gehele (!) leger in voortreffelijke orde. Hij liet zijn bivak in gehavende toestand achter ... Het werd door ons geplunderd en in brand gestoken ...’. In de Visscher-tekst lezen we dat Maurits op 22 okt. opdracht gaf “... eenige wercken te slechten: voorts d’on-afgebroken hutten, mitsgaders het overgebleven Hoy en Stroo te verbranden.” Hugo schrijft op blz. 52: ‘... de markies zag dat er (vanuit het staatse bivak te Made) gedurende lange tijd rookwolken opstegen’. In de Blaeu-tekst (blad 5, linkerkolom) staat: “Maurits ... stack sijn leger in brant, en vertrock.”

We nemen aan dat Maurits bij zijn vertrek in de nacht van 22 op 23 okt. een deel van de tenten heeft meegevoerd en dat -om de Spanjaarden geen aanwijzingen te geven dat het bivak ontruimd werd- pas op 25 okt., bij het vertrek van de laatste troepen in de richting van Geertruidenberg, de resterende tenten zijn afgebroken en de andere onderkomens met het zich daarin bevindende ligstro in brand gestoken werden. Men vond het blijkbaar te veel werk het aanwezige hooi (voer voor de paarden) af te voeren, dus werd dat toen eveneens in brand gestoken. De schrijver van de Callot-tekst vermeldt op blz. 12: ‘De paarden waren (bij de afmars) ... zwaarbeladen met levensmiddelen en voer.’ In de 17de eeuw waren bij de ruitery ook lastpaarden ingedeeld; die werden op 23 en 25 okt. blijkbaar met levensmiddelen en haver beladen. In de week voorafgaande aan 25 okt. zijn ongetwijfeld al veel goederen per wagen via Geertruidenberg afgevoerd. Pieri vermeldt in zijn dagboek (blz. 27, 23 okt.) dat ‘... het (door de staatsen verlaten en daarna door henzelf) in brand gestoken bivak door de onzen (Spanjaarden) doorzocht werd; we troffen er nog een flinke hoeveelheid voedsel aan.’ Dat het staatse bivak al op 23 okt. bij aanwezigheid van de staatse troepen onder bevel van Frederik Hendrik door de Spanjaarden zou zijn doorzocht, is wel zeer onwaarschijnlijk; dat die na 25 okt. in het verlaten bivak nog een ‘flinke hoeveelheid’ achtergelaten ‘voedsel’ (levensmiddelen) aantroffen, lijkt ons evenmin waarschijnlijk. Hugo schrijft op blz. 52: ‘... de waren van zoetelaars en handelaren, alsmede veel krijgsbehoeften vielen als buit in onze handen.’ De zoetelaars en marskramers (‘handelaren’) zijn ongetwijfeld mét hun waren met de staatse troepen vertrokken. Het lijkt ons hoogst onwaarschijnlijk dat de Staatsen te Made krijgsbehoeften hebben achtergelaten:

ze hadden tevoren ruimschoots de tijd goederen die ze niet in hun trein konden meenemen, af te voeren. In de Blaeu-tekst (blad 5, linkerkolom) lezen we: “Spinola, daer op toeschietende, gaf ’t gene, dat van de brandt overgelaten was, aen sijn krijghsvolck ten roof ...’. De schrijver vermeldt niet of er nog veel of slechts weinig werd aangetroffen.

Spinola aarzelde blijkbaar: wat betekende een mogelijk vertrek van het staatse leger uit Made ?

- De Visscher-tekst vermeldt op 22 okt.: “Op dit gheruchte schickte de Marquis sijn volck meest nae Teteringen in volle Batallie, meenende dat het hem gelden soude.” Was de staatse afmars in de richting van Zevenbergen een schijnmanoeuvre met het doel de
- Spaanse troepen van de Vrachelsche Heide weg te lokken, om vervolgens alsnog daar aan te vallen? Volgens de schrijver van de Visscher-tekst stelde Spinola, om zo’n aanval te pareren, zijn troepen op de Vrachelsche Heide (dicht bij Teteringen) uiteraard niet op 22, maar op 23 okt. in gevechtsformatie (“volle Batallie”) op.
- Of wilde Maurits in het vak Hage aanvallen ? Pieri schrijft op blz. 27 (23 okt.): ‘Omdat Z.E. (Spinola) niet wist of het haastige vertrek van graaf Maurits mogelijk te maken had met een voorgenomen aanval in het vak (Hage) van de graaf van Isenburg, liet hij dat versterken door er manschappen en geschut heen te sturen.’

Hugo (Chifflet) schrijft op blz. 52: “Le Marquis, qui vid sortir tant de fumée de ce costé là, s’y estant acheminé avec vn bon nombre de caualerie, il trouua les quartiers abandonnez, & le reste de l’armée qui se retiroit ... il y en eut qui firēt quitter le poste à ceux qu’on auoit laissez pour l’arriere-garde; mais vn nombre plus grand estant retourné au secours, les nostres se retirèrent.” Volgens de Latijnse Hugo-tekst (blz. 44) was deze Spaanse terugtocht “honestè”, ‘eervol’.

We interpretern deze tekst als: Spinola, die op 25 okt. te Made veel rook zag opstijgen en dacht dat het staatse bivak aldaar verlaten was, wilde er met een sterke ruitermacht een kijkje gaan nemen. Hij trof echter in de veldwerken bij de buurtschap Eind van Den Hout nog staats voetvolk aan. Toen hij hen wilde verdrijven, kwam een groot aantal staatse ruiters, dat de aftocht van het voetvolk moest dekken, dit te hulp. De Spaanse ruiters, die ten opzichte van de staatse- numeriek in de minderheid waren, trokken zich daarop terug.

We nemen aan dat op 25 okt.:

- het onder bevel van Frederik Hendrik staande voetvolk bij Made gevechtsofstellingen had betrokken in de buurtschap Eind van Den Hout (bij de veldwerken M.05 en M.06) en in de oostrand van het dorp Made (bij de veldwerken M.01 en M.02);
- de goederentrein vanuit Made in de richting van Geertruidenberg was vertrokken;
- de ruiters daarna de onderkomens in brand staken en zich in de buurtschap Stuivezand verzamelden;
- deze staatse ruiters bij de nadering van de Spaanse- naar het Eind van Den Hout oprukten;
- de Spaanse ruiters toen naar de Vrachelsche Heide terugtrokken;
- het staatse voetvolk zich uit M.05 en M.06 en daarna uit M.01 en M.02 in de richting van Geertruidenberg terugtrok en
- de staatse ruiters de terugtocht van het voetvolk dekten en zich als laatsten eveneens in de richting van Geertruidenberg terugtrokken.

Blijkbaar waagden de Spanjaarden het pas op 29 okt. een kijkje te Made te nemen: Pieri schrijft namelijk op blz. 28 (29 okt.): ‘Don Gio. Van Medici (een stafadviseur van Spinola) werd op verkenning uitgezonden naar het door de vijand verlaten kamp (bij Made). Hij prees ten eerste de (aldaar) aangetroffen veldwerken.’ Het lijkt ons onwaarschijnlijk dat de (niet-geslechte) staatse veldwerken zo uitzonderlijk sterk waren en vermoeden dat Van Medici’s lof meer bedoeld was om de Spaanse terughoudendheid te vergoelijken. Van der Hoeven citeert op blz. 129 uit een brief van “de Fransche gezant d’Espertes aan zijn Koning”: ‘zijn (het staatse) wegtrekken uit Made ... was naar het oordeel van de markies (Spinola) een van de kundigst uitgevoerde operaties ...: een terugtocht en een splitsing van een leger op klaarlichte dag, onder de ogen van een sterkere vijandelijke legermacht ... zonder wanorde en verliezen.’ Lovende woorden voor het staatse organisatie-talent waren zeker op hun plaats. Dat echter een zwakkere legermacht zich, zonder verliezen te lijden en zonder dat het in een vlucht ontaardde, van een sterkere legermacht kon losmaken, houdt geen lof in voor de eerste, maar is toe te schrijven aan verwijfbare terughoudendheid van de laatste.

2 Een vertwijfelde laatste poging Breda te bevoorraden

Een staatse legermacht bij Dongen en 's-Gravenmoer

Na het mislukken in de winter van 1624/25 van alle plannen Breda te bevoorraden, werd de voedselsituatie in de vestingstad zorgelijk. In de Blaeu-tekst lezen we op blad 8 in de linkerkolom: “De stedelingen van Breda wierden ondertusschen geheel afgemat. De lijftocht begon seer dier te worden; en sy wierden met oudt en bedorven koren gevoed.” Aan staatse zijde besloot men daarop een ultieme poging te ondernemen het garnizoen en de burgerij te hulp te komen. Volgens de Blaeu-tekst (blad 8, linkerkolom) kreeg Spinola “... een sackje (in handen), in 't welck twee brieven waren, d'een aen Iustinus van Nassau, en d'ander aen de Raet van Breda (gericht) ... Hy (prins Maurits) vermaende in beyde de belegerden kortelijck en krachtelijck, dat sy de moed niet souden laten sincken; maer kloeckmoedelijck d'uyterste noot lijden, het koren en de lijftocht soberlijck gebruycken; en dat de bystant ... tot ontsetting van de stadt, voorhanden was.” In de Van Goor-tekst (blz. 168) lezen we: “Middelertwyl stierf Maurits Prins van Oranjen, in den Hage, op den drie en twintigsten van Grasmaandt (apr.) 1625. Naa wiens doot zyn broeder Prins Fredrick Hendrick 't Opperbevelhebberschap van 't Leger aanvaert hebbende, voornam om nog een kans tot 't ontzet der Stadt Breda te wagen.”

Eind april werd in de Langstraat een grote staatse troepenmacht bijeengebracht. Volgens Ten Raa en De Bas (zie voetnoot 1) schepte een deel van de bij Roosendaal gelegerde troepen zich te Stampersgat in en verplaatste het zich per vaartuig vandaar naar Geertruidenberg. In de Callot-tekst (blz. 23/24) lezen we: ‘Mansfeld (graaf Ernst van Mansfeld, die in staatse dienst was) kwam te Geertruidenberg aan met 15.000 Engelsen en 2.000 Duitsers, terwijl Halberstadt (Christian van Braunschweig-Wolffenbüttel, bisschop van Halberstadt) met 2.500 Franse ruiters kwartier maakte in (en rond) het dorp Sprang ... De prins van Oranje (Frederik Hendrik) liet graaf Ernst van Nassau (met een deel van de troepen) in Roosendaal (tussen Wouw en Roosendaal) achter en verplaatste zich met zijn krijgsvolk (het andere deel) naar de Langstraat, waar aldus tegen eind apr. 40.000 man voetvolk en 6.000 à 7.000 ruiters bijeen waren.’

Volgens Pieri (blz. 59) vernam Spinola op 30 apr. dat er in de Langstraat een sterke staatse troepenmacht klaarstond om af te marcheren en dat Frederik Hendrik de vrouwen die deze troepenmacht vergezelden, had aangezegd in het bivak van de Langstraat achter te blijven. Alles wees er dus op dat er een offensieve staatse actie (waarbij de vrouwen gemist konden

worden) op komst was.

De schrijver van de Callot-tekst vermeldt op blz. 25/26: 'De nieuwe prins van Oranje (Frederik Hendrik) stond (met zijn leger) al enkele dagen klaar om op mars te gaan, daarbij de markies (Spinola) omtrent zijn plannen volkomen in het ongewisse latend. Volgens sommige geruchten zou hij het beleg slaan om 's-Hertogenbosch, andere berichten luiden dat Wesel het aanvalsdoel zou zijn ... Volgens sommige zegslieden zou hij via Gilze en Chaam oprukken om tussen Hoogstraten en het legerkamp (bij Ginneken) de Spaanse bevoorrading af te snijden ... anderen verwachtten dat hij via Oosterhout of Dongen zou oprukken (om in het vak Teteringen aan te vallen).'

Om rond Breda op alles voorbereid te zijn, liet Spinola volgens de Callot-tekst (blz. 24-27):

- in en rond Hoogstraten 1.000 ruiters onder het bevel van de hertog van Saksen (-Lauenburg) en 3.000 man voetvolk van de graaf van Colalto legeren;
- met voetvolk uit zijn algemene reserve niet alleen het vak Teteringen, maar ook het vak Terheijden versterken. Hij stelde in deze vakken meer kanonnen op dan er tijdens de belegering tot dat moment in totaal langs de "aenidas", 'wegen' (bedoeld wordt: de circum- en contravallatie langs de 'rondweg'), waren geplaatst;
- van het nieuw in de insluiting aangekomen regiment (Duitsers van de graaf van) Anholt de ruiters onder het bevel van kolonel Neerssen tussen Hoogstraten en Ginneken (bij het gehucht Strijbeek ?) legeren en het voetvolk onder het bevel van Van Anholt zelf bij de (afgebroken) kapel van Teteringen;
- de toen grotendeels uit ruiters bestaande, algemene reserve naar Zundert en Rijsbergen verplaatsen, zodat ze niet alleen snel in het vak Teteringen en het vak Terheijden, maar ook in de bevoorradingscorridor tussen Ginneken en Lier/Herentals kon worden ingezet.

In de Callot-tekst lezen we op blz. 27: 'Uiteindelijk vertrokken de prins van Oranje en Van Mansfeld op 2 mei uit de Langstraat en kwamen ze ... de prins te Dongen ... en Van Mansfeld te 's-Gravenmoer ... op een uur gaans (een afstand van vijfenhalve kilometer) van het katholieke kamp (de circumvallatie bij Teteringen en op de Vrachelsche Heide) aan, alwaar ze een bivak inrichtten.'

Op de Blaeu-kaart is (nummer 16) "Le Quartier du Prince d'Orange Henrij de Nassau a Dungen" en (nummer 15) "Le Quartier du Mansvelt en S.Graven moer" aangegeven. Op de Callot-kaart is dit met (nummer 7) het "Quartel del Principe de Oranges Henrique de Nassau en Dungen", 'bivak van de prins van Oranje (Frederik) Hendrik van Nassau te Dongen', en (nummer 8) het "Quartel de Mansfelt à Sgrauenmoer", 'bivak van Van Mansfeld te 's-Gravenmoer', gedaan. Pieri noteert op 4 mei in zijn dagboek (blz. 60): 'Z.E. (Spinola) zag dat tegen de avond de vijand zich in de omgeving van Dongen nestelde ...'. We nemen aan dat de Staatsen in de nacht van 2 op 3 mei (de schrijver van de Callot-tekst noemt hier bij wijze van uitzondering een datum) uit de Langstraat zijn vertrokken en in de ochtend van 3 mei bij Dongen en 's-Gravenmoer zijn aangekomen. Spinola heeft ze dan niet op de avond van 4 mei 'zien' aankomen, maar heeft toen 'gehoord' (vernomen) dat ze zich daar hadden genesteld.

Spaanse tegenmaatregelen in het vak Teteringen en in de sector waterscheiding van het vak Terheijden

Om bij een staatse aanval in het vak Teteringen en in de sector waterscheiding van het vak Terheijden tijdig te worden gealarmeerd, zette Spinola volgens de Callot-tekst, (blz. 27/28) “... semicirculo, que mira hazia Dungen ...”, ‘(in een) ... halve cirkel die uitzicht biedt op Dongen ...’, staande ruiterpatrouilles uit. Deze patrouilles werden (gezien vanuit de kapel van Teteringen) in ruwweg een halve cirkelomtrek (met een straal van ongeveer vier kilometer) uitgezet tussen twee terreinhindernissen: de geïnuunde Zegge in het noorden en de Molen Leij (met zijn drassige oevers) in het zuiden, met de convexe kant in de richting van Dongen. Op de Callot-kaart is (de nummers 99) als symbool voor zo’n staande ruiterpatrouille op meerdere plaatsen een enkele ruiter te paard op een heuveltop getekend: “Postas de Cauallo al oposito de Dunghen”, ‘(staande) ruiterposten tegenover Dongen’. Ten noorden daarvan (tegenover ’s-Gravenmoer) tekent Callot eveneens op enkele heuveltoppen een stilstaande ruiter te paard, waarbij hij het nummer 6 plaatst: “Dunas de Oosterhaut”, ‘zandduinen bij Oosterhout (op de Vrachelsche Heide)’.

We veronderstellen dat de ruiterpatrouilles in deze voorpostenlijn hun wachtpositie betrokken vanuit een patrouillebasis. De meest voor de hand liggende plaatsen voor deze bases lagen aan of dicht bij de belangrijkste veldwegen die in de richting van Teteringen liepen. We nemen aan dat aan de Baarschotsestraat, bij de kerk van het dorp Dorst:

(T.29) een omwalde patrouillebasis

werd ingericht, van waaruit ruiters tussen de Molen Leij en de Teteringsche Heide hun wachtlocatie betrokken.

In de buurtschap Seters lag naar alle waarschijnlijkheid:

(T.30) een omwalde patrouillebasis,

van waaruit de Teteringsche Heide werd bewaakt.

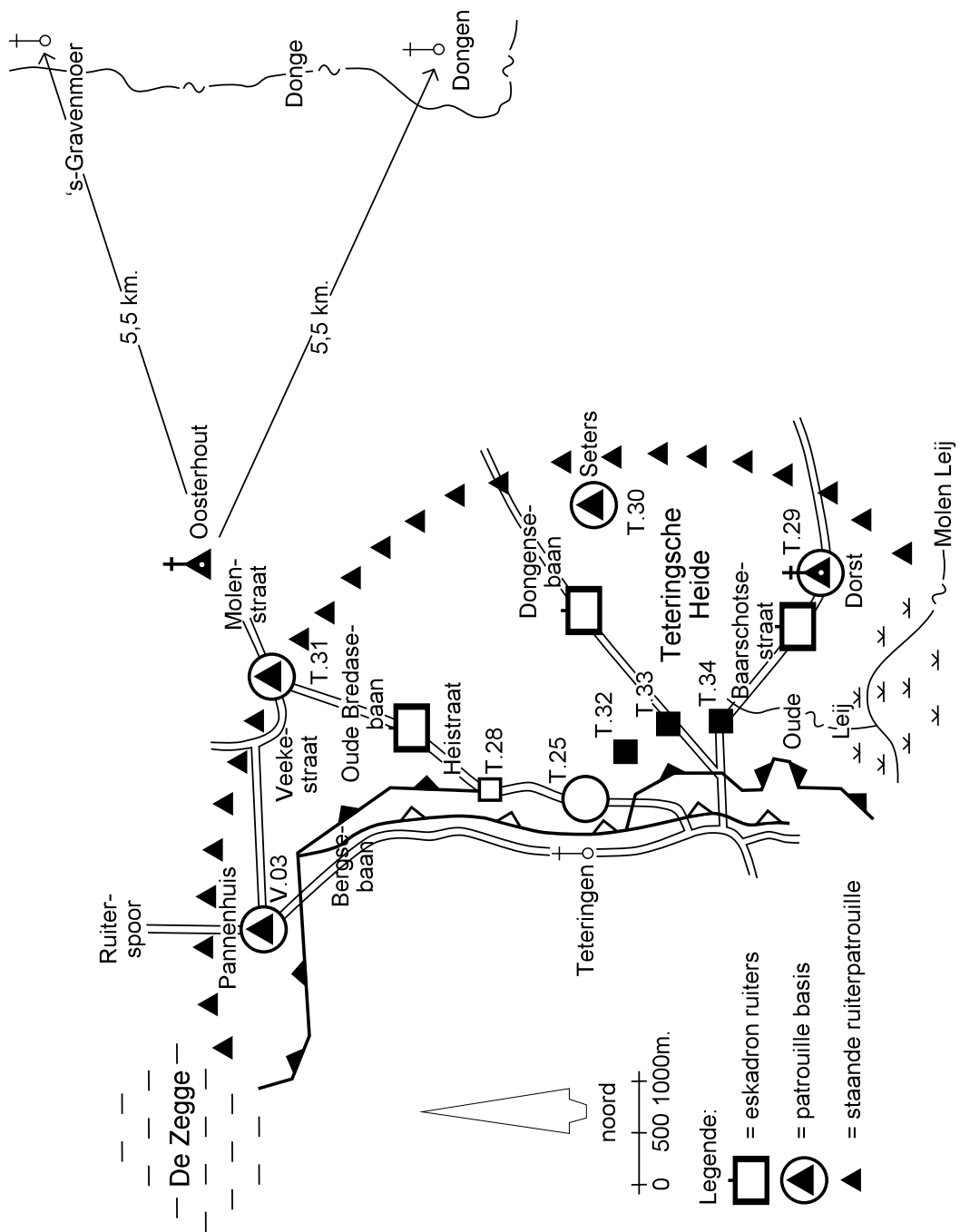
We vermoeden dat ten zuidwesten van Oosterhout, op de plaats waar toen de Veekestraat en de Oude Bredasebaan op de Molenstraat aansloten, om een molenberg:

(T.31) een omwalde patrouillebasis

lag, als rustplaats voor de ruiters die het terrein aan weerszijden van de Oude Bredasebaan bewaakten.

Ongetwijfeld werd de patrouillebasis bij het Pannenhuis (V.03) opnieuw gebruikt door ruiters die het terrein aan weerszijden van de Bergsebaan/het Ruiterspoor tot aan De Zegge bewaakten.

In front van deze voorpostenlijn werd vanaf 4 mei op de toren van Oosterhout een waarnemingspost gevestigd om de ‘bewegingen van de (staatse) vijand’ in de omgeving van de hemelsbreed vijfenhalve kilometer verder gelegen toren van Dongen en in de omgeving van de op dezelfde afstand gelegen toren van ’s-Gravenmoer ‘in het oog te houden’ (Callot-tekst, blz. 28). De post werd bemand door voetvolk; hoe de communicatie tussen de post en de anderhalve kilometer erachter gelegen patrouillebasis T.31 was geregeld, vermelden de door ons bestudeerde bronnen niet. We veronderstellen dat te Oosterhout ook enkele Spaanse ruiter-ordonnansen gestationeerd waren.

Tussen de voorpostenlijn en de circumvallatie werden enkele ruitereenheden (ieder ter sterkte van een eskadron ?) geposteed. Die hadden ongetwijfeld tot taak gewelddadige staatste verkenningen vanuit Dongen/'s-Gravenmoer in de richting van de circumvallatie te beletten en een vijandelijk opmars zodanig te vertragen dat de Spaanse troepen in de circumvallatie voldoende tijd kregen hun gevechtsofstellingen te betrekken. Op de Callot-kaart is in het vak Teteringen, in front van de circumvallatie, aan de Heistraat zo'n formatie ruiters met daarbij twee tenten afgebeeld. Volgens de legende (nummer 96) was dat een "Cuerpo de guardia de Caualleria Catolica". We veronderstellen dat dag en (getuige de tenten) nacht aan de Baarschotsestraat, de Dongensebaan en de Heistraat/Oude Bredasebaan een eskadron Spaanse ('katholieke') ruiters de wacht hield. De sector aan weerszijden van de Bergsebaan was -gezien de geografische ligging- minder kwetsbaar voor een staatste aanval vanuit Dongen/'s-Gravenmoer dan de drie andere sectoren. De voorpostenlijn lag hier bovendien slechts enkele honderden meters vóór de circumvallatie, waardoor een eskadron ruiters er geen ruimte zou hebben gehad om te manoeuvreren.

Op enkele honderden meters in front van de circumvallatie lag verder een (denkbeeldige) lijn waarin door voetvolk wachtgehouden werd. De tekenaar van de Blaeu-kaart en Callot situeren op hun kaart, ter hoogte van het huidige Teteringse sportpark De Gouwen, aan de Donkerstraat:

(T.32) een redoute,

aan de Dongensebaan:

(T.33) een redoute en

op de plaats waar de Baarschotsestraat de Oude Leij kruist:

(T.34) een redoute.

(Aan de Wildhage(straat)/Heistraat werd vanuit de schans T.25 wachtgehouden.)

Bij de redoutes T.33 en T.34 plaatst de tekenaar van de Blaeu-kaart het nummer 20: "Forts et Redoutes du Comte de Barbançon", Callot de letter L: "Fuertes y redutos del Principe de Barbançon", 'schansen en redoutes (opgeworpen door personeel van het regiment) van de prins van Barbançon.' Ook de redoute T.32 behoorde daar ongetwijfeld toe. De prins van Barbançon had op 19 jan. het bevel over zijn regiment Luiks voetvolk overgedragen en commandeerde daarna een ruitereenheid, de zogenoemde 'Benden van Ordonnantie'. De drie redoutes zijn begin mei ongetwijfeld door het Luikse voetvolk van het voormalige regiment Barbançon opgeworpen en bemand.

Dit laatste geldt ongetwijfeld ook voor de op de Blaeu- en de Callot-kaart als redoute getekende patrouillebases T.29, T.30 en T.31 (de tekenaar van de Blaeu-kaart plaatst ook bij T.29 en T.30 het nummer 20, Callot de letter L, wat beiden naar onze mening ook bij T.31 hadden moeten doen). Een redoute was te klein om er enkele tientallen ruiters met hun paarden in te kunnen onderbrengen, dus we veronderstellen dat daarvoor een groter, vierkant (redoute-vormig) omwald veldwerk is opgeworpen. Ruiters werden gewoonlijk niet ingezet om grondwerk te verrichten: we nemen aan dat de patrouillebases eveneens door het Luikse voetvolk opgeworpen en mogelijk ook bewaakt zijn. Volgens Callot (blz. 28) bestemde Spinola voor het bemannen van de voorpostenlijn en de daarachter geposteerde ruitereenheden 1.000 Spaanse en 1.000 Italiaanse ruiters. Pieri schrijft op blz. 62 (9 mei): '... (patrouilles van) het vijandelijke leger kwam(en) de kant van onze verschansingen op en iedere dag vonden er ruitergevechten plaats.' Callot tekent op zijn kaart een dergelijk gevecht (nummer 100): "Escaramuça adonde quedò herido Nicolas Blier ... de los hombres de Armas", 'vuurgevecht waarin Nicolas Blier ... van de ruitery gewond werd.'

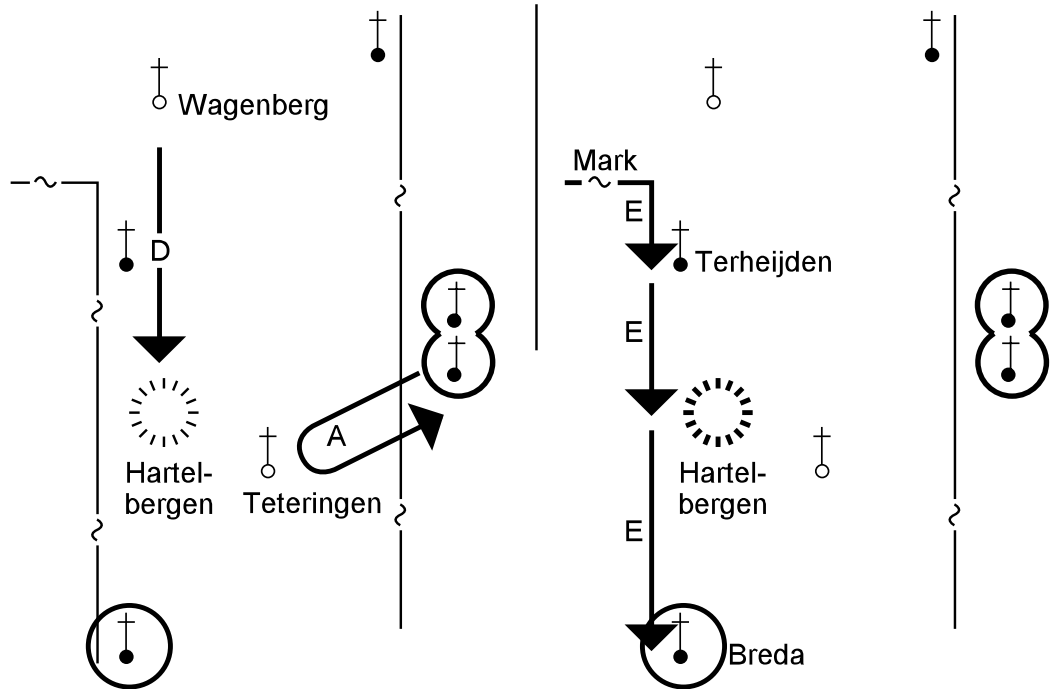
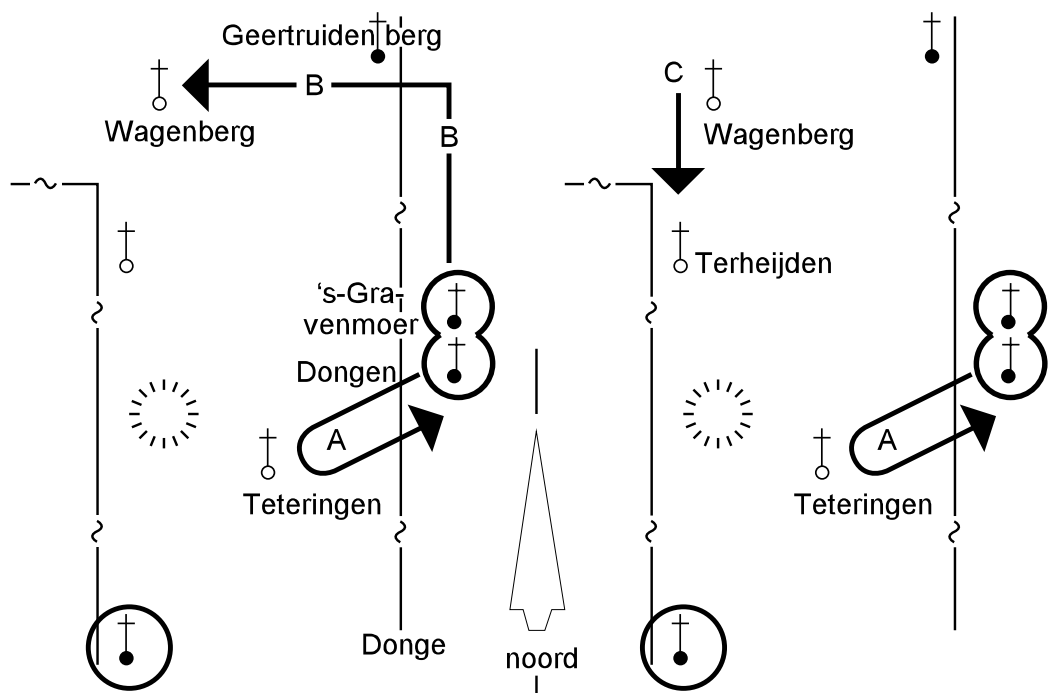
Volgens Vosters 5) waren er in jan. 1625 tien Benden (eskadrons) van Ordonnantie geformeerd, ieder bestaande uit 120 adellijke lieden te paard. Ze werden gecommandeerd door Albert van Ligne, prins van Barbançon; Blier was zijn plaatsvervanger. Ten Raai en De Bas (zie voetnoot 1) schrijven dat de Benden van Ordonnantie -ter sterkte van 3.000 man- onder het commando van “De Barbançon en Nicolas de Blijer” stonden, maar dat ze door “ziekte en ontevredenheid” beneden de beoogde sterkte waren. Volgens Vosters raakte Van B(e)liër(es) tijdens een gevecht met staatse ruiters uit Dongen bij de buurtschap Seters niet alleen gewond, maar werd hij daarbij ook krijgsgevangen gemaakt. In zijn Latijnse tekst (blz. 46) spreekt Hugo van: “... peditum -quos Keurlingos seu Electitios vocant- millia XV. equitum -quos Bandes d’Ordonnance apellant- millia III. ...”, ‘15.000 man voetvolk, keur- of elitetroepen, en 3.000 ruiters, Benden van Ordonnantie genoemd.’ Werd hier (bij wijze van uitzondering) onderscheid gemaakt tussen ordinair (voet)volk waaruit werd geselecteerd en adellijke ruiters (“equites”, ‘ridders, ruiters’), die al tot de elite behoorden ?

Het staatse aanvalsplan

De staatse aanval vond niet -zoals Spinola verwachtte- in het vak Teteringen, maar in de sector Terheijden-dorp van het vak Terheijden plaats. In de Callot-tekst (blz. 29) lezen we: ‘Daarna besloot de prins van Oranje, met goedkeuring van de gedeputeerden van de Staten van Holland, een poging te doen de belegerden te hulp te komen, zonder echter het lot van het gehele leger in de waagschaal te stellen.’ Met andere woorden: Frederik Hendrik wilde -om het risico van een mislukking te vermijden- geen beslissend gevecht met de Spaanse algemene reserve aangaan en dus geen frontale aanval in het vak Teteringen uitvoeren. In de Callot-tekst lezen we op blz. 29: ‘Hij koos voor de aanval ... (het dorp) Terheijden uit.’

De kapitein Pieri, die tijdens het gehele beleg te Terheijden verbleef, noteert op blz. 65 van zijn dagboek: ‘Laat ik ter informatie van hen die ter plaatse niet bij de belegering aanwezig zijn geweest, medelen dat ...’ en geeft dan een beschrijving van het terrein in het vak Terheijden, de wijze waarop de Spanjaarden de toegangswegen in dat vak hadden versperd en de daarin door hen opgeworpen veldwerken. Pieri vervolgt dan met de mededeling ‘... dat niets daar een aanval van de vijand deed verwachten.’ De schrijver van de Callot-tekst voegt eraan toe dat Frederik Hendrik mede voor deze plaats koos, die zich (gezien het terrein, de versperringen en de veldwerken) allesbehalve voor een aanval leende, ‘... omdat bij een eventueel mislukken van de aanval daar een veilige terugtocht mogelijk was ...’. Als het terrein niet geschikt was voor een aanval, leende het zich namelijk ook niet voor een massale achtervolging. Pieri noteert op blz. 67 dat ‘... Van Mansfeld te Dongen was achtergebleven’ en dat deze tijdens de aanval op Terheijden in het vak Teteringen ‘groot alarm’ veroorzaakte. Van der Hoeven schrijft op blz. 141: “Zoodra de dag (van de aanval op Terheijden) begon aan te breken, liet de Prins alarmeringen doen voor verschillende punten van de (circumvallatie)linie, en een schijnaanval op het kwartier van (het vak) Teteringen uitvoeren ...”. In de Blaeu-tekst (blad 10, linkerkolom) lezen we: “Prins Frederick, om de beleggers te bedriegen, deê op een heel ander plaats, niet verre van Balançons quartier, met het kriecken vande dagh, alarm maecken, als oft men daer d’aenval sou doen.”

5) S.A.Vosters, *’HET BELEG EN DE OVERGAVE VAN BREDA ...’*, Breda, 1993.

De aanwezigheid van een groot staats leger bij Dongen en 's-Gravenmoer moest bij de Spanjaarden het vermoeden wekken van een aanval in het vak Teteringen. Met omvangrijke troepenbewegingen (A) moest Van Mansfeld deze indruk versterken. Frederik Hendrik beoogde daarmee de aandacht van de Spanjaarden van de sector Terheijden-dorp af te leiden en de Spaanse algemene reserve in het vak Teteringen te binden. Tegelijkertijd zou hij na een -door de Spanjaarden niet op te merken- opmars vanuit Dongen, via Waspik, Raamsdonk, Geertruidenberg en Made (B), vanuit Wagenberg bij verrassing met een betrekkelijk kleine, maar selecte aanvalsmacht op Terheijden-dorp aanvallen (C). Nadat de Spanjaarden in Terheijden-dorp zouden zijn uitgeschakeld, wilde hij snel doorstoten naar de Hartelbergen en de daar aanwezige Spaanse troepen verdrijven (D). Als daarna alle hindernissen die de scheepvaart op de Mark belemmerden, waren opgeruimd, konden staatse troepen onder het bevel van Ernst van Nassau vanuit Roosendaal de vanuit Holland via Zevenbergen varende schepen escorteren, Breda bevoorraden en (naar we aannemen) de troepen van het Bredase garnizoen aflossen (E).

Het is opmerkelijk dat het Bredase garnizoen -anders dan bij het staatse bevoorradingsplan van begin 1625- geen uitval moest doen om ten zuiden van de Hartelbergen Spaanse troepen te binden. Mogelijk achtte men het garnizoen na negen maanden belegering daartoe fysiek niet meer in staat. Waarschijnlijker lijkt het ons dat Frederik Hendrik een zo groot mogelijke geheimhouding heeft betracht, Breda wel op de hoogte heeft gesteld van een op handen zijnde staatse actie, maar niet van de plaats en de wijze waarop die zou worden uitgevoerd en dat het garnizoen derhalve niet om enige bijstand is gevraagd. Pieri schrijft op 6 mei in zijn dagboek (blz. 61): 'Iemand uit Breda gaf zich (aan ons) over en vertelde dat er twee dagen eerder iemand Breda was binnengekomen met brieven die door de gouverneur in ontvangst werden genomen. De gouverneur vertoonde zich (daarna) glimlachend en opgewekt aan het volk ... om de inhoud van de brieven bekend te maken. Daarin stond dat, als er uiterlijk op de negende van de maand geen hulp was gekomen, hij de maatregelen kon nemen die hem het beste leken (capitulatie-besprekingen beginnen).'

Het gevecht om de toren van Oosterhout

Vanaf de aan de Sint Janskerk te Oosterhout gebouwde toren konden de Spanjaarden bij goed zicht staatse troepenverplaatsingen vanuit Dongen/'s-Gravenmoer waarnemen. Ter wille van de geheimhouding moesten daarom, vóór staatse troepen via Geertruidenberg op mars gingen om bij verrassing op Terheijden aan te vallen, de Spanjaarden uit Oosterhout verdreven worden. Pieri noemt op blz. 62 de Spaanse uitkijkpost op de Oosterhoutse toren '... een doorn in het (staatse) oog'. In de Hugo-tekst lezen we op blz. 121: 'Nadat het staatse leger te (bij) Dongen neergestreken was, stuurde de prins van Oranje -ter voorbereiding van een aanval op onze circumvallatie- een groot aantal ruiters en veel voetvolk uit om op de toren van Oosterhout aan te vallen ... Deze toren was door 21 Bourgondiërs (van het regiment Balançon ?) bezet. Die hielden daar de wacht om de bewegingen van de vijand waar te nemen.' De schrijver van de Callot-tekst vermeldt op blz. 28 dat op de toren van Oosterhout '... een wachtkorps van 20 Bourgondische soldaten (en een sergeant ?) verbleef ...' en dat 'om dit obstakel uit de weg te ruimen, een uur vóór de dageraad (van 9 mei) een staatse strijdmacht, bestaande uit ruiters en voetvolk, (daarop) aanviel.' Pieri noteert op blz. 62 (9 mei) in zijn dagboek: 'Z.E. (Spinola) had aldaar (te Oosterhout) 25 Bourgondiërs geposteed, die bij toerbeurt boven in de klokkentoren op de

uitkijk stonden. Vanaf die hoge plaats kon elke vijandelijke (troepen)beweging (in en rond Dongen/'s-Gravenmoer) worden waargenomen. Om zich van deze doorn in hun oog te ontdoen, stuurden de Staatsen er die nacht (van 8 op 9 mei) 6.000 man voetvolk en ook nog ruiters op af.'

Hugo vervolgt op blz. 121: 'De Bourgondiërs trotseerden echter liever elk ander lot dan zich op genade of ongenade aan de vijand over te geven. Om het verzet te breken, bliezen de Staatsen met een lading kruit de deuren open, staken de toren en de kerk in brand en trokken zich -aangezien ze verder niets konden uitrichten- onverrichter zake (uit Oosterhout op Dongen) terug. Er sneuvelden vijf Bourgondiërs, zeven anderen -van wie de kleding vlam vatte- liepen ernstige brandwonden op. De Bourgondiërs hadden wijselijk hun kruit, voordat het kon ontploffen en henzelf zou opblazen, naar beneden gegoooid. Daarna smeten ze van de toren stenen omlaag; ze doodden en verwondden daarmee talrijke vijanden. Zo verdedigde zich een handvol manschappen tegen een grote overmacht aan vijanden.'

Pieri vervolgt op blz. 63: 'Door de toren met "pétards" (verpakt buskruit) te bewerken, dacht men hem te kunnen veroveren. De toren(trap) werd echter manhaftig door de dappere Bourgondiërs verdedigd. Toen de vijand bemerkte dat onze Bourgondiërs zich niet wilden overgeven, staakte hij zijn bestorming ... (en) probeerde hij zich op een doeltreffender manier van de toren meester te maken. Hij stapelde rond de toren een grote hoeveelheid rijshout op en stak daar de brand in. De Bourgondiërs ... trokken zich (toen) met zijn allen op de torentrans terug. Omdat die hooggelegen (40 meter hoog) was, waren ze daar veilig en konden ze van daaraf de vijanden belagen. Ze richtten onder hen een waar bloedbad aan: twee karren vol (staatsse) doden en gewonden werden afgevoerd. Van de onzen werd één man gewond en vielen er twee doden.'

De Callot-tekst vermeldt op blz. 28/29 slechts: 'De manschappen in de toren verschansten zich in de ruimte boven het gewelf, zodat de Hollanders er -ondanks het feit dat ze in de toren brand stichtten- niet in slaagden hen tot overgave te dwingen.'

Door Hugo en Pieri is het (ontegenzeggelijk dappere) optreden van 'de Bourgondiërs' sterk overdreven. De schrijver van de Callot-tekst maakt zich in (mogelijk door) zijn korte beschrijving aan overdrijving niet schuldig. Dat er door de Staatsen -om 25 vijanden te verjagen- niet minder dan '6.000 man voetvolk en ook nog ruiters' zouden zijn ingezet, is wel zeer onwaarschijnlijk. Dat men, door stenen van de toren te smijten, 'een bloedbad' onder de Staatsen zou hebben aangericht, lijkt ons eveneens schromelijk overdreven. Op een (Brabantse hoog)kar had men slechts twee liggende- of zes zittende gewonden kunnen afvoeren.

Hugo vervolgt zijn relaas op blz. 121: 'De markies stuurde, zodra hij van dit gevecht op de hoogte was gebracht, ritmeester Pierre van Aguirre met zijn eskadron ruiters erop af; zij verjoegen de ... staatse troepen, die vreesden dat een grote Spaanse ruitermacht het eskadron Aguirre volgde ... De Bourgondiërs werden -trots op de smeersels en zalfjes op hun gewonde gezicht- ... door Spinola ontvangen. Ze kregen als beloning voor hun dapperheid en trouw een maand soldij extra; gedurende het verdere dienstverband werd hun (bovendien) een hogere soldij uitbetaald. De sergeant die hen had aangevoerd, werd bevorderd ...'. In zijn Latijnse tekst (blz. 97) schrijft Hugo: "... optio ... vexillo donatus", 'de sergeant kreeg een vendel toebedeeld', en laat daarbij in het midden of hij het commando

over een vendel (compagnie) voetvolk kreeg (tot kapitein bevorderd werd), dan wel voortaan een compagnies-vaandel mocht dragen (tot vaandrig promoveerde).

Van der Hoeven schrijft op blz. 140 (op gezag van Chifflet?): “De Prins (Frederik Hendrik) zond eenige ruiters en voetknechten naar Oosterhout, om den toren, die door 21 Bourgondische soldaten bezet was, te bemagtigen, maar de bezetting weigerde kloekmoedig zich over te geven. De deur van de toren werd door petards geopend, toren en kerk raakten in brand, doch de aanvallers moesten bij de nadering van de Spaansche ruitery onverrichterzake weër aftrekken. Vijf van de heldhaftige verdedigers kwamen om in de vlammen, en de overigen werden, bedekt met afgrijpselijke brandwonden, aan Spinola voorgesteld, die hen ruim beloonde en aan den sergeant, die ’t bevel over den kleinen troep had gevoerd, een vendel schonk.”

Volgens Pieri (blz. 63) verzochten de Bourgondiërs Spinola hun voedsel en munitie (handgranaten?) te bezorgen, ‘... deze zond hun het gevraagde ... Tegen de avond van dezelfde dag (het is niet duidelijk of Pieri hiermee de 9de of 10de mei bedoelt) rukte een groot deel van het vijandelijke leger (opnieuw) op in de richting van het genoemde “Obstraat” (Oosterhout).’ Z.E. doorzag de ... opzet van de vijand en omdat hij sterk verlangde een einde te maken aan de benarde positie waarin de Bourgondiërs verkeerden, liet hij ze terughalen en gaf hij het belfort, of beter gezegd: de toren, prijs. De vijand vestigde er toen zelf een uitkijkpost op, van waaruit hij de ongelooflijk uitgebreide verschansingen kon zien die (door de Spanjaarden) rond Breda waren opgeworpen ...’. Het lijkt ons onwaarschijnlijk dat de -na afvoer van de doden en gewonden- gehalveerde Spaanse bezetting van de Oosterhoutse toren, na te zijn bevoorraad, ter plaatse is gebleven. Ook als de waarnemingspost na de aanvankelijke aftocht van de Staatsen door de Spanjaarden bemand zou zijn gebleven, had men de zwaar beproefde en gedecimeerde bezetting ongetwijfeld afgelost.

De schrijver van de Callot-tekst vervolgt op blz. 29: ‘Toen de Hollanders bij de dageraad de commissaris-generaal Ochoa met enkele eskadrons ruiters -die de markies voor onderzoek had uitgezonden- zagen aankomen, trokken ze zich terug op hun bivak bij Dongen. De markies gaf, omdat de toren door brandschade niet langer (als waarnemingspost) te gebruiken was, de soldaten -vijf van de twintig waren er gesneuveld- opdracht zich terug te trekken. Hij eerde hen met privileges’ ... “al Sargento que era cabo dellos ... una bandera”, ‘de sergeant die hen had aangevoerd, werd bevorderd tot drager van een compagnies-vaandel/commandant van een compagnie.’ Op de Callot-kaart zijn tussen Teteringen en Oosterhout een ontplooiende (strijdende)- en daarachter vier gesloten ruitereenheden afgebeeld (twee in carré-, twee in colonneformatie), met daarbij vijfmaal het nummer 87: “Tropas de Caualleria con el Commissario General Ochoa que van à Socorrer la Torre de Oosterhaut”, ‘afdelingen ruiters van de commissaris-generaal Ochoa, die de toren van Oosterhout gaan ontzetten’. Als drie van de tien ‘Benden van Ordonnantie’ (eskadrons ruiters) na verrichte dienst uitrustten en er twee langs de Dongensebaan en de Baarschotsestraat dienst deden, bleven er vijf over om de Bourgondiërs op de toren van Oosterhout te ontzetten. We vermoeden dat het eskadron Aguirre langs de Heistraat dienst deed en spoedshalve onmiddellijk (als eerste) naar Oosterhout trok en dat iets later (zodra ze marsvaardig waren) vier andere eskadrons onder het bevel van Ochoa volgden. Volgens de Callot-kaart was de voorste ruitereenheid (het eskadron Aguirre) al ter hoogte van de Spaanse voorpostenlijn (tussen de nummers 6) in een gevecht gewikkeld. Dat gevecht vond in werkelijkheid plaats bij de anderhalve kilometer verder gelegen kerk en toren van

Oosterhout. (We veronderstellen dat Callot het gevecht heeft afgebeeld op een plaats waar op zijn kaart ruimte was om dit gedetailleerd te doen.) Om het gezamenlijke optreden van de vijf eskadrons te kunnen afbeelden, heeft Callot tussen het eerste eskadron en de vier volgende eskadrons geen tussenruimte getekend. Het in de voorpostenlijn getekende nummer 87 had ongetwijfeld bij de achterste ruitereenheid moeten staan.

Uit het feit dat de Staatsen zich al bij de nadering van één enkel Spaans eskadron ruiters terugtrokken, leiden we af dat ze niet met 'een groot aantal ruiters en veel voetvolk' (Hugo), of met '6.000 man voetvolk en ook nog ruiters' (Pieri), maar met een aanzienlijk minder talrijke strijdmacht naar Oosterhout waren getrokken. De toren was door de brand als uitkijkpost kennelijk niet onbruikbaar geworden, want de Staatsen konden hem als zodanig blijkbaar in gebruik nemen. Hij is ongetwijfeld door de Spanjaarden verlaten omdat hij - voor de veiligheid van het personeel - te ver vóór de eigen linies en te dicht bij de staatse posities (bij Dongen/'s-Gravenmoer) stond.

De Sint Janskerk van Oosterhout is in 1625 geheel uitgebrand, in de in 1636 herbouwde kerk beeldt thans een, door Joep Nicolas vervaardigd, glas-in-loodraam het gebeuren van 1625 uit.

Een selecte staatse aanvalsmacht

De staatse aanvalsmacht bestond uit:

- een voorhoede, die op Terheijden moest aanvallen;
- een hoofdmacht, die daarna moest doorstoten naar de Hartelbergen, en
- een achterhoede, die een mogelijke Spaanse tegenaanval in de rug van de voorhoede en de hoofdmacht moest pareren en een onverhoopte terugtocht van de aanvalsmacht moest dekken.

De Callot-tekst noemt geen getalsterkte van de aanvalsmacht. Hugo schrijft op blz. 123: 'In totaal bedroeg het aantal manschappen (van de aanvalsmacht) ongeveer 6.000.' In de Blaeu-tekst lezen we op blad 10, in de linkerkolom, dat ze "twee hondert ... Engelschen ... en ... vijf duysent en acht hondert Franschen en Duytschen" sterk was. De Engelse historicus Crosse 6) noemt een aantal van 6.000 man, Engelsen en Fransen. Markham 7) schrijft: "(de Engelse kolonel) Vere had with him about 6,000 men ..." en bedoelt ongetwijfeld dat de aanvalsmacht (waarvan Engelsen onder diens commando deel uitmaakten) ongeveer 6.000 man sterk was.

Volgens Ten Raa en De Bas (zie voetnoot 1) omvatte ze ruim 5.000 man. Pieri vermeldt op blz. 66 van zijn dagboek een sterkte van 3.000 Engelsen en 8.000 Fransen.

We nemen aan dat Pieri zich, wat betreft de aantallen en (net als Crosse en de schrijver van de Blaeu-tekst) in de verdeling naar 'nationaliteit', heeft vergist. Callot schrijft namelijk op blz. 23: '(Van) Mansfeld kwam te Geertruidenberg aan met 15.000 Engelsen ...', vermoedelijk 14.000 man voetvolk die over 100 compagnieën verdeeld waren en 1.000 ruiters. Volgens Pieri (blz. 64) werden '... uit iedere (Engelse) compagnie (voetvolk) tien soldaten voor de aanvalsmacht geselecteerd (om als voorhoede te worden ingezet) ...'. Die

6) *'A GENERALL HISTORIE OF THE NETHERLANDS ... By William Crosse Mr of Arts', London, 1627.*

7) *Clements R. Markham, 'The Fighting Veres ...', London, 1888.*

omvatte dus niet 3.000 Pieri) of 200 (Blaeu-tekst), maar $10 \times 100 = 1.000$ man. De achterhoede werd volgens Crosse gevormd door 1.000 Franse ruiters. Als we uitgaan van een totale sterkte van 6.000 man (Hugo, Crosse, Markham), dan werd de hoofdmacht niet gevormd door 8.000 (Pieri) of $5.800 - 1.000 = 4.800$ (Blaeu-tekst), maar door 4.000 man. We veronderstellen dat Ten Raa en De Bas de 1.000 man tellende achterhoede (die in feite een defensieve taak had) niet tot de (offensieve) aanvalsmacht gerekend hebben.

De voorhoede bestond uit Engels voetvolk en werd door kolonel Horace Vere aangevoerd. (Sir Horace was in 1624/25 -als opvolger van zijn broer Francis- bevelhebber van de in staatse dienst zijnde Engelse troepen.) De voorhoede was verdeeld in drie echelons: het voorste werd (volgens Crosse) aangevoerd door de graaf van Oxford, Henry Vere (een oomzegger van Horace). Naast de gehele voorhoede voerde Horace ook het middelste echelon aan. Het achterste werd aangevoerd door "Iohn Vere" (vermoedelijk de natuurlijke zoon van John-senior, de oudste broer van Horace en Francis). Het voorste echelon was op zijn beurt onderverdeeld in een spits ter sterkte van 25 Engelse piekeniers en 50 "Dutch fire-locks" onder aanvoering van luitenant Ernely, een rechtercolonne ter sterkte van 150 Engelse piekeniers en musketiers onder aanvoering van de luitenant-kolonel Prowd en Sir Edward Hawl(e)y en een linkercolonne, eveneens samengesteld uit 150 Engelse piekeniers en musketiers, onder aanvoering van de kapiteins Tub en Cromwel(l). Het voorste echelon telde dus $25 + 50 + (2 \times 150) = 375$ man; we veronderstellen dat het middelste en het achterste ieder 300 man omvatten en de gehele voorhoede dus $375 + (2 \times 300) = 975$ (ongeveer 1.000) man. Volgens Hugo (blz. 123) waren er daarvan 200 met een piek bewapend, naast de 50 "fire-locks", 'vuurroer-schutters', maakten er dan $975 - 200 - 50 = 725$ musketiers deel van uit. Bedoelt de schrijver van de Blaeu-tekst met "twee hondert ... Engelschen" uitsluitend de Engelse piekeniers ?

Hugo gebruikt voor het voetvolk in zijn Latijnse tekst (blz. 98) de woorden "hastati ...cataphracti", 'lansdragers ...die een borststuk dragen' en "iaculatores", 'werpers'. (In het klassiek Latijn bestaat uiteraard geen woord voor schutters.) Chifflet vertaalt deze woorden in het Frans met "picquiers", 'piekeniers', en "arquebusiers", 'haakbus-schutters'. In zijn Engelse vertaling van de Hugo-tekst gebruikt Gage 8) de woorden "Pike-men" en "Musqueters", Barry 9) noemt "pikemen" en gebruikt daarnaast het neutrale woord "shott", 'schutters'. Sueyro 10) noemt "Cosseletes", 'dragers van een leren borststuk', en "mosqueteria", Crosse (zie voetnoot 6) schrijft: "Pikes" en "Musketiers". Crosse noemt -als enige van de door ons bestudeerde auteurs- naast piekeniers en musketiers 50 "Dutch fire-locks", soldaten die bewapend waren met een vuurroer (ook wel een snaphaan genoemd).

- 8) *C(aptain ?) H(enry) G(age), 'THE SIEGE OF BRED A WRITTEN IN LATIN BY THE R.F.HERMAN HVGO OF THE S. OF I. TRANSLATED INTO ENGLISH BY C.H.G.', Gent, 1627.*
- 9) *Captain Gerrat Barry, 'THE SEIGE OF BRED A BY THE ARMES OF PHILLIP THE FOVRT VNDER THE GOVERNMENT OF ISABELLA, ATCHIVED BY THE CONDVCT OF AMBR. SPINOLA.', Leuven, 1627 (Colofon: 1628).*
- 10) *Emanuel Sueyro, 'SITIO DE BRED A RENDIDA A LAS ARMAS DEL REY DON PHELIPE IV. A LA VIRTVD DE LA INFANTE DOÑA ISABEL, AL VALOR DEL MARQVES AMBR. SPINOLA. ...', Antwerpen (Plantijn), 1627.*

Een vuurroer was in 1625 een zeer modern vuurwapen. Volgens Pieri (blz. 66) bestond de voorhoede uit ‘... een keurkorps van (op geoefendheid en moed geselecteerde) ... veteranen en veel prominenten (officieren) die zich voor deelname aan deze actie hadden aangeboden.’

De achterhoede bestond volgens Pieri uit een ‘keurbende’ (een geselecteerd bataljon) van 1.000 ruiters, volgens Crosse waren het 1.000 Franse ruiters onder het bevel van de baron van Courtemere. Deze betrekkelijk geringe strijdmacht moest een vijandelijke tegenaanval afweren en (onverhoopt) een terugtocht van de voorhoede en de hoofdmacht naar Geertruidenberg dekken. De meest voor de hand liggende locatie daarvoor was het ongeveer een kilometer smalle acces tussen de geïnundeerde Zegge en de drassige (nog steeds onder water staande?) Brieltjenspolder ter hoogte van de buurtschap Eind van Den Hout. Als Spinola al tot een tegenaanval zou besluiten, kon die slechts met een eveneens vrij kleine ruitermacht worden uitgevoerd. Een massale inzet van zijn algemene reserve zou namelijk een staatse aanval vanuit Dongen/'s-Gravenmoer in het vak Teteringen uitlokken.

Hugo schrijft op blz. 123: ‘Het geschut en de voorraden bevonden zich bij de achterhoede’, Ten Raa en De Bas (zie voetnoot 1) vermelden dat “... het geschut ... onbegrijpelijker wijze bij de achterhoede was ingedeeld.”

De Staatsen hadden hun voorhoede -gezien de afstand (twee kilometer)- vanuit de zuidrand van het dorp Wagenberg met kanonvuur kunnen steunen. De voorhoede moest echter de Spaanse vijand te Terheijden bij verrassing overvallen en daarbij was kanonvuur uiteraard niet gewenst. Het logge geschut had, nadat de versperring op de Zeedyck (de huidige Molenstraat) passeerbaar zou zijn gemaakt, de ruiters van de hoofdmacht niet snel genoeg kunnen volgen om die bij hun aanval op de Hartelbergen te steunen en had hun -gezien de afstand (vier kilometer)- vanuit Wagenberg geen vuursteun kunnen geven. De enige plaats waar het staatse geschut van de aanvalsmacht doeltreffend kon worden ingezet, was bij de achterhoede, en wel om die bij een Spaanse tegenaanval met vuur te steunen. De indeling bij de achterhoede heeft voor ons zeker niet “onbegrijpelijker wijze” (Ten Raa en De Bas, zie voetnoot 1) plaatsgevonden.

De hoofdmacht telde ongeveer 6.000 (totaalsterkte) - 975 (voorhoede) - 1.000 (achterhoede) = 4.000 man. In de Hugo- en de Crosse-tekst (zie voetnoot 6) komt -als er van de hoofdmacht sprake is- het woord ‘ruiters’ voor, zonder dat echter duidelijk wordt of de hoofdmacht uit voetvolk én ruiters, of uitsluitend uit ruiters bestond.

Bij het verdrijven van de Spanjaarden van de Hartelbergen en de waterscheiding tussen De Zegge en De Vucht was spoed geboden: het moest voltooid zijn vóór de gealarmeerde Spaanse algemene reserve vanuit Rijsbergen/Zundert daar kon ingrijpen. De staatse hoofdmacht moest daarom mobiel zijn, met andere woorden: uitsluitend uit ruiters bestaan.

Een tegenaanval van de Spaanse algemene reserve moest door staatse ruiters van de hoofdmacht op het smalle aces van de waterscheiding worden afgeslagen. We nemen aan dat het voetvolk uit het voorste echelon van de voorhoede het door de Spanjaarden ontruimde dorp Terheijden zou moeten bezetten en het middelste- en achterste echelon de Hartelbergen. Mogelijk was in het staatse aanvalsplan (naast de wens van een zo groot mogelijke geheimhouding) geen uitval van het Bredase garnizoen naar de pontonbrug over de Mark opgenomen om de Spanjaarden vanaf de Hartelbergen, via de Haagsche Beemden, een vluchtweg te bieden: er was haast geboden en het kost minder tijd een vijand te verdrijven dan hem te vernietigen.

Volgens de Callot-tekst (blz. 23) maakten ‘... 15.000 Engelsen en 2.000 Duitsers (deel uit van het staatse leger), terwijl Van Halberstadt 2.500 Franse ruiters meebracht.’ We nemen aan dat de achterhoede van de staatse aanvalsmacht bestond uit:

10) een bataljon ter sterkte van 1.000 Franse ruiters van het regiment Halberstadt en dat:

- een bataljon ter sterkte van 1.000 Franse ruiters van hetzelfde regiment, samen met
 - een bataljon ter sterkte van 1.000 Duitse-
 - een bataljon ter sterkte van 1.000 Engelse- en
 - een bataljon ter sterkte van 1.000 Hollandse ruiters
- de hoofdmacht vormden.

Crosse schrijft: “... the Dutch had the battell ...”, ‘... de Hollanders vormden de hoofdmacht ...’, en “The English ... being about two thousand strong”, ‘de Engelsen ... waren ongeveer 2.000 man sterk’. We nemen aan dat hij bedoelt dat Hollandse ruiters deel uitmaakten van de hoofdmacht en dat de Engelsen met ongeveer 1.000 man voetvolk in de voorhoede en 1.000 ruiters in de hoofdmacht deel uitmaakten van de aanvalsmacht. Callot tekent op zijn kaart (legende, nummer 128) vijf carrés “Caualleria Olandesa”. We veronderstellen dat we dit niet met ‘Hollandse ruitery’ moeten vertalen, maar moeten interpreteren als: ruitery van de staatse aanvalsmacht, waarbij een bataljon Hollandse ruiters was ingedeeld.

De staatse aanvalsmacht was naar verhouding opmerkelijk zwak aan voetvolk (975 man) en sterk aan ruiters (5.000). De aanval op Terheijden kon, door de terreingesteldheid, uitsluitend door een kleine (en daardoor streng geselecteerde) eenheid voetvolk worden uitgevoerd. Voor de aanval op de Hartelbergen was de snelheid en de stootkracht van een grote ruitermacht nodig. De rest van het staatse leger bij Dongen/’s-Gravenmoer telde $40.000 - 1.000 = 39.000$ man voetvolk en slechts $6.000 \text{ à } 7.000 - 5.000 = 1.000 \text{ à } 2.000$ ruiters. Zij was uitsluitend geschikt om zich te verdedigen achter een natuurlijke terreinhindernis (in casu: de rivier de Donge).

De staatse opmars naar Terheijden

Nadat op 10 mei de Spaanse uitkijkpost op de toren van Oosterhout was opgeruimd, verplaatste de staatse aanvalsmacht zich in de richting van Terheijden. Hugo vermeldt slechts haar aankomst, ook Pieri noteert in zijn dagboek uitsluitend de aankomst van de voorhoede bij Terheijden. We nemen daarom aan dat de opmars niet door de Spanjaarden is waargenomen en dat hen daarover ook geen berichten hebben bereikt.

Volgens Crosse (zie voetnoot 6) vertrok de gehele aanvalsmacht ‘... op maandag 2 mei uit zijn (Frederik Hendriks) bivak bij Dongen ... (en kwam ze) bij het vallen van de avond van de volgende dag te Geertruidenberg (aan), alwaar ze die nacht en de volgende dag rustte. (Vandaar rukte ze) ... op woensdag, tussen negen en tien uur ’s avonds (, op naar Terheijden).’ De Engelsen verbleven niet bij Dongen, maar bij ’s-Gravenmoer (Callot-legende, nummer 8: “Quartel de Mansfelt à Sgrauenmoer”). De afstand van ’s-Gravenmoer naar Geertruidenberg was drie uur gaans; gesteld dat het voetvolk op 2 mei (nieuwe tijdrekening: 12 mei) ter wille van de geheimhouding, na het invallen van de duisternis uit ’s-Gravenmoer is vertrokken, dat zal het (drie uur later) tegen middernacht te Geertruidenberg zijn aangekomen. De afstand van Geertruidenberg naar Terheijden was

eveneens drie uur gaans; als het voetvolk -na te Geertruidenberg van 12 mei 24.00 uur tot 14 mei 21.30 uur (bijna twee etmalen) te hebben gerust- de opmars vervolgd had, zou het kort na middernacht (15 mei, 00.30 uur) te Terheijden aangekomen zijn en zou het daar dus een nachtaanval hebben uitgevoerd. Het is -gezien het gevaar van voortijdige ontdekking-onwaarschijnlijk dat de Staatsen ook halverwege tussen Geertruidenberg en Terheijden (bijvoorbeeld bij Wagenberg) nog enige tijd hebben gerust.

Hugo schrijft op blz. 122 dat het staatse voetvolk op 15 mei na middernacht te Terheijden aankwam, maar geeft geen exacte tijdsaanduiding. Pieri, die de aanval op Terheijden persoonlijk heeft meegemaakt, vermeldt op blz. 65 van zijn dagboek dat de Staatsen er twee uren vóór zonsopgang (05.30 uur), dat wil zeggen: om 03.30 uur, aanvielen. Markham (zie voetnoot 7) noemt als tijdstip één uur vóór zonsopgang, dat is 04.30 uur. De schrijver van de Callot-tekst vermeldt op blz. 29/30: 'Zo viel hij (Frederik Hendrik) in de nacht van de (14de op de) 15de mei, tweeënhalf uur vóór zonsopgang (dus om 03.00 uur) ... de (Spaanse) verschansingen bij Terheijden aan.' Deze tijdstippen wijzen op een aanval op Terheijden-dorp bij het aanbreken van de dag (15 mei).

Dat Frederik Hendrik zijn voetvolk niet na een vermoeiende mars van zes uur liet aanvallen, maar het halverwege (te Geertruidenberg, op veilige afstand van de vijand) liet rusten, is begrijpelijk, de lange duur van deze rust is echter opmerkelijk. We veronderstellen dat deze rustpauze te Geertruidenberg diende om, mocht Spinola onverhoopt van de staatse troepenverplaatsing naar die stad op de hoogte worden gebracht, de Spanjaarden zand in de ogen te strooien. Ze moesten dan denken dat het geen opmars betrof, maar een versterking van het garnizoen. Pieri schrijft op blz. 62 (8 mei): 'We vernamen dat de prins van Oranje daags tevoren troepen naar Geertruidenberg had gezonden ...' We vermoeden dat op die dag geen verplaatsing heeft plaatsgevonden, maar dat Frederik Hendrik dit bericht als gerucht heeft verspreid om zo nodig de indruk te wekken dat de troepenverplaatsing in de avond van de 12de mei een verdere versterking van het Geertruidenbergse garnizoen zou zijn.

We nemen aan dat het staatse voetvolk op 12 mei, na het invallen van de duisternis, van 's-Gravenmoer naar Geertruidenberg is gemarcheerd en van daaruit op 15 mei, kort na middernacht, de opmars naar Terheijden zonder verdere onderbreking heeft vervolgd en bij het aanbreken van de dag de aanval heeft ingezet.

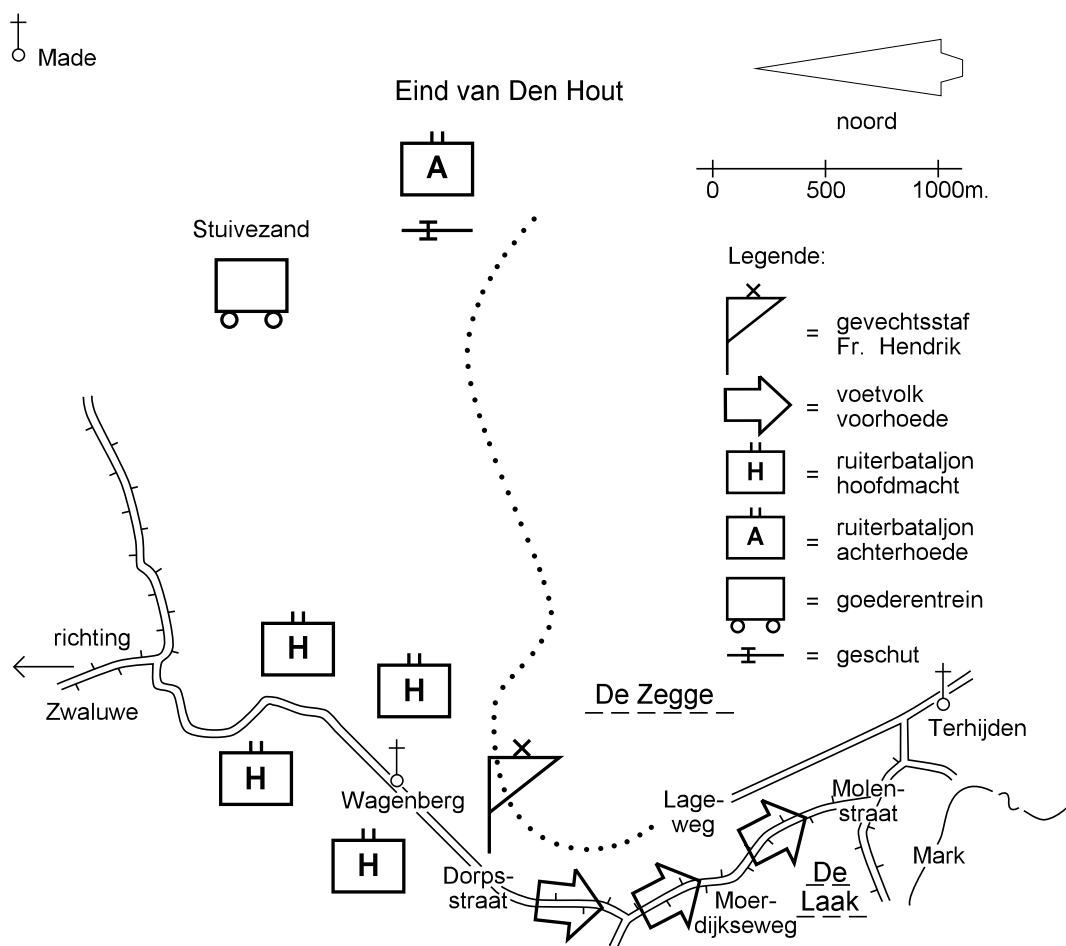
De opmars van de ruiters, het geschut en de trein naar Wagenberg en Stuivezand vond ongetwijfeld tijdens het nachtelijk duister van 14 op 15 mei plaats. Een eerdere verplaatsing zou, indien opgemerkt, niet op versterking van het Geertruidenbergse garnizoen, maar op offensieve actie wijzen.

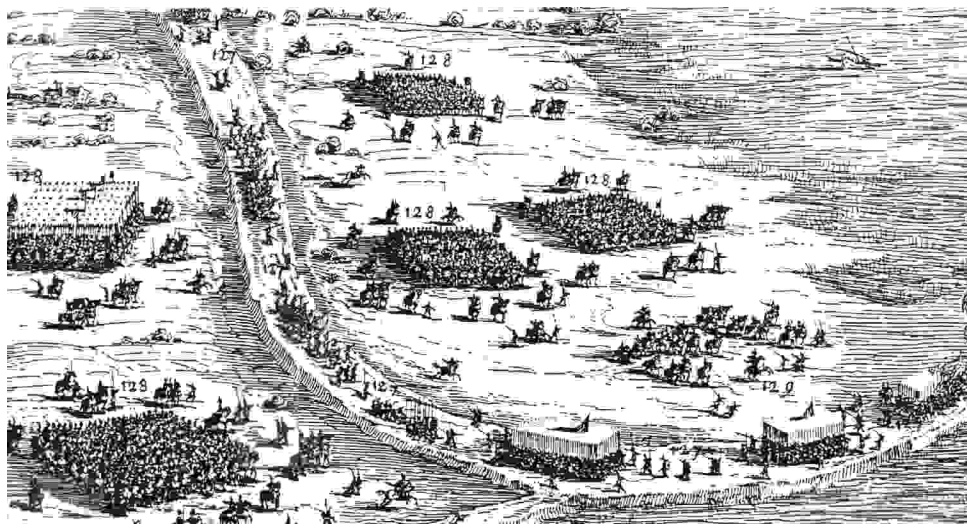
Op de Blaeu-, de Hugo, blz. 45 en de blz. 163-kaart, alsmede op de Untzen-kaart is de opmars niet afgebeeld. De tekenaar van de O.e.w.Verhoeven-kaart geeft ze symbolisch weer: hij tekent op "Den Dyck naer Swaluwe"(de huidige Molenstraat/Moerdijkseweg) twee soldaten te voet (de voorhoede) en op de Dorpsstraat van Wagenberg één ruiter te paard (de hoofdmacht)

Op de Callot-kaart zijn drie eenheden voetvolk afgebeeld, de drie echelons van de voorhoede, die over een dijkweg vanuit Wagenberg naar Terheijden oprukken. Op de kruin van de dijk zou men al op afstand opgemerkt worden. Het voetvolk zal in werkelijkheid wel over de glooiende, aan de kant van De Laak gelegen, berm van de "Zeedyck" (Molenstraat) en over het droogliggende terrein tussen het steile, naar De Zegge gekeerde talud daarvan en de Lageweg gelopen hebben. (Wilde men De Zegge niet bevaarbaar maken, dan mocht de

inundatie niet verder reiken dan de Lageweg.) In de zuidrand van Wagenberg zijn twee carrés ruiters afgebeeld, met daarbij het nummer 128: “Tropas de Caualleria Olandesa”. De beide andere bataljons ruiters van de hoofdmacht zijn, eveneens in carré-formatie en met het nummer 128, in de noordrand van dat dorp afgebeeld. In de zuidrand van Wagenberg is (in carré-formatie, nummer 128) nog een vijfde bataljon ruiters getekend. Deze ruiters van de achterhoede hielden zich in werkelijkheid op bij de buurtschap Eind van Den Hout, maar op die locatie zijn op de kaart de staatse posities uit okt. 1624 al afgebeeld. Het geschut en de goederentrein zijn door Callot niet getekend. Waar de Lageweg op de Dorpsstraat aansluit, zien we (nummer 129) “Principe de Oranges Henrique de Nassau”, ‘de prins van Oranje (Frederik) Hendrik van Nassau’, met zijn gevechtsstaf. Hugo schrijft op blz. 123: ‘De prins van Oranje keek, temidden van zijn aanvalsmacht, persoonlijk toe of de stormloop op Terheijden succesvol verliep.’

Op de Hugo, blz. 125-kaart is de opmars op dezelfde wijze afgebeeld, de equivalenten van de nummers 127 en 129 zijn op die kaart weggelaten, in plaats van de nummers 128 staan de letters F: “Agmen hostile”, ‘vijandelijke (staatse) troepen’.

Fragment van de Callot-kaart;
de bovenkant is naar het oosten gericht.
De weergave van (nummer 127): “Acometimiento
que hizo à Terheyden el Principe de Oranges Henrique de Nassau”,
de ‘aanval op Terheijden door de prins van Oranje,
(Frederik) Hendrik van Nassau.’

De bestorming van Terheijden

Pater Hugo doet op blz. 122 tot en met 126 -met veel saillante details- verslag van de stormaanval die door Engelse soldaten in de voorhoede van de staatse aanvalsmacht op 15 mei 1625 op de Spaanse posities te Terheijden werd uitgevoerd. We kunnen ons niet aan de indruk onttrekken dat hij -door gebrek aan militaire kennis en de lokale terreingesteldheid niet kennende- een verward verslag van het gebeuren geeft. Gewoonlijk kreeg Hugo zijn gegevens uit deskundige bron: de mond van Spinola's stafofficieren. Die waren echter tijdens het gevecht niet te Terheijden aanwezig en hadden het mogelijk na afloop daarvan te druk om Hugo te informeren. We veronderstellen dat deze daardoor uit minder deskundige bronnen heeft moeten putten. Kapitein Pieri -die naar alle waarschijnlijkheid persoonlijk aan het gevecht deelnam- doet daarvan op blz. 65 tot en met 67 van zijn dagboek op bondige en professionele wijze verslag. De schrijver van de Callot-tekst volstaat op blz. 29/30 met een passage ter lengte van 21 regels en brengt de aanval op Terheijden op zijn kaart in beeld. Van staatse zijde beschrijft Crosse (zie voetnoot 6) de stormloop vrij uitvoerig (tweeënhalve bladzijde), Markham (zie voetnoot 8) wijdt er slechts 26 regels aan, Ten Raa en De Bas (zie voetnoot 1) volstaan met een verslag van 8 regels.

Aan de hand van deze, niet alle gelijklopende, teksten komen we, combinerend en deducerend, tot de volgende interpretatie:

In de dijkweg tussen Wagenberg en Terheijden (de huidige Molenstraat) hadden de Spanjaarden, ongeveer 150 meter ten noorden van de plaats waar de huidige Laakdijk op de Molenstraat aansluit, een verkeerssluis in de vorm van twee deelpoupures aangebracht.

Aansluitend daarop was, loodrecht op de dijk, aan weerszijden een gracht gegraven die het begaanbare terrein tussen de geïnundeerde Zegge en de eveneens geïnundeerde Laak afsloot. De staatse aanvallers moesten daardoor hier via de nauwe doorgang van de verkeerssluis oprukken. De verkeerssluis werd vanuit een, 50 meter daarachter (op de plaats waar het huidige Molenpad op de Molenstraat aansluit) gelegen redoute (H.17) bewaakt.

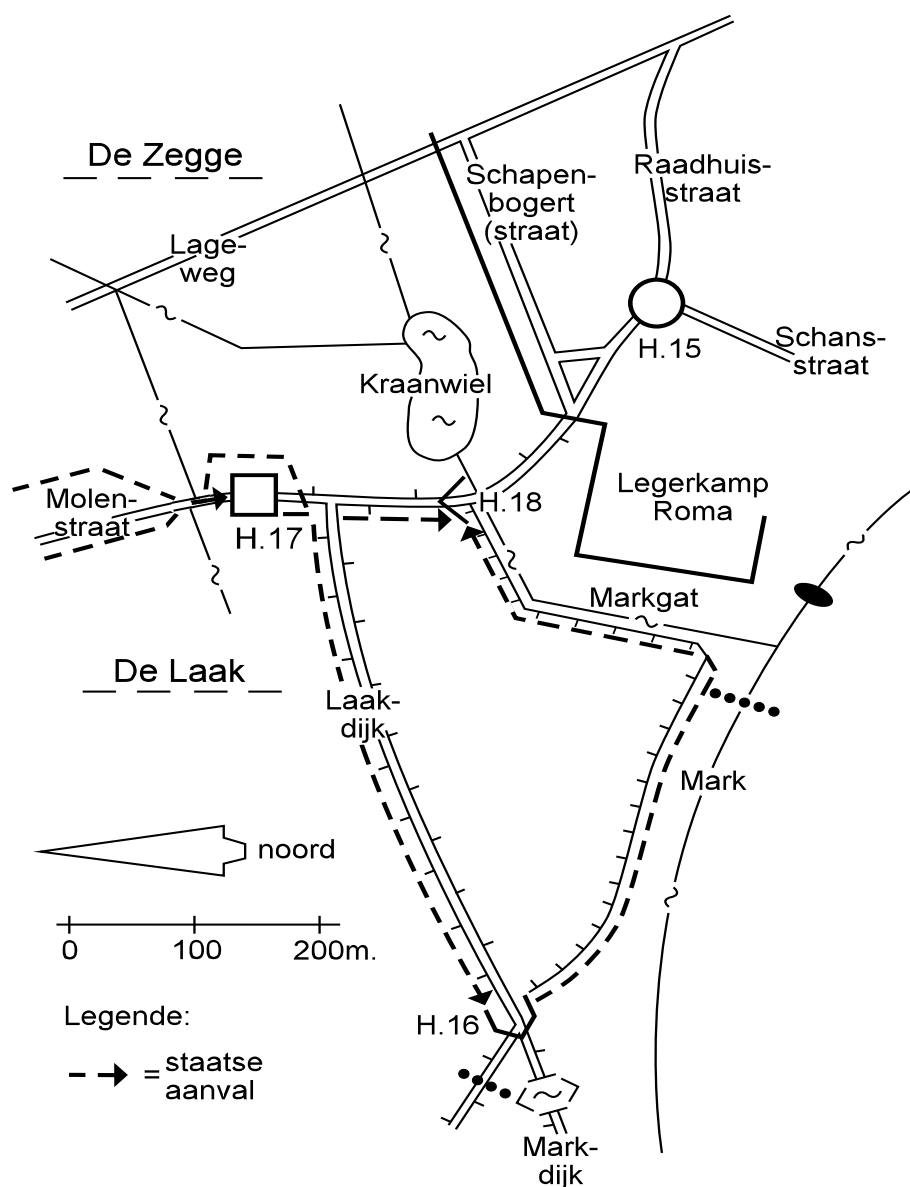
In deze redoute werd tijdens verhoogde waakzaamheid (dus ook in de nacht van 14 op 15 mei) wachtgehouden door een vaandrig en 20 man voetvolk uit de te Terheijden gelegerde compagnie van óf het Italiaanse regiment Giudice, óf het Italiaanse regiment Campolataro. Redoute H.17 was kleiner dan de redoutes elders in de insluiting en kan daardoor onmogelijk ruimte aan 21 man hebben geboden. Een deel van het wachtpersoneel verbleef daardoor ongetwijfeld buiten de beschermende omwalling van het veldwerk. Dat de wacht niet door een korporaal, zelfs niet door een sergeant, maar door een aspirant-officier werd gecommandeerd en niet 6, maar 21 man telde, wijst erop dat ter plaatse niet uitsluitend werd waargenomen, maar ook weerstand moest worden geboden.

De spits van de staatse aanvalsmacht nestelde zich onopgemerkt in de deelcoupures en verjoeg met behulp van handgranaten de Spaanse wacht, waarbij enkele Italianen het leven lieten. De rechtercolonne rukte daarna over de westelijk gelegen berm van de dijk (de Molenstraat) op, de linker- volgde over de oostelijk gelegen berm, de spits bleef in de redoute H.17 en in de deelcoupures achter en hield de kruin van de dijk onder schot. Hugo schrijft op blz. 123 dat '... onze voorpost compleet verrast en overweldigd werd ...'. Het laatste is begrijpelijk, het eerste wijst op een gebrekkige uitvoering van de verhoogde waakzaamheid en zou (volgens Hugo) niet zijn voorgevallen als op de dijkweg, in front van de redoute (ter hoogte van Wagenberg) een staande Spaanse ruiterspatrouille geposteed was geweest.

Bij de tambour (veldwerk H.18), op de plaats waar het Markgat via de Kraansluis onder de Molenstraat doorloopt (waar sinds 1742 de stellingmolen 'De Arend' staat), liep in de nacht van 14 op 15 mei een Spaanse wachtpatrouille haar rondes. Deze patrouille hoorde de bij de staatse aanval op redoute H.17 geworpen handgranaten ontploffen en sloeg alarm. De tambour kon daardoor tijdig ter verdediging met Italiaans voetvolk worden bemand. Net als bij de verkeerssluis moesten de staatse aanvallers ook hier via een nauwe doorgang passeren, dat wil zeggen: over de smalle kruin van de dijkweg de tamboer aanvallen. De rechtercolonne viel verwoed aan, drie Italianen sneuvelden en vier werden er verwond. Toen de sectorcommandant Roma zag dat de overigen dreigden te worden verjaagd, stuurde hij de commandant van de Italiaanse compagnie die van 14 op 15 mei de wachtdiensten verrichtte en ook de bemanning van de tambour geleverd had, met de rest van zijn manschappen te hulp. Deze kapitein sneuvelde, de vaandeldrager van zijn compagnie hield het vaandel hoog. In een gevecht van man tegen man sneuvelde weliswaar ook deze vaandrig met vele andere Italianen, maar de stormloop van de Engelsen werd gestopt.

Om de weerstand van de Italianen te breken, maakte toen de linkercolonne van de Engelsen een omtrekkende beweging: ze rukte vanaf de huidige Molenstraat -gedekt tegen waarneming en daardoor ook tegen vuur- onder langs (over de noordelijke berm van) de Laakdijk op naar de Markdijk. Op de plaats waar de Laakdijk op de Markdijk aansluit, was de lunet H.16 opgeworpen. Dit, aan de naar de Molenstraat gekeerde zijde open, veldwerk

kon wél tegen een frontale aanval (uit de richting Zevenbergen) worden verdedigd, maar niet tegen een aanval in de rug (vanaf de Molenstraat). Het Italiaanse voetvolk dat in de lunet verbleef, moest dan ook via de vlonder over de coupure in de Markdijk de benen nemen en werd verder door de Engelsen met rust gelaten. Die trokken -min of meer tegen vijandelijke waarneming en vuur gedekt- verder langs de lage zomerkade van de Mark (die hier in 1625 enkele honderden meters zuidwestelijker, langs het huidige fietspad, liep) en daarna langs de noordwestelijke kade van het Markgat en vielen vervolgens de verdedigers van de tamboer in de rug aan. Daarmee werd hier het pleit ten voordele van de Engelsen beslist.

Toen Roma zag dat de verdedigers van de tamboer op de vlucht sloegen, stuurde hij kapitein Camillo Fenice met een andere (inmiddels gevechtsklare) compagnie Italianen erop af. Die slaagde er niet in de Engelsen te verdrijven. Het enige obstakel dat nu de staatse doorstoot naar de Hartelbergen nog in de weg stond, was de schans 'op de kop van de dijk' (veldwerk H.15): op de plaats waar de huidige Schansstraat en de Raadhuisstraat eindigen en de Molenstraat begint. Om de hoge wal daarvan te beklimmen, hadden de Engelsen stormladders meegenomen, die zich in de goederentrein bevonden en dus vanuit de buurtschap Stuivezand met wagens moesten worden opgevoerd. Toen die wagens op de dijkweg, halverwege tussen Wagenberg en Terheijden, onder Spaans kanonvuur kwamen, spanden de voerlui hun paarden uit en namen ze de benen: de ladders kwamen dus niet ter bestemde plaats. De Engelse aanvallers moesten toen op handen en voeten de schans beklimmen en waren daarbij een gemakkelijk doelwit voor de Italiaanse piekeniers die de schans verdedigden. Crosse (zie voetnoot 6) schrijft: '... de vaandrig Stanhope ..., die probeerde het vaandel van de graaf van Oxford boven op de schans te plaatsen, werd door een Italiaanse sergeant-majoor (majoor Roma ?) neergestoken, het vaandel werd gered door jonker Lane, een bloedverwant van de graaf (van Oxford).'

We nemen aan dat de frontale aanval op de schans werd uitgevoerd door het middelste echelon, het achterste moest blijkbaar een omtrekkende beweging maken en de schans aan de achterzijde aanvallen. Volgens Nicoletti 11) zou dit echelon door twee, ter plaatse goed bekende, gidsen (uitgeweken inwoners van Terheijden ?) via de Schapenbogert(straat) en de achtertuinen van de huizen aan de Raadhuisstraat naar de ingang van de schans geleid worden. De beide gidsen sneuvelden echter vóór men aan de sluiptocht kon beginnen. We nemen aan dat de Engelsen toen de schans niet onopgemerkt, maar (voor de Italianen) zichtbaar, over de Raadhuisstraat, hebben bereikt.

De ingang van de schans werd door, in een tamboer opgestelde, Italiaanse piekeniers verdedigd. Bovendien viel Roma, toen hij de aanval in de rug gewaar werd, aan het hoofd van zijn andere Italiaanse compagnieën verwoed op de Engelsen van het achterste echelon aan. De schrijver van de Callot-tekst vermeldt op blz. 30 dat '(ondanks) ... de uitstekende bevelvoering van ... Roma, diens moed en die van zijn krijgsvolk, ... met name dat uit de tien Italiaanse compagnieën ...' de Engelsen de overhand kregen. De verdediging tegen de aanval op Terheijden werd blijkbaar uitsluitend door Italiaans voetvolk (twee compagnieën van het regiment Campolataro en negen van het regiment Giudice) gevoerd. De te Terheijden onder het bevel van Roma staande compagnieën Duits voetvolk (van het regiment Chimay en van het regiment Brandenburg) hadden blijkbaar hun gevechtsofstellingen in de oost-, de west- en de zuidrand van het dorp. Deze scheiding van taken was, om taalproblemen te voorkomen, niet verwonderlijk. Bovendien hadden Italianen iets goed te maken: het uit Italianen bestaande deel van het Bredase garnizoen had zich in 1590 (tijdens de staatse overval met het Turfschip) lafhartig gedragen. Ook Roma was Italiaan, voelde zich ongetwijfeld emotioneel geroepen deze nationale schande uit te wissen en had daarom zijn landgenoten belast met de verdediging van de, bij een mogelijke vijandelijke aanval, meest kwetsbare (noord)zijde van het dorp.

- 11) *'SUPPLIMENTO DELLE GVERRE DI FIANDRA ... ET IL MARAVIGLIOSO ASSEDIO Di Bredà coll'acquisto fatto dal MARECHESE SPINOLA SCRITTO, E LINEATO DA GABRIELE NICOLETTI ...', TERNI, 1650.*

Juist toen het gevecht in het voordeel van de Engelsen leek te worden beslecht, kwam Baglione met ruiters uit Het Zand en voetvolk van de Hartelbergen te hulp. In de Blaeu-tekst (blad 10, linkerkolom) lezen we: “Hy (Baglione) dreef d’Engelschen ... te rugh, en vertraeghde niet alleenlijk hun aenval, maer dwong hen oock af te trecken.” Volgens Crosse (zie voetnoot 6) verwondde de Engelse vaandrig Paiton Baglione met een piek in het gezicht, waarna hijzelf door Baglione met een pistoolschot gedood werd. We betwijfelen de juistheid hiervan: dit, als het gebeurd zou zijn, toch wel zeer memorabele voorval wordt namelijk in geen van de andere door ons bestudeerde/geraadpleegde bronnen vermeld.

Spinola was van het gebeuren niet op de hoogte

Volgens Pieri (blz. 66) werd er te Terheijden ‘(al) ... bijna twee uur (lang) ...’ gevochten alvorens Baglione met zijn vakreserve ingreep. De Spaanse wachtposten op de Hartelbergen hadden door de zuidwesterstorm blijkbaar niet gehoord dat er (hemelsbreed drie kilometer noordelijker) te Terheijden gevochten werd. Roma heeft pas nadat hij ervan overtuigd was dat het geen staatse prikactie, maar een echte aanval betrof, Baglione door middel van een ruitersordonnans hiervan op de hoogte gebracht. Gezien het tijdsverloop (bijna twee uur) en de korte afstand (drie kilometer) heeft óf Roma lang gewacht alvorens Baglione te informeren, óf heeft Baglione lang getreuzeld alvorens zijn reserve in te zetten.

Baglione behoorde Spinola te informeren en stuurde dan ook een ruitersordonnans en (zoals gebruikelijk) iets later (voor alle zekerheid) een tweede- op weg, die zich (afzonderlijk) van de Hartelbergen, via Teteringen naar Ginneken spoedden. Spinola bracht echter sinds 4 mei (Pieri, blz. 60) de nachten door in het (door hem meer bedreigd geachte) vak Teteringen. We kunnen ons niet indenken dat Baglione hierover niet geïnformeerd zou zijn geweest. Beide ordonnansen zijn ongetwijfeld door een te Ginneken verblijvend stafofficier naar de verblijfplaats van Spinola in het vak Teteringen gestuurd. Het oponthoud was toen echter zo groot geworden dat het gevecht te Terheijden geëindigd was op het moment dat Spinola ervan hoorde. Hugo schrijft op blz. 126 dat ‘... de twee boodschappers ... hem (Spinola) ófwel bij vergissing, óf omdat ze te opgewonden waren, rakelings in de naburige post, waar hij toen verbleef, passeerden.’ Crosse (zie voetnoot 6) plaatst bij dit verhaal, -gezien zijn opmerking: ‘... als we de Spanjaarden zelf mogen geloven- (figuurlijk) een vraagteken. Untzen geeft op zijn kaart, ter hoogte van het Moleneind (in het legerkamp bij het huidige Cadettenkamp te Teteringen), met de letter I aan: “S. Excellentz Marches Spinola losament, in zeit das der Feindt das Läger anzugreifen, und Breda zu entsetzen vorhabens gewesen.”, ‘het verblijf van Zijne Excellentie markies Spinola , op het moment dat de (staatse) vijand de insluiting aanviel met het oogmerk Breda te ontzetten.’ Het Moleneind maakte deel uit van de route die de beide ordonnansen tussen de Hartelbergen en Ginneken moesten volgen. Gezien de gespannen verhouding tussen Baglione en Spinola lijkt het ons (mèt Crosse) waarschijnlijker dat Baglione de ordonnansen met opzet dan ‘bij vergissing’ heeft geïnstrueerd over de plaats waar ze hun bericht moesten bezorgen. Een tijdig geïnformeerde Spinola zou zich ongetwijfeld met spoed naar Terheijden hebben begeven om aldaar persoonlijk leiding te geven aan het afslaan van de staatse aanval. Gunde Baglione Spinola de eer van de overwinning niet en wilde hij die voor zichzelf reserveren? Dat de ordonnansen te opgewonden zouden zijn geweest om het bericht op de juiste plaats te kunnen bezorgen, lijkt ons minder waarschijnlijk: dat was immers hun normale werk.

De terugtocht van de Staatsen

In de Blaeu-tekst (blad 10, linkerkolom) lezen we: “De dapperheydt van de Kolonel Veer, in de voorste slag-ordeningen staende, muntte boven d’anderen in dit gevecht uyt.” Volgens Van der Hoeven (blz. 142) wist de kolonel Vere “... door dapperheid en verstandige maatregelen zijne troepen voor geheel ondergang te bewaren.” Pieri beschrijft op blz. 67 hoe de Engelsen het gevecht te Terheijden afbraken en de terugtocht uitvoerden: de dijkweg naar Wagenberg werd met in linie opgestelde soldaten afgesloten, alle anderen trokken zich daarachter terug. Nadat een volgende linie was bemand, werd de vorige ontruimd; zo keerde men, als het ware haasje-over springend, naar de westrand van Wagenberg terug. Daar had de ruitery van de hoofdmacht de nodige manoeuvreerruimte en konden ruiters de verdere terugtocht naar Geertruidenberg en de afmars naar Dongen/s-Gravenmoer dekken. Hoewel (volgens Hugo) Spaanse kanonskogels als hagelstenen op de Engelsen neerdaalden, bleef ieder op de hem aangewezen plaats in de opeenvolgende linies. Als er in de linies iemand sneuvelde of gewond raakte, nam een ander -zo nodig op eigen initiatief- meteen de opengevallen plaats in. Bij de terugtocht maakten de Engelsen gebruik van de dekking die de Spaanse redoute H.17 en de beide deelcoupures in de dijkweg boden. Roma probeerde de Engelsen nog wel te achtervolgen, maar slaagde daar -door de terreingesteldheid en de door de Engelsen gevolgde tactiek- niet in.

De gevechtsverliezen

Callot noemt (blz. 30) als Engelse gevechtsverliezen (doden en gewonden) het aantal van 400. Pieri vermeldt (blz. 67) 16 gewonden die in krijgsgevangenschap raakten, 96 doden die te Terheijden begraven werden, vijf doden (adellijke officieren ?) die na afloop mochten worden opgehaald en ‘... een ons (de Spanjaarden) niet bekend aantal doden en gewonden (die) door de vijand (tijdens zijn terugtocht) zelf meegevoerd (werden) ...’. ‘Men beweerde (nog steeds volgens Pieri) dat men 70 karren met doden en gewonden had zien voorbijtrekken.’

We nemen aan dat de zich vechtend terugtrekkende Engelsen zoveel mogelijk gewonden hebben meegesleept en vanaf Wagenberg op karren hebben afgevoerd. Op 70 (Brabantse hoog)karren konden 70 x 2 liggende- of zes zittende-, gemiddeld vier gewonden worden vervoerd. Ook Pieri komt dan tot het aantal van $16 + 96 + 5 + (70 \times 4) =$ ongeveer 400 man.

Volgens de Latijnse Hugo-tekst (blz. 101) noemde Frederik Hendrik in een (onderschepte) brief aan Justinus van Nassau een gevechtsverlies van meer dan 200 man, maar vertelden staatse overlopers dat het er meer dan 500 waren geweest. In de Chifflet-vertaling (blz. 126) wordt het getal 1.500 genoemd. Gezien het aantal aanvallers (975) kan dit aantal niet juist zijn.

Ten Raa en De Bas (zie voetnoot 1) vermelden het verlies van “... 200 doden en gekwetsten ... (en het) achterlaten van wagens en geschut.” Dat er bij de terugtocht kanonnen zouden zijn achtergelaten, lijkt ons onwaarschijnlijk. Het geschut bevond zich bij de achterhoede (Eind van Den Hout) en die werd niet bij het gevecht betrokken. Van een Spaanse achtervolging tussen Wagenberg en Geertruidenberg was geen sprake, dus hadden de Staatsen alle tijd en mogelijkheden hun kanonnen achter de Donge terug te halen. Worden hier met ‘geschut’ musketten van gesneuvelde Engelsen bedoeld? De achtergelaten wagens

waren ongetwijfeld de door de voerlui op de Moerdijkseweg in de steek gelaten wagens met stormladders. Die konden door gemis aan paarden niet afgevoerd worden.

Crosse (zie voetnoot 6) noemt 200 doden en gewonden en vermeldt de naam van vijf gesneuvelde- en zes gewonde officieren. Volgens Hugo blz. 126) sneuvelden er aan Spaanse zijde 12 à 15, volgens Pieri (blz. 67) ‘... lieten er ... slechts vier Italianen het leven (en) ... werden er 18 gewond ...’. Gezien het door hen beschreven gevecht zou dat wel opmerkelijk weinig zijn geweest.

Verbeteringen in de circumvallatie bij Terheijden

De staatse poging de circumvallatie bij Terheijden te doorbreken, was weliswaar afgeslagen, maar het was een dubbeltje op zijn kant geweest. Als dit naar de andere zijde was gevallen, zou een ruiteraanval op de Hartelbergen een gerede kans van slagen gehad hebben en zouden de Staatsen Breda hebben kunnen bevoorraden. Dit realiseerde men zich aan Spaanse zijde maar al te goed. De geschrokken Spinola achtte een nieuwe aanval op Terheijden allerminst uitgesloten en liet dan ook met spoed uitzoeken hoe de Engelse aanvallers op 15 mei zo ver hadden kunnen doordringen.

Uit het Spaanse onderzoek bleek dat de verdediging manmoedig en kundig was gevoerd, maar dat ze vooral op het tactische vlak (qua opzet) en in mindere mate op het technische (de veldwerken) feilen had vertoond. Spinola stuurde dan ook geen technicus (bijvoorbeeld: Cantagallina), maar een tacticus uit zijn staf (Van Medici) naar Terheijden om aldaar verbeteringen te laten aanbrengen (Pieri, blz. 68).

De redoute H.17 aan de dijkweg tussen Wagenberg en Terheijden lag duidelijk te dicht bij de deelcoupures in die dijk (de verkeerssluis), want de Italiaanse bezetting was met uit deze coupures geworpen handgranaten verdreven. Bovendien hadden de redoute en de coupures daarna de Engelsen bij hun terugtocht goede dekking tegen het Spaanse kanonvuur geboden. Ook lag de redoute te ver vóór de circumvallatie: als de Engelsen de Italianen daar niet met handgranaten, maar met blanke wapens hadden aangevallen, zou men er te Terheijden niets van gemerkt (gehoord) hebben.

Volgens Pieri (blz. 68) liet Van Medici er ‘... een paalwerk aanbrengen ... (en) werd de redoute geslecht, zodat de vijand bij een hernieuwde aanval niet -zoals (op 15 mei) was gebeurd- achter/in deze aarden veldwerken dekking tegen ons (kanon)vuur zou kunnen vinden.’ We veronderstellen dat (gezien het gebruik van het meervoud) niet alleen de redoute werd geslecht, maar ook de beide deelcoupures werden dichtgeworpen. De verkeerssluis kreeg nu de vorm van twee (deel)paalwerken dwars over de dijk, aansluitend op de grachten aan weerszijden. Ter vervanging van de in de geslechte redoute opgestelde wacht zal bij deze nieuwe verkeerssluis op de Molenstraat wel een staande ruiterspatrouille zijn geposteed.

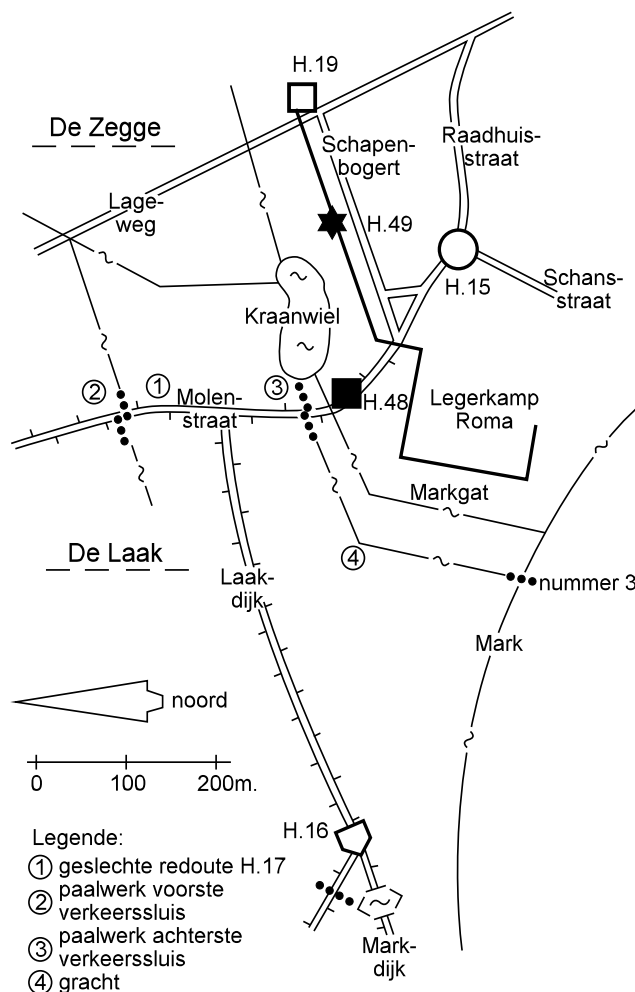
Het is opmerkelijk dat Gage (zie voetnoot 8) als enige schrijft dat Spinola al in het begin van de insluiting opdracht had gegeven dwars over de dijk een paalwerk te slaan (en dus geen deelcoupures te graven), maar dat daaraan ‘... door vergeetachtigheid, óf door gebrek aan palen ...’ geen uitvoering gegeven was. Beide argumenten lijken ons weinig steekhoudend: Pieri schrijft in zijn dagboek meermalen dat Spinola en zijn stafofficieren de veldwerken bij Terheijden inspecteerden; van vergeetachtigheid kan dus geen sprake zijn geweest. Dwars door de geïnundeerde Zegge en door de onder water staande Haagsche

Beemden hadden de Spanjaarden zeer lange paalwerken geslagen, dus aan palen was er blijkbaar geen gebrek. We houden het erop dat Gage hier ten koste van Roma (en uiteraard ook van Baglione) een fout van Spinola (en zijn stafofficieren) met de mantel der liefde heeft willen bedekken.

De ver vooruitgeschoven wachtlocatie op de dijkweg (H.17) werd dicht bij de circumvallatie geplaatst. Volgens Hugo (blz. 127) werd de (aan de achterzijde open) tamboer (H.18) bij de Kraansluis door:

(H.34) een (rondom gesloten) redoute vervangen.

Ter beveiliging van het wachtpersoneel in deze redoute werd 50 meter in front (noordelijk) daarvan (op een voor handgranaten veilige afstand) een tweede verkeerssluis in de vorm van twee (deel)paalwerken geplaatst. Chifflet noemt (blz. 127) '... vier staketsels ...', twee als voorste- en twee als achterste verkeerssluis. Een mogelijk omtrékken van de beide achterste paalwerken werd -net als dat bij de voorste was gebeurd- door het graven van **een gracht** bemoeilijkt. Aan de westzijde van de dijkweg sloot deze gracht aan op paalwerk nummer 3 door de Mark, het paalwerk aan de andere zijde liep door tot aan het Kraanwiel.

Van der Hoeven schrijft op blz. 142/43: “Het was ook een groote misslag, dat de lunet op den Markdijk (H.16) zóó was aangelegd, dat dit werk ontruimd moest worden, zoodra de aanvallers de voorste werken (redoute H.17) op de Geertruidenbergschen weg (de Molenstraat) hadden genomen.” Dit ver vóór de circumvallatie opgeworpen veldwerk moest echter worden gehandhaafd: het diende namelijk niet alleen om een naderingsweg vanuit Zevenbergen (de Markdijk) af te sluiten, maar ook om een brander -die vijandelijke schepen op de Mark moest belagen- te bewaken en, indien nodig, in te zetten.

Gedurende de staatse aanval en terugtocht kon de kruin van de “Zeedyck” (de huidige Molenstraat) vanuit schans H.15 met kanonvuur worden bestreken. Aan de Laakzijde kon de berm van deze dijkweg effectief door in het legerkamp Roma opgesteld geschut onder vuur worden genomen, op de berm aan de Zeggezijde vonden de Engelsen -door de bochten in de dijk- enige vuurdekking.

Op de Untzen-kaart is achter de dorpsomwalling aan de huidige Schapenbogert(straat): **(H.35) een batterij** met twee kanonnen getekend.

Nicoletti (12) situeert daar op zijn kaart een platform met drie stukken geschut en plaatst daarbij de letter G: “Nuouo posto Con tre Cannoni”, ‘nieuwe opstellingsplaats met drie kanonnen’. Op deze kaart zijn in het legerkamp Roma twee kanonnen getekend, met daarbij de letter F: “Artelaria inutile auanti il fronte bandiera”, ‘kanonnen waarmee in front (wél op de Laak-, maar) niet (op de Zeggezijde van de dijkweg) kon worden geschoten.’ In zijn tekst verhaalt Nicoletti dat er maar weinig aanvallers door het Spaanse geschut werden uitgeschakeld. Hugo schrijft op blz. 127 dat er na de staatse aanval ‘... een voldoende aantal (dat wil zeggen: meer dan vóór de aanval) kanonnen te Terheijden moest(en) worden opgesteld.’ Pieri noteert op 16 mei in zijn dagboek (blz. 68): ‘Op de kop van de dijk (in de noordrand van Terheijden) werd de opstelling van het geschut gewijzigd. Er werd namelijk een nieuwe batterij ingericht ...’. Met deze nieuwe batterij aan de Schapenbogert(straat) kon de gehele berm van de “Zeedyck” aan de Zeggezijde met vuur worden bestreken.

Een ‘labyrinth van veldwerken’

‘Opdat toch niemand mene dat er mogelijk sprake is van een rekenfout ...’ geeft Hugo op blz. 95-97 een beschrijving en een opsomming van de insluitingswerken, ‘tenslotte (medio mei 1625) was het een labyrinth van veldwerken geworden ... Men heeft in de (vier) vakken ... in totaal 178 werken geteld ...’.

Wij telden 176, door ons met een letter en een volgnummer aangegeven, werken. Als we de beide schans-vormig omwalde legeringen op de waterscheiding tussen De Zegge en De Vucht, alsmede die bij de Gageldonk (die door ons niet genummerd zijn) optellen en de geslechte redoute H.17 daarvan aftrekken komen ook wij op 178 veldwerken.

12) *’Disegno del Villaggio di Trhaider di Gabriel.Nicoletti di Terni’.*

3 Het doek valt voor Breda

Onderhandelingen over capitulatie

Frederik Hendrik besloot (Callot-tekst, blz. 30/31) ‘... zich (onverrichter zake) met zijn leger (uit Dongen/’s-Gravenmoer) op zijn vroegere bivak in de Langstraat terug te trekken.’ Hugo schrijft op blz. 133 : “Tenslotte liet de prins van Oranje, ten einde raad, zijn bivak bij Dongen (en ’s-Gravenmoer) in brand steken en trok hij zich (met zijn leger) in de nacht van de 27ste (van 27 op 28) mei op de Langstraat terug.’ Hij had (enkele dagen daarvoor) de Bredase gouverneur Justinus per gecijferde brief laten weten dat (Pieri, blz. 71): ‘... de overmacht van de markies Spinola te groot was en diens verschansingen (insluitingswerken) te sterk waren om Breda te hulp te kunnen komen ...’. Hij droeg (Blaeu-tekst, blad 10, linkerkolom) Justinus op: “... soo veel schoten met grof geschut (kanonnen) te schieten, als hy dagen lijftocht in de stadt hadt,” en voegde daaraan toe (Callot-tekst, blz. 31) dat ‘... hij hem toestemming verleende haar over te geven, maar erop aandrong daarbij zo gunstig mogelijke voorwaarden te bedingen.’ Zekerheidshalve werd de brief in tweevoud verstuurd; de ene koerier zag kans -door de linies heen zonder door de Spanjaarden te zijn opgemerkt- met zijn brief Breda binnen te komen, de andere bezorgde zijn brief bij Spinola.

Doordat men in het Spaanse kamp erin slaagde de staatse cijfercode te breken, kwam Spinola te weten dat er geen nieuwe staatse ontzettingspoging meer zou worden gewaagd en dat er vanuit Breda op korte termijn een capitulatieaanbod te verwachten was. Hij wist toen namelijk voor hoeveel dagen men daar nog te eten had. Op 25 mei noteert Pieri namelijk in zijn dagboek (blz. 70): ‘(kort) na middernacht (in de nacht van 24 op 25 mei) schoot men te Breda -aan de naar Dongen gekeerde kant- driemaal met een kanon. Ongeveer een kwartier later werden er op de Bredase toren -aan de naar het staatse bivak gekeerde kant- elf fakkels aangestoken, met andere woorden: 11 lichtsignalen gegeven.’ Men wist op 25 mei nog niet wat dat betekende, maar na het ontcijferen van de door Frederik Hendrik aan Justinus verzonden brief kwam men tot de conclusie dat (Pieri, blz. 71) ‘... men met de elf fakkels bedoeld had aan te geven dat men het (wat voedselvoorraad betrof, op 25 mei) nog elf dagen (tot 5 jun.) kon uithouden.’ We merken op dat in de Blaeu-tekst met ‘schoten met grof geschut’ lichtsignalen bedoeld worden; de drie kanonschoten waren het afgesproken waarschuwings-signaal dat, na een kwartier, het gevraagde bericht over het aantal dagen waarvoor men nog over voedsel beschikte, zou volgen.

Spinola had haast, hij wachtte niet rustig af tot Justinus om onderhandelingen vroeg, maar droeg Hendrik van den Bergh op -‘... omdat deze verwant was aan de Nassaus, de taal sprak en de gewoonten van de Hollanders kende ...’ (Hugo, blz. 134) - met Justinus onderhandelingen aan te knopen. Volgens Hugo liet Van den Bergh door een boodschapper een brief te Breda bezorgen, waarin hij Justinus aanraadde -daar er geen enkele hoop op ontzet meer was en de voedselsituatie in de stad daartoe noopte- snel capitulatiebesprekingen te beginnen. Hij verklaarde dat Spinola hem gemachtigd had die van Spaanse zijde te voeren en dat hij (Van den Bergh) garant stond voor eervolle voorwaarden van Spaanse zijde. Justinus stuurde -in een poging zijn zwakke positie bij deze

besprekingen te verbergen- de boodschapper terug met het antwoord dat hij nog slechts drie dagen tevoren (op 24 mei) bericht had ontvangen van Frederik Hendrik dat de stad spoedig zou worden ontzet. (De brief van Hendrik van den Bergh werd dus op 27 mei te Breda bezorgd en nog dezelfde dag door Justinus beantwoord; Pieri noteert dit pas op 28 mei in zijn dagboek.)

Op 28 mei (Pieri, blz. 72) was men er aan Spaanse zijde in geslaagd de staatse cijfercode te breken en stuurde men een trompetter naar Breda met een transcriptie van de ge(de)codeerde staatse brief. Op 'de 19de (mei) in de namiddag kwam (Pieri, blz. 72) de trompetter terug (in het Spaanse kamp) met een schrijven waarin stond dat -God zij gedankt- de belegerden bij nader inzien nog over meer voedsel beschikten dan (voor elf dagen, zoals) men aanvankelijk gedacht had. Dat nam niet weg dat -als de markies gunstige voorwaarden aanbood- men wellicht bereid zou zijn over een capitulatie te onderhandelen.' (De dagtekening 19 mei betekent hier niet dat de oude tijdrekening gebezigd is -Pieri gebruikt die in zijn dagboek niet- maar is, gezien de tekst, een drukfout: zij staat namelijk tussen de 28ste en 31ste mei.) Het schrijven was duidelijk een hernieuwde poging (nu onder het mom dat er nog genoeg voedsel binnen Breda was om de insluiting nog lang te kunnen volhouden) Spinola wijs te maken dat er door Breda allerminst vanuit een hopeloze positie zou worden onderhandeld.

Volgens Pieri (blz. 72) ontving Justinus op 31 mei een Spaanse deputatie onder leiding van Hendrik Van den Bergh in een leger tent die voor dat doel pal buiten de vestingwerken was opgezet. Na de besprekingen bood men de Spaanse onderhandelaars een eenvoudige lunch aan. Daarna werden volgens Pieri: '... de onzen (de Spaanse onderhandelaars) langs de vestingwerken rondgeleid: die boezemden ons werkelijk groot ontzag in ...'. Dit was kennelijk een poging van Justinus de Spanjaarden ervan te overtuigen dat Breda (nog steeds) een harde noot was om te kraken en dat -wilde men een capitulatie serieus ter sprake brengen- Spinola wel zeer gunstige voorwaarden moest bieden. Uit een opmerking van Pieri blijkt dat men dit spel aan Spaanse zijde doorzag. Hij schrijft op blz. 73: 'De kinderen van graaf Maurits ... kregen een vrijgeleide en begeleiding om alle Spaanse insluitingswerken te bezichtigen.' Het is opmerkelijk dat men daartoe twee militair nog weinig ervaren, door hun jeugd nog gemakkelijk te imponeren, jongelieden uitnodigde. Over hun bevindingen en de indruk die hun verhaal binnen Breda maakte, tasten we in het duister. Binnen het ingesloten Breda bevond zich niet alleen "Jonker Willem (van Nassau-van de Lek)", maar ook diens broer Lodewijk van Nassau-Beverweerd. Van der Hoeven schrijft op blz. 103: "Onder de officieren (te Breda) bevonden zich Willem en Lodewijk van Nassau, natuurlijke zonen van Prins Maurits."

Alle pogingen van Justinus om Spinola om de tuin te leiden, bleken overbodig: Spinola bood in feite meer aan dan Justinus vroeg. Slechts op één punt was Spinola onverbiddelijk: in een Verhoeven-tekst 13) lezen we: "Hierauff nu haben die Belägerten begehrt, Ernstlich freye Uebung ihrer Religion: welches ihnen abgeschlagen worden." De vrije uitoefening van de protestantse godsdienst binnen een Spaans Breda werd afgewezen; Justinus zal

- 12) *een (vermoedelijk) door Abraham Verhoeven in jun. 1625 te Antwerpen uitgegeven kaart van het beleg met het opschrift: 'Circulus obsidionis ...' en de aangeplakte tekst: 'Kurtze doch eigentliche Erklär ...'.*

ongetwijfeld niet anders hebben verwacht, maar moest uiteraard ook iets vragen wat Spinola kon afwijzen.

De capitulatievoorwaarden

Op 2 jun. werden de capitulatievoorwaarden met enerzijds de handtekening van Spinola, anderzijds die van Justinus (onder de deelakte met 17 artikelen die voor het garnizoen golden), respectievelijk van drossaard Jan van Aerssen (onder de deelakte met 15 artikelen die voor de burgerij golden) bekrachtigd. De Schot Clark(e), die tijdens de belegering als veldprediker van de Britse troepen in Breda verbleef, geeft in een in het Latijn geschreven samenvatting 14) van de (in het Frans gestelde) deelakte voor het garnizoen aan:

- I. dat toegestaan werd dat de gouverneur, officieren (,onderofficieren, korporaals) en manschappen van het garnizoen gewapend, met vliegende vaandels, trompetgeschal en tromgeroffel -zoals men gewoonlijk in gevechtsformatie oprukt- de stad uittrokken om zich naar Geertruidenberg te begeven, dit zonder enig verwijt dat iemand -in welke hoedanigheid dan ook- zou zijn tekortgeschoten in trouw aan zijne koninklijke majesteit of aan de zeer doorluchtige infante van de Spaanse Landen, en zonder dat hun ook maar iets in de weg gelegd werd, zonder belediging of teken van vijandigheid, en wel vergezeld van hun echtgenote en kinderen, met hun handwapens en toebehoren, paarden, voertuigen en tekenen van hun waardigheid;
 - II. dat hetzelfde toegestaan werd aan de veldpredikers, intendanten, chirurgijns, schrijvers, voerlieden, ambachtslieden en overige gemilitariseerden die de legertrouws volgden, (alsmede de militaire technici:) kanonniërs en mineurs;
 - III. dat vrachtschepen met meubilair van de gouverneur, officieren, (onderofficieren, korporaals) en manschappen gedurende 12 dagen -de periode waarin de rivier (de Mark) voor de scheepvaart zou worden geopend- zonder enige belemmering naar Holland mochten varen;
 - IV. dat de markies het garnizoen zoveel wagens (en paarden) ter beschikking stelde als nodig waren voor het vervoer van zieken, militaire goederen en bagage (van de militairen en hun gezinsleden) en dat men beloofde die getrouwelijk uit Geertruidenberg naar het kamp van de markies terug te sturen;
 - V. dat toegestaan werd dat het garnizoen vier kanonnen (en twee mortieren) naar keuze en met alle toebehoren meevoerde, en wel door paarden getrokken of per vaartuig vervoerd;
 - VI. dat toegestaan werd huisraad en (andere roerende) goederen van de prins van Oranje uit het kasteel van Breda mee te nemen, of deze -als dit door omstandigheden niet (direct) uitvoerbaar was- (maximaal) zes maanden op een veilige plaats op te slaan tot er zich een mogelijkheid voordeed om ze te vervoeren;
 - VII. dat militairen die kortstondig of langdurig ziek zijn en wier gezondheidstoestand niet toelaat dat ze (te voet of per voertuig) de stad verlaten, zodra ze weer op krachten zijn, mogen gaan waarheen ze wensen;
 - VIII. dat aan de militairen (en gemilitariseerden) 18 maanden tijd gegeven wordt om hun akkers, huizen en roerende goederen te vervreemden: verkopen, ruilen of schenken,
- 14) *'DE IDAEA SECVLI LIBRI TRES Autore M. Georgio Clarkio, Scoto-Britanno Sacrorū mysta.(waarin opgenomen:) De Breda obsessa Chronographica.'*, Breda, 1625.

- dat ze zo lang naar recht en billijkheid het vruchtgebruik ervan zullen hebben en dat daarna alle inkomsten en opbrengsten ervan de (nieuwe) eigenaars zullen toevallen;
- IX. dat na ondertekening van deze artikelen (aan beide zijden) de krijgsgevangenen zonder betaling van losgeld worden vrijgelaten en dat die louter en alleen voor hun voeding moeten betalen, tenzij ze zich enig geld van een ander toegeëigend hebben;
 - X. dat de markies het garnizoen geen schatting zal opleggen of geld afpersen, maar dat ze (de Spaanse militairen) wél in het genot zullen blijven van wat ze als oorlogsbuit al in handen hebben en het gebruik daarvan zullen houden als ware het hun eigen bezit;
 - XI. dat de gouverneur na ondertekening van de artikelen die boodschappers naar de prins (van Oranje) mag sturen die hij wenst en dat hun recht te vertrekken en terug te keren onaangetast blijft;

dat, als aanvulling op de (hiervoor) geformuleerde voorwaarden:

- beschietingen met kanonnen en handvuurwapens, aanvallen en rooftochten door ruiters en voetvolk zullen worden gestaakt en dat eenieder zich binnen het eigen kamp zal ophouden;
- als extra waarborg (voor de naleving) van de artikelen van beide kanten een gelijk aantal personen in gijzeling zal worden gesteld, die -als alle voorwaarden zijn nagekomen- weer uitgewisseld zullen worden;
- de gouverneur en de officieren (van het garnizoen) beloven met hun (onderofficieren, korporaals en) manschappen en alle gemilitariseerden op de 5de jun. eerstvolgend de stad vroeg in de ochtend te verlaten.

Daarnaast werd bij artikel I. geëist:

- dat de (tijdelijk achtergebleven militaire) aanhangers van de hervormde godsdienst de gelegenheid zouden krijgen binnen de stad in vrijheid hun kerkdiensten te houden.

Item bij artikel VI.:

- dat het eigendomsrecht en de opbrengst van de gewassen binnen en buiten de wallen gedurende een jaar aan de zeer illustere prins van Oranje zouden toevallen.

Geen van beide eisen is echter ingewilligd.

Opdat tenslotte geen zwaarder juk worde opgelegd aan het godsdienstige geweten, zullen ook de overleden hervormden (onder de tijdelijk achtergebleven militairen en gemilitariseerden) begraven worden in een hiervoor bestemd hof (binnen-), of op een betamelijke plaats buiten de stad.'

Hugo heeft in zijn "Obsidio ..." zijn Latijnse vertaling van de volledige (Franse) tekst van de beide deelakten opgenomen. Of Chifflet de oorspronkelijke tekst gebruikt of Hugo (weer) in het Frans vertaald heeft, is ons niet bekend. Chifflet schrijft op blz. 74 dat velen (Spaanse officieren) het niet eens waren met deze soepele voorwaarden en dat sommigen (van hen) zelfs schande spraken van zoveel tegemoetkomendheid. Zij waren van mening dat, als Spinola de belegering nog even volgehouden had, men hem vanuit Breda op de knieën om genade zou hebben gesmeekt. Spinola hield hun echter voor dat (als we een Nederlands spreekwoord gebruiken) men beter één vogel in de hand kan hebben dan tien in de lucht.

In een handgeschreven kopie uit 1625 van Claude de l'Artillier staat als slot van de militaire deelakte

Nous Justin de Nassau, promettions
que sortira effect, a fin et a ce que toutes
les articles et conditions précédentes soient
observés, touchant ce qui est de nostre effort
Et de ce que nous promettons l'advis de tous les
Colonels et conseil de guerre, nous les
avons aujourd'hui ce y de Juny sousigné.
1625.

Justin de Nassau.

La copie de celles qui ont été signées par le Marquis Spinola d'ont
L'original est en nos et nostre force.

En ce Le Marquis de Salazar Gouverneur de l'ordre
de la Toison d'or du conseil d'estat de sa majesté catholique
Capitaine Général de son armée du Palatinat et maître
de camp général de celles des pays bas promet de faire garder
et observer la contenu es susdites articles et de ce que
a signé ce présent écrit le jourd'hui y du mois de Juny
1625.

Orig

Ambros. Spinola.
Marquis de Salazar.

Plus bas est.

Par ordonnance de son Ex^{te}
Routart.

Wat kan de reden zijn geweest dat Spinola tot zulke vergaande tegemoetkomingen bereid was ? Vosters 15) schrijft dat "... de onwrikbare hertog van Alva ... (al) spoedig moest ervaren, dat de plunderingen waaraan hij Nederlandse steden overleverde een averechts effect hadden op het breken van de opstand ... Parma en Spínola zochten (daarom) eerder de verzoening dan de onderwerping en betoonden zich grootmoedig tegenover de protestanten ... Bovendien verzetten de nieuwe strategen zich tegen plunderingen vanwege de rampzalige invloed ervan op de krijgsdiscipline ... Volgens hem (Spinola) moesten gunstige capitulatievoorwaarden voor grotendeels katholieke steden als Oostende en Breda als lokaas dienen voor de overige opstandige vestingen. Dat hij zo dacht, kwam ook

15) S.A.VOSTERS, 'AMBROSIO SPÍNOLA EN DE NEDERLANDEN', SPIEGEL HISTORIAEL, jaargang 23, nummer 6, 1988.

doordat hij niet over de geldmiddelen beschikte om het noorden gewapenderhand te onderwerpen.”

Wij zien Spinola niet in de eerste plaats als de strateeg, ook niet als de vooruitziende politicus of de ruimhartige verdediger van de Spaanse en rooms- katholieke belangen, maar vooral als de oud-bankier, die berekende dat Spanje na mei 1625 niet meer in staat zou zijn een groot leger op de been te houden. Hij nam bovendien waar dat een aanzienlijk deel van zijn leger: het voetvolk (dat in de insluiting honger en winterse ontberingen had moeten doorstaan) en de ruiters (waarvan de paarden bij de beveiliging van de bevoorradingskonvooien waren afgebeeld) niet veel langer inzetbaar zou zijn. Hij was opgelucht dat het staatse ontzettingsleger onverrichter zake was weggetrokken. Hij wist dat hij Breda niet met wapengeweld kon innemen en dat -als er in de stad inderdaad nog voor enige tijd voedsel aanwezig was en het garnizoen nog langer weerstand bood- hij op korte termijn gedwongen zou worden de belegering te beëindigen en weg te trekken. Er was dus eind mei 1625 voor Spinola haast geboden en dat was (naar onze mening) de belangrijkste oorzaak van zijn meegaandheid bij de gevoerde capitulatiebesprekingen.

De uittocht van het staatse garnizoen

Naast volgeladen, vierwielige, door paarden getrokken wagens zien we
een vrouwenfiguur met een draaglast op het hoofd
en een aantal (kinder)figuren met een draaglast op de rug.

De civiele colonne wordt volgens deze kaart
als het voorste deel van de militaire- door Spaans voetvolk begeleid.
In werkelijkheid verliet de eerste colonne de stad op 4, de laatste- op 5 jun.

In de Callot-tekst lezen we op blz. 31: ‘Op 5 jun. trokken de belegerden uit de stad ... door het legerkamp Balançon (bij het huidige Cadettenkamp te Teteringen) ...’. Pieri noteert op blz. 74 van zijn dagboek: ‘De 5e (jun.) vertrok het Hollandse garnizoen in marsorde: met vliegende vaandels, slaande trommen en brandende lonten.’ De schrijver van een Verhoeven-tekst, zie voetnoot 13), vermeldt: “Den 5 Junij des Morgens umb 9 Uhr steigen die Statische an auff zu ziehen ...”, ‘op de 5e jun., omstreeks 9 uur in de morgen, beginnen de Staatsen aan de uittocht ...’. Hugo noemt op blz. 149 de plaats waar men heen trok: “Men kwam overeen dat op 5 jun. het garnizoen de stad zou verlaten ... graaf Herman (zoon van Hendrik) van den Bergh ... (begeleidde het) naar Geertruidenberg ...’.

Callot tekent (legende, nummer 11) “Los rendidos que salen de la Villa”, ‘die zich overgegeven hebben en de stad verlaten’ op de weg tussen Teteringen en Oosterhout (de Heistraat/Oude Bredaseweg). Untzen beeldt de “Auszug der Stattischen besatzung”, ‘de uittocht van de staatse bezettingsmacht’, uit tussen de Bosschepoort en het kruispunt Vuilen Bras (dat wil zeggen: op de Teteringsedijk). De meest voor de hand liggende route van Breda naar Geertuidenberg is vanaf de Bosschepoort, via Vuilen Bras, langs het legerkamp Balançon (bij het huidige Cadettenkamp te Teteringen), via de Hoolstraat, Hoeveneind(weg), Bergsebaan, Ruiterspoor en verder via Den Hout. Callot en de tekenaar(s) van de Verhoeven-kaarten beelden de afmars uit op de plaats waar ze (ieder op de respectieve kaarten) ruimte hadden om dit gedetailleerd te doen.

Op 4 jun. waren de soldatenvrouwen en -kinderen met hun bagage per wagen al uit Breda naar Geertuidenberg gebracht. Spinola leverde daar (overeenkomstig de capitulatievoorwaarden) het benodigde transport voor. Op de Verhoeven-kaart (zie voetnoot 13) is deze civiele colonne in beeld gebracht.

Toen Breda werd ingesloten (27 aug. 1624) verbleven daar 2.377 soldatenvrouwen en -kinderen. Tijdens de belegering stierf in de stad $\frac{1}{3}$ deel van de burgerbevolking, waaronder mogelijk dus $\frac{1}{3} \times 2.377 = 792$ soldatenvrouwen en -kinderen. De evacuatie omvatte dan ongeveer 1.585 personen. Volgens Pieri (blz. 74) werden daarvoor 800 karren ingezet, volgens Hugo (blz. 137) 1.200 wagens. Als een soldatengezin gemiddeld 4,5 personen telde, moest voor $1.585 : 3,5 = 400$ gezinnen de bagage vervoerd worden. We nemen aan dat daarvoor niet 1.200 vierwielige wagens zijn ingezet, maar dat met 800 tweewielige (Brabantse hoog)karren kon worden volstaan (de Spanjaarden beschikten in 1625 over een groot aantal van deze karren). Volgens Hugo (blz. 149) werd -om beroving onderweg te voorkomen- iedere groep van tien voertuigen door enkele Spaanse ruiters begeleid, in de K.d.e. Verhoeven-tekst is sprake van vijf ruiters per groep van vijf voertuigen. Deze ruiters kwamen ongetwijfeld uit de algemene reserve, Spinola stelde kennelijk weinig vertrouwen in de discipline van zijn voetvolk, maar meer in die van zijn (geselecteerde) ruiters.

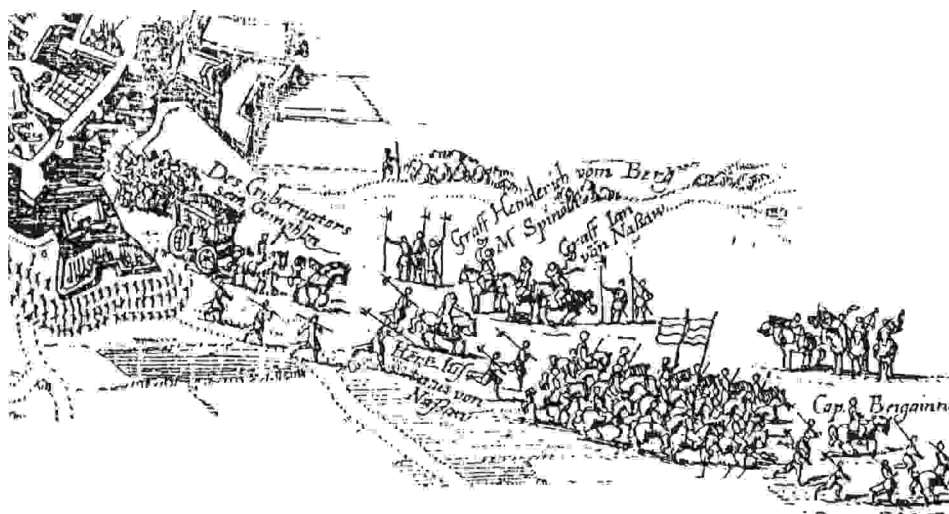
Volgens Pieri (blz. 74) werden uit Breda in 32 (tijdens de belegering aldaar aanwezige) vaartuigen goederen, vier kanonnen en twee mortieren afgevoerd. Dit geschut hoorde bij de symboliek van wapperende vaandels, slaande trommels en brandende lonten, doch kon -bij gebrek aan (trek)paarden- niet in de marscolonne worden meegevoerd. (De resterende 43 stukken geschut moesten te Breda worden achtergelaten, zie Hugo, blz. 148.) De vaartuigen moesten tussen 3 en 15 jun., nadat in de versperringen door de Mark (bij Terheijden en de Hartelbergen) een doorvaartopening was gemaakt, naar Holland vertrekken. Op welke wijze de Mark als vaarweg na 15 jun. weer zou worden versperd, wordt in de door ons bestudeerde teksten niet vermeld.

Het marsvaardige deel van het garnizoen trok op 5 jun. om 9 uur 's morgens in een lange colonne de Bosschepoort uit, om via de Teteringsedijk naar Geertuidenberg af te marcheren. Op de Untzen-kaart zijn tussen de Bredase vestingwerken en het Spaanse legerkamp Balançon (bij het huidige Cadettenkamp te Teteringen), langs de marsweg, Spaans voetvolk en -ruiters als toeschouwers getekend. Spinola had strikte opdracht gegeven (zie punt I van de capitulatievoorwaarden) de staatsen niet te schofferen (iets wat

volgens Hugo in dergelijke gevallen veelal gebeurde) en bevelen dat ze ook niet uitbundig van triomfgevoelens blijf mochten geven.

De Bredase (militaire) colonne werd volgens Hugo (blz. 149) voorafgegaan door vijf eskadrons Spaanse ruiters (uit de algemene reserve) onder het commando van graaf Herman van den Bergh. Van der Hoeven schrijft op blz. 147: “Graaf Hendrik van den Berg (en niet diens zoon Herman !) stelde zich met 5 kompagnien Spanjaarden aan ’t hoofd van de colonne.” Daarachter werd de Bredase colonne geopend door een eskadron (Bredase) ruiters. Van der Hoeven vervolgt (blz. 147): “De kompagnie van ritmeester Bergaigne opende den trein, de andere kompagnie ruiters (er verbleven tijdens de belegering twee eskadrons ruiters te Breda) vormde de achterhoede. De kavallerie zag er zeer slecht uit, want behalve de cornetten (officieren) was bijna niemand gemonteerd (op een paard gezeten).” Vrijwel alle paarden binnen Breda waren (wegens gebrek aan voer) opgegeten.

Tussen de beide eskadrons marcheerde het (Bredase) voetvolk, volgens de Callot-tekst (blz. 31) 4.000 man sterk, volgens Hugo (blz. 150) en Van der Hoeven (blz. 147) 3.000, volgens Ten Raa en De Bas (zie voetnoot 1) “ongeveer 3000” en volgens Pieri (blz. 74) exact 3.265 man sterk. Van der Hoeven citeert op blz. 147 (uit een door hem niet genoemde bron) over het Bredase voetvolk: “... dewelcke treffelyck fraij was so van personen als van wapenen.” Hugo schrijft op blz. 150: ‘Het kan niet worden ontkend dat het (Bredase) voetvolk er gezond, weldoorvoed en kwiek uitzag en dat de wapens goed onderhouden waren. Hun ... huisvesting was beter geweest dan die van onze soldaten, zij hadden beter te eten gehad dan de onzen: tot op de laatste dag (van de insluiting) had het hun niet aan brood ontbroken.’ Dat de wapens goed onderhouden waren, wijst er ons inziens op dat de Bredase soldaten goed gedisciplineerd waren.

Fragment van de K.d.e. Verhoeven-kaart;
de bovenkant is naar het westen gericht.

Links boven liggen de vestingwerken van Breda,
bij de letter b: “Ein Bolwerck Spyt Mansfeld genand”, stond de Bosschepoort.
Het vóór Justinus getekende ruitereskadron
onder aanvoering van de “Cap. Bergaigne”,
dat hier ten onrechte geheel bereden is afgebeeld,
voert vlaggen met drie horizontale banen (oranje, blanje, bleu) met zich mee.

Volgens Hugo zou van de aanvankelijke 4.900 man voetvolk tijdens de belegering 4.900 - 3.000 = 1.900 man (40%) zijn overleden of gedeserteerd, dan wel op de dag van de uittocht te ziek zijn geweest om af te marcheren. Volgens de Callot-tekst zou dat 5.000 - 4.000 = 1.000 man (20%) zijn geweest. Enerzijds lijkt ons 40 procent wel erg veel, anderzijds doet het precieze aantal 3.265 (Pieri) vertrouwenwekkend aan. Als we van de 4.900 man (Hugo) 3.265 man (Pieri) aftrekken, komen we tot het ons waarschijnlijker voorkomende verlies-percentage van 33% (1/3 deel).

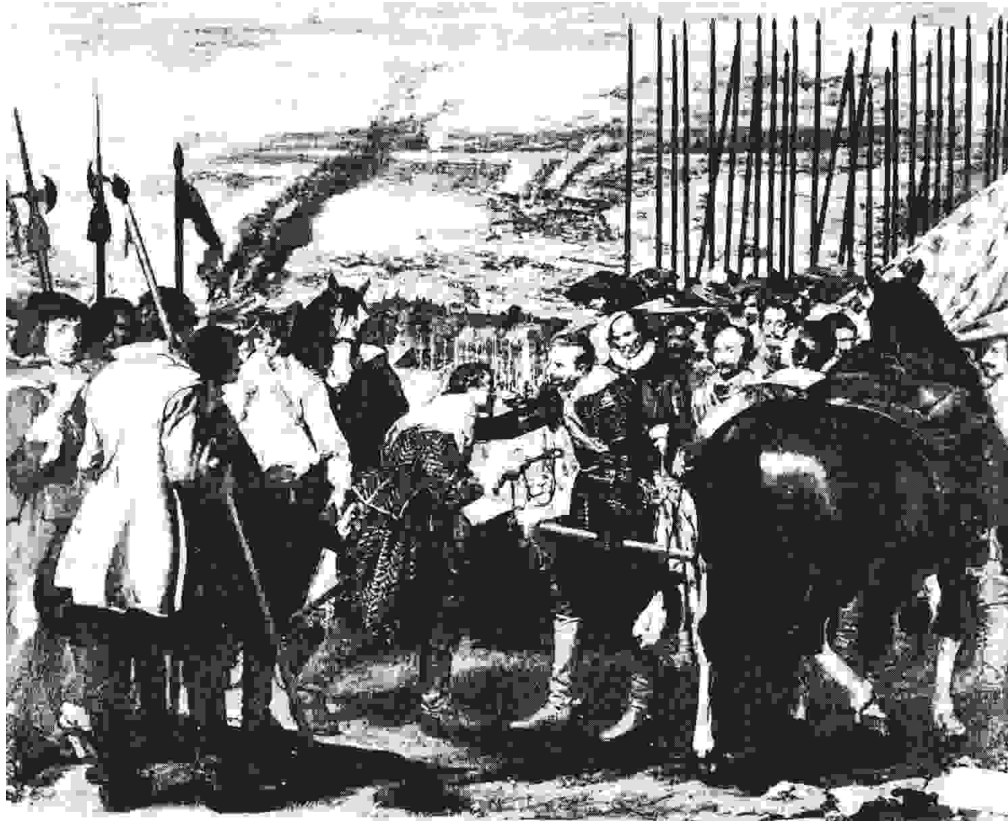
Volgens een Verhoeven-tekst (zie voetnoot 13) verplaatste “Herr Iustinus von Nassau” zich te paard en “Des Gubernators sein Gemahlin”, ‘de echtgenote van de gouverneur’, zich gezeten in een koets tussen het voorste (Bredase) ruiterskadron en het voetvolk in. Vosters 16) citeert een Portugees krantenbericht waarin staat: “na de koets... kwamen enkele karren met bagage en bezittingen van Justinus ...”.

Hugo schrijft op blz. 150 dat Spinola, geflankeerd door een groot aantal van zijn officieren, tussen de voorlopige en de definitieve contravallatie, de uittocht van het Bredase garnizoen bekeek. Op een Verhoeven-kaart (zie voetnoot 13) zijn, tussen de voorlopige en de definitieve contravallatie (op de Teteringsdijk) te paard afgebeeld Spinola, aan zijn rechterzijde “Graff Heinderich vom Berg” en aan zijn linkerzijde “Graff Ian van Nassaw” (zijn beide plaatsvervangers). Als dit een juiste weergave van het gebeuren is (wat we zonder meer aannemen), kan Hendrik van den Bergh dus niet, zoals Van der Hoeven schrijft, het Spaanse ruiterscorte hebben aangevoerd en moet zijn zoon Herman (Hugo-tekst) dat gedaan hebben. Untzen tekent op zijn kaart “Son Exc. Marquis Spinola” te paard, te midden van een groot gezelschap, ter hoogte van het kruispunt Vuilen Bras, dat wil zeggen: tussen de voorlopige en de (niet getekende) definitieve contravallatie in. Volgens Hugo (blz. 149) brachten de voorbijtrekkende officieren van het Bredase garnizoen Spinola de militaire groet en liet men de compagniesvaandels voor hem neigen. Spinola beantwoordde dit eerbetoon op hoffelijke wijze en er viel geen onvertogen woord. Hugo schrijft verder dat Spinola in het bijzonder de gouverneur (“een zieke, oude heer”), diens echtgenote en kinderen, alsmede de beide natuurlijke zonen van Maurits groette.

Diego de Silva (y) Velázquez vervaardigde in opdracht van koning Philips IV het schilderij met de titel “La Rendición de Bredá”, ‘de overgave van Breda’. Het origineel hangt nu in het Prado te Madrid, een kopie in het stadhuis van Breda. Op het doek zijn onder meer (Spaanse) piekeniers afgebeeld, waardoor het de populaire naam “Las Lanzas”, ‘de pieken’, heeft gekregen. Op het schilderij zien we verder hoe de van zijn paard gestegen Justinus met de hoed in de hand en een kniebuiging Spinola de stadssleutel aanbiedt. Spinola, eveneens van zijn paard gestegen en met de hoed in de hand, legt (alvorens de sleutel aan te nemen) zijn rechterhand vriendschappelijk op de linkerschouder van Justinus. Brown en Elliott 17) schrijven: “(Justinus) van Nassau loopt in de richting van Spínola en buigt zich naar hem over alsof hij op het punt staat te knielen of te buigen en maakt aanstalten de sleutel van de stad te overhandigen. Op dat ogenblik legt Spinola een hand op de schouder van de Hollander.” In een noot vermelden ze: “Sommige auteurs interpreteren

16) S.A.Vosters, *’HET BELEG VAN BREDA IN HET WERELDNIEUWS’*, Delft, 1987.

17) Jonathan Brown en J.H.Elliott, *’Een paleis voor een Koning. Het Buen Retiro en het hof van Filips IV’*, Amsterdam, 1993.

Diego Velázquez, "La Rendición de Bredá."

J.W. Gerstenhauer Zimmerman(n), 'OVERGAVE VAN BREDA'
uit 'JUSTINUS VAN NASSAU ...', door Dr. E.B. Swalue

een pentimento (overschildering) als een aanwijzing dat Velázquez oorspronkelijk Spínola in een omarming met Jan (Justinus) van Nassau afbeeldde.’

Volgens Brown en Elliott kwam “... Spinola’s handelen ... ten zeerste overeen met de context van oorlogsvoering in het zeventiende-eeuwse Europa, waaruit de middeleeuwse- en renaissance idealen van hoffelijkheid nog niet verdwenen waren.” Zij wijzen er verder op dat “La Rendición het uiterlijk van de Spaanse soldaten “aanzienlijk verfraaid” weergeeft en dat “de verrader Henry de Bergh” erop ontbreekt. (Hendrik van den Bergh liep in 1632 naar het staatse kamp over; het schilderij van Velázquez dateert uit 1634/35.) Volgens van der Hoeven zou Hendrik van den Bergh met vijf eskadrons Spaanse ruiters (buiten het beeld van “La Rendición”) hebben gereden, wat zijn afwezigheid bij Spinola zou verklaren. Hugo schrijft echter dat niet Hendrik, maar zijn zoon Herman de Spaanse ruiters aanvoerde.

Swalve 18) schrijft: “... (Spinola) ontving met eerbiedenis en lofspraak den grijzen held (Justinus) ... ’t Was of de overwinnaars in de overwonnenen hunne meerderen erkenden. Spinola zelf steeg van het paard en groette zijnen dapperen vijand en omhelsde hem ... Justinus was getroffen door die hoffelijkheid, en beantwoordde ze met zedige beleefdheid; doch inwendig had hij een leedgevoel, dat door dit eerbetoon wel verzacht, maar niet weggenomen werd.” Op een illustratie naast de titelpagina van de Swalve-tekst zien we Justinus, die rechtopstaand en afgemeten Spinola de rechterhand toesteept, en Spinola, die met uitgestoken handen naar Justinus loopt.

Volgens Hugo (blz. 149) hebben Spinola en Justinus elkaar tijdens het passeren van het staatse garnizoen (op afstand slechts) gegroet. We veronderstellen dat een sleuteloverhandiging in werkelijkheid niet plaatsgevonden heeft.

Besluit

Italianen (in Spaanse dienst) van het Bredase garnizoen hadden zich in 1590 bij de staatse list met het Turfschip lafhartig gedragen. Door, met name, toedoen van (andere) Italianen werd deze schandvlek in 1625 ter plaatse uitgewist. Ter gelegenheid van de heroovering van Breda schilderde Rubens een portret van de landvoogdes Isabella; in de linker benedenhoek daarvan beeldde hij een omlauwerde oorlogsfakkel (als symbool van de militaire overwinning) en in de rechter benedenhoek een door een listige slang omkronkeld scheepsroer (als symbool van het Turfschip) uit.

Met al wat aan de list met het Turfschip herinnerde, werd door de ‘Spanjaarden’ (Italianen) korte metten gemaakt. De catalogus van de tentoonstelling “Het Turfschip van Breda, 1590-1990’ vermeldt: “Op 13 juni 1625, twee dagen na de aankomst van de Infante in de stad, wordt het turfschip (dat tot dan op het kasteelterrein onder een afdak stond en jaarlijks het middelpunt van een feestelijk herdenken was) ... verbrand nadat elk stuk geschut rond de stad driemaal gevuurd heeft ... Ook alle stukken in het stadsarchief die betrekking hebben op de list die de Spaanse regering zoveel gezichtsverlies heeft bezorgd, worden verbrand.”

18) Dr. E.B.SWALVE, predikant te Amsterdam, ‘JUSTINUS VAN NASSAU. MEEST NAAR ONUITGEGEVEN STUKKEN.’, Amsterdam, 1858.

Paus Urbanus VIII stuurde Spinola een brief met daarin de woorden: ‘ ... uw niet aflatende, ontembare moed, gesteund door de gunst des Hemels, heeft alle problemen overwonnen. Men moet waarlijk toegeven dat door uw deugd en toewijding deze stad heroverd is, die door heimelijk verraad eens aan de heerschappij van het Habsburgse Huis werd onttrokken. De herinnering aan de belegering van Breda zal immer bewaard blijven en in de komende eeuwen zullen officieren daaruit toepassing van de krijgskunde en een voorbeeld van wapengebruik putten.’ (Hugo, blz. 161/162).

Hugo schrijft op blz. 159: ‘De (Spaanse) koning (Philips IV) ... benoemde ... (de Italiaan) Spinola tot grootcommandeur in de orde van Sint Jacob (de patroonheilige van Spanje), een zeer hoge onderscheiding in het (Spaanse) koninkrijk Castilië.’ Ten Raa en De Bas (zie voetnoot 1) schrijven: “De Staten Generaal bedankten jhr. Justinus in hunnen vergadering voor zijn bewezen goede diensten ...”.

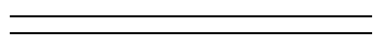
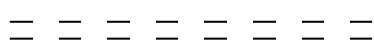
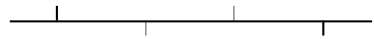
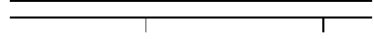
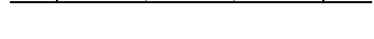
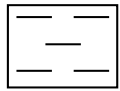
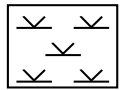
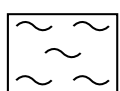
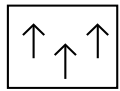
De Blaeu-tekst eindigt op blad 10 in de rechterkolom met het chronogram waarmee wij onze studie afsluiten:

Men sette in de groote Kerck
van Breda dit opschrift, om aen te wijzen in
welck jaer de stadt Breda den Vereenighde Sta-
ten weêr afgewonnen was :

AMBROSI SPINOLÆ
VIGILANTIA
BREDÆ
EXPUGNATA.

Bijlage I:

**Kaarttekens en
militaire symbolen**

	landweg
	vermoedelijk tracé van een verdwenen landweg
	waterweg
	dijk
	dijkweg
	kade
	sluis
	vaste brug
	pontonbrug
 De Zegge	geïndeerd terrein
 Haagsche Beemden	dras terrein
 Boeimeer	overstroomd terrein
	wiel
	bebost terrein
	bebost terrein

	natuurlijke danwel kunstmatige verhoging
+ 1,5	hoogtepunt 1,5 meter boven N.A.P.
	kerk, kapel
	windmolen
	watermolen
•	(met name genoemd) gebouw
	buurtschap
	legerkamp, steunpuntomwalling
<u>veldzijde</u> 	
<u>stadzijde</u>	eerste circumvallatiewal
<u>veldzijde</u> 	
<u>stadzijde</u>	tweede circumvallatiewal
<u>veldzijde</u> 	
<u>stadzijde</u>	eerste contravallatiewal
<u>veldzijde</u> 	
<u>stadzijde</u>	tweede contravallatiewal
	gevechtscommandopost
	
	schans
	lunet
	batterij
	redoute
	tamboer

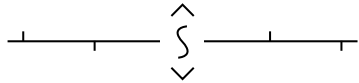
staande ruiterspatrouille

wegversperring, hindernis

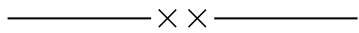
paalwerk

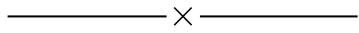
coupure

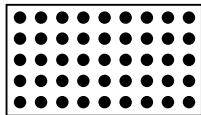
blokkade door middel van schepen

vakgrens

sectorgrens

Bijlage II:

Chronologisch overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen tijdens de belegering

datum:	gebeurtenis:	zie hoofdstuk:
1624		
25 jul.	Een Spaanse legermacht onder het bevel van Spinola betreft een afwachtingsgebied in de omgeving van Gilze, Chaam en Baarle.	B 1
	Een Spaanse troepenmacht onder het commando van Hendrik van den Bergh opereert langs de Rijn ter hoogte van Emmerik.	B 1
14 aug.	Jan van Nassau vertrekt met een Spaanse troepenmacht uit het afwachtingsgebied bij Gilze om de troepen van Hendrik van den Bergh te versterken.	B 1
16 aug.	Hendrik van den Bergh verovert Kleef en Gennep en bedreigt Grave.	B 1
23 aug.	Jan van Nassau krijgt van Spinola opdracht met zijn troepen naar het afwachtingsgebied terug te keren.	B 1
27 aug.	Spaanse troepen onder het commando van Van Medina bezetten de dorpskern van Ginneken en de buurtschap Zandbergen.	B 2
	Spaanse troepen onder het commando van Baglione nestelen zich op de Hartelbergen en in het dorp Terheijden.	B 2
	Spinola legerd zich met de rest van zijn troepenmacht bij Ginneken.	B 2
29 aug.	Spaanse troepen onder het commando van Van Balançon legeren zich bij Teteringen (bij het huidige Cadettenkamp).	B 2
1-3 sep.	Spaanse troepen onder het commando van Van Isenburg legeren zich bij (Princen)Hage.	B 2

datum:	gebeurtenis:	zie hoofdstuk:
3 sep. 1624 - 31 mei 1625	Breda wordt door een contra- en een circumvallatielinie ingesloten.	B 3 C 4 D 3 E 2 F 3 G 1
9 sep.	Een staats leger trekt bij Nijmegen de Waal over en rukt op naar Kleef.	D 4
16 sep.	Het staatse leger vertrekt uit Kleef en rukt op in de richting van Geertruidenberg.	D 4
24 sep.	Het staatse leger komt bij Geertruidenberg/ Raamsdonk aan.	D 4
25 sep.	Hendrik van den Bergh sluit zich met zijn troepen te Ginneken bij Spinola aan.	D 4
26-30 sep.	De Poolse prins Wladyslaw bezichtigt de insluiting.	D 4
30 sep.	Het staatse leger nestelt zich bij Made.	G 1
	Spinola stelt zich met zijn algemene reserve op de Vrachelsche Heide op.	G 1
12/13 okt.	Een staatse poging het kasteel van Antwerpen bij verrassing in te nemen, mislukt.	E 3
23-25 okt.	Het staatse leger verlaat Made en trekt zich terug op winterkwartieren bij Roosendaal en in de Langstraat.	G 1
31 okt.	Spinola keert met zijn algemene reserve naar het legerkamp bij Ginneken terug.	G 1
nov. en dec.	Staatse ruiterspatrouilles verstoren vanuit Roosendaal de Spaanse bevoorrading in de corridor tussen Lier/Herentals en Ginneken.	E 3

datum:	gebeurtenis:	zie hoofdstuk:
25 dec.	Het begin van een staatse poging de Mark bij het Lamgatsveer (Zevenbergen) af te dammen, ten einde Breda varende over de Beemden te kunnen bevoorraden.	F 4
1625		
4 apr.	Ook een hernieuwde poging de Mark -nu bij het Zwartenbergsvaer (Zevenbergen)- af te dammen, wordt gestaakt.	F 4
23 apr.	Prins Maurits sterft, prins Frederik Hendrik neemt het bevel over het staatse leger over.	G 2
2 mei	Het gros van het staatse leger trekt zich bij Dongen en 's-Gravenmoer samen, een deel blijft bij Roosendaal achter.	G 2
10 mei	Een Spaanse waarnemingspost op de toren van Oosterhout wordt door staatse troepen vanuit Dongen aangevallen. De Spanjaarden trekken zich uit Oosterhout terug.	G 2
15 mei	Staatse troepen doen vanuit Dongen een schijnaanval op de Spaanse circumvallatie bij Teteringen. Een staatse stoottroep bestormt bij verrassing de Spaanse posities bij Terheijden, maar wordt teruggeslagen.	G 2
31 mei	Breda capituleert.	G 3
5 jun.	Het Bredase garnizoen marcheert af naar Geertruidenberg.	G 3

Bijlage III:

Inhoudsopgave

	A
Titelblad	1
Voorwoord	2
Hoofdstuk A: Inleiding	
1 De opzet van deze studie	3
2 De bronnen	7
3 De vestingstad Breda	
Breda, een “byna onverwinnelijke stad”	17
De Bredase vestingwerken in woord en beeld	19
De hoofdverdediging	19
De buitenwerken	22
De voorwerken	23
Een Bredase ‘muur’	27
Terreinhindernissen rond- en accessen naar Breda	29
Vooruitgeschoven wachtlocaties op het westelijk acces	32
Bij het Speelhuis	34
Op de Emelenberg	37
Het Bredase garnizoen	40
De (on)betrouwbaarheid van de soldaten	42
De non-combattanten binnen Breda	42
4 Het Spaanse leger	
De samenstelling van de Spaanse legermacht	45
De aanvankelijke troepensterkte	49
De uiteindelijke troepensterkte	52
De bevelsverhoudingen	55
Ambrogio Spinola	56
De plaatsvervanger(s) van Spinola	57
- Hendrik, graaf van den Bergh	58
- Jan, graaf van Nassau	59
De raadsman Gonzales Fernandez van Cordoba	60
De stafadviseur Giovanni van Medici, markies van Sant’Angelo	60
De technisch adviseur Giovanni Francesco Cantagallina	61
De vak- en sectorcommandanten	62
Regimentscommandanten	64
5 Spaanse en staatse mogelijkheden	
Waarom werd Breda in 1624 het Spaanse aanvalsdoel?	66
De Spaanse keuze van de manier waarop men Breda wilde veroveren	66
De staatse pogingen Breda te behouden	67

Hoofdstuk B: Breda ingesloten

B

1 Een Spaans afwachtingsgebied bij Gilze	
De opmars van het Spaanse leger in de richting van Breda	1
“Beraden” en “marren” bij Gilze	3
Hendrik van den Bergh bij Grave	5
De Spanjaarden leden in hun afwachtingsgebied gebrek	7
Werd het afwachtingsgebied tot legerkamp ingericht?	8
2 Breda werd in 1624 volkomen verrast	
De molens op/bij de Zandbergen	10
De Zandbergen door Spanjaarden bezet	12
Schermutselingen bij de watermolen en op de Zandbergen	15
De Spaanse opmars naar de Hartelbergen en het dorp Terheijden	19
Staatse vaartuigen op weg naar Breda	19
“Besprongen ende aengehaelt”	22
Een Bredase poging te Terheijden te hulp te komen	25
Een voorteken van een komend succes?	27
3 Het Spaanse belegeringsplan	
Breda omsingeld en ingesloten	29
De omsingeling en de insluiting vonden gefaseerd plaats	32
De Spaanse legering te velde rond Breda	35
De omwalling van een Spaans legerkamp rond Breda	37
De ‘wal’ en de gracht van de voorlopige circum- en contravallatie	38
De wal en de gracht van de definitieve circum- en contravallatie	42
De Spaanse veldwerken	47
Grondwerk verrichten of hongerlijden	51
4 Het benarde Breda	
Het ruimen van waarnemings- en schootsvelden	53
Kritiek op de manier waarop Justinus Breda verdedigde	54
Werden er wel zo weinig uitvallen gedaan?	55
Een uitval waarbij er drie uur “geschermutself” werd	58
De uitgifte van Bredaas noodgeld	60
De voedselsituatie binnen de Bredase wallen	61
Niet uitsluitend kommer, maar ook kwel en ziektes	64
Spinola moedigde desertie en vlucht uit Breda allerm minst aan	66
Het berichtenverkeer tussen Breda en Holland	67
Smokkelaars liepen een gere de kans te worden opgehangen	69
Het vergaren van voedsel buiten de wallen	70
Het Spaanse en het Bredase geschut	71
Drie op Breda gerichte Spaanse batterijen	72
Beschietingen over en weer	76

Hoofdstuk C: De Vucht en het vak Teteringen	C
1 Het terrein	
De Mark	1
Het 'Dal van Breda'	4
De buurtschappen Teteringen en Heusdenhout	6
2 De Mark als vaarweg geblokkeerd	
Een pontonbrug over de Mark bij de Hartelbergen	9
De constructie van de pontonbrug	13
Paalwerken door de Mark	14
"... ogn 'vno dicessi la sua", '... ieder zei er het zijne van'	17
Een rij schepen dwars op de Mark	18
Een brander op de Mark	21
De versperring van de Mark bij Terheijden	22
3 De Vucht	
De inundatie van De Vucht	23
Periodieke overstroming van De Vucht	24
Hoe hoog stond en tot waar reikte het water in De Vucht?	24
De Zwarte Dijk als deel van de contravallatie	28
De bewaking van de insluitingslinies	30
Veldwerken tussen de kapel van Teteringen en de Hartelbergen	32
Een paalwerk door De Vucht	37
Winterse ongemakken in De Vucht	39
4 De Spaanse veldwerken in het vak Teteringen	
Het legerkamp Balançon en de 'rondweg' in het vak Teteringen	44
De grenzen van het vak Teteringen	45
De veldwerken in de voorlopige circum- en contravallatie	46
De veldwerken in de definitieve contravallatie	50
De veldwerken in de definitieve circumvallatie	53
Een 'kier' in de bewaking	57
5 De in het vak Teteringen gelegerde troepen	
Deels uiteenlopende opsommingen	59
Het regiment Balançon	60
Het regiment Neuburg	60
Compagnieën van het regiment (Jan van) Nassau	61
Compagnieën van het regiment Beauvoir	61
Compagnieën van het regiment Brandenburg	61
Het regiment Anholt	61
Compagnieën van het regiment Barbançon	63
'Benden van Ordonnantie'	63

Hoofdstuk D: Het vak Ginneken

D

1 Het terrein

De Boven Mark en de Aa of Weerij	1
Het Mastbosch	2
Het kasteel Bouvigne	3
Tussen de Bavelse Leij en de Chaamsche Beek	4
Het kasteel Ijpelaar	5
De Molen Leij en de Zandbergen	5
Het dorp Ginneken, een knooppunt van landwegen	7
Nog een tweetal 'bergen' langs de Mark	7

2 Het Spaanse legerkamp bij Ginneken

De getalsterkte en de indeling	9
Het voetkampdeel	12
Het op de Overakker gelegerde voetvolk	13
Het stafkampdeel	16
Het geschutkampdeel	20
Het verzorgingskampdeel	23
Het ruiterkampdeel	27

3 De Spaanse veldwerken in het vak Ginneken

De 'rondweg'	31
Vlamingen en Duitsers op de grens met het vak Teteringen	33
Ieren op en bij de Zandbergen	35
Echte Spanjaarden in de insluiting	37
Spaans, Portugees en Duits voetvolk bewaakte het ruiterkampdeel	43
Ook binnen het legerkamp werd wachtgehouden	46
De beveiliging van de pontonbruggen over de Boven Mark	46
Italianen tussen Mark en Aa	47
In de Boeimeer	52

4 Een Europees gebeuren

Hoog bezoek dat Spinola hoogst ongelegen kwam	56
Groot eerbetoon voor prins Wladyslaw	58
Spinola was ongetwijfeld opgelucht toen Wladyslaw veilig in Antwerpen terug was	61

Hoofdstuk E: Het vak (Princen)Hage en de Spaanse bevoorrading	E
1 Het terrein	
Tussen de Aa en de Bijloop	1
Het acces Hage	2
De Haagsche Beemden	4
2 De Spaanse veldwerken in het vak Hage	
De 'rondweg'	7
Een nieuwe, hoge- en een oude, verhoogde landweg in de Haagsche Beemden	9
De grens tussen de vakken Hage en Terheijden	13
De insluiting tussen de Aa en de Bijloop	14
De legering van de troepen in het vak Hage	16
Tussen de Bijloop en de Leursebaan	18
Tussen de Leursebaan en Gageldonk	21
Vóór de circumvallatie gelegen wachtposten	24
De voorlopige contravallatie in de Haagsche Beemden	27
De contra- en circumvallatie langs de dijkweg	30
De circumvallatie in de Haagsche Beemden	33
Een batterij bij de boerderij Zuilen	35
De definitieve contravallatie	36
De dislocatie van de Spaanse troepen in het vak Hage	38
3 De Spaanse Achilleshiel	
De bevoorrading van de Spaanse troepen rond Breda	40
Graanaankoop te Zevenbergen	42
Aanvoer uit Lier, via Antwerpen naar Ginneken	44
Een iets veiliger konvooiroute via Rijkevorsel	45
Ook bevoorrading vanuit Herentals en 's-Hertogenbosch	46
'De omweg die de konvooiën gewoonlijk maakten'	48
Vierwielige wagens en tweewielige karren	51
De grootte van de konvooiën en de frequentie waarmee ze reden	53
De beveiliging van een konvooi	55
Vormden staatse overvallen en slecht berijdbare wegen wel het grootste probleem voor de Spanjaarden?	56
De paarden kregen het zwaar te verduren	56
Een staatse poging Antwerpen te veroveren	58
Ook een tweede poging mislukte	60
Brand in het verzorgingsgebied Ginneken	61
Ondanks honger bij de Spaanse belegeraars bleef de insluiting van Breda gehandhaafd	62

Hoofdstuk F: Het vak Terheijden en staatse plannen om Breda te bevoorraden

F

1 Het terrein

De 'Groote Warande'	1	2
De buurtschap De Hartel/Hertel		
De Hartelsche Vliet	3	
De buurtschap Het Zand op de Bergen	3	
Het dorp Terheijden	3	
De normalisatie en kanalisatie van de Mark	5	
De Zegge en De Laak	6	
De waterscheiding tussen De Zegge en De Vucht	8	

2 Een tactisch belangrijk gebied

De 'driehoek' Hartelbergen - Terheijden - waterscheiding tussen De Zegge en De Vucht	9
De hindernis op de huidige Molenstraat	10
De onderwaterzetting van de Groote Zonzeelsche Polder	13
De afsluiting van de dijkweg naar Zevenbergen	14
Op de waterscheiding tussen De Zegge en De Vucht	17
Een overstroomde Zegge en Vucht	17

3 De Spaanse veldwerken in het vak Terheijden

De insluitingslinies	20
De contravallatie	21
Een steunpunt op de Hartelbergen	23
De op de Hartelbergen gelegerde troepen	24
De 'Voorm(alige) Schans Spinola'	25
De circumvallatie tussen de Achter Emerdonk en de pontonbrug over de Mark bij de Hartelbergen	26
De circumvallatie tussen de pontonbrug en de Scheymaersche Vaart	29
In de buurtschap Het Zand waren ruiters gelegerd	31
Het versterkte dorp Terheijden	31
Het legerkamp Roma	32
De te Terheijden gelegerde troepen	33
De veldwerken te Terheijden-dorp	34
Het steunpunt op de waterscheiding tussen De Zegge en De Vucht	39
De circumvallatie tussen de Scheymaersche Vaart en het steunpunt op de waterscheiding	43

4 Staatse plannen om Breda te bevoorraden

Het staatse plan voor een aanval op Terheijden via de Mark	45
Een gelijktijdige uitval van het Bredase garnizoen	46
Het staatse aanvalsplan via de Mark werd niet uitgevoerd	48
Een nieuw plan Breda te bevoorraden, ditmaal via de Beemden	48

De poging de Mark bij het Lamgatsveer af te dammen	49
De sluiting van de dam mislukte keer op keer	53
Ook de bouw van een dam bij het Zwartenbergsvaar mislukte	54
Een Spaanse tegenmaatregel: paalwerken door de Haagsche Beemden	57
Hoe de Staatsen dachten een doorvaart te kunnen forceren	59
Het water als bondgenoot van Spinola?	60
De verdedigers van Breda kregen een koekje van eigen deeg	61
Een (wanhopig) plan Breda alsnog te bevoorraden?	66

Hoofdstuk G: Op de Vrachelsche Heide, de staatse aanval op Terheijden en de capitulatie van Breda

G

1 Een patstelling

Het staatse veldleger rukte op in de richting van Breda	1
Het staatse veldleger bij Made	2
Staatse versterkingen bij Made	3
De staatse naderingswerken	5
De getalsterkte van het staatse veldleger	6
Een 'gat' in de circumvallatie op de Vrachelsche Heide	7
De algemene reserve vulde het 'gat'	9
De algemene reserve	17
De aanleg van de voorlopige circumvallatie'wal' en de definitieve-wal	20
Staatsen en Spanjaarden meden een beslissend gevecht	22
Een beperkt ruitergevecht op de Houtsche Akkers	23
Het vertrek van het staatse leger uit Made	25
Veldwerken om de aftocht te beveiligen	27
Spinola liet de staatse troepen ongestoord uit Made vertrekken	29

2 Een vertwijfelde laatste poging Breda te bevoorraden

Een staatse legermacht bij Dongen en 's-Gravenmoer	32
Spaanse tegenmaatregelen in het vak Teteringen en in de sector waterscheiding van het vak Terheijden	34
Het staatse aanvalsplan	37
Het gevecht om de toren van Oosterhout	39
Een selecte staatse aanvalsmacht	42
De staatse opmars naar Terheijden	45
De bestorming van Terheijden	48
Spinola was van het gebeuren niet op de hoogte	51
De terugtocht van de Staatsen	53
De gevechtsverliezen	53
Verbeteringen in de circumvallatie bij Terheijden	54
Een 'labyrinth van veldwerken'	54

3 Het doek valt voor Breda

Onderhandelingen over capitulatie	57
De capitulatievoorwaarden	59
De uittocht van het staatse garnizoen	62
Besluit	67

Bijlage I: Kaarttekens en militaire symbolen 69

Bijlage II: Chronologisch overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen tijdens de belegering 73

Bijlage III: Inhoudsopgave 77